Üç Dinin Tarihi

Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam

Prof. Dr.
Mehmet Bayrakdar

SAY

Üç Dinin Tarihi

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar

SAY

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar

25.02.1952'de Bayavşar, Beyşehir'de doğdu. 1973 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1973-1978 yılları arasında Sorbonne Üniversitesi'nde (Paris-IV) doktorasını tamamladı. 1979-2008 yılları arasında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Aynı zamanda ODTÜ ve Gazi Üniversitesi ile Londra Üniversitesi'nde, Washington DC. George Town Üniversitesi'nde, Kuala Lumpur Uluslararası İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü'nde, Roma Gregoriana Üniversitesi'nde ve Kyoto Üniversitesi'nde kısa ve uzun süre araştırmacı ve öğretim üyesi olarak bulundu. Halen Yeditepe Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Birçok kitabı ve makalesi yayınlanmıştır.

ÜÇ DİNİN TARİHİ

Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar

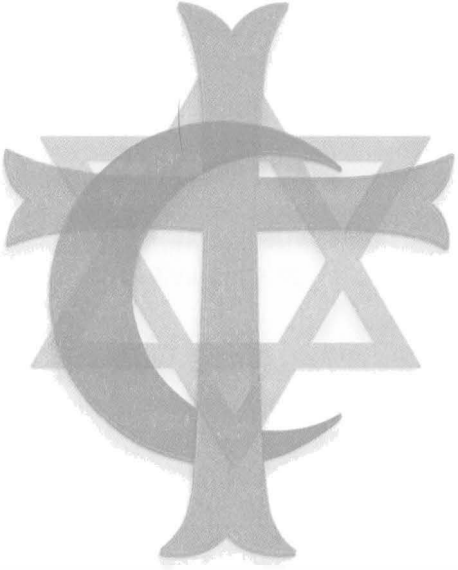

SAY

Say Yayınları
Tarih

Üç Dinin Tarihi / Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar

Yayın hakları © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0492-6
Sertifika no: 10962

Yayın koordinatörü: Levent Çeviker

Baskı: Öncel Matbaacılık
Topkapı-İstanbul
Telefon: (0212) 565 09 20
Sertifika no: 312182

1. baskı: Say Yayınları, 2016

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İçindekiler

Önsöz ♦ 13
Giriş: Dinler Tarihi ♦ 17

Birinci Bölüm
YAHUDİLİK

I. Temel Kavramlar ♦ 23

II. Yahudiliğin Kaynakları ♦ 27
A. Canlı Kaynak: Hz. Musa ve Yahudiliğin Doğuşu ♦ 27
1. Hz. Musa'nın Hayatı ♦ 28
2. Yalvaçlığı ve Mısır'a Dönüşü ♦ 38
3. Firavun'a Daveti ve İsrailoğulları'nı Mısır'dan Çıkarması ♦ 39
4. Şeriatı veya On Emir ♦ 40
5. Ezgisi veya Yahudilik Anlayışı ♦ 41
6. Kral ve Bilgin Olarak Hz. Musa ♦ 46
7. Hz. Musa veya Mısırlı Din Adamı Osarseph ♦ 47
B. Yazılı Kaynak: Kutsal Yazılar ♦ 50
1. Sahih Yazılar ♦ 50
2. Sahih Olmayan Yazılar ♦ 61
3. Sahte Kabul Edilen Diğer Kitaplar ♦ 63
4. Yahudi Kutsal Kitaplarının Eleştirisi ♦ 64

III. İnanç İlkeleri ♦ 74
A. Yahudi Amentüleri ♦ 74
1. Philo'nun Amentüsü ♦ 74
2. Saadia Gaon'un Amentüsü ♦ 75
3. Moşe ben Maimon'un Amentüsü ♦ 75
B. Tora Esaslı Kitabi İman İlkeleri ♦ 76
1. Tanrı'ya İman ♦ 76
2. Yalvaçlık İnancı ve Yahudi Yalvaçları ♦ 82
3. Ahit İnancı ♦ 85
4. Kitap İnancı ♦ 87
5. Melek İnancı ♦ 88

6. Seçilmiş Üstün Irk İnancı ♦ 89
C. Teolojik Esaslı İman İlkeleri ♦ 91
1. Ahiret İnancı ♦ 91
2. Kaza ve Kader İnancı ♦ 94
3. Mesih İnancı ve Kıyamet ♦ 95
4. Melek ve Şeytan İnancı ♦ 101

IV. İbadet ve Ayinler ♦ 103
A. Kurban ve Sunu ♦ 104
1. Yahudilikte Kurban Çeşitleri ♦ 106
B. Hac ve Kutsal Mekânlar ♦ 111
C. Namaz ve Dua ♦ 113
D. Oruç ♦ 114
E. Zekât, Öşür ve Sadaka ♦ 115

V. Kutsal Günler ve Bayramlar ♦ 116
A. Şabat (Sabbat, Şabbat, Sebt) ♦ 116
B. Kefaret Bayramı ♦ 116
C. Üç Hac Bayramı ♦ 119
1. Pesah Bayramı ♦ 119
2. Haftalar Bayramı ♦ 120
3. Çardak Bayramı ♦ 121
D. Hanukka Bayramı ♦ 122
E. Purim Bayramı ♦ 122
F. Tanah'ın Hatim Bayramı ♦ 123
G. Milli Yas Günü ♦ 123
H. Yılbaşı Bayramı ♦ 124

VI. Mezhepler ve Dini Akımlar ♦ 125
A. İlk Mezhepler ♦ 125
1. Ferisi Mezhebi ♦ 125
2. Peruşim Mezhebi ♦ 126
3. Sadukim Mezhebi ♦ 126
4. İsiyim Mezhebi ♦ 126
5. Zealot Mezhebi ♦ 128
6. Hasidizm (Hassidism) ♦ 129
B. Ortaçağ Yahudi Mezhepleri ♦ 129
1. Ortodoksluk ♦ 129
2. Karaim Mezhebi ve Karaylar ♦ 129
C. Modern Dönem Yahudi Mezhepleri ♦ 130
1. Ortodoks Mezhebi ♦ 131
2. Reformist Yahudi Mezhebi ♦ 131
3. Muhafazakâr Mezhep ♦ 132
4. Yeniden Yapılanmacı Yahudilik ♦ 132
5. Hasidim ♦ 132

6. Mitnagdim ♦ 133
7. Siyonizm ♦ 133
8. Neturei Karta ♦ 136
9. Kabala ve Kabalizm ♦ 136
10. Nuhçuluk ♦ 139

D. Yahudilikte Etnik ve Kültürel Sınıflar ♦ 140
1. İsrailoğulları ♦ 140
2. Türk Yahudileri Aşkenazlar ♦ 141
3. Samiriler ♦ 143
4. Beta İsrael ♦ 145
5. Diğer Gruplar ♦ 145

VII. Kurumsal Yahudilik ♦ 147

A. Yahudilikte Din Adamı Sınıfı ♦ 147
1. Haham (Rabbi, Rabi) ♦ 148
2. Kâhin (Kohen) ♦ 149
3. Levi ♦ 149

B. Yahudilikte Dini Kurumlar ♦ 149
1. Çadır ♦ 150
2. Mabet ♦ 151
3. Mezbah ve Sunak ♦ 153
4. Sanhedrîn ♦ 155
5. Havra (Sinagog) ♦ 157

VIII. Hukuk ve Ahlak ♦ 160

A. Bireysel Emir ve Yasaklar ♦ 160
1. Tabusal Emirler ve Yasaklar ♦ 160

B. Toplumsal Emir ve Yasaklar ♦ 163
1. Hukuksal Emir ve Yasaklar ♦ 163
2. Medeni Hukuk ♦ 169
3. Kölelik ♦ 172

C. Ahlaksal Emir ve Yasaklar ♦ 172
1. Hayvansal Yağ Yeme ve Kan İçme Yasağı ♦ 172
2. Eti Yenen ve Yenmeyen Hayvanlar ♦ 173
3. Doğum Yapan Kadınlar ♦ 173
4. Şabat Günü Yasağına Uymayanın Öldürülmesi ♦ 173

IX. Yahudiliğin ve Yahudilerin Diğer Dinlere Bakışı ♦ 175

İkinci Bölüm

HIRİSTİYANLIK

I. Temel Kavramlar ♦ 179

II. Hıristiyanlığın Kaynakları ♦ 181

A. Canlı Kaynak Olarak Hz. İsa ve Hıristiyanlığın Doğuşu ♦ 181
1. Hz. İsa'nın Hayatı ve Yalvaçlığı ♦ 181
B. Yazılı Kaynak Olarak Kutsal Yazılar ♦ 201
1. İncil ♦ 201
2. Sahih ve Sahih Olmayan Kutsal Yazılar ♦ 202
3. Kanonik İnciller ve Yazarları ♦ 204
4. Pavlus ve Mektupları ♦ 206
5. İncillerin Eleştirisi ♦ 208

III. İnanç İlkeleri ♦ 218
A. Tanrı İnancı ♦ 218
1. Tek Tanrı İnancı ♦ 218
2. Üçlü ve Çoklu Tanrı İnancı ♦ 237
3. Teslis ♦ 238
4. Teslis Anlayışları ve Şekilleri ♦ 252
5. Teslisin Unsurları ve Kavramları ♦ 258
6. Teslis Unsurları Arasındaki İlişkiler ♦ 270
7. Zamansal veya İçkin Teslis Anlayışı ♦ 272
8. Teslisin Oluşumu ve Yabancı Kaynakları ♦ 275
9. Teslis Fikrinin Evrensel Putperestlik İnancı Olması ♦ 282
10. Teslis ve Felsefe ♦ 290
11. Teslis ve Sır ♦ 293
12. Hıristiyanlıkta Teslisin Eleştirisi ve Reddi ♦ 299
13. Modern Batı Filozoflarının Teslisi Reddi ♦ 341
14. Teslis Dogması ve Çelişkileri ♦ 363
B. Yalvaçlık ve Kutsal Kitap İnancı ♦ 391
C. Kader İnancı ♦ 392
D. Ahiret İnancı ♦ 395
E. Mesih'in İkinci Gelişi ve Kıyamet ♦ 396

IV. İbadetler ve Ayinler ♦ 399
A. İbadetler ♦ 399
1. Namaz ve Dua ♦ 399
2. Oruç ♦ 400
3. Zekât ♦ 400
4. Hac ♦ 400
5. Kurban ♦ 401
B. Ayinler ve Dualar ♦ 402
1. Haç İşareti Duası ♦ 402
2. Genel Komünyon ♦ 402
3. Diğer Kilise Gizemleri ♦ 403

V. Kutsal Günler ve Bayramlar ♦ 406
1. Noel ♦ 406
2. Kül Çarşambası ve Paskalya ♦ 406
3. Diğer Bayramlar ♦ 407

VI. Mezhepler, Kiliseler ve Dini Akımlar ♦ 408
A. Hıristiyanlık Mezhepleri ♦ 408
1. Doğu Kiliseleri ♦ 409
2. Batı Kilisesi ve Kiliseleri ♦ 423
B. Hıristiyanlıkta Çağdaş Dini Akımlar ♦ 448
1. Mormonculuk ♦ 449
2. Yehova Şahitliği ♦ 451
3. Moonculuk ♦ 454
4. Sayentoloji ♦ 458

VII. Kurumsal Hıristiyanlık ♦ 462
A. Kilise ♦ 462
1. Kilise Memuriyetleri ♦ 462
2. Piskoposlar Toplantısı ♦ 463
3. Konsiller ♦ 464
B. Ekümeniklik ♦ 466
C. Misyonerlik ♦ 468
D. Engizisyon ♦ 469
E. Endüljans ♦ 471

VIII. Hıristiyanlığın ve Hıristiyanların Diğer Dinlere Bakışı ♦ 473
A. Hz. İsa'nın ve İncillerin Bakışı ♦ 473
B. Hıristiyanların Bakışı ♦ 474
1. Yahudiliğe Bakışları ♦ 474
2. İslam'a ve Müslümanlara Bakışları ♦ 479
3. Hinduizm ve Budizm'e Bakışları ♦ 481
4. Dinler Arası Diyalog ♦ 482

Üçüncü Bölüm
İSLAM

I. Temel Kavramlar ♦ 487
A. Dilbilimsel Açıdan Din Kelimesinin Kuran'da Kullanımı ♦ 487
B. Din Kavramları ve Dinler ♦ 489
1. Allah'ın Dini ♦ 489
2. İnsan-Din ♦ 492
C. Din Kavramının Anlamsal Tanımı ♦ 492
1. Din, İmandır ♦ 492

2. Din, Yaratılış ve Evrendir ♦ 494
3. Din, Borçtur ♦ 494
4. Din, Yasa Demektir ♦ 494
5. Din, Ceza Demektir ♦ 495
6. Din, Kent Demektir ♦ 495

D. Dünya Olarak İslam ♦ 495
1. İlim ♦ 496
2. Siyaset ve Hukuk ♦ 497
3. İktisat ♦ 498

E. İslam'ın Tamamlanmış Din Olmasının Anlamı ♦ 499
1. Bütün Dinlerde İman, İbadet ve Ahlak Yasalarının Aynı Olması ♦ 500
2. Önceki İlahi Kitapların Küçük Sayfalar Olması ve Tahrif Edilmeleri ♦ 502
3. Kuran'ın Evrensel Medeniyet Projesi Olması ♦ 504
4. Kuran'ın Makul ve Mantık İlkeleriyle Çelişmez Olması ♦ 507
5. Kuran'ın Allah'ın Koruması Altındaki Bir Kitap Olması ♦ 508

II. İslam'ın Kaynakları ♦ 509

A. İslam'ın Canlı Kaynağı: Hz. Muhammed ve İslam'ın Doğuşu ♦ 509
1. Hz. Muhammed'in Hayatı ♦ 509
2. Yalvaçlığı ♦ 511
3. Hicreti ♦ 513
4. İslam'a Davet Mektupları ♦ 519
5. Savaşları ♦ 522
6. Veda Hutbesi ♦ 525
7. Gece Yolculuğu ve Gökyüzüne Yükseltilme Meselesi ♦ 529
8. Vefatı ♦ 531
9. Tevrat ve İncil'de Anılması ♦ 532
10. Son ve Evrensel Yalvaç Olması ♦ 534

B. İslam'ın Yazılı Kaynakları ♦ 535
1. Kuran ♦ 535
2. Hz. Muhammed'in Sünneti ♦ 551

III. İnanç İlkeleri ♦ 556
1. İman İlkeleri ♦ 557

IV. İbadetler ♦ 575
1. İbadet Mükellefiyeti ♦ 575
2. İbadetlerin Nitelikleri ♦ 575
3. İbadetlerin Çeşitleri ♦ 576

V. Kutsal Günler ve Bayramlar ♦ 583
1. Kitabi Olan Kutsal Günler ve Geceler ♦ 583
2. Kitabi Olmayan Kutsal Geceler ♦ 584
3. Bayramlar ♦ 586

VI. Mezhepler ve Dini Akımlar ♦ 587
1. Mezhep Nedir? ♦ 589
2. Mezheplerin Ortaya Çıkışı ♦ 591

A. Şiilik ve Alt Kolları ♦ 593
1. İlk Şiilik ♦ 594
2. Keysaniyye ♦ 594
3. Galiyye ♦ 594
4. İlk Şiilikten Türeyen Şii Mezhepleri ♦ 595
5. Galiye'den Türeyen Şii Mezhepleri ♦ 597
6. Batinilik ♦ 599

B. Yezidilik ♦ 603
C. Haricilik ve Alt Kolları ♦ 604
D. Kaderci Mezhepler ♦ 608
1. Kaderiyye ♦ 608
2. Cebriyye ♦ 609
3. Cehmiyye ♦ 610
4. Dırariyye ♦ 611
5. Bekriyye ♦ 611

E. Mürcie ♦ 612
1. Yûnusiyye ♦ 612
2. Gassaniyye ♦ 613
3. Tümeniyye ♦ 613
4. Ubeydiyye ♦ 613
5. Sevbaniyye ♦ 613
6. Merisiyye ♦ 614

F. Müşebbihe ve Mücessime Mezhepleri ♦ 614
1. Tanrı'yı Varlık ve Zat Olarak İnsana Benzetenler ♦ 614
2. Tanrı'yı İnsana Benzetenler ♦ 615
3. Tanrı'nın Sıfatlarının İnsanın Sıfatlarına Benzetenler ♦ 615

G. Mutezile Mezhebi ve Alt Kolları ♦ 617
H. Ehl-i Sünnet Mezhebi ♦ 620
1. Selefi Mezhepler ♦ 621
2. Akılcı Mezhepler ♦ 623

I. Çağdaş Dini Akımlar ♦ 625
1. Vehhabilik ♦ 625
2. Bahailik ♦ 626
3. Ahmediye ♦ 628

4. Mezhepler Arasında Mukayese ♦ 629
5. Mezhepler Arasındaki Farklar ♦ 630

VII. Kurumsal İslam ♦ 633
A. Halifelik ve İmamlık ♦ 633
B. Kadılık ♦ 636
C. Müftülük ve Şeyhülislamlık ♦ 636
D. Velâyet-i Fakih ♦ 638
E. Mescit ve Cami ♦ 639
1. İslam'da Kutsal Mekânlar ♦ 643

VIII. İslam'ın ve Müslümanların Diğer Dinlere Bakışı ♦ 650
A. Kuran'ın Dinlere Bakışı ♦ 650
1. Müşrikler ♦ 651
2. Kâfirler ♦ 651
3. Kuran'ın Diğer Dinlerin İnançlarını Eleştirmesi ve Reddetmesi ♦ 654
4. Kuran'ın Diğer Dinlerin Kutsal Kitaplarını Eleştirmesi ♦ 655
B. Müslümanların Eleştirel Bakışı ♦ 659

Dördüncü Bölüm
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

A. Karşılaştırma ♦ 665
1. Kaynak, İnanç ve İbadet Yönüyle Karşılaştırma ♦ 666
2. Motifsel Karşılaştırma ♦ 672
B. Din Felsefesi Açısından Değerlendirme ♦ 679
1. Dinsel Tekilcilik ve Çoğulculuk ♦ 680
2. Kuran ve Müslümanların Görüşleri: Ne Dinsel Tekilcilik, Ne de Çoğulculuk ♦ 685
3. İşlevselci Din Felsefesi Açısından Din ve Kurtuluş ♦ 687
4. Din Dili Meselesi ♦ 692
5. Dinlerin Geleceği ♦ 693

Kaynakça ♦ 697

Önsöz

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ı konu alan bu dinler tarihi kitabının, genel ya da bir veya birkaç dini konu alan dinler tarihi kitaplarından hem yöntemsel hem de içeriksel farkı vardır. Bu da, dinlerin kendilerini anlatmasıyla, her dinin bilginlerinin kendi dinlerini anlatmalarını ayrı ayrı ele almasıdır. Böylece okuyucu, her dinin kendisini ve tarihsel oluşumunu ayrı ayrı görebilecektir.

"Dinin kendisi" ifadesinden maksat, dinin kutsal kitabında anlatılan ile o kitabın kendisine indiği yalvacın anlattığı dindir. "Tarihsel din" ise dinin mensubu olan bilginlerin o din hakkındaki yorumları ve anlatımlarıdır.

Hem dinler tarihi kitaplarında anlatılan hem de din bilginlerinin anlattıkları dinler, "dinin kendisi" ile "tarihsel din"i çoğu zaman birbirine karıştırdıkları için, insanların din algıları ve anlayışları genellikle bulanıktır. İnsanların zihninde dinlerle ilgili oluşan sorular ve cevaplar büyük ölçüde bundan kaynaklanmaktadır. Buna bir de M. Eliade'den G. Dumézil'e din tarihçilerinin, dinlerin kendileri yerine, dinler adına oluşturdukları tahayyülleri ve yapılandırmacı tutumlarını eklersek, dinler tarihi kitaplarının çoğunda dinleri din olarak görmek adeta olanaksızdır. J. G. Frazer ve H. Spencer gibilerin "ilkel dinler" dediği dinler için onların bu tutumu makul görülebilir; çünkü kutsal kitap olarak kaynakları yoktur. Fakat Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'dan bahseden neredeyse bütün din tarihçileri bu dinlerin kutsal kitaplarına doğrudan referansta bulunmamışlardır. Sözgelimi Yahudiliğin Tanrı'sı Yahve'den bahsederler; ancak Yahve'nin anlatıldığı Tevrat'ın kısımlarından hiçbir alıntı vermezler. Dolayısıyla okuyucu Tevrat'ın Yahve'yi nasıl anlattığına dair hiçbir bilgi edinemez.

Burada asla dinler yoruma kapalı kalsın demek istemiyoruz. Dinler yoruma kapalı kalmasın; ancak insanlar neyin dinin kaynağındaki din, neyin tarihsel din olduğunu bilsin. Bilinmektedir ki, geçmişte ve günümüzde tarihsel din, dinin önüne geçmiştir. İnsanlar da bu yüzden çoğu zaman bir mezhep imamının, bir tasavvuf önderinin veya bir dini cemaat liderinin söylediklerini dinin kendisi sanmaktadırlar.

Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın özellikle birinci dereceden önemli kaynakları olan kutsal kitaplarının asıllarının olmayışı gibi kendi bazı iç sorunlarından dolayı tarihsel din, yani din adamlarının oluşturdukları gelenek bir ölçüde önemli olabilir. Bugünkü Hıristiyanlık veya Yahudilik büyük ölçüde bu anlamda gelenektir. İslam için gelenek sadece gelenektir. Her ne kadar bugün Müslümanlar İslam ile gelenek arasında ayırım yapmıyorlarsa da, bu gelenek, ne Kuran'ın ne de Hz. Muhammed'in önüne geçebilir.

Geleneklerin veya tarihsel dinlerin varlığına karşı değiliz. Karşı olmanın da bir anlamı yok; çünkü eskiler devam edeceği gibi gelecekte eski olacak yeni gelenekler de oluşturulur. Bizim vurgulamak istediğimiz nokta, dinler anlatılırken din yerine geleneklerin anlatılmaması veya din ile geleneğin birbirine karıştırılmadan anlatılması gerekliliğidir.

Ancak böylece halis din ile süslenmiş din, atalar dini ile gerçek din birbirinden ayırt edilebilir. Dinler tarihi sadece dinler açısından değil, insanların ve ulusların birbirleriyle müspet veya menfi ilişkilerinin arttığı çağımızda başta siyasi, ekonomik ve toplumsal açılardan da önemlidir. Dinleri bilmek adeta bir zorunluluktur. Çünkü dinler, din olarak insanın vicdanında, camilerde veya kiliselerde kalmamaktadır; sokaklara taşmakta, siyasetleri belirlemekte, laiklik ve demokrasi ile uzlaştırılmakta veya zıtlaştırılmaktadır. Bu ve benzeri birçok nedenden ötürü, geçmişte olduğu gibi bugün de dünyanın her yerinde din sürekli gündemdir.

Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı 17. ve 18. yüzyıllarda o dönemin bilginleri yeniden kalkınmak ve canlanmak için

devlete çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Bu bilginlerden biri de Kâtip Çelebi'dir (1609-1657). Kâtip Çelebi'nin önerilerinden biri, Balkan ve Avrupa halklarının dini ve mezhepsel düşüncelerinin öğrenilmesidir. Zamanına göre oldukça yeni ve önemli bir teklif olan bu öneri bugün daha da geçerli ve önemlidir. Bilindiği gibi ABD Senatosu kendisine bağlı ABD Uluslararası Dini Etkinlikler Komisyonu (USCIRF) aracılığıyla 1998 yılından itibaren her yıl dünyadaki dini hareketleri ve gelişmeleri gözlemleyerek, sonuçlarını bir rapor halinde yayımlamaktadır. Din, stratejik önem arz etmektedir.

Dolayısıyla dinleri ve tarihlerini öğrenmek bugün sadece dinleri iyi anlamak veya dindar olmak için değil; dünyada barış veya savaş için gereklidir. Çünkü din mensupları tarafından dün olduğu gibi bugün de dinler dünya hayatının bütün yönleriyle olumlu veya olumsuz, doğru veya yanlış anlamlarda irtibatlandırılmaktadır. Bunun en güzel örneği, eski ABD başkanı G. W. Bush'un 11 Eylül 2001 tarihinde İkiz Kulelere yapılan saldırının hemen arkasından "Haçlı Seferlerini yeniden başlatacağız" şeklindeki sözleridir.

Bu kitap, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın anlatıldığı üç ana bölümden oluşmaktadır. Biz bu kitapta genel dinler tarihi kitaplarından farklı olarak iki konuya vurgu yaptık. Bunlardan biri, dinlerin "Canlı Kaynağı" nitelemesiyle üç dinin yalvaçları ve yalvaçlıklarıdır; çünkü bize göre dinlerin sahih olup olmadığı sorunundan tutunuz da iman ilkeleriyle ile ilgili birçok sorun da yalvaçların gereği gibi bilinmemesine bağlıdır. Her üç yalvaç (peygamber), Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed, yalvaçlıklarını sürecinde canları pahasına dinleri var kılmaya çalışmışlardır. Bu, ciddi olarak düşünüldüğünde ancak onlar gibi insanların yapabilecekleri ve katlanabilecekleri varoluşçu bir durumdur. Vurgulanan ikinci konu ise bu dinlerin kurumsal yönlerinin, kısaca da olsa ele alınmasıdır. Bu konu da son derece önemlidir. Her bir dindeki farklı anlayışlar ve mezhepler, aynı din içerisindeki dinsel kültürel ayrılıklar gibi oluşlar ancak dinlerin kurumsal yönlerinin iyi bilinmesiyle açıklanabilir. Örneğin çoğu din tarihçisi

Protestanlığı bir kısım dinsel nedenlere dayanan bir din reformu gibi anlatır. Oysa yeri gelince vurgulayacağımız gibi, bu hareketin ortaya çıkmasının arkasındaki tek neden Alman ulusalcılığından başka bir şey değildir. Dördüncü Bölüm'de ise dinler hakkında bazı karşılaştırmalar ve özellikle din felsefesi açısından değerlendirmeler yapmaya çalıştık.

Umarım bu kitap dinleri anlama yolunda bir hizmet görür ve okuyucuya faydalı olur.

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar
Yeditepe Üniversitesi
1 Temmuz 2013

Giriş: Dinler Tarihi

Dinler tarihi, Max Müller'in girişimiyle 19. yüzyılın ortalarında "Din Bilimleri" adıyla oluşturulan disiplinin bir alt disiplini olarak ortaya çıkmıştır. Amacı, konusu olan dinleri tarih disiplininin yöntemleriyle ele alıp incelemektir. Bunlar; tasvir, mukayese ve eleştiri yöntemleridir. Dinler tarihi deyince, genellikle tarihin en eski dinlerinden bugüne gelmiş geçmiş dinlerin incelenmesi akla gelse de, bir tek din veya birkaç din birlikte de dinler tarihinin konusu olabilir. Biz de bu kitapta Yahudiliği, Hıristiyanlığı ve İslam'ı dinler tarihi açısından ele alacağız. Burada bir noktaya vurgu yapmak gerekir. Örneğin Yahudiliğin dinler tarihi açısından incelenmesiyle Yahudilik tarihini birbirine karıştırmamak gerekir. Yahudilik veya Yahudi tarihi, tarihin konusu olarak Yahudi ulusunun tarihinin incelenmesidir. Her ne kadar Yahudilik tarihini ele alan eserlerde Yahudi dininden bahsedilse de bu, Yahudiliğin dinler tarihi değildir. O halde bizim burada yapmak istediğimiz Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam tarihi yazmak değil, bu dinlerin dinler tarihini ele almaktır.

Hiç şüphesiz, Herodotus'tan bu yana tarihçiler eserlerinde ele aldıkları ulusların tarihinden bahsederken, onların dini inançlarından da bahsetmişlerdir; ancak bunlar dinler tarihine malzeme vermekle birlikte, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi ulusların dinlerinin tarihi değildir. Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslam'ın dinler tarihini yazarken, yukarıda işaret ettiğimiz tarihi tasvir, eleştiri ve mukayese yöntemlerini birlikte kullanarak yazmaya çalışacağız. Tasvir yöntemiyle, her dini kendi öz kaynağından, yani kutsal kitabından ve yalvaç geleneğinden anlatmaya çalışacağız. Eleştiri ve mukayese yöntemlerini, kaynakların değerlendirilmesine, her dinin kelami/teolojik gelişmelerine uygulayacağız.

Burada üzerinde durulması gereken başka bir nokta da, bazı din tarihçilerinin, din sosyologlarının ve din psikologlarının, bütün dinleri din olma bakımından aynı görme şeklindeki genellemeci yargılarıdır. Bütün dinlerde hiç şüphesiz benzer kavramlar ve benzer inanç ilkeleri vardır. Ancak bunlar hiçbir şekilde dinleri aynı yapmaz. Her din diğerlerinden ayrıdır; aynı gibi görülen kavramların işaret ettiği anlamlar da oldukça farklıdır. Bu durumlar, konumuz olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam için de geçerlidir.

Dinler tarihi, din felsefesi, din sosyolojisi, din psikolojisi ve din fenomenolojisi gibi alanlarda din incelemeleri yapan bilginler çoğu zaman dinin kendisini oluşturan esas ilkeleri üzerinde geniş şekilde durmamışlardır. Bu yüzden de herhangi bir dini incelerken olması gereken derinliğe nüfuz edememişlerdir. Din, doğrudan dini olmayan şu üç temelde kendini gösterir: 1) Duygu, 2) Düşünce, 3) Sanat.

1) Duygu: Bireysel duyuyla algılanan dini şeyler, içte, kalpte ve vicdanda algının şekline göre acıma veya sevgi, heyecan veya durgunluk yaratır. Özellikle bir dinin ortaya çıktığı ilk döneminde duygu yoğunluktadır; yalvaçların ilk dönemiyle ilgili müspet veya menfi olaylar insanların duygularını harekete geçirir. Dolayısıyla dinin insanlara ve topluma ilk nüfuzu duygu yoluyladır. Hz. Musa'nın, Hz. İsa'nın ve Hz. Muhammed'in ilk yalvaçlık yıllarına baktığımızda yoğun duygulu olaylar görürüz.

2) Düşünce: Dinler inanca, ibadete, ahlaka dair ilkeler vaaz ederek aklı öne çıkarırlar. İnsanları düşünmeye davet ederler. Doğruyu yanlıştan, gerçeği hayalden ayırt etmelerini isterler. Özellikle Kuran, Tanrı'nın varlığını ve hikmetini anlayabilmeleri için insanların doğal varlıklar hakkında akıl yürütmelerini ve araştırmalarını ister. Düşünmenin veya bilmenin taakkul, teemmül, tezekkür, tedebbür gibi her çeşidine vurgu yapar.

3) Sanat: Her din doğrudan sanatı emretmemiş olsa bile, insanlar dini duygu ile düşünceyi birleştirince dinler etrafında oluşan çeşitli türden sanatsal faaliyetlerde bulunurlar. Eski tarihlerden bugüne gelebilen yapılar; çoğu zaman dini karakterli

mekânlar, mabetlerdir. Belki de bugüne ulaşan dinsel olmayan yapı yoktur. Çünkü insanlar her zaman tanrısal olaylara daha çok önem vermişler ve tanrısal olanı sağlam yapmışlardır. İlahlar için söylenen ilahiler de bunlardandır.

Din bilimleri incelemesi yapan bilginlerin dini meydana getiren bu üç temel esasa yeterince eğilmeleri gerekir. Aksi takdirde dinler hakkında eksik ve hatta yanlış değerlendirmelerde bulunabilirler.

Bu, sadece din alanında çalışan bilginler için değil, bir dine inananlar için de önemlidir. İnsanlar çoğu kez üç esasın birine ya da ikisine yönelerek farklı din anlayışları sergileyerek gereksiz ihtilaflara ve bölünmelere neden olabiliyorlar. Kuşkusuz insanların duygu, düşünce ve sanatı dengede tutmaları oldukça zordur. Ancak düşünce merkeze alınarak akıl yoluyla duygu ve sanat kontrol edilmelidir.

Her ne kadar din, ilk aşamada duyguyla yerleşir, sonra da uygunluğa dönüşür ise, akıl merkeze alınmadıkça duygu ve sanat gerçek anlamlarıyla anlamlandırılamazlar. İşte bunun için Türklerin ve Türk soyluların Kelâm'daki imamı İmam Maturîdî, "Akıl dindir" demiştir.[1] Çünkü duyguya akıl girmez ise din tamamen hurafelere ve efsanelere kayar; sanata akıl girmediğinde de din tamamen dünyevileşir.

Bilindiği gibi bugünlerde özellikle dinler arası diyalogcular Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'a "İbrahimi Dinler" demektedir. Fransız oryantalist L. Massignon'un uydurduğu bu kavram birçok açıdan yanlıştır. Din Tanrı'nındır; dinler yalvaçların olamaz. Kuran açısından bakıldığında, Hz. İbrahim'in Yahudi ya da Hıristiyan değil Müslüman olduğu belirtilmektedir.[2] Özellikle Yahudilik ve İslam tek tanrı inancına sahip olmakla ve sünnet olayını devam ettirmekle Hz. İbrahim'in geleneğini sürdürmektedir. Ancak Batı Hıristiyanlığı hiçbir şekilde bugün Hz. İbrahim'den bir gelenek sürdürmemektedir; Üçleme (Teslis) inancı-

1 Maturîdî: Kitâbü't-Tevhîd, B. Topaloğlu ve M. Aruçi, Diyanet Vakfı Yay., 2005, s. 605, 612.

2 Ali İmran, 67.

na sahiptirler ve sünnet olmazlar. Dolayısıyla Hz. İbrahim'i Hıristiyanlığın atası olarak görmek veya göstermek inanç ve dini ilkeler açısından yanlıştır.

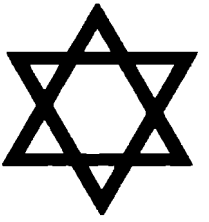

Birinci Bölüm

YAHUDİLİK

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'dan çok daha eski bir din olmasına rağmen, bugün en az nüfusa sahip olan dindir. Bunda hiç şüphesiz Yahudilerin, Yahudiliği özellikle MÖ 6. ve 5. yüzyıldan sonra milli bir din olarak algılamalarının büyük payı olmalıdır. Dünyada yaklaşık 18-20 milyon Yahudi olduğu tahmin edilmektedir. Bunların yaklaşık 8 milyonu İsrail'de, 6 milyonu ABD'de yaşamaktadır. Geri kalanlar ise dünyanın çeşitli ülkelerinde küçük cemaatler halinde bulunmaktadır.

I.
Temel Kavramlar

Birçok bilgine göre Yahudilik hem din hem de halk veya ırktır. Yahudilikte dini ırktan ayırmak mümkün değildir. Bunun bir nedeni Yahudilerin halk olarak tarihlerini kutsal kitap adı altında ve kutsal saydıkları kitapta din olarak anlatagelmiş olmalarıdır. İkinci bir neden de, "Tanrı'nın seçilmiş ırkı" olduklarına inanmalarıdır. Nitekim bu hususa A. Örs şöyle işaret etmiştir: "İsrael oğullarının dinini tarihlerinden ayırmak mümkün değildir. Eski Ahit ya da Kutsal Kitap adı verilen ve büyük bir kısmı eski İbrani edebiyatının günümüze kadar ulaşabilen tek örneği olan kitap, aslında İsrail'in kutsal tarihinden başka bir şey değildir."[1]

Bize göre, bu kanaat genel bir kabul olsa da, iki açıdan yanlıştır. Birincisi; genel bir din kavramının ne olduğu dikkate alınarak, Yahudi kutsal kitaplarında nelerin din, nelerin tarih ve Yahudi tarihi olduğu ayırt edilebilir. Burada belirtmemiz gerekir ki biz Yahudiliği, yapabildiğimiz ölçüde Yahudi dinini, Yahudi tarihinden ayırarak anlatmaya çalışacağız.

İkinci yanlışlık ise din ile tarihin birlikte anlatımının sadece Yahudiliğe has bir durum olmamasındandır. Örneğin Yeni Zerdüştlükte de din ile tarih iç içe anlatılmıştır. Aynı şekilde İncillerde de üç Hıristiyanlıkla ilk Hıristiyanlar beraberce anlatılmıştır. Bu örnekleri belki çoğaltabiliriz. Hatta Kuran, İslam veya Müslümanların tarihinden bahsetmese de özellikle Hz. Muhammed dönemindeki bazı kişilere ve olaylara işaret etmesi göz önüne alındığında aynı şey İslam için de söylenebilir. Örnek olarak andığımız bu dinlerde din ile tarih birbirlerinden ayrı olarak anlatılabiliyorsa, aynı durum Yahudilik için de geçerli olabilir.

---

1 Örs (H.): *Musa ve Yahudilik*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966, s. 33.

Burada ister istemez akla Yahudilerin neden dinlerini ve tarihlerini bir sayarak anlattıkları akla gelmektedir. Bunun da bize göre iki temel nedeni olmalıdır. Birincisi dini nedendir; Yahudilerin eski dönem krallarının neredeyse hepsini yalvaç kabul etmeleri ve onların Musa gibi olmasa da ilham yoluyla Tanrı ile iletişim içinde olduklarına inanmalarıdır. Bu konuya yalvaçlık konusunu işlerken ayrıca değineceğiz. İkincisi, toplumsal ve siyasi nedendir. Bilindiği gibi İsrail halkı, seçilmiş olmalarına rağmen tarihlerinin başından itibaren sürekli sürgün hayatı yaşamışlardır. Belirli bir süre Hz. Davud ve Hz. Süleyman dönemlerinde bir ulus olabilmişler ise de bu uzun sürmemiştir. Yahudiler ve İsrailoğulları devletleri olarak kendi aralarında ikiye ayrılmışlardır. İşte, sürekli sürgün hayatının verdiği siyasi ve psikolojik etiklik onları tarihlerini kutsamaya götürmüştür. Yahudilere göre Tanrı onları hem yüceltmekte hem de aşağı itmektedir. Yahudiliğe tarihte farklı adlar verilmiştir. Bunların bazıları etnik ad, bazıları ise dini öğreti adıdır.

Yahudilerin dinlerine verdikleri en eski ad, "Yehuda" veya "Yude"dir. Bu, etnik bir addır. Bu, aynı zamanda Hz. Yakup'un on iki oğlundan dördüncüsünün adıdır. Çünkü Yahudiler, her ne kadar atalarını Hz. Nuh'un oğlu Sam (Sem) ve onun neslinden geldiğini iddia ettikleri Hz. İbrahim (Avram) ve oğlu İshak'a bağlasalar da, diğer Sami uluslarından ayrık tarihleri, Yakup ve oğlu Yehuda ile başlar. Yehuda'nın aynı zamanda din adı anlamını kazanması MÖ 3.-2. yüzyıllara rastlar. Hz. Musa'ya vahiy edilen din bugün genellikle Yahudilik adıyla anılır. Batı dillerinde bunun karşılığı "Judaism"dir. Bu modern adın kaynağı, eski Yunanca "Ioudaismos" ve Latince "Ioudaismus" sözcükleridir; Yunanca ve Latince adlar da Yehuda adının karşılıklarıdır. Dolayısıyla Yahudilik, Yehuda, yani Yahudi kişinin sahip olduğu dinin de adı olmuştur. Kuran da bu geleneği sürdürmüştür. Yahudi kişiye, "Yahudi" (çoğ. Yahûd) denmiştir; ancak bununla aynı zamanda Yahudilerin dini de kastedilmiştir.[2] Batı'da veya Hıristiyan dünyada yaşayan Yahudiler kendilerini Yahudi ve dinle-

2 Kuran: Bakara, 113, 120, 135; Mâide, 41, 44, 82.

rini Yahudilik olarak anmak istemezler. Bunların yerine "İsrail" demeyi tercih ederler. Nedeni; Hıristiyanların Hz. İsa'yı çarmıha gerdirenlerin Yahudiler olduğuna inanmalarından ötürü, Yahudi sözcüğünü aşağılayıcı ve hakaret anlamında kullanmalarıdır.

İkinci etnik ad, İbraniliktir. Bilindiği gibi Tora'da Hz. İbrahim "İbrani" sıfatı veya lakabıyla anılmıştır.[3] Bu İbrani sözcüğünün aslı ve anlamı tam olarak bilinmiyor. Bunun için bilginler İbrani sözcüğü üzerine farklı görüşler ortaya atmışlardır. Birinci görüşe göre İbrani (İvri) sözcüğü, Sam soyundan gelen ve Hz. İbrahim'in büyük dedelerinden olduğu kabul edilen Eber (Ever) adının İbrani veya İvri şeklinde bozulmasıdır. Nitekim Eber'in çocuklarına ve onun soyundan gelenlerin hepsine "İvrim" denilmiştir.[4] Eber'in anlamına gelince; bunun "öte yaka" demek olduğu söylenir. Hz. İbrahim'e İbrani denmesinin nedeni ise, Hz. İbrahim ve taraftarlarının Filistin'e Fırat Nehri'nin öte yakasından gelmesidir. Buna göre İbrani sözcüğü, "Öte Yakalılar" demek oluyor.

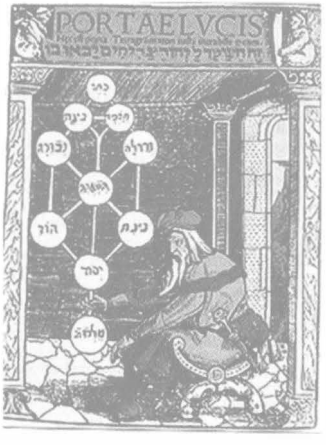

Yahudilerin Soyağacı, ortaçağ. Bu soyağacında Yahudiler on kabile olarak gösterilmiştir. Tora merkezli inanca göre Yakup'un on iki oğlundan dolayı genellikle Yahudilerin on iki kabile oldukları kabul edilir. Ancak burada görüldüğü gibi bazı kaynaklarda on kabile olarak gösterilirler.

İkinci görüşe göre ise İbrani sözcüğünün aslı, Akatça bir kavim adı olan "Habira" veya "Hapiru"dur. Bu, dilcilerin gö-

3 Tora: Yaratılış (Tekvin) 14/13.
4 Tora: Yaratılış 10/21.

rüşüdür. İbrani sözcüğü daha sonraki dönemlerde sadece Hz. İbrahim ve çocuklarını değil; bütün Yahudi ve İsrailoğullarını kuşatacak şekilde kullanılmıştır. Ayrıca, bilindiği gibi, Yahudilerin kutsal kitaplarının yazı dilinin adı da İbranicedir. Bu nedenlerden dolayı Yahudilerin dinine "İbrani Dini" de denmiştir. Ancak bu, diğerlerine göre yaygın kullanımı olmayan bir adlandırmadır.

Üçüncü bir ad olan Musevilik ise dini öğreti adıdır. Yahudilik, dinin yalvacı ve öğreticisi Hz. Musa'nın adıyla "Musevilik" şeklinde daha çok İslam dünyasında adlandırılır. Musevilik adı karşılığı olarak Batı'da "Moisme" veya "Moism" adı da kullanılır; fakat bu çok az kullanılan bir addır. İslam dünyasında yaşayan Yahudi cemaatleri de tercihen kendi dinlerinin adını Musevilik olarak kullanırlar. Bu tercihin bir nedeni, Müslümanların Yahudi sözcüğünü "Çıfıt" gibi bozarak küçük düşürücü anlamlarda kullanmaları olabilir.

II.
Yahudiliğin Kaynakları

İlahi veya Semavi dinlerin iki temel kaynağı vardır. Birincisi canlı kaynak diyebileceğimiz yalvaçlar, ikincisi yazılı kaynak olan kutsal kitaplardır. Dinlerin kaynaklarını bu şekilde, canlı ve kitabi olarak ikiye ayırmamızın mantığı, her dinde ilahi vahyin yanında, yani kutsal kitapların yanında, yalvaçların vahyi anlatmalarının ötesinde dinin çeşitli pratik alanlarıyla ilgili uygulamaların yapılmış olmasıdır. İslam'da Hz. Muhammed'in uygulamalarına sünnet denir ve kaynağının statüsü bakımından Kuran'dan ayrıdır. Fakat Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta kitap-sünnet ayrımı yoktur. Başka bir ifadeyle, Hz. Musa'nın ve Hz. İsa'nın yaptıkları da vahiy gibi Eski Ahit ve Yeni Ahit'in içeriğinde anlatılmış ve aktarılmıştır.

A. Canlı Kaynak: Hz. Musa ve Yahudiliğin Doğuşu

Yahudilerin ata kabul ettiği Hz. İbrahim ve onun neslinden gelen İsmail, İshak, Yûsuf, Yakup hem Tanah'ta hem de Kuran'da yalvaçlar olarak belirtilir. Bu durum bize, Hz. Musa'dan önce Yahudi kabilelerinin azgınlıkları ve sapmaları yüzünden zaman zaman kesintiye uğramış olsa da, onların uzun ilahi bir din geleneklerinin ve deneyimlerinin olduğunu gösterir. Bu açıdan bakıldığında Yahudiler için önemli olan Hz. Musa'nın, anlattığı ve öğrettiği dinden ziyade, yaklaşık 430 yıldan sonra kendilerini Firavunların elinden alıp kölelikten kurtararak özgürlüklerine kavuşturması ve aralarında din ve siyasi birliği tesis etmiş olmasıdır.[5] Bilindiği gibi Hz. Yûsuf'un Mısır'a gelmesinden sonra, rivayetlere göre bütün İsrailoğulları Mısır'a göç etmiştir. Bu, yerli olmayan Hiksosların Mısır'a hâkim oldukları dönemde, yani

5 Çıkış 12:40-41.

MÖ 1850-1550 yılları arasında olmuştur. Musa'nın doğduğu yıllarda, Mısır'a artık yerliler hâkimdi ve yerli krallar "Firavun" unvanıyla anılıyorlardı. Hiksoslar döneminde Yahudiler Mısır vatandaşı gibi rahat bir hayat sürüyorlardı. Ancak Firavunlar iktidarı ele alınca Yahudilere köle muamelesi yapmaya başlamışlar ve onları ağır baskılara maruz bırakmışlardı.

Nitekim Yahudilerin Hz. Musa'nın bizzat yazdığına inandıkları Tevrat sürekli bu olay etrafında şekillenmiştir. Hatta çok rahat bir biçimde Yahudilik de Tanah'ta anlatılır. Gerçekte bilindiği gibi Tanah, On Emir hariç, Hz. Musa'dan çok sonraki dönemlerde yazılmıştır. Hz. Musa'dan sonra Yahudiler tarihlerini kutsallaştırmışlar ve dinlerinin özüne yerleştirmişlerdir. İşte bunun için Hz. Musa'nın hayat hikâyesi, Yahudi tarihinin gerçek ve efsanevi anlatımlarına bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Sözgelimi Tora'dan Çıkış (Exodus) kitabı, bazılarının iddia ettiği gibi kurmaca ve Musa'dan 7 veya 8 yüzyıl sonra yazılmış ise anlatılagelen Musa, Musa olamaz. Yahudi tarihinin Musa ve sonrası dönemlerine ait sorunları ile ilgili tarihi tartışmalar hâlâ sürdüğünden ve kesin sonuçlara henüz ulaşılmadığından, biz Musa'yı daha çok Tora'ya ve Yahudi geleneklerine bağlı kalarak tanıtmaya çalışacağız. Yeri geldikçe bazı farklı anlayışlara da, tartışmalara girmeden sadece işaret etmekle yetineceğiz.

1. Hz. Musa'nın Hayatı

Yahudiler Hz. Musa'yı yalvaçların en büyüğü kabul ederler ve Musa'ya öğretmenimiz, eğiticimiz anlamında "Moshe Rabbenu"; Tanrı'nın kulu anlamına gelen "Eved HaShem" ve bütün yalvaçların babası anlamına gelen "Avi haNeviim zya'a" derler. Yahudi kaynakları içerisinde Hz. Musa hakkında en geniş bilgi Tora'dan Çıkış veya Mısır'dan Çıkış kitabında verilmiştir. Sayılar, Levililer ve Tesniye kitaplarında da tamamlayıcı bilgiler vardır. İncillerin her birinde Musa'nın adı en fazla üç dört kere geçmektedir. İşin ilginç tarafı ise Matta ve Luka İncillerinde Hz. İbrahim'den Hz. Davud'a, Hz. Davud'dan Hz. İsa'ya, Hz. İsa'nın soy ağacı verilirken Hz. Musa adının hiç geçmemesidir. Musa hakkında bütün

bilinenlerin kaynağı Tanah'tır. Buna karşın, Hz. Musa Kuranı-kerim'de ve Hz. Muhammed'in hadislerinde adı en çok anılan yalvaçtır. Kuran'ın otuz dört suresinde 136 kere "Musa" adı geçmektedir; adına işaret eden zamirlerle bu sayı 502'yi bulmaktadır. Tora'nın Hz. Musa hakkında verdiği bazı bilgiler ile Kuran'da verilen bazı bilgiler az veya çok örtüşmektedir. MÖ 4. yüzyıldan itibaren Yunan kaynaklarında da Hz. Musa'dan bahsedilmektedir.

Diğer taraftan Hz. Musa'nın hayatı ve yalvaçlığı hakkında, Yahudi bilginlerin konuyla ilgili müstakil olarak yazdıkları eserlerde ve genel Yahudi tarihiyle ilgili eserlerin bölümlerinde de bilgi verilmiştir. Hz. Musa hakkında ilk müstakil eser yazanlardan biri meşhur Yahudi teoloğu Philo'dur (Philon, MÖ 20 - MS 50). "Musa'nın Hayatı Üzerine" adlı iki küçük risale yazmıştır. Hz. Musa hakkında bilgi veren başka bir erken dönem Yahudi tarihçisi Flavius Josephus'tur. O da "Yahudilerin Antik Tarihi" adlı eserinin çeşitli bölümlerinde Hz. Musa'dan bahsetmiştir. Yahudi bilginleri, Hz. Musa'nın hayatını 40'ar yıllık üç dönem şeklinde anlatırlar. Birinci dönem, Hz. Musa'nın Mısır'da doğup gençlik yıllarını geçirdiği dönemdir. İkinci dönem, Mısır'dan Midyan ülkesine geldiği ve kendisine yalvaçlık verildikten sonra tekrar Mısır'a döndüğü dönemdir. Üçüncü dönem, Mısır'dan Yahudileri çıkarıp Sina Çölü'ne döndüğü ve vefatına kadar orada kaldığı dönemdir. Bu bölümleme Tora'ya da uygundur. Biz burada Hz. Musa'yı daha çok Tora'ya göre anlatmaya çalışacağız. Yahudilerin ve özellikle Musa'nın tarihinin Mısır ile başlamasının nedeni, Hz Yûsuf'un rivayetlere göre kıtlıktan veya esir alınarak Firavun soyundan Potifar adında birisine satılıp tahminen MÖ 1544 yılında Mısır'a gitmesiyle başlamıştır. Daha sonra da, Yakup'un diğer on bir oğlu da aileleriyle, yani bütün İsrailoğulları, MÖ 1522 yılında Mısır'a göç etmişlerdir.

a) Efsanevi Kişi Olduğu İddiası

Doğrudan Hz. Musa'dan bahsetmeden önce şunu belirtelim; 20. yüzyılda bizzat Yahudi geleneğinden gelen bazı kişiler, Hz. Musa'nın İsrailoğullarından olmadığını, hatta efsanevi bir kişi olduğunu iddia etmişlerdir. Onlardan biri meşhur bilgin Sig-

mund Freud'dur. Freud, *Musa ve Tektanrıcılık* adlı eserinde, Hz. Musa'nın Mısır'ın yerli halkından olduğu ve ırken Yahudi olmadığı iddiasında bulunmuştur. Ayrıca Musa'nın yeni bir din getiren bir yalvaç olmadığını iddia ederek onu, asıl adı Akhenaton (Akhenaten, Echnaton, Ikhnaton) olan ve MÖ 1353-1336 yılları arasında krallık yapan Mısır'ın 18. kraliyet sülalesinden Firavun IV. Amenhopes'in (Amenophis) tektanrıcı dinine bağlı birisi olarak gösterir. Bazı tarihçiler bu firavunun Mısır'ın geleneksel çok tanrıcı dinini bırakıp, Aten (Aton) adlı tek olan bir Tanrı'ya tapıcılık dini vaaz ettiğini söylerler. Ancak Freud'un iddiaları, diğer Yahudi bilginlerince kabul görmemiştir. Başta Tanah, İnciller ve Kuran gibi kutsal kitaplar ile Yahudi tarihsel geleneği esas alındığında bize göre de söz konusu iddiaların doğruluk payı yoktur. Son zamanlarda Hz. Musa'nın tarihi kişiliğinden şüphe duyanlar veya böyle bir şahsın hiç yaşamadığını iddia edenler sayıca artmıştır. J. Assmann, M. D. Coogan, Th. Inman ve D. Leeming bunların en meşhurlarıdır. Assmann şöyle der: "Geleneğin dışında Musa'nın varlığını gösteren başka hiçbir kanıt bulunmadığından onun yaşamış olduğundan emin değiliz."[6]

b) Tarihsel Kişiliği

Yahudi geleneği açısından Hz. Musa'nın tarihsel gerçek kişiliği hakkında hiçbir kuşku yoktur. Yahudi halkına gönderilip gönderilmediği, kendisinin Yahudi mi, yoksa Mısır'ın yerlisi mi olduğu çağımızda tartışılmış ise de yukarıda da belirttiğimiz gibi, gerçek bir şahsiyet olduğu konusunda bilginler hemfikirdirler. Hz. Musa'nın hayatıyla ve yalvaçlığıyla ilgili tek kaynak, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Tanah olduğundan, Hz. Musa'yı anlatırken ondan gerekli aktarmalar yapacağız.

c) Yaşadığı Çağ

Hz. Musa'nın tarihin hangi döneminde yaşamış olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Genellikle onun MÖ 1500 ile 1300 yılları arasındaki bir tarihte yaşadığı kabul edilir. Rabbinik kaynaklar

---

6 Assmann (J.): *Moses the Egyptian*, Harvard University Press, 1997, s. 2, 20

onun MÖ 1391-1271 yılları arasında yaşadığını hesaplamıştır. Ancak Hıristiyan teologları, örneğin Jerome, Hz. Musa'nın MÖ 1592, Ussher ise 1619 yılında doğduğunu kabul etmekle[7] Musa'nın yaşadığı çağı MÖ 17. ve 16. yüzyıllara kadar götürmüş olurlar. Ne var ki, bu görüş fazla kabul görmemiştir ve tarihi olaylara da uygun değildir.

d) Adı ve Takma Adları

Hz. Musa'ya (Moşeh, modern İbranice Moşe) doğumunda anne ve babasının bir ad verip vermedikleri bilinmemektedir. Moşeh, onun özel adı olmaktan ziyade sanıdır; Tora'ya göre, "sudan çıkarılmış" veya "sudan çıkarılan" demektir.[8] Genel kabul görmüş bu görüşün aksine bazıları sözcüğün "kurtaran" anlamına geldiğini söyler. Ayrıca Musa'ya "Meses" de denmiştir.

Moşeh sözcüğünün İbranice veya Eski Mısırca (Kıptice) olup olmadığı meselesi de tartışma konusu olmuştur. Bazı tarihçiler Moşeh sözcüğünün "çıkarmak" anlamına gelen İbranice "Maşah" sözcüğünden geldiğini savunurken, Josephus ve bazı kilise babaları onun Kıptice bir sözcük olduğunu kabul etmişlerdir. Kıptice su anlamına gelen "Mo" ve kurtulmuş anlamına gelen "Uses" sözcüklerinin birleşiminden oluştuğunu iddia etmişlerdir. Lepsius ise Moşeh sözcüğünün aslının, Kıptice çocuk anlamına gelen "Mesh" olduğunu ileri sürmüştür. Bu, çağdaş Mısırologlar tarafından en çok kabul gören görüştür. Freud da aynı görüştedir. Aslında Musa'nın Mısırlı olduğu iddiası daha önce, ondan ilk bahseden Yunanlı tarihçi Hekataios (MÖ 4. yüzyıl) ile Strabon tarafından ortaya atılmıştı.[9]

Yahudi geleneğine göre Hz. Musa'ya çok sayıda takma ad veya lakap verilmiştir. Annesi tarafından verilen "Jekuthiel", babası tarafından verilen "Heber", kız kardeşi Miriam (Meryem) tarafından verilen "Jered", erkek kardeşi Harun tarafından verilen "Avi Zanoah", Kohath tarafından verilen "Avi Gedor", Nil'den çıkaran kadın tarafından verilen "Avi Soco", İsrail halkı

---

7 Jerome: Chronicon; Ussher: Annals of the World.

8 Çıkış 2:10.

9 Strabon: Geographica, XI, 35-36.

tarafından verilen "Şemaiah ben Nethanel" bunlardan birkaçıdır.[10] Ayrıca ilk adıyla "Toviah", soyunun adıyla "Levi", "Heman", kanun yapıcı anlamına gelen "Mechoqeiq" ve "Ehl Gav Ish" gibi başka adlarla da anılmıştır.[11]

e) Ailesi

Hz. Musa'nın Yakup'un oğlu Levi sülalesinden geldiği kabul edilir.[12] Babasının adı Amram, annesinin adı Yoheved'dir (Yohabed, Yoheved). Yohevet, Amram'ın halasıymış.[13] Dolayısıyla Amram, halasıyla evlenmiş oluyor. Hz. Musa'nın kendisinden büyük iki kardeşinin olduğu bilinmektedir: erkek kardeşi Harun (Aaron) ve kız kardeşi Miriam (Meryem). Harun, Hz. Musa'dan üç yıl önce doğmuştur. Yahudilerin kâhin (kohen) denilen din adamları, Harun soyundandır. Harun ilk büyük kohen (Kohen Gadol) kabul edilir.[14] Hz. Musa kekeme olduğu için önemli konuşmaları onun adına Harun yapmıştır.[15] Harun'un kavgadan hoşlanmadığı, sulh ve sükûneti sevdiği anlatılır. Harun da, Hz. Musa gibi Sina Çölü'nde ölmüştür.[16]

Miriam (Meryem), Harun'dan ve Hz. Musa'dan büyüktür. Miriam'ın Hz. Musa'dan en az yedi yaş büyük olduğu kabul edilir. Bilindiği gibi, Miriam Yahudilerin kabul ettikleri yedi kadın yalvacın da ilkidir.[17] Miriam da, kardeşleri gibi Sina Çölü'nde ölmüştür.[18]

---

10 Midrash Rabbah: Ki Thissa, XL. 3-3, Lehrman, s. 463; Yalkut Shimoni: Shemot 166 to Chronicles I 4:18, 24:6; ayrıca *bkz.* Vayikra Rabbah 1:3; Chasidah, s. 345.

11 Rashi to Bava Batra 15s, Chasidah, s. 345; Bava Batra 15a on Deuteronomy 33:21, Chasidah s. 345; Rashi to Berachot 54a, Chasidah, s. 345; Sayılar 12: 3.

12 Çıkış 2:1.

13 Çıkış 6:20.

14 Sayılar 20:26.

15 Çıkış 4:10-16.

16 Sayılar 20:1.

17 Çıkış 15:20.

18 Sayılar 20:1.

f) Doğumu

Hz. Musa'nın Mısır'da doğduğu bilinmekle birlikte, hangi tarihte ve hangi kentte doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. Aşağıda anlatacağımız gibi ortaçağ ve modern dönem Yahudi ve Hıristiyan bilginleri konuyla ilgili bazı tahminlerde bulunmuşlardır.

Mısır'da esir ve sürgün olarak yaşayan Yahudilerin, Mısır'ın yerlisi olmayan Hiksoslar Hanedanlığı (MÖ 1880-1580) döneminde oldukça rahat bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Tanah ve diğer kaynaklardan öğrenildiğine göre, yerli komutan Ahmase'in Hiksosları MÖ 1580 yılı civarında Mısır'dan sürmesiyle iktidara geçen "Firavun"[19] unvanlı yerli krallar döneminde Yahudiler çok sıkıntılı bir kölelik hayatına duçar kalmışlardır. Hz. Musa'nın hayatıyla ilgili anlatılanlara bakıldığında onun Firavunlar döneminde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi, bir rüyasının yorumu üzerine Firavun, Mısır'da o yıl doğan erkek çocukların öldürülmesini emreder. Olayı Tora'dan takip edelim: "Levi evinden bir adam bir Levi kızıyla evlenmişti. Kadın hamile kalıp bir erkek çocuk doğurdu. Bebeğin çok güzel olduğunu görerek onu üç ay gizledi. Ve çocuğu daha fazla gizleyemeyeceğini anlayınca, papirüsten bir sepet aldı; katran ve ziftle sıvayıp onu içine koydu. Sonra sepeti Nil Irmağı kıyısındaki sazların arasına bıraktı. Çocuğun ablası uzakta durup olacakları izlemeye koyuldu. O sırada Firavun'un kızı yıkanmak için ırmağa geldi. Hizmetindeki kızlar da ırmağın kıyısında yürüyorlardı. Ve Firavun'un kızı sazların arasındaki sepeti gördü. Onu getirmesi için hemen hizmetçisini gönderdi. Sepeti açınca ağlayan çocuğu gördü. Bu İbrani çocuklarından biri dedi; yine de ona acıdı. O zaman çocuğun ablası, Firavun'un kızına, 'Gidip İbrani kadınlardan bir sütanne çağırayım mı? Çocuğu senin için emzirir,' dedi. O da, 'Git çağır,' diye karşılık verdi. Kız hemen gidip çocuğun annesini çağırdı. Firavunun kızı kadına, 'Bu çocuğu al, benim için emzir, sana

19 Firavun, eski Mısır dilinde "ulu mimar" ve "yapı ustası" demektir.

ücretini veririm,' dedi. Kadın da çocuğu alıp emzirdi. Ve çocuk büyüyünce, kadın onu Firavun'un kızına getirdi; böylece çocuk onun oğlu oldu. Firavunun kızı, onu sudan çıkardığı için çocuğun adını Musa koydu."[20]

Hz. Musa'yı Nil'den çıkarıp Mısır sarayına götüren kadının, Firavun II. Thutmose'nin (MÖ 1485-1450) kız kardeşi Hatşepsut olduğu kabul edildiğinde, onun söz konusu Firavun döneminde, MÖ 1485 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Çünkü Hz. Musa'nın yalvaç seçilip Tanrı'dan Yahudileri esaretten kurtarması emrini alarak, Firavun II Amenofis'in tahta çıkmasından çok kısa bir süre sonra tekrar Mısır'a MÖ 1448 yılında döndüğü ve MÖ 1447 yılı baharında Yahudilerin Mısır'dan çıkmaya başladıkları genellikle söylenmektedir.[21] Ancak Mısır'dan çıkış için MÖ 1584 yılından MÖ 1144 yılına kadar çok farklı tarihler de verilmiştir.[22]

g) Mısır'dan Kaçışı

Tora'da da anlatıldığı şekliyle Hz. Musa'nın niçin Mısır'dan kaçtığını görelim: "Musa güçlü kuvvetli bir adam oldu. Bir gün kardeşlerinin yaptığı ağır işi görmek için onların yanına gitti. Bir Mısırlının İbrani kardeşlerinden birini dövdüğünü gördü. Etrafına bakındı, kimseyi görmeyince Mısırlıya vurup onu öldürdü ve kuma gizledi. Ertesi gün yine gitti ve iki İbrani'yi kavga ederken gördü. Haksız olana, 'Neden arkadaşına vuruyorsun?' dedi. Bunun üzerine adam, 'Kim seni başımıza yönetici ve hâkim atadı? Mısırlıyı öldürdüğün gibi beni de mi öldürmek niyetindesin?' dedi. O zaman Musa korktu ve olay duyulmuş diye düşündü. Firavun da olanları duydu ve Musa'yı öldürtmek istedi; fakat Musa Firavundan kaçıp Midyan (Medyen) diyarına gitti. Orada bir kuyunun başına gelip otururken..."[23]

---

20 Çıkış 2:1-10.

21 Epstein (I.): *Judaisme*, s. 15-16.

22 Caiger (S. L.): *Bible and Spade*, Oxford, Oxford University Press, 1935, Appendix I, s. 192-193.

23 Çıkış 2:11-15.

h) Çobanlığı ve Evlenmesi

Hz. Musa Mısır'dan kaçıp Midyan'a gelince orada muhtemelen zengin ve ileri gelen biri olan Reuel'in kızıyla evlenir. İslam kaynakları Musa'nın kızını aldığı kişinin, Şuayb yalvaç olduğunu söylerler; ancak bu pek doğru bir bilgiye benzemiyor. Musa'nın evliliği için kutsal kitabı takip edelim: "Midyan kâhininin yedi kızı vardı. Onlar her zamanki gibi babalarının sürüsünü sulamak için kuyuya gelip su çektiler, yalakları doldurdular. Yine her zaman olduğu gibi çobanlar da gelip kızları kovdular. Bunun üzerine Musa kızların yardımına koştu ve sürülerini suvardı. Kızlar eve dönünce, babaları Reuel, 'Bugün nasıl oldu da böyle çabuk döndünüz?' diye sordu. Kızlar, 'Mısırlı bir adam bizi çobanların elinden kurtardı.' dedi. Üstelik bizim için su çekip sürüyü suvardı. O zaman adam kızlarına, 'Peki o nerede? Neden onu bırakıp geldiniz? Gidip çağırın, gelsin ekmek yesin' dedi. Böylece Musa Reuel'in yanında kalmaya razı oldu. Reuel de kızı Tsippora'yı (Zipporah) Musa'ya verdi. Ve sonra Tsippora bir erkek çocuk doğurdu; Musa gurbette bir yabancı oldum diyerek çocuğa Gerşom adını verdi. Yıllar geçti, bu arada Mısır kralı öldü. Fakat İsrailoğulları kölelik yüzünden inlemeye devam ediyordu ve feryatları dinmiyordu. Köle olarak çektikleri eziyetten ötürü Tanrı'ya durmadan yakarıyorlardı. Ve Tanrı onların iniltilerini duydu..."[24] Anlaşılan o ki, Musa'nın Kuşlu ikinci bir eşi de varmış.[25] Tanah'a göre Musa'nın kız kardeşi Miriam ve Harun onun bu Kuşlu kadınla evlenmiş olmasına karşı çıkmışlar ve bu yüzden onu eleştirmişlerdir.[26] Tam olarak anlaşılmamakla birlikte Kuşlu kadınla evlenmesi, Tsippora ile evlenmesinden sonradır. Musa'nın Gerşom'dan başka erkek veya kız çocuklarının olup olmadığı da belli değildir. Bu konuda kaynaklarda daha

---

24 Çıkış 2:16-24.

25 Sayılar 12:1. Tora'da Kuş ülkesi olarak farklı iki yer gösterilmiştir. Birincisi, Güney Mısır'da Mavi Nil ile Beyaz Nil'in birleştiği yer ve bölge; ikincisi, Aden bahçesinden akan Gihon Irmağı'na sınır olan bölgedir. *Bkz.* Yaratılış 2: 13.

26 Sayılar 12:1-2, 12:10-11.

fazla bilgi yoktur. İslam tarih kitaplarında Hz. Musa'nın, adı Yahudi kaynaklarında Medyenli Reuel olarak geçen kayınbabasının yalvaç Şuayb olduğu söylense de, bize göre bunun hiçbir tarihi gerçekliği olamaz.

i) Tanrı'nın Musa'yı Öldürmek İstemesi

Tanah okunduğunda da görüleceği gibi Tanah'ın tanrısı gerekçeli veya gerekçesiz olarak İsrailoğullarına sürekli öfkelenen ve kızan, gerektiğinde cezalar veren bir tanrıdır. Aşağıda anlatacağımız gibi Hz. Musa yalvaç olduktan sonra Tanrı, ona Mısır'a dönmesini emretmiştir. Emre uyan Musa yola düşer, yolda bir konaklama yerinde Tanrı ile karşılaşır. Tanrı Musa'yı öldürmek ister; fakat ayaklarına sünnet kanı sürülünce Tanrı Musa'yı öldürmekten vazgeçer. Olay Tora'da şöyle anlatılır: "Rab, yolda, bir konaklama yerinde Musa'yla karşılaştı, onu öldürmek istedi. O anda Sippora (Tsippora, Zipporah) keskin bir taş alıp oğlunu sünnet etti, derisini Musa'nın ayaklarına dokundurdu. 'Gerçekten sen bana kanlı güveysin' dedi. Böylece Rab Musa'yı esirgedi. Sippora Musa'ya sünnetten ötürü 'Kanlı güveysin' demişti."[27] Bu ve buna benzer olaylar, bize göre gerçek olamaz; ancak Tanah'ta anlatıldığı için, sorun böyle bir kitaba ve Tanrı'ya inanan Yahudilerin psikolojisidir. Yahudilik, huzursuz ve sürekli Tanrı ile kavgayı anlatan bir din halini almıştır.

j) Ölümü

Hz. Musa'nın ne zaman öldüğü de kesin olarak bilinmemektedir. Tora'ya göre Hz. Musa 120 yaşında Sina Çölü'nde vefat etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Harun ile Hz. Musa'nın Tanrı'ya itaatsizlikleri nedeniyle, daha önce ölen Hz. Harun'dan sonra Hz. Musa'nın ölümü de önceden haber veriliyor ve ceza olarak Yahuda ülkesine girişi yasaklanıyor. Ayrıntıyı takip edelim: "Rab aynı gün Musa'ya şöyle seslendi: 'Haavarim dağlık bölgesine, Eriha karşısında Moav ülkesindeki Nevo Dağı'na çık. Mülk olarak İsraillilere vereceğim Kenan ülkesine bak. Ağabe-

---

27 Çıkış 4:24-26.

yin Harun Hor Dağı'nda ölüp atalarına kavuştuğu gibi sen de çıkacağın dağda ölüp atalarına kavuşacaksın. Çünkü ikiniz de Zin Çölü'nde, Meriva-Kadeş sularında, İsraillilerin önünde bana ihanet ettiniz, kutsallığımı önemsemediniz. Bu nedenle ülkeyi ancak uzaktan göreceksin. Ama oraya, İsrail halkına vereceğim ülkeye girmeyeceksin.'"[28]

Zamanı ve yeri gelince de Hz. Musa, İsrailoğullarıyla birlikte eski Yahudi ülkesi Yahuda'ya gidemeden ölüyor: "Sonra Musa Moab düzlüklerinden Nebo Dağı'na, Eriha'ya bakan Pisga tepesine çıktı. Yehova oradan kendisine tüm diyarı; Dan'a kadar uzanan Gilead'ı, tüm Naftali'yi, Efraim ve Manasse topraklarını, batıdaki denize kadar uzanan tüm Yahuda topraklarını, Necef'i, hurma ağaçları şehrinin, Eriha'nın bulunduğu ovayı, Tsoar'a dek tüm Ürdün Havzası'nı gösterdi. Ve Yehova ona, 'İbrahim'e, İshak'a ve Yakup'a, senin soyuna vereceğim diye yemin ettiğim diyar budur,' dedi. Gözlerinle gör diye sana gösterdim, çünkü oraya geçmeyeceksin. Sonra Yehova'nın söylediği gibi, Yehova'nın kulu Musa orada, Moab diyarında öldü. Onu Moab diyarında, Beyt-peor karşısındaki vadiye gömdüler, bugüne dek kimse onun mezarının yerini bilmez. Musa öldüğünde yüz yirmi yaşındaydı, gözleri zayıflamamış, gücü kuvveti tükenmemişti. İsrailoğulları Moab düzlüklerinde Musa'nın arkasından otuz gün ağladılar. Sonunda Musa için ağlayıp yas tuttukları günler sona erdi..."[29]

Yahudilerin inancına göre ölümüne kadar Hz. Musa, son 40 yılını Sina Çölü'nde geçirmiştir ve bu süre zarfında sürekli olarak Tanrı ile yüz yüze görüşmüş ve ondan emirler almıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, Hz. Musa ve Harun da son zamanlarında Tanrı'yı kızdırdığı için Yahuda'ya gitmelerine izin verilmemiştir. Kuran'a göre ise, Hz. Musa ve Tanrı görüşmesi sadece 40 gün sürmüştür. Bu durumda, Hz. Musa'nın atalar yurdu Yahuda'ya hiç dönmemiş olması şüphelidir. Yahudi tarihçilerin olayı bu şekilde anlatmalarının nedenlerinden biri, bazılarının da iddia ettiği gibi Musa'nın ırken Yahudi olmaması olabilir. Yahudilerin

28 Tesniye 32:48-52.

29 Tesniye 34:1-8.

Hz. Musa'nın dinine girmeleri de, Mısır'da köle iken olabilir. Bu durumda, eğer Musa hiç Yahuda'ya gitmemiş ise ülkesi Mısır veya çobanlık yaptığı Sina Çölü'ndeki Moab (Morav) ülkesi olabilir.

2. Yalvaçlığı ve Mısır'a Dönüşü

Hz. Musa'nın hangi tarihte yalvaç olduğu, hangi tarihte Mısır'a döndüğü ve yalvaçlığının kaç yıl sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir. Tora'da olay tarih verilmeksizin şöyle anlatılır:

"Musa, Midyan kâhini olan kayınbabası Yetro'nun sürüsüne çobanlık ediyordu. Bir gün sürüyü çölün batısına doğru götürürken, Tanrı'nın dağına, Horeb'e geldi. Ve Yehova'nın meleği, bir çalının ortasından yükselen alevlerin içinde ona göründü. Musa bakarken, çalının yandığı halde kül olup bitmediğini fark etti. Bunun üzerine 'Ne muazzam bir olay! Çalı neden yanıp bitmiyor, gidip bakayım' diye düşündü. Yehova, onun ne olduğunu anlamak için oraya yöneldiğini görünce çalının ortasından, 'Musa! Musa!' diye seslendi; o da 'Efendim,' diye karşılık verdi. Tanrı, 'Buraya yaklaşma!' dedi, 'ayağından çarıklarını çıkar, çünkü bastığın yer kutsal topraktır.' Ona, 'Ben babanın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı, Yakup'un Tanrısı'yım,' dedi. Bunun üzerine Musa yüzünü gizledi, çünkü Tanrı'ya bakmaya korkuyordu. Ardından Yehova, 'Şunu bil ki Mısır'daki halkımın ıstırabını gördüm,' dedi... İşte İsrailoğulları'nın feryadı bana erişti... Şimdi gel seni Firavun'a göndereyim ve İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkar. Fakat Musa Tanrı'ya, 'Ben kimim ki Firavun'a gideyim, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarayım?' diye karşılık verdi. Bunun üzerine Tanrı, 'Ben seninle olacağım,' dedi. 'Seni benim gönderdiğime işaret şu olacak: Sen halkı Mısır'dan çıkardıktan sonra bu dağda bana ibadet edeceksiniz.' Fakat Musa Tanrı'ya, 'İsrailoğulları'na gidip beni size atalarınızın Tanrı'sı gönderdi dersem, onlar da bana O'nun ismini sorarlarsa ne diyeceğim?' diye sordu. Bunun üzerine Tanrı Musa'ya 'Ben Ben'im,' dedi. Sonra ekledi: 'İsrailoğulları'na 'Beni size, Ben Ben'im diyen gönderdi,' diyeceksin,' dedi. Ve yine Musa'ya şunları söyledi: 'İsrailoğulları'na de ki, Beni size atalarınızın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrı-

sı, Yakup'un Tanrısı olan Yehova gönderdi...'"[30] Bu olayla Tanrı Hz. Musa'yı yalvaç seçmiştir ve Mısır'a dönerek Firavun'u dine davet etmesini istemiştir. Bu işi, dili de peltek olduğu için tek başına yapamayacağını Tanrı'ya söyleyerek, kardeşi Harun'u da kendisine yardımcı olarak görevlendirmesini istemiştir. Tanrı, onun bu isteğini geri çevirmeyerek Harun'u da görevlendireceğini söylemiştir ve görevlendirmiştir.

3. Firavun'a Daveti ve İsrailoğulları'nı Mısır'dan Çıkarması

Bunun üzerine Hz. Musa, eşi ve oğluyla birlikte Mısır'a döner. Kardeşi Harun'la birlikte Firavun'un huzuruna çıkarlar. Musa, ona yalvaç olduğunu ve kendisini dine davet ettiğini; olmazsa İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkaracağını söyler. Firavun Musa'nın yalvaçlığını tanımaz ve isteğine şiddetle karşı koyar. Firavun, veziri Hâmân ve zengin Kârun, Musa'ya türlü işkenceler yaparlar. Musa birçok mucize gösterir. Tanrı Firavun'a ve halkına büyük belalar yağdırır. Neticede Firavun Yahudilerin Mısır'dan çıkışı için izin verir: "Firavun geceleyin hemen Musa'yla Harun'u çağırttı. 'Kalkın, halkımın arasından çıkıp gidin, Yehova'ya ibadet edin.' dedi. Böylece, Mısır'da yaşamış olan İsrailoğulları'nın gurbette geçirdikleri süre dört yüz otuz yıl oldu. Tam dört yüz otuz yılın sonuncu günü Yehova'nın bütün orduları Mısır diyarından çıktı..."[31]

Hz. Musa'nın ABD Temsilciler Meclisi'nde bulunan büstü.

30 Çıkış 3:1-14.
31 Çıkış 12:31-41.

4. Şeriatı veya On Emir

Hz. Musa denilince akla ilk gelen şey, On Emir'dir (Buyruk). Buna Musa Şeriatı da denir. Yahudileri Mısır'dan çıkarıp Sina Çölü'ne dönünce Musa, Tanrı'nın daveti üzerine halkıyla tekrar Sina Dağı'na çıkar. Tanrı, Yahudi halkıyla kutsal bir sözleşme yapar. Yahudi inancına göre Tanrı'nın Musa ile, dolayısıyla Yahudiler ile yaptığı bu sözleşme ikinci sözleşmedir; çünkü Yahudilere göre Tanrı'nın Yahudilerle yaptığı ilk sözleşme Hz. İbrahim ile yaptığı sözleşmedir. Bu sözleşmede, Yahudilere göre Tanrı kendi elleriyle beyaz taş levhaya yazdığı On Emir'i Musa'ya ve Yahudilere verir ve uymalarını ister. On Emir (Aseret Ha-Dibrot, Dekalog, Evâmir-i aşere) şöyledir:

"Ve Tanrı şunları söyledi:

Seni Mısır diyarından, köleler evinden çıkaran Tanrın Yehova Benim.

i. Benden başka tanrın olmayacak.
ii. Kendine oyma put yapmayacaksın; yukarıda göklerde, aşağıda yerde veya yerden aşağıda, sularda olanlara benzer bir şekil yapmayacaksın. Putların önünde eğilmeyeceksin ve onlara kulluk etmeyeceksin. Çünkü Ben, Tanrın Yehova, tam bağlılık isteyen bir Tanrı'yım. Benden nefret eden babaların suçunun cezasını oğullarına, üçüncü ve dördüncü nesle çektirenim. Fakat beni seven ve emirlerime uyanların binlerce nesline vefalı sevgi gösteren Tanrıyım.
iii. Tanrın Yehova'nın adını boş yere ağzına almayacaksın; çünkü Yehova, adını boş yere ağzına alanı cezasız bırakmaz.
iv. Sebt gününü kutsal sayarak hatırla. Altı gün çalış, bütün işlerini yap. Fakat yedinci gün Tanrın Yehova için adanmıştır. O gün hiçbir iş yapmayacaksın; sen, oğlun, kızın, erkek ve kadın kölen, hayvanın ve şehrinde yaşayan yabancı hiçbir iş yapmayacak. Çünkü Ben Yehova, gökleri, yeri, denizi ve içlerindeki her şeyi altı günde yarattım ve yedinci gün dinlendim. Bu nedenle Sebt gününü kutsadım ve onu kutsal bir gün olarak belirledim.

v. Annene ve babana saygılı ol ki, Tanrın Yehova'nın sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun.
vi. Öldürmeyeceksin.
vii. Zina yapmayacaksın.
viii. Çalmayacaksın.
ix. Komşun hakkında yalan şahitlik yapmayacaksın.
x. Komşunun evine göz dikmeyeceksin. Komşunun karısına, erkek ve kadın kölesine, öküzüne, eşeğine, ona ait hiçbir şeye göz dikmeyeceksin."[32]

Az çok farkla bu On Emir, Tesniye kitabında da tekrarlanmıştır (5: 1-21).

Bize göre, Tanrı On Emir'i Hz. Musa'ya ister yazılı, ister sözlü versin, Musa'ya verilen vahiy ve kutsal kitap bundan ibaret olmalıdır. Bugün Tora'da yer alan On Emir, Tanrı'nın Musa'ya vahyettiği aynı sözlerle mi yer almakta, yoksa sözsel değişikliğe uğramış mıdır sorusu sorulabilir. Ancak buna kesin doğru bir yanıt bulmak zordur. Önemli olan, sözler değişmiş bile olsa anlamlarının doğruluğudur. Bilindiği gibi Musa'dan sonra uzun süre sandukada saklanan On Emir kimilerine göre Babil sürgünü sırasında kaybolmuştur. Bize göre çok daha erken dönemlerde kaybolmuş olabilir. Ancak metin kısa ve ezberlenebilir olmasından dolayı sonradan Yahudi din adamları tarafından yazıya geçirilmiştir. İlk yazıya geçirenin Ezra (Üzeyir) olduğu kabul edilir. Burada konunun daha fazla tarihsel tartışmasına girmeye gerek görmüyoruz.

5. Ezgisi veya Yahudilik Anlayışı

Tarihen ne kadar Hz. Musa'ya aittir bilmiyoruz; ama Tanah'ta Hz. Musa'ya atıf edilen şu ezgi Musa'nın akidesini, Yahudilik anlayışını ve Yahudilerin kim olduklarını özetliyor. Burada anlatılan akide ve Tanrı'ya bakış, On Emir'de anlatılandan çok farklıdır. Daha Musa zamanında sanki Yahudiler ona hiç inanmamışlar gibi başka ilahlara inanıyorlar. Tanrı bunu kıskanıyor ve

32 Çıkış 20:1-17.

bunun üzerine onlara savaş açıyor; kanlı bıçaklı savaşa girişiyorlar. Tanrı onlardan öç alıyor; sonra onları bağışlıyor ve Tanrılığı yeniden onlara öğretiyor. Tanrı bu sefer de Yahudileri korumak için Yahudi olmayan uluslara düşman kesiliyor. Bu açıdan ilginç olan Musa'nın Ezgisi'ni olduğu gibi aktarmakta yarar vardır:

"Musa şu ezginin sözlerini eksiksiz olarak bütün İsrail topluluğuna okudu:

Ey gökler, kulak verin, sesleneyim;
Ey dünya, ağzımdan çıkan sözleri işit!
Öğretişim yağmur gibi damlasın;
Sözlerim çiy gibi düşsün,
Çimen üzerine çiseleyen yağmur gibi,
Bitkilere yağan sağanak gibi.
Rabb'in adını duyuracağım.
Ululuğu için Tanrımızı övün!
O Kaya'dır, işleri kusursuzdur,
Bütün yolları doğrudur.
O haksızlık etmeyen güvenilir Tanrı'dır.
Doğru ve adildir.
Bu eğri ve sapık kuşak,
O'na bağlı kalmadı.
O'nun çocukları değiller.
Bu onların utancıdır.
Rabb'e böyle mi karşılık verilir,
Ey akılsız ve bilgelikten yoksun halk!
Sizi yaratan, size biçim veren,
Babanız, Yaratıcınız O değil mi?

Eski günleri anımsayın;
Çoktan geçmiş çağları düşünün.
Babanıza sorun, size anlatsın,
Yaşlılarınız size açıklasın.
Yüceler Yücesi uluslara paylarına düşeni verip
İnsanları böldüğünde,
Ulusların sınırlarını
İsrailoğulları'nın sayısına göre belirledi.

Çünkü Rabb'in payı kendi halkıdır
Ve Yakup soyu O'nun payına düşen mirastır.

Onu kurak bir ülkede,
Issız, uluyan bir çölde buldu,
Onu kuşattı, kayırdı,
Gözbebeği gibi korudu.
Yuvasında yavrularını uçmaya kışkırtan,
Onların üzerinde kanat çırpan bir kartal gibi,
Kanatlarını gerip onları aldı
Ve kanatları üzerinde taşıdı.
Ona yalnız Rab yol gösterdi,
Yanında yabancı ilah yoktu.

Onu yeryüzünün yüksekliklerinde gezdirdi,
Tarlada yetişen ürünlerle doyurdu.
Onu kayadan akan balla,
Çakmaktaşından çıkardığı yağla besledi.
İneklerin yağıyla,
Koyunların sütüyle,
Besili kuzularla,
Başan cinsi en iyi koçlarla, tekelerle,
En iyi buğdayla besledi onu.
Halk üzümün kırmızı kanını içti.

Yeşurun[33] semirdi ve sahibini tepti;
Doyunca yağ bağlayıp ağırlaştı,
Kendisini yaratan Tanrı'ya sırt çevirdi,
Kurtarıcısını, Kaya'yı küçümsedi.
Yabancı ilahlarla Tanrı'yı kıskandırıp
İğrençlikleriyle O'nu öfkelendirdiler.

Tanrı olmayan cinlere,
Tanımadıkları ilahlara,
Atalarınızın korkmadıkları,
Son zamanlarda ortaya çıkan

33 Yeşurun, sözlük anlamı itibariyle dürüst demektir. İsrail halkı için kullanılmış bir addır.

Yeni ilahlara kurban kestiler.
Seni oluşturan Kaya'yı savsakladın,
Seni yaratan Tanrı'yı unuttun.

Rab bunu görünce onları reddetti;
Çünkü oğulları, kızları O'nu öfkelendirmişlerdi.
Yüzümü onlardan çevirecek
Ve sonlarının ne olacağını göreceğim dedi
Çünkü onlar sapık bir kuşak
Ve güvenilmez çocuklardır.
Tanrı olmayan ilahlarla
Beni kıskandırdılar;
Değersiz putlarıyla beni öfkelendirdiler.
Ben de halk olmayan bir halkla
Onları kıskandıracağım.
Anlayışsız bir ulusla
Onları öfkelendireceğim.
Çünkü size karşı öfkem ateş gibi tutuşup
Ölüler diyarının derinliklerine dek yanacak.
Yeryüzünü ve ürününü yutup yok edecek
Ve dağların temellerini tutuşturacak.
Üzerlerine kötülükler yığacağım,
Oklarımı onlara karşı kullanacağım.
Kavurucu kıtlık, tüketici hastalık,
Öldürücü salgın vuracak onları.
Gönderdiğim canavarlar dişleriyle onlara saldıracak,
Toprakta sürünen zehirli yılanlar onları ısıracak.
Sokakta kılıç onları çocuksuz bırakacak;
Evlerinde dehşet egemen olacak.
Delikanlısı, genç kızı,
Emzikteki çocuğu, ak saçlısı ölecek.
Onları darmadağın etmeyi,
İnsanlar arasından anılarını silmeyi düşündüm.
Ama düşmanın alay etmesinden çekindim.
Öyle ki, düşman yanlış anlayıp da,
Bütün bunları yapan Rab değil,

Başarı kazanan biziz, demesin.

Onlar anlayışsız bir ulustur,
Onlarda sezgi yoktur.
Keşke bilge kişiler olsalardı, anlasalardı,
Sonlarının ne olacağını düşünselerdi!
Onların Kaya'sı kendilerini satmamış
Ve Rab onları ele vermemiş olsaydı,
Nasıl bir kişi bin kişiyi kovar,
İki kişi on bin kişiyi kaçırtırdı?
Çünkü bizim Kaya'mız onların kayasına benzemez,
Düşmanlarımız bu konuda yargıç olabilir.
Onların asması Sodom asmasından,
Gomora bağlarındandır.
Üzümleri zehirle dolu,
Salkımları acıdır.
Şarapları yılan zehri,
Kobraların öldürücü zehridir.

Bu kötülükleri yazmadım mı?
Hazinelerimde mühürlemedim mi?
Öç benimdir, karşılığını ben vereceğim,
Zamanı gelince ayakları kayacak,
Onların yıkım günü yakındır,
Ceza günü hızla yaklaşıyor.

Rab kendi halkının hakkını koruyacak,
Onların gücünün tükendiğini,
Ülkede genç yaşlı kimsenin kalmadığını görünce,
Kullarına acıyacaktır.
'Hani sığındığınız kaya,
Hani ilahlarınız nerede?' diyecek,
Kurbanlarınızın yağını yiyen,
Dökmelik sununuzu içen
İlahlarınız hani nerede?
Kalksınlar da size yardım etsinler!
Size barınak olsunlar!

Artık anlayın ki, ben, evet ben O'yum,
Benden başka Tanrı yoktur!
Öldüren de, yaşatan da,
Yaralayan da, iyileştiren de benim.
Kimse elimden kurtaramaz.
Elimi göğe kaldırır
Ve sonsuzluk boyunca varlığım hakkı için derim ki,
Parlayan kılıcımı bileyip
Yargılamak için elime alınca,
Düşmanlarımdan öç alacağım,
Benden nefret edenlere karşılığını vereceğim.
Oklarımı kanla sarhoş edeceğim,
Kılıcım vurulanların, tutsakların kanıyla,
Düşman önderlerinin başlarıyla
Ve etle beslenecek.
Ey uluslar,
O'nun halkını kutlayın,
Çünkü O kullarının kanının öcünü alacak,
Düşmanlarından öç alacak,
Ülkesinin ve halkının günahını bağışlayacak."[34]

Musa'nın On Emir'de anlattığı Tanrı ile bu Ezgi'de anlattığı Tanrı arasında oldukça fark vardır. Birincisinde anlatılan daha soyutken, ikincisinde anlatılan daha somut, insan gibi iyi veya kötü yönde her şeyden etkilenebilen bir Tanrı'dır; İsrailoğullarını öz çocuğu ve kendisini öz baba gören bir Tanrı. Böyle olunca Yahudilikte din ve Tanrı anlayışı, baba-oğul ilişkisi üzerine kuruludur. İşte bunun için Freud, haklı olarak Yahudiliği Baba'nın dini ve Hıristiyanlığı Oğul'un dini olarak tanımlamıştır.

6. Kral ve Bilgin Olarak Hz. Musa

Tanah'a ve Yahudilere göre Musa sadece bir yalvaç değildir; aynı zamanda Yahudi halkını kölelikten kurtaran bir kral ve siyasi liderdir. Yahudi inanışına göre Musa, Sina Çölü çevresin-

34 Tesniye 32:1-43.

deki başta Amoritler, Moabitler ve Kenaniler olmak üzere bazı halklarla savaşarak Yahudi halkını korumuştur. Ortaçağ Yahudi tarihçilerinin, abartılı ve efsanevi olarak anlattıkları bu savaşları burada anlatmayı gerekli görmüyoruz.

Bazı erken dönem Yahudi ve Yunanlı tarihçiler, Hz. Musa'yı sadece bir yalvaç ve kral olarak değil, bir filozof ve bilgin olarak da tanıtmışlardır. Örneğin İskenderiyeli Yahudi tarihçi Eupolemus, Musa'yı Fenike alfabesini icat eden ve Fenikelilere bu alfabeyi öğreten kişi olarak tanıtır.[35] Benzer efsane bazıları tarafından Şit için de anlatılır. İskenderiyeli diğer bir Yahudi bilgin Artapanus ise, Musa'yı sadece Hermes (Şit) ile aynı kişi görmez; aynı zamanda Orpheus'un hocası olan Yunanlı figür Musaeus ile de aynı kişi olarak görür. Ayrıca her birisine özel ayinler de belirleyerek, Mısır'ı 36 bölgeye ayıranın Musa olduğunu anlatır.[36] Suriye'nin Apamea kentinden olan ve II. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve Yunanlılar içerisinde ilk defa Hz. Musa'yı özel olarak incelemiş olan Yunanlı filozof Numenius, Eflatun'u, Yunanlı Musa olarak anlatır.[37]

7. Hz. Musa veya Mısırlı Din Adamı Osarseph

MÖ III. yüzyılda Ptolemiler döneminde Mısırlı din adamı Manetho "*Mısır Tarihi*" (*Aigyptika*) adlı eserinde Yahudi tarihçi F. Josephus'un "*Apion'a Karşı*" (*Against-Apion*) adlı eserinden yaptığı uzun iki alıntıda çok ilginç bilgiler vermiştir.[38] Josephus, aktardığı bilgilerin doğruluğuna katılmasa da, çağımızda Hz. Musa ve Yahudilik, hatta Yahudiler hakkında birçok ilginç tartışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Manetho'nun söz konusu eseri kayıp olduğundan, Josephus'un ondan aktardığı bilgiye göre, çok özet olarak anlatacak olursak, Mısır'ın Heliopolis kentinin din adamı Osarseph (Osarsiph), Mısır kralı Amenophis'in ülke-

35 Eupolemus: Praep. 9.26.1.

36 Eusebius: Præparatio Evangelica ix. 27.

37 Guthrie (K. S.): *Numenius of Apamea: The Father of Neo-Platonism*, New York, George Bell and Sons, 1917, s. 101, 194.

38 Assmann (J.): *Moses the Egyptian*, Harvard University Press, 1997, s. 30.

sinden kovduğu cüzamlılar ve sakatların yanına gider; onlar onu kendilerine kral yaparlar. Osarseph, onlarla ve daha önce Mısır'dan kovulup Kudüs'e yerleşen Hiksosların kendisine verdiği askerlerle Mısır üzerine yürüyerek iktidarı Firavunların elinden alır. Putları yıktırır ve adını Musa olarak değiştirir. Çok benzer bir hikâye, yine Mısırlı bir din adamı olan Chaeremon tarafından da anlatılmıştır. Yahudi din adamları bunlara efsane olarak bakarken, başta Jan Assmann gibi günümüz Mısırologları bunlara muhtemel tarihi olaylar olarak bakmaktadırlar. Dolayısıyla bu hikâyeye göre Osarseph, Musa ile aynı kişi olmuş oluyor. Bu durumda Musa, ırken Yahudi olmadığı gibi, Yahudilik gibi yeni bir dinin de kurucusu olmamaktadır. Josephus, Musa'yı Yahudi yapmak için Hiksosların Yahudi olduğunu iddia etmek gibi tarihi bir hata yapma ihtiyacı duymuştur. Bu mesele, ortaçağdan itibaren Yahudilerin etnik kimlikleri, Hz. Musa'nın etnik kimliği ve yalvaçlığı hakkında tartışmalı birçok konuyu gündeme getirmiştir. Bugün bazı modern dönem tarihçileri hâlâ bu konuyu tartışmaktadırlar. Friedrich Schiller ve Freud gibi bazıları, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Musa'nın Mısırlı bir din adamı olduğunu ve Yahudi olmadığını iddia etmişlerdi. Yahudilere eski Mısır kralı Akhenaton'un tektanrıcılık olan Aten (Aton) dinini aşıladığını, hatta Freud'un iddiasına göre bunu fark eden Yahudilerin, liderleri kabul ettikleri Musa'yı öldürdüklerini ve aşağıda kısaca değineceğimiz gibi kimileri de Musa'nın Yahudileri Mısır'dan çıkarmasının anlatıldığı Tora'nın Çıkış bölümünün uydurma bir kitap olduğunu savunmuşlardır. Oysa Yahudiler bu kitabın bizzat Hz. Musa tarafından yazıldığına inanırlar. Rönesans döneminin bazı Hıristiyan bilginleri, Musa'ya monoteistik inancı ilham edenin Mısırlı din adamı Hermes Trismegistus olduğunu iddia etmişlerdir.

Oldukça ilginç ve karmaşık görünen ve üzerinde yeni araştırmalarla durulması gereken bu mesele, bize Kuran açısından da bazı çağrışımlar yaptırmaktadır. Bunlara çok kısa da olsa değinmekte yarar vardır. Bilindiği gibi Kuran, Hz. Muhammed öncesi yalvaçlardan en çok Hz. Musa'dan bahseder. Kuran'a göre

Hz. Musa'nın bir yalvaç olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. Kuran Hz. Musa'ya kitap verildiğinden bahseder; fakat bu kitabın Tevrat (Tora) olduğunu açık olarak belirtmez. Oysa Davud'a verilen kitabın Zebur,[39] İsa'ya verilen kitabın İncil[40] olduğunu adlarıyla açıkça belirtir. Sadece Tevrat'ın Yahudilerce kabul edilen ve inanılan bir kitap olduğunu anlatır. Bunun için de Müslüman bilginler, Musa'ya verilen adı belirtilmemiş kitabın Tevrat olduğunu söyleyegelmişlerdir. Konu birçok açıdan ilginçtir; ancak bizim için şimdilik bir yargıda bulunma imkânı yoktur. Diğer taraftan Kuran İsrailoğulları'ndan ve Yahudilerden bahseder. Genelde bu iki adın aynı anlamı taşıdığı, İsrailoğulları ile Yahudilerin aynı halk olduğu kabul edilmiştir. Hatta bir ayette Hz. İbrahim adından sonra özel bir ad olarak İsrail de geçer.[41] Tefsirciler bu İsrail adını Yakup olarak yorumlamışlardır; bunu Tora'da anlatılan hikâyenin etkisiyle yapmış olabilirler. Hikâyeye göre, Yakup güreşte Tanrı'yı yendiği için Tanrı kendisine Tanrı'yı yenen veya Tanrı ile güreşir anlamında "İsrail" (İsrael) adını vermiştir.[42] Ancak Hz. Musa ve Yahudilerin tarihiyle ilgili tartışmalar ışığında Kuran'ın bu ayrımı da dikkate alınarak konunun yeniden ele alınmasına ihtiyaç vardır.

Hz. Musa ve Tabletler (Tora)
(Rembrandt'ın Tablosu)

39 İsrâ, 55.
40 Mâide, 46.
41 Meryem, 58.
42 Yaratılış 32:28.

B. Yazılı Kaynak: Kutsal Yazılar

1. Sahih Yazılar

Yahudilikte kutsal kitap kavramı, diğer dinlere ve özellikle de İslam'a göre, anlam bakımından çok geniş ve farklıdır. Çünkü Yahudilerin geneli Hz. Musa'dan sonra, Hz. Davud ve Hz. Süleyman hariç Yahudi aşiretlerine önderlik yapan neredeyse bütün kralları yalvaç görmüşlerdir. Onların yazdığına inanılan veya onlar adına yazılan kitapları da kutsal saymışlardır. Çünkü onların da, Hz. Musa gibi yüz yüze olmasa da, Tanrı'dan vahiy aldıklarına inanırlar. Dolayısıyla Milat'tan önceki Yahudi tarihini anlatan bütün kitapları kutsal kabul etmişlerdir. Nitekim Eski Ahit'e "Eski Tarih" de denilmiştir. Dolayısıyla Yahudiler, tarihlerini kutsamışlar ve tarihleriyle ilgili her türlü kitaba kutsal olarak bakmışlardır.

Yahudi kutsal kitapları geleneksel olarak Tora, Tanah ve Talmud olmak üzere üç sınıfa ayrılarak anlatılır. Bu kitapları olabildiğince özlü ve özet bir biçimde tanıtmaya çalışalım:

a) Tora (Torah)

Şeriat, yargı ve öğreti gibi anlamları olan bir sözcüktür. Kavram olarak, Yahudilerin inanışına göre Hz. Musa'ya yazılı ve sözlü olarak vahyedilen ilahi kitap demektir. Tora'yı tanıtmadan önce önemli bir soruya işaret ederek konunun anlatımına başlayalım. Bu soru, kitap adı olarak Tora ile Kuran'ın ve Müslümanların kullandıkları Tevrat kavramının aynı şeyi ifade edip etmedikleri meselesidir. Bilindiği gibi İslam dini literatüründe Tevrat, Tora karşılığı kullanılagelmektedir. Ancak Yahudiler ile Müslümanlar bu kavramlarla aynı şeyi ifade etmediler ve etmemektedirler.

Yahudilikte Tora, aynı zamanda "Musa'nın Kitapları" da denilen Eski Ahit'in Tekvin (Yaratılış), Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye gibi ilk beş kitabına verilen genel addır. Tevrat adının Kuran'da kullanımı ise bize göre, yukarıda da işaret etmeye çalıştığımız gibi, Hz. Musa'ya verilen "On Emir" için kullanılmıştır. Nitekim Kuran Hz. Musa'ya verilen kitabı "Sahifeler"

(Suhûf) olarak niteler. Dolayısıyla ona vahyedilen kitap hacimli değildir. Müslüman bilginler ise, Tevrat kelimesini bütün Eski Ahit için kullanagelmişlerdir ancak bu doğru olmasa gerekir.

Bu bağlamda başka bir noktaya da işaret edelim. Müslüman bilginlerin Yahudi kutsal kitaplarına (Tora ve Tanah) Eski Ahit demelerinde Hıristiyan teologların etkisi vardır. Bilindiği gibi Hıristiyanlar Yahudi kutsal kitaplarını da kendi kutsal kitapları olarak kabul ederler; bunları İncillerden ayırmak için, Yahudi kutsal kitaplarına *Eski Ahit*, İncillere ve ekli diğer kutsal kabul ettikleri kitaplara *Yeni Ahit* demişlerdir. Yahudiler kendi kutsal kitaplarına Eski Ahit denilmesinden hoşlanmazlar. Bu açıklamalardan sonra Tora'yı tanıtmaya geçebiliriz.

Tora, sözlük anlamı itibarı ile gelenek, töre gibi anlamlara sahip bir sözcüktür. Kavram olarak yukarıda da belirtildiği gibi Yahudilerin "Hz. Musa'nın Kitabı" olarak niteledikleri Tanah'ın ilk beş kitabı için kullanılır. Tora'yı oluşturan bu beş kitap şunlardır:

1) Bereşit (Tekvin, Genesis, Yaratılış): Yaratılış kitabı, iki ana kısma ayrılabilir. Birinci kısımda Tanrı'nın dünyayı yaratması, Hz. Âdem ile Havva'nın öyküsü, Nuh tufanı ve Babil Kulesi meselesi anlatılır. İkinci kısımda İsrailoğullarının ilk ataları olarak Hz. İbrahim oğulları, İshak ve İsmail, İshak'ın oğlu Yakup ve Yakup'un on iki oğlunun hikâyesi anlatılır. Bilindiği gibi Yakup'un on iki oğlu, Yahudilerin on iki kabilesini oluşturur.

2) Şemot (Exodus, Çıkış, Mısır'dan Çıkış): Hz. Musa'nın yalvaçlığıyla birlikte İsrailoğullarının kölelikten kurtulup Mısır'dan çıkış hikâyeleri ile Tanrı'nın Sina Dağı'nda İsrailoğullarıyla yaptığı İkinci Antlaşma (İkinci Ahit) anlatılır. Bilindiği gibi, Yahudilere göre Tanrı Yahudi kavmiyle İlk Antlaşma'sını, Hz. İbrahim aracılığıyla yapmıştır ve bu antlaşmanın işareti olarak Yahudi erkek çocukları sünnet edilirler. Kısaca Tora'nın bu bölümünde Hz. Musa'nın hayat hikâyesi, yalvaçlığı ve Yahudiliğin temel dini inançları ile ibadetleri konu edilir.

3) Vayikra (Levililer, Leviticus): Yahudiliğin hukuk düzeni, ibadetleri ve Levi oymağından gelen din adamları ile kâhinlerden bahsedilir.

4) Bamidbar (Sayılar, Çölde Sayım): Bu kitap, Hz. Musa ile İsrailoğullarının Sina Yarımadası'ndaki yaşantıları ve orada ortaya çıkan olaylar anlatılır.

5) Devarim (Tesniye, Deuteronomy, Yasa'nın Tekrarı): Tora'nın bu son kitabında Yahudi şeriatı ile Hz. Musa'nın İsrailioğullarına öğütleri ve vefatı anlatılır.

Yahudi inancına göre Tora, Hz. Musa tarafından en erken MÖ 1500 ve en geç MÖ 1300 yılı civarında yazılmıştır. Ancak Tora'nın hiçbir kitabının, o tarihlere kadar giden eski elyazması nüshaları yoktur. Bu konuya aşağıda tekrar döneceğiz. Tora, İbranice yazılmıştır.

b) Tanah

Yahudiliğin kaynak kitaplarından ikincisi Tanah'tır. Tanah yapma bir sözcük olup özel bir anlamı yoktur; çünkü sözcüğün, kendisini oluşturan Tora, Neviim (Yalvaçlar) ve Ketuvim (Yazılar) bölümlerinin adlarının baş harflerinin bir araya getirilmesiyle TNK şeklinde oluştuğu söylenir; ancak TaNaH şeklinde telaffuz edilir. Buradan da anlaşılacağı gibi Tanah üç bölümden oluşur.

Tanah'ın bölümleri şunlardır:

Tora: Tanah'ın ilk bölümünü az önce anlattığımız Tora oluşturur.

Neviim (Yalvaçlar): Neviim, Yahudilerin Hz. Musa'dan sonra yalvaç kabul ettikleri kişiler ve onların kitaplarını ifade eder. Yalvaçları büyük ve küçük veya ilk ve son yalvaçlar olarak iki sınıfa ayırırlar. Neviim toplam sekiz kitaptan oluşur:

1. Yehoşua (Yeşu): Büyük bir kısmının Yeşu tarafından yazıldığına inanılır.
2. Şoftim (Hâkimler): Samuel tarafından yazıldığı söylenir.
3. Şmuel (Samuel): Yazarı bilinmiyor.
4. Meakim (Krallar): Yazarı bilinmiyor.
5. Yeşhayahu (İşaya): Bir kısmının İşaya tarafından yazıldığı kabul edilir.

6. Yirmiyahu (Yeremya): Yeremya tarafından yazıldığına inanılır.
7. Yekezke (Ezekiel, Hezekiel): Ezekiel tarafından yazıldığı kabul edilir.
8. Trei-Asar (On ikiler, Küçük veya Son Peygamberler): Farklı kimseler tarafından yazıldığı kabul edilir.

Ketuvim (Yazılar): Tanah'ın bilgisel, şiirsel, tarihsel ve efsanevi bölümüdür. Ketuvim 11 kitaptan oluşur:

1. Tehilim (Zebur, Mezmurlar): Hz. Davud tarafından yazıldığına inanılır.
2. Maşley Şlomo (Süleyman'ın Özdeyişleri): Hz. Süleyman tarafından yazıldığı kabul edilir.
3. Iyov (Eyüp): Yazarı bilinmiyor.
4. Şîr Ha-Şirim (Ezgiler Ezgisi): Hz. Süleyman'ın yazdığı kabul edilir.
5. Rus (Rut): Yazarı kesin olarak bilinmiyor; fakat Samuel'in yazdığı sanılmaktadır.
6. Eicha (Yeremya'nın Ağıtları): Yeremya'nın yazdığı kabul edilir.
7. Kohelet (Vâiz, Ecclesiastes): Şüpheli olmakla birlikte Hz. Süleyman'ın yazdığına inanılır.
8. Hadassah (Ester): Yazarı bilinmiyor.
9. Doniel (Daniel, Dan): Büyük bir kısmının Daniel tarafından yazıldığı kabul edilir.
10. Ezra (Nehemia, Ez, Üzeyir): Üzeyir tarafından yazılmıştır.
11. Divrei Hayamim (Tarihler): Yazarı bilinmiyor. Üzeyir'in derlediği kabul edilir.

Dolayısıyla Tanah, Yahudilere göre toplam 24 kitaptan oluşur. Bilindiği gibi Hıristiyanlar Tanah'ı, yani Eski Ahit'i 39 bölüme ayırırlar; bu ayırma Tanah'ın "Yetmişler" (Septuagint) adıyla Yunancaya çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Fakat Hıristiyanların Bible'ının (Kutsal Kitap) Eski Ahit'i ile Yahudilerin Tanah'ı arasında içerik bakımından esasen pek fark yoktur; farklılık kitapların sıralanışı ile bölümlenmesindedir. Hıristiyanlar,

örneğin Samuel kitabını, 1. ve 2. Samuel; Tarihler kitabını, 1. ve 2. Tarihler; Krallar kitabını, 1. ve 2. Krallar; Trei Asar kitabını, 12 ayrı kitap olarak bölüp Eski Ahit için toplam 39 kitap oluşturmuşlardır.

Tanah'ın çok az bir kısmı Aramice ve çoğu İbranice yazılmıştır. Aramice yazılan kısımlar şunlardır: Ezra (Üzeyir) 4: 8-6, 18; 7: 12-26; Daniel 2:4-7, 28; Yeremya 10: 11. Tora hariç, Tanah'ın diğer kısımlarının MÖ 1200 ile 300 yılları arasında yazıldığı kabul edilir. Ancak bugünkü son hali MS 3. yüzyılın sonlarında verilmiştir.

Tanah, daha sonra da anlatacağımız gibi sadece Yahudilerin kutsal kitabı değildir. Hıristiyanlar da Tanah'ı kutsal kitapları kabul ederler; Tanah adıyla değil, Eski Ahit (Old Testament) adıyla anarlar.

Masoretik Tanah veya Tanah'ın Standartlaştırılması:

Her ne kadar, daha önce de işaret edildiği gibi eski Tanah'ın yazım işi MÖ 3. yüzyılda tamamlanarak son şeklini aldığı kabul edilse de Tanah ile ilgili sorunlar sona ermemiştir. Birçok farklı Tanah yazarının olması, Tanah'ın elyazmalarında dilbilgisi açısından yazım hatalarının bulunması, metinleri doğru okumaya yarayan harekelerin olmaması gibi birçok sorun Yahudi otoritelerini harekete geçirmiştir. MS 7. yüzyılda Babil ve Filistin Talmud okulları bu sorunların çözümüyle ilgilenmeye başlamıştır. 10. yüzyılın ortalarında Tanah'ı standart hale getirme fikri ortaya çıkar. Bu işi için Aaron ben Moses ben Asher ve Ben Naftali gibi hahamlar Tiberiya'da görevlendirilirler. Bu hahamlardan her birisi kendi ekibiyle eski elyazması Tanah nüshaları üzerinde çalışarak bugün her birine "Masoretik Tanah" denilen standart iki Tanah oluştururlar. "Masoretik" sözcüğü, bir geleneği aktarmak anlamına İbranice "Masorah" sözcüğünden gelir. Masoretik Tanah'ı hazırlayan hahamlara "Masoretes" veya "Masorites" denir.

Bu Masoretik Tanah oluşturulurken, söz konusu hahamlar önceki otoriteler veya bazı otoriteler tarafından sahih görülmeyen Tanah kitaplarını Masoretik Tanah'a almazlar; metinlerin

dilbilgisi hatalarını düzeltirler, kitapları bölümlere ve alt bölümlere ayırırlar, okumayı ve anlamayı kolaylaştırmak için sözcüklere harekeler koyarlar. Standart hale getirilen kutsal kitabın bugün görüldüğü şekliyle tam olarak bölümlere ve cümlelere ayrılması 16. yüzyılda tamamlanmıştır.

Ben Naftali'nin hazırladığı Masoretik Tanah bugün elde değildir; ona kayıp gözüyle bakılmaktadır. Ben Asher'in Masoretik Tanah'ı eldedir ve Halep Müzesi'nde bulunduğu için buna, "Halep Kodeksi" denir. Bu Halep Kodeksi, Yakob ben Hayyim ibn Adonicah'ın girişimi ve düzenlemesiyle 1524 yılında Roma'da basılmıştır. Bugün Yahudilerin kullandığı ve İbranice Tanah denilen kutsal kitap bu baskıdan çoğaltılan Tanah'tır.

Halep Kodeksi yanında Masoretik Tanah'ın bugün bir de Leningrad Kodeksi vardır. İlk defa kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen Leningrad Kodeksi, Kahire'de 1008 yılında Samuel ben Yakob tarafından hazırlanmıştır. Bu kodeks, 1862 yılında St. Petersburg'a getirilerek oradaki Rus Milli Müzesi'nde saklanmıştır. Bolşevik İhtilali'nden sonra 1924 yılında şehrin adı "Leningrad" olarak değiştirildiği için söz konusu kodeks bu tarihten sonra "Leningrad Kodeksi" adıyla anılmaya başlanmıştır. Halep Kodeksi ile Leningrad Kodeksi arasında büyük ve küçük farkların olduğu bilinmektedir. Ayrıca Halep Kodeksi esas alınan bugünkü Tanah ile MS 200 yıllarda İskenderiye'de İbraniceden Yunancaya çevrilen, çeviriyi 70 kişi yaptığı için "Septuaginta" adıyla bilinen ve Hıristiyanların Eski Ahit'inin temelini teşkil eden Tanah arasında da büyük farklılıklar vardır. Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız duruma göre bugün Tanah'ın ilk ve tam hiçbir orijinal elyazması mevcut olmadığı gibi, Musa'nın yaşadığı döneme yakın bir elyazması da bulunamamıştır. Mevcut en eski elyazmaların tarihi MS 7. yüzyıla kadar götürülebiliyor.

Tanah'ı Okuma:

Yahudi inancında Tanah, Tanrı sözü kabul edildiği için, ona saygıyı ifade eden belirli yöntemsel ilkelere göre okunması gerekir. Tanah'a dokunmak ve onu okumak için abdestli olmak ve başın muhakkak bir takke veya şapka ile örtülü olması şarttır;

evde ve havrada olunması fark etmez. Özellikle havralarda Tanah belirli seremonilerle okunur.

Tanah'ın Yahudilikte Yeri:

Çağlar boyu Yahudilikte Tanah, Talmud ile birlikte dini inançların, hukukun ve ahlakın kaynağı ve temeli olagelmiştir. Bugün İsrail'in bir anayasası yoktur; yönetimde Tanah, Mişna, ve Talmud hükümleri ve ilkeleri esas alınır. Sivil, siyasi ve askeri hayatta bütün yeminler Tanah üzerine yapılır. Mahkemelerde Tanah şeriatı uygulanır. Bu açılardan Tanah üzerinde hiçbir tartışma, tenkit yapılamaz.

Okullarda her öğrencinin bir Tevrat'ı vardır. Sınıflarda da başlar örtülerek Tanah okunur. Devlet radyosunda da her akşam 15 dakika Tanah okunur. Tanah ayrıca dil ve edebiyat açısından da önemli görülür; yeni kelimelerin türetiminde kutsal yazılar esas alınır. Yahudilerin tarih anlayışları ve okullardaki tarih dersleri için de Tanah temel kaynak kabul edilir.

Septuaginta:

Tanah'ın konusuyla ilgili olarak, onun ilk Yunanca çevirisinden de söz etmek faydalı olacaktır. Çeviriye "Yetmişler" (Yunanca Septuaginta ve İbranice Şiviim) denilmesinin nedeni, Günter Lanczkowski gibi bazı bilginlere göre, 12 Yahudi kabilesinin her birisinden altışar kişi olmak üzere, Tanah'ı muhtemelen MÖ 150 yılında, toplam 72 kişinin, 72 günde İskenderiye'de çevirmeleridir. Bazı bilginler çevirinin tarihini MÖ 3. yüzyıla götürürler; çevirmenlerin sayısı da genellikle 70 kişi olarak kabul edilir. Tanah'ın Yunancaya çevrilmesinin nedeni, o zamanlar İsrail'e hâkim olan Ptolemi Kralı II. Talmay'ın kişisel olarak Tanah'ı okumak istemesi ve İbraniceyi bilmeyen Mısırlı Yahudilerin olmasıdır. Bu Yunanca çeviri metnin, İbranice metinden oldukça farklı olduğu kabul edilir.[43]

Septuaginta'nın başka bir önemi ise, MS 400 yılına doğru Roma Katolik Kilisesi'nin istemiyle Jerome'un (342-420) Kitabı

43 Bertholet (A.): *Kulturgeschichte Israels*, 1920.

Mukaddes'i (Eski ve Yeni Ahit) Vulgata adı ile halk dili Latince çevirisine kaynak teşkil etmesidir. Vulgata'ya, Yahudilerin Tanah'a dahil etmedikleri Tobyas (Tobias) ile Yudit (Yudin, Judith) de alınmıştır. Yunanca Tobias, Tanrı'nın iyiliği anlamındaki İbranice Toviyah'dan bozma bir sözcüktür. Yahudilerin kutsal saymadığı Tobias veya Tobit kitabı, Eski Ahit kitabına bir giriş sayılır ve tahminen MÖ 200 yılında yazılmıştır. Katolik Kilisesi bu kitabı kutsal kabul ettiği için Vulgata'ya dahil edilmiştir. Yudit kitabına gelince; o, adını ve konusunu, İbranice adıyla Yudin denilen bir kadın kahramandan alır ve onun hikâyesini anlatır. MÖ 6. yüzyıl ile 2. yüzyıl arasında yazıldığı tahmin edilen ve Yahudilerce sahte sayılan Yudit kitabı da aynı şekilde kutsal sayılarak Vulgata'ya dahil edilmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde Latince ve yerel Avrupa dillerine yapılan Tanah çevirilerinde söz konusu iki kitap dışarıda bırakılmıştır. Bu da bize, Yahudiler ile Hıristiyanların Tanah anlayışlarının zamana göre farklılıklar göstermiş olduğunu anlatır.

c) Talmud

İbranice öğretmek, incelemek anlamına L-M-D fiil kökünden bir isim olan Talmud, öğretmek, bilgi vermek gibi sözlük anlamları içerir. Talmud deyim olarak, Yahudi dini törelerini, hukukunu ve efsanelerini kapsayan kutsal kitaptır. Talmud, daha başka bir ifadeyle din adamları hahamların (rabbilerin) ve kâhinlerin (kohenler) Tanah üzerine yapmış oldukları yorumları ihtiva eden Rabbinik kitaptır.

Yahudi din adamlarının Tanah kaynaklı olan ve olmayan başta dini konular olmak üzere tartıştıkları her türlü meseleler ve yaptıkları yorumlar sözlü olarak aktarılageliyordu. Ancak, aşağıda anlatacağımız gibi sözlü geleneğin derlenip kitaplaştırılmasıyla Talmud oluşmuştur. Bu açıdan, her ne kadar Talmud Yahudilerce Tanah gibi kutsal kabul ediliyorsa da, her iki kitabın kutsallıkları arasında derece farkı vardır. Tanah, Tanrı'nın doğrudan Hz. Musa'ya ve diğer yalvaç kabul edilen kişilere yazılı veya sözlü vahiy etmesinden, Talmud ise Tanrı'nın din adamlarıyla ilham yoluyla irtibatından kutsallık kazanmıştır.

Talmud, Babil veya Doğu ve Kudüs veya Batı Aramicesi ile yazılmıştır. Talmud'a geleneksel olarak "Şas" adı da verilir. Şas, "Altı Sıra" veya "Altı Bölüm" anlamındaki İbranice "Şhisha sedarim" deyiminin kısaltmasıdır; çünkü Mişna'da Yahudi şeriatı aşağıda göreceğimiz gibi altı bölüm halinde düzenlenmiştir. Bugün en eski Talmud elyazması 1342 tarihlidir ve Münih'te saklanmaktadır. Buna "Münih Talmud'u" denmiştir.

Talmud iki ana kısma ayrılır. Birincisi Mişna; ikincisi Gemara'dır. Şimdi bunları kısaca tanıtmaya çalışalım.

1) Mişna: Yahudi şeriatının medeni ve ceza hukukuna ait bilgilerin toplandığı Talmud'un birinci kısmına Mişna (Mişnah) denir. Sözlü geleneği MS 200 yılından itibaren ilk defa Rabbi Yahuda HaNasi derlemeye başlamıştır ve derlediği kitaba Mişna adını vermiştir. Mişna adı, tekrarlayarak öğrenme ve ezberleme anlamına gelen İbranice "Şana" sözcüğünden türetilmiştir.

Mişna, İbranice "Seder" (çoğ. Sedarim) denilen altı bölümden oluşur. Altı bölümün her biri de 7 ile 12 alt bölüme ayrılır; bunlara İbranice "Masehet" (çoğ. Masehtot) denir. Dolayısıyla Mişna'da toplam 63 alt bölüm bulunmaktadır. Altı temel bölüm şunlardır:

- Zeraim (Tohumlar): 11 bölümden oluşur. Tarımla ilgili kanunları içerir. Kohen ve Levi gibi din adamları ile fakirler ve hastalara tarım ürünlerinden sadaka ve zekât olarak verilmesi gereken paylar anlatılır.
- Kutsal Günler (Moed): 12 alt bölümden oluşur. Yahudi takvimi ile bayramlar hakkında bilgi verir; onlarla ilgili hükümler içerir.
- Kadınlar (Naşim): 7 alt bölümden oluşur. Evlenme, boşanma, nişanlanma başta olmak üzere kadın-erkek ilişkileriyle ilgili hükümleri ve gelenekleri içerir.
- Zararlar (Nezikin) 10 alt bölümden oluşur. Medeni hukuk, ceza hukuku ve mahkemeler hakkındadır.
- Kutsal Şeyler (Kodşim): 11 alt bölümden oluşur. Tapınaktaki kurban törenleri, yenilmesi ve içilmesi haram ve mubah olan yiyecekler, içecekler hakkındadır.

➢ Temizlik (Taharot): 12 alt bölümden oluşur. Arınma ayinleri ve kuralları hakkındadır.

Mişna, MÖ 200 ve MS 300 yılları arasında yaşamış olan hahamların görüşlerini içerir. Bu hahamlara, "Tannaim" (Öğretmenler) denir. Onların en büyükleri Rabbi Şimon Ben Zakay, Rabbi Şimon Bar Yohay, Rabbi Aleiva ve Rabbi Yalunda HaNasi gibi hahamlardır. Mişna, MS 200 yılının başında yazılmaya başlanmıştır.

Mişna, didaktik bir kitap olduğu için, konular soru-yanıt ve iki din bilgininin veya hahamların diyaloğu şeklinde işlenmiştir. Soruyu sorana "Makşan" yanıtlayana "Tartzan" denilmiştir.

2) Gemara: Talmud'un ikinci kısmına Gemara denir. Gemara, İbranice derlemek ve tamamlamak anlamına gelen "gamar" fiilinden türetilmiş bir sözcüktür. MS yaklaşık 500 yılında, yani başka bir deyişle Mişna'nın yazıya geçirildiği tarihten 300 yıl sonra Yeruşalim'de (Kudüs) ve Bavli'de (Babil) Büyük Hahamlar Komitesi toplanmıştır. Bu toplantılarda Mişna, tahlil edilmiş ve daha önce işlenmiş konulara ekler ve yorumlar katılarak tamamlanmıştır. Bu ekler ve yorumlar da bir kitapta toplanarak adına Gemara denmiştir.

Gemara metnini oluşturan hahamlara "Yorumcular" anlamına gelen "Amoraim" adı verilmiştir. Rav Aşi ve Rav Yohanan onların en ünlüleridir. Gemara, Mişna'nın bütün alt bölümlerinin değil; sadece farklı bölümlerden 37 alt bölümün yorumunu içerir.

Konuların anlatım üslubu bakımından Gemara iki kısma ayrılır. Birincisine, "Halaha", ikincisine "Aggadah" denir.

Halaha (Ameli Şeyler): Gemara'nın doğrudan Yahudi şeriatının kuramsal ve ameli meseleleriyle ilgili, hukuk diliyle yazılmış kısmıdır. Halaha'da 613 Talmud hükmü vardır; bunların 248 tanesi mubah ve farz olan emirlerdir; 365 tanesi haram olan emirlerdir.

Aggadah: Gemara'nın tarih, ahlak, öğütler ve efsanelerle ilgili kısmıdır. İfade tarzı bakımından hikâyemsi ve hikemiyatsıdır. Yani konular hikâyesel olarak hikmetli sözlerle anlatılmıştır.

Doğru olmamakla birlikte bazen Talmud ve Gemara, eş anlamlı gibi de kullanılmıştır. Yani Talmud'a Gemara veya Gemara'ya Talmud denilmiştir.

Talmud'un Türleri:

Talmud'un Gemara kısmının yazıldığı yerler ve aralarındaki farklar dikkate alınarak iki tür veya çeşit Talmud'dan bahsedilir. Birincisi, Yeruşalmi Talmud, yani Kudüs Talmud'u; ikincisi, Bavli Talmud, yani Babil Talmud'udur.

1) Yeruşalmi Talmud: Talmud, her ne kadar geleneksel olarak ve genellikle Kudüs Talmud'u olarak anılıyorsa da, Kudüs'te yazılmamıştır. Tiberya, Sepforis ve Sezera kentlerindeki Yahudi mekteplerinin yaklaşık 200 yıl süren Mişna hakkındaki yorumlarının ve içtihatlarının MS 350 yılında Rav Muna ve Rav Yossi tarafından Batı Aramicesiyle derlenmesiyle oluşmuştur. Son şekline 425 yılında ulaşmıştır. Ancak hâlâ tamamlanmadığı belirtilir. Bunun nedeni olarak da, Roma imparatoru II. Theodosius'un 425 yılında İsrail topraklarındaki Yahudi mekteplerini kapattırmış olması gösterilir. Bavli Talmud'a göre kısadır ve dilinin anlaşılması oldukça zordur.

2) Bavli Talmud: Babil Talmud'u da denilen bu Talmud, Kudüs Talmud'undan yaklaşık yüzyıl sonra, Irak'taki Nehardea, Nisibis, Mahoza, Pumbeditha (Falluja) ve Sura kentlerindeki Yahudi mekteplerinin Mişna üzerine yaptıkları 300 yıllık yorumlardan oluşur. Bu Talmud'u derlemeye ilk başlayan kişi, Rabbi Yahuda HaNasi ve öğrencileridir. Daha sonra Rav Aşi ve Ravina tarafından derleme işi devam ettirilmiştir; onlarla Bavli Talmud'un 500 yılında son şeklini aldığı kabul edilir. Ancak daha sonra aralıklarla 700 yılına kadar devam etmiştir.

Doğu Aramicesi ile yazılan Bavli Talmud'un anlaşılması daha kolaydır. Kudüs Talmud'una göre çok daha hacimlidir. Bu açıdan bugün Talmud denilince genellikle Bavli Talmud'u kast edilir. Çünkü ortaçağda ve bugün Yahudiler genelde bu Telmûd'u kullanırlar.

d) Targum

Targum, sözlük anlamı itibarıyla "çeviri" (tercüme) demektir. Deyim olarak, Tora'nın MÖ 537 yılında Aramiceye mealen çevirisine verilen isimdir. Targum, Pers kralı Büyük Kurus'un (I.

Cyrus, Kiros) iktidarından sonra Babil'de kalan Yahudiler için, Tora'nın anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla yapılmıştır.

2. Sahih Olmayan Yazılar

Yahudilikte, Hıristiyanlıkta olduğu gibi dini otoritelerin kabul ettiği kutsal metinlerin dışında kutsal kabul edilmeyen ve dışta bırakılan kitaplar ve metinler de vardır. Bunlardan bazılarını kısaca tanıtalım:

a) Baraitot

Mişna'nın yazıldığı zamanda veya kısa bir süre sonra yapılmış Gemara'ya dahil edilmeyen Mişna yorumları da vardır. Bunlar dışlananlar veya dışta kalanlar anlamında "Baraita" veya "Baraitot" adıyla derlenmiştir. Baraitot yorumlar, Mişna'yı ve Gemara'yı derleyenlerin kabul etmedikleri yorumlardır. Dolayısıyla Yahudiler, özellikle de Ortodoks Yahudiler Baraitot'a itimat etmezler.

b) Makkabe

Makkabe (Maccabee, Machabee), beş kitaptan oluşur. Bunların hiçbiri bugünkü Eski Ahit'e Yahudi otoriteleri tarafından dahil edilmemiştir. Fakat onların birinci kitabı, daha sonra Tanah'ın Yunanca ilk çevirisi olan Septuaginta'ya dahil edilmiştir.

Yazarı veya yazarları bilinmeyen Makkabe kitaplarından birincisi İbranice yazılmıştır. Bu kitabın MÖ 2. yüzyılda yazıldığı kabul edilir. Diğer dört kitap Yunanca yazılmıştır ve konuları MÖ 175'ten MÖ 134'e kadar süren Yahudilerin Selösidlere karşı ayaklanmaları ve Yahudi Mattathias ailesinin onlarla yaptıkları savaşlarıdır.[44]

Makkabe'nin birinci kitabı Katolik, Ortodoks ve Kipti kiliselerince sahih kabul edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Septuaginta ve Vulgata kutsal kitaplar içerisinde yer almıştır. Protestanlıkta ise Makkabe'nin beş kitabı da sahte yazılar sınıfı

---

44 Makkabe hakkında daha fazla bilgi için *bkz.* Goldstein (J. A.): *"I Maccabee"*, AB. 41, Garden City, New York, 1976, 414-415.

içerisinde yer almıştır; yani Protestan otoriteleri Makkabe'ye bütünüyle sahte bir eser olarak bakmışlardır.

c) Midraş

Midraş, sözlük anlamıyla "araştırma" demektir. Midraş, Gemara'daki konuların açıklama ve yorumunu içeren bir kitaptır. Ancak buna rağmen Talmud'un bir parçası sayılmaz. Yani bütün Yahudilerce kutsal kitap olarak görülmez. Midraş, daha teknik anlamıyla, Sinagog haftalık toplantılarında kutsal metinlerin okunması ve dinleyicilere yorumlanması demektir. Bunlar aynı adla külliyat olarak derlenir.

d) Tora Ha Şomranim

"Samiriler'in Tora'sı" anlamındaki bu Tora, Yahudilerce kutsal kitap olarak kabul edilmez. Batı'da bugün Samaritenler olarak bilinen, Talmud'da "Kutim" ve heretikler manasında "Minim" denilen ve Yahudi tarihçileri tarafından "Şomronim" olarak anılan Samirilerin, MÖ 600 yılı civarında İbranice yazdıkları özel Toraları vardır. Bunlardan bilineni "Tora Ha Şomranim"dir. Samiriler kendi Toralarının, Hz. Musa'nın gerçek kitabı olduğunu iddia ederler. Samirilerin Tora'sı ile Yahudilerin Tora'sı arasında 6000 civarında farklılığın olduğu tespit edilmiştir.[45]

Yahudiler, Samirileri, dinen putperest ve ırken yabancı, yani Yahudi olmayanlar olarak görürler. Çünkü onlara göre, Asur kralı II. Sorgon MÖ 722 yılında Kuzey İsrail krallığını ele geçirince onları sürgün etmiş ve yerlerine yabancıları, yani Samirileri yerleştirmiştir. Samiriler, dolayısıyla İsrail'in kuzeyi ile Ürdün arasındaki Şomron (Kuta) bölgesine yerleştirilen yabancı bir halktır. Yahudi kaynaklarının anlattığı hikâyeye göre Tanrı onların putperestliğinden hoşlanmamış ve üzerlerine vahşi hayvanlar salmış, onlar da korkudan Yahudi dinine girmişler.

Oysa Samiriler, kendilerinin Levi soyundan geldiklerini ve dinen gerçek Yahudi olduklarını iddia ederler. Hatta kendile-

---

45 Bu konu için *bkz.* Y. Kutlay: *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 143; A. von Gall: *Der Hebraisch der Samaritaner*, Giessen, 1914-1918; J. W. Nutt: *Fragments of a Samaritan Targum*, Londra, 1874.

rini adlandırdıkları "Şamerim" (Şomerim) sözcüğünün anlamının "koruyucular" demek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece kendilerini bozulmakta olan Hz. Musa'nın dininin koruyucuları görmüşlerdir.

e) Yıldönümleri Kitabı

Mets'hafe Kufale, Lesser Genesis, Leptogenesisi, Jubilees gibi adlarla anılan ve 50 bölümden oluşan Yahudiliğe ait bu din kitabı, bugün Yahudiler, Protestanlar, Katolikler ve Doğu Ortodoksları tarafından kutsal ve kanonik kabul edilmez. Sadece Etiyopyalı Yahudiler (Bete Israel) ve Etiyopyalı Ortodoks Kilisesi tarafından kanonik kabul edilir. Modern dönem Yahudi ve Hıristiyan bilginler Yıldönümleri Kitabı'nın 15. ve 16. yüzyıllardan kalma elyazmalarına bakarak kitabın bu yüzyıllarda veya onlara yakın bir zamanda yazıldığını düşünmüşlerdir. Oysa 1. ve 2. yüzyılların Hıristiyan teologlarından bazıları kitabı kaynak olarak kullanmışlardır. 1947 yılında Kumran'da bulunan ve "Ölü Deniz Tomarları" adı verilen elyazmalarında söz konusu kitabın da İbranice yazılmış elyazmaları bulundu. Şimdi, Yıldönümleri Kitabı'nın MÖ 250-200 yılları arasında yazılmış olduğu kabul edilmektedir.

3. Sahte Kabul Edilen Diğer Kitaplar

Ayrıca Yahudi otoritelerinin sahih kabul ettikleri daha başka kutsal yazılar da vardır. Bunlar Hıristiyanlarca "Deuterokanonik" ve "Apokrif" gibi adlarla nitelendirilmişlerdir. Bu kitaplar, Eski Ahit'in MÖ 3. yüzyılda 70 kişilik bir ekip tarafından Yunancaya yapılan çevirisi Septuaginta içinde Yunanca olarak bulunmaktadır. Asıllarının İbranice ve Aramca oldukları tahmin edilmektedir. Apokrif kitapları, Mesih İsa'dan önceki yüzyıllarda yaşayan Yahudilerin tarihi, yaşamı, düşüncesi, ibadeti ve dinsel gelenekleri konusunda değerli bilgiler vermek ve dini düşüncenin değişim süreçlerini anlamak bakımından çok önemlidir.

Bunların sayısı 15-20 arasında değişmektedir. Bazılarının adını şöyle sıralayabiliriz: İbrahim'in Ahdi; Âdem'in Ahdi; Âdem

ve Havva'nın Hayatı; 2. ve 3. Baruch; İshak'ın Ahdi; Musa'nın Ahdi; Ezra'nın Vahyi; Tobit; Yudit; Ester; Bilgelik; Sirak; Yeremya'nın Mektubu; Azarya'nın Duası ve Üç Genç Adamın Ezgisi; Suzanna; Bel ve Ejderha; Esdras; Manaşşe'nin Duası ve Makkabeler (1.-4.).

Bu kitaplara Hıristiyanlar farklı şekillerde de olsa itibar etmişlerdir. Roma Katolik Kilisesi 1546 yılında Trent Konsülü'nde bu kitapları kutsal kitapların arasına almıştır. Katolikler söz konusu kitaplardan "Deuterokanonik", yani kutsal kitaba "Eklenmişler" olarak söz ederler. Eklenmişlerin içerisine giren kitapların listesinde az çok farklar da vardır. Ortodoks Kilisesi ise "Deuterokanonik" olarak adlandırdığı kitapları 1642 Yaş (Jassy) ve 1672 Yeruşalim Konsüllerinde "Kutsal Yazılar'ın gerçek parçaları" olarak adlandırmıştır. Günümüzde birçok Ortodoks din bilgini Atanasius ve Jerome'un çizgisini izleyerek bu kitapların, Kutsal Yazılar'ın diğer bölümlerinden daha az kutsal olduğunu kabul etmektedir. Protestanlar ise bu kitapları "Apokrifler" diye adlandırırlar. Martin Luther, Apokrifler'e Kutsal Yazı gözüyle bakmamasına rağmen onların "okunması iyi ve yararlı kitaplar" olduğunu belirtmiştir.

4. Yahudi Kutsal Kitaplarının Eleştirisi

Geleneksel olarak, daha önce de belirttiğimiz gibi, Yahudiler özellikle Tanah'ın Tora kitabına Tanrı'nın İsrailoğullarına gönderdiği sözlü ve yazılı vahiyden oluşan ilahi bir kitap olarak bakmışlardır ve bakarlar. Tora'nın bizzat Hz. Musa tarafından yazıldığına inandıkları için, Yahudiler ona "Musa'nın Kitabı" da derler. Ancak ortaçağın başlangıcından itibaren önce Hıristiyan teologları ve daha sonra da bazı Yahudi bilginleri tarafından yazım tarihi, iç çelişkileri ve ilahiliği açısından Tanah eleştiri konusu yapılmıştır. Şimdi kısaca bunlara bir göz atalım.

a) Tora'daki Tutarsızlık ve Çelişkiler

Yahudi kutsal kitaplarında birçok çelişki vardır. Bunların hepsinin örnekleme yoluyla da olsa anlatımı burada mümkün değildir. Yalnız Tora'dan bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

1) Yakup'un (Yakov) İsrail adını alışının anlatıldığı Yaratılış'ın iki ayrı yerinde, Yakup'un Tanrı ile güreştiği yere, 32:30'da Tanrı'nın yüzü anlamına gelen "Peniel" adını verdiği anlatılırken, 35:15'te Tanrı'nın evi anlamına gelen "Beytel" adını verdiği belirtiliyor.

2) Etkisi bir yıl süren Tufan olayıyla ilgili; Yaratılış 7:23'te bütün canlıların tamamen yok olduğu anlatılırken, 8:11'de Nuh'un gemisinden saldığı güvercinin gagasında yeşil zeytin yaprağıyla geri döndüğü anlatılır.

3) Yaratılış 29:23-29'da Yakup'un, Lavan'ın iki kızı Lea ve Rahel ile ikisi de sağken evlendiği anlatılırken, Levililer 18:19'da iki kız kardeşle aynı zamanda birlikte evlenilmesi, yani birinin diğerine kuma olarak getirilmesi yasaklanır.

4) Çıkış 3:21, 22'de Tanrı Yehova, Mısır'dan çıkarken Yahudilere komşularından hırsızlık yapmayı öğütlüyor. Oysa On Emir'de hırsızlık yasaktır.

5) Tevrat'taki tutarsızlıklara çok açık bir örnek de şudur: Pesah Bayramı'nın müddeti hakkında verilen sayılar da birbirini tutmamaktadır. Çıkış 34:18'de "Yedi gün mayasız ekmek yiyeceksin," denirken, Tesniye 16:8'de "Altı gün mayasız ekmek yiyeceksin," denilmiştir.

6) Yaratılış'ta Tufan'ın kâh 40, kâh 150 gün sürmesi; Nuh tarafından gemiye getirilen hayvanların her cinsinden bazen 2 ve bazen 7 tane alındı denilmesi.

7) Tanrı Dağı'nın, kâh Sina (Sinay), kâh Horeb olarak geçmesi ve İsraillilerden önce bu memlekette oturanlara kâh Kenanlılar, kâh Amoritiler denilmesi.

8) Sayılar 20:28'de Hz. Harun'un Hor Dağı'nda öldüğü ve oraya gömüldüğü anlatılırken, Tesniye 10:6'da Mosera Dağı'nda öldüğü ve oraya gömüldüğü anlatılmıştır.

9) II. Tarihler 8:26'da Ahazya'nın kral olduğu yaş kırk iki verilirken, aynı kitap II. Tarihler 22:2'de yirmi iki olarak verilmiştir.

10) II. Samuel 2:1'de Hz. Davud'u tahrik edenin Tanrı olduğu anlatılırken, II. Tarihler 2:8'de Şeytan olduğu anlatılır.

11) İşaya 40:28'de Tanrı'nın yorulmaz olduğu belirtilirken; Tekvin 2:3'te Tanrı'nın istirahate çekildiği söylenir.

12) Çıkış 34:7'nin birinci cümlesinde Tanrı'nın binlerce kişinin günahını bağışlayan olduğu söylenirken, ikinci cümlesinde hiç kimsenin günahını bağışlamaz olduğu ve hatta babaların işlediği suçun hesabının dördüncü kuşak torunlarından bile sorulacağı anlatılır. Bu cümleler sadece kendi aralarında çelişik değil; aynı zamanda herkesin kendi günahından sorumlu olduğunun anlatıldığı Tesniye 24:6 ile de çelişir.

13) Başka bir çelişki de insanların yaş süresiyle ilgili bilgilerde vardır. Tekvin 6:3'te Tanrı'nın insanlara en fazla 120 yıl ömür biçtiği bir kural olarak anlatılırken, sözgelimi Tekvin 9:29'da Hz. Nuh'un 950 yıl yaşadığı; Tekvin 23:1'de Sara'nın 127 yıl yaşadığı; Tekvin 25:7'de Hz. İbrahim'in 175 yıl yaşadığı anlatılır.

14) Çıkış 2:21'de Musa'nın kayınbabasının adı Reuel olarak verilirken, Çıkış 3:1'de ise Yitro olarak verilmektedir.

Bu örnekler bize sadece Tora'da birçok çelişki ve tutarsızlık olduğunu gösterir. Ayrıca Tora'da verilen birçok bilgi, İncillerle ve hatta Kuran ile de çelişmektedir. Bunların örneklerini daha sonraki bölümlerde yeri gelince vereceğiz.

b) Hıristiyan Bilginlerinin Eleştirisi

Yahudi kutsal yazılarına yöneltilen ilk ciddi eleştiriler ilk dönem Hıristiyan teologlarıyla başladığı için konuya önce Hıristiyanların eleştirilerini tanıtmakla girelim istedik. İncillerde Hz. İsa'nın, Hz. Musa'nın şeriatını korumak için geldiğini söylemesi, Pavlus'un çeşitli mektuplarında Hz. Musa'nın şeriatına göndermelerde bulunması ve İncillerde şeriatın olmaması ilk dönem Hıristiyan teologlarını ve otoritelerini, Tanah'ı da kendi kutsal kitapları olarak kabul etmeye itmiştir. Tanah'ı İncillerden ayırmak için ona "Eski Ahit" demişlerdir. Tanah için "Eski Ahit" adı ilk defa Sard piskoposu Melito tarafından kullanılmıştır.[46]

Ancak Tanah'ın Hıristiyanlarca kutsal kitap görülüp görülmeyeceği, görülürse tamamının mı, yoksa bazı kitaplarının mı kutsal olduğu birinci yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın tartışma

---

46 Lanczkowski (G.): *Heilige Schriften*, Shuttgart, 1956, s. 20.

konusu olmuştur. Bazı Hıristiyan bilginleri Yahudi kutsal kitaplarının tamamının veya bir kısmının ilahiliğini reddetmişlerdi. Tanah'ı tamamen reddeden ilk Hıristiyan teoloğu Sinoplu Marcion'dur (85-160). Bu durum 16. yüzyılın başında öyle bir hal almıştı ki sadece Eski Ahit değil; Yeni Ahit de eleştiriliyordu. Bunun için, Merano Ruhani Meclisi 1546 yılında söz konusu kutsal kitapların eleştirisini yasaklamak zorunda kalmıştı.

Ancak bu yasak çok fayda vermedi. Modern çağın başında bilindiği gibi, en keskin eleştiri İtalyan filozofu ve Dominiken rahibi Giordano Bruno (1548-1600) tarafından yapılmıştır. Bruno, 17 Mart 1600 günü Tanah'ın asla Tanrı sözü olamayacağını ilan etmiştir. Bunun bedelini de giyotinde ödemiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde yeni gelişen dilbilim ve tarihsel eleştiri yöntemlerini kullanarak Jean Astruc, Gottfried Eichhorn ve Karl David gibi bilginler, Eski Ahit'in bilimsel eleştirisi konusunda ilk adımı atan araştırıcılar oldular. Jean Astruc (1684-1766), 1753 yılında yayınlanan "Musa'nın Tekvin Kitabı" adlı eserinde Tekvin kitabının Hz. Musa tarafından yazılmayıp, daha sonraki dönemlerde oluşturulmuş bir derleme olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Konuyla ilgili en ağır yargılardan birisini yapan A. Bentzen de şöyle diyor: "Musa'nın bir kanun koyucu olduğundan şüphe edilemez; fakat Tora'nın bugünkü metninden bir tek unsuru dahi ona mal etmek imkânsızdır."[47] Burada son olarak "Kayıp Kıta Mu" adlı eseriyle meşhur James Churchward'ın (1851-1936) görüşünü de aktaralım. Ona göre Hz. Musa'nın Tora adıyla yazdığı Tanah'ın ilk beş kitabındaki bilgiler Mısır'a Hindistan'dan gelmiştir.[48]

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz Manetho'nun anlattığı Hz. Musa ve Osarseph meselesinin, özellikle Tora'nın Çıkış (Exodus) kitabının sahih olup olmadığı konusunun tartışılması gerektiği bazı Batılı bilginlerce gündeme getirilmiştir. Ph. Davies ve N. P. Lemche gibi bazı bilginler, hem Hz. Musa tarafından hem de onun zamanında yazıldığı görüşüne karşı çıkarak kitabın tamamen uydurma olduğunu söylemişler ve MÖ 4. yüzyılda Yahu-

47 Bentzen (A.): *Introduction to the Old Testament*, 1948, s. 112.

48 Churchward (J.): *The Lost Continent of Mu*, New York, 1931, s. 15.

dilerin Perslerin hükümranlıkları altında oldukları sırada, hatta daha da geç bir dönemde yazıldığını iddia etmişlerdir.[49]

c) Yahudi Bilginlerinin Eleştirisi

Daha önce de belirtildiği gibi, geçmişte olduğu gibi bugün de hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların geneli Tanah'a Tanrı'nın vahyi gibi bakarlar ve özellikle Tora'nın bizzat Hz. Musa tarafından yazıldığına inanırlar. Ne var ki, son üç yüzyıldır Eski Ahit ve Yeni Ahit üzerine Yahudiler ve Yahudi asıllı Hıristiyan bilginlerce yapılan akademik çalışmalar ve incelemeler Tora'nın çok yakın denebilecek zamanlarda yazıldığını ortaya koymuştur. Eski Ahit metinlerinin dil özellikleri, metinlerdeki konuların ele alınış biçimleri ve kullanılan kavramlar gibi bazı hususlar dikkate alınarak yapılan incelemeler sonucunda Eski Ahit yazarları ve yazım tarihleriyle ilgili yeni görüşler ortaya çıkmıştır. Bunların bazılarını kısaca tanıtalım.

Yahudiler arasından, Yahudi kutsal metinlerinin ilk önemli eleştirmeni, ünlü Yahudi filozofu Baruch Spinoza'dır (1632-1677). Felsefe eğitiminden önce Yahudi kutsal metinler uzmanlığı eğitimi alan Spinoza, Tanah'ı eleştirdiği özel bir eser yazmıştır. Rivayete göre bu eserini bastırmadan yaktırtmıştır. Ancak Spinoza, bazı eleştirilerini yazarı olarak adının anılmadığı 1670 yılında yayınlanan "Tractatus Theologico-Politicus" adlı eserinde yansıtmıştır. Tanah'taki çelişkilere ve anakronizme işaret ederek, bunların Hz. Musa'nın ve Tanrı'nın sözü olamayacağına işaret etmiştir. Benzer eleştirileri Hıristiyan kutsal metinleri için de yapmıştır. Söz konusu eserinde Spinoza, örneğin şöyle der: "Kutsal kitabın, olduğu gibi, bir insana gökten inen Tanrı mektubu olduğuna inanan kişi, hiç şüphesiz beni, Kutsal Ruh'a karşı günah işlemekle suçlayacaktır, çünkü ben burada Tanrı kelamının yanlışlarla dolu, birçok yerleri kesilmiş, değiştirilmiş ve birçok yerlerinde kendi kendisiyle çelişir hale gelmiş olduğunu ileri sürmekteyim. Ama eğer o da düşünecek olursa hiç şüphesiz

49 Tartışmalar için *bkz.* Meyers (C.): *Exodus*, Cambridge University Press, 2005, s. 3 vd.

bağırmaktan vazgeçecektir."[50] Bu eleştirileri sadece Yahudileri değil; Katolikleri ve Protestanları da çok kızdırmıştır. Bunun için Hollanda hükümeti eserlerinin basımına ve okunmasına yasak koymuştur ve Protestanlar da dahil Hıristiyanlar ona "Cehennem Direği" demişlerdir.

Eleştiriler daha yoğun bir şekilde devam ederken, 18. yüzyıl sonunda Alman filozofu ve şair Herder (1744-1803) "İbrani Şiirlerinin Ruhu" adıyla yazdığı eserinde Kitabı Mukaddes'in şiirlerden oluşan Mezmurlar ve insani aşk hikâyelerinin anlatıldığı Süleyman'ın Ezgileri bölümlerinin, eski dönemlerde yaşamış farklı İbrani şairlerine ait olduğunu ve sonradan bunların bir araya getirilip kutsal metinler olarak sunulduğunu iddia etmiştir.[51] Başta Julius Wellhausen, Abraham Kuenen ve Robertson Smith gibi eleştirmenler, 20. yüzyılın başından itibaren "Dört Kaynak Kuramı" adıyla Tanah'ın kaynakları hakkında tarihsel eleştiri yöntemine dayanarak yeni araştırmalar yapmışlardır.

d) Dört Kaynak Kuramı

Bu kurama göre, Eski Ahit, yani Tanah, dört farklı zamanda dört farklı yazarlar sınıfı tarafından yazılmıştır. Bu yazarlar; Yahveciler, Elohimciler, Tesniyeciler ve fıkıhçılar olan kâhinlerdir. Yahveciler, Tanrı'yı Yahve olarak adlandıran ve Tanrı tasavvurunda antropomorfik bir tanrı anlayışına sahip olan Yahudilerdir. MÖ 9. yüzyılda ortaya çıkan ve iki-üç nesil etkin olan Yahvecilerin, Tanah'ın özellikle Tekvin (Yaratılış) kitabı olmak üzere antropomorfik ve efsaneler içeren kısımlarını yazdıkları ileri sürülmüştür.

Elohimciler (MÖ yaklaşık 750 yıllarında ortaya çıkan sınıf), Yahvecilerden sonra Tanrı'yı Elohim olarak adlandıran ve anlayan Yahudi bilginleridir. Tanrı anlayışları soyuttur. Bunların özellikle Hz. İbrahim, Yakup, Yûsuf ile ilgili kıssaları ve diğer tarihi konuları yazdıkları kabul edilir.

---

50 Spinoza: *Tractatus theologico-politicus*, 1670, s. 24.

51 Herder: *Von Geiste der hebriiischen Poesie;* Bertholet (A.): *Wörterbuch der Religionen*, s. 185.

Tesniyeciler, MÖ 550 yıllarında ortaya çıkmışlardır. Tanah'ın Tesniye (Deuteronomium) adlı kitabını onların yazmış olduğu kabul edilir. Ayrıca Tora, Yesu ve Hâkimler ve Krallar kitaplarını gözden geçirip, hoşa gitmeyen pasajları çıkarıp yerlerine ilaveler yaptıkları kabul edilir.

Kâhinler, MÖ 450-440 yıllarında ortaya çıkan fıkıhçılardır. Onlar Tanah'ın Yahudi şeriatıyla ilgili kısımlarını yazmışlardır. Levililer kitabını, Çıkış'ın 25. bölümünden itibaren sonraki bölümlerini ve Sayıların 1-10 bölümlerini onların yazdığı kabul edilir. Ayrıca Tora onlar tarafından tekrar gözden geçirilmiştir. Sonraki dönemlerde Tarihler, Ezra ve Nehemya kısımları da yazılarak, bu kurama göre Eski Ahit son şeklini MÖ 300 yılında almıştır.

e) Anakronizm

Tanah'ın Tanrı sözü olmadığını ve Hz. Musa tarafından veya onun zamanında yazılmadığını söyleyen bilginlere göre onda görülen birçok anakronik anlatım türleridir. Örneğin, Hz. Musa'nın, yazdığı iddia edilen Tesniye bölümünde kendi ölümünden, Tanrı tarafından gömülmesinden ve halkın yas tutmasından bahsetmesi[52] en önemli anakronizm örneğidir. Başka önemli örnekler yumağı, Daniel Kitabı'dır. Kral veya yalvaç kabul edilen Daniel'in yazdığı söylenen söz konusu kitapta bahsedilen bazı olaylar ve kişiler, onun zamanından çok sonraki dönemlerde olan olaylar ve yaşamış kişilerdir. Bunu bazı modern dönem Yahudi ve Hıristiyan teologları, Daniel'in öngörüleri ve kehanetleri olarak yorumlamışlar, ancak diğer bazı bilginler bu yorumları bilimsel bulmamışlardır. Diğer başka bir anakronizm örneği de, Hz. Musa'nın zamanında Kohenlerden bahsedilmesidir. Oysa Hz Musa'nın zamanında Kohenler veya Kâhinler denilen din adamı sınıfı henüz teşekkül etmemişti. Çok daha önemli bir örnek, Hz. Musa'nın Hz. Nuh'un oğlu Hoşea (Yeşu) ile birlikte gezdiğinin anlatılmasıdır.[53] Hz. Nuh'un ve oğlunun Hz. Musa zamanından on binlerce yıl önce yaşamış olmaları gerekir.

---

52 Tesniye 34:5-8.

53 Tesniye 32:44.

f) Dil, Üslup ve Üçüncü Ağızdan Anlatım

Eldeki Tanah'ın Tanrı kelamı olmadığını ve Hz. Musa tarafından yazılmadığını gösteren en önemli kanıt, dil ve üslup farklılıklarıdır. Tanah'ın çoğu yerinde konular ne Tanrı'nın ne de Hz. Musa'nın ağzından anlatılır. Üçüncü bir kişinin ağzından hikâye sigasıyla anlatılır; şeklen bu tür anlatımların vahiy olmadıkları apaçıktır. Buna örnek olarak bir pasajı verelim:

> Tüm İsrail topluluğu birinci ayda Tsin Çölü'ne geldi; halk Kadeş'te konakladı. Miryam orada öldü ve gömüldü. Halk için içecek su yoktu; bu yüzden Musa ile Harun'a karşı toplandılar. Musa'yla tartıştılar ve "Kardeşlerimiz Yehova'nın önünde öldüğünde keşke biz de ölseydik!" dediler. Yehova'nın cemaatini bu çöle neden getirdiniz? Biz de hayvanlarımız da burada ölelim diye mi? Neden bizi Mısır'dan çıkardınız? Bu berbat yere getirmek için mi? Burası tahıl, incir, üzüm, nar diyarı değil; içecek su da yok.[54]

Görüldüğü gibi burada, ne Tanrı ne de Musa konuşuyor. Tanah'ın büyük bir kısmı böyledir; dolayısıyla bize göre bunlara vahiy olarak bakmak mümkün değildir.

Tanah'ın aynı konuyu anlatan çeşitli bölümlerindeki kavramlar ve anlatım tarzı da zaman zaman çok farklılıklar göstermektedir. Zaten, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi eleştirmenlerin de vurguladıkları şekilde, Tanah bir çırpıda ve bir kişi tarafından yazılmayıp çeşitli dönemlerde farklı kimselerin yazımıyla uzun zamanda oluştuğu için bu durum şaşırtıcı değildir.

Eski Ahit, Hıristiyanları da doğrudan ilgilendirdiği için, Papalık 17. yüzyıldan itibaren yoğunlaşarak devam eden Kutsal Kitap eleştirilerini yasaklama yoluna gitmiştir. Papa IX. Pius (1846-1878) Kutsal Kitap tenkitçiliğini resmen yasaklamış ve Eski ve Yeni Ahitlerde şüphe duyulacak hiçbir şey olmadığını ilan etmiştir. Kendisinden sonra koltuğa oturan XIII. Leo (1878-1903) bir Kutsal Kitap komisyonu kurarak 19. yüzyılda ortaya atılan eleştirilere cevap verilmesini istemiştir.

---

54 Sayılar 20:1-5.

Fakat XII. Pius, 1943 yılında yayınladığı "Divino Afflantee Spirita" adlı genelgesiyle Kutsal Kitap eleştirilerinin daha serbest bir ortamda yapılmasına müsaade etmiştir. Bu ortam, bugün de Kutsal Kitap eleştirilerine imkân vermektedir. Özellikle bu tarihten itibaren gerek Yahudi gerekse Hıristiyan bilginler, Tanah'ı çok farklı açıdan eleştiri konusu yapmışlardır. Kuran'ın eleştirdiği gibi, Tanah'ın tahrif edildiği noktasına gelmişlerdir. Hatta bazıları, yukarıda da belirtildiği gibi Tanah'ın Tanrı sözü olmadığını söylemiştir. Bu görüşe bazı Türk bilginleri de katılmıştır. Örneğin H. Örs şöyle der: "Eski Ahit, özellikle Tevrat (Musa'nın 5 kitabı, Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye), Yahudiler ve Hıristiyanlarca, yakın zamana kadar Tanrı'nın Musa'ya doğrudan doğruya yazdırdığı kitap olarak kabul edilmekte idi. Ama iki yüzyıldan beri yapılan incelemeler, bunların çok yeni diyebileceğimiz zamanlarda yazıldığını ve çeşitli maksatlarla tarih boyunca değişikliklere uğratıldığını ispatlamıştır."[55] Dinler tarihçisi H. Tanyu da benzer görüşleri paylaşarak mevcut Tanah'ın Tanrı kelamı olamayacağını söylemiştir.[56]

Bize göre, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Tanah'ın ilahi kabul edilebilecek tek kısmı ister Hz. Musa'ya vahyedildiği şekliyle olsun, isterse dili değiştirilmiş olsun On Emir'dir. Hz. Musa'ya verilen ilahi kitap Tevrat veya Tora da, sadece bu On Emir'den ibaret olabilir. Ahdiatik'in diğer bütün kitapları ve bölümleri Yahudi din adamlarının ve tarihçilerinin zaman içerisinde yazdıkları eserlerdir.

g) Kuran'ın Eleştirisi

Kuran, Tanrı'nın Hz. Musa'ya verdiği kitabı bir "Su'ûf"; yani üç beş sayfadan oluşan küçük bir kitap olarak niteler.[57] Dolayısıyla Kitap veya Tevrat ile kast edilen, hacimli olan bugünkü Tora veya Tanah değildir. Ancak ilginçtir ki Kuran Musa'ya ve-

---

55 Örs (H.): *Musa ve Yahudilik*, s. 34-35.

56 Tanyu (H.): "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmi İnceleme ve Tenkidi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 124.

57 Kuran: Necm, 36-37; A'lâ, 18-19.

rilen kitaba, sadece "Kitap" der. Bu bağlamda onu, Tora veya Tevrat adıyla anmaz; ancak Yahudilere verilmiş kutsal kitap olarak Tevrat adından da, özellikle İncil adı ile birlikte sıkça bahseder. Kuran, Yahudileri Tevrat'ı çeşitli şekillerde bozmakla eleştirir. Bunlar, Kuran'da "tebdil", "tağyir" ve "tahrif" kavramlarıyla ifade edilmiştir.

III.
İnanç İlkeleri

Yahudiliğin kutsal metinlerinde Tanrı inancı ve belki yalvaç inancı dışta bırakılırsa, nelerin zorunlu iman ilkeleri olduğu açık ve gerçek olarak anlatılmış değildir. Bu nedenle, nelerin inanç veya iman ilkeleri olduğu konusu başlangıçta Yahudiler arasında sürekli tartışma konusu olmuştur. Özellikle İslam kültüründe 8. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başlayan kelam ilminin etkisiyle, ortaçağda Yahudi kelamcılar inanç esaslarını tespit etme girişiminde bulunmuşlardır. Yahudi inanç esaslarını tespite yönelen ilk bilgin, ünlü teolog filozof İskenderiyeli Philo'dur (MÖ 20 - MS 50). Ondan sonra bu konuda öne çıkan teologlar Saadia Gaon (882-942), Abraham ben David (1125-1199), Musa İbn Meymûn (Maimonides, 1135-1204), Hasdai Crescas (1340-1410) ve Yosef Albo'dur (1380-1444).

A. Yahudi Amentüleri

Bilindiği gibi dinlerin inanç esaslarının kalıp hale getirilip anlatıldığı küçük eserlere "Amentü" (Credo) denir. Yahudi Amentülerine örnek olarak, konuyla ilgili çalışmış olan yukarıda adlarını andığımız Yahudi teologlarının bazılarının Amentüsünü anlatalım.

1. Philo'nun Amentüsü

Philo'nun (Philon) Amentüsü beş ilkeden oluşur; şöyledir:

1. Tanrı vardır ve hükmeder.
2. Tanrı birdir.
3. Bu evren Tanrı tarafından sonradan yaratılmıştır.
4. Yaratma birdir.
5. Yaratmayı ilahi takdir idare eder.

Philo, Helenistik kültür çevresinde yetiştiği için Mişna ve Talmud yazarları ile Yahudi teologları Philo'nun Amentüsü'ne itibar etmemişlerdir. Bugün de itibar edilmemektedir.

2. Saadia Gaon'un Amentüsü

Sa'id bin Yusuf el-Feyyumi olarak da bilinen Saadia Gaon'un Amentüsü sekiz ilkeden oluşur; şöyledir:

1. Âlem sonradan yaratılmıştır.
2. Tanrı tek olup, cismi yoktur.
3. Vahye iman şarttır.
4. İnsan muttaki olmaya, ruhen ve bedenen günahlardan sakınmaya davet olunmuştur.
5. Mükâfat ve ceza haktır.
6. Ruh saf ve temiz yaratılmıştır, ölüm anında bedeni terk eder.
7. Yeniden dirilme haktır.
8. Mesih'i beklemek, hesap ve nihai yargı haktır.

3. Moşe ben Maimon'un Amentüsü

İslam dünyasında Musa İbn Meymûn ve Batı'da Maimonides olarak bilinen Moşe ben Maimon'un 1180 yılında yazdığı Amentüsü'nde şu on üç ilke vardır:

1. Tanrı var olan her şeyi yarattı ve onlara hükmetti.
2. Tanrı birdir ve O'ndan başka tanrı yoktur.
3. Tanrı cisim değildir ve hiçbir şekilde tasvir edilemez.
4. Tanrı ezeli ve ebedidir.
5. İbadet sadece Tanrı'ya yapılır ve O'na ortak koşulmaz.
6. Yalvaçların bütün sözleri haktır.
7. Efendimiz Musa'nın yalvaçlığı haktır; kendisinden önceki ve sonraki yalvaçların en büyüğüdür.
8. Elimizdeki Tora, Tanrı tarafından Musa'ya verilen Tora'nın aynısıdır.
9. Tora değişmeyecektir ve gelecekte Tanrı başka Tora da göndermeyecektir.
10. Tanrı insanın bütün işlerini ve düşüncelerini bilir.

11. Tanrı, emirlerini yerine getirenleri mükâfatlandırır, ihlal edenleri cezalandırır.
12. Mesih gelecektir.
13. Tanrı'nın bildiği bir zamanda ölümden sonra dirilme gerçekleşecektir.[58]

Yahudi Amentüleri içerisinde geçmişte ve günümüzde Yahudilerin çoğunluğunun benimsediği, Moşe ben Maimon'un Amentüsü'dür.

Anlaşılacağı gibi yukarıda anlattığımız Amentüler ve Tora birlikte değerlendirildiğine Yahudilikteki iman esasları: 1. Tanrı'ya iman, 2. Yalvaçlara iman, 3. Ahirete iman, 4. Meleklere iman ve 5. Mesih'in geleceğine iman şeklinde görülmektedir. Ancak bu beş iman esasının hepsini benimseyen Yahudiler olduğu gibi, sadece bir kısmını benimseyenler de vardır. Bu hususa Yahudi mezheplerini anlatırken işaret edeceğiz. Bu beş iman ilkesini kaynakları bakımından ikiye ayırarak anlatalım.

B. Tora Esaslı Kitabi İman İlkeleri

Yukarıda sıraladığımız beş iman ilkesinin hepsi açık ve seçik olarak Tora'da yoktur. Sadece üçü vardır: Tanrı'ya iman, yalvaçlara iman ve İsrailoğullarının seçilmişliği. Şimdi bunları kısaca anlatalım.

1. Tanrı'ya İman

Tanrı'nın varlığına ve tekliğine iman, Hz. Musa'ya verilen On Emir'in ilkidir. "Seni Mısır'dan, köle olduğun ülkeden çıkaran Tanrın Rab benim. Benden başka tanrın olmayacak."[59] Yahudiler Tanrı'ya, O'nun varlığına ve birliğine inanmakla birlikte, Yahudilikte Tora metinlerinde geçen farklı Tanrı adları ve metinlerin özellikleri ve Tanrı'yı anlatım tarzlarının neden olduğu farklı tasavvurları ortaya çıkmıştır.

---

58 *Bkz.* İbrahimi Din Bilgisi, Haz. Türkiye Hahambaşılığı, İstanbul, 1992, s. 20-21; Schoeps (H. J.): *Religionen*, Gütersloh, 1961, s. 243-245.

59 Çıkış 20:2-3.

Metinlerde Tanrı'nın özel adı olarak, YHVH, Elohim, Adonay ve Kurios gibi sözcükler geçer; bazen bunlar ayrı ayrı, bazen de bir-ikisi birlikte kullanılmıştır. Hatta daha önce de belirttiğimiz gibi Tora ve Tanah metinleri bu adların içlerinde geçmiş olmasına göre "Yahveci" ve "Elohimci" metinler olarak iki ana kısma ayrılır. Bu farklı adlar ve farklı metinler, Yahudilikte Tanrı'nın doğasına ilişkin farklı tasavvurları oluşturmuştur. Bunları iki ana sınıfta toplamak mümkündür.

a) YHVH Tanrı

Tanah'ın Yahveci metinlerinde Tanrı'nın yedi adından biri, en özeli ve en önemlisi olarak İbranice dört sessiz harften oluşan YHVH adı geçmektedir. Bilindiği gibi Arapça ve İbranice gibi Sami kökenli dillerde sesli harf yoktur. Sessiz harflerle yazılan bir sözcüğü seslendirmek için onun harflerine hareke adı verilen özel okuma işaretleri konulur.

Yahudi kutsal metinlerinde yaklaşık 6000 defa geçen YHVH sözcüğüyle ilgili kesin olarak bilinen tek şey, bunun Tanrı'nın özel bir adı olmasıdır. Bunun dışında, sözcüğün nasıl okunacağı; anlamının ne olduğu, bir kısaltma mı, yoksa tek bir sözcük mü; İbranice mi, yoksa yabancı bir dile ait mi olduğu meseleleri bugüne kadar sorun olmuştur ve üzerinde hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar çokça tartışmışlardır. YHVH konusunu burada uzun uzun tartışacak değiliz; sadece Yahudilerin ve Hıristiyanların çoğunluğunun benimsediği görüşleri aktarmakla yetineceğiz.

YHVH sözcüğünü, YaHVeh veya YaHVoh şeklinde seslendirip Yehveh veya Yahvah olarak okumak genellikle kabul edilmiştir. Bunlar da daha basitleştirilerek bugün Yehve veya Yehova şeklinde okunmaktadır. Ancak bundan ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar tam olarak eminlerdir. Özellikle Hıristiyanlar YHVH sözcüğünü 16. yüzyıldan itibaren "Jehovah" olarak da okumuşlardır. Yahudileri (Yahud), "Jews" adıyla anmalarında olduğu gibi baştaki İbranice Y harfini J olarak değiştirmişlerdir. Yahudilerin ve Hıristiyanların çoğunun görüşünün aksine bazıları YHVH sözcüğünün, Yahudilere vahiyle bildirilmiş bir Tanrı

adı olmadığını düşünürler. Çünkü MÖ 12. ve 11. yüzyılda yazılmış en eski Tanah parçalarında da geçtiği üzere Yahve, Edom ve Medyan bölgesinde bilinen bir savaş tanrısıdır. İlk İsrail kralı kabul edilen Saul, Edom bölgesinden olduğu için Yahveh adı onunla ve o zamanlarda İsraillilere geçmiştir. İsraillilerin tanrısının ismi, Hz. Musa'dan da önce "El" adını taşıyordu.[60] Bu doğruysa Yahve (YHVH) yabancı bir sözcük olmalıdır. Ancak Yahudiler ve Hıristiyanlar bunu kabul etmezler. Sözcüğün İbranice olduğunu, "Boş yere Tanrı adını ağzınıza almayacaksın"[61] yasağı gereği telaffuz edilmeksizin ve harekelendirilmeksizin Tanah'ta yer aldığını savunurlar. Sözcüğün Tanrı'nın varlığına işaret eden bir ad olduğunu belirtir, Çıkış'ta (Exodus) Tanrı'nın kendisini Hz. Musa'ya tanıttığı "Ben, Ben'im"[62] İbranice cümlesinin sözcüklerinden kısaltmadır derler.[63] YHVH, söz konusu ifadenin kısaltması mı, değil mi bilemiyoruz; ancak Tûr-ı Sînâ'da kutsal vadide Hz. Musa'ya Tanrı'nın kendisini öyle tanıtmış olduğunu Kuran da destekliyor : "... Ey Musa! Ben Ben'im Tanrı! Âlemlerin Rabb'i."[64]

Yahveci metinlerde geçen YHVH, antropomorfik somut bir tanrıdır. YHVH, doğası ve davranışları bakımından adeta insana benzer. Eller, kollar, gözler ve kulaklar gibi organları olan, unutan ve hatırlayan, serinde gezinen sıcakta saklanan bir tanrı gibi düşünülmüştür.

YHVH, bugün Yahudilerce Tanrı'nın en yüce ve en büyük adı olarak düşünülür. Bu bakımdan, Tanrı'nın bu YHVH özel adını, yılda sadece bir kere, Kefaret Günü'nde (Yom Kipur) mabette yapılan kutsama duasını okurken başkohen ağzına alabilir.

Burada YHVH sözcüğü ile ilgili bir hususa da işaret etmekte fayda vardır. Bazı doğulu ve Batılı bilginlere göre Yahve, Yahu-

---

60 Smith (M.): *The Early History of God*, 2002, s. 32-33; Van Der Toorn (K.): "Ritual Resistance and Self-Assertion", Pluralism and Identity ed. J. G. Platvoet, Brill, 1995, s. 248.

61 Levililer 26:16.

62 Çıkış 20:7.

63 Çıkış 3:14.

64 Kısas, 30; Tâhâ, 12.

dilerden önce bölgedeki daha eski halkların tanrısıdır. Mısırlı tarihçi Ahmed Susa'ya göre de Yahudiler bu adı, onun Arap kabilelerinden olduğunu iddia ettiği Medyen'de yaşamış Kaynilerden almıştır. Kayniler en büyük tanrılarını Yahve adıyla adlandırırlarmış.[65] Bu görüş daha önce, 1872 yılında Cornelius Tiele tarafından ortaya atılmıştır. Tiele, Musa figürünün, Medyenli tarihi bir Yahve papazını çağrıştırdığını ve Yahve kültünün Kayniler (Kenites) tarafından İsrail'e getirildiğini iddia etmiştir. Eğer bu iddialar doğruysa, Medyenlilerin veya Kaynilerin, Arap halklarından değil; Türk soylu Medler ile bir ilişkisi olması gerekir. Çünkü bilindiği gibi Medlerin ve Sakaların, tarihin çok eski dönemlerinden itibaren söz konusu bölgeye birden fazla inerek hâkim oldukları bilinmektedir. Diğer taraftan, Persler, özellikle Sasaniler döneminde Medlere "Kayaniler" denilirdi.[66] Muhtemelen Arapların Med adını çağrıştıran Medyen bölgesinde yaşamış Kayniler olarak adlandırdıkları halk, Perslerin Kayaniler dedikleri halktan gelme olabilir. Konunun özel olarak araştırılması önemlidir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Yahudiler Yahve'yi kendi kabilelerinin milli bir tanrısı kabul ederler. Oysa bizzat bazı Yahudi kaynakları ile Pavlus, Yahve'nin bütün insanların Tanrı'sı olduğuna işaret eder.[67]

b) Elohim Tanrı

Yahudilikte Tanrı'nın ikinci önemli adı, Elohim'dir. Bu, ilah anlamındaki El veya Eloh sözcüğünün çoğuludur. El, Samilerde tanrılara verilen en eski bir addır. Dolayısıyla Elohim, İbranice bir sözcüktür. Elohimci metinlerde Tanrı, "Elohim" özel adıyla anılmıştır. Kelimenin aslı, Sami dillerindeki ilah anlamına gelen "Elsa" veya "Eloh"dur. Elohim Tanrı, YHVH Tanrı'nın aksine

---

65 Susa (A.): *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, 2005, s. 25.

66 Bayrakdar (M.): *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu: Kayânîler*, AKDTYK, Konya, 2012, s. 11-58; *Agy., Medler ve Türkler*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013, s. 54-57.

67 Mezmurlar 24:1; I. Krallar 8:41-43; Romalılar 3:29, 10:12.

aşkın ve soyut bir Tanrı'dır. Varlıklara ve insana benzemez. Elohim adı, her ne zaman istenirse ağza alınabilir, yazılabilir, bunun kullanımı herkese serbesttir.

c) Adonay (Adondi)

Yahudilikte Tanrı'ya verilen başka önemli bir addır. Adonay, rab, sahip, efendi gibi anlamlara gelen Adon sözcüğünün çoğuludur. Adonay sözcüğünün aslı Rab ve Baba anlamına gelen Ugaritik sözcük "Adon" veya yüce ve yetkin anlamına gelen Akadca "Adannu" olabilir. Aslında Adon, tekil şekilde Fenikelilerin pagan tanrısı Tammuz için kullandıkları bir niteliktir; aynı sözcük pagan Yunanlıların Adonis adlı tanrılarının da adıdır. Adonay, Tanah'ta sadece Tanrı için kullanılmış değildir; melekler ve dindar insanlar için de kullanılmıştır.[68] Adonay adı bazen YHVH adıyla birlikte "Adonay YHVH" şeklinde de bulunmaktadır. Adonay, Tanah'ta 300 defadan fazla yazılıdır. Yahudiler günlük hayatta Tanrı'yı anmak için genellikle Adonay adını kullanırlar.

d) Kurios

Bu sözcük, sadece Tanah'ın Yetmişler (Septuaginta) denilen Yunanca çevirisinde, YHVH ve Adonay adları karşılığı, Tanrı adı olarak kullanılmıştır. Kurios, aslen ne Yunanca ne de İbranicedir, aslı Farsçada kral demek olan Kurus (Cyrus, Kiros) sözcüğüdür. Bunun da aslı Med Türkçesi olan "Khora" sözcüğüdür. Medceden Farsçaya geçince, Persler bu sözcüğü hem bazı kralları için özel bir ad olarak, hem de bütün krallar için kral anlamında cins ad olarak kullanmışlardır. Sözcük Perslerden Yunanlara geçmiştir. Kurios, bugün Yahudilerce ve Hıristiyanlarca Tanrı adı olarak artık hiç kullanılmamaktadır.

e) Tanrı'nın Sıfatları

Yahudi kutsal metinlerinde ve teolojisinde Tanrı'nın bir kısım nitelikleri veya sıfatları olduğu anlatılır. Tanrı, bilicidir; yüce

---

68 Çıkış 21, 6; 34:23.

olandır (El Elyon),[69] sonsuz ve ebedi olandır (El Olam),[70] saygın olandır (El Şadday),[71] güçlü ve kuvvetli olandır (El Gibor),[72] sert olandır (El Tzur),[73] selamdır (Sar Şalom)[74] vb. Konuyla ilgili başka bir husus da, Tora'da Tanrı'nın bin adının olduğunun söylenmesidir.[75] Ancak bu adların neler olduğu belirtilmemiştir.

Tanah'ta ve Yahudilerce kutsal kabul edilen diğer dini metinlerde Tanrı'nın yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi bazısı yabancı kökenli olan farklı adlarla anılmış ve adların Tanrı için çoğul şekillerde kullanılmış olması, bugün hem din tarihçilerini, hem de Yahudi tarihçileri meşgul eden önemli bir konudur. Konuyla ilgili çok farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Bunlardan biri, her ne kadar Tanah'ta kullanılan Tanrı adları çoğul şekillerde, yani "Tanrılar" anlamında ise de, bundan Yahudilerin çoktanrıcı bir dine taptıklarının çıkarılmayacağını söyleyenlerin görüşüdür. Bu görüşte olanlar, Tanrı adları çoğul olarak kullanılmış olsalar da, Yahudiler onlarla Tek Tanrı'yı ifade etmişlerdir demiş ve bunun için de Tanrı adlarıyla kullanılmış olan fiillerin tekil olmasını görüşlerine gerekçe göstermişlerdir. Başka bir gerekçe ise, İbranicede önemli kişi adları için, kişilere saygı olarak çoğul kullanma geleneğinin varlığıdır. İşte bu nedenlerle Tanrı adları Tanrı'ya saygı ve O'nu yüceltme adına çoğul kullanılmıştır deniyor.

Burada vurgulanması gereken başka bir husus daha vardır. Bu da Yahudi kutsal metinlerinde Tanrı'ya mekân izafe edilmesidir. Örneğin Mezmurlar 76:2'de Tanrı'nın yaşadığı yerin Siyon ve konutunun adının da Şalem olduğu anlatılır. Tam da bununla çelişkili olarak, Mezmurlar 18:9 ve 13'te Tanrı'nın göklerde olduğu söyleniyor. Bu ve kutsal metinlerde örneğin Tan-

---

69 Tekvin 14:48.
70 Tekvin 28:3; Sayılar 23:22.
71 Tekvin 17:1.
72 Yeşaya 10:21.
73 II. Samuel 22:47.
74 Yeşaya 9:6.
75 Tesniye 12:5.

rı'nın Yakup ile güreşmesi, özellikle Mezmurlar'da ve Ezgiler Ezgisi gibi bölümlerde Tanrı'nın bir insan gibi aşktan nefrete her türlü davranış sergilediğinin anlatılması, Yahudiliğin Tanrı anlayışının antropomorfik bir Tanrı tasavvuru olduğunu göstermektedir.

Kutsal metinler açısından bakıldığında durum böyle olmasına rağmen, özellikle 8. yüzyıldan itibaren İslam'ın etkisiyle Yahudi teologları ve filozofları kelami Yahudilikte soyut Tanrı anlayışı geliştirmişlerdir. Bugün Yahudilikte genel olarak bu kelami Tanrı tasavvuru hâkimdir.

2. Yalvaçlık İnancı ve Yahudi Yalvaçları

Tora veya Tanah kaynaklı ikinci inanç esası, yalvaçlık (peygamberlik) inancıdır. Yahudilerin yalvaçlık inancı ve yalvaçları hakkındaki bilgiler büyük ölçüde Tanah'ın Neviim bölümündedir. Geleneksel olarak Yahudiler, Hz. İbrahim, Yakup, İshak gibi Hz. Musa öncesi ile Hz. Musa ve sonrası aşağıda adlarını anacağımız 17 kişiyi yalvaç kabul ederler ve onların da Hz. İbrahim veya Hz. Musa gibi Tanrı'dan bir çeşit vahiy aldıklarını söylerler. Bu bakımdan Yahudilikte yalvaçlığa inanmak zorunlu bir inanç ilkesidir.

Yahudilikte, İslam'da olduğu gibi nebi ve resul ayırımı yoktur; onlarda sadece nebilik vardır ve bütün yalvaçları nebidir. Yahudilikte nebi kavramı "Nevi"dir ve bu kelimenin kökeninin Akadca "seslenmek, çağırmak" anlamına gelen "Nabus" olduğu genellikle kabul edilir. Yahudilikte nebi, halkı Tanrı'ya çağıran, Tanrı adına insanlara seslenen kişi gibi değil; kendisini Tanrı'nın çağırdığı, kendisine Tanrı'nın seslendiği kişi olarak anlaşılır. Yahudilikte "nebi" sözcüğü ilk defa Hz. İbrahim için kullanılmıştır.[76] Çünkü Yahudiliğe göre Tanrı, doğrudan Yahudi ırkıyla olan ilk ahdini (sözleşmeyi) Hz. İbrahim ile yapmıştır.[77]

---

76 Tekvin 20:7.

77 Yahudiliğe göre ileride de işaret edeceğimiz gibi Tanrı, Hz. İbrahim'den önce Hz. Âdem ve Hz. Nuh ile de sözleşmeler yapmıştır.

Nevi (Nebi) kavramından başka, gören anlamında "Hozeh" ve "Roeh" kavramları da yalvaçlar için kullanılmıştır.

Yahudilikte yalvaçlığın iki temel koşulu vardır. Birincisi, yalvacın Tanrı tarafından vahiy alması; ikincisi, aldığı vahyi insanlara tebliğ etmesidir. Yahudiliğe göre yalvaçları, kendi iradesine göre Tanrı seçer.

Yahudiler için Hz. Musa en mükemmel olan yalvaçtır. Ondan sonraki yalvaçların yalvaç olup olmadıklarının kıstasları vardır. Bunlardan birisi, söyledikleri şeylerin On Emir'e uygun olması gerekliliğidir. İkinci olarak, yalvaçların gelecekten haber vermeleri ve verdikleri haberlerin gerçekleşmesi gerekir. Üçüncü olarak ise, yalvaçların alametler ve mucizeler göstermeleri gerekir. Bir yalvaçta bu üç nitelik yoksa Yahudilere göre o, yalancı yalvaçtır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Yahudilerin yalvaçlık anlayışı kişiden kişiye ve mezhepten mezhebe zamanla değişiklik gösterdiği için, bu doğal olarak yalvaçların sıralamasına ve sayısına da etki etmiştir. Yahudilerce örneğin Hz. Davud, Hz. Süleyman ve Daniel gibi kişiler genellikle yalvaç kabul edilmezler. Ancak bazı Yahudi bilginleri onları da yalvaç saymıştır. Bazı Yahudi bilginlerine göre eğer bir yalvaç kutsal metinlerde kendi adıyla ve babasının adıyla birlikte anılmış ise yalvaçtır ve o yalvacın babası da yalvaç kabul edilmiştir. Örneğin Oded'in oğlu Azaryah, Hanani'nin oğlu Yehu ile Yehoyada'nın oğlu Zekeriya da bu yolla yalvaç sayılmışlardır

Yahudiliğe göre daha önce belirtildiği gibi ilk yalvaç Hz. İbrahim'dir. Onunla başlayan yalvaçlık, Hz. Musa ile mükemmel şekline ulaşmıştır. Yalvaçlık, MÖ V. yüzyılda yaşadığı kabul edilen Malaki ile son bulmuştur. Yani Yahudilere göre en son yalvaç Malaki'dir.

Yahudiler kadın yalvaçların da olduğuna inanırlar. Kadın yalvaçlar "Nebiah" adıyla anılırlar. Yahudilere göre, Tanah'ta geçtiği şekliyle 48 erkek ve 7 kadın yalvaç vardır. Ancak bu yalvaçların adları, sıralanmaları ve yalvaçlık süreleri konusunda çok farklı anlayışlar vardır. Hatta özellikle erkek yalvaçların sa-

yısı konusunda da farklı görüşler vardır. Tanah'taki uç bir görüşe göre, Mısır'dan göç edenlerin sayısınca yalvaç vardır; yani yaklaşık olarak 2.600.000 yalvaçtan söz edilir. Ancak bunlardan sadece mesajları geleceğe ait olanlar yalvaç sayılmıştır ve sayıları da 48 olarak belirlenmiştir.[78] Kadın yalvaçların sayısı genelde 7 kabul edilir ve bu konu hakkında fazla görüş ayrılığı yoktur.

Yahudilerin yalvaçlık anlayışına göre, Tanah'ta adları geçen yalvaçlar farklı yaşlarda yalvaç olmuşlardır. Yalvaçların çoğunluğu olgunluk ile ileri yaşlarda yalvaç seçilmişlerdir. Örneğin Hz. Musa 80 ve Hz. Harun 83 yaşında yalvaç olmuşlardır. Bazıları ise, çocuk yaşta yalvaç olmuşlardır. Örneğin Samuel ve Yeremya'nın çocuk yaşta yalvaç olduğuna inanılır.

Yahudilerin kabul ettikleri erkek ve kadın yalvaçların adları şöyledir:

Kadın Yalvaçlar: 1. Sarah (Hz. İbrahim'in eşi) / 2. Miriam[79] (Hz. Musa'nın ablası) / 3. Devorah[80] / 4. Hannah (Shmuel'in annesi) / 5. Avigail (Davud Hamelehin eşi) / 6. Huldah[81] / 7. Noadya[82] veya İşayak[83] (Yeremya'nın eşi).

Erkek Yalvaçlar: 1. Avraham (Abraham) / 2. Yitzchak (Isaac) / 3. Yaakov (Jacob) / 4. Moshe (Moses) / 5. Aharon (Aaron) / 6. Yehoshuah (Joshua) / 7. Pinchas / 8. Elkanah (Shmuel'in babası) / 9. Eli / 10. Shmuel (Samuel) / 11. Gad / 12. Nosson (Nathan) / 13. David Hamelech (Kral David) / 14. Shlomo Hamelech (Kral Soloman) / 15. Aidoin the Golah (İddo) / 16. Micha Ben Yamla / 17. Ovadiah / 18. Achiah Hashiloni / 19. Yehu Ben Hanani / 20. Azaryah Ben Oded / 21. Haziel (Bnei Masni kabilesinden) / 22. Eliezer / 23. Morishah / 24. Hoshea / 25. Amos / 26. Micha / 27. Eliyahu (Elijah) / 28. Elisha / 29. Yonah Ben Amitai / 30. Yeshayah / 31. Yoel (Joel) / 32. Nachum / 33. Habakuk / 34. Zephani-

78 Talmud: Megillah 14a.
79 Çıkış: 15, 20.
80 Hakimler: 4, 4.
81 II. Krallar 22/14.
82 Nehemya 6, 14.
83 İşaya 8, 3.

ah / 35. Uriah (Kiryat Yearim'den) / 36. Yirmiyahu (Jeremiah) / 37. Yehezkel / 38. Daniel / 39. Baruch / 40. Neriah / 41. Sharyah / 42. Machsiyah / 43. Hagai / 44. Zechariah (Zekeriya) / 45. Malachi / 46. Mordechai / 47. Oded / 48. Hanani.

Yukarıda sayılan bu erkek yalvaçlar genelde, ilk ve son yalvaçlar veya büyük ve küçük yalvaçlar şeklinde iki sınıfa ayrılarak anlatılır. Bunların genelde toplam sayısı 48 olarak kabul edilmekle birlikte, kaynaklara göre verilen adların bazıları farklılık göstermektedir.

İlk Yalvaçlar: Hz. Musa, Yeşuya, Şoftim Samuel, Melahim. Bunların sayısı hakkında genelde tartışma yoktur.

Son Yalvaçlar: Bunların sayısı hakkında tartışmalar vardır. Burada genel olarak ortaklaşa küçük yalvaç kabul edilenlerin adlarını andık. Bunlar: Yezaya, Yeremya, Hezekiyel, Oşea, Yoel, Amos, Ovedya, Yona, Miha, Nahum, Habakkuk, Tsefenya, Hagay, Zaharya, Malahi'dir. Görüldüğü gibi yukarıda adları anılan yalvaçlardan neredeyse yarısı küçük yalvaçtır veya yalvaç sayılmamıştır.

Anlaşılacağı gibi, Yahudilerin yalvaç saydığı kişilerin çoğu, ne Hıristiyanlarca ne de Müslümanlarca yalvaç olarak görülür. Buna karşılık, Hıristiyanların ve Müslümanların Yahudi yalvacı saydığı bazı kişiler de, Yahudilerce yalvaç sayılmaz. Örneğin Müslümanlar Hz. Davud ve oğlu Süleyman'ı yalvaç kabul ederler. Hıristiyanlar örneğin Daniel'i yalvaç kabul ederler; ancak Yahudiler bütün bunları sadece kral kabul ederler. Yahudiler ayrıca Hz. Âdem'in, Hz. Nuh'un ve Hz. İbrahim'den önceki diğer yalvaçların yalvaçlıklarını da kabul etmezler. Bilindiği gibi, Yahudiler Hıristiyanlığı ve İslam'ı ilahi din kabul etmedikleri için Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i de yalvaç kabul etmezler.

3. Ahit İnancı

Yahudilerin önemli kitabi inançlarından birisi de, Tanrı'nın kendileriyle Ahit (Sözleşme) yaptığı inancıdır. Sözleşme inancının, seçilmişlik, siyon ve vaat edilmiş toprak inançlarıyla doğrudan

ilgisinin olduğu düşünülürse, sözleşme inancının Yahudiliğin esasını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Tora'ya göre Tanrı Yahudilerle ilk sözleşmeyi, ataları kabul ettikleri Hz. İbrahim ile yapmıştır; bu sözleşmenin nişanesi ve sembolü olarak da, Yahudilere "Sünnet" olmayı emretmiştir.[84] Hz. İbrahimle yapılan sözleşmede Tanrı, emirlerimi ve sünneti kabul etmenin karşılığı olarak, Mısır Irmağı'ndan (Nil) Fırat'a kadar bütün toprakları sana ve oğullarına vaat ediyorum demiştir ve toprakları tek tek saymıştır.[85] Tora'ya göre, Tanrı Yahudilerle İkinci Sözleşme'yi Hz. Musa ile Sina Dağı'nda yapmıştır. Bu sözleşmeye Hz. Musa ile birlikte İsrailoğulları da taraf olmuştur; Tanrı onların hepsinden tek tek söz almıştır.[86] Bu sözleşmenin içeriğini On Emir teşkil eder.[87] Ancak On Emir'i kendileri için ağır bulan İsrailoğulları, Hz. Musa'yı aracı kılarak bunun hafifletilmesini istemişlerdir. Netice olarak Tanrı, On Emir'in ilk iki emrini bütün İsrailoğullarıyla, 8 emri ise sadece Hz. Musa ile sözleşmiştir. Bu İkinci Sözleşme'nin sembolü de "Şabat"; yani cumartesi günü yasağıdır.

Yahudi din bilginleri, Hz. İbrahim'den önce de Tanrı'nın Hz. Âdem ve Hz. Nuh gibi yalvaçlarla ve onların insanlarıyla da sözleşmeler yaptığını kabul ederler. Tora'da açık bir şekilde Âdem ile yapılan sözleşmeden bahsedilmez. Ancak Hz. Nuh ile yapılan sözleşme anlatılır.[88] Böylece Yahudiler, Tanrı'nın yalvaçlar göndermesini, Tanrı'nın gönderilen yalvaç ve onun halkıyla sözleşme yapması olarak anlamışlardır. Bunu da, karşılıklı alıp verme şeklinde bir pazarlık yapma olarak görmüşlerdir. Tanrı'nın önceki yalvaçlarla yaptığı sözleşmelerden, sadece Hz. Nuh ile yapmış olduğunu iddia ettikleri sözleşmeye önem vermişlerdir. Bunun nedeni Hz. Nuh'u Tufan'dan sonra insanlığın ikinci atası ve Samilerden birisi ve uzak ataları olarak görmeleridir. Tora'ya

84 Yaratılış 17:10.
85 Yaratılış 15:18-21.
86 Çıkış 19:1-25.
87 Çıkış 20:1-17.
88 Yaratılış 9:8-17.

göre Hz. İbrahim, Sam soyundandır. Tanrı, Hz. Nuh ile sözleşme yapıp ona bazı emirler vermiş ve kendisine bulutlar arasından bir yay şeklinde zaman zaman görüneceğini söylemiştir. Yahudilere göre sözleşmenin sembolü olan yay, gökkuşağını ve onun 7 rengi ise, sözleşmenin 7 maddesini (emrini) temsil eder.[89] Bazıları bu maddelerin sayısının 7'den daha fazla olduğunu iddia etmişlerdir; hatta 30'a kadar çıkaranlar da olmuştur. İşte bu nedenle, aşağıda da işaret edeceğimiz gibi, Yahudiler başka dinlere ve insanlara bakışlarında, insanları Nuhi olanlar ve Nuhi olmayanlar olarak temel iki sınıfa ayırarak değerlendirmişlerdir.

4. Kitap İnancı

Yalvaçlığa bağlı olarak bir inanç ilkesi de kutsal kitap inancıdır. Yahudiler kutsal saydıkları kitapların Tanrı tarafından yalvaçlara vahiy edildiğine ve böylece de onların Tanrı sözü olduğuna inanırlar. Daha önce Yahudiliğin yazılı kaynağı olarak Yahudilerin genelinin kabul ettiği kitapları tanıtmıştık. Burada kitaba iman, aynı zamanda vahiy konusu ile doğrudan ilgili olduğu için, Yahudiliğe göre vahiy kavramı ve vahyin konusu üzerinde kısaca duracağız.

a) Doğrudan Vahiy: Yahudilerin yalvaçlık ve vahiy inancına göre doğrudan vahiy, Tanrı'nın hiçbir aracı kullanmadan doğrudan bir yalvaçla konuşması şeklinde gelen vahiydir. Bu, vahyin en üstünüdür ve sadece Hz. Musa'ya gelen bu türden vahiydir. Hz. Musa'nın yalvaçlığı sürecinde Tanrı, onunla ya doğrudan sözlü olarak konuşmuştur ya da mesajını yazılı olarak ona vermiştir. Yahudilere göre On Emir, Musa'ya yazılı olarak indirilmiştir. Buna Tablet denir.

---

89 Tora'da Hz. Nuh'a verilen yedi emirden bahsedilmez. Bunları daha sonra başta Musa ibn Meymun olmak üzere ortaçağ Rabbileri belirlemiştir. Bu yedi emir şöyledir: 1-Putlara tapmamak; 2-Zina yapmamak; 3-Adalete uymak; 4-Kan dökmemek; 5-Hırsızlık yapmamak; 6-Tanrı adını mübarek kılmak ve boş yere anmamak; 7-Canlı hayvandan et koparmamak. *Bkz.* Talmud Sanhedrin 56a; R. Eisenberg: *Survival-Israel and Mankind*, Jerusalem-New York, 1991, s. 45.

b) Dolaylı Vahiy: Yahudilere göre, vahyin ikinci türünü, dolaylı vahiy teşkil eder. Dolaylı vahiy, Tanrı'nın Hz. Musa'nın dışındaki Yahudilerin yalvaç kabul ettikleri kimselere rüya ve ilham gibi yollarla dolaylı bir şekilde bilgi vermesidir.

5. Melek İnancı

Yahudilikte Tanrı tarafından yaratıldıkları kabul edilen meleklerin ve cinlerin varlığına inanmak da imanın esaslarındandır. Melekler Tanrı'ya mutlak olarak itaat eden ve O'nun emirlerini yerine getiren manevi varlıklar olarak kabul edilir. Meleklerin farklı dereceleri vardır. Önemli vazifeler icra eden büyük melekler şunlardır: Cebrail, Mikail, Uriyel, Rafael (İsrafil), Kerubim ve Serafim. Melekler, genelde insan şeklinde beyaz kanatlı varlıklar olarak tasavvur edilir. Melekler, Kuran'da da geçtiği üzere Tanrı'nın orduları veya ordugâhı (mahanayim) olarak nitelendirilir.[90] Musa'nın kurallarını saptıran Yahudilerin kızlarını ve oğlanlarını cinlere kurban ettikleri söz konusudur[91] ki bu durum cine ve şeytana tapma gibi görülüyor. Bu nedenle cincilik yapmak büyük günahtır; böyle yapanların cezası taşlanarak ölmek, yani recmdir.[92]

Mikail, Yahudileri korumakla görevli, gökyüzünü idare eden bir melektir. Cebrail, vahiy meleğidir ve ateşin koruyucusudur. Uriyel, havanın ve yıldızların bekçisidir. Rafael, üstün vasıflı bir hekimdir, hastalara şifa dağıtır. Kerubim, cennetin kapıcısıdır; ateşli bir kılıçla orada bekçilik yapar. Ezrail, ölüm meleğidir; insanların canını kılıçla alır. Yahudiliğe göre birisi öldüğü zaman evinde bulunan kaplardaki sular boşaltılmalıdır; çünkü Ezrail'in kanlı kılıcını o evin sularında yıkadığına inanılır.

Yahudilikte cinler ve şeytan, Tanrı'nın gazabına uğramış kötü melekler olarak kabul edilir. Şeytan, Âdem ile Havva'ya yasak meyveden yediren ve onlara ilk günahı işleten yılan olarak

90 Yaratılış 32:2; Mezmurlar 148:2.
91 Tesniye 31:17; Mezmurlar 106:37.
92 Levililer 20:27.

anlatılır ve temsil edilir.[93] Şeytan buna rağmen yeryüzü ve gökyüzünde dolaşabilen, istediği zaman da Tanrı ile görüşüp sohbet eden bir varlık olarak da anlatılır.[94] Erken dönem Yahudilikte, iyinin ve kötünün Tanrı tarafından yapıldığına veya yaratıldığına inanılırdı; ancak geç dönem Yahudiliğinde kötülüğün Şeytan tarafından yapıldığına inanılmaya başlanmıştır. Hatta ölüm meleği Ezrail, Şeytan olarak görülmektedir. Kabala'ya göre Şeytan, Roma'nın patronu ve koruyucusudur. Bu, Yahudilerin, hiç şüphesiz Mabet'i 70 yılında yıkan Romalılara duydukları husumeti anlatır.

Birçok modern dönem Yahudi bilgini, Yahudilikteki cin şeytan, melek ve hatta Mesih inancına Zerdüştlüğün bir etkisi olduğunu düşünmüşlerdir. Önce Asurluların ve sonra Babillilerin Yahudileri sürgün etmeleriyle birçok Yahudi'nin İran içlerine kadar göçmeleri ve sonra da Pers kralı I. Kiros'un Yahudileri egemenliği altına almasıyla bu etkileşim olmuştur. Nitekim melek, cin ve şeytan inancının en çok işlendiği metinler, sürgünlük zamanlarında yazılan "Sürgün Metinleri"dir.[95]

6. Seçilmiş Üstün Irk İnancı

Kitabi başka bir Yahudi inancı da, Yahudi halkının Tanrı tarafından seçilmiş ve üstün kılınmış bir halk olduğu şeklindeki inanıştır. Bu inanış birçok Tanah sözüne dayanır; örneğin şu iki cümle oldukça önemlidir: "Yüceler Yücesi ulusları taksim edip Âdemoğullarını ayırdığında, İsrailoğulları O'nun payına düştü."[96] "Siz Tanrınız Rab için kutsal bir halksınız. Tanrınız Rab, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti."[97]

---

93 Yaratılış 3:1-4.

94 Eyüp 1:7.

95 Mills (L. H.): *Zarathustra, Philo, the Achaemenids and Israel*, Chicago, 1904, s. 12; *Agy., Avesta Eschatology compared with the Books of Daniel and Revelations*, Chicago, 1908, s. 3.

96 Tesniye 32:8-9. Ayrıca *bkz.* Tesniye 4:37; 7:6-8; 10:15; 23:5; I. Samuel 12:22; Yeşaya 14:1; Mezmurlar 33:12; 44:3; 65:4; 105:6.

97 Tesniye 7:6, 10:15, 14:2.

Bu seçilmişliğin nedenini Yahudiler adına ve kendisi açısından en iyi açıklayan Calvin olmuştur. Ona göre, İsrailoğulları'nın seçilmesi ne onların sayıca diğer uluslardan fazla olmasından ne de sahip oldukları faziletten kaynaklanmıştır. Bu seçim, tamamen Tanrı'nın karşılıksız sevgisine dayanmaktadır.[98] Calvin'in bu anlayışına katılmak, Yahudiler ne kadar katılmışlardır bilmiyoruz, Tanrı'yı adaletsizlikle ve diğer yaratıklarına sevgisizlikle suçlamak olur.

Bu inanış, aynı zamanda "Siyon" (Ziyon) ülküsü ve "Vaat Edilmiş Toprak" (Arz-ı Mevûd) inancıyla doğrudan irtibatlıdır. Yahudiler, tarih boyunca seçilmişliği, biyolojik veya fiziki anlamdaki bir seçilmişlik gibi yanlış anlayıp insanlığı Yahudiler ve ötekiler olarak ikiye bölmüşlerdir. Bu sadece inanç alanında değil her alanda ikilik yaratmıştır. Örneğin Yahudi için ayrı, Yahudi olmayanlar için ayrı hukuk ve ahlak kuralları oluşturulmuştur. Bunu birçok Tanah ve Talmud sözü anlatır. Örneğin bir Yahudi'nin bir Yahudi'yi öldürmesi yasak ve haram iken, Yahudi olmayanın öldürülmesi helal olabiliyor: "Tanrınız Rabb'in, elinize teslim edeceği halkların tümünü yok edeceksiniz. Onlara acımayacaksınız." (Tesniye 7:16), "Oysa siz onların topraklarını sahipleneceksiniz... Sizi öteki kavimlerden ayrı tutan Tanrınız Rabb benim." (Levililer 20:24), "Bu uluslar bizden daha güçlü onları nasıl kovabiliriz diye düşünebilirsiniz. Onlardan korkmayacaksınız... Tanrınız Rabb, o ulusları önünüzden azar azar kovacak; onları birden ortadan kaldıramazsınız. Yoksa çevrenizde vahşi hayvanlar çoğalır..." (Tesniye 7:17-22).

İşte, Yahudilerin bu inançlara olan bağlılıkları, tarih boyunca diğer milletlere kin ve düşmanlık beslemelerine yol açmıştır. Bu görüşe göre, Rab Yehova yalnız İsrailoğullarını sevmektedir; bu nedenle de yeryüzü onlara aittir. "Goyimler", yani öteki veya Yahudi olmayanlar, insan görünümündeki hayvanlardır. Dünya hâkimiyeti için Siyonizm bu inanışı temel almıştır. Günümüzde de Yahudiliğin bu üstün ırk inancını, Yahudi bilginleri, az

98 Calvin (J.): *Institutes of the Christian Religion*, Kentucky, 2006, III/21:5.

çok farklı şekillerde "Ben" ve "Öteki" kavramlarıyla edebiyatta, felsefede, psikolojide ve sosyolojide canlı bir şekilde işlemektedirler. Günümüzde bunun en önemli sözcüsü, Yahudi filozof ve Talmudist E. Levinas'tır (1906-1995).

Kuran Yahudilerin bu inanışını reddederek şöyle der: Yahudiler, biz, Allah'ın çocukları ve sevgilileriyiz derler. De ki: Hayır! Siz de onun yarattığı birer insansınız." (Maide, 18). Kuran açısından bakıldığında Yahudilerin, Tanah'ta geçen "üstünlük" veya "seçilmişlik" kavramını ırksal anlama alıp, o şekilde yorumlamalarının yanlış olduğunu söyleyebiliriz. Zira Kuran seçilmişliği üstün tutmak anlamında Yahudiler için kullandığı gibi başta Müslümanlar olmak üzere Tanrı'ya ve emirlerine inanan diğer halklar için de kullanır. Bu üstünlük veya seçilmişlik ırksal anlamda değil, manevi anlamdadır. Tanrı'nın onlara gönderdiği dine inanmakla, dinin ve imanın kendilerini yücelttiği ve yücelteceği anlamındadır.

C. Teolojik Esaslı İman İlkeleri

Bütün dinlerde olduğu gibi Yahudilikte de eldeki mevcut kitapta olmadığı halde Yahudi din adamları ve teologları tarafından zamanla oluşturulmuş inanç ilkeleri olarak bakılan ilkeler vardır. Bunların bir kısmı Zerdüştlük gibi önceki dinlerin etkisiyle girmiştir. Nitekim Babil Sürgünü sonrası birçok Yahudi İran'a göç etmiştir. Orada oluşan Yahudi edebiyatına "Sürgün Edebiyatı" denir ve bu edebiyat birçok Zerdüştlük etkisi taşır.[99] Bunlardan bazılarını kısaca tanıtalım.

1. Ahiret İnancı

Ahiret inancı, Tanah'ta bir iman ilkesi olarak yoktur. Buna karşın Yahudi teolojisinde, Yahudilerce sahte sayıların Apokaliptik ve Apokrif yazılarda, Rabbinik ve Kabalistik yazılarda ahiret hayatı tasvirleri vardır ve ahirete iman meselesi işlenmiştir. Ancak

99 Mills (L. H.): *Avesta Eschatology compared with the Books of Daniel and Revelations*, Chicago, 1908, s. 15-36, 45-50.

ahiret konusu oldukça karmaşıktır.[100] Bazı Yahudilik uzmanlarına göre Yahudilikte bugün olduğu şekliyle esasen ahiret inancı hiç yoktur.

Tanrı inancı gibi, teolojilerindeki Yahudiliğin ahiret inancı da, tarihsel gelişime bağlı olarak farklılıklar gösterir. Başlangıçtan Babil sürgününe kadar Yahudilerin ilk dönem ahiret inancını pagan düşüncelerdeki konuyla ilgili inançlar oluşturmaktadır. Öbür dünyanın, cennet (Gan Eden) ve cehennemin (Gehinnom) bu dünyada olduğu inancı vardır; çünkü aşağıda da belirteceğimiz gibi Tora'nın ilk kitabı olan Yaratılış'a göre cennet, Aden (Adn) yeryüzündedir.[101] Kötü insanlar ölünce Şeol (Ölüler Diyarı) denilen cehenneme gider.[102] Şeol'un dünyanın altındaki karanlık yer olduğuna inanırlardı. Şeol sözcüğünün sorgu sual anlamına İbranice "Şoal" ile benzerliğinden dolayı, daha sonraları Şeol'un ölülerin sorguya çekildiği yer olduğu yorumları yapılmıştır. Eski Yunanlıların Hades dedikleri şeyden farksızdır. Başlangıçta Şeol, bütün ölülerin toplandığı öbür dünya gibi düşünülmüştür. Günahı ve sevabı eşit olanlar cehennemde on bir ay kalacaktır, sonra arınmış olarak cennete gideceklerdir. Günahkârlar ise cehennemde on iki ay kalacaklar ve sonra yok olacaklardır.

Nitekim Tanah'ın Yaratılış bölümünde, Tanrı'nın Âdem ile Havva'yı yarattıktan sonra doğuda Gihon, Pişon, Dicle ve Fırat Irmaklarının suladığı Aden (Eden) cennetine koyduğu anlatılır.[103] Bu da bize, Tanah açısından ilk dönemlerde Yahudilerin cennet ve cehennemin bu dünyada olduğunu tasavvur ettiklerini ve öbür dünya inancına sahip olmadıklarını gösterir. Burada, tarihçiler ile teologlar arasında tartışma konusu olmuş olan Aden denilen yerin neresi ve özellikle ilk iki ırmağın hangi ırmaklar olduğu meselesinin tartışmasına girmeyeceğiz. Bazıları-

100 Altıntaş (Y.): "Yahudilikte Ahiret Anlayışı" Din ve Hayat, Haziran 2012, s. 37.

101 Yaratılış 2:8-14.

102 Tekvin 37:35; 42:38; 44:29-31.

103 Yaratılış 2:8-14.

na göre Pişon ve Gihon, Seyhan ve Ceyhan Nehirleridir. Böyle olunca, Adana adı Aden'den bozma olarak gelen ilimiz, cennetin merkezi olmuş oluyor.

Asur Sürgünü günlerinde, MÖ 722 yılında yaşadığı sanılan Hoşea ile Babil sürgünü zamanında, MÖ 586 yılında yaşayan Hezekiel (Yehezkel) gibi son yalvaçlardan sayılanların kitaplarında ölüm, kuru kemiklerin canlandırılması, ölülerin bedenlerinin topraktan çıkarılması vb. ahirete ilişkin bazı konular işlenmiştir. Bu konuların İsrailoğullarına umut verme adına alegoriler ve metaforlar olduğu görüşü hâkimdir.[104]

Tora'da Tanrı'nın mükâfatı, vaat edilmiş topraklardaki bolluk ve bereket, refah içinde yaşam olarak anlatılırken; cezası, anayurttan sürgün, lanetlenme, kuraklık ve yoksulluk olarak görülmüştür.[105] Dolayısıyla ahiret anlayışıyla ilgili ilahi yargı, cennet, cehennem, ceza ve mükâfat hep maddi olarak ve bu dünyada olup biten veya olup bitecek şeyler olarak anlaşılmıştır.

Ancak yabancı kültürlerin etkisiyle Yahudilerde eski "Şeol" inancı anlayışı zamanla önemini yitirmiş; ruhun ölümsüzlüğü fikri oluşmuştur. Babil sürgünü sonrası Medlerin ve İranlıların Yeni Zerdüştlüğünün ve daha sonraları da İslam'ın etkisiyle Yahudilikte özellikle Rabbinik ve Kabalistik yazılarda daha metafizik bir öbür dünya anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu dönemden itibaren genelde öbür dünya, cennet ve cehennem anlayışı değişmiştir. Ancak yine de bütün Yahudilerin ortak bir ahiret anlayışı yoktur. Konuyla ilgili farklı anlayışları Yahudi mezheplerinden bahsederken belirteceğiz.

Ahirete inanmanın bir iman ilkesi olduğunu açık ve seçik anlatan ilk Yahudi kelamcısı Saadia Gaon (882-942) olmuştur. Arapça kaleme aldığı *Kitâbü'l-Amanât ve'l-İtikâd* adlı eserinde ahiret hayatıyla ilgili geniş bilgilere yer vermiş ve öldükten sonra dirilişe iman etmenin iman ilkesi olduğunu anlatmıştır.[106]

---

104 Altıntaş (Y.): *Agm.*, s. 37.

105 Tesniye 5:32-33; 6:1-3.

106 Saadia Gaon'un bu eseri daha sonra "Emunot ve-Deot" adıyla Yehuda ibn Tibbon tarafından İbraniceye çevrilmiştir.

Saadia Gaon'u; Randan Rabbi Moşe, Ben Nahman ve Musa bin Meymun gibi Yahudi kelamcıları izlemiştir.

Musa bin Meymun'un (Rambum Moşe ben Maimon) daha önce bahsettiğimiz Yahudi İman Esasları (Şaloşesve Emunot) adlı amentü türü eserinde ahirete iman etmenin dinen gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Ahirete inanç, yukarıda anlatmaya çalıştığımız şekilde Yahudiliğin bir iman esası haline getirilmesine rağmen, özellikle günümüz Yahudiliğinde önem verilen bir şey değildir. Türkiye hahambaşı sekreteri Y. Altıntaş'ın da belirttiği gibi sıradan Yahudileri bağlayıcı bir tarafı yoktur ve üzerinde önemle durulan bir inanç değildir.[107]

2. Kaza ve Kader İnancı

Yahudiliğe göre insanların kaderi, yaşamları boyunca doğumla veya önceden baştan yazılmaz. Bir yıl önceki hâl ve hareketlerine göre her yıl, yıllık olarak yazılır. Tanrı insanların bir yıl boyunca yaptıklarına bakarak bir yıl sonraki kaderlerini belirler. Bir yıl boyunca iyi ve hayırlı işler yapanların kaderi iyi yazılır, kötülük yapanların kaderi kötü yazılır. Bir Yahudi, Yahudi yılbaşısı olan Roşaşana ile Yom Kipur arasındaki 10 gün boyunca "teşuva" adı verilen bir vicdan muhasebesi yapar. Teşuva, sözlük anlamı itibarıyla geriye dönmek demektir. On gün boyunca, o yıl içinde yapılan bütün hatalı davranışlar gözden geçirilir. İnsanlara yapılan haksızlıklar için Tanrı'dan af dilemek yetmez, o insanlardan özür de dilenir ve helallik istenir. Tanrı'ya karşı işlenen suçlar içinse tövbe edilir. 9. günün akşamı güneş batmadan bir saat önce Yom Kipur orucuna başlanır. 26 saat aralıksız sürecek olan oruç boyunca çeşitli tövbe duaları edilir. 26. saatin sonunda, orucun bittiğini belirten Şofar (boru) çaldığında, Tanrı'nın gelecek için insanların yeni kaderlerini yazdığına inanılır.

Yahudiliğe kaza ve kadere iman meselesi özellikle Musa İbn Meymun ile girmiştir. Hayır ve şerrin yaratıcısı Tanrı'dır. Tanrı

---

107 Altıntaş (Y.): *Agm.*, s. 39.

insana ve varlıklara belirli bir amaç çizmiştir. İnsanın vazifesi, bu amaca ve Yahudi şeriatına uygun yaşamaktır. Tanrı'nın yaratış maksadının, tarihte ve insan hayatında gerçekleştiğine inanmak gerekir. Dolayısıyla Yahudiliğe göre her şey Tanrı'nın fiilleriyle belirlenir.

3. Mesih İnancı ve Kıyamet

Dinlerde ahiret inancıyla yakından ilişkili ve daha doğrusu ahiret hayatının bir bakıma müjdecileri Mesih meselesi ve kıyamet olayıdır. Teolojik Yahudilikte çok önemli bir iman esası da Mesih inancıdır. İbranice "Maşiah" ve Aramice "Meşiha" denilen Mesih, sözlük anlamı itibarıyla kutsal yağla sıvanmış, yani mesh edilmiş anlamına bir sözcüktür. Tanah'ta Yahudi yalvaçlarının ve krallarının iş başına geçmeden önce kutsal yağla yağlandıkları anlatılır. Bu inancın ve geleneğin Yahudiliğe; Sümerler, Asurlular ve Zerdüştilerden geçtiği kabul edilir. Bu halkların kralları maddi ve manevi güç kazanmak için kutsal yağlarla yağlanırlarmış. Asur kralı I. Sargon (MÖ 2350 yılları) ve Hammurabi (MÖ 1728-1680) kendilerini Mesih-Mehdi olarak görmüşlerdir. Zerdüştlükte, Zerdüşt'ün üç oğlu dünyanın son üç bin yılında, her bininci yüzyılda birisinin Mesih olarak ortaya çıkacağına ve sonuncusunun Saoşyant olduğuna inanılır.

Yahudilikte Mesih sözcüğü başlangıçta Yahudi yalvaçları, kralları, kohenler için bir sıfat olarak kullanılıyordu. Çünkü onlar vazifeye başladıkları zaman, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kutsal yağ ile mesh edilirlerdi. Tanrı, Musa'ya ve Yahudilere içerisinde zeytinyağı da olan bu kutsal yağın nelerden yapılacağını ve karışıma girecek şeylerin kaçar gram olması gerektiğine varıncaya dek hazırlanışını öğretmiştir.[108] Dolayısıyla Tanah'ta daha sonra ve bugün anlaşıldığı anlamında, yani beklenen kurtarıcı anlamında Mesih inancı yoktur. Ancak MÖ 548 yılındaki Babil sürgününden sonra Mesih sözcüğü, ahir zamanda Tanrı tarafından gönderilecek, Sion'u (Siyon, Ziyon) tekrar inşa edecek

108 Çıkış 30:22-25.

ve Yahudileri kurtaracak bir kral veya yalvaç için kullanılmaya başlanmıştır. Bunda doğrudan Zerdüştlüğün bir etkisi olduğu kabul edilir. Özellikle de ortaçağda Yahudi kelamcılarının çalışmalarıyla Mesih'e inanç bir iman ilkesi haline gelmiştir. Bundan sonra Yahudilikte Mesih'in kim olacağı, ne zaman geleceği, alametlerinin neler olduğu gibi konularda çok fazla edebiyat oluşmuştur.

Yahudilere göre Mesih, Hz. Davud soyundan birisi olacaktır; bunun için Mesih'e "Davud Oğlu" da denmiştir. Bunun Davud soyundan Yûsuf oğlu Mesih veya Efraim oğlu Mesih adlı birisi olacağı kabul edilir. Beytüllahim'de doğacaktır. Doğumunu, Melek Mikail ilan edecektir. O gün var olan mabetler yakılacaktır. Mesih, Zeytin Dağı'ndan geçerek Kudüs'e gelecektir. Tanrı'nın yeryüzünde vekili olarak, Yahudilere ve Yahudi olmayanlara hükmedecektir. Dünyada birçok değişiklik ortaya çıkacaktır. Mabedi, "Tanrı Evi" olarak Kudüs'te Sion Tepesi üzerinde yeniden kuracaktır.

Mesih'in ortaya çıkacağı tarih ve konusunda Yahudilerin Rabbinik metinlerde farklı şeyler söylenmiştir. Onun MS 240 veya 471 yılında geleceğine inanılmıştır. Saltanatının, 40, 70, 400 veya 2000 yıl süreceği iddia edilmiştir. Mesih, evrensel bir savaştan (Armegeddon) sonra herkesi iman sahibi yapacak ve Yahudi takvimine göre altıncı bin yılında dünyada hayat yok olacak, yedinci bin yılda kıyamet kopacaktır. Sonra da yeniden diriliş ve hesap günü başlayacaktır.[109]

Yahudilik tarihine baktığımızda birçok Yahudi'nin Mesih olarak ortaya çıktığını görürüz. 7. yüzyılda Ebû İsa el-İsfahanî, 1000 yılında İbn Arye, 1121 yılında Karai Kohen Solomon onlardan bazılarıdır. Yahudilikte en etkili Mesih hareketi, Osmanlı Yahudisi Sabetay Sevi'nin (Zvi) 1665 yılındaki Mesihlik iddiasıdır. Yahudilerin genelinin heretik saydığı bu hareket daha sonra Sabetaycılık adıyla gizli bir harekete dönüşmüştür. Yahudilerin

---

109 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için *bkz.* Ekrem Sarıkçıoğlu: *Dinlerde Mehdi İnancı*, Samsun, 1997.

bütününün belirlediği bir Mesih gelip Sion devletini kurmayınca, 19. yüzyılın bazı Batılı Yahudileri İsviçre'nin Basel kentinde Siyonizm adıyla bir hareket başlatarak ve bir cemiyet kurarak, gelmeyeceğine inandıkları Mesih'in rolünü üstlenmişlerdir.

Mesih'in ve onun karşıtı Deccal'in ortaya çıkması, aynı zamanda kıyametin alameti ve işaretidir. Daha önce bu konularda Zerdüştlüğün Yahudiliğe bir etkisi olduğunu söylemiştik. Başka önemli bir etki de Orfik inançlar ve Okültizmdir. Neredeyse her dinde ve kültürde kıyameti ve alametlerini konu alan ve kutsal olarak bakılan özel kitaplar yazılmıştır. Bu konuda özellikle Yahudilikte ortaya çıkan ve Orfik etkiyi yansıtan kitap, İdris (Enoch) Kitabı'dır. Ancak Yahudilerin geneli bu kitabın sahih olmadığına inanırlar. Bu konuda haklılar; çünkü kitap çok daha eski gizemli inançları içermektedir.

Söz Deccal'den açılmışken konuyla ilgili biraz daha fazla bilgi verelim. Deccal, Sami dillerine ait bir sözcüktür. Kökü D-C-L fiilidir; Arapçadaki anlamı, "deveyi katranla bolca yıkamak, sıvazlamak" demektir. İbranicede ise "kızgınlıkla karşılamak; terk etmek" demektir. Deccal düşüncesi ve inancının nerede ve ne zaman çıktığı hakkında kesin bilgimiz yoktur. Farklı dinler ve dini kültürlerdeki Deccal inancı dikkate alındığında, bu inancın ortaya çıkışının arkasında Tanrı'nın güçlü olduğu ve bu gücüyle insanı ve toplumu koruduğu ile yıkıma uğramış uluslara ümit verme psikolojisinin olduğunu söyleyebiliriz. Deccal, dinlerde Tanrı karşıtı, Mesih ve Mehdi karşıtı olarak karşımıza çıkar. İki tür Deccal'den bahsedilebilir. Birincisi, "Zamansal Deccal" olarak adlandırılabilir. Tarihin çeşitli dönemlerinde çeşitli dini ortamlarda Tanrı'ya, hak ve hakikate veya halkın varlığına karşı kötülük yapan, zalim kişi veya topluma verilen addır. Bu birinci anlamıyla çok deccal vardır. İkincisi, Ahir Zaman Deccali veya Tanrı Karşıtı denebilecek Deccal'dir. Bu Deccal çok değil, bir tanedir ve dinlerin bahsettiği esas Deccal budur. Kıyamete yakın, bir kıyamet alameti olarak da ortaya çıkacak olan Deccal geçici bir süre yeryüzünü fesada uğratacak ve ilahi olan her şeyi ortadan kaldıracaktır. Tanrı adına ortaya çıkacak Mesih veya Mehdi

onu yenip yok edecek ve ilahi düzen kıyamet kopuncaya dek yeniden kurulmuş olacaktır.

Tanah'ın özellikle İşaya (Yeşaya), Hezekiel, Daniel, Yoel ve Zekeriya gibi kitaplarında İsrail halkını ve bazen de onlarla birlikte başka halkları da yok etmek isteyen yaratıkların ve kişilerin ortaya çıktığı veya bazen de geleceğe matuf olarak çıkacağı belirtilir. Tanrı'nın, bu yaratıkları yok ederek İsraillileri kurtardığı veya kurtaracağı anlatılır. Bunların bazıları kitaplarda Deccal adıyla değil, özel adlarla anılır. Bu kitaplarda anlatılan olaylardan geçmişle ilgili olanlar birinci anlamdaki Zamansal Deccal olayları olarak, dünyanın sonuna doğru olacaklar ise ikinci anlamdaki Ahir Zaman Deccali olarak yorumlanmıştır. Örneğin İşaya'nın 24. bölümünde Tanrı yeryüzünü kıyamete çevirecek. Ancak Tanrı, Siyon Dağı'na kral olacaktır ve İsrail halkı dirilmiş olarak Tanrı ile olacaktır. Sonra, 27. bölümünde, Tanrı, uçan yılan Livyatan'ı (Leviathan) öldürüp onun yok etmek istediği İsrail halkını kurtaracaktır. Bu olayın kıyametten sonra olacağı düşünülmelidir. Çünkü Yahudi inancına göre kıyametten sonra tek kurtuluşa erecek ve ölümsüz kalacak halk İsrail halkı olacaktır. Yeryüzünde olduğu düşünülen cennette sadece onlar yaşayacak, diğerleri ebediyen yok olacaktır. Bu olayda anlatılan Deccal, anlaşılacağı gibi, Livyatan olarak adlandırılmıştır. Livyatan, Kenanilerin mitolojisinde geçen bir deniz canavarının adıdır. Dolayısıyla Yahudilerin Deccal anlayışında Kenanilerin etkisi söz konusudur. Daniel kitabında anlatılan Deccal olaylarının kahramanları, yani Deccaller, boynuzlu yaratıklardır; burada da Medli ve Perslilerin Deccal anlayışının etkisi görülmektedir. Ortaçağ Yahudi teolojisindeki kıyamet anlatımlarında, Deccal "Armilus" (Armilos, Armilius) adıyla anılmıştır. Mesih ortaya çıkarak Armilus'u öldürecek ve Yahudiler için yeniden Mabet'i inşa edecektir.

Kıyamet ile ilgili "Sefer Zerubbabel" ve "Midraş Vayoşa" gibi kitaplarda Armilus, Herkül'e benzetilmiştir.[110] Armilus adının, Roma'nın kurucusu Romulus'tan veya Zerdüştlüğün Tanrı kar-

110 Apocalype of Pseudo-Methodius, Hain, 1972, IX. Bölüm.

şıtı olan Ehrimen (Ahriman) adının Arimainyus veya Armalgus olarak bozulmasından geldiği kabul edilir.[111] Burada Amilus olarak Romulus'un düşünülmesi de anlamlıdır; çünkü bilindiği gibi 70 yılında Mabet'i yıkıp Yahudileri sürgün edenler Romalılardı. Dolayısıyla buradan da, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mesih, Mehdi ve Deccal gibi inanışların, yıkıma uğramış halka ümit verme psikolojisinden doğduğunu anlayabiliyoruz. Başka din ve kültürlerin etkisiyle oluşan Deccal ve Mesih inancı doğrudan Yahudileri, Hıristiyanlığı ve dolaylı olarak da Müslümanları etkilemiştir.

Hıristiyanlıkta Deccal, Antikrist (Antichrist) ve özellikle Yeni Ahit'in Süryanice çevirisinde Mesiha Dagala (Daggala) gibi adlarla anılmıştır. İncillerde kıyametten ve İsa'nın yeryüzüne tekrar geleceğinden bahseden bölümler vardır; ancak Deccal adı açıkça Yuhanna'nın I. ve II. Mektuplarında geçer.[112] Buralarda hem birinci anlamdaki Deccallerden, hem de ikinci anlamdaki Deccal'den söz edilir. Ahir Zaman Deccali, "son saate", yani kıyamete yakın çıkacaktır. İsa gökten yeryüzüne inince, kimi rivayetlere göre bir nefesiyle Deccal'i yok edecektir; kimi rivayetlere göre ise büyük bir savaş –Armegeddon– sonrası yok edecektir. Böylece bin yıl sürecek olan dünya krallığını kuracak ve evreni Hıristiyanlaştıracaktır. Esas kıyamet bundan sonra kopacaktır. Hıristiyanlar Zamansal Deccaller için birçok aday göstermişlerdir. En eskisi meşhur Neron'dur; ondan sonraki Deccal, İngiliz kralı VIII. Henry'dir. Queen Mary, Napoleon Bonaparte, Hitler ve Nietzsche diğer Deccallarden bazılarıdır.

İslam'a gelince, İslam'ın esas ve birincil kaynağı Kuran'da ne Deccal sözcüğü geçer, ne de Kuran'ın herhangi bir ayetinde Deccal'e, Mehdi'ye veya Mesih'e inanmaktan bahsedilir. Buna rağmen Müslümanların çoğunluğu bunlara inanır. Gerekçeleri ise bunlardan bahseden hadislerdir. Bu hadislerin sahih hadis olmalarına imkân yoktur. Bu hadisleri ilk rivayet edenlerin kimler olduklarına bakılırsa, çoğunun Zerdüştlükten İslam'a geçmiş

111 Armilus maddesi, The Jewish Encyclopedia.

112 Yuhanna I. Mektup 2:18-23; II. Mektup 7.

olan İranlılar olduğu görülür. Bu konularda bilgi veren bu sözde hadislerin çok farklı bilgiler vermesi, zaman zaman birbirleriyle çelişik olmaları da onların uydurma olduğunu gösterir. Başka önemli bir husus da, Deccal'i yok edecek Mesih'in Hz. İsa olacağıdır. Hz. İsa'nın kıyamet kopuncaya kadar Hz. Muhammed'in şeriatına göre hükmedeceği söylenir. Bu da, zaten bu inanışın bir Hıristiyan etkisi taşıdığını gösterir. Hz. Muhammed bu konuda gerçekten bir şeyler söylemiş olsaydı, Deccal ve Mesih inancı mantığına göre, kendisinin yeniden dünyaya gelerek Mesih olacağını ve Deccal'i yok edeceğini söylemiş olması gerekirdi. Çünkü her din, Mesih'i kendinden biri olarak göstermiştir. Hz. Muhammed'in bu konuda gerçekten bir söylemi olmadığından, bunlara inanan Müslümanlar doğrudan Hz. Muhammed yeniden dünyaya gelecektir ve Deccal ile savaşacaktır demeye cesaret edemediklerinden Hz. İsa'yı öne sürmüşlerdir. Dolayısıyla Yahudilikte ve Hıristiyanlıktaki Mesih ve Deccal inanışı hem kitabi hem de teolojiktir, İslam dünyasındaki ise sadece kelamidir (teolojiktir). Bütün bu inanışların yanlışlığını da tarih göstermiştir. Bütün dinlerde Deccal ve Mesih veya Mehdi'nin çıkışı için sayısız tarihler verilmiştir. O tarihler çoktan gelip geçmiştir; ne Mesih gelmiştir, ne de Deccal.

Son olarak burada bir noktaya daha işaret etmekte yarar var. Neml suresinin 82. ayetinde kıyamet olayı meydana gelirken yerden bir Dabbe ortaya çıkarılacağı anlatılır. Bu ayetin yorumunda eski ve yeni dönem tefsircilerinin hemen hepsi, Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde benzer bir şekilde kıyamet yaklaşınca acayip bir hayvanın yerden çıkacağının anlatılmasının tesiriyle olmalıdır ki, Dabbe'yi hem bir kıyamet alameti olarak, hem de acayip ve garip bir canlı olarak anlatmışlardır.[113] Oysa Kuran'ın başka ayetlerinde Dabbe, genel olarak hayvan veya büyükbaş hayvan anlamında kullanılmıştır.[114]

---

113 Elmalılı Hamdi Yazır: *Hak Dini Kuran Dili*, İstanbul, 1935, c. 5, s. 3701-3704.

114 En'am, 38; Hûd, 6.

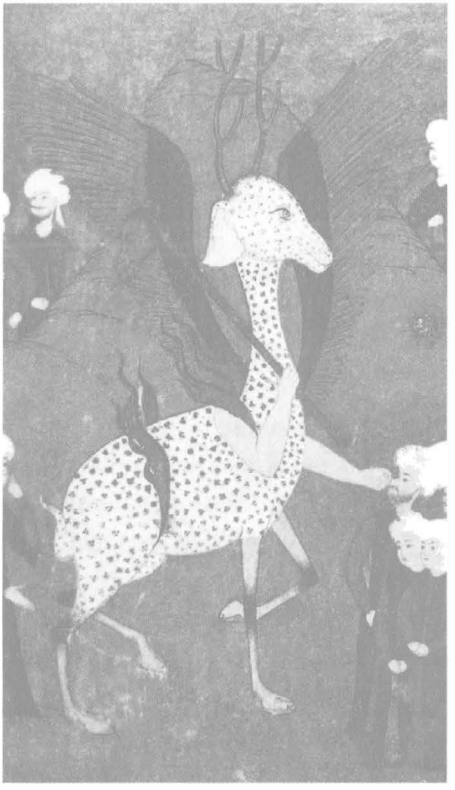

Dâbbetü'l-Arz – Terceme-i Miftâh-i Cifrül'l-Câmî

4. Melek ve Şeytan İnancı

Yahudi inançlarının en karmaşık tarafı şeytan, cin ve melek konusundaki inançlarıdır. Bunun böyle oluşunun sebebi, Sami kökenli gelenek ile Babil sürgünü esnasında İran'da yaşayan Yahudi din adamlarının Zerdüştlük dininin bu konularla ilgili öğretilerinden oldukça etkilenmeleri sonucunda Zerdüştlük geleneğiyle karışmasıdır. Zerdüştlüğün Yahudiliğe en çok etkisi de bu konuda olmuştur. Konuyu anlatabilmek için Zerdüştlüğe de girmek gerekecektir; ancak bu, konumuzun uzamasına neden olacağı için meseleyi oldukça kısa tutacağız. Zerdüştlükte olduğu gibi melekler iyi ruhlardır ve insan başta olmak üzere yeryüzü varlıklarının koruyucularıdırlar. Tanrı ile varlıklar arasında aracılık yaparlar; genelde gökyüzünde bulut şeklinde görünür-

ler. Yahudi angelolojisinin ağırlık noktasını ölüm melekleri teşkil eder. Farklı canlıların ölümleri için farklı ölüm melekleri bulunur. Cebrail kralların, Kapziel gençlerin, Maşbir hayvanların, Maşhit çocukların, Af ve Hemah da yaşlı insanların ve büyük hayvanların ölümleriyle ilgilenen meleklerdir. Yahudiliğe göre onların beklediği Mesih geldiği zaman, ölüm meleklerini yok edeceği için de ölüm ortadan kalkacaktır. Bu anlayış İslam'ın da etkisiyle ortaçağda büyük ölçüde değişmiştir. Örneğin Cebrail, vahiy meleği kabul edilmiştir. Erken dönemde Yahudiler, örneğin Hz. Musa'nın Tanrı'dan ister yazılı olarak vahiy aldığını düşünsünler ister sözlü, hep yüz yüze olduğunu düşünmüşlerdir; vahiy meleği olarak Cebrail'den hiç bahsetmemişlerdir.

Şeytanlar kötü ruhlardır. Baş şeytan, Âdem ile Havva'yı kandırıp günah işleten ve onların Tanrı'nın emrine karşı gelmelerini sağlayan şeytandır. Tora'ya göre baş şeytan Yılan'dır veya Yılan ile temsil edilmiştir.[115]

115 Tekvin 3:1-15.

IV.
İBADET VE AYİNLER

Yahudilikte ibadetleri ifade için, Tanah'ta geçen "Avoda" kavramı kullanılır. Yahudiler başlangıçta, yani Hz. Musa'dan önceki dönemlerde, ibadetleri ferdi olarak Tanrı'ya sunulan adak (kurban) takdimi ve dua şeklinde yapıyordu. Cemaat şeklinde toplu ibadete geçiş Hz. Musa ile başlamıştır. Bütün ibadetler ve ayinler kitabi olarak görünmektedir. Hz. Musa Yahudileri Mısır'dan çıkardıktan sonra, kendisi ve Yahudiler uzun süre Sina Çölü'nde yaşadıkları için, toplu ibadet ettikleri mekân da bir çadırdı. Buna "Toplama Çadırı" denmiştir. Daha sonra, Yahudiler İsrail'de yerleşik hayata geçince çadırın yerini, "mabet" ve "mezbah" denilen yapılar almıştır. Şilo ve Gibeon kentleri, bölgedeki ilk mabetlerin inşa edildiği yerlerdir. Hz. Davud'un Kudüs'ü ele geçirmesiyle ibadet merkezi de, yani mabet de Kudüs'e taşınmıştır. Sonra oğlu Hz. Süleyman oraya "Bet ha-Mikdaş" (Beytü'l-Makdis) denilen yeni büyük bir mabet inşa etmiştir. Doğal olarak Kudüs'ün dışındaki kentlerde de küçük mabetler ve mezbahlar vardı. Bilindiği gibi Süleyman Mabedi MÖ 586 yılında Babilliler tarafından yıkılmıştır. MÖ 515 yılında Pers kralı I. Kiros'un da yardımıyla ve izniyle yeniden yapılmıştır. Bu mabet de MS 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmıştır.

Mabetlerde ibadetlerin ve ayinlerin yönetimi ve denetimi kohenlerin elindeydi. Kohenler, Levililerden olurdu. Levililer, Hz. Yakup'un oğlu Levi soyundan gelenlerdir. Hz. Musa'nın ve kardeşi Hz. Harun'un da aynı soydan geldiği kabul edilir. İbadetleri yönetmek üzere Harun soyundan gelen ve seçilen Levililere "kohen" veya "kâhin" adı verilir. Kohenlik babadan oğula geçer. Yaşça en büyük kohene "başkohen" denir. Bütün ibadetleri, ayinleri ve merasimleri kohenler yönetir.

A. Kurban ve Sunu

Yahudiliğe kurban ve sunu dini denebilir. Kurban, Sami dillerinde "yakın olmak", "yaklaşmak" anlamına gelen "k-r-b" kökünden türetilmiş bir sözcüktür. Kavram olarak kurban bütün dinlerde insanın Tanrı'ya saygısını ve şükrünü sunmak, onun takdirini kazanmak ve affını istemek için belirli şeyler sunması eylemine denir. Hemen hemen bütün dinlerde bulunan kurban ibadeti, uygulamada ve anlayışta dinden dine farklılık göstermektedir. Dinlerde, insanların kurban edilmesinden hayvanların kurban edilmesine, çeşitli içeceklerden farklı yiyeceklerin sunumuna kadar muhtelif kurban ibadeti yapıldığı bilinmektedir. Özellikle putperestlikte tanrıların azabından emin olmak, onların öfkesini yatıştırıp lütuflarını ve yardımlarını sağlamak amacıyla da kurbanlar takdim edilmektedir. Dinden dine şekli ve amacı değişik olsa da neticede kurban ibadetinin esasını, Tanrı'ya yakın olma düşüncesi oluşturur.

Yahudilikte kurban kitabi bir ibadettir ve çok önemlidir. Yahudiliğe göre kurban uygulaması ilk olarak Habil ve Kabil ile başlamıştır.[116] Eski Ahit'te Tanrı'ya kurban kesmek için ilk mezbahı yapan olarak da Hz. Nuh işaret edilir. Hz. Nuh'un kurban takdim etmesinin sebebi olarak, Tufan'a sebep olan günahı işlemiş olmasından pişmanlık duyması olduğu belirtilir. Konuyla ilgili Tanah'taki ifadeler şöyledir: "Ve Nuh Rabb'e bir mezbah yaptı ve her temiz hayvandan ve her temiz kuştan aldı ve mezbah üzerinde yakılan takdimeler arz etti. Ve Rab, hoş kokuyu kokladı. Ve Rab yüreğinde dedi: 'Adamın yüzünden, artık toprağı tekrar lanetlemeyeceğim; çünkü adamın yüreğinin tasavvuru gençliğinden beri kötüdür ve artık her yaşayan şeyi, ettiğim gibi, tekrar vurmayacağım."[117] Nuh ile ilgili kıssada görülen kurban ibadeti ile "günah" arasındaki bu ilişki, Hz. Musa sonrası İsrailoğulları tarihi boyunca devam edecektir.

Hz. Musa öncesi Atalar Dönemi'nde de Yahudilerin ibadet şekillerinden en önemlisini Tanrı'ya sunulan kurban, adak ve

---

116 Tekvin 4:3-5; Hirsch (E. G.): "Sacrifice", JE, 1905, X / 615.

117 Tekvin 8:20-21.

sunu teşkil ediyordu. Hz. Musa ile de kurban ibadeti önemini korumuştur. Bunun için Yahudiliğe bir kurban dini olarak bakılabilir. Tora'da kurban ile ilgili birçok hüküm vardır. Bu ibadetin en önemli özelliği kurbanların yakılmasıdır. Bu da bize Hz. Musa sonrasında da Yahudi kurban ibadetinde pagan geleneklerinin yaşatıldığını göstermektedir. Çünkü bilindiği gibi, kurban ve sunuların yakılması, bir pagan dinsel geleneğidir. Zira gökte oturduğu düşünülen Tanrı'nın doğrudan yere inip et yemeyeceği düşünüldüğünden, yakılan etin dumanının ve kokusunun O'na ulaşacağı tasavvur ediliyordu. MS 70 yılında Romalılar tarafından Mabet'in ikinci kez yıkılmasıyla kurban ibadeti askıya alınmıştır; o tarihten bugüne Yahudiler artık kurban kesmemektedirler. Mesih'in ortaya çıkıp Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edeceği gün yeniden kurban ibadetine dönüleceği kabul edilir. Bugün Yahudiler bunun için kurban kesmezler; özellikle de liberal Yahudi cemaatleri, kurban ibadetinin artık tamamen ortadan kalkmış olduğuna inanırlar.

Yahudilikteki kurban uygulaması Tora'daki Musa şeriatıyla belirlenmiştir. Kurban edilecek hayvanlar tek tek sayılmıştır ve ayrıca şarap gibi sunu içecekleri belirtilmiştir. Yahudilikte, insanların kurban edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır.[118] Yahudi inancına göre, Tanrı'nın Hz. İbrahim'den, oğlu İshak'ı kurban etmesini istemesi, fakat onu kurban etme teşebbüsünde Tanrı'nın koç göndermesi, insanların kurban edilemeyeceği şeklinde düşünülmüştür.[119]

Hz. Musa'dan önce var olan kurban veya sununun herhangi bir yerde, ancak Musa ile sadece Miskan'ın (Çadır) önünde yapılabildiği belirtilmiştir.[120] Süleyman Mabedi'nin yapılmasından sonra ise kurban ibadetinin sadece bu mabette yapılabileceğine inanılmıştır. Başka yerlerde kurban kesiminin ve sunumunun yasaklanmış olduğu bilinmektedir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, İkinci Mabed'in MS 70 yılında yıkılmasından tekrar yapıla-

---

118 Levililer 18:21; Tesniye 12:31.

119 Wiener (M.): "Sacrifice", UJE, 1948, IX, 306.

120 Levililer 1:3; 4:4; 12:6; 15:14, 29; 16:7; 17:2-6; 19:21.

cağı zamana kadar kurban ibadetine son verilmiştir. Bu tarihten itibaren de kurbanın yerini dua almıştır.

Yahudiliğin bir devamı niteliğinde ortaya çıkan Hıristiyanlık, Eski Ahit'i kendi kutsal kitabı olarak kabul etmesi nedeniyle İsrailoğullarının dini ibadet geleneğini benimsemiş; fakat bu ibadetleri yeniden yorumlamak suretiyle yeni bir kisvede devam ettirmiştir. Gerçekten, Hz. İsa'nın Matta İncil'inde nakledilen, "Ben şeraiti ve peygamberleri iptale değil, bilakis itmama geldim"[121] sözleri dikkate alındığında, Hıristiyanlık başlangıçtan itibaren Eski Ahit geleneği ile olan bağlantısını teyit etmiştir. Bu durumda, Yahudiliğin temel ibadeti olan "kurban" da şüphesiz Hıristiyanlıkta yine merkezi bir ibadet olmaya devam edecektir. Ancak, yeni bir anlam kazanacak ve bütün bir Eski Ahit geleneği yeniden "Hz. İsa" merkez alınmak suretiyle yeniden anlamlandırılacaktır.

1. Yahudilikte Kurban Çeşitleri

Yahudilikteki kurban ve sunuyu çeşitli açılardan sınıflamak mümkündür. Örneğin, kurbanlık hayvanların ve diğer sunuların sunum biçimine göre hayvanların kesilmesi suretiyle sunulan kanlı kurbanlar ve özellikle yiyecek ve içecek sunumu şeklindeki kansız kurbanlar olarak önce ikiye ayrılır. Sonra kurbanların kesim veya sunum zamanına göre günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık kurban çeşitleri vardır.

a) Yakmalık Sunusu

Yahudilikteki kurban çeşitleri arasında en önemli kurban, yakmalık sunudur. Kurbanın yakılmasının nedeni, dumanının Tanrı'ya yükseldiği ve böylece de Tanrı'nın kurbanı tattığı inancıdır. Bundan dolayı bu kurban türüne İbranicede yükselmek anlamına gelen "Ola" denildiği gibi, sunak üzerinde tümüyle yakıldığı için "Kalil" (bütün) de denilmektedir.[122] Yakmalık sunu ibadetinin kökeninin antik dönem putperestliğine dayandığı bilinmektedir.

---

121 Matta 5:17.

122 Özen (A.): *Yahudilikte İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s. 185.

Tora'da biri sabah diğeri akşam vakitlerinde olmak üzere yaşını doldurmuş iki tane erkek kuzu sunulması emredilmiştir.[123] Bu sunu Mabet'te özel ayinlerle kâhinler ve Levililer tarafından yapılabilirdi. Yakmalık sunu olarak kesilecek kurbanların kusursuz ve erkek olması gerekirdi; ancak kuşlarda cinsiyet ayrımı yapılmazdı. Kâhinler, kesilen kurbanın derisini aldıktan sonra tamamını yakarlardı. Kuşlar ise derileriyle birlikte bütün olarak yakılırdı. Hayvanın kesilmesi esnasında kanların kâhinler tarafından toplanması ve sunağın her tarafına serpilmesi, bu ibadetinin bir parçasını teşkil ediyordu.

Bunun dışında başta Şabat Günü olmak üzere özel günlerde ve bayramlarda günün önemine göre fazladan çeşitli kurbanlar da sunulabilirdi. Örneğin; yeni doğum yapan kadınların, cilt hastalığı olanların, sırf Tanrı rızasını kazanmak isteyenlerin yakmalık sunu kurbanları kestikleri de bilinmektedir.[124] Sığır, koyun, keçi veya kuş[125] gibi çeşitli hayvanlardan olabilen kurbanı sunmak isteyen kişinin öncelikle dini açıdan temiz olması gerekirdi. Kurbanı sunacak kişi, önce yakmalık sunuyu onaylaması için kâhine getirirdi. Kâhinin onaylamasının ardından kurban sahibi, elini sununun başının üzerine koyup sunağın kuzeyinde özel olarak hazırlanmış yerde keserdi. Bu kesme işlemine, kâhinler ve Levililer katılmazdı.

b) Esenlik Sunusu

Tanrı'nın, merhameti ve verdiği nimetleri için duyulan şükranın ifadesi olarak, hayvanlardan sunulan bir kurban ibadetidir. Hz. Musa'dan itibaren uygulanan bu kurban ibadetinin yakmalık sunudan farkı, hayvanlarda cinsiyet ayrımının yapılmaması ve hiçbir şart aranmaksızın sürüden herhangi bir hayvanın kurban edilebilir olmasıdır.[126] Bu kurbanın sunulması esnasında

123 Çıkış 29:38-42; Sayılar 28:1-8.

124 Besalel (Y.): "Korbanot ve Sunular", Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., İstanbul, 2001, II, s. 341.

125 Levililer 1:14.

126 Levililer 3:1, 6.

takip edilen ritüel de yakmalık sunuda olduğu gibidir. Ancak diğer konularda bazı farklar vardır. Kurban sunağın önünde değil; Mabet'in avlusunun dışında kesilirdi. Kâhin, hayvanın kanını sadece sunağın üzerine serperdi, esenlik sunusunun iç organlarının yakılmasından sonra etin bir kısmı kâhinlere verilir geriye kalan kısım ise toplu olarak yenilirdi.[127] Etlerin, ilk iki gün içerisinde yenmesi gerekirdi. Etlerden arta kalan olursa, artık yenmez yakılırdı.

c) Günah Sunusu

Günah sunusu, Tanrı'nın emirlerinden herhangi birini bir Yahudi'nin ya da bütün olarak İsrail topluluğunun isteyerek veya istemeyerek ihlal etmesi durumunda, günahların bağışlanması amacıyla sunulur.[128] Günah sunusu, günah işleyen kişinin durumuna göre farklılık göstermiştir; günah işleyenin başkâhin ve İsrail topluluğundan olması durumunda hüküm kusursuz bir boğanın sunulması şeklindedir.[129] Eğer günah işleyen Yahudi önderlerinden birisi ise kusursuz bir teke, halktan herhangi birisi ise bir keçi veya bir kuzu sunması gerekir.[130]

Günah sunusunun kesimi ve ayini, günah işleyenin durumuna göre yine farklılık gösterir. Başkâhin ve İsrail topluluğunun günah sunusu esnasında, kurban edilecek boğanın başına, günah işlemiş olan başkâhin ise başkâhin, İsrail topluluğundan ise halktan ileri gelenler ellerini koyarlar ve sonra boğa kesilirdi. Kesimin ardından başkâhin, kurbanın kanının bir kısmını Mabet'teki kutsal perdeye yedi kez serper ve sunağın boynuzlarına da sürerdi. Sonra artan kanı yakmalık sunu sunağının dibine dökerdi. Kurbanın iç yağları yakmalık sunu sunağında yakılırken, arta kalan parçaları da Mabet'in dışında başka bir yerde yakılırdı.[131]

Yahudi önderlerinden, ya da halktan herhangi birinin günah sunusu sunması, bazı noktalarda farklar arz eder. Yahudi önde-

---

127 Levililer 3:2, 4-5, 8, 15-16; Özen (A.): *Age.*, s. 187.

128 Levililer 4:2, 13; Besalel (Y.): "Korbanot ve Sunular", II, s. 341.

129 Levililer 4:3, 13-14.

130 Levililer 4:22-23, 27-28, 32.

131 Levililer 4:4-12, 15-21.

ri, halktan bir Yahudi'nin günah sunusu olarak takdim edilecek olan tekeye, keçiye veya kuzuya ellerini sürdürdükten sonra o kurbanı keserdi. Kâhin, bu sunuların kanlarına parmağını sokar ve yakmalık sunusu sunağının boynuzlarına sürerdi. Kurbanların yağlarını da sunak üzerinde yakardı. Etleri ise kâhinler tarafından yenilirdi.[132]

d) Suç Sunusu

Suç sunusu, küçük günahların veya murdarlığın bağışlanması için sunulurdu. Tora'ya göre bir Yahudi; gördüğüne veya bildiğine bile bile tanıklık etmemesi, Yahudilik tarafından kirli olarak tanımlanan herhangi bir şeye, ister vahşi ister evcil olsun bir hayvanın leşine bilmeden de olsa dokunması, yine bilmeden kirli sayılan bir insana veya hangi sebepten olursa olsun düşünmeden ve bilmeden yemin etmesi gibi çeşitli şekillerde murdar olabilirdi. Böyle kişilerin suç sunusu takdim etmesi gerekmekteydi.[133] Suç sunusu küçükbaş hayvan olurdu. Hayvan dişi bir kuzu veya keçi olabilirdi. Sunu sunması gereken fakir bir kişi ise birisi günah sunusu, diğeri yakmalık sunu olmak üzere iki tane kumru veya güvercin kurban edeceğine cevaz verilirdi. Kâhine getirilen bu kuşlardan günah sunusu olarak takdim edilecek olanın boynu, başı koparılmamak şartıyla kâhin tarafından kırılır ve kanının bir kısmı sunağın yan tarafına serpildikten sonra arta kalanı da sunağın dibine akıtılırdı. Eğer, kişinin gücü kuşları da almaya yetmiyorsa, günah sunusu olarak yaklaşık 1,3 kg ince un getirmesi istenirdi. Kâhin bu undan bir avuç alır ve onu sunakta yakardı. Unun geri kalan kısmı kâhine kalırdı.

e) Şükran Sunusu

Bu sunu, bazı kaynaklarda esenlik sunusuyla aynı ve eş anlamlı olarak gösterilmiştir. Şükran sunusu, Tanrı'nın verdiği nimetlere kulun duyduğu minnettarlığın kabulü için takdim edilen bir sunudur. Daha çok yiyecekler ve içeceklerden sunu

132 Levililer 4:24-26, 29-35.
133 Levililer 5:1-6, 7-13; 6:2-5.

yapılırdı. Mayalı ve mayasız yiyecekleri ve içecekleri içeren şükran sunusunun takdim edildiği gün içerisinde tüketilmesi lazımdı.

f) Ekmek Sunusu

İbranicede "Minha" denilen ekmek sunusu, hayvan sunularıyla birlikte takdim edilirdi. İnce un, zeytinyağı ve günnük karışımı hamurdan yapılan sunu; pişmiş somun, yufka veya lokma şeklinde olurdu. Yapımında mayanın ve balın kullanımı yasaktı. Ekmek sunusu, hazırlayan tarafından Süleyman Mabedi'ne getirilirdi. Ritüele göre, kâhin, ekmek sunusundan bir avuç alarak onu sunakta yakardı. Ekmek sunusunun geri kalanı ise kâhinin kendisine kalırdı. Ancak, ekmek sunusunu takdim eden kişinin kâhin olmadığı durumlarda sununun tamamının sunakta yakılması gerekirdi.

g) Dökme Sunusu

Esenlik ve yakmalık sunularla birlikte takdim edilen bu sunu şarap sunumundan ibarettir. Şarabın miktarı kesilen hayvanın cinsine göre değişmekteydi. Örneğin bir kuzu sunulduğunda yaklaşık 1,5 litre şarap sunulması gerekirdi. Hayvanın koç olması durumunda sunulan şarap yaklaşık 2 litre iken, boğa ise yaklaşık 3 litre şarap takdim edilirdi.

h) Sallama Sunusu

Sallama sunusu; kâhinlerin, esenlik sunusundan kendilerine verilenleri Tanrı'nın huzurunda kendisine ait olduğunu belirtmek için sallamasından ibarettir.

i) Adak Sunusu

Esenlik sunusu gibi değerlendirilen adak sunusu, bir Yahudi'nin, bir dileğinin Tanrı tarafından karşılanması için önceden bulunduğu vaadini yerine getirmesidir. Adak sunusunun kesildiği gün ya da ikinci gün yenilmesi gerekir. Yenilmediği zaman veya etin artması durumunda üçüncü gün yenilmeyip yakılırdı.

j) Gönüllü Sunu

Yahudilerin, Tanrı'ya bağlılıklarını göstermek için gönüllü olarak takdim ettikleri bir sunudur. Bu sunu daha çok Üç Hac bayramı olarak nitelendirilen Pesah, Şavuot ve Sukot günlerinde takdim edilirdi ve bu bayramların en küçük sunusu olarak görülürdü. Esenlik sunusunda olduğu gibi etlerin birinci ve ikinci günlerde yenilmesi gerekirdi; üçüncü güne kalan et yakılırdı.[134]

B. Hac ve Kutsal Mekânlar

Yahudilikte başka bir kitabi ibadet de Hac ibadetidir. Tanrı, Süleyman Mabedi'nin ziyaret edilmesini Yahudilere zorunlu kılmıştır. Bilindiği gibi, hac, bir mabede ya da herhangi bir kutsal kabul edilen yere yapılan dini ziyarettir. Hac kavramı, İbranicede bayram anlamına gelen "Hag" kelimesiyle ifade edilmiştir. Kavram, İbranicede "bir yeri ziyaret etmek", "bir şeyin etrafında dönmek, dolaşmak" gibi anlamlara gelen "Hvg" kökünden türetilmiştir. Yahudilerce kutsal sayılan dört mekân vardır: Kudüs, Sion, İsrail işgalindeki Filistin kenti el-Halil, Batı İsrail'deki Tiberya.

Yahudilikteki hac anlayışının özünde, diğer bazı dinlerde de olduğu gibi, Tanrı'nın veya tanrısal varlığın belli bir mekânda yansıdığı şeklindeki bir inanış yer almaktadır. Bunun yanında kutsal kabul edilen olayların orada cereyan ettiği veya dinsel önemi olan kişilerin o yerle ilişkisi olduğu gibi başka hususlar da hac anlayışını önemli kılmaktadır. Mekânlar böylece kutsiyet kazanmışlardır. Yahudilikte de bazı mekânlar hac yeri olarak bilinmektedir. Bu mekânlardan daha sonra bahsedeceğiz. Bu mekânlardan bazılarını ziyaret etmek isteğe bağlıyken, bazıları da Tanrı tarafından istenmiş zorunlu ziyaretlerdir. Bu yerleri ziyaret eden Yahudiler aynı zamanda, yukarıda da bahsedildiği ve aşağıda da bahsedileceği gibi, kurban keserler ve bazı sunular sunarlar. Süleyman Mabedi'nin ziyaret edilmesi Tanrı tarafından zorunlu kılınmıştır. Hac ibadeti, Yahudilikte sadece erkek-

134 Özen (A.): *Age.*, s. 190.

lere farzdır. Bütün Yahudi erkekleri, Süleyman Mabedi'ni yılda üç defa ziyaret etmekle yükümlü kılınmışlardır. Her üç ziyarette de, hacca gelen herkesin kan akıtarak kurbanını takdim etmesi şarttır. Ancak, sağırlar, dilsizler, topallar, körler, mükellef olmayan çocuklar, cinsiyeti şüpheli olanlar veya çift cinsiyetli olanlar, köleler, hastalar ve yaşlılar, durumlarına göre tamamen veya geçici olarak hacdan muaf tutulmuşlardır. Mabet yıkıldıktan sonra bu ibadet yerine getirilememiştir. Ancak bugün dindar Yahudiler Ağlama Duvarı ile Kudüs'teki başka yerleri ve Siyon Dağı'nı ziyaret ederek hac ibadeti yapmaya devam etmektedirler.

Yahudilerin en kutsal mekânı Kudüs'tür. Bilindiği gibi Kudüs kentini, Hz. Davud MÖ 1000 yılı civarında fethederek Yahuda'ya katmıştır. Tanah'ta ismen sadece bir yerde geçen Kudüs (Şalem, Yeruşalayim) Yahudi tarihi boyunca sahip olduğu kutsallığı, MÖ 950 yılından itibaren Yahuda bölgesindeki krallığın merkezi ve Mabet'in inşa edildiği yer olmasıyla sonradan elde etmiştir. Torah dışındaki Yahudi kutsal metinlerinde Davud Krallığı ve Süleyman Mabedi ile özdeşleştirilen Kudüs kentinden ve kimi zaman Kudüs karşılığı, kimi zamansa Mabet'in inşa edildiği bölge manasında kullanılan Siyon'dan yeryüzünün en kutsal yerleri olarak bahsedilmiş, İsrail kavminin dirilişinin ve kurtuluşunun tekrar buradan gerçekleşeceğine inanılmıştır.

Bununla kalınmayıp Kudüs'e, özellikle dini mistik düşüncede daha da ülkeselleştirilerek kozmik bir boyut kazandırılmıştır. Mabet sonrası döneme ait olan Yahudi Rabbanik ve Kabala geleneklerinde fiziki Kudüs'ün yanı sıra, bir de Semavi Kudüs'ten bahsedilmiştir. Buna göre fiziki Kudüs, Tanrı'nın ikamet yeri olan Semavi Kudüs'ün yeryüzündeki karşılığı ve izdüşümü olarak görülmüştür. Kudüs ve bilhassa Kudüs'ün merkezinde yer alan Mabet bölgesi Semavi Kudüs'e açılan geçiş yeri ya da kapı olarak yüceltilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu bölge yaratılışın başlangıç noktası, sadece Tanrı ile İsrail arasındaki buluşmayı değil aynı zamanda fiziki âlemle semavi âlem arasındaki geçişi sağlayan bağlantı yeri, yani dünyanın göbek bağı (umbilicus) biçiminde algılanmıştır. Buna paralel olarak, Tanrı'nın yeryü-

zündeki tecellisine (Şehina) karşılık gelen ve kâinatı temsil eden ilk insan (Adam Kadmon) kavramına nispetle, Mabet'in gizli bir insan (Yakup, baş kohen veya Mesih) şeklinde inşa edildiğine inanılmıştır. Kendisine yüklenen söz konusu önem ve mistik anlamdan hareketle Mabet'in, tıpkı Tora ve İsrail gibi, henüz dünya yaratılmadan önce Tanrı tarafından ilk yaratılan ya da tasarlanan şeylerden biri olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Mabet'in yıkılışları ve İsraillilerin sürgünleri, evrenin yıkımı ve Tanrı'nın sürgünü gibi yorumlanmıştır. Dolayısıyla İsrail'in ve evrenin yeniden kurtuluşu ile Tora kurallarının yeniden tesisi, Kudüs'ün ve Mabet'in tekrar kurulmasıyla gerçekleşecek bir süreç olarak görülmüştür. Kudüs'ün yeniden kuruluş zamanına kadar sadece İsrail'in değil; Tanrı'nın da sürgünde olduğuna inanılmıştır.

Kudüs'ü, Yavuz Sultan Selim Osmanlı topraklarına dahil ettiğinde Ağlama Duvarı hariç, Mabet'in yerinin tamamen düz bir arsaya dönüştüğü rivayet edilmiştir. Yavuz Sultan Selim, Süleyman Mabedi'nin yerinin araştırmasını ve çöplük olarak kullanılmış bölgenin temizliğini yaptırmıştır.

C. Namaz ve Dua

Bugünkü Yahudilikte kısmen namaza benzer günde üç vakit ibadet vardır. Bunlar: sabah (şaharît), ikindi (minhâ) ve akşam (maarib, marir veya arvit) namazlarıdır. Bunlar ferden veya en az on erkekten oluşan cemaat (minyan) eşliğinde kılınır. Kudüs'e dönülerek, ayakta belirli dualar okunur; hafif rükû yapılır ve sonra oturulur. Bu ibadetler esnasında ibadet şalı örtülür, alın veya kol bağı takılır. Ferdi kılınan namazda ayrıca bele "tallit" denilen bir kuşak bağlanır. Bu üç vakit namaza, ayrıca cumartesi ve bayram günleri "öğleden önce" (mûsaf) namazı eklenir. Kadınlar namaz kılarken başörtüsü takarlar.

Yahudilerin ibadetlerinin çoğunluğunu dualar oluşturur. Bunlardan bazılarını kısaca görelim: Dindar Yahudiler evlerinin giriş kapısının arkasına "mezuzâ" denilen silindir bir kutu içerisine Tanrı'dan başta ilaha tapmanın günah olduğunu belirten

Tesniye'nin 6:4-9 ve 11:13-21 sözlerinin yazıldığı bir rulo koyarlar, eve girip çıkan eliyle bu ruloya dokunur ve dokunan parmak öpülür.

Pazartesi ve perşembe günleri tövbe duası yapılır. Kaddiş adı verilen cenaze duaları, sadece cenaze olduğunda değil; haftanın herhangi bir gününde de ölüme hazırlıklı olmak için yapılır. Yahudilerin özel bir dua kitapları vardır; bunlara Sidur veya Siddur (çoğ. Siddurim) adı verilir. Bu kitap bayram günleri hariç, sabah kalkış, tefilin takılması öncesi, yemek öncesi ve sonrası ve yatağa girişte olduğu gibi her gün okunması gerekli duaları içerir. Dualar ezbere bilinse de kitaptan okunmaları gerekir.

D. Oruç

Yahudilikte oruç da önemli bir ibadettir. Günahların kefareti için Tövbe Günü'nde ve Yahudi tarihinin felaketli günlerinin anısına oruç (tânit) tutulur. Bu günler, Kudüs'ün işgali ve Mabet'in yıkılış günleri ile Yahudi lideri Gedalya'nın öldürülmesi günü ve Adar ayının 13. günüdür. Oruç tutan kimseden yemeden, içmeden, cinsel ilişkiden ve diğer bedensel zevklerden uzak durması istenir.

Yahudilikte yukarıda saydığımız ve saymadığımız çeşitli nedenlerden dolayı tutulan birçok oruç bulunmaktadır. Oruçları, aşağıda anlatacağımız ilgili kutsal günleri ve bayramları anlatırken tanıtacağız. Burada onlardan sadece Süleyman Mabedi'nin anısına tutulanlardan üçünü anacağız.

- *"Asara Ba Tevet" denilen 10 Tevet orucu:* Bu oruç, Kudüs'ün Babilliler tarafından işgal edilmesi anısına tutulur.
- *"Şiva Asar Betamuz" denilen 17 Tamuz orucu:* Bu oruç, Kudüs'ün surlarının, Babilliler tarafından aşılması anısına tutulur.
- *"Tişa Beav" denilen 9 Av orucu:* Bu oruç, MÖ 586 yılında Babillilerin Süleyman Mabedi'ni yıkmaları anısına tutulur. Bu orucun tutulma nedeni olarak, Mabet'in MS 70 yılında Av ayının 9. gününde Romalılar tarafından yıkılması veya benzer başka nedenler de gösterilir.

E. Zekât, Öşür ve Sadaka

Kutsal metinlerde, yetiştirilen ilk ürünlerin Tanrı'nın hakkı olduğu belirtilir. Bunlar yardım olarak dağıtılır. Ayrıca Yahudilerin "tsedaka" dedikleri, İslam'daki zekât ve sadakaya benzer bir ibadet vardır. Arapçadaki "sadaka" ile İbranicedeki "tsedaka" aynı köktendir; anlamları "eşitlik" demektir. Dolayısıyla fakir ve fukaraya sadaka ve zekât vererek toplumda eşitlik sağlanmaya çalışılır. Yahudiler bugün de sadakaya önem verirler ve Yahudiler arasında yardımlaşma, yerine getirilmesi gerekli önemli bir dini görevdir.

V.
Kutsal Günler ve Bayramlar

Yahudilikte kutsal günler ve bayramlar da ibadetin ve duanın bir parçası olarak çok önemlidir. Her birisi belirli bir tarihi nedene bağlı olarak kutsanan gün ve bayramlar sayıca da fazladır. Neredeyse bütün kutsal günlerin ve bayramların kutlanması, Tanah'ta Yahudilere Tanrı tarafından emredilmiş gibi yer alır. Bunları kısaca tanıtalım.

A. Şabat (Sabbat, Şabbat, Sebt)

Şabat (Cumartesi), bütün Yahudilerce en kutsal gün kabul edilir. Bunun genel iki nedeni vardır. Birincisi, Tanrı'nın dünyayı altı günde yaratıp yedinci gün, yani cumartesi günü istirahate çekildiğine inanılmasıdır. Tanrı'yı takliden Yahudiler de o gün istirahat ederler. İkincisi, İsraillilerin Mısır esaretinden cumartesi günü kurtulmuş olmalarıdır. Dolayısıyla cumartesinin Yahudilerin kurtuluş günü olmasıdır.

Şabat kutlaması, On Emir'den birincisidir. Şabat, cuma günü Güneş'in batış saatinden 45 dakika önce başlar, cumartesi güneşin batış saatine kadar sürer. Cuma Güneş batımında özel dualar okunur ve ibadetler yapılır. Talmud'da belirtilen 39 çeşit işi yapmak yasaktır. Şabat bugün İsrail devletinde resmi bayramdır. Taksicilere ve liman işçilerine ruhsat verilir; bir de radyo ve televizyonlardan Şabat programlarının yayınına izin verilir.

B. Kefaret Bayramı

Yom Kipur (Kefaret Günü) denilen bu bayram, Yahudilikte çok kutsal ve yüce sayılan bir bayramdır. Kipur; İbranicede Tanrı'yla hesaplaşmanın ardından temize çıkma, kefaret ödeme anlamlarına gelen "lehaper" fiilinden türemiştir. Yahudilikteki diğer önemli gün ve bayramlardan farkı, tamamen dini olması ve milli

bir karakter yansıtmamasıdır. Yahudilerin, Hz. Musa zamanından itibaren zaman zaman çeşitli gerekçelerle Tanrı iradesine karşı çıkarak onunla hesaplaşmalarından doğan günahlarının affı için kutlanır. Musa'nın Sina Dağı'na çıkmasının hemen ardından halkının altın buzağıya tapmalarıyla Tanrı'ya karşı ilk büyük günahın işlenmiş olduğu düşünülür. Yom Kipur, bu olayın ve günahın akıllarda sürekli kalmasını hatırlatıcı bir dua ve pişmanlık alameti olan bir oruç günüdür. Tora'da emredilen tek oruç olmasından dolayı önem arz etmektedir. Tişri'nin 9. Günü, günbatımıyla oruç tutulmaya başlanır. 10. günü akşam gökyüzünde yıldızların görünmesiyle son bulan Yom Kipur orucu, sağlıklı ve dinen mükellef olan bütün Yahudilerin tutması gereken bir oruçtur. Şabat günü gibi de kabul edildiği için iş yapılmaz; kokulu şeyler kullanılmaz.

Özellikle I. Mabet Dönemi'nde Yom Kipur Günü, başkâhin önce Mabet'te özel bir ayin düzenlerdi. Başkâhin bunun için bir haftalık bir hazırlık yapardı. Başkâhin ile yardımcısı bir hafta öncesinden Mabet'te itikâfa çekilirlerdi ve Yom Kipur'un gecesi başkâhinin hiç uyumaması gerekirdi. Yom Kipur Günü sabahtan önce başkâhin, sadece kendisinin girmesine izin verilen Mabet'in Kutsallar Kutsalı bölümüne girerdi. Burada özel bir ayin icra ettikten sonra dışarıya çıkardı. Sabah Yahudiler erkenden Süleyman Mabedi'nin avlusunda toplanırlar ve ibadetin başlamasını beklerlerdi. Başkâhin, öncelikle her gün icra edilen sabah kurbanını takdim ederdi. Bu işlemin ardından Yom Kipur ayini başlardı. Başkâhin ilk iş olarak banyo yapıp temizlenirdi. Ardından her zaman giydiği gösterişli kıyafetinin yerine beyaz keten bir elbise giyerdi. Yom Kipur Günü, başkâhin beş kere banyo yaptığı gibi beş kere de kıyafet değiştirirdi.

Daha sonra başkâhin, bir boğanın üzerine elini koyarak hem kendisi hem de ailesi için günahlarını itiraf eder ve Tanrı'dan af dilerdi. Sonra, kendisine getirilen iki keçiden birini Yahudiler adına Tanrı'ya kurban etmek, diğerini ise çöle göndermek için kura çekerek belirlerdi. Çöle gönderilecek olana (azazel), kırmızı bir kurdele takardı. Sonra, boğanın yanına gelir ve daha önce

yaptığı gibi, bütün kâhinleri de içine alacak şekilde kendisi ve ailesi için günah itirafında bulunur ve boğayı keserek kanını bir kapta toplardı. Özel olarak hazırlanan tütsüyle birlikte sunaktan bir kısım kor alarak Kutsallar Kutsalı'na girerdi. Orada, boğanın kanını kefaretgâhın üstüne ve yerlere serperdi. Buradan çıktıktan sonra da Yahudiler için Tanrı'ya sunulacak kurbanı keser ve kanını da yine aynı şekilde serperdi. Bütün bu işlemler bittikten sonra, Yahudilerin günahlarına kefaret olması için kırmızı kurdele bağlanan kurbanın çöle gönderilmesine sıra gelirdi. Bunun için başkâhin, kurbanın başına elini koyarak daha önce boğada yaptığı itirafı tekrar yapardı. Ancak bu sefer İsrail kavminin günahlarını da zikreder ve cemaate dönerek affolunacaklarını ifade ederdi. Başkâhinin itirafları neticesinde, günahları yüklendiğine inanılan keçi Mabet'in kapısında kendisini bekleyen görevliye teslim edilirdi. Bu görevli de keçiyi çöle götürerek bir uçurumun olduğu yere kadar onu kovalar ve orada bırakırdı. Yom Kipur ayini, başkâhinin Tora'dan belli kısımları cemaate okumasıyla son bulurdu.

Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra Yom Kipur Günü icra edilen bu ibadet, başkâhinlik ve Mabet ile birlikte tarihe karışmıştır. Ancak, bu ibadetin, dindar Yahudiler arasında Mabet döneminde olduğu gibi olmasa da, günümüzde daha basit şekilde, tavuğun ya da horozun kurban edilmesi şeklinde devam ettirildiği bilinmektedir. Tişri'nin 9. günü akşamından itibaren evlerde ölüler için mumlar yakılır ve sabah havraya ibadet için gidilir. Bütün gün oruçlu olarak dualarla ve ayinlerle geçirilir. Tora dolaptan çıkarılıp "Bema" denilen kürsüye götürülür ve ondan parçalar okunur. Bundan sonra da, bütün cemaat hazin bir melodi eşliğinde bir ağızdan suçlarını itiraf ederek Tanrı'dan af diler ve Ahdi yenilerler; buna "Kol Nidre" denir. Nailat denilen son ayinle akşam vakti tören sona erer. Bir ağızdan söylenen "YHVH Tanrı'dır; YHVH Tanrı'dır" sözünden sonra 9. gün akşamı tutulmaya başlanılan oruç 25 saat sürdükten sonra 10. günü akşamında şofarın (borazan) ötmesiyle bozulur.

C. Üç Hac Bayramı

Üç Bayram veya Hac Bayramı (Şaloş Regalim) Yahudilerin kutsal günlerinde (Haggim) kutladıkları, Sukot, Pesah ve Şavuot bayramlarına verilen ortak addır. Bu üç bayramda da Yahudiler Mabet'te kurban kesmek üzere Kudüs'e hacca ve diğer kutsal mekânları ziyarete giderlerdi. Kısaca bu üç bayramı tanıtalım:

1. Pesah Bayramı

Hac Bayramlarından ilkidir. Pesah sözcüğü İbranicede "atlamak" anlamına gelmektedir. Fısıh ve Passah olarak da adlandırılan bu bayram, Tora'da kutlanması Tanrı tarafından emredilen bir bayram olarak anlatılır ve Mısır'dan çıkışın anısına kutlanır. Bayramı, Yahudilerin Mısır'dan çıkışı esnasında yaşadıkları olayların hatırası oluşturmaktadır. Tanrı, Firavun'un Musa'ya yaptığı kötülüğe karşı, Mısırlılara ceza olarak onların ilk doğan erkek çocuklarını öldürmeyi düşünmüştür. Bu musibetten İsrailoğullarının etkilenmemesi için Hz. Musa aracılığıyla Yahudi ailelerinin bir kurban kesmelerini ve kurbanın kanını evin kapısının yan ve üst sövelerine sürmelerini istemiştir. Böylece, Tanrı, hangi evlerin Yahudilere ait olduğunu bilip, onlara zarar vermeden geçecektir. Pesah Bayramı İbrani takvimine göre, nisan ayının 15. günü başlayıp İsrail topraklarında yedi gün, diasporada ise sekiz gün sürmektedir. İsrail'de kutlanılan Pesah Bayramı'nın 1. ve 7. günleri, diasporada ise 1., 2. ve 8. günleri "Yom Tov" (Bayram) kabul edildiğinden bu günlerde iş yapılması tamamen yasaklanmıştır. Diğer günlerde ise normal hayatta yapılan işler yapılabilir. Pesah'ta kesilen kurbanlar, bu bayramın en önemli bölümünü oluşturmaktadır. Süleyman Mabedi'nin ayakta olduğu dönemlerde Pesah Bayramı Mabet'te kutlanmıştır. Bu dönemde, her sene 14 Nisan'da öğle vakti Süleyman Mabedi'ne kurbanlarını sunmak için gelen Yahudiler üç gruba ayrılırdı. Birinci grubu kâhinler, Levililer ve diğer önemli kişiler oluştururdu ve Mabet'e ilk alınanlar onlar olurdu. Onların alınmasından sonra Mabet'in kapıları kapatılır ve şofarın çalınmasıyla kurbanlar kesilirdi. Kanlar özel kaplarla elden ele sunağa en yakın kâhi-

ne ulaştırılır; o da kurban kanını özel bir dua eşliğinde sunağın tabanına serperdi. Bu işlem Mabet'in dışında bekleyen alt sınıflardan olan ikinci ve üçüncü grupların kurbanlarına da uygulandıktan sonra, kesilen bütün kurbanlar ateşte pişirilip en ufak bir kırıntı kalmayacak şekilde yenirdi.

Daha önce de işaret edildiği gibi Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra kurban işine son verilmişti. Ancak, Yahudi din âlimleri, Musa zamanında İsrailoğullarının yaşadıkları hadiselerin hafızalardan silinmemesi için Pesah Bayramı'nın kurbansız da kutlanabileceğini söylemişlerdir.

Bu bayramda mayalı ekmek yenmez; "massar" denilen mayasız ekmek yenir. Bunun için Türkçede bu bayrama "Hamursuz Bayramı" denir. Aynı zamanda bir bahar bayramı olan Pesah'ta acı otların yenmesi tavsiye yedilir. Bayramın ilk akşamı evlerde "seder" denilen bir sofra düzeni hazırlanır. Yemekten önce Tora'dan Mısır'dan çıkışı anlatan parçalar okunur. Bu bayram süresince Yahudiler birbirlerine "Gelecek yıl Kudüs'te" derler; çünkü bu bayram esnasında Kudüs'e gidilerek hac yapılırdı.

2. Haftalar Bayramı

Bu bayram, Hac Bayramlarının ikincisidir. Şavuot (Haftalar) bayramı, Pesah Bayramı'nın ikinci gününden elli gün sonra kutlandığı için Batı'da, ellinci gün anlamına gelen Yunanca "Pentekost" adıyla da bilinir. Bu bayram, Tora'nın İsraillilere verilişinin şerefine kutlanır. Bayram Sivan ayının 6. günü kutlanır. Sebze ve meyvelerin ilk olgunlaştığı zamanda kutlandığından bayrama ayrıca "Turfandalar Günü" de denilmektedir. Ayrıca bu bayrama, İsrailoğullarının manevi olarak kölelikten kurtuluşu anlamı da yüklenmiştir. Çünkü Tora'nın verilişiyle İsrailliler maneviyata ve esirlikten kurtuluşa kavuşmuşlardır.

Tesniye'de "Kendine hafta sayacaksın; ekine orak vurmaya başladığında yedi hafta saymaya başlayacaksın"[135] emri gereği ekin biçme zamanından itibaren yedi hafta süren bu bayrama, "İlk Ürünler Günü" ve "Hasat Bayramı" adları da verilir. Bu

135 Tesniye 16, 9.

bayramda aynı zamanda hasattan öşür verilir. Haçlılar Kudüs'ü aldıklarında Müslümanlarla birlikte binlerce Yahudi'yi hasat mevsiminde öldürdükleri için, Haftalar Bayramı, aynı zamanda yas günüdür. Bunun için bugün bile dindar Yahudiler bu haftalarda düğün yapmazlar, sakallarını kesmezler. Kudüs'ün Haçlılardan kurtarılmasıyla Yahudiler Kudüs'e dönebildikleri için Haftalar Bayramı'na ayrıca Hac Bayramı denilmiştir.

Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra yeni bir kimlik kazanan Şavuot Bayramı, bu tarihten itibaren Tanrı'nın Sina Dağı'nda Hz. Musa'ya On Emir'i vermesinin yıldönümü olarak kutlanmaya başlanmıştır. İsrail'de yaşayan Yahudi çiftçiler, günümüzde ürünlerinin öşürünü, Süleyman Mabedi olmadığından dolayı İsrail'deki bazı dini kurumlara bağışlamaktadırlar.

3. Çardak Bayramı

Çadır Bayramı (Sukot) da denilen bu bayram, Hac Bayramlarının üçüncüsü olup, Tişri ayının 15. günü başlar ve bir hafta sürer. Çardak Bayramı, aslında eski Samilerin bağbozumu bayramıydı. Yahudilerin, Mısır esaretinden kurtulmaları anısına kutlanılan bir bayramdır. Tora'nın bildirdiğine göre, Yahudiler Hz. Musa ile birlikte Mısır'dan çıktıktan sonra Sina Çölü'nde 40 sene yaşamışlardır. Bu dönemde yerleşik bir hayat düzenine sahip olmadıklarından kuru çalı ve dallardan yaptıkları çardakların içinde yaşamışlardır. Tanrı, bu hadisenin, sonraki nesiller tarafından da bilinmesi için bu bayramın kutlanmasını emretmiştir.

Sukot Bayramı'nın en önemli özelliği, atalarının barınmak için yaptıkları çardakların anısına çardakların yapılması ve Sukot Bayramı'nın bu yerlerde geçirilmesidir. Bu zaman zarfında çardaklarda, yenilip içildiği gibi yatılmaktadır. Alelade olmayan bu çardakların belli özellikleri bulunmaktadır. Buna göre, tahtadan yapılan çardaklar, en az bir insanın kafasının, vücudunun büyük bir bölümünün ve bir masanın girebileceği kadar büyük olmalıdır. Hazırlanan çardağın en önemli bölümü çatısıdır. Buranın hazırlanmasında büyük bir özen gösterilmesi gerekmektedir. Tavanın bitkilerle örtülmesi ve gölgede kalan alanın gölgesiz

alana göre daha fazla olması gerektiği ifade edilmektedir. Mabet döneminde, oldukça renkli geçtiği rivayet edilen Sukot Bayramı, Mabet'in yıkılmasından sonra da II. Mabet Dönemi'nde fazla bir değişiklik yapılmadan sürdürülmüştür. Bayram esnasında limon, hurma, mersin ve söğüt dalları bir araya getirilerek dört yöne sallanırdı. İlahiler ve mezmurlar okunur, sonra da dallar bir alayla havraya götürülürdü. Bu bayram süresince özel yemekler ve içecekler hazırlanır, bağbozumuna da rastladığı için yiyecekler ve içecekler coşkulu bir şekilde yenilir içilir ve eğlenceler düzenlenirdi. Bu bayram eski önemini kaybetmesine rağmen bugün de kutlanmaktadır.

D. Hanuka Bayramı

Işıklar veya mumlar bayramı Hanuka, MÖ 165 yılında Selösid kralı IV. Antiochus'un Yahudileri Helenleştirme siyasetinden ve kutsal mabedi putperest merkezi haline dönüştürmesinden kurtulmanın anısına kutlanır. Ayrıca Makabilerin Selösidlerle yaptıkları savaşı kazanmaları anısına da kutlanır. Kislev ayının 25. günü başlayan bu bayram sekiz gün sürer. Evlerde sekiz gün boyunca mumlar yakılır. Çünkü Mabet'in şamdanının bir günlük yağla mucizevi olarak sekiz gün yandığına inanılır. Burada sözü edilen şamdan, dokuz kollu Hanukiya şamdanıdır. Bunu, Menora veya Menorah adı verilen yedi kollu şamdan ile karıştırmamak gerekir. Menora, ilk olarak Sina Çölü'nde kurulan çadır tapınakta, daha sonra da Kudüs tapınağında yakılmıştır. Menora en kutsal sembollerden biri kabul edilir. Zira şamdan, Hz. Musa'nın Sina Dağı'nda gördüğü Yanan Çalı'yı simgeler. Menora'nın yapımını Tanrı Musa'ya emretmiş ve nelerden nasıl yapılacağını da öğretmiştir.[136]

E. Purim Bayramı

"Zarlar Bayramı" demek olan Purim, Yahudi bayramları içerisinde en neşeli ve en coşkulu olanıdır. Bayram, Adar ayının

136 Çıkış 25:31-40; 37:17-24.

14. günü kutlanır. Bu bayram, Yahudilerin İranlılar tarafından kılıçtan geçirilmekten kurtuluşu anısına kutlanır. Rivayete göre, MÖ 480 yılında veziri Haman İran hükümdarı Kserkses'i (Tanah'taki adı Ahasverus) bütün Yahudileri öldürmeye ikna etmiş; bunun hangi gün yapılacağını belirlemek için zarlar atmışlar. Ancak Yahudi asıllı kraliçe Ester'in ve amcası Mordehay'ın olaydan haberleri olur. Bunun üzerine Ester, hükümdar Kserkses'e giderek Haman'ın kendisini yanılttığını söyler. Böylece hükümdar Yahudilerin öldürülmesi emrinden vazgeçer. Bu bayramda cemaatle Yahudiler sinagogda sabah akşam Ester kitabını hep birlikte yüksek sesle okurlar. Bu bayramda Yahudiler evlerde ziyafet çekerler, zil zurna sarhoş olurlar, fakirlere hediyeler verirler. Bayram bir karnaval havasında kutlanır.

F. Tanah'ın Hatim Bayramı

Tişri ayının 22. günü Tanah'ın okunmasının bitirilmesi şerefine kutlanan bir bayramdır. Yıl boyu okunarak bitirilen Tanah'ı yeniden okumaya başlamak üzere havralarda dini bir merasim yapılır. Özellikle 13 yaş altı çocuklar davet edilir ve onlara gençlik duası okutulur. Sonra Tanah rulosu, dualar eşliğinde kutsal dolaptan çıkarılır ve yedi defa cemaat arasında dolaştırılır.

G. Milli Yas Günü

Bu, birinci ve ikinci tapınakların (MÖ 586 ve MS 70) yıkılışını hatırlama günüdür. Ab ayının 9. gününün akşam vaktinden 10. günün akşam vaktine kadar yas tutulur. Yenilmez içilmez, yerlerde oturulur. Yeremya kitabından ağıtlar okunur. Havralarda, ağıtlar yanında Eyüp kitabı da okunur.

Dindar Yahudiler ise yasa üç hafta öncesinden başlarlar ve oruç tutarlar. Bu üç hafta içerisinde evlenilmez ve hiçbir şenlik yapılmaz. Ab ayının 1. ve 9. günleri arasında şarap içilmez, et yenilmez. Söz konusu üç haftaya rastlayan Şabat günlerinde havralarda "Teselli edin, kavmimi teselli edin," diye başlayan İşaya kitabının 40. bölümü okunur. Ab'ın 9. gününden sonraki yeni

haftada ayinlerde sürekli İşaya'nın teselli bölümleri okunur. Buna "Yedi Teselli Dersi" adı verilir.

H. Yılbaşı Bayramı

Tişri ayının ilk günü Yahudiler için yeni yılın başlangıcıdır. Bugün, Roş Aşana adıyla Yılbaşı Bayramı kutlanır. Kutlamanın nedenleri; bu günde Hz. İbrahim ve Yakup'un doğduğuna inanılmasıyla Yahudi neslinin ortaya çıktığı gün kabul edilmesi, Musa'nın Firavun'a karşı çıktığı gün olması ve herkesin bir yıllık kaderinin o gün yazıldığına inanılmasıdır. Yılbaşı günü iş yapmak yasaktır. Yılın ilk on günü Yahudiler için günahlarından tövbe günüdür; on gün süreyle tövbe edilir.

VI.
Mezhepler ve Dini Akımlar

Hiçbir din mezhepler denilen dini konulardaki görüş ayrılığını öngörmez ve istemez. Mezhepler dini anlamdaki insansal oluşumlardır. Bu oluşumlarda siyasal ve toplumsal ortam, başka kültürlerden ve dinlerden etkileşimler büyük rol oynar.

Yahudilikte ilk fikir ayrılıkları daha önce işaret ettiğimiz gibi MÖ 9. yüzyılda Tanrı'nın tabiatıyla ilgili konularda olmuştur. Bundan ilki Yahvecilerdir. İkinciler, onlardan bir yüzyıl sonra MÖ 850 veya 800 yılı civarında ortaya çıkan Elohimcilerdir. Üçüncüler, MÖ yaklaşık 550 yılında ortaya çıkan Şeriatçılardır (Kâhinler, Kohenler, Rabbiler). Babil sürgünü esnasında İran içlerine kadar giden Yahudiler özellikle İran'da o günlerde yaygın din olan Medlerin ve İranlıların Yeni-Zerdüştlüğünden etkilenmişlerdir. MÖ 330 yılı civarında Büyük İskender'in Filistin bölgesini istila etmesiyle Yunan kültürü ve felsefesi de Yahudiler üzerinde etkili olmuştur. Daha sonra Romalılar ve nihayet Müslümanların Filistin'i ele geçirmeleriyle de bu kültürler ve özellikle İslam düşüncesi Yahudiler üzerinde büyük etki yapmıştır. İşte bu etkileşimlerle Yahudilikte farklı mezhepler ortaya çıkmıştır.

A. İlk Mezhepler

Yahudilikte mezhep anlamında ilk ayrılıklar MÖ II. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bunların önemlilerini tanıtalım.

1. Ferisi Mezhebi

Bu mezhep, kâhinlerin din anlayışına dayanır. Tanah'ı ve Talmud'u Tanrı'nın sözleri olarak kabul etmişlerdir. Bu kitapların zahirine göre Yahudiliği anlamışlardır. Hz. Musa'nın şeriatına sıkı sıkıya bağlıydılar. Yahudilerin 72 din âliminden oluşan Yük-

sek Meclisi (Sanhedrin) onlardan oluşurdu. Bu mezhep daha sonra Peruşim ve Ortodoks mezheplerinin oluşmasına başlangıç olmuştur.

2. Peruşim Mezhebi

Peruşim, "Ayrılıkçılar" demektir. Çünkü bu mezhebin mensupları Helen etkisi ve dönemin Yahudi idarecisi Haşomi ile Yahudiliğin bozulduğunu ileri sürerek, dönemin din anlayışını kabul eden Yahudilerden kendilerini ayırmışlardır. Peruşim mezhebinin mensupları genelde Ferisilerdir. Katı Yahudilik anlayışıyla öne çıkarlar, ahirete inanırlar, meleklerin ve cinlerin varlığını kabul ederlerdi.

3. Sadukim Mezhebi

Bu mezhebin mensuplarının, Hz. Süleyman döneminde baş kohen olarak görev yapmış olan Sadok'un soyundan gelen kohenlerin görüşleri doğrultusunda amel ettikleri için bu adı aldıkları kabul edilir. Sadukim mezhebinin anlayışı, Ferisi ve Peruşim mezheblerinin anlayışlarına taban tabana zıttır. Kitaplardan sadece Tora'yı kutsal kabul ederlerdi; kitap yerine Mabet'e önem verirlerdi. Ahirete, cennet ve cehenneme ve cinlere inanmazlardı. Bu mezhep, muhtemelen en eski Yahvecilerin bir devamıydı. Ancak MS 70 yılında Mabet'in Romalılar tarafından yıkılışından sonra önemini kaybederek ortadan kalkmıştır.

4. İsiyim Mezhebi

Batı'da daha çok "Esseni" adıyla tanınan bu mezhep, Maklebi çatışmalarından önce ortaya çıkan dindar Yahudilerin oluşturduğu Hasidim'in devamıdır. Zaten, İsiyim sözcüğü, dindar, mütevazı ve sessiz kişiler anlamına gelir. İsiyim mezhebi mensupları özellikle Tanah'ın Levililer bölümüne çok sıkı bağlıydı ve oradaki dini kuralları eksiksiz uyguluyorlardı. Aralarında sosyalist bir anlayış vardı ve toplumsal ortak yaşama önem verirlerdi. Elde ettikleri kazançları aralarında paylaşırlar, çalışmaya

önem verirlerdi. Evlilikten ve bedensel zevklerden kaçınırlardı. Apolitik münzevi bir hayat sürmeyi tercih ederlerdi. Ölü Deniz civarında yaşamışlardır. Sürekli Mesih beklemişler ve Mesih'in gelmesinin yakın olduğuna inanmaları sebebiyle bekârlığı tercih etmişlerdir. MS 70 yılında Mabet'in ikinci kez yıkımından sonra bu mezhep de önemini kaybetmiştir.

Karl Marx ve İsiyim arasında ilişki kuranlar da vardır. Ailesi İsiyim mezhebinden olduğu için bazı Batılı bilginler Marx'ın sosyalizm ve komünizm düşünceleri için söz konusu mezhepten etkilendiğini savunmuşlardır.

Yahudilikte apaçık ayrılıkların ortaya çıkışı ve mezheplerin oluşması, Yahudilerin kutsal saymadıkları bu yüzden de Eski Ahit'e almadıkları, dört kitaptan oluşan Malakabe kitabında anlatılır. Mısır'daki Ptolemi kralı I. Ptolemaios MÖ 320 yılında Kudüs'e girmişti. Bunun sonucu Yahudiler ile Ptolemiler arasında yakın kültürel ilişkiler ve Yahudiler arasında Helen kültürüne hayranlık başlamıştı. Tora'ın ilk Yunanca çevirisi olan Septuaginta da o zaman İskenderiye'de yapılmıştır. Yaklaşık bir yüzyıl Ptolemi devletine bağlı kalan Yahudiler, daha sonra Selösidler ile Ptolemiler arasında çıkan savaşın sonunda Selösidlerin hâkimiyetine girdiler. V. Ptolemaios'un, Selösid kralı II. Antiokhos'a MÖ 195 yılında yenilmesi sonucu Filistin Selösidlerin eline geçmiştir.

Selösidler, Ptolemiler kadar Yahudilere toleranslı değillerdi; Yahudi din adamlarını ve bölge valilerini Helenleşmiş Yahudilerden atıyorlardı. Bunların en meşhurları başkâhinliğe atanan Onias'ın kardeşi Jason'dur. Onun zamanında Yahudilik adeta Helen putperestliğine dönüşmeye başladı; hatta Yahudiler artık sünnet olmayı bile terk ettiler.[137] Daha sonra Epifanes lakaplı Selösid kralı, II. Antiokhos'un MÖ 168 yılında Kudüs'teki Mabet'i yağma etmesi bardağı taşıran son damla oldu. Bunun üzerine, Kudüs'ün 30 km kadar uzağındaki el-Medie (Modin) kentinin başkâhini Mattathias beş oğluyla birlikte MÖ 167 yılından 160 yılına kadar sürecek bir dizi isyan ve içsavaş başlattı. Baba Mat-

137 Makkabe I, 1, 16.

tathias'ın ölümü üzerine oğlu Yehuda Makkabeus isyanın başına geçti; MÖ 164 yılında Kudüs'ü ele geçirdi. Kendisinden sonra kardeşi Simon başa geçti ve MÖ 157 yılında Yahudi isyanı başarıyla sonuçlandı. MÖ 167 yılında başlayan ve MÖ 160 yılında sona eren savaşlara ve isyanlara Makkabe Savaşları denir.[138]

Ancak bu durum uzun sürmedi; bu sefer Romalıların Selösidleri ortadan kaldırmasıyla Roma generali Pompeius Kudüs'ü MÖ 63 yılında ele geçirdi. Yahudi krallığı Roma eyaleti haline geldi. Bununla Yahudiler bu sefer de Roma kültürünün tesiri altına girdiler. Titus'un Kudüs'ü yakması, Yahudiler arasında büyük infiallere neden olmuştur.

Yunanlıların ve Romalıların Filistin'deki kısaca özetlemeye çalıştığımız bu hâkimiyetleri sonucu, Yahudiler arasında siyasi ve dinsel bölünmeler ortaya çıkmıştır.

Selösidlerle yaptıkları yaklaşık 25 yıl süren savaşlar ve isyanlar sonucu Yahudiler üç ana mezhebe ayrılırlar: Ferisiler (Pharisees), Saddukiler (Tzedukim) ve İsiyim (Essenes). Kudüs'ün Romalıların eline geçmesiyle buna bir tepki hareketi olarak bir dördüncü mezhep ortaya çıkar: Zealotlar.

5. Zealot Mezhebi

Zealot (Zelot) sözlük anlamı itibarıyla "Gayretliler" demektir. Zealot mezhebi, hem katı bir Yahudi milliyetçiliği hem de katı Yahudilik anlayışıydı. Tanah'ın emirlerini ve yasaklarını harfiyen uygularlardı. Çok mutaasıp bir mezhepti. Kendi mezheplerinden olmayanları Yahudi saymazlardı. Başka yöneticilere boyun eğmezlerdi. Zealot olmayan veya genel olarak Yahudi olmayan birisinin boyunduruğu altına girmektense ölmeyi daha hayırlı görürlerdi. Romalılara başkaldırılarda büyük rol oynamışlardır.

Zealotlar, Romalıların Mabet'i yakıp Yahudileri sürgüne gönderdikleri MS 70 yılından önce savaşta Romalılara yenilince öldürülerek ortadan kaldırılmışlardır.

---

138 Makkabe, Aramice bir sözcüktür; "çekiç" demektir. İsyana katılan ve isyanı yöneten Mattathias'ın oğulları bu lakapla anılmışlardır.

6. Hasidizm (Hassidism)

Roma işgali döneminde ortaya çıkan başka bir mezhep de Hasidizm'dir. Mezhebin adı, dindar anlamındaki İbranice "hasid" sözcüğünden gelir. Mezhebe bağlı olan kişilere "Hasidim" denir. Bu eski Hasidizm, modern dönemde ortaya çıkan yeni Hasidizm ile karıştırılmamalıdır. Her iki mezhep de aynı adı taşımakla birlikte ikisi birçok açıdan ayrı mezheptir. Hasidizm de bir mezhep olarak diğerleri gibi kısa süre yaşamıştır; bu da MS 70 yılından önce ortadan kaybolmuştur.

B. Ortaçağ Yahudi Mezhepleri

Ortaçağda Yahudiler, Ortadoğu'da, İspanya ve Portekiz'de bir yandan İslam'ın diğer yandan Hıristiyanlığın siyasi, dinsel ve kültürel etkileri altında kalmışlardır. Bu etkileşim sonucu ortaçağda Yahudiler arasında farklı dini cereyanlar ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezhepleri 1700 yılına kadar iki ana mezhepte toplamak mümkündür: Yahudi Ortodoksluğu veya Rabbinik Mezhep ve Karait mezhebi.

1. Ortodoksluk

Yahudi Ortodoksluğu, Karait mezhebi gibi MS 8. ve 9. yüzyılda şekillenmeye başlamıştır. Yahudi Ortodoksluğu, daha önce kısaca anlattığımız eski mezheplerden Ferisiliğin adeta bir devamıdır. Ortaçağ Yahudilerinin çoğunluğunun takip ettiği mezhepti. Tanah ve Talmud ile kutsal sayılırlar. Geleneksel Yahudi öğretilerinin ve uygulamalarının tümünü kabul ederler.

2. Karaim Mezhebi ve Karaylar

Bu, kendisiyle aynı dönemde ortaya çıkan İseviyye, Ananiyye ve Yudganiyye gibi çok daha küçük mezhepleri de içine alan bir mezheptir. Bağdat'ta yaşamış olan Anan ben David sayesinde 8. veya 9. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Anan'ın ölümünden sonra görüşleri Filistin'de de yayılmıştır. Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgalinden sonra Karaimler, Mısır, Anadolu, Hazar ve Kırım coğ-

rafyasına dağılmışlardır. Hazar Türklerinin kağanları ve halktan bir kısmı bu mezhebe girmişlerdir. Bunlara mezheplerinin adıyla Karaylar denir; çünkü onlar Karaim adını Türkçeye uygun bir şekilde "Karay" olarak bozmuşlardır.

Okumak anlamındaki Kare sözcüğünün çoğulu olan Karaim sözcüğü "Tora okuyanlar" anlamını taşır ve Sami dillerindeki "K-R-A" fiil kökündendir. Ayrıca Karailere, "Ben ha Mihra" (Tora'nın çocukları" ve "Bahe Mihra" (Tora'nın takipçileri) de denir. Mihra, kutsal yazı demektir. Karaim mezhebinin en temel ayrılık noktası Kutsal Kitap'la ilgilidir. Karaim mezhebi sadece Tora'yı vahiy kitabı olarak kabul eder; Talmud'u ve Mişna'yı kabul etmez. Ayrıca Tora'da olmayan her türlü dini uygulamayı da reddederler. Karaimlere göre, aslında mezhepleri sonradan ortaya çıkmış değildir. Hz. Musa öğretisinin doğru yorumuna dayandıklarını iddia eden Karaimlere göre mezhepleri Hz. Musa zamanından beri vardı.

Dini gelenek ve uygulamalarda da Karaimler ile diğerleri arasında farklar vardır. Şabat ile ilgili olanlardan örnekler verelim. Şabat günü Karaimler, evlerinde özellikle geceleri ışık yakmazlar. Bunun nedeni olarak da Tora'da ışık yakmanın yasaklandığını gösterirler. Ortodokslar ise, aksine evlerini ışıklandırırlar; çünkü yasaklanan ışık yakmanın hahamlarca nesh edildiğini savunurlar; başka bir deyişle, Şabat'tan bir süre önce ışık yakılıyorsa Şabat öncesinde de söndürülmemesine izin vermişlerdir.

Karaimler Şabat günü cinsel ilişkiyi yasaklamışlardır. Ortodokslar ise, cinsel ilişki için Şabat'ın en uygun gün olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca Karaimlerin ve Ortodoksların takvimleri arasında da bazı farklar vardır. İşte bu nedenlerle, Ortodoks veya Rabbinik Yahudiler, Karaimler gerçek Yahudi saymazlar.

C. Modern Dönem Yahudi Mezhepleri

1700 yıllardan itibaren özellikle Avrupa ve Amerika kıtasındaki Yahudiler arasında 1789 Fransız Devrimi'nin de etkisiyle farklı Yahudilik akımları ortaya çıkmıştır. Bu akımların temel amacı,

ilk ve ortaçağ Yahudiliğini modern çağın koşullarına ve gereksinimlerine uygun hale getirmektir.

1. Ortodoks Mezhebi

Geleneksel Yahudiliği ve daha önceki dönemlerdeki Ortodoks anlayışları canlandıran, bugün de Yahudilerin çoğunun dahil olduğu bir mezheptir. İsrail devletinin de resmi mezhebidir. Geleneksel Yahudiliğin başta Tanah ve Talmud olmak üzere bütün kitaplarını kutsal sayan bu mezhep, kutsal kitaplar hakkındaki eleştirileri reddeder. Geleneksel ibadet biçimlerini aynen korurlar. Modern dönemde, aşağıda tanıtacağımız yenilikçi ve reformist hareketlerin hiçbirini kabul etmez ve hatta onları Yahudilik olarak görmezler.

2. Reformist Yahudi Mezhebi

Bu mezhep, Batı'da 17. yüzyılda ortaya çıkan ve gelişen aydınlanma felsefesinin ve daha sona 1789 Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı siyasi ve sosyal anlayışların etkisiyle önce Alman Yahudileri arasında ortaya çıkmıştır. Reformist anlayışın ilk sözcüsü meşhur Yahudi bilgini Moses Mendelssohn (1729-1786) kabul edilir. Almanya'dan Amerika'ya Yahudi göçleriyle hareket Amerika kıtasına da geçmiş ve gelişmiştir. Abraham Geiger (1810-1874), Ludwig Philippson (1811-1889) ve Samuel Holdheim (1806-1860) ilk dönem reformist hareketin önemli temsilcileridir.

Reformist mezhep; akılcılık, evrenselcilik ve ilericilik ilkelerini öne çıkarıyordu. Ne Tanah'ı, ne de Talmud'u ilahi kitap görür; bu kitaplara Yahudi halkının tarihsel tecrübelerinin yazımı olarak bakar. Mesihlik inancını reddetmişlerdir. Dinde kadın erkek eşitliğini savunmuşlardır. Kadınların da haham olabileceklerini kabul etmişlerdir. Ahirete ve yeniden dirilişe inanmazlar. Sinagogda kadın-erkek karışık otururlar. Şabat kurallarına uymazlar. Ayrıca kutsal toprak kavramını da reddederler. Eski emir ve yasakların çoğunun bugün geçersiz olduğunu iddia etmişlerdir. İbadetleri bulundukları ülkenin dilinde yaparlar. Bugün Amerika'daki en yayın mezheptlerden biridir.

3. Muhafazakâr Mezhep

Bu, reformist Yahudiliğe tepki olarak doğmuştur. Önce reformist Yahudiliğe dahil olan Zacharias Frankel, bu hareketin aşırılığını öne sürerek oradan ayrılır ve Almanya'da muhafazakâr Yahudilik hareketini başlatır. Frankel'den sonra hareket Amerika'ya geçerek daha da gelişir. Amerika'daki hareketin öncülüğünü Solomon Schechter yapar ve harekete "Muhafazakârlık" adını verir, hareketi tam anlamıyla bir mezhebe dönüştürür. Mezhep Avrupa'da "Masorti" adıyla anılır.

Muhafazakâr Yahudilik, Yahudi kutsal kitaplarını, Ortodoksluk gibi kutsal kabul eder; ancak dini sorunların çözümünü hahamlara bırakmaz. Yahudi cemaatlerinin ortak iradesi ve fikir birliğiyle çözüme kavuşturulabileceğini savunurlar. Bir çeşit icma yolu izlemeyi ilke kabul ederler.

Muhafazakâr Yahudiler, eski şeriatı kabul ederler; gelenekle bağlar koparılmaksızın, şeriatın değişime açık olduğunu söylerler. Dış evliliğe karşıdırlar. Muhafazakâr Yahudilik, son gelişmelerle Ortodoks Yahudilikle Reformist Yahudilik arasında orta bir yerde durur. Bugün Reformist Yahudilikten sonra Amerika'da ikinci büyük mezhep durumundadır.

4. Yeniden Yapılanmacı Yahudilik

Muhafazakâr Yahudilikten Mordecai Kaplan'ın öncülüğünde ortaya çıkan bir Yahudilik anlayışıdır. Kaplan'a göre Yahudilik, bir din değildir. Yahudilik, Yahudi toplumlarının tarih içerisinde oluşturdukları bir medeniyettir. Yaratıcı ve vahyedici bir Tanrı yerine tabiatçı (naturist) bir Tanrı anlayışını benimserler. Ayrıca geleneksel Yahudiliğin "seçilmiş ırk" ve "kutsal ırk" anlayışlarını kabul etmezler.

5. Hasidim

Bu modern dönem Hasidilik mezhebini, ilkçağ Hasidiliği ile karıştırmamak gerekir. Bu modern Hasidilik, 18. yüzyılda Polonya Yahudileri arasında ortaya çıkmıştır. Kurucusu, Rabbi Yisrael

ben Eliezer'dir (1700-1760). Yisrael, "Kutlu Adın Efendisi" anlamına gelen Baal Şem Tov lakabıyla anılır. Yisrael, aynı zamanda Kabbala hareketine de dahil olduğu için Hasidilik aynı zamanda mistik bir mezheptir. Hasidiler Yahudiliği duygu ve dua olarak anlayan ve yorumlayan kimselerdir. Yahudiliğin akılcı yorumunu kabul etmezler. Bunlara göre Yahudilik beş yaşında başlar. Bunun için erkek çocuklar beş yaşına gelince saçları tıraş edilir ve onlara kipa giydirilir. Yetişkin erkeklerin ve kadınların özel giysileri vardır. Erkekler, siyah şapka takar ve cübbe giyerler. Kadınlar başlarını ya tülbent ile örter ya da peruk takarlar.

Yahudi şeriatına önem vermeyen bu modern Hasidim mezhebinin bugün İsrail'de ve Amerika'da az sayıda taraftarı vardır. Siyonizmden ayrılan teolog ve filozof Martin Buber (1878-1965) bu mezhebin önde gelen yorumcularındandır.

6. Mitnagdim

Hasidik Yahudilik anlayışına karşı çıkanların oluşturduğu mezhep, Mitnagdim'dir. Mitnagdim, "karşıtlar" anlamındadır. 18. yüzyılda Mitnagdim ve Hasidim mezhepleri arasında kırıcı tartışmalar olmuştur. Ancak bugün bu iki mezhep liberal ve reformist hareketlere karşı birleşmiş durumdadırlar.

7. Siyonizm

Siyon (Sion, Zion) rivayete göre kral Davud'un Kudüs yakınlarında inşa ettiği görkemli bir kenttir. Kral Davud ve oğlu Süleyman zamanında Yahudiler en görkemli dönemlerini yaşamışlardır. Daha sonra MÖ 8. yüzyılda Yahudi krallığı bölünüp parçalandıktan sonra o günden bugüne Yahudiler kral David zamanının özlemini çekmişlerdir. Bu özlem, Yahudilerde siyon ülküsünü oluşturmuştur.

Bu ülkü, Batı'daki Yahudiler arasında 19. yüzyılda siyasi ve ideolojik bir anlayışa dönüştü. Bu, bir Yahudi devleti kurma ülküsü anlamına Siyonizm'di. Özellikle Avusturya'daki liberal ve seküler Yahudiler buna öncülük ediyorlardı. Bunu başta İngiltere, Almanya ve Fransa gibi devletler de destekliyorlardı.

Özellikle 1869 yılında Rusların sürgün ettikleri çok sayıda Yahudi göçmen Doğu Avrupa ve Almanya'ya gelince, Avrupa'daki Yahudilerin nüfusu artmıştı. Yahudileri Avrupa'dan kovmak isteyen Hıristiyan otoriteler ve siyasiler, 1492 yılında İspanyolların yaptığı gibi sürgüne gönderme yerlerini artık biliyorlardı. En güzel fırsat, Yahudi devleti kurma ülküsü olan Siyonistler ile işbirliği yapıp bir Yahudi devleti kurarak Avrupa Yahudilerinin oraya göçlerini sağlamaktı.

Siyonizm'in bir Yahudi devleti ideali olarak ortaya çıkması fikri, Moses Hess (1812-1875) gibi Yahudi tarihçilerinin eseridir. "Roma ve Kudüs" (1862) adlı eserinde bu tarihçi, Yahudilerin bireysel ve toplumsal kurtuluşunun Yahudi milliyetçiliği olduğunu işliyordu; bunun için "Ana Vatan" kavramının geliştirilmesini salık veriyordu; özellikle Polonya ve Rusya Yahudilerine sesleniyordu. Rabbi Zvi Hirsch Kalischer (1785-1877) Sir Moses Montefiore (1784-1885), Laurence Oliphant (1829-1888), Peretz Smolenskin (1842-1885) gibi birçok Yahudi, Hess gibi düşünmeye başlamıştı. Bunun için onlara göre önce Filistin'de Yahudi çiftçilerine koloniler kurmak ve böylece Yahudi devletinin temellerini oluşturmak gerekliydi. Rus kralı III. Aleksandr'ın 1882 yılında Yahudilere uyguladığı baskı siyaseti ve aleyhlerine çıkardığı yasalar, özellikle Rusya Yahudilerinin bir devlet kurulması fikrini çok daha canlı tuttu. Odesalı Leo Pinsker (1822-1891), 1882 yılında Anti-Semitizmin tedavisi mümkün olmayan bir Yahudi korkusu (Judeophobia) olduğunu işliyordu.[139] Pinsker'in fikirleri, ölümüne kadar başkanlığını yürüttüğü ve 1884'te Kattowitz kentinde düzenlenen Yahudi konferansında kararlaştırılan "Siyon Âşıkları" (Choveve Zion) hareketinin oluşumuna yol açtı. Aynı yılda Avrupa Yahudi gençliği "Bilu" hareketini oluşturdu. Bilu, "Gel Yakub'un Evini Yeniden Birlikte İnşa Edelim" anlamındaki İbranice cümlenin sözcüklerinin baş harflerinden oluşan bir slogan sözcüktür.

Yahudi devleti kurma fikri böylece ortaya çıkınca, bazı Yahudi önderleri, bu devletin Filistin'de değil de, toprağın ucuz oldu-

---

139 *Bkz.* Spiegel (S. H.): *Hebrew Reborn*, Londra, 1931, s. 216.

ğu Uganda veya Arjantin gibi ülkelerden toprak satın alınarak, özellikle fakir Avrupa Yahudilerini çiftçilik yapmaları için oralara göç ettirerek kurulmasını önermişlerdir. Başta Fransız meşhur Yahudi ailesinin reisi Baron Edmond de Rothschild (1845-1934) gibi İngiliz ve Alman vatandaşı zengin Yahudiler 1883'te söz konusu ülkelerden toprak satın alma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak daha radikal Siyonistler devletin Filistin'de kurulmasında ısrarcı olmuşlardır.

Onlardan birisi olan Theodor Herzl (1860-1904) bu işin öncülüğünü üzerine alarak Siyonizm'i evrensel Yahudi siyasetine ve hareketine dönüştürmüştür. Bunda Fransız anti-semitizmi olan Dreyfus olayı son damla olmuştur. Herzl, 1895 yılında yazıp bastırdığı "Yahudi Devleti" (Judenstaat) adlı eserinde "Yahudilerin kendi devleti olacaktır" sloganını ortaya atarak bu işe önem verdiğini göstermiştir. Herzl'in en büyük yardımcısı ve destekçisi Nathan Birnbaum (1864-1937) 1892 yılında bu hareket için ilk defa "Zionism" (Siyonizm) kavramını oluşturmuştu. Dinsizlik suçlamalarıyla Yahudi cemaatlerinden kovulan Herzl, kısa sürede etrafında birçok Siyonist toplayarak, 1897 yılında Basel'de ilk uluslararası Siyonist kongresini yapmıştır. Bu kongrede Siyonizm'in programı belirlenmiştir. "Siyonizm, halksal ve hukuksal olarak Filistin'de Yahudi halkı için beklenen bir yuva kurulmasını ister."[140]

Avrupa ve Amerikadaki Ortodoks ve sosyalist Yahudiler farklı gerekçelerle Filistin'de kurulması düşünülen İsrail devletine karşı çıkmışlardır. Örneğin Ortodoks Yahudi liderlerinden Rabbi Kook, kurulacak devletin seküler olacağı ve Kutsal Kitap'ta vaat edilen Mesih'in önderliğinde olmayacağı gerekçesiyle Herzl'e karşı çıkmıştır. Benzer gerekçelerle karşı çıkanlar arasında Jacob Rosenheim ve Ahad Ha'am lakaplı Asher Ginsberg de vardır. Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Yahudilere bir yer bulup Avrupa'dan göç etmelerini isteyen devletler, Herzl'in yanında yer aldılar. İngiltere hükümeti, Haim Weizmann'ın (1874-1952) girişimiyle, Balfour Deklarasyonu'nda "Yahudilerin Filistin'de Yahudi devleti kurmaya tarihi hakları vardır" açıklamasıyla Si-

140 Frankel (J.): *Theodor Herzl*, Londra, 1946, s. 60.

yonistlere yeşil ışık yakmış oldu. Konumuz siyasi tarih olmadığından burada meseleyi uzatmaya gerek yoktur. Herzl görmese de neticede, 14 Mayıs 1948 Cuma günü saat 16.38'de İsrail (İsrael) adıyla Yahudi devletinin kurulduğu ilan edildi.

Dolayısıyla Siyonizm 19. yüzyılda ortaya çıkan Yahudi mezheplerinin ve akımlarının hem dini hem de siyasi açıdan en önemlisidir. 1897 yılından bugüne sadece İsrail konusunda değil; dünya siyasetinde de en etkin Yahudi ideolojisiydi, hâlâ da dünya çapında oluşturduğu gizli ve açık kuruluşlarıyla öyledir.

8. Neturei Karta

Aramice olan bu deyim, "kentin muhafızları" anlamındadır. Neturei Karta, 1938 yılında Kudüs'te kurulan Yahudi cemaatinin adıdır. Siyonizm'e şiddetle karşıtlığıyla bilinen bu cemaat, Mesih gelmeden kurulan İsrail Devleti'nin meşru olmadığını savunur. Yahudiliğe uygun bir anlayış olmadığı gerekçesiyle Siyonizm'i reddederler. İsrail'in Filistin'i işgalini meşru görmezler ve İsrail'in Filistin topraklarından çekilmesi gerektiğini söylerler; bunu Talmud'tan delillerle ve gerekçelerle açıklarlar. Halen Kudüs'te İsrail'i tanımayan 500 civarında Neturei Karta ailesi vardır.

9. Kabala ve Kabalizm

Kabala (Kabalah, Kabbala, Kabbalah) sözcük anlamı itibarıyla alma, kabul etme, gelenek demektir. Sözcük, İbranice "kıbbel" kökünden gelir. Deyim olarak Yahudilikteki mistik din anlayışını ifade eder.

Yahudilikte mistik hareketler, MÖ 2 ve 3. yüzyılda Ferisiler ile görülürse de, Kabala adının ortaya çıkması, MS 2. yüzyılda Rabbi Şimon bar Yohay'ın Zohar (Nûr, Tecelli) adıyla yazdığı bir kitapladır. Bu eser, Midraş'a benzer şekilde Tora'nın batini bir tefsiridir. Kabala'nın karakterini oluşturan ana unsur, Yahudi mesihçiliğidir.[141]

---

141 Epstein (I.): *Judaism*, Londra, Penguin Books, yeni baskı, 1974, s. 223.

Bu manevi Mesihçilik, Yahudi mistiklerine göre, Tanah ve Talmud kaynaklıdır. Hatta kökenleri Hz. İbrahim'e kadar götürülür. Spekülatif olarak Kabala, insanın üst âlemlerdeki yolculuğunu ve Tanrı ile ilişkisini anlatır; pratik olarak insanın, insanlar ve toplumla olan alma-verme ilişkisini psikolojik temellerle açıklamaya çalışır.

Kabala'da temel iki akım vardır. Birincisi, ilahi yaratmacılıktır (Maaseh Bereşith); bu, Tora'nın "Yaratma" bölümünün Talmûd'daki mistik yorumuna dayanır. Bu akımın kurucusu Rabbi Akiba kabul edilir. Bu akım Filistin'de gelişmiştir.

İkinci akım, Hezekiel'deki "İlahi Araba" (Ma'aseh Merkabah) anlatımına dayanır. Bu akımın kurucusu, Tannatik öğretici Rabbi Johanan ben Zakkay'dır. Bu akım Babil'de gelişmiştir.

Bu akımlardan birincisi, kozmolojik ve kozmogonik düşünceleri anlatır; ikincisi, tanrısallığın sırları ve nitelikleri hakkındaki düşünceleri anlatır.

Her iki Kabala akımı tarih içerisinde ve farklı coğrafyalarda gelişim gösterdi. Daha çok Merkabah Kabala gelişim göstermiştir. Merkabah Kabala, genel olarak Hekalos (Cennetsel Salonlar) genel adıyla anılan birçok eser üretti. Ancak erken dönemlerde yazılmış olan Herkalos eserlerinden günümüze sadece bazı parçalar ulaşabilmiştir. Merkabah akımına mensup mistikler kendilerini "Yorede Merkabah" (Arabadan inenler) olarak adlandırırlar. Bunlar oruç tutma, abdestli olma, Tanrı'nın adını anma gibi züht ve akvaya önem verirler.

Bereşit akımı, daha çok, insanın Tanrı ile ittihadı ve insanın Tanrı'da yok olması, yani fenası konularına ağırlık vermiştir. Bu akımın en önemli eseri, Sefer Yetzirah yani "Yaratılış Kitabı"dır. Ancak aynı adı taşıyan farklı iki eser vardır. Birincisi Talmud'da anılan Yetzirah'tır; ikincisi, Hz. İbrahim'in yazarı olduğu iddia edilen Sefer Yetzirah'tır. Bu iki eser arasında oldukça fark vardır. Hz. İbrahim'e atfedilen, ancak Gaonik dönemde Babil'de yazıldığı sanılan Sefer Yetzirah'ın başlangıç kısmında eserin temel konusu özel olarak anlatılır. Burada eserde, Tanrı'nın 32 yolla kendi adını dışa vurduğu ve eserini yarattığı söylenir. Bu yollar

İbranice alfabenin 22 harfi ve İbranice 1'den 10'a kadar sayıların adlarıdır. Dolayısıyla bizde Hurufilik, Cifr ve Ebced olarak bilinen benzer bir harf ve sayı sembolizmi vardır.

Her ne kadar, Kabalistler öğretilerini Yahudiliğin kutsal kitaplarına dayandırırlarsa da ilk dönem Kabalizm'inde Sümer, Keldâni ve Zerdüştlük gibi kültürlerin ve dinlerin etkisi büyüktür. Daha sonra özellikle Philon ile de Yeni Eflatuncu felsefi unsurlar Kabalizm'e girmiştir.

İlkçağ ve ortaçağın başlangıcında Filistin ve Babil'de gelişen Kabala, 9. yüzyılda Aaron ben Samuel ile Avrupa Yahudilerine aktarılmıştır. Babilli Aaron'un Babil'den İtalya'ya göç etmesiyle Avrupalı Yahudiler arasında da Kabala yayılmaya başlamıştır. Bunda meşhur Yahudi Kalonymus ailesi büyük rol oynamıştır. Özellikle 19. yüzyılda Kabala İtalya, İspanya ve Almanya'da yaygın hale gelmiştir. Hıristiyanlıktaki mistik akımları da etkilemiştir.

Kalonymus ailesi üyeleriyle 917 yılında ilk defa Almanya'ya giren Kabala'nın Alman akımının temsilcisi Judah Ha-Hasid'tir (ölm. 1217). *Sefer Hasidim* kitabının yazarıdır. Öğrencisi Worms Eleazar'dır (1176-1238). Alman Kabalası, Tanrı'nın birliğine vurgu yapmıştır; ancak antropomorfik şekilde yorumlanan bu birliği insan aklı kuşatmıştır denir. Birlik, İlahi Ateş'ten yaratılan İlahi Işık (leabod) olarak görülmüştür; bu ışık aracılığıyla mistikler Tanrı'yı müşahede ederler.

İspanyadaki Kabala öğretisi, 12. yüzyılın başında Jacob Ha-Nazir tarafından geliştirilmiştir. Yazdığı "Maseh es Atzilut" (Sudur Risalesi), Kabala edebiyatının önemli eserlerinden sayılır. Risale Yeni-Eflatuncu varlık anlayışının etkisiyle dört varlık mertebesinden ve onların sırlarından bahseder.

İspanyol Yahudileri arasından da birçok Kabalist çıkmıştır. Bunların en meşhurlarından birisi, Moses Leon'dur (ölm. 1305). Kısmen Aramice ve kısmen İbranice yazdığı *Zohar* adlı eseri, hem düşünsel hem de pratik Yahudi mistisizmi Kabala'yı anlatır. Ancak Moses Leon, *Zohar*'ı kendi kitabı olarak takdim etmemiştir. 2. yüzyılda yaşamış olan Simeon ben Yohay'ın bir eseriymiş gibi

takdim etmiştir. Kısa sürede Yahudi mistiklerinin el kitabı olmuştur. Talmud'dan sonra Yahudilik ve Yahudiler üzerinde en çok etki yapmış eserdir.

Burada Kabala'nın bütün tarihini anlatacak değiliz. Kabala her dönem Yahudiler üzerinde büyük etki yaratmıştır. Kabala, Yahudilik içerisinde ayrı bir din gibi kendisini göstermiştir. Kendisini Mesih olarak tanıtan birçok Yahudi, Kabala inancına dahildir. Ortaçağdaki kadar olmasa da Kabala bugün de Yahudi toplumunda etkilidir. Diğer dinlerin mistik hareketleri gibi Kabala'yı cazip kılan şey, sırrı bilgiler öğretmesi ve bunun ehlinin dışında başkalarına aktarılmasının yasak edilişiyle yasağa olan ilgidir.

10. Nuhçuluk

Hasadizm mezhebi içerisinden bugünlerde en son ortaya çıkan mezhepsel akım, Nuhçuluk (Noachidism, Noahidism) akımıdır. Nuh'un Çocukları (B'nei Noah, B'nei Noach) hareketi olarak da adlandırılan bu günümüz hareketinin, geçmiş dönemlerde Sebomenoi hareketi gibi benzerleri var olmuş ise de onlar tamamen dini karakterlidirler. Şimdiki Nuhçuluk, dini olduğu kadar siyasi ve ideolojik bir hareket olup amacı "evrensel" bir Yahudilik oluşturmaktır. Hareketi önce 1775 yılında "Chabad (Habad)-Lubavitch" adıyla Rus Yahudisi Rabbi Shneur Zalman (1745-1822) başlatmıştır. Chabad-Lubavitch adı "kardeşçe sevgi kenti" demektir. Chabad sözcüğü, hikmet anlamındaki "chochmah", anlayış anlamındaki "binah" ve bilgi anlamındaki "da'at" İbranice sözcüklerinin baş harflerinden oluşan yapma bir sözcüktür. Anlamı "sevgi kenti" demek olan Lubavitch Beyaz Rusya'da bir kenttir.

Chabad-Lubavitch hareketinin sekizinci rabbisi, kısaca "Rebbe" olarak da bilinen Rabbi Menachem Mendel Schneerson (1902-1994) ile hareket, Nuhçuluğa dönüşmüştür. Nuhçuluk, söz konusu Rebbe'nin, Mişna ve Talmud'da yer alan Tanrı'nın Nuh ile yaptığı sözleşmede Nuh'a verdiği 7 emri veya yasayı Musa İbn Meymun'un yorumlarına dayanarak güncellemesidir. Aynı

Rebbe, Başkan George H. W. Bush nezdinde yaptığı girişimle, hareketi senato ve meclisten geçirterek 26 Mart 1991 günü yasal hale getirmiştir. Bugün İsrail, ABD, Kanada ve İngiltere'de taraftarı olan hareket, 2004 yılında Kudüs'te "Yeni Sanhedrin" olarak nitelenen "Nuh Oğulları" (B'nei Noah) adıyla da bir meclis oluşturmuştur.

Bilindiği gibi başta Yahudi Ortodoksluğu olmak üzere bazı Yahudi mezhepler, başka dinlerden ve ırklardan Yahudiliğe geçişi uygun görmezler; ancak Nuh Yasalarına uymaları halinde herkesin kurtuluşa erebileceğini kabul ederler. Dolayısıyla Nuhçuluk bu bağlamda her türlü din mensubuyla ilişkiler kurulmasına ve isteyenlerin Yahudiliğe geçerek Yahudi olabileceklerine imkân sağlamaktadır. Nitekim Nisan 2006 tarihinde hareketin önderleri, İsrail'deki Dürziler ve başkanları Şeyh Muvaffak Tarif ile bir toplantı yapmışlardır. Yine, Mart 2007 tarihinde evrensel öğretilerini anlatmak üzere 60 ülkenin büyükelçilerini davet ederek bir toplantı daha yapmışlardır. Hareket son şekliyle başta Hıristiyanlar ve Müslümanlar olmak üzere farklı din mensuplarıyla, Vatikan'ın ve Protestanların yürüttüğü gibi, bir çeşit dinler arası diyalog faaliyetidir. İnsanlığın barışı için tarihte yaşanmış kötü olayların karşılıklı bağışlanması düşüncesini öne çıkararak kardeşliğe dayanan ortak bir sevgi kenti oluşturmayı isterler. Bununla da hem İsrail içindeki Müslüman nüfusu nötrleştirmeyi, hem de İsrail dışındaki anti-semitist düşünceleri ve hareketleri önlemeyi amaçlamaktadırlar.

D. Yahudilikte Etnik ve Kültürel Sınıflar

Yahudiler ve Yahudi dininden olanlar, etnik ve kültürel olarak temel dört sınıfa ayrılırlar: İsrailoğulları, Aşkenazlar, Samiriler (Samarililer) ve Beta İsrael. Bunlar mezhep değildirler.

1. İsrailoğulları

Irken Sami kökenli ve dinen de Musevi veya Yahudi olanlardır; başka bir ifadeyle Hz. Yakup soyundan gelenlerdir. Bunların da

bazı alt sınıfları vardır. Bunlar, bulundukları coğrafyanın tesiriyle sadece birbirlerinden kültürel olarak ayrılırlar.

a) Sefardik Yahudileri: Sefarad, İbranice İspanya demektir. İspanya, Portekiz ve İtalya gibi ülkelerde yaşayan Sami kökenli Yahudilere Sefaradlar denir. Bunların konuştukları dile "Ladino" deniyordu. Ladino İspanyolcanın Kastilya lehçesidir; fakat bu lehçede İbranice, Rumca, Türkçe birçok sözcük ve deyim vardır.

b) Mağrib ve Mizrahi Yahudileri: Kuzeybatı Afrika, Arap ülkeleri ve İran'da yaşayan Sami kökenli Yahudilerdir.

c) Dağ Yahudileri: Cuvuro veya Cuhuro da denilen Dağ Yahudileri, Dağıstan ve Azerbaycan bölgesindeki Sami kökenli Yahudilerdir. Bunların bölgeye, MÖ 722 yılında Asurluların Yahudileri sürgün etmeleriyle geldikleri kabul edilir. MS 1. yüzyılda Ermenilerin soykırımına uğramışlardır.

2. Türk Yahudileri Aşkenazlar

Aşkenaziler veya Aşkenazlar, dinen Musevi, ırken Türk soylu olanlardır, yani Musevi Hazar Türkleridir. Hazarların bir kısmının 7. veya 8. yüzyılda, Yahudi göçmenlerin Hazar ülkesine girmeleriyle Yahudiliği benimsediği kabul edilir.[142] Bilindiği gibi, Asurlular, Babilliler ve Araplar gibi Samilerin "Aşkenaz" dedikleri; Yunanlıların, Romalıların ve Perslerin "Partlar" dedikleri halk, bizim "Arsaklar" olarak bildiğimiz halktır. Arsaklar da İran Sakalarının bir devamıdır. Arsakların Turani veya Türk soylu olduğunu kabul eden birçok Batılı bilgin vardır.[143] Dolayısıyla onların bir devamı olan Samilerin Aşkenaz dedikleri Hazar halkının da bir Türk halkı olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Modern dönemden itibaren Aşkenazlar üzerine çalışmalar yapan herkes onların etnik olarak Türk olduğunu kabul etmiştir. Ünlü Türk düşmanı fakat iyi bir tarihçi ve dilci olan J. Ernest Renan (1823-1892) onların Türk olduğunu söylemiştir. Eğer konuyla il-

142 Artamanov (M.): *The History of the Chazars*, Leningrad, 1962; Kuzgun (Ş.): *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1985, s. 96-146.

143 Rawlinson (G): *Parthia*, Londra, 1. baskı, 1893.

gili yüzde bir bile tereddüdü olsaydı Renan Aşkenazlara Türk demezdi. Yine Renan'ın dediği gibi, Hazar Hanlığı dağılınca birçok Aşkenaz kabilesi Balkanlara ve Kuzey Avrupa'ya göç etmiştir. Zamanla Türkçelerini kaybederek bölgenin dillerini benimsemişlerdir. Almanya gibi bazı bölgelerde yerel dil Almanca ile kendi ana dilleri Türkçenin ve din dilleri İbranicenin karışımıyla Yidiş olarak anılan karma bir dil oluşmuştur. Sami kökenli Yahudiler başlangıçta Güney İtalya ve Fransa, özellikle de İspanya ve Portekiz'de yaşıyorlardı. Bir kısmı zamanla Almanya ve diğer Kuzey Avrupa ülkelerine göç ettiler. Oralarda Aşkenazlar ile birlikte yaşamış ve çoğu da Yidiş dilini öğrenmiştir.

Ancak bazı Yahudi yazarlar, siyasi ve ideolojik amaçlı olarak 1940 yılından itibaren Avrupa'da yaşayan ve Avrupa'dan ABD'ye göçmüş bütün Yahudilere Aşkenaz veya Aşkenazi demeye başlamışlardır. Tamamen yanlış olan bu adlandırmayı maalesef bugün de devam ettirenler vardır. Yanlışlığı yukarıda söylediğimiz gibi, Aşkenaz'ın bir din veya mezhep adı değil; etnik bir ad olmasındandır. Onlar genel olarak Hazar Türkleridir; özel olarak Hazar Türklerinin Musevileridir. Aşkenazların dışındaki Avrupa Yahudileri Sami kökenlidirler, yani Yahudi veya İsrailoğullarındandırlar. Özellikle MS 70 yılında Romalıların Mabet'i yıkıp Yahudileri sürgün etmeleri neticesinde İtalya, İspanya, Fransa ve Portekiz gibi Güney Avrupa ülkelerine göçen Yahudiler Sami kökenlidir. Bunlar zamanla İngiltere, Almanya, Polonya ve diğer Kuzey Avrupa ülkelerine dağılmışlardır. Sonra da, bilindiği gibi çoğu Amerika'ya göçmüştür. Oysa Aşkenazların Avrupa'ya ilk göçleri, Sami kökenli Yahudilerin göçlerinden yaklaşık bin yirmi yıl sonradır. Bunları birleştirme siyaseti ise 1930-1950 yılları arasında Avrupa'da kabaran antisemitizm hareketidir. Siyonistler, bütün Avrupalı Yahudileri "Aşkenaz" adıyla güya bir araya toplayarak antisemitizme karşı güç oluşturmak istemişlerdir. Ancak bu aynı zamanda bir hedef saptırmaydı; antisemitizmin önüne Aşkenazları sürmekti. Nitekim o tarihler arasında Avrupa'da Yahudiler aleyhine ne yapılmış ise, bu gerçek Semitik Yahudilere değil; Türk Aşkenazlara ya-

pılmıştır. Hitler'in gaz odalarında yaktığı kimselerin büyük çoğunluğu, 1869 Rus sürgünüyle Almanya ve Polonya'ya sığınan Aşkenazlardır. Dolayısıyla çok kısa ifade edecek olursak, bugün her nerede yaşarsa yasasın bir Aşkenaz, gerçekten Aşkenaz ise dinen Musevi'dir ve kendini Musevi sayar; ancak etnik köken itibarıyla Hazar Türküdür. Aslında Sami kökenli Yahudiler, gerçekte Aşkenazları asla Musevi veya Yahudi saymazlar. Avrupa'da ve Amerika'da yaşayan Yahudiler arasında Türkçe soyad taşıyan birçok Yahudi vardır ki, bunlar Aşkenazidirler.

3. Samiriler

"Şomronim", İbranice "S-M-R" fiil kökünden türemis ve "görüp gözeten, bir şeyi dikkatle izleyen" anlamına gelmektedir. Samiriler Yahudiliğe benzer bir dine inanmakla birlikte Yahudiler tarafından Yahudi kabul edilmeyen bir topluluktur. Samirilerin tarihi oldukça eskidir. MÖ 722 yılında Kuzey İsrail Krallığı yıkılınca, Asur İmparatoru II. Sargon, buranın halkından 30.000 kadarını Asur'a sürmüş (II. Krallar XVIII/11); Babil, Kuta ve Avar'dan adamlar getirerek İsrailoğullarının yerine yerleştirmiştir (II. Krallar XVII/24). Böylece Şomron şehrinin sakinleri ortaya çıkmış ve bunlara "Şomronim" denilmiştir. Tanah'ın II. Krallar kitabında Samirilerin nasıl Yahudileştiği anlatılır.

Samiriler kendilerinin doğrudan Efraim ve Manasseh'in torunları olduğunu iddia ederler. Asurlularca MÖ 722 yılında yıkılan Kuzey İsrail Krallığı'nın vatandaşlarıdırlar. Samirilerden ismen Babil sürgünü zamanından itibaren bahsedilir. Talmud'da anlatılan bazı dini konularda Yahudi geleneklerini yaşattıkları şekliyle bahsedilir; fakat ırken Yahudi olmayanlar olarak gösterilir. Samiriler, sadece Tora'yı kutsal kitap kabul ederler. Kendi Tora'ları ile Yahudilerin Tora'sı arasında da farklar vardır. Samiriler bugün yaklaşık 700-800 kişidir; bunların bir kısmı Nablus, diğer kısmı ise İsrail'in Holon kentinde yaşar.

Yahudiler, Yahudiliğe ihtida eden Samirileri Yahudi olarak kabul etmezler. Yahudiliğe ihtidanın mümkün olmasına rağmen, Samirilerin samimi olmadıkları bahanesiyle onları Yahudi

cemaatinden saymazlar. Yahudiler, Samirileri sürekli dışlamışlardır. Hatta Samiriler kullanıyor diye İbrani harfleriyle yazılan Aramiceyi terk etmişlerdir. Yahudiler ile Samiriler arasında birçok fark vardır. Yahudilerin Tora'sı ile Samirilerin Tora'sı arasında 6000'e yakın fark bulunmaktadır. Samiriler, Kudüs'ün yerine Gerizim'i kutsal mekân olarak kabul ederler ve kendilerini gerçek Yahudi olarak görürler.

a) Samirilerin İnanç Esasları

İnançlarının temel dayanağı Samiri Torası'dır. Samirilere göre Tora, sadece Musa'ya vahyedilen beş kitaptan ibarettir. İnanç esasları da buna uygun olarak beştir:

1. Eşi ve yardımcısı olmayan Allah tektir. Sıfatları insan sıfatına benzemez.
2. Musa, Allah'ın yegâne resulü ve bütün devirler için de peygamberdir. Vahiy onunla son bulmuştur. Onun gibi peygamber bir daha gelmeyecektir.
3. Tevrat, mükemmel ve tamdır. Hiçbir zaman değişmeyecek ve neshedilmeyecektir.
4. Gerizim Dağı ebedi hayat yurdu, bereket dağı ve Allah'ın yeryüzündeki tek makamıdır.
5. Yeniden dirilme günü olacaktır. İyiler cennetle, kötüler cehennemle mükâfatlandırılacaklardır.

Samirilerin ibadet şekilleri Müslümanlarınkine çok benzer. Müslümanlar gibi abdest alırlar. Abdestte, sırasıyla elleri, ağzı, burnu, yüzü, kulakları, sağ ayak ve sol ayağı yıkarlar. Abdest esnasında Tora'dan parçalar okurlar. İbadet dili Aramicedir.

İbadet yerleri, Müslümanların mescidi gibidir. Yahudilerin sinagogları gibi içeride masa veya sıra bulunmaz. İbadetlerinde rükû ve secde vardır. İslami namaza benzer namaz kılarlar. Bazı araştırmacılara göre Samirilerin bu tür ibadet etmelerinin sebebi; uzun süre İslam egemenliği altında yaşamalarından kaynaklanan etkileşimdir. Fakat Yahudilerin de uzun süre İslam egemenliğinde kaldıkları ve etkilenmedikleri göz önüne alındığında bu iddianın gerçeği yansıtmadığı görülür.

b) Günümüzde Samiriler

Yahudiler tarih boyunca hiçbir zaman Samirileri gerçek Yahudi olarak görmemişlerdir; buna rağmen varlıklarını günümüzde de sürdüren Samirilerin sayısı yaklaşık 1000 kişi kadardır. Bunların tamamına yakını İsrail ve Filistin'de yaşamaktadır. Günümüz Yahudileriyle oldukça farklı olmalarından ve kendilerini gerçek Yahudi olarak görmelerine rağmen Yahudi dininden farklı bir dini inancı sahip olmalarından dolayı Samiriliği farklı bir din olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

4. Beta İsrael

Beta İsrael, "İsrail Evi" demektir. Kavram olarak Habeşistan Yahudilerine verilen bir addır. Bu adın, 4. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilir. Beta İsrael, hem çoğunluğu Hıristiyan iken Yahudiliğe dönmüş yerli Habeşliler, hem de göçle oraya giden Yahudiler için kullanılır. Bunlara "yabancılar" ve "sürgündekiler" anlamında ve biraz da aşağılayıcı olan "Falaşa" da denilmiştir. İsrail devletinin 1984 yılında yaptığı Musa Operasyonu ve 1991'de yaptığı Süleyman Operasyonu ile onların çoğu İsrail'e getirilmiştir. Sayıları, 120.000 civarındadır. Beta İsraillilerden Falaşa Mura cemaati, Yahudiliği bırakarak Hıristiyanlığa geçmiştir.

5. Diğer Gruplar

a) Bney Menaşe

"Menaşe Oğulları", Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Manipur ve Mizoram kentlerinde yaşayan ve kendilerinin, İsrail'in kayıp on iki kabilesinden geldiğini iddia eden; fakat asılları Tibetli ve Çinli Kuki, Zomi ve Mizo kabileleri olan yaklaşık 9000 kişidir. Burma ve Tibet dil grubu bir dil konuşurlar. Bu iddia, bir Pentekostalistin, 1951 yılında rüyasında anavatanı İsrail'e ve Yahudiliğe dönmesiyle başlamıştır. Bunlardan bir kısmının 2005 yılında İsrail'e göçlerine izin verildi. Ancak bunun bir din değiştirme olduğu anlaşılınca Hindistan ile İsrail devleti arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.

b) Koçinler

Koçin veya Malabar Yahudileri, eski dönemlerde Güney Hindistan'ın Koçin Krallığında yaşamış Yahudilerdir. Rivayetlere göre Hz. Süleyman döneminde İsrail krallığının ikiye bölünmesinden sonra göç eden bir kısım Yahudi Malabar sahillerine yerleşmiştir. Bu Yahudilere, daha sonraları Avrupa'dan Hindistan'a göç etmiş Ladino konuşan Paradise Yahudilerinden ayırmak için "Kara Yahudiler", ikincilere ise "Beyaz Yahudiler" denilmiştir.

c) Parsimler

Bilindiği gibi Babil sürgünü sonrasında birçok Yahudi Perslere sığınmıştır. Bir kısmı, I. Kurus'un Filistin ve Babil bölgelerini istilasından ve Mabet'in yeniden yapılmasına izin vermesinden sonra geri dönmüştür. İran'da kalan Yahudilere Pers vatandaşı anlamına "Parsim" denilmiştir. Bunlardan bugün yaklaşık 25.000'i İran'da, 100.000'i ABD'de ve 75.000'i de İsrail'de yaşar.

VII.
Kurumsal Yahudilik

Dinlerin birçoğu, ortaya çıktıktan sonra tarihsel gelişim sürecine bağlı olarak insan, öğreti ve kurum anlamında kurumsallaşmışlardır. Bu da, dinlerin hem hayatiyetini sağlamış hem de siyasetten bilime hayatın her alanında, olumlu veya olumsuz anlamda, toplumda etkili olmalarına neden olmuştur. Geçmişte, Türklerin en eski dini olan Kamlık dininin durumunda olduğu gibi, kurumsallaşmamış dinlerden bazı inanışlar bugüne kadar gelebilmişse de, bu tür dinler bir bütün olarak hep yok olup gitmişlerdir. Bu sebeple de Türkler bulundukları coğrafyalara göre, bilindiği gibi Budizm'den İslam'a kadar yeryüzünde var olan her dine geçmişlerdir. Dinlerin kurumsallaşması aynı zamanda din değiştirmelerini de önlemiştir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerin bugün çok canlı bir şekilde devamını sağlayan şey, her şeyden önce erken dönemlerinden itibaren çeşitli anlamlarda kurumsallaşmalarıdır. Dinlerin kurumsallaşmaları, kültüre veya uygarlığa dönüşmelerini de sağlamıştır. Dolayısıyla dinlerin kurumsal oluşumlarını incelemek de önemlidir.

Yahudiliğe göre kurumsal Yahudiliği oluşturan hemen her unsur kitabidir; çünkü bunlar Tanah'ta Tanrı'nın Hz. Musa tarafından yapılmasını istediği ve Hz. Musa'nın da onları gerçekleştirmiş olduğu şekliyle anlatılır.

A. Yahudilikte Din Adamı Sınıfı

İnsansı anlamda en önemli kurumsallaşma dini, anlayan, yorumlayan ve anlatan "din adamı" denilen insanlar sınıfının ortaya çıkmasıdır. Diğer dinlerde olduğu gibi, Yahudilikte de çeşitli işlevleri, nitelikleri ve mertebeleri olan din adamları sınıfı vardır. Bu din adamları sınıfı, Hz. Musa'nın ve Harun'un da geldiği Ya-

kup'un oğlu Levi soyundan gelenlerden olur; çünkü Tanrı Musa'ya onların Harun soyundan olması gerektiğini emretmiştir. Hatta giyim ve kuşamlarını bile Tanrı belirlemiştir: "Bana kâhinlik etmeleri için İsrailliler arasından ağabeyin Harun'u, oğulları Nadav, Avihu, Elazar ve İtamar'ı yanına al. Ağabeyin Harun'a görkem ve saygınlık kazandırmak için kutsal giysiler yap. Bilgelik verdiğim becerikli adamlara söyle, Harun'a giysi yapsınlar. Öyle ki, bana kâhinlik etmek için kutsal kılınmış olsun. Yapacakları giysiler şunlardır: göğüslük, efod, kaftan, nakışlı mintan, sarık, kuşak. Bana kâhinlik etmeleri için ağabeyin Harun'a ve oğullarına bu kutsal giysileri yapacaklar. Altın sırma, lacivert, mor, kırmızı iplik, ince keten kullanacaklar."[144] Tanrı ayrıca Hz. Musa'ya din adamlarını nasıl ve hangi kurallara göre atayacağını da en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır.[145] Bu din adamlarından önemlilerini tanıtalım.

1. Haham (Rabbi, Rabi)

Haham, Müslümanların bütün Yahudi din adamlarına verdikleri genel bir addır. İslam'a göre Rab, Tanrı'nın isimlerinden biri olduğu için bunu Yahudi din adamları için kullanmayı uygun görmemişlerdir; zaten Kuran da onlar için haham adını kullanmıştır. Müslüman ülkelerde yaşayan Yahudiler de haham sözcüğünün kullanılmasını tercih ederler. Yahudiler ve Batılılar haham yerine Rab, Rabi, Rabbi, Rahban, Ribi adları kullanırlar; çoğulu Rabbanine, Rabbim ve Rabbay'dır. Rabbi, sözcüğü Sami dillerindeki R-B-B kökünden türetilmiştir; İbranicesi Rav'dır. Rabbi sözcüğünün, "yüce", "efendi", "üstat" gibi anlamları vardır.

Yahudilikte Rabi kelimesinin kullanımı MS 200 yılına doğru ilk defa Mişnah'ta geçmiştir. Başlangıçta özellikle Yahudi Yüksek Meclisinin (Sanhedrin) başkanları için kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde (bugünde olduğu gibi) bütün Yahudi din adamları için kullanılmaya başlanmıştır.

---

144 Çıkış 28:1-5.
145 Çıkış 29:1-37.

2. Kâhin (Kohen)

Kâhin Yahudilerin dini reisine ve fıkıhçılarına verilen addır; İbranicesi kohendir (çoğulu Kohanim). Sözlük anlamı, hizmet eden kişi demektir. Deyim olarak; genelde Hz. Musa'nın ağabeyi Harun soyundan gelen ve tapınakta Tanrı ile insan arasında aracılık yapan, kurban kesen ve halk için dua eden din adamı anlamlarına gelir. Kâhinlerin başlangıçta büyücülük, falcılık ve gaipten haber verme gibi vazifeleri de vardı; ancak bu sonradan, Yasalar kitabında yasaklanmıştır.[146] Mabet'in 70 yılında ikinci kez yıkılmasıyla klasik anlamıyla kâhinlik de tarihe karışmıştır.

3. Levi

Levi, Yakup'un on iki oğlundan birisidir; Levi'nin oğulları ve torunları Yahudilerin on iki oymağından birini oluşturur. Bu oymaktan olanlara Levililer denir. Din adamı olarak Levi, tapınakta görevli kâhinlere mabette yardım eden, tapınağın ve dini yerlerin işlerinden sorumlu kişi demektir. Levilik de klasik anlamıyla, kâhinlik gibi 70 yılında tarihe karışmıştır. Yahudiler, önde gelen kâhinlere ve Levililere, dinen olgun ve kâmil insan anlamına "ihtiyar" da derlerdi. Aynı kavramı, daha sonra Hıristiyanlar da Havariler ve kendi kilise önderleri için kullanacaklardır.

B. Yahudilikte Dini Kurumlar

Bina ve mabet anlamında, Yahudilikteki dini kurumlar Tora'ya göre Tanrı'nın Hz. Musa'ya bir Tanrı konutu yapması emriyle başlar. Tanrı ayrıca bu konutun nasıl olması ve nasıl yapılması gerektiğini de anlatır. "Tanrı'nın konutunu on perdeden yap. Perdeler lacivert, mor, kırmızı iplikle özenle dokunmuş ince ketenden olsun, üzeri Keruvlarla ustaca süslensin. Her perdenin boyu yirmi sekiz, eni dört arşın olmalı. Bütün perdeler aynı ölçüde olacak. Perdeler beşer beşer birbirlerine eklenerek iki takım perde yapılacak... Konut için akasya ağacından dikine çerçeveler yap. Her çer-

146 Yasalar 18:9-14.

çevenin boyu on, eni bir buçuk arşın olacak. Çerçevelerin birbirlerine uyan iki paralel çıkıntısı olacak. Konutun bütün çerçevelerini aynı biçimde yapacaksın... Konutu dağda sana gösterilen plana göre yap... Çadırın giriş bölümüne lacivert, mor, kırmızı iplikle özenle dokunmuş ince ketenden nakışlı bir perde yap. Perdeyi asmak için akasya ağacından beş direk yap, altınla kapla. Çengelleri de altın olacak. Direkler için tunçtan beş taban dök."[147]

1. Çadır

Başta Çıkış bölümü olmak üzere Tanah'ta Kutsal Çadır'a (miskan) çok vurgu yapılır ve Mısır'dan çıkıp Sina çölüne gelindiğinde bizzat Tanrı Hz. Musa'ya ibadet, sunu ve toplanma yeri olarak çadır kurmasını emretmiştir.[148] Hatta yapılacak çadırın ölçülerini ve biçimini Musa'nın Tanrı'dan aldığı kabul edilir. Bunun üzerine, bazı rivayetlere göre ilk çadırı, kız kardeşi Miriyem (Meryem) kurmuştur. Çadırın altı ayda yapıldığı rivayet edilir. Ortasına özel bir bölüm yapılarak oraya Ahit Sandığı konulmuştur. Çadır'ın önüne, Tanrı için kesilen kurbanların yakıldığı bir sunak yapılmıştır. Hz. Musa, uzun yıllar dini faaliyetleri buradan idare etmiştir. Bunun yanında, Tanrı ile Musa'nın burada iki arkadaş gibi yüz yüze konuşmuş olduğuna inanılmıştır. Hatta Musa'nın Tanrı ile görüşmek için Çadır'a girmesinin ardından bir bulutun konuşma bitinceye kadar Çadır'ın önünde beklediği rivayet edilir. Çadır bu açıdan kutsaldır ve Hz. Musa'dan çok sonraki dönemlerde ortaya çıkan mabet, mezbah, sinagog (havra) ve Yüce Meclis gibi diğer kurumların nüvesini teşkil etmiştir. Yahudi geleneğine göre Musa ile 40 yıl Sina Çölü'nde yaşayan Yahudiler hiç kuşkusuz ister istemez çadırlarda yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu durum, onların Filistin'in Yahuda bölgesine yerleşmelerine kadar devam etmiştir. Yahudilerin göçebe hayatı sürdükleri bu uzun dönemde, Hz. Süleyman'ın Mabet'i yaptırmasına kadar çadır, mabet olarak kullanılmıştır. Yahudilerce

147 Çıkış 26:1-37.
148 Çıkış 25:1-8.

"Buluşma Yeri" olarak da adlandırılan çadır geleneği, Mabet'in yapımıyla tarihe karışmıştır.

2. Mabet

Yahudi dini edebiyatında mabede "Bet Ha Mikdaş" (Kutsanmış Ev) denir. Kuran Yahudilerin mabedini "el-Mihrab" adıyla anar.[149] Mabedin bütün dinler açısından bir tanımını, yeri kutsal kabul edilsin ya da edilmesin herhangi bir yerde inşa edilmiş tapınak şeklinde yapmak mümkündür. Yahudilik, bilindiği gibi mabet merkezli bir dindir ve Yahudilikte mabet denilince de "Süleyman Mabedi" anlaşılır. Neredeyse bütün Yahudi tarihi bu mabedin yapımı ve çeşitli tarihlerdeki yıkımı esas alınarak dönemleştirilmiştir. Bunun için de Yahudilikte mabedin kavram olarak anlamı daha geniştir. Dini gelenekler açısından mabetler ve benzer mekânlar birbirine denk değildir. Yahudilik gibi bazı dinlerde mabet ve bir kısım mekânlar Tanrı'nın tezahür ettiği ve orada doğrudan O'nunla bağlantı kurulan metafizik alanlardır; dolayısıyla kutsaldırlar.

Kutsallaştırma insanın dünyadaki varoluşunu belli bir mekân, yani başlangıç noktası üzerinden gerçekleştirme, anlamlandırma ve sonsuz kılma eylemi olarak anlaşılabilir. Yahudilikteki mabedin kutsallığı, kutsal kavramının temelinde yatan şey, "seçilip ayrılmış" manasına gelen İbranice "kadoş" kelimesinde ifadesini bulduğu üzere, seçme ve ayrıştırma ilkesi ve eylemidir. Bu açıdan Yahudilik belirgin bir şekilde kutsal ve profan ayrımı ya da karşıtlığı üzerine oturtulmuş bir dindir. Yahudi inanışında ve ibadetinde İsrail kavminin Tanrı ile özel münasebeti neticesinde sahip olduğu kutsallığa paralel olarak yeryüzünün merkezinde bulunduğu kabul edilen İsrail toprakları ve Vaat Edilmiş Topraklar da Tanrı'nın kutsallığının doğrudan tecelli ettiği bölge olarak anlaşılmıştır. Ülküsel İsrail coğrafyası, dıştan içe kutsallığı artan bir coğrafyadır; merkezinde Kudüs, onun merkezinde Siyon ve onun da merkezinde Mabet vardır. Mabedi, MÖ 950

149 Kuran: Meryem, 11.

yılında Hz. Süleyman yaptırmıştır; bunun içinde Mabet aynı zamanda "Süleyman Mabedi" ve "Birinci Mabet" olarak da adlandırılır. Tanah'ta Mabet'in Hz. Süleyman tarafından yaptırılışına, yapısına ve ölçülerine dair oldukça ayrıntılı bilgi verilmiştir.[150]

Tarihen Mabed'in ne zaman yapıldığına dair tam bir bilgi yoktur. Ancak Tanah'ta şöyle bir bilgi vardır: "İsrail halkı Mısır'dan çıktıktan dört yüz seksen yıl sonra, Süleyman, krallığının dördüncü yılının ikinci ayı olan Ziv ayında Rab'bin Tapınağı'nın yapımına başladı."[151] Yahudilerin Mısır'dan ne zaman çıktıkları da kesin olarak bilinmediği için, bu bilgiden Mabet'in yapım tarihini tam olarak tespit etmek olanaklı değildir. Ancak genel olarak Mabet'in yapımına Süleyman'ın saltanatının dördüncü yılında (MÖ 957) başlanıp yedi yıl sonra (MÖ 950) bitirilmiş olduğu kabul edilir. Süleyman Mabedi'ne İbranicede "Hekal" da denilmektedir; sözcüğün Sümerce "büyük ev" anlamına gelen "E-gal" kelimesinden türetilmiş olduğu kabul edilir.

Yahudi geleneğine göre kutsallığın doruğa ulaştığı mekânı temsil eden Mabet'in Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı Tanrı'ya kurban etmek üzere götürdüğü tepenin (Morya Tepesi) üzerine inşa edildiği kabul edilir. Mabet, İbranicedeki karşılığıyla "Bet ha-Mikdaş"tır (Kutsanmış Ev). Mabet, Tanrı ile Yahudilerin buluşma yeri olarak kabul edilir. Mabet'in içeriye doğru daralan ve daraldıkça kutsallığı fazlalaşan hiyerarşik yapısı, Babil Sürgünü dönüşü MÖ 515 yılında "İkinci Mabet" adıyla yeniden yapılmasında kendini göstermiştir.

Yeniden yapılan bu mabede "İkinci Mabet " denmiştir. Ancak, Ahamenid kralı I. Darius'un izniyle Zerubbabel tarafından yapıldığı için buna "Zerubbabel Mabedi" diyenler de vardır. Kimin tarafından yapıldığı veya yaptırıldığı konusunda farklı görüşler de vardır. Bunlardan birisi, ikinci mabedin Zerubbabel tarafından değil; sürgün dönüşü Yahudilerin başında bulunan Sesbassal tarafından yapıldığı görüşüdür. Bir başkası, Sesbassal'ın başlatıp Zerubbabel'in bitirdiği görüşüdür. İkinci Mabet'in

150 I. Krallar 5:1; 6:1-38.
151 I. Krallar 6:1.

yapımı için seçilen yerin tam olarak neresi olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Genellikle Kudüs'teki bugün Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa olarak bilinen tarihi eserlerin bulunduğu ve İslami yazınında Harem-i Şerif olarak anılan yere rastladığı sanılmaktadır. İkinci Mabet'i Romalı kral Herod, MÖ 1. yüzyılda yıktırıp yeniden yaptırmıştır; bunun için de bu mabede "Herod Mabedi" ya da "Üçüncü Mabet" denilmektedir. Üçüncü Mabet'in, İkinci Mabet'in yerinde yapıldığı konusunda bir sorun yoktur.

Bu yenilenmeler ve yapımlar esnasında Süleyman Mabedi'nin büyük mimari gelişmelere sahne olduğu kabul edilir. İyi bilineni Herod Mabedi idi. Bu mabet iç içe geçen, gittikçe kutsallığı ve buna bağlı olarak yasak sınırları artan avlular silsilesinden meydana gelmiştir. Mabede girişte ve oturuşta dini temizlik ile cinsiyete ve dini statüye dayalı yer alışlar belirlenmiştir. Temiz kabul edilmeyen İsrailoğulları ve yabancılar, ancak en dıştaki avluya kadar girebilirdi. Bir içteki avluya İsrail kadınları girebiliyordu. İsrailoğulları avlusu olarak isimlendirilen iç avluya sadece dini temizlik açısından uygun durumdaki İsrail erkeklerinin, daha içerideki kohenler avlusuna din adamı sınıfını oluşturan kohen ve Levili erkeklerin, daha da iç kısımdaki kutsal bölüme görevli kohenlerin ve en iç kısımda yer alan en kutsal bölüme ise sadece baş kohenin girmesine izin verilirmiş.

Titus'un MS 70 yılında Mabet'in yıkılmasını emretmesi ve Romalılar tarafından Av ayının 9. günü yıkılıp yerle bir edilmesiyle Mabet Dönemi tamamen sona ermiştir. Ne var ki, Mabet Yahudi toplumunun hafızasındaki yerini korumuştur. Mabet denilince bugün Yahudilerce Birinci Mabet veya Süleyman Mabedi anlaşılır. Günümüzde Mabet'ten kalan Batı Duvarı, yaygın ismiyle "Ağlama Duvarı", Yahudiler için dini, tarihi ve sembolik değerini ve kozmik önemini hâlâ korumaktadır.

3. Mezbah ve Sunak

Yahudilik bir kurban ibadeti dinidir demiştik. Bunun için Yahudilikte kurban kesilen yer anlamına "mezbah" kavramı ve kuruluşu ayrıca önem arz eder. Mezbah, bazen görkemli binalardı ve

burada Yahudiler din adamlarının yönetiminde törenle topluca kurbanlar keser ve onları yakarlardı. Türkçemizdeki mezbaha sözcüğü de Arapça yoluyla Tora'daki mezbah sözcüğünden gelmedir. Eski Ahit'te Tanrı'ya ilk mezbah yapan olarak Hz. Nuh anlatılır. Hz. Nuh'tan sonra Hz. İbrahim'in de mezbah inşa ettiği kabul edilir; onun zamanında kurban önemli bir ibadete dönüşmüştür. Mezbah yapımı, Hz. İbrahim'e bir Tanrı emridir: "Ve Rab Abram'a görünüp dedi: Bu memleketi senin zürriyetine vereceğim ve kendisine görünmüş olan Rabbe orada bir mezbah yaptı. Ve oradan Beyt-el'in şarkında olan dağa hareket etti, garbında Beyt-el ve şarkında Ay olarak çadırını kurdu ve orada Rabbe bir mezbah yaptı ve Rabbin ismini çağırdı.[152] Daha sonra aynı şekilde, Hz. Musa Allah'tan On Emir'i aldıktan sonra, yaptığı ilk iş bir mezbah kurmak olmuştur: "Ve Musa, Rabbin bütün sözlerini yazdı ve sabahleyin erken kalkıp dağın eteğinde bir mezbah ve İsrail'in on iki sıptına göre on iki sütun kurdu."[153] "Ve Musa bir mezbah yaparak adını Yehova-nissi[154] koydu."[155] Yahudilikte bir kurum ve kuruluş olarak mezbah, sadece kurban ve kurbanın sunulduğu yer anlamı taşımaz; aynı zamanda Tanrı ile ona kurban sunan insanın buluştuğu yer, yani bir mabet olarak kabul edilmiştir.[156] Süleyman Mabedi'nin yapımından önce mezbahlar mabet işlevi görmüştür. Zamanla, Sekem, Beyt-el, Mamre, Beer-sheva gibi yerlerde de kutsal sayılan mezbahlar yapılmıştır; ancak buralarda yapılan ibadetlerin, bireysel olarak kesilen kurbanlardan ve duadan oluştuğu ve yapıların sadelik arz ettiği söylenmektedir.

Sunak ile ilgili Tanrı'nın Musa'ya söylediklerine bir bakalım: "Rab Musa'ya şöyle dedi: 'İsraillilere de ki: Göklerden sizinle ko-

---

152 Tekvin 12:7-8.

153 Çıkış 24:4

154 Yehova-nissi sözcüğünün anlamının, "Yehova bayrağımdır" demek olduğu belirtilir.

155 Çıkış 17:15.

156 Norma (P.): "Autel" mad., *Dictionnaire Encyclopédique de la Bible*, Paris 2002, s. 49.

nuştuğumu gördünüz. Benim yanım sıra başka ilahlar yapmayacaksınız, altın ya da gümüş ilahlar dökmeyeceksiniz. Benim için toprak bir sunak yapacaksınız. Yakmalık ve esenlik sunularınızı, davarlarınızı, sığırlarınızı onun üzerinde sunacaksınız. Adımı anımsattığım her yere gelip sizi kutsayacağım. Eğer bana taş sunak yaparsanız, yontma taş kullanmayın. Çünkü kullanacağınız alet sunağın kutsallığını bozar. Sunağımın üzerine basamakla çıkmayacaksınız. Çünkü çıplak yeriniz görünebilir.'"[157]

4. Sanhedrîn

"Yüce Meclis", "Yüce Konsey" gibi anlamı olan Sanhedrîn sözcüğü, "beraberce oturmak", "toplanmak", "bir araya gelmek" gibi anlamları olan Yunanca "sunedrion" sözcüğünden gelmektedir. Bu Yunanca sözcüğün, İbraniceye ve Aramcaya ne zaman geçtiği hakkında kesin bilgi yoktur; ancak bunun, Yahudilerin Ptolemi idaresine gönderildikleri MÖ 330 yılından sonraki bir tarihte olması muhtemeldir. Kavram olarak ise, Yahudilerin dini ve milli yüksek meclisi veya kuruludur; yetmiş iki din adamından oluşur. Aynı zamanda, bütün dini ve milli meselelerin karara bağlandığı yüksek mahkemedir. Bazılarının kuruluşunu Hz. Musa'ya kadar götürdükleri bu kurumun ilk dönemlerine ait bilgiler mevcut değildir.

"Sanhedrîn" veya "Synhedrion" gibi Yunanca kökenli sözcüklerin yerine Yüce Meclis'i ifade için İbranice karşılıkları olan "Beit Dîn", "Beit Halhidraş" ve "Beit Hava'ad" gibi adlar da kullanılmıştır. Ayrıca Sanhedrîn'e özellikle Yunanca konuşan Yahudilerin "İhtiyarlar Meclisi" anlamında "Gerousia" dedikleri de bilinmektedir. Sanhedrîn kurumunun, Ptolemilerin ve Selösidlerin hâkimiyeti zamanındaki Yahudi idareciler Hasmonların zamanında MÖ 76 yılında kurulduğu kabul edilir; ancak aşağıda da işaret edeceğimiz gibi bu kurumu bizzat Hz. Musa'ya bağlayanlar da vardır. Bu Hasmon sülalesinden Yahuda kralı Alexander Jannaeus'un kurduğu Yahudi sarayının Sanhedrîn adıyla da

157 Çıkış 20:22-26.

anıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Sanhedrîn, başlangıçta Yahudilerin siyasi işleriyle ilgilenen 21 veya 23 askeri ve bilge kişiden oluşan bir kuruldu. Yüce Meclis, "Yontma Taş Salonu" (Lişkat Ha-Gazis) denilen bir binada toplanırdı.

Sanhedrîn, özellikle 70 yılında İkinci Mabet'in yıkımından sonra, dini yönü ağır basan bir "Şeriat Meclisi ve Mahkemesi"ne dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren kurumsal olarak geliştirilen Sanhedrîn'in iki türü vardır: Büyük Sanhedrîn ve Küçük Sanhedrîn.

Büyük Sanhedrîn, sadece Kudüs'te vardı. Bunun üyeleri 71 kişiydi. Bunlardan birisi, Nasi unvanıyla anılan bir başkandı, ikincisi Av (Ab) Beit Din unvanıyla anılan başkan Nasi'nin yardımcısıydı. Geri kalan 69 üye saygın kâhinler veya kohenlerden oluşuyordu. Büyük Sanhedrîn, başta dini ve siyasi sorunları olmak üzere Yahudi toplumunun önemli işlerini çözüme kavuştururdu. Yahudi geleneğine göre Büyük Sanhedrîn'in üye sayısının bu şekilde belirlenmesi, Sayılar kitabında Tanrı'nın Hz. Musa'ya Sina Çölü'nde 70 ihtiyar kişiyi yanına toplamasını emretmesi olayına dayandırılır.[158] Dolayısıyla da bunun için bazı Yahudi bilginler Sanhedrîn'in ilk kurucusu olarak Hz. Musa'yı görürler. Bunun yüksek bir mahkeme gibi çalışmasını da Josaphat'ın oluşturduğu mahkemeye bağlarlar.[159]

Küçük Sanhedrîn, 23 üyeden oluşan yerel meclisti. Birden çok küçük sanhedrîn vardı. Bunlar, Kudüs'ün dışındaki önemli kentlerde bulunurlardı. Doğal olarak Yahudi toplumlarının yerel sorunlarıyla ilgilenirlerdi.

Büyük Sanhedrîn, İkinci Tapınak Döneminde, Kudüs'teki Mabet'in yontma taştan yapılmış salonunda toplanırdı. Daha sonraları, Mabet'in kuzey kısmında, kısmen içinde ve kuzeyde dışında olan ayrı sanhedrîn binası yapılmıştır. Mabet'in 70 yılında yıkılmasından sonra Sanhedrîn, Yavneh kentinde yeniden inşa edilmiştir. Daha sonra Usha, Shearim ve Sephoris gibi bazı kentlere ve nihayet 193 yılında Tiberya'ya taşınmıştır. Romalı-

158 Sayılar 11:16.

159 Choronicles 18:8.

ların baskısı üzerine, başkan IV. Gamaliel (270-290) zamanında sanhedrîn adı kullanımdan kaldırılmış ve "Bet Ha-Midraş" adı kullanılmaya başlanmıştır. En sonunda Roma İmparatoru I. Theodius Sanhedrîn'i yasaklamış ve ortadan kaldırılmıştır. Yahudiler gizlice toplantılar yapmışlar ve en son toplantı 358 yılında olmuştur. Bundan sonra sanhedrîn toplantıları tarihe karışmıştır.

Ortaçağ ve modern dönemlerde Sanhedrîn'in yeniden kurulması denemeleri ve girişimleri olmuştur. Örneğin Hz. Ömer Yahudilerin isteği üzerine, Sanhedrîn'in yeniden inşasına izin vermiştir; ancak bu konuda Yahudiler arasındaki itilaf yüzünden başarılı olunamamıştır. Rabbi Yakub Berad 1538 yılında Sanhedrîn'in yeniden açılması için bir girişimde bulunmuşsa da bu girişim yine başarısızlıkla sonuçlanmıştır. I. Napoleon (Bonaparte), 6 Ocak 1806 günü Fransız Büyük Millet Meclisi'nden bir karar çıkartarak Büyük Sanhedrîn'in Paris'te açılmasına müsaade etmiştir; Avrupalı diğer Yahudilerin de bu işe katılmaları istenmiştir. Ancak Napoleon Bonaparte'ın bunu siyasi çıkarlar için yaptığı anlaşılınca Yahudiler vazgeçmişlerdir.

Nihayet 2004 yılının Ocak ayında İsrailli bazı Ortodoks Yahudileri, Sanhedrîn'in yeniden açılması için Tiberya kentinde bir toplantı yapmışlardır; bu konuda Musa İbn Meymun'un önerilerinin temel alınması kararlaştırılmıştır. Ancak bu girişim de Yahudiler arasındaki anlaşmazlık nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

5. Havra (Sinagog)

Mabet'in 70 yılında ikinci kez yıkımıyla Sinagog Dönemi başlamıştır. Sinagog kavramı, "beraber" anlamına gelen "Syn" ve "getirmek" anlamına gelen "ago" köklerinden oluşan ve "toplanma" manasına gelen Yunanca "sunagoge" kelimesinden türemiştir. Kavram olarak sinagog, Yahudilerin ibadet etmek, halkı eğitmek ve kültürel kimliklerini korumak için toplandıkları yer veya mabet demektir. Sinagog için İbranice Bet Ha-Knesset (halkın bir araya geldiği yer), Bet Ha-Midras (öğrenim evi) , Bet Ha-Tefila (dua evi) gibi adlar kullanılmıştır. İslam dünyasında

sinagog yerine havra adı tercih edilmiştir; çünkü Kuran'da sinagog, havra adıyla anılmıştır. İlk Yahudi teolog kabul edilen İskenderiyeli Philon, 1. yüzyılda sinagogu bir mabetten ziyade içerisinde öğretim yapılan bir mektep gibi tanıtır. Sinagoglarda resim ve heykel bulundurmak yasaktır. Bu yasak, On Emir'de Tanrı'nın Musa'ya "Kendine yukarıda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde ya da yer altındaki sularda yaşayan herhangi bir canlıya benzer put yapmayacaksın,"[160] demesine dayandırılır.

İslam'da da resim ve heykel yapmayı yasak olarak görenler aynı mantığa sahiptirler. Hz Muhammed put yapmayı yasaklamıştır. Nasıl Yahudiler yukarıdaki emirden, resim ve heykel yapmanın yasaklandığını anlamışlarsa Müslümanlar da öyle anlamışlardır. Hadis dedikleri uydurma ve birbirleriyle gerçekten çelişen sözler ve birtakım alakasız akıl yürütmelerle kendilerini desteklemeye çalışmışlardır. Burada yasaklanan, tapınma amaçlı put yapmaktır. Oysa Kuran, Hz. Süleyman'ın yaptırmış olduğu resim ve heykellerden övgüyle bahseder.[161] Tanrı, mutlak olarak resim yapmayı yasaklasaydı, bunu herkese yasaklardı.

Kitab-ı Mukaddes'te sinagog ve kaynağı hakkında açık ve net bir bilgi yoktur. Bu nedenle sinagogun ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda kesin olmayan birçok değişik görüş ileri sürülmüştür. Kimileri, Birinci Mabet Döneminde, Yoşiya'nın krallığı zamanında ortaya çıktığını söylerken, kimileri de Babil sürgününden sonra Şabat ve bayram günlerinde Süleyman Mabedi'nin avlusunda yapılan Tora okumaları ve dualarının kurumsallaştırılması neticesinde ortaya çıktığını iddia etmiştir. Bunların yanında MÖ 3. yüzyılda Mısır'da zuhur ettiğini düşünenler olduğu gibi, Ferisilerin tarih sahnesine çıkmaları neticesinde, Yahudi toplumlarının sosyo-ekonomik sorunlarına çare bulmak için seküler bir toplantı evi olarak sinagogun temelini attıkları da iddialar arasında yer almıştır.[162] Genel kabul edilen

---

160 Çıkış 20:4.

161 Sebe' 13.

162 Hachilli (R.): *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Koninklijke Brill NV, Boston, Köln 1998, 15-16.

görüşe göre, sinagog Babil sürgünü esnasında ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre ilk sinagoglar, sürgündeki mabetsiz Yahudilerin dua etmek için bir araya geldikleri küçük toplantı evleri veya yerleriydi.

Süleyman Mabedi'nin MS 70 yılında yıkılmasından sonra sinagog kurum olarak hem büyük gelişme göstermiş, hem de yaygınlık kazanmıştır. Diasporadaki Yahudi toplumları için mabet görevi üstlenmiştir. Ancak Süleyman Mabedi'nin manevi önemini kesinlikle azaltmamıştır. Yahudi âlimleri Süleyman Mabedi'ne ait olan kutsallığı, sinagogu da kapsayacak şekilde genişleterek, Mabet'in yeniden yapımına kadar sinagogu onun yerine koymuştur.[163] Sinagogun Mabed'in yerini doldurmadığını düşünen Yahudiler, sinagoglara gitmemezlik yapınca veya az gitmeye başlayınca teşvik için hahamlar tarafından, "Bir adamın duası ancak sinagogda işitilir,", "Kentinde bir sinagog bulunan ve oraya gitmeyen kişiye kötü komşu denir,", "Sinagoga devam edip de bir gün gitmeyenden Tanrı hesap sorar," gibi özdeyişler ortaya atılmıştır.

Süleyman Mabedi'nin, Kuran ve hadislerdeki "Isra" hadisesinde (Hz. Muhammed'in gece yolculuğu) anılan Mescid-i Aksa[164] ile Kubbetü's-Sahra gibi bazı İslami eserlerin bulunduğu Harem-i Şerif bölgesinde yer alması, Hıristiyan inancına göre ise, Hz. İsa'nın oralarda faaliyette bulunması ve hatta ilk kilisenin orada yapılmasını istediğini anlatan rivayetler sebebiyle, bölge hem Hıristiyanlarca hem de Müslümanlarca kutsal sayılmıştır. Özellikle İsrail devletinin kurulmasıyla ortaya çıkan bazı sorunlar nedeniyle Süleyman Mabedi ister istemez Müslümanlar ve Hıristiyanlar ile Yahudileri zaman zaman karşı karşıya getirmiştir.

---

163 Reformist Yahudiler, sinagogun, yeniden inşa edilene kadar Süleyman Mabedi'nin yerine geçtiği düşüncesini kabul etmezler. Onlara göre, sinagog, Mabed'in yerine geçen bir kurum değil; Süleyman Mabedi'nin kendisidir (Jacobs, "Synagogus", 511).

164 Bakara, 142-144

VIII.
Hukuk ve Ahlak

Burada Yahudi filozofları ve kelamcılarının oluşturdukları kuramsal hukuk ve ahlak anlayışlarından değil; Yahudi kutsal kitaplarında anlatılan pratik hukuk ve ahlak kurallarından bahsedeceğiz.

Bilindiği gibi Yahudilikte temel hukuk ve ahlak kuralları, Hz. Musa'ya vahyedilen On Emir'de anlatılmıştır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi On Emir, az ya da çok farklılıklarla Tora'nın Çıkış, Levililer ve Tesniye kitaplarında tekrarlanmıştır. On Emir'den başka, Yahudi hukuk ve ahlak kuralları en çok Mişna'da derlenmiştir.

Yahudi şeriatının emir ve yasaklarını temel iki sınıfa ayırarak anlatmak gerekir. Birincisi, tabusal emir ve yasaklar; ikincisi, toplumsal emir ve yasaklar.

A. Bireysel Emir ve Yasaklar

1. Tabusal Emir ve Yasaklar

Tabusal emir ve yasaklar, tanrısallığın öne çıkarıldığı, Tanrı hakkını gözeten emir ve yasaklardır. Bunlar, tanrıları yüceltmeye ve onlardan korunmayı öne çıkarırlar. Tabu olan emir ve yasaklar daha çok ferdidir. Bunların tamamı kitabidir.

İnanç konularında olduğu gibi Hz. Musa'nın şeriatı da eski Samilerin ve yabancı dini kültürlerin etkisiyle totem ve tabu inançlarıyla karıştırılmıştır. Bu, en çok pislik-temizlik veya haramlık-helallik kavramlarında görülür. Çünkü birçok çok eski ve hatta nispeten yeni dinlerde olduğu gibi Yahudilikte de kutsallık iki yönlüdür: Bir yönüyle kutsallık, kutsal olandan uzak durmayı, çekinmeyi ve saygıyı; ikinci yönüyle tehlikeyi, pişmanlığı ve lanetlenmeyi gerektirir. Bu açıdan birçok emir ve yasak fiziksel

olarak temiz ve pis olmakla değil, manevi olarak temiz ve pis olmakla ilgilidir. Bu bağlamda eski Yahudi şeriatından örnekler vererek konuyu daha belirgin hale getirebiliriz.

a) YHVH Adını Ağza Almamak

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Yahudi teolojisi başlangıçta Yahveci anlayışın ağır bastığı bir anlayıştı. Buna göre Tanrı, YHVH'dir ve onun ağza alınması ve söylenmesi yasaktır. Çünkü genelde bunun anlamı, "Ben ne isem, O'yum,", "Ben Benim," demiş Tanrı.[165] Bunun için de Yahudiler, "O ne ise, O'dur," (YHVH) derler ve Tanrı'yı kendisinden başka bir şeyle anlatmaz ve nitelemezler. Başka türlü bir adla veya nitelikle Tanrı'yı anmak, Yahudiliğe göre O'nun kutsallığına zarar verebilir.

b) Ölü ile İlgili Tabu

Yahudilerce ölü insana dokunmak, öbür dünyaya giden kimse olduğu için mundar sayılır. Ölüye dokunan insan ve nesneler pis sayılır. Ölüye dokunan insanın üçüncü veya yedinci gün özel temizlenme seremonisiyle temizlenmesi gerekir. Ölüye dokunmakla mundar olan insan, temizlenmeden başka insanlara veya nesnelere dokunursa onlar da mundar olur. Öyle ki başkâhinler bile, ölen anasının ve babasının cenazesinde ve defin işleminde onların yakınında olamaz. Bu anlayışın Yahudiliğe Yeni Zerdüştlükten geçtiğini sanıyoruz. Çünkü benzer anlayış Zerdüştilerde ve Yeni Zelenda'daki Maorilerde de aynen vardır.

c) Hastalıklarla İlgili Tabu

Tanah'ta birçok hastalık adı geçer; bunların çoğunun bugün ne tür hastalıklar olduğu bilinmiyor. Bilinenleri veba ve cüzamdır. Hastalıklar, Tanrı'nın insanlara ve nesnelere verdiği ceza olarak görülür. Cüzam örneği sadece insanlarda değil, evin duvarlarında veya evdeki eşyalarda da görülebilir. (*bkz.* Levililer: 13, 47).

---

165 Çıkış 3:14.

d) Vücut Akıntıları ile İlgili Tabu

Bir insanın vücudundan bir akıntı çıkarsa, o insanın kullandığı ve değdiği her şey mundar kabul edilir. Akıntı kesildikten yedi gün sonra kendisini ve dokunduğu şeyleri yıkaması gerekir. Sekizinci gün, iki kumruyu veya iki güvercini Toplanma Çadırı'na götürecektir. Başkâhin, onlardan birisini suç kurbanı olarak, diğerini Tanrı'ya sunu olarak kesecektir; Tanrı'ya sunu olarak kesilen, sonra yakılır.

Aynı şekilde âdet gören kadınlar, elbiseleri ve yattıkları yatak da dahil yedi gün murdar sayılırlar; yedi gün sonra kendilerini ve eşyalarını temizlemeleri, sonra da iki güvercin veya kumru kurban etmeleri gerekir. Çocuk doğuran kadınlar da murdar sayılırlar. Çocuk erkekse, yedi gün murdar kalır; sekizinci gün çocuk sünnet edilir; kadın otuz gün daha yarı murdar olarak kalır. Çocuk kız ise, kadın altmış yedi gün murdar kalır. Kadınlar murdarlıklarından yıkanarak kurtulurlar. Yıkandıktan sonra Toplanma Çadırı'na bir yaşına basmış bir kuzu ile bir güvercin veya kumru götürür, onları orada kâhin kurban eder.

Kadınlar âdetten veya doğumdan dolayı kirlenmelerinde temizlenmeden tapınaklara giremezler; kutsal şeylere dokunamazlar.

e) Bitki ve Hayvan Tabuları

Yahudiler hayvanların uyluğunu ve kalça etlerini yemezler; bunun nedeni olarak Yakup, Tanrı ile güreşirken Tanrı'nın Yakup'un uyluğuna dokunarak onu incitmesi gösterilir.

Belirli gün ve bayramlarda mayalı ekmek yememek, Yahudilerin önem verdiği yasakların başında gelir. Yahudilerin yenilebilir kabul ettikleri geviş getiren hayvanların dışındaki hayvanlar ve böcekler murdar görülür. Hayvanların yağlarının yenmesi de yasaktır. "Rab Musa'ya şöyle dedi: İsrail halkına de ki, ister sığır, ister koyun ya da keçi yağı olsun, hayvan yağı yemeyeceksiniz. Kendiliğinden ölen ya da yabanıl hayvanların parçaladığı bir hayvanın yağı başka şeyler için kullanılabilir; ama hiçbir zaman yenmemeli. Kim yakılan ve Rab'be sunulan hayvanlardan

birinin yağını yerse, halkımın arasından atılacak. Nerede yaşarsanız yaşayın, hiçbir kuşun ya da hayvanın kanını yemeyeceksiniz. Kan yiyen herkes halkımın arasından atılacak..."[166]

Ekilecek tohumlar, eğer leş veya murdar şeylere değer ve ıslanırlarsa, ekilmezler; ekilirlerse de ürünleri yenmez. Yeni ekilen meyve ağaçlarının ilk üç yılda verdikleri meyveler murdardır, yenilmezler. Dördüncü yılın meyveleri Tanrı'ya sunu yapılır. Ancak beşinci yıldaki meyveler yenebilir. Her yedi yılda tarlaları ekmek, ağaçları ve bağları budamak yasaktır. Bir tarlaya iki çeşit bitki yan yana ekilmez.

B. Toplumsal Emir ve Yasaklar

Toplumsal emir ve yasaklar ile, Yahudiliğin kişi-kişi, kişi-toplum veya kişi-devlet ilişkilerini düzenleyen hukuksal ve ahlaki pratikleri kastediyoruz. Bunlar kitabi olan toplumsal emir ve yasaklardır.

1. Hukuksal Emir ve Yasaklar

Yahudi kutsal kitaplarında konuyla ilgili çok uzun ve oldukça teferruatlı bilgiler vardır. Biz sadece örnek alıntılarla konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

a) Tanrı'ya İtaatsizliğin Cezası

"Ama beni dinlemez, bütün bu buyrukları yerine getirmezseniz, cezalandırılacaksınız. Kurallarımı çiğner, ilkelerimden nefret eder, buyruklarıma karşı çıkar, antlaşmamı bozarsanız, sizi şöyle cezalandıracağım: Üzerinize dehşet salacağım. Verem ve sıtma gözlerinizin ferini söndürecek, canınızı kemirecek. Boşa tohum ekeceksiniz; çünkü ürünlerinizi düşmanlarınız yiyecek. Size öfkeyle bakacağım. Düşmanlarınız sizi bozguna uğratacak. Sizden nefret edenler sizi yönetecek. Kovalayan yokken bile kaçacaksınız. Bütün bunlara karşın beni dinlemezseniz, günahlarınıza karşılık cezanızı yedi kat artıracağım. İnatçı

166 Levililer 7:22-27.

gururunuzu kıracağım. Gök demir, yer bakır olacak. Gücünüz tükenecek. Topraklarınız ürün, ağaçlarınız meyve vermeyecek. Eğer karşı çıkmaya devam eder, beni dinlemek istemezseniz, günahlarınıza karşılık cezanızı yedi kat artıracağım. Üzerinize yabanıl hayvanlar göndereceğim. Çocuklarınızı öldürecek, hayvanlarınızı yok edecekler. Sayınız azalacak, yollarınız ıssız kalacak..."[167]

b) Hayvanlara Ceza

Yahudi hukuku, hayvanların yapacağı herhangi bir olumsuz davranışı suç saymış ve hayvanlara ceza öngörmüştür; bu ceza bazı durumlarda sahibine de öngörülmüştür. Bunu Çıkış kitabından aktaracağımız şu cümleler çok açık bir biçimde anlatmaktadır: "Eğer bir boğa bir erkeği ya da kadını boynuzuyla vurup öldürürse, kesinlikle taşlanacak ve eti yenmeyecektir. Boğanın sahibi ise suçsuz sayılacaktır. Ama saldırganlığı bilinen bir boğanın sahibi uyarılmasına karşın boğasına sahip çıkmazsa ve boğası bir erkeği ya da kadını öldürürse, hem boğa taşlanacak, hem de sahibi öldürülecektir. Ancak, boğanın sahibinden para cezası istenirse, istenen miktarı ödeyerek canını kurtarabilir. Boğa ister erkek, ister kız çocuğunu öldürsün, aynı kural uygulanacaktır..."[168]

Burada konuyla ilgili vurgulanması gereken; bugün için çok anlamsız ve kötü bir husus daha vardır. Tora'da, hayvanlardan ilk defa doğum yapanların yavrularının Tanrı'ya ait olduğu, yani O'na adanması gerektiği anlatılırken şöyle deniyor: "Bütün ilk doğanlar benimdir... İlk doğan sıpanın bedelini bir kuzuyla ödeyin. Bedelini ödemeyecekseniz, sıpanın boynunu kıracaksınız..."[169] Görüldüğü gibi Yahudi dini hukukuna göre hayvanlara Tanrı adına cezalar verilebiliyor ve akıl dışı işkenceler çektirebiliyor. Bunu Tanrı'nın onlara emretmiş olması elbette düşünülemez.

---

167 Levililer 26:14-22.
168 Çıkış 21:28-31
169 Çıkış 34:19-20.

c) Adam Öldürme ve Kısas

cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir."[170] "Adam öldüren kesinlikle öldürülecektir. Başkasının hayvanını öldüren, yerine bir hayvan vererek aldığı canın karşılığını canla ödeyecektir. Kim komşusunu yaralarsa, kendisine de aynı şey yapılacaktır. Kırığa karşılık kırık, göze göz, dişe diş olmak üzere, ona ne yaptıysa kendisine de aynı şey yapılacaktır. Hayvan öldüren yerine bir hayvan verecek, adam öldüren öldürülecektir."[171]

d) Ölüm cezası ve Recm

Tanah'a ve Talmud'a göre suç kabul edilen birçok şeyden dolayı ölüm cezası verilebilir. Recm cezası, özellikle Tanrı'ya karşı küfür, zina, cincilik ve ruh çağırma, din değiştirme suçlarından verilir. Örnek olarak bazı alıntılarla konuyu aydınlatmaya çalışalım:

Anne-Babaya Kötülük Yapmak ve Zina:

"Annesine ya da babasına lanet eden herkes kesinlikle öldürülecektir. Annesine ya da babasına lanet ettiği için ölümü hak etmiştir. Biri başka birinin karısıyla, yani komşusunun karısıyla zina ederse, hem kendisi, hem de zina ettiği kadın kesinlikle öldürülecektir. Babasının karısıyla yatan, babasının namusuna leke sürmüş olur. İkisi de kesinlikle öldürülecektir. Ölümü hak etmişlerdir. Bir adam geliniyle yatarsa, ikisi de kesinlikle öldürülecektir. Rezillik etmişler, ölümü hak etmişlerdir. Bir erkek başka bir erkekle cinsel ilişki kurarsa, ikisi de iğrençlik etmiş olur. Kesinlikle öldürülecekler. Ölümü hak etmişlerdir. Bir adam hem bir kızla hem de kızın annesiyle evlenirse alçaklık etmiş olur. Aranızda böyle alçaklıklar olmasın diye üçü de yakılacaktır. Bir hayvanla cinsel ilişki kuran adam kesinlikle öldürülecek, hayvansa kesilecektir. Bir kadın cinsel ilişki kurmak amacıyla bir

170 Çıkış 21:24-25; Levililer 24:20; Tesniye 19:21.
171 Levililer 24:17-21; Tesniye 19:21.

hayvana yaklaşırsa, kadını da hayvanı da kesinlikle öldüreceksiniz. Ölümü hak etmişlerdir. Bir adam anne ya da baba tarafından üvey olan kız kardeşiyle evlenir, cinsel ilişki kurarsa, utançtır. Açıkça aşağılanıp halkın arasından atılacaklardır. Adam kız kardeşiyle ilişki kurduğu için suçunun cezasını çekecektir. Âdet gören bir kadınla yatıp cinsel ilişki kuran adam kadının akıntılı yerini açığa çıkarmış, kadın da buna katılmış olur. İkisi de halkın arasından atılacaktır. Teyzenle ya da halanla cinsel ilişki kurmayacaksın. Çünkü yakın akrabanın namusudur. İkiniz de suçunuzun cezasını çekeceksiniz. Amcasının karısıyla cinsel ilişki kuran adam, amcasının namusuna leke sürmüş olur. İkisi de günahlarının cezasını çekecek ve çocuk sahibi olmadan öleceklerdir. Kardeşinin karısıyla evlenen adam rezillik etmiş olur. Kardeşinin namusunu lekelemiştir. Çocuk sahibi olmayacaklardır."[172]

Tanrı'ya Sövmek:

"İsrail halkına de ki, kim Tanrı'sına lanet ederse günahının cezasını çekecektir. Rab'be söven kesinlikle öldürülecektir. Bütün topluluk onu taşlayacak. İster yerli ister yabancı olsun, Rab'be söven herkes öldürülecektir. Adam öldüren kesinlikle öldürülecektir. Başkasının hayvanını öldüren, yerine bir hayvan vererek aldığı canın karşılığını canla ödeyecektir. Kim komşusunu yaralarsa, kendisine de aynı şey yapılacaktır. Kırığa karşılık kırık, göze göz, dişe diş olmak üzere, ona ne yaptıysa kendisine de aynı şey yapılacaktır. Hayvan öldüren yerine bir hayvan verecek, adam öldüren öldürülecektir. Yerli yabancı herkes için tek bir yasanız olacak. Tanrınız Rab benim..."[173]

Cincilik:

"Cincilik yapan ve ruh çağıran ister erkek olsun, ister kadın olsun kesinlikle öldürülecektir. Onları taşlayacaksınız. Ölümlerinden kendileri sorumludur."[174]

---

172 Levililer 20:9-21.
173 Levililer 24:15-22.
174 Levililer 20:27.

Din Değiştirmek:

"Öz kardeşin, oğlun, kızın, sevdiğin karın ya da en yakın dostun seni gizlice ayartmaya çalışır, senin ve atalarının önceden bilmediğiniz, dünyanın bir ucundan öbür ucuna dek uzakta, yakında, çevrenizde yaşayan halkların ilahları için 'Haydi gidelim, bu ilahlara tapalım' derse, ona uymayacak, onu dinlemeyeceksin. Ona acımayacak, sevecenlik göstermeyecek, onu korumayacaksın. Onu kesinlikle öldüreceksin. Onu önce sen, sonra bütün halk taşa tutsun. Taşlayarak öldürün onu. Çünkü Mısır'dan, köle olduğunuz ülkeden sizi çıkaran Tanrı'nız Rab'den sizi saptırmaya çalıştı. Böylece bütün İsrail bunu duyup korkacak. Bir daha aranızda buna benzer kötü bir şey yapmayacaklar."[175]

İrtidad da denilen din değiştirme meselesi dinlerle ilgili sürekli bir gündemdir. Bu, görüldüğü gibi Yahudilikte kitabi olarak yasaktır ve cezası ölümdür. Çünkü Yahudiliğe göre din değiştirme, Yahudilerin Tanrı ile yaptıklarına inandıkları ahdi (sözleşme) bozmak anlamına gelir. Hıristiyanlıkta ise, ortaçağda genelde iki görüş vardır. Birincisi, Yahudilik etkisiyle Yahudilikte olduğu gibidir. Bu genel görüştür. Engizisyonun uygulandığı dönemlerde birçok insan bu suçla suçlanarak öldürülmüştür. İkincisi, din değiştirenlere hiçbir ceza ve yaptırım öngörmeyen görüştür. Bu azınlık görüşünü ilk ortaya atanlarından biri, Kilise babalarından Tertullian'dır. O, nasıl bir dini kabul etmek insanın özgür iradesiyle oluyorsa, dini bırakmak veya bir başka dini seçmek de irade işidir; bu konuda zorlama olmamalıdır, demiştir.[176] Bugün modern dönem Hıristiyanlıkta, Tertulliancı anlayış hâkimdir. İslam'a gelince; Kuran'da konuyla ilgili aleyhe hiçbir hüküm yoktur. Kelamcıların ve hukukçuların konuyla ilgili farklı görüşleri Hz. Muhammed'in sünnetine dayanır. Şafiilere ve Hanbelilere göre, İslam'dan çıkarak din değiştiren kişi (mürted), kadın olsun, erkek olsun öldürülür. Hanefilerde kadın ise öldürülmez, erkekse öldürülür. Yalvaç Hz. Muhammed zamanında önce Müslüman olup sonra İslam'ı terk eden kişiler olmuştur.

175 Tesniye 13:6-11.

176 Tertullian: To Scapula 2.

Hatta onlardan biri Hz. Muhammed'in vahiy kâtibidir. Yalvaç'ın bunlardan biri hariç hiç kimseyi öldürtmediği biliniyor. Öldürttüğü tek kişi, Müslümanlar ve İslam aleyhine faaliyetlerde bulunuyordu. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in o kişiyi öldürtmesi dini değil, siyasiydi. İslam'dan dönenlerin dinen öldürülmesi gerekli olsaydı Hz. Muhammed'in dinden dönen herkesi öldürtmesi gerekirdi. Mezhepler, İslam'dan dönen öldürülür görüşlerinde kısmen Yahudi hukukundan etkilenmişlerdir ve bu etki nedeniyle de Hz. Muhammed'in sünnetini yanlış değerlendirmeleri söz konusudur. Hanefiler aslında, dinden dönenin öldürülme nedeninin dini değil, siyasi olduğunu anladıklarından, o günün koşullarını dikkate alarak kadınlar öldürülmez, erkekler öldürülür demişlerdir. Kadınların Müslümanlar aleyhine faaliyette bulunacaklarını düşünmemişlerdir. Tabii, erkeklerin öldürülmesini genelleştirmeleri de sünnete göre hatadır. Dolayısıyla, sözü daha fazla uzatmamak gerekirse, İslam'da, dinden çıkanın dini açıdan öldürülmesi yoktur.[177]

Hırsızlık:

"Bir adam öküz ya da davar çalıp boğazlar ya da satarsa, bir öküze karşılık beş öküz, bir koyuna karşılık dört koyun ödeyecektir. Bir hırsız bir eve girerken yakalanıp öldürülürse, öldüren kişi suçlu sayılmaz. Ancak olay güneş doğduktan sonra olmuşsa, kan dökmekten sorumlu sayılır. Hırsız çaldığının karşılığını kesinlikle ödemelidir. Hiçbir şeyi yoksa hırsızlık yaptığı için köle olarak satılacaktır. Çaldığı mal –öküz, eşek ya da koyun– sağ olarak elinde yakalanırsa, iki katını ödeyecektir..."[178]

Adalet ve Yalancı Şahitlik:

"Yalan haber taşımayacaksınız. Haksız yere tanıklık ederek kötü kişiye yan çıkmayacaksınız. Kötülük yapan kalabalığı izlemeyeceksiniz. Bir davada çoğunluktan yana konuşarak adaleti saptırmayacaksınız. Duruşmada yoksulu kayırmayacaksınız.

---

177 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için *bkz.* M. Bayrakdar: *İslam'da Düşünce Özgürlüğü*, Ankara, Türk Demokrasi Vakfı, 1995.

178 Çıkış 22:1-4.

Duruşmada yoksula karşı adaleti saptırmayacaksınız. Yalandan uzak duracak, suçsuz ve doğru kişiyi öldürmeyeceksiniz. Çünkü ben kötü kişiyi aklamam."[179]

Rüşvet:

"Rüşvet almayacaksınız. Çünkü rüşvet göreni kör eder, haklıyı haksız çıkarır."[180]

2. Medeni Hukuk

a) Nişan, Nikâh ve Evlenme

Yahudilikte evlilik önemlidir; evlilik manevi anlamıyla Tanrı'nın müdahil olduğu bir erkek ile bir kadın arasında yapılan birleşme anlaşmasıdır; evlilerin evinde Tanrı'nın hazır olduğuna inanılır. Tek koşul olmamakla birlikte evlilik çocuk yapmak anlamı taşır. "Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, verimli olun, çoğalın dedi; yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun."[181] Yahudi kanunlarına göre evlilik iki aşamadan oluşur; bunlardan ilki "erusin" veya "kiduşin", yani "takdis" denilen nişan törenidir. İkincisi ise, "nissuin" veya "hupa" denilen evlilik törenidir. Erusin, çiftin birbirlerine karşı olan statüsünü, nissuin ise statü değişikliğindeki yasal yaptırımları belirler. Talmud zamanında bu iki tören birer sene arayla yapılırdı; düğün gerçekleşene kadar gelin ebeveyninin evinde kalırdı ve gelinin kaldığı oda damat tarafından hazırlanırdı. Ortaçağdan beri ise, bu iki tören bir arada halka açık olarak yapılıyor. Talmud'a göre erusin, damadın geline bir nesne uzatmasıyla gerçekleşir; bu, yüzük gibi değerli bir nesne olabileceği gibi gelinin damada nişanlandığını belirten bir belge de olabilir.[182] Bu eylemin geçerli olabilmesi için akraba olmayan

179 Çıkış 23:1-6.
180 Çıkış 23:8.
181 Yaratılış 1:27-29.
182 Kiduşin 1:1.

iki erkek şahidin önünde Yahudi kanunlarına göre sözlenme (şiduhin), bir kadın ile erkeğin gelecek bir tarihte evleneceklerini ve şartları belirleyen bir anlaşmadır. Erusinden sonra zina kanunları yürürlüğe girer ve dini boşanma gerçekleşmeden nişan bozulamaz. Nissuinden sonra çift birlikte yaşayabilir. Talmud, kocasının dileklerini yerine getiren kadını oldukça över.[183] Midraş'ta kadının sıkça kocasının yanından ayrılmaması gerektiği belirtilir. Tora evli kadına bazı haklar sunar ve bu haklar rabbilerin arzusu doğrultusunda genişletilebilir.[184]

Talmud'un Ketubot kısmında karı ve kocanın hakları tanımlanır. Rabbiler bu hakları karı ve koca arasında dengelemişlerdir. Talmud, kocanın karısına sunması gereken asgari koşulları sıralamaktadır: günde iki öğün için yetecek kadar ekmek, ışık ve yemek pişirmek için kullanılmak üzere yağ, yemek pişirmek için yeterince odun, meyve ve sebze, bulunulan yerel bölgede kadınların şarap içmesinde sorun yoksa şarap, her Şabat'ta içinde balık ve et bulunan üç öğün yemek ve haftalık olarak bir gümüş sikke (ma'ah).

Tanah ve Talmud'da kadının da bazı görevleri olduğu belirtilir. Bunların başlıcaları iplik eğirmek, dikiş dikmek, kıyafet üretmek, su çekmek, ekmek yapmak ve hayvanlara bakmaktır. Talmud, kocanın karısı için ağır çalışmasını dengelemek adına kadının gelirlerinin kocasına verilmesini buyurur. Eğer kadın, kocası tarafından bakılmaktan feragat ederse kendi gelirini saklama hakkı bulunur. Bu durumdaki bir kadın vefat ederse, Talmud'a göre tüm malvarlığı kocasına geçer.[185] Eğer kadının ikiz çocuğu olmuşsa çocuklardan birine bakmak kocaya düşer.

Yahudilikte karışık evlilik, yani bir Yahudi'nin ister erkek olsun ister kadın, Yahudi olmayanla evliliği ve bu evlilikten doğan çocukların durumu büyük bir sorundur. Genelde böyle bir evlilik yasaktır. Fakat Yahudi mezhepler arasında farklı yaklaşımlar da vardır. Örneğin Ortodoks Yahudilik hiçbir şekilde karışık evliliği kabul etmemektedir. Muhafazakâr Yahudilik karışık

183 Nedarim 66b.

184 Çıkış 21:10

185 Jacob ben Asher: Eben ha-Ezer, 76-77.

evliliğe karşı çıkmamasına rağmen, Yahudi olmayanın Yahudiliğe geçmesini umut eder. Reformist ve Yeniden Yapılanmacı mezhepler, karışık evliliğe karşı çıkmazlar. Evlilikten doğacak olan çocukların bir Yahudi olarak yetiştirilmesini isterler. Fakat Ortodokslar ve Muhafazakârlar Yahudi bir anneden doğmayan çocukları Yahudi olarak tanımazlar. Bugün İsrail'de Yahudi evliliğinin kurumsallaşmış tek şekli dini olandır ve evlilikler Ortodoks bakış açısına uygun olarak yapılmaktadır. Fakat bu yaklaşımın getirdiği bazı sorunlar vardır. Örneğin laik İsrailliler evlenebilmek için yurtdışına çıkmak zorunda kalıyorlar. Çoğu zaman da bu İsrail'de yasal da olsa, hahamlık tarafından Yahudi evliliği olarak kabul edilmemektedir.

b) Boşanma

Yahudilik dinen ve hukuken, zorunlu durumda boşanmaya izin verir. Bunların başlıcaları taraflardan birisinin evlilikteki bir veya fazla sayıda görevlerini ve yükümlülüklerini yerine getirmemesi ve zinadır. Geleneksel Yahudilikte erkek boşar ve kadına "get" adı verilen bir boşanma belgesi verirdi; ayrıca boşanma davasını ancak erkek açabilirdi. 12. yüzyıldan itibaren Yahudilik bazı koşullarla kadına da boşama hakkı verdi. Geleneksel olarak, kocası kaçan veya her ne sebeple olursa olsun nerede olduğu bilinmeyen kadına "aguna" (demir atmış kadın) denilirdi, boş sayılır ve tekrar evlenmesine izin verilmezdi.

c) Miras

"Eğer bir adamın iki karısı varsa, birini seviyor, öbüründen hoşlanmıyorsa; iki kadın da kendisine oğullar doğurmuşsa; ilk oğul hoşlanmadığı kadının oğluysa; adam malını miras olarak oğullarına bölüştürdüğü gün sevdiği kadının oğlunu kayırıp ona ilk oğulluk hakkını veremez. Hoşlanmadığı kadının oğlunu ilk doğan oğul olarak tanıyacak ve ona bütün malından iki pay verecektir. Çünkü bu oğul babasının gücünün ilk ürünüdür. İlk oğulluk hakkı onun olacak."[186]

186 Tesniye 21:15-17.

"Musa, Rabb'in buyruğu uyarınca, İsraillilere şöyle buyurdu: Yûsuf soyundan gelenlerin söyledikleri doğrudur. Rab Selofhat'ın kızları için şöyle diyor: Selofhat'ın kızları babalarının bağlı olduğu oymak ve boydan herhangi bir erkekle evlenmekte özgürdürler. İsrail'de miras bir oymaktan öbür oymağa geçmeyecek. Her İsrailli atalarının bağlı olduğu oymağın mirasına bağlı kalacak. Herhangi bir İsrail oymağından miras alan kız, babasının bağlı olduğu oymak ve boydan biriyle evlenmelidir. Öyle ki, her İsrailli atalarının mirasını sahiplenebilsin. Miras bir oymaktan öbür oymağa geçmeyecek. Her İsrail oymağı aldığı mirasa bağlı kalacak."[187]

3. Kölelik

"Kôleleriniz, cariyeleriniz çevrenizdeki uluslardan olmalı. Onlardan uşak ve cariye satın alabilirsiniz. Ayrıca aranızda yaşayan yabancıların çocuklarını, ister ülkenizde doğmuş olsun ister olmasın, satın alıp onlara sahip olabilirsiniz. Onları miras olarak çocuklarınıza bırakabilirsiniz. Yaşamları boyunca size kölelik edecekler. Ancak bir İsrailli kardeşine efendilik etmeyecek, sert davranmayacaksın..."[188]

C. Ahlaksal Emir ve Yasaklar

1. Hayvansal Yağ Yeme ve Kan İçme Yasağı

"Rab Musa'ya şöyle dedi: İsrail halkına de ki, ister sığır, ister koyun ya da keçi yağı olsun, hayvan yağı yemeyeceksiniz. Kendiliğinden ölen ya da yabanıl hayvanların parçaladığı bir hayvanın yağı başka şeyler için kullanılabilir, ama hiçbir zaman yenmemeli. Kim yakılan ve Rabb'e sunulan hayvanlardan birinin yağını yerse, halkımın arasından atılacak. Nerede yaşarsanız yaşayın, hiçbir kuşun ya da hayvanın kanını yemeyeceksiniz. Kan yiyen herkes halkımın arasından atılacak. "[189]

---

187 Levililer 36:5-9.
188 Levililer 25:44-46
189 Levililer 7:22-27.

2. Eti Yenen ve Yenmeyen Hayvanlar

Yahudi dini hukukunda etinin yenmesi helal sayılan hayvanlar geviş getiren ve çift veya çatal tırnaklı hayvanlardır. İslam fıkhında da aynı kural vardır. Müslüman fakihlere bu konuda bir etki söz konusu olabilir. "Rab Musa'yla Harun'a şöyle dedi: İsrail halkına deyin ki, karada yaşayan hayvanlardan şunların etini yiyebilirsiniz: çatal ve yarık tırnaklı, geviş getiren hayvanların tümü. Ancak geviş getiren ve çatal tırnaklı olan hayvanlardan etini yememeniz gerekenler şunlardır: Deve geviş getirir, ama çatal tırnaklı değildir. Sizin için kirli sayılır. Kaya tavşanı geviş getirir, ama çatal tırnaklı değildir. Sizin için kirli sayılır. Tavşan geviş getirir, ama çatal tırnaklı değildir. Sizin için kirli sayılır. Domuz çatal ve yarık tırnaklıdır, ama geviş getirmez. Sizin için kirli sayılır. Bu hayvanların etini yemeyeceksiniz, leşine dokunmayacaksınız. Sizin için kirlidir."[190]

3. Doğum Yapan Kadınlar

"Rab Musa'ya şöyle dedi: İsrail halkına de ki, bir kadın hamile kalıp erkek çocuk doğurursa, âdet gördüğü günlerde olduğu gibi yedi gün kirli sayılacaktır. Çocuk sekizinci gün sünnet edilmeli. Kadın kanamasından paklanmak için otuz üç gün bekleyecek. Pak sayılması için geçmesi gereken bu günler doluncaya dek kutsal bir şeye dokunmayacak, tapınağa girmeyecek. Ancak, kız çocuk doğurursa, âdet gördüğü günler gibi iki hafta kirli sayılacaktır. Kanamasından paklanmak için altmış altı gün bekleyecektir."[191]

4. Şabat Günü Yasağına Uymayanın Öldürülmesi

"İsrailliler çöldeyken, Şabat Günü odun toplayan birini buldular. Odun toplarken adamı bulanlar onu Musa'yla Harun'un ve bütün topluluğun önüne getirdiler. Adama ne yapılacağı belir-

190 Levililer 11:1-8.
191 Levililer 12:1-5.

lenmediğinden onu gözaltında tuttular. Derken Rab Musa'ya, 'O adam öldürülmeli. Bütün topluluk ordugâhın dışında onu taşa tutsun!' dedi. Böylece topluluk adamı ordugâhın dışına çıkardı. Rabb'in Musa'ya buyurduğu gibi, onu taşlayarak öldürdüler."[192]

192 Sayılar 15:32-36.

IX.
Yahudiliğin Diğer Dinlere Bakışı

Yahudilikte, Yahudi olan ve olmayan ayrımı oldukça önemlidir. Din ile ırkı birleştiren ve Tanrı'nın seçilmiş ve seçkin insanları olduklarını ilan eden Yahudiler, kendilerini üstün insan, diğer insanları dışlayıcı anlamda *öteki* olarak görmüşlerdir. Bu sadece ırksal anlamda değil, dini anlamda da böyledir. Gerçek ve üstün din sadece Yahudiliktir, diğerleri aşağı dinlerdir. Bu, Yahudi ve *öteki* ayrımı hayatın her alanına yansıtılmıştır.

Tanah'ta diğer dinlere ilişkin hiçbir ifade yoktur. Hahamların diğer dinler hakkındaki görüşleri genelde Talmud'un Gemara kısmının Halakha bölümünde vardır. Yahudi olmayanlar dört sınıfa ayrılır: Nuhiler, Putperestler, Samiriler, Hıristiyanlar ve Mürtedler.

Nuhiler veya Yerli Yabancılar (Ger Toşav) Hz. Nuh'un ortaya koyduğu inanç ve ahlak esasını sürdürenlerdir. Bunlar yedi esas olarak şöyle anlatılır: 1) Puta tapmamak, 2) Küfürden kaçınmak, 3) Zina yapmamak, 4) Adalete riayet etmek, 5) Kan dökmemek, 6) Hırsızlık yapmamak ve 7) Eti kanıyla yememek.[193] Bu ilkelere uyanların öbür dünyada kurtuluşa ulaşma imkânları vardır.

Putperestler, hiçbir şekilde kurtuluşa ulaşma imkânı olmayan insanlardır. Putperestler, durumlarına göre Nohri, Akum, Kenani, Aroda Zara, Oved gibi farklı kavramlarla anılırlar. Zerdüştlük gibi bazı dinler de putperestlik olarak görülmüştür.

Samiriler ve Hıristiyanlar, ister Yahudi soyundan olsun, isterse olmasın sapkınlar ve heretiklerdir (min, kuti). Yahudilik, Hz. İsa'yı (Yeşu) ve Hıristiyanlığı reddeder; İsa'yı ne peygamber, ne de Hıristiyanlık inancına göre, Tanrı ve Tanrı'nın insan

193 Eisenberg (R.): *Survival-Israel and Mankind*, Jerusalem-New York, 1991, s. 45.

şekline geçmiş şekli veya Tanrı'nın oğlu olarak kabul eder. İsa'yı yalancı ve Hıristiyanlığı Yahudilikten saptırılmış uydurma bir din olarak görür.

Mürtedler (Mumar), Yahudi iken başka dine geçenlerdir. Onlara asla kurtuluş yoktur. Çünkü onlar ahitleri bozmuşlardır.

Bu dört sınıfa ayrılan Yahudi olmayanlarla ilgili dini ve hukuki bakış açıları, zamana ve Yahudi bilginlere göre az çok değişkendir. Örneğin Musa İbn Meymun'a göre, Müslümanlar ve Hıristiyanlar Nuhiler sınıfına dahildirler. Ancak İslam ve Hıristiyanlık genelde, Yahudiliğin birer sapık mezhebi gibi görülmüşlerdir. Ne Hz. İsa ne de Hz. Muhammed yalvaç olarak görülmüştür. Yuhanna İncil'i, Yahudilerin Hıristiyanlara Kutsal Yasa'yı bilmeyen lanetliler olarak baktıklarından söz eder.[194] Yahudiler, ortaçağda Müslümanlara Deccal olarak bakmışlardır ve ayrıca Türkleri kıyamete yakın bir zamanda ortaya çıkarak Yahudileri ve Hıristiyanları yok edecek Gog ve Magog olarak görmüşlerdir.

Yahudi şeriatı açısından bu dört sınıf insan, "Goyim" olarak görülmüşler ve farklı hukuki muameleye tabi tutulmuşlardır. Bir Yahudi'nin başka bir Yahudi'den faiz alması yasakken, bir Yahudi'nin, Yahudi olmayandan faiz alması şart koşulmuştur. Bir Yahudi'nin Yahudi olmayanı öldürmesi veya onun malını çalması yasaktır; ancak bu dolaylı yolla olursa mubah görülmüştür. Yahudilerin Yahudi olmayanlarla evliliği yasak olduğu gibi, Yahudilerin Yahudi olmayanlarla aynı mezarlığa defnedilmeleri de yasaktır.

194 Yuhanna 7:49.

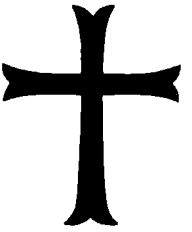

İkinci Bölüm

HIRİSTİYANLIK

Bugün dünya nüfusunun yaklaşık 2 milyarlık kısmını Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Avrupa, Avustralya ve Amerika kıtasındaki nüfusun %90'ı Hıristiyan'dır. Asya ve Afrika kıtalarındaki çeşitli ülkelerde de Hıristiyanlar vardır.

I.
Temel Kavramlar

Hıristiyan: Hıristiyan (Christian, Chretien), kutsanmış anlamına gelen "Hıristos" da denilen Yunanca "Khristos" sözcüğünden gelir. Kavram olarak, Hz. İsa'ya inanan ve onun öğretisini benimseyen kişidir. İslam dünyasında Hıristiyan'a "İsevî", "Nasrâni" gibi adlar da verilmektedir. Ortaçağda Farslar, Hintli Müslümanlar ve Parsiler (Zerdüştiler) Hıristiyanlara "Tarsâ" (Tersa) da demişlerdir.[1] Tarsâ sözcüğünün, "korkmak" anlamındaki Farsça "tersiden" fiilinden türetilmiş olduğu kabul edilir. Sözlük anlamı itibarıyla Tarsâ; putperest, imansız, şeytana ve kötü ruhlara tapıcı demektir.

Hıristiyanlık: Türkçedeki Hıristiyanlık, Batı dillerindeki Hıristiyan dini anlamındaki "Christianisme", "Christimism" gibi adların karşılığıdır. Batı dillerindeki söz konusu sözcükler ve Latince "Christus" sözcüğü, yukarıda da belirttiğimiz gibi Yunanca "Khristos" sözcüğünden türetilmiştir. "Khristos" sözcüğü de, İbranice "Mâşîah" sözcüğünün çeviri karşılığıdır; anlamı Mesih demektir. Daha önce de belirtildiği gibi Mâşîah veya Mesih sözcüğünün sözlük anlamı, "yağlanmış" ve "kutsanmış" demektir. İslam dünyasında Hıristiyanlık için Hz. İsa'ya nispetle "İsevilik"; Hz. İsa'nın doğum yeri olan Nasara kentine nispetle "Nasranîlik" gibi başka kavramlar da kullanılmıştır.

Havari (Apostolos): Havari sözcüğünün anlamı "beyaz giyen", "insanların nefislerini din ile arındıran" demektir. Kavram olarak Havari, Hıristiyanlıkta, Hz. İsa'ya ilk inananlara ve ona yardım eden yakın arkadaşlarına denir. İslam'daki "Sahabe" ve

---

1 Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr: *Rübailer*, çev. M. Kanar, İstanbul, Şule Yay., 2013, s. 187 (358), 358 (699).

"Ashab" karşılığıdır. Bunlar kaynaklarda geçen 12 kişidir; onları Hz. İsa'nın kendisi seçmiştir. Kaynaklarda Havari isimleri arasında bazı farklılıklar da vardır.[2] Matta'ya göre örneğin o on iki isim şöyledir: Petrus (Simun), Andreas, Yakup, Yuhanna, Filipus, Bartalmay, Tomas, Matta, Alfay oğlu Yakup, Taday, Yurtsever Simun ve İsa'ya ihanet eden Yahuda İskariot.[3] Havariler'e kaynaklarda "Elçiler" ve "İhtiyarlar" gibi başka adlar da verilmiştir. İhtiyar, Yahudilikte de din adamları için kullanılmış bir kavramdır.

Hıristiyanlar arasındaki ilk tartışmalardan birisi Havarilik konusunda olmuştur. Havari olarak farklı isimlerin verilmiş olması yanında özellikle Pavlus'un havari olup olmadığı tartışmaların odağını teşkil etmiştir. Çünkü Pavlus, Hz. İsa'yı sağlığında hiç görmemiştir; bunun da ötesinde onun azılı düşmanlarından biridir. Hz. İsa'nın vefatından sonra Hıristiyan olmuştur. Bu gibi gerekçelerle Hıristiyanların bir kısmı onu havari olarak kabul etmez. Ancak Pavlus'un Hz. İsa'yı gökyüzünde gördüğüne ve bu nedenle de Hıristiyan olduğuna inanan Hıristiyanlar, onu havari sayarlar.

Kilise: Hıristiyanlar ilk kilisenin Hz. İsa zamanında Kutsal Ruh'un girişimiyle Kudüs'te kurulduğuna inanırlar. Kilise kavramı başlangıçta sadece mabet anlamında kullanılıyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi zamanla yeni anlamlar yüklenerek kilise memuriyetlerini ifade eden din adamı sınıfı ve Hıristiyanlık anlayışıyla ilgili mezhepler ve doktrinler için de kullanılmıştır.

---

2 Matta 10:2-4; Markos: 3:16-19; Luka 6:14-16; Resullerin İşleri 1:13.

3 Matta 10:2-4.

II.
Hıristiyanlığın Kaynakları

A. Canlı Kaynak Olarak Hz. İsa ve Hıristiyanlığın Doğuşu

1. Hz. İsa'nın Hayatı ve Yalvaçlığı

Burada bizim açımızdan son derece dikkate değer bir hususa işaret ederek konuya girmek istiyoruz. Tanah'ta Hz. Musa'nın hayatıyla ilgili olarak anlatılanların neredeyse hepsi, bazı mucizeleri de dahil, daha özet bir biçimde ve bazı özel durumlar hariç İncillerde Hz. İsa'nın hayatıyla ilgili anlatılanların aynısıdır. Yani sanki Hz. İsa, Hz. Musa gibi anlatılmıştır. Bu anlatımların tümünü burada aktarmamıza imkân yoktur; bu nedenle bazı örneklerle yetineceğiz. Nasıl Hz. Musa, Sina Çölü'nde kırk gün kırk gece Tanrı ile baş başa kalmış ise, Hz. İsa da Kutsal Ruh tarafından İblis'in onu sınaması için çöle götürülmüş ve orada oruçlu olarak kırk gün kırk gece kalmıştır.[4] Sadece Matta'da yer alan bir mucizevi olaya göre, Tanrı, İsa'nın Mısır'a kaçırılmasını emretmiştir. Çünkü bu İncil'e göre, İsa henüz yeni doğmuşken, kendisine secde etmek için bir yıldızı takip ederek Doğu'dan gelen müneccimler, Kral Hirodes'e gelip bölgesinde yeni doğan bir çocuğu sormuşlar. Bundan haberdar olmadığını söyleyen Hirodes, onu bulunca kendisine haber vermelerini istemiş; çünkü Hirodes, gördüğü rüyasını kâhinler Yahudilerden doğacak bir çocuğun tahtını elinden alacağı şeklinde yorumladığından, yeni doğan erkek çocukları öldürmeyi düşünüyormuş.

Müneccimler yine yıldızı takiple Meryem'i ve çocuğunu bulmuşlar, ona secde etmişler. Hirodes'e haber vermeden başka bir yoldan ülkelerine dönmüşler. Bunun hemen akabinde bir melek Yûsuf'a gelerek anası ile çocuğu Mısır'a kaçırmasını söylemiş, o da onları Mısır'a götürmüş. Aynı melek tekrar Yûsuf'a gele-

4 Matta 4:1-2.

rek Hirodes'in ölüm haberini vermiş ve bunun üzerine İsrail'e dönmüşlerdir. Tanah'a göre Hz. Musa'ya ölümü Tanrı tarafından önceden haber verilir,[5] İncillere göre de Hz. İsa'ya da ölümü, Tanrı tarafından önceden, hatta birkaç kez haber verilir.[6] İncillere göre Hz. İsa, çarmıha gerilme öncesinde yüksek sesle şöyle bağırmış: "Eli, Eli, lema şevaktani?" (Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?")[7] Hz. İsa'ya ait olduğu söylenen bu cümlenin aynısı Tanah'ın Mezmurlar (Zebur) bölümünde de vardır.[8] Hz. Davud bir zaman gece gündüz Tanrı'ya yalvarmış; ancak Tanrı ona ses vermemiş, bunun üzerine aynı sözü söylemiş. Hz. İsa hakkında anlatılan bu hikâyeler, anlaşılacağı gibi Tora'da Hz. Musa'nın doğumunda Firavun'un onu öldürmek istemesi hakkında anlatılan hikâye ile büyük benzerlik arz etmektedir. Bu çok doğal bir durumdur; çünkü İncil yazarları Yahudi'dir. Bu yüzden İsa'yı, Musa'ya benzeterek anlatmışlardır. Bu durum, diğer bazı gerekçelerle, son dönem bazı Batılı din adamlarını ve bilginlerini, Hz. Musa ile Hz. İsa'nın her ikisinin veya onlardan birisinin tarihi kişi değil; efsanevi kişi olduğu düşüncesine itmiştir. Hz. İsa'nın tarihi kişiliğini modern dönemde inkâr edenlerin başında din adamı J. Ernest Renan (1823-1892) vardır.[9] Onu takip edenlerin arasında İngiliz filozofu B. Russell (1872-1970) gelir.[10]

Hıristiyanlık demek, Hz. İsa ve onun hakkında konuşmak demektir. Hiç abartısız bütün Hıristiyanlık dini ve teolojisi, Tanrı'nın üzerine değil; Hz. İsa'nın üzerine kurulmuştur. Kristoloji bu teolojinin daha özel bir alanıdır. Hz. İsa, insan ve bir yalvaç mıdır? Hz. İsa, sadece Tanrı mıdır? Hz. İsa, hem Tanrı hem de insan mıdır? Bu ve benzer sorular geçmişte olduğu gibi bugün de Hıristiyanları en çok meşgul eden sorulardır. Deyim yerindeyse onlar, Hz. İsa hakkında konuşmaktan, Tanrı hakkında konuşmaya vakit bulamamışlardır.

---

5 Tesniye 32:48-52.

6 Matta 16:21, 17:22-23; Markos 8:31-32, 9:30-32; Luka 9:43-45.

7 Matta 27:46; Markos 15:34.

8 Mezmurlar 22:1.

9 Renan (E.): *Vie de Jésus*, Paris, 1863.

10 Russell (B.): *Why I Am Not A Christian*, ed. P. Edward, Londra, 1957.

Hz. İsa'nın üvey babası Yûsuf, Yahudiye'nin Beytüllahim şehrindendir. Augustus, imparatorluğunun her tarafında nüfus sayımı yapılmasını emretmiş, Yûsuf bunun üzerine nişanlısı Meryem'le beraber sayılmak üzere Beytüllahim'e gelmiştir. Hz. İsa bu sırada dünyaya gelmiştir. O sırada Roma İmparatorluğu'nun Suriye valisi Kirinius'tur. Luka İncil'inde Hirodes ismi hiç geçmemekte, dolayısıyla Hirodes yüzünden Mısır'a kaçıştan da bahsedilmemektedir. Aksine bu İncil'de nüfus sayımı ve anne ile babanın çocuğu önce Kudüs'e, sonra Galile bölgesindeki kendi kentleri Nasıra'ya götürmeleri var. Matta'da Yahudiye'den Mısır'a gidiş ve Mısır'dan Nasıra'ya dönüş varken; Luka'da Beytüllahim'den Kudüs'e, Kudüs'ten de Nasıra'ya dönüş vardır. Matta'da Kral Hirodes zikredilirken, Lu-ka'da İmparator Augustus ve Vali Kirinius isimleri geçmektedir.

Yahudilikte, Yahudiliğin kurucusu olarak Hz. Musa ve kutsal kitabın her ikisi birlikte önemliyken, İslam'da Kuran, Hıristiyanlıkta ise Hz. İsa ve Tanrı'nın yeryüzündeki konuşan temsilcisi olarak Papa önemlidir. Özellikle günümüz Hıristiyanlığında Hz. İsa'nın yeryüzünde insan olarak görülmesinin vahiy kabul edilmesinden ötürü, İnciller ve diğer kutsal yazılar o kadar önemli değildir. Hatta bazı günümüz Hıristiyanları, özellikle de Cizvit papazları, İncilleri Hz. Muhammed'in hadisleri mesabesinde görürler. Bu bakımdan, İsa'nın kendisi, kutsal yazılardan daha önemlidir. Papalar da İsa'nın yeryüzünde temsilcisi olduklarından ilkesel olarak İncillerden üstün bir konuma sahiptirler.

Hz. İsa hakkındaki en temel kaynaklar, Yeni Ahit içerisinde yer alan İnciller ve diğer kutsal yazılardır. Bu kaynaklarda Hz. İsa'nın hayatı, bazı özel durumlar hariç, genelde adeta Hz. Musa'nın hayatına benzetilerek ve Tora'dan esinlenerek anlatılmıştır. Örneğin Hz. Musa'nın doğduğu yılda Firavun'un o yıl doğan erkek çocukları öldürtmek istemesi ve Musa'nın bundan kurtuluşu[11] gibi, Hz. İsa'nın doğduğu yıl da Kral Hirodes doğan ve doğacak bütün erkek çocukları öldürtmek istemiş ve

11 Çıkış 2:1-10.

çocuk İsa Mısır'a kaçırılarak kurtarılmıştır.[12] İsa'nın da Mısır ile bir bağlantısının kurulması ilginçtir. Musa, yalvaçlığından sonra Yahuda'ya dönmek için Mısır'dan ayrılırken, İsa daha çocukken Mısır'dan Nasıra'ya geri dönüyor. Musa'ya ölümü önceden bildirildiği[13] gibi İsa'ya da, hatta üç kez, ölümü önceden bildiriliyor.[14] Hz. İsa'ya izafe edilen mucizelerin bir kısmı da, Hz. Musa hakkında anlatılan mucizelere benzer. Bunun nedeni, İncil ve diğer kutsal yazıların yazarlarının, Yuhanna hariç tutulursa, hepsinin Yahudi olmasıdır diye düşünülebilir. Hatta bu noktada Freud'un ilginç olan bir görüşünü aktaralım. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, ona göre Tanah'ta olay anlatılmayıp saklanmış ise de, Musa'yı kendilerine Mısır'ın Aten Tanrısı ve dinini öğrettiğini öğrenmeleri nedeniyle Yahudilerin öldürmesi olayı, binlerce yıl sonra kendisi de Yahudi ve eski adıyla Saul olan Pavlus tarafından İsa hikâyesine dönüştürülmüştür; yani Musa, İsa olarak anlatılmıştır.[15]

a) Adı

İsa, Hz. İsa'nın esas adıdır; İncillere göre doğumundan önce Kutsal Ruh, Meryem'e gelerek doğacak çocuğa İsa adının verilmesini söylemiştir.[16] Dolayısıyla adı Tanrı tarafından konulmuş oluyor.

b) Soyu ve Ailesi

Matta ve Luka İncilleri Hz. İsa'nın soyağacını verirler. Matta, İncil'ine Hz. İsa'nın soyağacını anlatmakla başlar; Hz. İsa'nın uzak ceddi olarak Hz. İbrahim'i gösterir ve Hz. Meryem'e kadar 42 kuşak sayar.[17] Luka ise, Hz. İsa'nın uzak cetleri olarak Tanrı'yı ve Hz. Âdem'i sayar;[18] Luka'da onlardan Hz. İsa'ya kadar 76 ku-

12 Matta 2:1-23.
13 Tesniye 32:48-52.
14 Matta 16:21-28; Luka 9:22-27, 44-45; 18:31-34.
15 Freud (S.): *Moses and Monotheism*, New York, 1967, s. 52 vd.
16 Matta 1:21.
17 Matta 1:1-17.
18 Luka 3:23-38.

şak vardır. Dolayısıyla Matta'nın ve Luka'nın saydıkları kuşaklar arasında benzer adlar olduğu gibi çok farklı adlar da vardır.

Matta ve Luka'nın Hz. İsa için verdikleri soyağaçlar ile Hıristiyanlığın Hz. İsa'nın babasız doğduğu hakkındaki genel inancı birbirleriyle tamamen çelişmektedir. Şöyle ki, Matta'nın, Hz. İsa'nın ataları olarak saydığı 42 kişiden sonuncusu Yûsuf ve Hz. Meryem'dir. Luka'nın saydığı 74 kişiden sonuncusu ise Yûsuf'tur ve Hz. Meryem sayılmamıştır. Bu durum ister istemez Yusuf'un Hz. İsa'nın babası olduğu fikrini çağrıştırmaktadır. Matta'da Hz. Meryem'in anılmış olması, sayılan soyağacının Hz. Meryem'in soyağacı olduğunu asla göstermez; çünkü Matta Yûsuf'u son halka olarak saydıktan sonra, kocası olarak tanıtır: "Mesih diye çağrılan İsa'nın kendisinden doğduğu Meryem'in kocası."[19]

c) Annesi ve Babası

Kaynaklar açısından Hz. İsa'nın annesinin Meryem olduğu konusunda hiçbir sorun yoktur. Hz. İsa, Protestanlar hariç, Hıristiyanlara göre babasız dünyaya gelmiştir. Böylece babası yoktur. Kuran'a ve Müslümanlara göre de İsa babasız dünyaya gelmiştir.

Genel görüş Hz. İsa'nın dünyaya babasız geldiğidir. Ancak Luka İncil'inde, Hz. İsa'nın babasının Yûsuf (Marangoz Yûsuf) olduğu belirtilmektedir: "İsa, Yûsuf'un oğlu olarak vazifelerine başladığı zaman otuz yaşındaydı."[20] Protestanlar da bu İncil'e dayanarak Hz. İsa'nın babası olarak Marangoz Yûsuf'u gösterirler.

Burada bir konuya dikkat çekmek gerekir. Söz konusu İncil cümleleri, bugünkü dillere çevrilirken, anlamını genel görüşe uydurmak için, parantez açılarak "sanıldığı gibi"[21] veya parantez açılmadan Yûsuf'un oğlu "olduğu sanılıyordu" gibi ibareler

19 Matta 1:16.

20 Luka 3:23.

21 *The Holy Bible*, Revised Standard Version, 2. Baskı, 1971, s. 57; *bkz.* Luca 3:23.

eklenmiştir.[22] Bundan dolayı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Protestan mezhepleri Katolik ve Ortodoksların aksine, Marangoz Yûsuf'u Hz. İsa'nın biyolojik babası kabul etmektedirler.

Markos İncil'ine göre, Hz. İsa'nın Yakup, Yose, Yahuda ve Simon adlı dört erkek kardeşi ve kız kardeşleri vardır.[23] Yuhanna İncil'ine göre ise, söz konusu edilen kişiler Hz. İsa'nın kardeşleri değil, kuzenleridir.[24] Bu konu da Katolikler ile Protestanlar arasında tartışma konusu olmuştur. Protestanlar onların Hz. İsa'nın gerçek kardeşleri olduğunu kabul ederken, Katolikler manevi kardeşleri olduğunu savunmuşlardır.

d) Doğum Tarihi ve Yeri

Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili bilgiler, dört İncil'den sadece Matta ve Luka'da yer alır; ancak bu İnciller de konuyla ilgili farklı bilgiler verir. Bunlarda ve Yeni Ahit'in diğer yazılarında Hz. İsa'nın doğum tarihiyle ilgili kesin bilgiler yoktur. Doğum tarihiyle ilgili olan tek bilgi, Hz. İsa'nın Yahuda Roma valisi Herodos veya oğlu Arhelas ve Roma İmparatoru Augustus zamanında doğduğu bilgisidir. Matta, Hz. İsa'nın Kral Herodes zamanında doğduğunu söylerken,[25] Luka onun MS 4-6 yılları arasında krallık yapan oğlu Avdelaus zamanında doğduğunu söyler.[26] Bu durumda Hz İsa'nın genellikle MS 4 veya 6 yılında doğduğu kabul edilir. Doğum yeri ise kaynaklarda Filistin'in Beytüllahim veya Nasıra kenti olarak belirlenmiştir.

Hıristiyanların ayin kitaplarında yer alan ve aynı zamanda ilahi olarak da söylenen bu cümlelerde Hz. İsa'nın doğum tarihine ilişkin bilgiler vardır; ancak bunlardan da kesin bir tarih çıkarmak mümkün değildir. "Dünyanın yaratılışından yüzyıllar sonra; Tufan'dan uzun zaman sonra; İbrahim'in doğumundan

---

22 *Kutsal Kitap*: The Bible Society in Timbey Yay., 2001, s. 1283; *bkz.* Luka 3:23.

23 Markos 6:3.

24 Yuhanna 19:25.

25 Matta 2:1.

26 Luka 23:8.

2000 yıl sonra Musa'dan 1500 yıl sonra; kral Davud'dan yaklaşık 1000 yıl sonra; Daniel'in yalvaçlığının 75. yılında, 194. Olimpus'ta; Roma'nın kuruluşunun 752. ve İmparator Octave Augustus'un 42. yaşında ezeli Baba'nın oğlu ezeli Tanrı İsa Mesih Yahuda'nın Beytüllahim kentinde Bakire Meryem'den dünyaya geldi." [27]

Hz. İsa'nın doğduğu tarihe işaret eden bu bilgilerden onun MS 4, 5 veya 6 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Ayrıca belirsizlik sadece doğum yılıyla ilgili değildir; doğduğu gün konusunda da ihtilaflar vardır. Batı Hıristiyanlığı Hz. İsa'nın doğum günü olarak 25 Aralık, Doğu Hıristiyanlığı ise 6 Ocak gününü kabul eder ve o günlerde kutlama ayinleri düzenlerler. Batı kilisesinin 25 Aralık kutlama günü, antik Roma putperestliğinin kutlama gününe dayanır. Doğu Kilisesi'nin 6 Ocak günü de, muhtemelen Greklerin Hıristiyanlık öncesi 6 Ocak'ta kutladıkları AİM, yani zamanın doğumu günü kutlamasına dayanır.

e) Çocukluğu ve Gençliği

Hz. İsa'nın çocukluk ve gençlik yıllarına ait hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Bu yıllarını, doğum yeri olan Galile eyaletinin Nasıra kasabasında geçirdiği tahmin edilmektedir. Sadece Luka İncil'ine göre Hz. İsa 12 yaşındayken, Hz. Meryem ve Yûsuf ile Şabat günü kutlamalarına katılmak üzere Nasıra'da Havra'ya gider. Bilgisi nedeniyle herkes onu övmüş ve ona hayran kalmıştır. Ancak bazı sözleri üzerine Hz. İsa'yı kentten kovmuşlardır.[28]

f) Kardeşleri

İnciller ve diğer yazılarda Hz. İsa'nın erkek ve kız kardeşlerinden bahsedilir.[29] Bu doğruysa Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı

---

27 Breed (D. R.): *The History and Use of Hymns and Hymn-Tune*, New York, 2009, s. 171.

28 Luka 2:41-51.

29 Luka 8:19-20; Matta 12:46-50; Markos 3:31-35.

doğurduktan sonra Marangoz Yûsuf ile muhtemelen sonradan evlendiği anlaşılıyor. Kardeşlerinin sayısı ve adları hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmiştir.

g) Sünnet ve Vaftiz Edilmesi

Hz. İsa'nın sünnet edildiğine dair bilgi sadece Luka İncil'inde vardır. Doğumunun sekizinci günü İsa adı verilerek sünnet edilmiştir.[30] Bütün İnciller, Hz. İsa'nın sünnetinden bahsetmemişlerse de bundan kuşku duymaya gerek yoktur; onun sünnet edilmiş olması büyük bir olasılıktır; çünkü bilindiği gibi sünnet Yahudilikte önemsenen bir hususdu.

Vaftize gelince; Matta, Markos ve Luka İncilleri, Hz. İsa'nın Yahya (Vaftizci Yahya) tarafından Şeria Irmağı'nda vaftiz edildiğinden bahsederler. Ancak Yuhanna, Hz. İsa ve Yahya'nın birlikte olmaları ve tanışıklıklarından bahsetmesine rağmen açıkça onun tarafından vaftiz edildiğine dair bilgi vermez. Ancak Hz. İsa'nın ne zaman vaftiz edildiğine dair de açık bilgi yoktur. Kesin olan şudur: Genelde insanlar çocuk yaşta vaftiz edildiğine göre Hz. İsa'nın da çocukluk yaşında vaftiz edildiği söylenebilir. Hz. İsa'nın vaftiz edilmesini, daha sonra Hıristiyanlıkta ortaya çıkan vaftiz gibi anlamamak gerekir. Hz. Yahya tarafından vücudunun yıkanması, yani bir çeşit boy abdesti şeklinde anlamak gerekir. Yahudilikte de Yahudiliğe giren putperestler için su banyosu yaptırılıyordu. Bunu Hz. Yahya, Mesih'in gelmesinin yakın olduğunu düşünerek, inananların günahlarının bağışlanması ve tövbe için bir arındırmaya dönüştürmüştür. Bu da daha sonra Hristiyanlıktaki vaftiz ayininin oluşumuna temel teşkil etmiştir.

h) Tutuklanması ve Çarmıha Gerilmesi

Hz İsa'nın yalvaçlığını ilan etmesi üzerine Yahudilerle arası bozulur. Özellikle Yahudi bilginleri onu dinlerini bozmaya gelen bir sapkın olarak ilan ederler. Bu yüzden Yahudi ileri gelenleri onu her fırsatta öldürmek isterler. Onlara, daha sonra Hıristiyanlığın bir numarası olacak olan Aziz Pavlus da dahildir. İncillere

30 Luka 2:21.

göre mucize olarak anlatılan olay, muhtemelen İsa'nın sürekli öldürülme korkusu psikolojisi içerisinde olması nedeniyle, ölüp dirileceğini önceden en az üç kez etrafına bildirmesidir.[31] "İsa bütün bunları anlattıktan sonra öğrencilerine, 'İki gün sonra Fısıh Bayramı olduğunu biliyorsunuz,' dedi. 'İnsanoğlu çarmıha gerilmek üzere ele verilecek.' Bu sırada başkâhinlerle halkın ileri gelenleri, Kayafa adındaki başkâhinin sarayında toplandılar. İsa'yı hileyle tutuklayıp öldürmek için düzen kurdular. Ama bayramda olmasın ki, halk arasında kargaşa çıkmasın diyorlardı."[32]

O sırada On ikiler'den biri –adı Yahuda İskariot olanı– başkâhine giderek, 'O'nu ele verirsem bana ne verirsiniz?' dedi. Otuz gümüş tartıp ona verdiler. Yahuda o andan itibaren İsa'yı ele vermek için fırsat kollamaya başladı.[33]

"İsa daha konuşurken, On ikiler'den biri olan Yahuda geldi. Yanında, başkâhinle halkın ileri gelenleri tarafından gönderilmiş kılıçlı sopalı büyük bir kalabalık vardı. İsa'ya ihanet eden Yahuda, 'Kimi öpersem, İsa O'dur, O'nu tutuklayın,' diye onlarla sözleşmişti. Dosdoğru İsa'ya gidip, 'Selam, Rabbi!' diyerek O'nu öptü. İsa, 'Arkadaş, ne yapacaksan yap!' dedi. Bunun üzerine adamlar yaklaştı, İsa'yı yakalayıp tutukladılar."[34]

"İsa'yı tutuklayanlar, O'nu başkâhin Kayafa'ya götürdüler. Din bilginleriyle ileri gelenler de orada toplanmışlardı... Başkâhinle Yüksek Kurul'un öteki üyeleri, İsa'yı ölüm cezasına çarptırmak için yalancı tanıklar arıyorlardı... Başkâhin O'na, 'Yaşayan Tanrı adına ant içmeni buyuruyorum, söyle bize, Tanrı'nın Oğlu Mesih sen misin?' dedi. İsa: 'Söylediğin gibidir.' Bunun üzerine başkâhin giysilerini yırtarak, 'Tanrı'ya küfretti!' dedi. 'Artık tanıklara ne ihtiyacımız var? İşte küfrü işittiniz. Buna ne diyorsunuz?' 'Ölümü hak etti!' diye karşılık verdiler..."[35]

---

31 Matta 16:21-28; Markos 8:31-9:1; Luka 9:22-27.

32 Matta 26:1-5.

33 Matta 26:14-16; Markos14:10-11; Luka 22:3-6.

34 Matta 26:47-50; Markos 14:43-50; Luka 22:47-53; Yuhanna 18:3-12.

35 Matta 26:57-66; Markos 14:53-65; Luka 22:54-55, 63-71; Yuhanna 18:13-14, 19-24.

İsa'yı Vali Pilatus sorguluyor: "İsa valinin önüne çıkarıldı. Vali O'na, 'Sen Yahudilerin Kralı mısın?' diye sordu... Pilatus, 'Öyleyse Mesih denilen İsa'yı ne yapayım?' dedi. Hep bir ağızdan, 'Çarmıha gerilsin!' dediler... Pilatus, elinden bir şey gelmediğini, tersine, bir kargaşanın başladığını görünce su aldı, kalabalığın önünde ellerini yıkayıp şöyle dedi: 'Bu adamın kanından ben sorumlu değilim. Bu işe siz bakın!' Bütün halk şu karşılığı verdi: 'O'nun kanının sorumluluğu bizim ve çocuklarımızın üzerinde olsun!' Bunun üzerine Pilatus onlar için Barabbas'ı salıverdi. İsa'yı ise kamçılattıktan sonra çarmıha gerilmek üzere askerlere teslim etti."[36]

"Dışarı çıktıklarında Simun adında Kireneli bir adama rastladılar. İsa'nın çarmıhını ona zorla taşıttılar. Golgota, yani Kafatası denilen yere vardıklarında içmesi için İsa'ya ödle karışık şarap verdiler. İsa bunu tadınca içmek istemedi. Askerler O'nu çarmıha[37] gerdikten sonra kura çekerek giysilerini aralarında paylaştılar. Sonra oturup yanında nöbet tuttular. Başının üzerine, *bu Yahudilerin kralı İsa'dır*, yazan bir suç yaftası astılar."[38]

Pietro Perugino'nun 1482 yılında çizdiği tablo.

36 Matta 27:11-26; Markos 15:2-15; Luka 23:3-5, 13-25; Yuhanna 18:33, 19:16.

37 Kuran Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini anlattığı gibi bazı ilk dönem Basilides gibi Hıristiyan bilginleri ve mezhepleri de İsa'nın çarmıha gerilmediğine inanmışlardır. Yeri geldikçe bunlar hakkında kısa bilgiler vereceğiz.

38 Matta 27:32-37.

i) Ölümü

Hz. İsa'nın ölüm tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Roma İmparatoru Tiberius zamanında öldüğü söylenmektedir. Bu durumda ölüm tarihinin MS 30 yılından sonra ve muhtemelen de en geç 39 veya 40 yılında olduğu genellikle kabul edilir. "Öğleyin on ikiden üçe kadar bütün ülkenin üzerine karanlık çöktü. Saat üçe doğru İsa yüksek sesle, 'Eli, Eli, lema şevaktani?', yani 'Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?' diye bağırdı. Orada duranlardan bazıları bunu işitince, 'Bu adam İlyas'ı çağırıyor' dediler. İçlerinden biri hemen koşup bir sünger getirdi, ekşi şaraba batırıp bir kamışın ucuna takarak İsa'ya içirdi. Öbürleri ise, 'Dur bakalım, İlyas gelip O'nu kurtaracak mı?' dediler. İsa, yüksek sesle bir kez daha bağırdı ve ruhunu teslim etti."[39] Hz. İsa'nın Kudüs'te öldüğü kabul edilir.

j) Mezara Gömülmesi

"Akşama doğru Yûsuf adında zengin bir Aramatyalı geldi. O da İsa'nın bir öğrencisiydi. Pilatus'a gidip İsa'nın cesedini istedi. Pilatus da cesedin ona verilmesini buyurdu. Yûsuf cesedi aldı, temiz keten beze sardı, kayaya oydurduğu kendi mezarına yatırdı. Mezarın girişine büyük bir taş yuvarlayıp oradan ayrıldı. Mecdelli Meryem ile öteki Meryem ise orada, mezarın karşısında oturuyorlardı.

Ertesi gün, yani Hazırlık Günü'nden sonraki gün, başkâhinlerle Ferisiler Pilatus'un önünde toplanarak, 'Efendimiz' dediler, 'O aldatıcının, daha yaşarken, *ben öldükten üç gün sonra dirileceğim*, dediğini hatırlıyoruz. Onun için buyruk ver de üçüncü güne dek mezarı güvenlik altına alsınlar. Yoksa öğrencileri gelir, cesedini çalar ve halka, ölümden dirildi derler. Son aldatmaca ilkinden beter olur.' Pilatus onlara, 'Yanınıza asker alın, gidip mezarı dilediğiniz gibi güvenlik altına alın,' dedi. Onlar da askerlerle birlikte gittiler, taşı mühürleyip mezarı güvenlik altına aldılar."[40]

---

39 Matta 27:45-50.

40 Matta 27:57-66.

k) Dirilmesi ve Göğe Yükselmesi

"Şabat Günü'nü izleyen haftanın ilk günü, tanyeri ağarırken, Mecdelli Meryem ile öbür Meryem mezarı görmeye gittiler. Ansızın büyük bir deprem oldu. Rabb'in bir meleği gökten indi ve mezara gidip taşı bir yana yuvarlayarak üzerine oturdu. Görünüşü şimşek gibi, giysileri ise kar gibi bembeyazdı. Nöbetçiler korkudan titremeye başladılar, sonra ölü gibi yere yıkıldılar. Melek kadınlara şöyle seslendi: 'Korkmayın! Çarmıha gerilen İsa'yı aradığınızı biliyorum. O burada yok; söylemiş olduğu gibi dirildi. Gelin, O'nun yattığı yeri görün. Çabuk gidin, öğrencilerine şöyle deyin: İsa ölümden dirildi. Sizden önce Celile'ye gidiyor, kendisini orada göreceksiniz. İşte ben size söylemiş bulunuyorum.' Kadınlar korku ve büyük sevinç içinde hemen mezardan uzaklaştılar; koşarak İsa'nın öğrencilerine haber vermeye gittiler. İsa ansızın karşılarına çıktı, 'Selam!' dedi. Yaklaşıp İsa'nın ayaklarına sarılarak O'na tapındılar. O zaman İsa, 'Korkmayın!' dedi. 'Gidip kardeşlerime haber verin, Celile'ye gitsinler, beni orada görecekler.'"[41]

l) Yalvaçlığı

Hz. İsa yalvaç olduktan sonra Mesih İsa olarak anılmaya başlanmıştır. Hz. İsa'nın tam olarak hangi tarihte yalvaç olduğu ve yalvaçlığının kaç yıl sürdüğü kesin olarak bilinmiyor. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Luka İncil'ine göre 30 yaşında yalvaç olmuştur. Eğer bu doğruysa; doğum tarihiyle ilgili verilen tahmini bilgilere bakarak, onun MS 34-36 tarihleri arasında bir tarihte yalvaç olduğu ve yalvaçlığının da üç yıl kadar sürdüğü kabul edildiğine göre en geç MS 40 yılında da yalvaçlığının sona erdiği söylenebilir. Ancak Kuran'ın bir ayetine verilen anlama göre, Hz. İsa'ya çocukluğunda yalvaçlık ve kitap (vahiy) verilir.[42] Eğer ayet böyle anlaşılırsa, Kuran'ın bu konuda İncil'le

---

41 Matta 28:1-10.

42 Meryem 30. Bu ayette, çocuk İsa'nın annesini temize çıkarmak için mucize olarak çocukken konuştuğu anlatılır. Konuşmasında kullandığı fiiller geçmiş zamanda olduğu için genelde, yukarıda aktardığımız

ters düştüğü görülür. Hz. İsa'nın, kaynaklara göre doğduğu yer Nasıra (Nazara) olduğundan, Hz. İsa "Nasıralı İsa" olarak anılırken, daha sonraları daha çok Yunanca Khristos ve Latince Christus Jesus (İsa) olarak anılmaya başlanmıştır. Yunanca Khristos, İbranice yağlanmış anlamına gelen "mâşîah" sözcüğünün karşılığıdır. Tanah'ta da anlatıldığı gibi, Yahudi yalvaçları ve kralları göreve başlamadan önce, yapımı yine Tanah'ta anlatılan kutsal yağla yağlanırlarmış. Hz. İsa da Yahudi olduğu için geleneğe uyarak yağlanmıştır. İşte bunun için İsa'ya, Mesih İsa (Kuran'daki şekliyle İsa el-Mesîh) ve Krist İsa denilmiştir. Hz. İsa bu oldukça kısa yalvaçlık sürecinde, ancak on iki kişiyi Hıristiyan yapabilmiştir.

m) Havarileri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hıristiyanlıkta Hz. İsa'ya ilk inananlara ve ona yakın arkadaş olanlara "Havariler" denir. Hıristiyanlığın yayılması ve anlatılmasında Hz. İsa'ya yardımcı olmuşlardır. Bunlar kaynaklarda adları geçen 12 kişidir; onları Hz. İsa'nın kendisi seçmiştir. Kaynaklarda havari isimleri arasında bazı farklılıklar da vardır.[43] Örneğin Matta'ya göre o 12 isim şöyledir:[44] Petrus, Andreas, Zebedi oğulları Yakub ile Yuhanna, Filipus, Bartalmay, Tomas, Matta, Alfay oğlu Yakub, Taday, Yurtsever Simun, Yehuda İskaryot. Havarilere kaynaklarda "Elçiler" ve "İhtiyarlar" gibi adlar da verilmiştir.

n) Mucizeleri

Bilindiği gibi İncillerde ve diğer kutsal yazılarda Hz. İsa'nın su üstünde yürümesi, çeşitli hastaları iyileştirmesi, suyu şaraba

---

anlamda ayete anlam verile gelmiştir. Ancak bilindiği gibi Arapça geçmiş zaman fiil kipi duruma göre şimdiki, geniş ve gelecek zamanları da anlattığı için ayete Hz. İsa'nın, "Tanrı beni yalvaç yapacak ve kitap verecek" dediği şeklinde çevirebiliriz. Bu durumda ayetin anlamı daha akla yatkın olur, hem de İncillerde konuyla ilgili verilen bilgilere ters düşmez.

43 Matta 10:2-4; Markos 3:16-19; Luka 6, 14-16; Resullerin İşleri 1:13.

44 Matta 10:2-4.

çevirmesi, körlerin gözünü açması, ölü kuşları diriltmesi, beş ekmek ve iki balıkla 5000 aç insanı doyurması gibi çok çeşitli türden ve çok sayıda mucize gösterdiği anlatılır.[45] Ancak İncillerde Hz. İsa'ya izafe edilen mucizelerin sayısı ve anlatımları arasında farklılıklar vardır. İncillerde kırktan fazla mucizeden bahsedilmektedir. Biz burada bu mucizeleri anlatacak değiliz. Burada vurgulanması gereken bir husus, daha önce de işaret ettiğimiz gibi onun mucizelerinden bazılarının Hz. Musa'ya izafe edilen mucizelerle benzeştiğidir.

o) Hz. İsa'nın Zeytin Dağı Vaazı

Bu vaaz, Hz. İsa'nın şeriat ilkelerini açıklaması bakımından önemlidir. Ancak çoğu Hz. Musa şeriatının bir aktarımıdır. Hz. İsa'nın Kudüs yakınındaki Zeytin Dağı'nda taraftarlarına verdiği vaazı Hıristiyanlığın Yeni Ahit'indeki kutsal yazılardan sadece Matta ve Luka İncilleri aktarmaktadır; ancak Luka'nın aktarımı daha kısadır. Burada akla gelen ilk soru, vaaz metninin doğrudan İsa'nın kendi sözleri mi olduğu, yoksa anlamları İsa'ya aitken, cümlelerin Matta ve Luka'ya mi ait olduğu sorusudur. Muhtemelen ikinci seçenek doğrudur. Bu vaaz, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Hıristiyan inanç ve ibadetleri ile şeriatı ve ahlakıyla ilgili bilgiler içerdiği için önemlidir. Bunun için burada vaazı Matta'nın İncil'inden vermeyi uygun bulduk. Okununca anlaşılacağı gibi söylenen çoğu şey, Tanah'tan aktarmadır:

> "İsa kalabalığı görünce dağa çıktı. Oturunca öğrencileri yanına geldi. İsa konuşmaya başlayıp onlara şunları öğretti:
> Ne mutlu ruhta yoksul olanlara!
> Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır.
> Ne mutlu yaslı olanlara!
> Çünkü onlar teselli edilecekler.
> Ne mutlu yumuşak huylu olanlara!

45 Matta 8:32; 9:25; 11:5; 14:29; 15:30-31; Markos 6.38-42; Luka 8:23; Yuhanna 2:9.

Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar.
Ne mutlu doğruluğa acıkıp susayanlara!
Çünkü onlar doyurulacaklar.
Ne mutlu merhametli olanlara!
Çünkü onlar merhamet bulacaklar.
Ne mutlu yüreği temiz olanlara!
Çünkü onlar Tanrı'yı görecekler.
Ne mutlu barışı sağlayanlara!
Çünkü onlara Tanrı oğulları denecek.
Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere!
Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır.

Benim yüzümden insanlar size sövüp zulmettikleri, yalan yere size karşı her türlü kötü sözü söyledikleri zaman ne mutlu size! Sevinin, sevinçle coşun! Çünkü göklerdeki ödülünüz büyüktür. Sizden önce yaşayan peygamberlere de böyle zulmettiler. Yeryüzünün tuzu sizsiniz. Ama tuz tadını yitirirse, bir daha ona nasıl tuz tadı verilebilir? Artık dışarı atılıp ayakaltında çiğnenmekten başka işe yaramaz. Dünyanın ışığı sizsiniz. Tepeye kurulan kent gizlenemez. Kimse kandil yakıp tahıl ölçeğinin altına koymaz. Tersine, kandilliğe koyar; evdekilerin hepsine ışık sağlar. Sizin ışığınız insanların önünde öyle parlasın ki, iyi işlerinizi görerek göklerdeki Babanız'ı yüceltsinler!

(Musa şeriatını sahiplenme) Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim. Size doğrusunu söyleyeyim, yer ve gök ortadan kalkmadan, her şey gerçekleşmeden, Kutsal Yasa'dan ufacık bir harf ya da bir nokta bile yok olmayacak. Bu nedenle, bu buyrukların en küçüğünden birini kim çiğner ve başkalarına öyle öğretirse, Göklerin Egemenliği'nde en küçük sayılacak. Ama bu buyrukları kim yerine getirir ve başkalarına öğretirse, Göklerin Egemenliği'nde büyük sayılacak. Size şunu söyleyeyim: Doğruluğunuz din bilginleriy-

le Ferisilerinkini aşmadıkça, Göklerin Egemenliği'ne asla giremezsiniz!

(Cinayet yasağı) Atalarımıza, 'Adam öldürmeyeceksin. Öldüren yargılanacak' denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kardeşine öfkelenen herkes yargılanacaktır. Kim kardeşine aşağılayıcı bir söz söylerse, Yüksek Kurul'da yargılanacaktır. Kim kardeşine ahmak derse, cehennem ateşini hak edecektir. Bu yüzden, sunakta adak sunarken kardeşinin senden bir şikâyeti olduğunu anımsarsan, adağını orada, sunağın önünde bırak, git önce kardeşinle barış; sonra gelip adağını sun. Senden davacı olanla daha yoldayken çabucak anlaş. Yoksa o seni yargıca, yargıç da gardiyana teslim edebilir; sonunda da hapse atılabilirsin. Sana doğrusunu söyleyeyim, borcunu son kuruşuna kadar ödemeden oradan asla çıkamazsın.

(Zina ve boşanma) Zina etmeyeceksin denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, bir kadına şehvetle bakan her adam, yüreğinde o kadınla zina etmiş olur. Eğer sağ gözün günah işlemene neden olursa, onu çıkar at. Çünkü vücudunun bir üyesinin yok olması, bütün vücudunun cehenneme atılmasından iyidir. Eğer sağ elin günah işlemene neden olursa, onu kes at. Çünkü vücudunun bir üyesinin yok olması, bütün vücudunun cehenneme gitmesinden iyidir.
Kim karısını boşarsa ona boşanma belgesi versin denilmiştir. Ama ben size diyorum ki, karısını fuhuş dışında bir nedenle boşayan onu zinaya itmiş olur. Boşanmış bir kadınla evlenen de zina etmiş olur.

(Yalan söylememek) Yine atalarımıza, yalan yere ant içmeyeceksin, ama Rabb'in önünde içtiğin antları yerine getireceksin, denildiğini duydunuz. Oysa ben size diyorum ki, hiç ant içmeyin. Ne gök üzerine, çünkü orası Tanrı'nın tahtıdır; ne yer üzerine, çünkü orası O'nun ayak taburesidir; ne de Yeruşalim üzerine, çünkü orası Büyük Kral'ın

kentidir. Başınızın üzerine de ant içmeyin. Çünkü saçınızın tek telini ak ya da kara edemezsiniz. 'Evet'iniz evet, 'hayır'ınız hayır olsun. Bundan fazlası şeytandandır.

(Kısas) Göze göz, dişe diş denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kötüye direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Sizden davacı olup mintanınızı almak isteyene abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayanla iki bin adım yürüyün. Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeni geri çevirmeyin.

(Sevgi) Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin. Öyle ki, göklerdeki Babanız'ın oğulları olasınız. Çünkü O, güneşini hem kötülerin hem iyilerin üzerine doğdurur; yağmurunu hem doğruların hem eğrilerin üzerine yağdırır. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, ne ödülünüz olur? Vergi görevlileri de öyle yapmıyor mu? Yalnız kardeşlerinize selam verirseniz, fazladan ne yapmış olursunuz? Putperestler de öyle yapmıyor mu? Bu nedenle, Göksel Babanız yetkin olduğu gibi, siz de yetkin olun.

(Yoksullara yardım) Doğruluğunuzu insanların gözü önünde gösteriş amacıyla sergilemekten kaçının. Yoksa göklerdeki Babanız'dan ödül alamazsınız. Bu nedenle, birisine sadaka verirken bunu borazan çaldırarak ilan etmeyin. İkiyüzlüler, insanların övgüsünü kazanmak için havralarda ve sokaklarda böyle yaparlar. Size doğrusunu söyleyeyim, onlar ödüllerini almışlardır. Siz sadaka verirken, sol eliniz sağ elinizin ne yaptığını bilmesin. Öyle ki, verdiğiniz sadaka gizli kalsın. Gizlice yapılanı gören Babanız sizi ödüllendirecektir.

(Dua) Dua ettiğiniz zaman ikiyüzlüler gibi olmayın. Onlar, herkes kendilerini görsün diye havralarda ve caddelerin köşe başlarında dikilip dua etmekten zevk alırlar.

Size doğrusunu söyleyeyim, onlar ödüllerini almışlardır. Ama siz dua edeceğiniz zaman iç odanıza çekilip kapıyı örtün ve gizlide olan Babanız'a dua edin. Gizlilik içinde yapılanı gören Babanız sizi ödüllendirecektir. Dua ettiğinizde, putperestler gibi boş sözler tekrarlayıp durmayın. Onlar söz kalabalığıyla seslerini duyurabileceklerini sanırlar. Siz onlara benzemeyin! Çünkü Babanız nelere gereksinmeniz olduğunu siz daha O'ndan dilemeden bilir. Bunun için şöyle dua edin:

Göklerdeki Babamız,
Adın kutsal kılınsın.
Egemenliğin gelsin.
Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de
Senin istediğin olsun.
Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver.
Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi,
Sen de bizim suçlarımızı bağışla.
Ayartılmamıza izin verme.
Bizi kötü olandan kurtar.
Çünkü egemenlik, güç ve yücelik
Sonsuzlara dek senindir! Âmin.

Başkalarının suçlarını bağışlarsanız, Göksel Babanız da sizin suçlarınızı bağışlar. Ama siz başkalarının suçlarını bağışlamazsanız, Babanız da sizin suçlarınızı bağışlamaz.

(Oruç) Oruç tuttuğunuz zaman, ikiyüzlüler gibi surat asmayın. Onlar oruç tuttuklarını insanlara belli etmek için kendilerine perişan bir görünüm verirler. Size doğrusunu söyleyeyim, onlar ödüllerini almışlardır. Siz oruç tuttuğunuz zaman, başınıza yağ sürüp yüzünüzü yıkayın. Öyle ki, insanlara değil, gizlide olan Babanız'a oruçlu görünesiniz. Gizlilik içinde yapılanı gören Babanız sizi ödüllendirecektir.

(Mal hırsı) Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin. Burada güve ve pas onları yiyip bitirir, hırsızlar

da girip çalarlar. Bunun yerine kendinize gökte hazineler biriktirin. Orada ne güve ne pas onları yiyip bitirir, ne de hırsızlar girip çalar. Hazineniz neredeyse, yüreğiniz de orada olacaktır.

Bedenin ışığı gözdür. Gözünüz sağlamsa, bütün bedeniniz aydınlık olur. Gözünüz bozuksa, bütün bedeniniz karanlık olur. Buna göre, içinizdeki 'ışık' karanlıksa, ne korkunçtur o karanlık!

(Tanrı'ya boyun eğmek) Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez. Ya birinden nefret edip öbürünü sever ya da birine bağlanıp öbürünü hor görür. Hem Tanrı'ya, hem de paraya kulluk edemezsiniz.

Bu nedenle size şunu söylüyorum: 'Ne yiyip ne içeceğiz?' diye canınız için, 'Ne giyeceğiz?' diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemli değil mi? Gökte uçan kuşlara bakın! Ne eker, ne biçer, ne de ambarlarda yiyecek biriktirirler. Göksel Babanız yine de onları doyurur. Siz onlardan çok daha değerli değil misiniz? Hangi biriniz kaygılanmakla ömrünü bir anlık uzatabilir? Giyecek konusunda neden kaygılanıyorsunuz? Kır zambaklarının nasıl büyüdüğüne bakın! Ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler. Ama size şunu söyleyeyim, bütün görkemine karşın Süleyman bile bunlardan biri gibi giyinmiş değildi. Bugün var olup yarın ocağa atılacak olan kır otunu böyle giydiren Tanrı'nın sizi de giydireceği çok daha kesin değil mi, ey kıt imanlılar?

(Kaygılanmamak) Öyleyse, 'Ne yiyeceğiz?', 'Ne içeceğiz?' ya da 'Ne giyeceğiz?' diyerek kaygılanmayın. Uluslar hep bu şeylerin peşinden giderler. Oysa göksel Babanız bütün bunlara gereksinmeniz olduğunu bilir. Siz öncelikle O'nun egemenliğinin ve doğruluğunun ardından gidin, o zaman size bütün bunlar da verilecektir. O halde yarın için kaygılanmayın. Yarının kaygısı yarının olsun. Her günün derdi kendine yeter.

(Başkasını yargılamamak) Başkasını yargılamayın ki, siz de yargılanmayasınız. Çünkü nasıl yargılarsanız öyle yargılanacaksınız. Hangi ölçekle verirseniz, aynı ölçekle alacaksınız. Sen neden kardeşinin gözündeki çöpü görürsün de kendi gözündeki merteği fark etmezsin? Kendi gözünde mertek varken kardeşine nasıl, 'İzin ver, gözündeki çöpü çıkarayım' dersin? Seni ikiyüzlü! Önce kendi gözündeki merteği çıkar, o zaman kardeşinin gözündeki çöpü çıkarmak için daha iyi görürsün. Kutsal olanı köpeklere vermeyin. İncilerinizi domuzların önüne atmayın. Yoksa bunları ayaklarıyla çiğnedikten sonra dönüp sizi parçalayabilirler.

(Tanrı'dan dilemek) Dileyin, verilecek; arayın, bulacaksınız; kapıyı çalın, açılacaktır. Çünkü her dileyen alır, arayan bulur, kapı, çalana açılır. Hanginiz kendisinden ekmek isteyen oğluna taş verir? Ya da balık isterse yılan verir? Sizler kötü yürekli olduğunuz halde çocuklarınıza güzel armağanlar vermeyi biliyorsanız, göklerdeki Babanız'ın, kendisinden dileyenlere güzel armağanlar vereceği çok daha kesin değil mi? İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Çünkü Kutsal Yasa'nın ve peygamberlerin söylediği budur. Dar kapıdan girin. Çünkü yıkıma götüren kapı geniş ve yol enlidir. Bu kapıdan girenler çoktur. Oysa yaşama götüren kapı dar, yol da çetindir. Bu yolu bulanlar azdır.

(Sahte Yalvaçlar) Sahte peygamberlerden sakının! Onlar size kuzu postuna bürünerek yaklaşırlar, ama özde yırtıcı kurtlardır. Onları meyvelerinden tanıyacaksınız. Dikenli bitkilerden üzüm, devedikenlerinden incir toplanabilir mi? Bunun gibi, her iyi ağaç iyi meyve verir, kötü ağaç ise kötü meyve verir. İyi ağaç kötü meyve, kötü ağaç da iyi meyve veremez. İyi meyve vermeyen her ağaç kesilip ateşe atılır. Böylece sahte peygamberleri meyvelerinden tanıyacaksınız. Bana, 'Ya Rab, ya Rab!' diye seslenen herkes Göklerin Egemenliği'ne girmeyecek. Ancak göklerdeki Babam'ın isteğini yerine getiren girecektir. O gün birçokları bana di-

yecek ki, 'Ya Rab, ya Rab! Biz senin adınla peygamberlik etmedik mi? Senin adınla cinler kovmadık mı? Senin adınla birçok mucize yapmadık mı?' O zaman ben de onlara açıkça, 'Sizi hiç tanımadım, uzak durun benden, ey kötülük yapanlar!' diyeceğim. İşte bu sözlerimi duyup uygulayan herkes, evini kaya üzerine kuran akıllı adama benzer. Yağmur yağar, seller basar, yeller eser, eve saldırır; ama ev yıkılmaz. Çünkü kaya üzerine kurulmuştur. Bu sözlerimi duyup da uygulamayan herkes, evini kum üzerine kuran budala adama benzer. Yağmur yağar, seller basar, yeller eser, evi sarsar. Ev yıkılır; yıkılışı da korkunç olur."[46]

Anlaşılacağı gibi, Hz. İsa'nın Zeytin Dağı Vaazı olarak aktarılan bu sözleri, Matta'ya ait değil de gerçekten kendisine ait ise, onun Hz. Musa'nın şeriatına ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir ve sözlerinin neredeyse hepsi Tora'daki cümlelerin tekrarından ibarettir. Görüldüğü gibi Eski Ahit'in temel din ve ahlak yasaları Hıristiyanlar için de emredilmiştir.

B. Yazılı Kaynak Olarak Kutsal Yazılar

Hıristiyanlık tarihinde başlangıçtan bugüne dek en büyük sorunlardan ve tartışmalardan biri kutsal kitap veya kitaplar konusunda olmuştur. Bu sorunların önemli bazılarına aşağıda yeri gelince işaret edeceğiz.

1. İncil

Kuranıkerim Hz. İsa'ya İncil'in vahyedilmesi bilgisinden hareketle bugün Müslümanlar Hıristiyanların kutsal kitabına "İncil" demektedirler. İncil deyince de ister istemez Kuran'dan hareketle tek bir kutsal kitap anlarlar. Oysa Hıristiyanlar Müslümanların İncil sözü karşılığı "Gospel" ve "Evangile" kavramlarını kullanırlar ve birden çok Gospel'den bahsederler. Gospel, eski İngilizcede müjde anlamına "gôd-spell" (godspel) sözcüğünden

46 Matta 5:1-48, 6:1-34 ve 7:1-27.

türetilmiş bir kavramdır. Gospel için Yunanca iyi anlamına "Eu" ve haber anlamına "Angelion" sözcüklerinden oluşan "Euangelion" adı da kullanılmıştır. Bu Yunanca sözcük, Aramca "Evangeliyan" sözcüğünün karşılığıdır. Bugün Latin dünyada Yunanca sözcüğün Latince karşılığı olan "Evangelium" ve "Evangil" çok kullanılmaktadır.

Bilindiği gibi bugün eldeki İncillerin birer yazarı mevcuttur. Burada Kuran açısından sorulması gereken bir soru vardır: Bu İncillerden hangisi Hz İsa'ya vahyedilendir? Eğer hiçbirisi değilse, Hz. İsa kendisine indirilen İncil'i yazmış veya yazdırtmış mıdır? Hıristiyan bilginleri bugüne kadar kendilerine böyle bir soru sormamışlardır. Bunun için bu soruları Hıristiyanlıktan yanıtlamanın imkânı yoktur. Ancak aşağıda tekrar işaret edeceğimiz gibi Kuran, Ali İmran suresinin 187. ayetinden, özel olarak Hıristiyanlara işaret edilmemekle birlikte, kendilerine daha önce kitap verilenlerin, kitabı sakladıkları ve sattıkları anlaşılmaktadır. Burada bu konu üzerinde uzun uzadıya duracak değiliz; fakat söz konusu ayetten büyük bir ihtimalle İncil'in Hz. İsa zamanında yazılmış olduğu anlaşılıyor. Bugün böyle bir İncil'in elde olmamasının nedeni saklanıp satılmış olmasıdır. Bugüne dek ele geçmemiş olan bu İncil; eğer yok edilmediyse, belki bir gün gün yüzüne çıkabilir.

Hıristiyanların kutsal kitabı denilince, Eski Ahit (Tanah) ve Yeni Ahit (İnciller ve ekli diğer kutsal yazılar) anlaşılır. Eski ve Yeni Ahitler "Bible" (Kitap) adıyla birlikte bulunurlar. Eski Ahit, Yahudilerin Tanah'ıdır. Bunun hakkında daha önce birinci bölümde bilgi verdik. Şimdi Yeni Ahit hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

2. Sahih ve Sahih Olmayan Kutsal Yazılar

Hıristiyan kutsal yazıları genelde sahih olanlar ve olmayanlar diye iki sınıfa ayrılır.

a) Sahih Yazılar

Bunlar Katolik kilisesi tarafından sahih (otantik) kabul edilen, Yeni Ahit'i oluşturan yazılardır. Yehi Ahit (New Testament)

27 kitaptan oluşur. Bunların ilk dördünü Kanonik dört İncil teşkil eder; sonra sırasıyla Elçilerin İşleri (Acts); Pavlus'un 13 mektubu; Yakup'un mektubu; Petrus'un iki mektubu; Yuhanna'nın 3 mektubu; Yahuda'nın Kehânet (Vahiy) kitabı vardır. Burada sadece İnciller ve Pavlus'un mektupları üzerinde duracağız.

b) Sahih Olmayan Yazılar

Bunlar Katolik kilisesi tarafından kabul edilmeyen ve Apokrif görülen İnciller, mektuplar ve diğer türden yazılardır. Bunların Apokrif olarak kabul edilmesinin başlıca nedeni, Katolik kilisesinin oluşturduğu Hıristiyan inancına uygun olmamaları ve özellikle de Üçleme (Teslis) inancının olmamasıdır.

Apokrif İncillerin en önemlileri, Ebionitler (Ebiyonitler) İncil'i, İbraniler İncil'i, Barnaba İncil'i, Yakup İncil'i, İbrani Tomas İncil'i, Tomas İncil'i, Petrus İncil'i ve Filip İncil'idir. Bu ve benzeri Apokrif sayılan İnciller hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz; nedeni bazılarını Katolik Kilisesi'nin yaktırması, bazılarının kaybolması, bazılarının da çok az sayıda parçasının günümüze ulaşmasıdır. Apokrif İncillerin en meşhurları, Ebionitler, İbraniler ve Barnaba İncilleridir. Bazı parçaları elde olan bu İncillerin en temel özelliği, bugünkü Batı Hıristiyanlığının inançlarına aykırı inançlar içermeleridir. Bunlara göre Allah tektir ve Hz. İsa sadece insan ve yalvaçtır. Barnaba İncil'inin aslı günümüze ulaşmamıştır; ancak 17. yüzyılda bir İtalyanca tercümesi Roma'da bulunmuştur. Sonra İtalyanca tercümeden İngilizceye çevrilmiştir.

Yakup İncil'i, 63 veya 66 yılında Romalılarca öldürülen Hz. İsa'nın kardeşi Yakup'un yazdığı İncil'dir. Günümüze ulaşabilmiştir.[47] Bu İncil daha çok Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın doğumuyla ilgilidir. İncil'de Hz. Meryem hakkında ve Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili verilen bilgiler, büyük ölçüde Kuran'ın aynı konularda verdiği bilgilere uygunluk arz eder. İbrani Tomas İncil'i, daha çok Hz. İsa'nın doğumunu, çocukluk yıllarını ve gösterdiği mu-

47 Yakup İncil'i, Almanca çevirisinden E. Sarıkçıoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. *Bkz.* Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 24-25 Eylül 1992, Samsun, s. 6-22.

cizeleri anlatır.[48] İbrani Tomas İncil'ine ve Yakup İncil'ine Batılı bilginler "İsa'nın çocukluk İncilleri" adını vermişlerdir. Apokrif sayılan İncillerden Tomas İncil'i de bugün eldedir. Mısır'da 1945 yılında bulunmuştur. Bu İncil, Hz. İsa'dan naklettiği sözlerden oluşur.[49] Petrus İncil'inden sadece bazı parçalar günümüze ulaşabilmiştir; 1886 yılında Yukarı Mısır'da bulunmuştur. Hz. İsa'dan, ölümünden ve naaşından bahseder.[50] Filip İncil'i, Hz. İsa'nın bazı sözlerini içerir. Nag Hamınadi metinleri arasında 1945 yılında Mısır'da bulunmuştur.[51] Aynı şekilde, Apokrif sayılan başka yazılar da vardır. Bunların başında Pavlus'a ait olduğu söylenen ve Yeni Ahit'e alınmayan bir kısım mektuplar gelir. Ayrıca Barnaba'nın yazdığı iki mektup ile çeşitli türden kitaplar vardır.

3. Kanonik İnciller ve Yazarları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hıristiyanlık tarihinin ilk üç yüz yılında üç yüz kadar İncil yazılmıştır. Katolik Kilisesi tarafından bunlardan dört tanesi sahih kabul edilmiştir. Kanonik İncillerin temel konusu Hz. İsa'nın hayatıdır. Hz. İsa'nın hayatı anlatılırken dolaylı veya doğrudan Hıristiyan inancı ve ahlakı hakkında da az çok bilgi verilir. Yeni Ahit'teki sıralarına göre İncilleri kısaca tanıtalım.

a) Matta'ya Göre İncil

Bu İncil özetle Hz. İsa'nın soyağacı ve doğumuna ilişkin bilgilerle başlar. Hz. İsa'nın faaliyetlerini ve mucizelerini anlatır.

---

48 İbrani Tomas İncil'i, E. Sarıkçıoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. *Bkz.* Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 24-25 Eylül 1992, s. 23-42.

49 Tomas İncil'i, E. Arıkdal tarafından Türkçeye çevrilmiştir, İstanbul, 1988.

50 Apokrif Petrus İncil'i, Türkçe çeviri E. Sarıkçıoğlu, Ondokuzmayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 7, Samsun 1993, s. 3-6.

51 Filip İncil'i, Türkçe çeviri E. Sarıkçıoğlu, Ondokuzmayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 6, Samsun, 1992, s. 1-20.

Çarmıha gerilmesini ve dirilişini anlatmakla son bulur. Bu İncil'in yazarı genel olarak Matta kabul edilmekle birlikte, başkaları tarafından tamamlandığı da söylenir. Levililer soyundan olan Matta'nın, 12 Havari'den birisi olduğu ve Hz. İsa'ya bağlanmadan önce Celile vilayetine bağlı Kefernahum'da vergi memurluğu yaptığı kabul edilir. Hz. İsa'nın vefatından sonra, Hıristiyanlığı yaymak için çeşitli ülkelere seyahat yapmıştır. Habeşistan'da bulunduğu sırada bir okla vurularak 63 veya 70 yılında öldüğü söylenir. İncil'ini, 60 yılı civarında İbranice veya Aramca yazdığı iddia edilir; İncil'inin başkası tarafından Yunancaya çevrildiği kabul edilir.[52]

b) Markos'a Göre İncil

Bu İncil, Matta İncil'inin aksine Hz. İsa'nın soyundan, ailesinden ve çocukluğundan bahsetmez; doğrudan Hz. İsa'nın görevinden, mucizelerinden, ölümünden ve dirilişinden söz eder. Markos, Yahudi bir ailedendir ve havarilerden birisi değildir. Esas adının Yuhanna olduğu bilgisi vardır. İncil'ini muhtemelen 63-70 yılları arasında Roma'da yazmıştır. Mısır'da misyonerlik yaptığı putperestler tarafından öldürülmüştür. Markos'un, havarilerden Petrus ile birlikte Hz. İsa'nın Tanrılığını kabul etmediği bildirilir.[53]

c) Luka'ya göre İncil

Luka İncil'inin planı Matta'nınkine benzer. 70 yılı civarında Yunanca yazılmıştır. Hz. İsa'nın ailesi ve soy ağacı ile başlar; Hz. İsa'nın görevinden ve mucizelerinden bahseder, Hz. İsa'nın ölümü ve göğe yükselişinin anlatımıyla sona erer. Luka'nın da bir Yahudi aileden geldiği söylenir. Luka, havarilerden değildir. Başlangıçta mesleği doktorluktur. Çünkü Pavlus, Luka'dan sevgili hekim diye bahseder.[54] Luka'nın, aynı zamanda Yeni Ahit'in Elçilerin İşleri bölümünün de yazarı olduğu kabul edilir.

---

52 Böyle bir bilgiyi Eusebius, Papias'tan nakleder: His. Ecc. III, XXXIV, 16.

53 Kuzgun (Ş.): *Dört İncil, Farklılıkları ve Çelişkileri*, İstanbul, 1991, s. 146; Muhammed Ebu Zehra, Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar, 1978, s. 79.

54 Pavlus: Kol. 14, 4.

d) Yuhanna'ya Göre İncil

Yuhanna İncil'i, içeriği ve yöntemi bakımından ilk üç İncil'den oldukça farklıdır. Yuhanna İncil'i *Logos* (söz) ile başlar ve Hz. İsa'nın Tanrı ile beraber var olduğuna vurgu yapar. Hz. İsa'nın ilk öğrencilerinden ve mucizelerinden bahseder. Hz. İsa'nın ölümünden önceki son haftasını anlatır. Hz. İsa'nın dirilişinden ve Hıristiyanlara görünmesinden söz eder. Yuhanna'nın, İncil'ini Efes'te veya Antalya'da, 110 yılı civarında Yunanca yazdığı kabul edilir. Yuhanna'nın, Havari Yuhanna mı, yoksa Yunanlı filozof Yuhanna mı olduğu tartışılagelmiştir. Hıristiyanlarca genellikle havari Yuhanna olduğu kabul edilir.

e) Sinoptik İnciller ve Yuhanna'ya Göre İncil:

Sinoptik, eski Yunancada "benzeyen" demektir. 18. yüzyıldan itibaren özellikle Alman Protestan bilginlerinin İnciller üzerine başlattıkları dilbilimsel ve tarihsel eleştirel çalışmaların sonucunda dört İncil sinoptik olanlar ve olmayanlar olarak iki kısma ayrıldı. Matta, Markos ve Luka İncillerinin birbirlerine benzedikleri kabul edilerek, bu üçüne Sinoptik İnciller denilmiştir. Yuhanna İncil'i onlardan farklı görüldüğü için, ona Sinoptik olmayan İncil denilmiştir. Bu ayrım bugün de yapılmaktadır. Matta, Markos ve Luka İncillerinin benzeşmeleri farklı şekillerde açıklanmaktadır. Markos İncil'ini yazım tarihi bakımından daha önce kabul edenlere göre, Matta ve Luka, İncillerini yazarken Markos'tan faydalanmışlar ve etkilenmişlerdir. Başka bir izah tarzı ise, her üç İncil yazarının, bugün bilinmeyen ortak bir kaynaktan esinlenerek İncillerini yazmış olabilecekleri şeklindedir.

4. Pavlus ve Mektupları

Hıristiyanlık tarihinin en önemli meselelerinden biri de hiç kuşkusuz Pavlus ve Hıristiyanlıkta oynadığı roldür. Bu konuyu kısaca iki başlık adı altında ele alacağız.

a) Kutsal Metin Yazarı Olarak Pavlus

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Pavlus'a ait olduğu söylenen ve kutsal sayılan birçok yazı vardır. Batı kiliselerinin ona ait

olduğunu kabul ettikleri 13 mektup Yeni Ahit'e eklenmiştir, bu mektuplar Yeni Ahit'in yaklaşık üçte birini oluştururlar. Ona ait olmadığı kabul edilenler apokrif sayılmış ve dışarıda bırakılmıştır. Hatta bunların dışında yazdığı bazı metinlerin kaybolduğu da ileri sürülmektedir. Bu yazıların yazıldıkları tarihler kesin olarak bilinmiyor. Dolayısıyla 13 mektubun Yeni Ahit'teki sıralaması tam tarihsel değildir. Otantik kabul edilenlerin ona ait olabilmesi için en azından ölüm yılı olan 67 yılından önce yazıldıklarının kabul edilmesi gerekir. Bunun için de genelde mektupların 55-67 yılları arasında yazıldıkları tahmin edilmektedir. Bu durumda ister istemez Pavlus'un mektupları, Katolik Kilisesi'nin kanonik kabul ettiği Dört İncil'den önce yazılmış demektir. Böyle olunca da, Pavlus'un mektuplarının İncillerin yazımına kaynaklık edip etmediği sorusu ortaya çıkmaktadır. Genel kanaat, İncil yazarlarının Pavlus'un mektuplarından esinlendiği doğrultusundadır.[55]

b) Bugünkü Hıristiyanlığın Kurucusu Olarak Pavlus

Pavlus'un hayatı ve faaliyetleri hakkındaki en eski kaynak, genellikle Luka tarafından yazıldığı kabul edilen Yeni Ahit'in Elçilerin İşleri kitabıdır. Pavlus'un asıl adı, Saul'dur.[56] Pavlus, Tarsus'ta Roma vatandaşı olarak Yahudi bir aileden doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir; 5-15 yılları arasında bir tarihte doğduğu tahmin edilmektedir. Gençlik yıllarında Pavlus, Hz. İsa'ya ve Hıristiyanlığa aşırı düşmanlık besliyordu.[57] Pavlus, Hz. İsa'nın vefatından yaklaşık dört yıl sonra kentin başkâhinine giderek Şam'daki havralara verilmek üzere mektuplar yazılmasını ister; amacı Şam'daki Hıristiyanları tutuklatıp Yeruşalim'e getirmektir.

Yaptıkları Yahudi ve Romalı otoriteler tarafından zararlı görüldüğünden Pavlus, 65 veya 67 yılında Ostia'da başı kesilerek öldürülmüştür. Genel olarak Hıristiyanlar Pavlus'u havari kabul

---

55 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için *bkz.* Cousar (Ch. B.): *The Letters of Paul, Nashville*, Abingdon, 1996.

56 Elçilerin İşleri 9:1-2.

57 Elçilerin İşleri 9:1-2.

ederler ancak bu doğru değildir; çünkü Pavlus İsa'yı sağlığında hiç görmemiştir. Bunun da ötesinde Matta, Markos ve Luka İncillerinde İsa'nın havarilerini kendisinin seçtiği belirtilir ve havarilerin adları verilir. Bunların içerisinde Pavlus'un adı hiç geçmez. Pavlus'un, Hz. İsa'nın vefatından sonra, en erken 31-36 yılları arasındaki bir tarihte Hıristiyanlığa girdiği kabul edilir.

Bugün birçok bilgin, bugünkü Hıristiyanlığın özellikle inanç ilkeleri açısından kurucusu olarak Pavlus'u kabul eder. Örneğin Üçleme dogması, açık bir şekilde İncillerde olmadığı halde, Pavlus'un mektuplarında yer alır. Dört İncil'den çok farklı olarak, Pavlus'un mektuplarının temel konusu, Hıristiyanların inanmaları gereken inanç ve ahlak konulardır. Hz. İsa'nın hayatı ve mucizeleri gibi Dört İncil'in ağırlıklı konularını oluşturan meseleler, mektuplarda hemen hemen hiç yoktur. İşte bu nedenle bazı Hıristiyan din tarihçileri Hıristiyanlığı din olarak Pavlus'un oluşturduğu görüşündedirler.[58] Kendi mektuplarında da yer aldığı gibi o, Hz. İsa'nın Musa şeriatını korumak için demesine rağmen bu şeriatı kaldırmıştır. Bu açıdan bugünkü Hıristiyanlık, Mesih İsa'nın Hıristiyanlığı değildir.

5. İncillerin Eleştirisi

İnciller hakkında eleştirel olarak söylenenleri birkaç noktada özetlemeye çalışacağız. Önce söyleyeceklerimize bir zemin olması için şu hatırlatmayı yapalım. Hıristiyanlığın ilk üç yüzyılında kutsal olduğu iddia edilen, yazarları bilinen ve bilinmeyen yüzlerce İncil ve mektup türünden eser ortaya çıkmıştır. Bugün eldeki kanonik kabul edilen Dört İncil'in toplam üç yüzden fazla farklı elyazması nüshası vardır. Bu durum bize Hıristiyanlığın en büyük sorununun kutsal yazı sorunu olduğunu göstermektedir.

a) İncillerin Tahrifi

Her ne kadar Hıristiyanlar, Müslümanların Hz. İsa'ya vahiy edilen asıl İncil'in bugün elde olmadığı ve tahrif edildiği şek-

---

58 Konuyla ilgili tartışmalar için *bkz.* Horrell (D. G.): *An Introduction to the Study of Paul the Apostle*, 2. baskı, Londra, 2006.

lindeki görüşlerinden hoşlanmasalar da, bunu Müslümanlardan önce ve hatta bugün Hıristiyanların kendileri dile getirmektedirler. Özellikle misyonerlik yapan Hıristiyanlar Müslümanlara, Batı Hıristiyanlığının sahih kabul ettiği Dört İncil'in son şekillerini kast ederek, "İnciller dün neyse bugün de öyledir; bir değişiklik ve bozulma yoktur," derler. Bu, bir açıdan doğru olsa da gerçekte yanlıştır. Doğru sanılmasının nedeni; sözgelimi bugünkü Matta İncil'ini yüz yıl önce basılmış Matta İncil'i ile karşılaştırırsak pek fazla bir fark olmamasıdır. Ancak bugünkü Matta İncil'i 2. veya 3. yüzyıldaki elyazması nüshalarıyla veya sözgelimi 7. yüzyılda basılmış bir nüshasıyla karşılaştırılacak olursa önemli farkların olduğu görülecektir. Özellikle matbaanın icadından sonra Hıristiyan otoriteler İncilleri ve Eski Ahit'i çeşitli tarihlerde standart hale getirme ve yeniden gözden geçirerek düzeltme girişimlerinde bulunmuşlardır; hatta bu 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Çünkü aynı İncil'in elyazması nüshalarında pek çok farklılıklar vardır. Bunun için daha ilk dönemlerde, örneğin 2. yüzyılda ünlü kilise babası ve teoloğu St. Clement, İncillerin bozulmakta olduğundan yakınmıştır. Tahrif konusunu, Collins Press'te 2. baskı olarak 1974'te basılan "Kutsal Kitap, Gözden Geçirilmiş Standart Versiyon"un (The Holy Bible, Revised Standard Version) Önsöz kısmında yazılanlardan takip edelim.

Kutsal Kitap'ın 1611 yılında özellikle İngiliz Hıristiyanlar için yapılmış olan İngilizce çevirisi Kral James versiyonundan bahsedildikten sonra şöyle deniyor: "Ancak Kral James versiyonunun çok büyük hataları vardır. 19. yüzyılın ortalarında Kutsal Kitap incelemelerinin gelişmesi ve Kral James versiyonunun dayanmış olduğu elyazmalarından daha eski birçok elyazmasının bulunması, ondaki bu hataların çok ve oldukça ciddi olduğunu ortaya çıkardı; bu da İngilizce çevirinin yeniden gözden geçirilmesi için bir çağrıydı. Eski Ahit'in doğru İbranice ve Aramice metnini tespit etme meselesi, Yeni Ahit'teki mütekabiliyeti olan meseleden çok farklıdır; çünkü Yeni Ahit'in farklı metin şekillerini içeren oldukça fazla sayıda Grekçe elyazması vardır. Onlardan bazıları, kitapların asıl kompozisyonundan iki veya üç yüzyıl sonra yazıl-

mışlardır. Kutsal kitap metinlerinin bazen aktarımda da tahribata uğradığı doğrudur; bunun için versiyonlardan hiçbiri yeterli metin inşasını temin edemiyor."[59]

Kaynak olarak kullandığımız bu *Holy Bible*'ın başka bir güzel tarafı da, yeri geldiğinde dipnotlarda önceki ve eski Kutsal Kitap yazılarındaki eksiklikler veya fazlalıklar olarak farklılıklara işaret etmiş olmasıdır. Bunlar çok olduğu için hepsini burada anlatma imkânımız yoktur. Sadece önemli örneklerden birisini vermekle yetineceğiz. Bu, Yuhanna İncil'inin 7. babının 53. cümlesi ile 8. babının ilk 11 cümlesinin, yani toplam 12 cümlenin söz konusu bu standart Kutsal Kitap'ta olmasına rağmen, en eski metinlerde olmamasıdır.[60] Anlaşılacağı gibi, İncillere tahrif edilmiş olarak bakmak Müslümanların bir düşüncesi değildir; bu, Müslümanlardan önce bizzat Hıristiyan kaynaklarında da anlatılan bir durumdur ve bazı Hıristiyan bilginleri de aynı görüştedir.

Bazı Hıristiyan çevreler, özellikle Müslümanların İncil'in tahrifi konusundaki görüşlerini eleştirmek ve Tanrı sözünün değişmez olduğunu veya değişmediğini göstermek için Tanah'tan ve İncillerden bazı cümleleri aktarırlar.[61] O cümlelerde Tanrı'nın sözünü değiştirmeyeceği veya Tanrı sözü değişmez diye söylenmiş olması, asla Kutsal Kitap'ta tahrifat olmadığı anlamına gelmez ve buna kanıt olamaz. Çünkü İnciller hakkında önemli eleştirel ve kuşkulu bakış, özellikle 18. yüzyılda Protestan teologları arasında ortaya çıkmıştır. Reimarus (1694-1768) ve Schleiermacher (1768-1834) başta olmak üzere birçok teolog, "Tarihsel İsa" ile imanın konusu olması gereken "Mesih İsa", yani *Gerçek* İsa arasında bir ayrımın yapılması gerektiğini düşündü. Bu da doğrudan doğruya İncillerin tarihselliği ve gerçekliği sorununu doğurmuştur. Bu doğrultudaki tartışmalardan, aşağıda da örnek olarak hatırlatacağımız farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlar-

---

59 *The Holy Bible*, Revised Standard Version, Londra, Toronto, Sydney, Auckland, Collins' Clear Type Press, 2. baskı, 1974, s. III-IV.

60 *The Holy Bible*, Revised Standard Version, The New Testament, s. 96 dipnot

61 Örneğin Mezmurlar 89:34; Matta 5:18, 24:35; Luka 24:44 gibi.

dan en aşırısı, bugünkü kanonik İnciller de yazılı olanların Tanrı'ya veya İsa'ya ait sözler olmadığı görüşüdür. Ortak görüş ise, İncil'in sözlerinin bütününün değil; sadece belirli orandakilerin İsa'ya ait olduğu görüşüdür.

Bütün bunları bir kenara bırakırsak bile bizzat kutsal yazılar, İncil'in tahrif edildiğine işaret ediyor. Örneğin Galyalılara Mektubu'nda Pavlus şöyle diyor: "Sizi Mesih'in lütfuyla çağıranı bırakıp değişik bir müjdeye (gospel) böylesine çarçabuk dönmenize şaşıyorum. Gerçekte başka bir müjde yoktur. Ancak aklınızı karıştırıp Mesih'in Müjdesi'ni çarpıtmak isteyenler vardır. İster biz, ister gökten bir melek size bildirdiğimize ters düşen bir müjde bildirirse, lanet olsun ona! Daha önce söylediğimizi şimdi yine söylüyorum: Bir kimse size kabul ettiğinize ters düşen bir müjde bildirirse, ona lanet olsun!"[62] Anlaşılacağı gibi Galyalıların elinde erken bir dönemde Pavlus'un onaylamadığı değişik bir İncil varmış.

b) İncillerin Tanrısal Kitap Olmadığı

Geçmişten günümüze bazı Hıristiyan bilginleri, ya İncillerin bir kısmının ya da tamamının Tanrı sözü olmadığına inanmışlardır ve bunu farklı şekillerde beyan etmişlerdir. Özellikle 2. yüzyıldan itibaren bazı din adamları ve teologların İsa'ya vahyedilen asıl kutsal metinlerin arayışı içerisine girdikleri bilinmektedir. Çünkü bu ilk dönemde, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi ortaya birçok kutsal yazı çıkmıştır. Bu durum karşısında Roma Kilisesi harekete geçerek kutsal metinleri sahih (kanonik) ve uydurma (apokrif) olarak tasnife başlamış ve bunu 325 İznik Konsili'ne dek aralıksız sürdürmüştür. Bu dönemde bazı Hıristiyan bilginleri eldeki İncillerin bir kısmını kutsal kitap olarak kabul ederken bir kısmını da kabul etmemiştir. Örneğin Sinoplu meşhur bişop Marcion (110-176) sadece Luka'nın metnini İncil kabul etmiş; diğerlerini kutsal kabul etmemiştir. Başka bir örnek, 2. yüzyılda Grekçe yazıldığı, sonra 8. yüzyılda Latinceye çevrilmiş olduğu düşünülen ve bugün "Muratori Kanonu" olarak anı-

62 Pavlus Galyalılara Mektup 1:6-9.

lan Yeni Ahit'in kutsal yazılar listesinde; İbraniler İncil'i, Yakup İncil'i gibi bazı yazılar yer almaz. Başka bir örnek olan meşhur Claromontanus Kodeksi, 6. yüzyılda hazırlanmıştır. Pavlus'un 14 mektubunun bulunduğu bu kodekste bir de Eski ve Yeni Ahitlerin kanonik kabul edilen yazılarının bir listesi vardır. Bu listede, bugünkü Kutsal Kitap'ta yer alan Pavlus'un İbranilere, Filipililere, 1. Selaniklilere ve 2. Selaniklilere yazdığı 4 mektup yer almazken; buna karşın bugünkü Kutsal Kitap'ta yer almayan Barnabas'ın Mektubu, Hermes'ın Çobanı gibi yazılar yer almaktadır. Demek istediğimiz, bazılarına göre kutsal olan bir kitap veya yazının bazılarına göre kutsal olmadığıdır. Sözgelimi, Spinoza, Charles R. Darwin ve Nietzsche gibi bazı filozof ve bilginlere göre ise hiçbir İncil, hiçbir şekilde Tanrı sözü değildir; bunlar eldeki Kutsal Kitap'ın kutsallığını reddetmişlerdir. Örneğin Darwin (1809-1882) şöyle demiştir: "Size üzülerek bildiririm ki; İncil'in Tanrı katından indirildiğine ve İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanmıyorum."[63]

Hıristiyanlar onların ateist olduklarını ileri sürerek, fikirlerini değersizleştirme yönüne gitmişlerdir; ancak özellikle Spinoza ve Darwin ateistlik suçlamasını kabul etmemişler, Tanrı'ya inandıklarına vurgu yapmışlardır. Kutsal Kitap'ı reddetmelerini Tanrı'nın olmamasıyla değil; kitabın akla ve bilime aykırı bilgiler, çelişkiler, anakroniktik olaylar içermesi gibi gerekçelerle açıklamışlardır.

Bırakınız o bilginleri, 18. yüzyıldan bugüne bizzat birçok Hıristiyan teoloğu o bilginlerin söylediklerini farklı şekillerde dillendirseler de onlarla aynı noktaya gelmektedirler. Örneğin ünlü çağdaş Alman teoloğu R. Bultmann, araştırmaları sonucunda eldeki kanonik İncillerde Hz. İsa'ya ait olabilecek hiçbir cümlenin olmadığı sonucuna varmıştır.[64]

Konuyla ilgili ilginç bir gelişme de II. Vatikan Konsili'nde yaşanmıştır. Konsilde Kutsal Kitap ile ilgili olarak "Kutsal Kitap için Tanrı'nın sözüdür" yerine, "Tanrı sözü içermektedir" de-

---

63 Darwin (Ch. R.): *The Autobiography*; ed. F. Darwin, Londra, 1887, s. 216.

64 Bultınann (R.): *The New Aproach to the Synoptic Problem*, JR 6, 1926.

mek tercih edilmiştir. Bu da, açıkça Katolik Kilisesi'nin İncillerde insan sözlerinin bulunduğunu ve dolayısıyla tahrifin var olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Aynı şekilde Yeni Amerikan Katolik Kutsal Kitabı'nı (The New American Catholic Bible) hazırlayan Katolik bilginlerinin İncillerde, örneğin Hz. İsa için sıklıkla kullanılan "İnsan Oğlu" sanısını, Matta'nın ilave ettiğini öne sürmüşlerdir.

Her dönemde karşılaşılan İnciller sorununu çözmek için Hıristiyanlar zaman zaman özel inceleme komisyonları kurmuşlardır. Son zamanlarda kurulanlardan biri de İsa Semineri'dir (The Jesus Seminar). Bu seminer, 1985 yılında R. W. Funk, R. W. Hoover ve J. D. Crossan başkanlığında kurulmuştur. Kuruluş, 74 Amerikalı araştırmacıyla, İncillerin Tanrı sözü olup olmadığını veya başka bir ifadeyle sahih olup olmadıklarını araştırmıştır. Varılan sonuç, İncillerde yazılı olanların ancak %18 kadarının İsa'nın sözü olduğu ve İsa'nın mucizeleri olarak anlatılan olayların gerçekliğinin olmadığıdır.[65]

c) İncillerin Çelişkileri

Tanah'ta olduğu gibi İncillerde de o kadar çok çelişki vardır ki tümünü burada anlatmaya imkân yoktur. Hz. İsa hakkında verilen bilgilerin hemen hepsinde çelişkiler vardır; sadece bunların anlatımı bile bir eser konusu olabilir. Biz burada sadece bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

1) Markos ile Yuhanna, Hz. İsa'nın atalarından hiç bahsetmez. Matta ve Luka onun soy kütüğünden bahsetmekle beraber, bu iki İncil arasında açık bir çelişki vardır. Matta, Hz. İsa'nın soy kütüğünü Yûsuf ile başlatarak sadece Hz. İbrahim'e kadar geri götürmektedir. Luka ise Hz İsa'nın nesebini Tanrı ve Hz. Âdem ile başlatır; Yûsuf ile Meryem'e kadar getirir. Matta'da Hz. İsa'dan Hz. İbrahim'e kadar 40 kişi sayılırken, Luka'da toplam isim sayısı 75'tir. Her iki İncil'in ittifak edebildiği sadece 18 isim vardır; ayrıca sayılan isimler arasında da çok fark vardır.

---

65 Crossan (J. D.): *Jesus, A Revolutionary Biography*, San Francisco, H. Collins, 1994, s. 45-47, 82-95, 147.

Örneğin Matta'da Hz. Süleyman, İsa'nın atalarından biri olarak anılırken; bu isim Luka'nın verdiği listede yoktur. Bu konuyla ilgili daha büyük bir çelişki, her iki İncil'in Hz. İsa'nın babasız olarak annesi Meryem'in, Tanrı'dan Kutsal Ruh vasıtasıyla hamile kaldığını söylemelerine rağmen, Hz. İsa'nın nesebini annesi Meryem tarafından değil; üvey babası Marangoz Yûsuf tarafından yürütmüş olmalarıdır.

2) Başka bir çelişki, Hz. İsa'nın doğum zamanıyla ilgilidir; Matta'ya göre Hz. İsa doğduğu sırada Roma kralı olan kişi Hirodes'tir; Luka'ya göre ise Augustus'tur.

3) Hz. İsa'nın mahkemesi Matta, Markos ve Yuhanna'ya göre aynı gece Yahudi Meclisi'nin önünde cereyan etmiştir. Luka'ya göre Hz. İsa ertesi gün sorgulanmıştır.

4) Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ağacı, çarmıha gerildiği yere, Yuhanna'ya göre bizzat Hz. İsa taşımış, Sinoptik İncillere göre ise Kireneli Simon taşımıştır.

5) Hz. İsa çarmıha gerildiği sırada, Matta ve Markos'a göre "Allah'ım, Allah'ım! Niye beni terk ettin?" demiştir. Bu ifade diğer iki İncil'de mevcut değildir.

6) Çarmıhtan ölü olarak indirilen Hz. İsa'yı, Yuhanna'ya göre, Yûsuf ve Nikodim isimli iki kişi defnetmiştir. Sinoptik İncillere göre sadece Yûsuf defnetmiştir.

7) Hz. İsa, yeniden dirildikten sonra Havarilere ve diğer öğrencilerine Sinoptik İncillere göre sadece bir kere görünmüş, ama Yuhanna'ya göre üç kere görünmüştür.

8) Yeniden dirildikten sonra Hz. İsa'yı ilk gören kişi, Matta'ya ve Yuhanna'ya göre Mecdelli Meryem, Luka'ya göre Emayus'a giden iki öğrencidir.

9) İnciller arasında Vaftizci Yahya hakkında verilen bilgilerde de çelişkiler vardır. Bunlardan biri Yahya'nın İlyas olup olmadığı meselesidir. Matta İncil'inde Yahya'nın İlyas olduğu belirtilirken, Yuhanna'da ise Yahya'nın İlyas olmadığı anlatılmıştır. Hatta, "Sen beklediğimiz peygamber misin?" sorusuna da "Hayır!" yanıtını veriyor.[66] Yani Matta'ya göre, Hz. İsa, Yahya'nın İlyas

66 Yuhanna 1:21.

olduğunu söylerken; Yuhanna'ya göre bizzat Yahya: kendisinin İlyas olmadığını söylüyor.

10) Kızı için Hz İsa'dan yardım isteyen kadının uyruğu ve ülkesi hakkında verilen bilgilerdeki çelişki: Matta'ya göre bu kadın Kenanlıdır. Markos'a göre ise aslen Yunanlıdır.

11) Matta 20:30'da Eriha'dan çıkarken iki körün İsa'dan yardım istediği anlatılırken, Markos 10:46'da bir körden bahsediliyor.

12) Luka 23:26'da haçı taşıyanın Simon olduğu, Yuhanna 19:17'de İsa'nın kendisi olduğu anlatılmıştır.

13) Matta 26:49'da Yahuda'nın İsa'yı öptüğü, Luka 22:49'da öpmediği anlatılmıştır.

14) Markos 15:46'da İsa'yı kabre koyanların Yûsuf ve Nikodemus, Yuhanna 19:42'de sadece Yûsuf olduğu belirtilmiştir.

15) Matta 28:2'de mezarda İsa'ya bir meleğin göründüğü, Yuhanna 20:12'de iki meleğin göründüğü bilgisi vardır.

16) Sinoptik İnciller Hz. İsa'nın son akşam yemeğinin ve yakalanmasının Fısıh Bayramı günü gecesi olduğunu bildirirken, Yuhanna 13:1'de bunun Fısıh Bayramı öncesinde olduğu anlatılır.

d) İnciller ile Tanah Arasındaki Çelişkiler

Aynı konu veya olaydan bahseden Hıristiyan kaynakları ile Yahudi kaynakları arasında da birçok çelişki vardır. Bununla ilgili de sadece bir-iki örnek vermekle yetinelim. Zebur 89: 27'de Davud Tanrı'nın ilk oğlu olarak anlatılır ve Tora'da Tanrı ile Hz. Musa'nın yüz yüze görüştüğü ve İsrail soyunun Hz. İbrahim'den geldiği söylenir. Bütün bunlarla çelişkili olarak Yuhanna 1:1'de "Başlangıçta Söz vardı" denir ve 1:14'te Söz'ün İsa olduğu belirtilir. 1:18'de Tanrı'yı ilk tanıyanın O'nun ilk oğlu İsa olduğu ve 8:58'de İsa'nın "İbrahim doğmadan önce ben vardım" dediği anlatılır.

e) Havarilerin İncilleri

Hz. İsa'nın havarilerinden bazılarının İncil yazdıkları bilinmektedir. Bugün de bazıları eldedir. Bunlardan önemlileri Bar-

naba, Yakup, İbrani Tomas, Tomas, Petrus ve Filip İncilleridir. Ancak bunlar Hıristiyanlığın en eski metinleri olmalarına rağmen, Roma Kilisesi tarafından kutsal yazılar olarak kabul edilmemişlerdir. Bunun en büyük nedeni, Kilise'nin benimsemiş olduğu Üçleme dogmasına aykırı fikirler içermeleridir. Kilisenin sahih kabul ettiği bugünkü Dört İncil'de havariler konusunda da bazı çelişkiler vardır. Sinoptik İnciller on iki havarinin ismini birlikte verirken, Yuhanna bunların ismini (on iki olarak) birlikte vermez. Ayrıca Sinoptik İncillerde de (Matta, Markos, Luka) verilen isimler konusunda tam bir mutabakat sağlanabilmiş değildir. Matta ile Markos'ta şu isimler yer almaktadır: Petrus, Andreas, Zebedi oğulları Yakub ile Yuhanna, Filipus, Bartalamay, Tomas, Matta, Alfay oğlu Yakub, Taday, Yurtsever Simun, Yehuda İskaryot. Luka'da sayılan isimlerden onuncusunda farklı bir durum vardır. Matta ve Markos'ta onuncu isim "Taday" iken, Luka'da bu onuncu isim Yakub oğlu Yehuda'dır. Yuhanna'nın ilk havariler arasında ismini zikrettiği Natanyel, Sinoptik İncillerde yer almamaktadır. Daha on iki havarinin ismi üzerinde bile bir ittifak sağlayamayan bu Dört İncil'in sahihliğine nasıl inanalım?

On iki havari ile ilgili olarak İncillerde tespit ettiğimiz çok önemli bir husus daha vardır. On iki havarinin isimleri arasında, daha sonra Hz. İsa'yı ihbar edecek olan Yehuda Iskaryot'un da ismi geçmektedir. İncillerde bu Yehuda'nın hain ve günahkâr olduğu, Hz. İsa'nın dilinden, "İnsanoğlunu ele verenin vay haline! O adam hiç doğmamış olsaydı daha iyi olurdu" diye belirtildiği halde, yine aynı İncillerde içlerinde bu hain Yehuda'nın isminin de bulunduğu on iki havari için, Hz. İsa'nın şöyle söylediği zikredilmektedir: "Her şey yenilendiğinde, insanoğlu görkemli tahtına oturduğunda, siz, evet ardımca gelmiş olan sizler, on iki tahta oturup İsrail'in on iki oymağını yargılayacaksınız." Ahirette veya gelecekte on iki havari, on iki tahta oturup on iki İsrail kabilesini yargılayacağına ve bu on iki kişi arasında Yehuda'nın da adı zikredildiğine göre, tahtlardan birine oturup bir İsrail kabilesini yargılayacaklardan biri de bu hain Yehuda olacaktır. Halbuki Hz. İsa, kendisini ihbar edecek olan bu kişi için "Doğ-

masa daha iyi olurdu," dememiş miydi? Bu açık bir çelişki değil midir? Bu konuda Matta'nın 19. babı ile 26. babı açıkça birbirleri ile çelişkili durumdadır.

Havarilerden Petrus ile ilgili olarak Hz. İsa bir yandan ona ilahi bir paye vererek, "Ne mutlu sana Yûnus oğlu Simun, bu sırrı sana açan insan değil, göklerdeki Babam'dır. Ben de sana şunu söyleyeyim, sen Petrus'sun ve ben Babam'ın topluluğunu bu kayanın üzerine kuracağım... Göklerin egemenliğinin anahtarını sana vereceğim," diye ona hitap etmekte ve onu kendi yerine vekil bırakacağını haber vermektedir. Bu bapta yazılanlara göre Hz. İsa, Petrus'a ilahi bir paye verirken, aynı babın birkaç cümle sonrasında Petrus'un, konuşmaları yüzünden Hz. İsa'yı azarlaması sebebi ile Hz. İsa'nın ona, "Çekil önümden şeytan! Sen yolumda engelsin, senin düşüncelerin Tanrı'nın değil, insanın düşünceleridir," dediği ileri sürülmektedir.[67] Matta İncil'inde yer alan bu çelişkili ifadeler, İncillerin ne kadar güvenilir ve sağlam olduklarını açıkça göstermektedir.

67 Matta 16:23.

III.
İnanç İlkeleri

Hıristiyanlıktaki inanç ilkelerinin Tanrı inancı hariç hemen hepsi kitabi değil, teolojiktir. Bazılarının İncillerde yeri olsa da açık olmadığı için, onlar Hıristiyan teologları tarafından farklı şekillerde yorumlanarak oluşturulmuştur. Bunlara aşağıda konuları ele alırken işaret edeceğiz.

A. Tanrı İnancı

Bu, başlangıçtan bugüne Hıristiyanlar arasında en tartışmalı konu olmuştur. Hıristiyanlıktaki ayrılıkların esas nedenidir. Bu açıdan ister istemez konuya daha çok yer vermemiz gerekecek. Hıristiyanlık tarihinde üç çeşit Tanrı inancının var olduğu görülür. Birincisi Tevhit, yani Tek Tanrı inancıdır. İkincisi Teslis, yani Üçleme inancıdır. Üçüncüsü, çoktanrılı inançtır; bazı Hıristiyan teologları ve düşünürleri, üçten fazla Tanrı olması gerektiğine inanmışlardır. Şimdi bunları anlatmaya çalışalım.

1. Tek Tanrı İnancı

Hıristiyanlığın ilk dini ve tarihi kaynaklarına göre, aşağıda anlatacağımız gibi, başta havariler ve Hz. İsa'nın kardeşi olduğu söylenen Yakub olmak üzere ilk Hıristiyanların ve ilk Hıristiyan cemaatlerinin Allah'ın tek, Hz. İsa'nın insan, peygamber ve Mesih olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır.

Ortodokslar, Katolikler ve Protestanların bugünkü teslis inancı ve bu arada ortaya çıkan İkili Tanrı, Üçlü Tanrı ve hatta Dörtlü Tanrı inançları, yine Batılı Hıristiyan çağdaş yazarların da kabul ettiği gibi, genelde Yunan ve Roma asıllı Hıristiyan teologların 2. yüzyıldan itibaren oluşturmaya başladıkları akide şekilleridir ki bunlardan teslis, 325 yılında yapılan İznik Konsili ile

Katolik ve Ortodoks olarak nitelenen Batı Hıristiyanlığının resmi dogması olarak kabul edilmiştir.

Burada şu küçük açıklamayı yapmak gerekir: 2. ve 3. yüzyıllarda kullanılan bu "Katolik" ve "Ortodoks" kelimeleri, henüz mezhep isimleri değildir; sırasıyla "evrensel" ve "doğru" anlamlarında kullanılmıştır. 1054 yılında Roma ve İstanbul patristliklerinin ayrılmasıyla Ortodoksluk ve Katoliklik mezhep isimleri olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu kısa açıklamadan sonra, öncelikle Havariler veya Apostolik devri denilen Hıristiyanlığın ilk devrindeki tevhitçi akideyi ele alacağız. Doğal olarak ve mantıken, bir dinin en temel inanç esası, doğrudan o dinin kitabında ve peygamberinin öğretisinde bulunur. Ayrıca elbette o dinin ilk inananlarının sözlerinde ve yazılarında görülür. Hıristiyanlığa bu açıdan bakıldığında, inanç bakımından Musevilikten ve İslam'dan aslında hiç de farklı olmayan bir manzara ile karşılaşılır.

Hıristiyanlığı, Musevilikten ve özellikle de İslam'dan farklı konuma getiren ve ayıran tek şey, bu dinin ana kaynağı olması gereken tek ve bir kitap yerine birçok kutsal metninin olmasıdır. Yani, ileride de kısaca üzerinde duracağımız gibi, bugünkü teslisçi Hıristiyanlar kabul etmese de, bize göre Allah, Hz. İsa'ya İncil denilen bir kitap vahyetmiştir; fakat bu bugün elde yoktur. Bizim yanlışlıkla "İncil" dediğimiz Hıristiyanların ellerindeki kutsal metinler, Hıristiyan yazarların Hz. İsa hakkında yazdıkları tarih yazılarıdır. Kilisenin sahih olarak kabul ettiği dört kutsal metin en iyimser tahminlere göre %18 ile %20 arasında Hz. İsa'nın gerek vahiy olarak aktardığı ve gerekse kendi söylediği sözlerini ihtiva etmektedir. Geri kalan sözler ya Tevrat'tan ve Talmut'tan aktarmadır ya da her bir kutsal metin yazarının Hz. İsa hakkındaki derlediği tarihi rivayetlerdir.

Hıristiyanlığın ana kaynağını teşkil etmesi gereken tek kitap yerine böyle birçok kitabın veya kutsal metnin olması, ister istemez birçok görüş ve yorumun, başta akide olmak üzere birçok dini konuda Hıristiyanlıkta olması gereken temel ilahi öğretinin yerini almasına neden olmuştur. İşte bu yüzden iman ve akide esasında hiç olmaması gereken farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Hz. İsa'nın kendisine vahyedilen İncil'i yazıp yazdırmadığı, bugünkü tarihi bilgilere göre, tam olarak bilinmemekle birlikte, bize göre Hz. İsa'nın İncil'i yazmadığı veya yazdırmadığı düşünülemez. Ancak vakıa şudur ki, bugüne kadar böyle bir İncil'in varlığından hiç kimse söz etmemektedir. Bu durumda asli İncil ya kayboldu veya kaybedildi ya da bir yere saklandı ve bulunamadı. Herhalde durum bu son olasılık olması gerekir, zira Ali İmran suresinin 187. ayetinden, özel olarak Hıristiyanlara işaret edilmemekle birlikte, kendilerine daha önce kitap verilenlerin, kitabı sakladıkları ve sattıkları anlaşılmaktadır.[68]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bugünkü teslisçi Hıristiyan teologları, T. Michel'in de ifade ettiği üzere Hz. İsa'nın bir kitap ve bir İncil getirdiğini kesinlikle savunmamaktadırlar.[69] Fakat bu görüş oldukça yenidir ve ya yazarın şahsi görüşü gibi değerlendirilmeli ya da ileride ifade edeceğimiz gibi samimi olmayan bir görüş olduğu düşünülmelidir. Her ne olursa olsun, Hıristiyanlığa uyan doğru bir görüş değildir; en azından ilk devir Hıristiyan teolojisi için böyle bir görüş iddia edilemez. Zira örneğin Sinoplu bişop Marcion (110-176) gibi 2. yüzyılın bazı din adamları ve teologlarının İsa'ya vahyedilen asli kutsal metnin arayışı içerisine girdikleri bilinmektedir. Marcion, sözgelimi Luka'nın metni dışındaki metinleri kutsal kabul etmemiştir. İşte bu Marcion hareketi ve ilk devirlerdeki asli İncil arayışları üzerinedir ki, Roma Kilisesi harekete geçerek kutsal metinleri sahih (kanonik) ve uydurma (apokrif) olarak tasnife başlamış ve bunu 325 İznik Konsili'ne dek aralıksız sürdürmüştür. Netice itibarıyla Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'ya ait metinler ile bugünkü Yeni Ahit'in içindeki diğer kutsal metinlerin dışındakiler uydurma kabul edilmiştir. Uydurma olarak nitelenenlerin okunmaları yasaklanmış ve hatta onlardan bazıları yakılarak yok edilmiştir.

Burada, yukarı paragrafın başındaki M. Thomas gibi bazı günümüz Hıristiyanlarının, Hz. İsa'nın bir kitap getirmediği, O'nun bizzat varlığının vahiy olduğu şeklindeki iddialarına

---

68 Kuran: Ali İmran, 187.

69 Michel (T.): *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, s. 32.

Müslümanlara karşı diyalog çerçevesinde söylenmiş bir takiye gibi bakmak lazımdır; çünkü onlar bu takiye ile Kuran'ın ve Müslümanların onların bugünkü kutsal metinlerine muharref olarak bakmalarını bertaraf edebileceklerini düşünmüş olabilirler. Çünkü ileride de anlatacağımız gibi gerek kutsal metinlerinde ve ilk Hıristiyan belgelerinde, gerekse önemli Konsillerde aksi durumlar varittir.

Çok gerilere gitmeye gerek yok; örneğin Rotterdamlı Erasmus, Marcion ve başka bazı kişiler kutsal metinlerin birçok kısmının uydurma olduğunu söylemiş ve M. Luther bunları farklı üç sınıfa ayırmıştır. Hıristiyan kitap geleneğinin reformcular tarafından iddia edilen vahiy kaynaklı olmadığı düşünceleri üzerine toplanan 1546 Trent Konsili'ndeki kararlarda şöyle denilmektedir: " Tanrı'nın Oğlu Rabbimiz İsa Mesih, İncil'i (Gospel) ilk olarak kendi dudaklarından döktü; sonra havariler aracılığıyla davranış kuralı ve bütün hakikatin korunmasının kaynağı olarak bütün yaratıklara öğretilmesini emretti..."[70]

Aynı ifadeyi, 1870 I. Vatikan Konsili kararlarında da görüyoruz: " Kilise'nin evrensel inancına göre, kutsal Trent Sinod'unun ilan ettiği gibi bize kadar ulaşan yazılı kitaplarda ve yazılmayan gelenekte muhafaza edilen bu doğaüstü vahiy, Mesih'in ağzından Havariler tarafından alınmıştır veya bizzat onlara Kutsal Ruh dikte ettirmiştir..."[71]

Dolayısıyla bu kararlardan Kutsal Kitap veya kitapların bizzat Hz. İsa'nın ağzından çıkan sözler olduğu anlaşıldığına göre, Thomas Michel ve onun gibi düşünen bazı günümüz Hıristiyanlarının söyledikleri doğru olmasa gerekir. Kararlara göre Hz. İsa'nın bizzat kendisinin tanrı olarak görünmesi değil, sözlerinin vahiy olduğu veya O'na sözlü vahyin geldiği anlaşılmaktadır ve kitap kavramı önem arz etmektedir. Onların söylemi, o halde hangi amaçlı olursa olsun gerçekçi değildir ve Hıristiyan geleneğini de yansıtmamaktadır.

---

70 Neuner (J.) ve Dupuis (J.): *The Christian Faith in the Doctrinal Documents of the Catholic Church*, Londra, Collins, 1986, s. 73.

71 *Age.*, s. 75.

Eldeki kanonik ve apokrif kabul edilen kutsal metinlerin en eskilerinin tahminlere göre Hz. İsa'nın ölümünden en erken 25-30 yıl sonra, yani MS 65-70 yıllarında yazıldığı söylenmektedir. Bunların da en eski elyazması metinleri 3. yüzyıldan kalmadır. Konumuz burada bizzat bu kutsal metinlerin tarihi durumunu ele almak olmadığından daha fazla onlarla ilgili bilgi verecek değiliz. Onlardan bu şekilde kısaca bahsetmemizin nedeni, aşağıda ve ileride göreceğimiz gibi bazılarının tevhit inancına doğrudan dayanak teşkil etmeleri ve seçilen dört kutsal metinden Hıristiyan teologların yorumlarla teslis dogmasını çıkarmalarıdır.

a) Havari İncillerinde Tevhit

Roma Kilisesi'nin uydurma (apokrif) olarak nitelediği ve bugüne dek ulaşabilen bazı kutsal metinler vardır. Bunlar, Hz. İsa'nın kardeşi olarak kabul edilen Yakup'un İncil'i, Havari Barnaba İncil'i, İbrani Tomas İncil'i, Ebiyonitler İncil'i, İbraniler İncil'i, Havari Tomas İncil'i, Havari Filip İncil'i, Havari Petrus İncil'i gibi metinlerdir. Bu metinler, ya doğrudan Hz. İsa'nın havarileri tarafından ya da onlara yakın olmuş kimseler tarafından yazılmıştır. Her ne kadar bu metinlere Kilise apokrif demiş ise de aslında Hıristiyanlık hakkında seçilmiş Dört Kutsal metinden ve onlara ekli diğer kutsal yazılardan daha erken ve hatta en eski kaynaklardır. Hz. İsa ve Hıristiyanlık hakkında en doğru bilgileri veren bu metinlere uydurma olarak bakılmasının nedeni, Roma Kilisesi'nin teslis dogmasını benimsemesi ve teslis yorumlarına bunların tamamen veya kısmen kapalı olmamasıdır. Hatta bu kutsal metinlerde çok açık bir biçimde Hıristiyanlık inancının tevhidi bir inanç olduğu görülmektedir.

Kilisenin kanonik saymadığı bu kutsal metinlerde Hz. İsa hakkında verilen bilgiler, belirtelim ki Hz. İsa hakkında Kuran ayetlerinde verilen bilgilerle büyük ölçüde ayniyet göstermektedir: Allah'ın tekliği, Hz. İsa'nın insan olduğu, O'nun kulu, peygamberi olduğu, mesih olduğu, Allah'ın emri ile Kutsal Ruh Cebrail'in Hz. Meryem'e Hz. İsa'yı müjdelediği ve babasız doğduğu, çarmıha gerilmediği ve Hz. İsa'nın mucizeleri anlatılmaktadır. Bu havari İncilleri üzerinde burada tek tek durmayacağız ancak bazıları hakkında kısa bilgiler vereceğiz.

Burada daha önce de Hıristiyanlara göre Hz. İsa'nın kardeşi olarak bahsettiğimiz Yakup'un hangi anlamda onun kardeşi olduğu hakkında kısa bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Hıristiyan kaynaklarında bu havari Yakup'tan sürekli olarak Hz. İsa'nın kardeşi olarak söz edilmektedir. Hıristiyan kaynakları, Marangoz Yûsuf'un Hz. Meryem ile nişanlanmasından önce eski eşinden Yakup adlı bir oğlu olduğunu bildirmektedirler. Hatta Hz. İsa'nın mucizevi doğumundan sonra Yûsuf'un Hz. Meryem ile evlendiği söylenmektedir. Buna göre Yakup, Hz. İsa'nın zürriyetsel değil de sadece manevi kardeşi olmuş oluyor; herhalde işte bu anlamıyla Yakup'tan Hz. İsa'nın kardeşi olarak bahsedilmektedir. Bilindiği gibi gerçekte Hz. İsa'nın hiçbir kardeşi yoktur.

Yakup İncil'i:

MS 63 veya 66 yılında Romalılarca şehit edilen Hz. İsa'nın kardeşi olduğu söylenen Yakup'un İncil'idir. Yakup İncil'i ile İbrani Tomas İncil'i, genelde Hz. İsa'nın doğumunu, çocukluk ve gençlik yıllarını anlatırlar, mucizelerinden bahsederler; bunun için de bazı Hıristiyan bilginleri bunlara "İsa'nın Çocukluk İncilleri" adını verirler. Bunlarda Hz. İsa hakkında verilen bilgiler, Kuran'ın Ali İmran ve Meryem surelerinde verilen bilgilerle tamamen aynıdır, ancak daha teferruatlı bilgilerdir. Bunlarda asla Hz. İsa'nın tanrılığından bahsedilmez.

Barnaba İncil'i:

Barnaba'nın asıl ismi Joses'dir. Kıbrıslı bir Yahudi'dir. Hz. İsa'ya manen çok yakın ve önemli bir havari oluşundan dolayı, diğer Havariler ona, "Nebîoğlu" anlamına Barnaba lakabını vermiş olabilirler.[72] Barnaba'nın İncil'i, 325 yılına kadar İskenderiye

72 Barnaba isminin, İbranice "oğul" anlamındaki "Bar" ile "baba" anlamındaki "Abbas" kelimelerinin birleştirilmesinden geldiği kabul edilir. Barnaba'nın kelime anlamı bu görüşe göre "Babanın Oğlu" demek olur. Ancak kelime deyim olarak, eski Yahudi geleneğine göre, her yıl dine karşı suç işleyen birisinin veya suçsuz bir kimsenin Fısıh Bayramı arifesinde darağacında veya çarmıhta kurban edilmesi âdetidir. İşte J. G. Frazer'a göre bu kurban edilen kimselere Barabbas (Barnaba) ismi

Kiliseleri tarafından otantik bir İncil olarak kabul görmüştür; ancak 325 yılındaki İznik Konsili ile bu İncil yasaklanmıştır; diğer benzer İbranice yazılan kutsal metinlerle birlikte yakılmasına karar verilmiştir. Buna rağmen Barnaba'nın kendi elyazması ve bazı kopyaları günümüze kadar ulaşabilmiştir.[73] Burada bu İncil ile ilgili tarihi teferruata girmeyecek, sadece tevhit inancıyla ilgili önemine vurgu yapacağız. Lyons bişopu Irenaeus (130-200) teslise ve Pavlusçu anlayışa karşı tektanrıcılık inancını savunurken, sık sık Barnaba İncil'inden bölümler aktarmıştır.

Barnaba İncil'ine, tevhit inancı ve bir zamanlar arkadaşlık yaptığı ve dini konular ile ilgili tartışmalar yüzünden ondan ayrıldığı Pavlus'un Şeytan'a uyarak Hıristiyanlığa İsa'yı "Allah'ın Oğlu" olarak nitelediğini söyleyerek ve karşı çıkarak başlanır:

---

verilirdi. Bu izaha göre Barnaba, "adak" ve "kurban" anlamına gelmektedir. Weigall da bu görüştedir.(*Bkz.* A. Weigall: *Age.*, s. 29-35). Ancak bize göre, Barnaba kelimesini Barabbas'tan etimoloji ve anlam bakımından ayırmak gerekir. Barnaba kelimesinin, "Oğul" anlamına "Bar" ve İbranice "Nabî" kelimesinin türediği eski Sami kök ve İbranice "Naba" kelimelerinin birleşimiyle türetilmiş bir isim olması daha doğrudur. Bu şekliyle Barnaba, "Nebioğlu" anlamını ifade eder.

73 Lonsdale ile Laura Ragg, Barnaba İncil'inin Viyana Kraliyet Kütüphanesi'ndeki İtalyanca çevirisini "The Gospel of Barnabas" adıyla İngilizceye çevirerek Oxford University Press yayını olarak 1907 yılında yayımlamışlardır. Barnaba İncil'inin bize kadar ulaşmasının seyri için *bkz.* "The Gospel of Barnabas" Karaçi-2, Begum Aisha Bawany Waqf, Appendix III, s. 283-285; bu baskı, 1907 Oxford baskısının tıpkıbasımıdır.

Katolik din adamları ve teologları Oxford baskısından çeşitli dillere çevrilip yaygın okuyucu kitlesi bulmaya başlaması üzerine harekete geçerek, Barnaba İncil'inin hakkında akıl almaz görüşler ileri sürerek uydurma olduğunu işlemektedirler. Sözgelimi G. Gomez ve M. de Epalza, bu İncil'in 1634 yılında Tunus'ta Endülüs asıllı İbrahim al-Taybili tarafından yazıldığını iddia etmiştir. *Bkz.* Mikel de Epalza: "Sobre Garcia Gomez como conferentiante y periodista: La historia del Evangelio de san Bernabé", Awrâq (Madrid), s. 10; aynı yazar al-Andalus (Madrid, XXVIII, 479-491). Katolik teologların görüşlerinin toplu bir panoraması için *bkz.* Slomp (J.): "The Gospel of Barnabas in Recent Research", Islamochristiana, Roma, 1977, c. 23, s. 81-109.

"Allah tarafından dünyaya yeni bir peygamber olarak gönderilen Mesih İsa'nın İncil'i (Gospel) ... Mahbub, büyük ve kâmil Allah, şu geçen günlerde bizi peygamberi Mesih İsa ile müjdeledi. Takva hilesiyle birçoğu, Şeytan'a kanmış olarak, İsa'yı Allah'ın Oğlu diye çağırarak en çirkin bir öğretiyi yaygınlaştırmaktadırlar... Bu kanmışlar arasında, hakkında esef duymadan konuşacağım Pavlus da vardır; bu sebeple, İsa ile beraberliğim esnasında gördüğüm ve işittiğim gerçeği yazıyorum ki, sen kurtuluşa eresin ve Şeytan'a aldanmayasın..."[74]

Barnaba; Hz. İsa'nın otuz yaşında Zeytin Dağı'nda Cebrail'in kendisine vahiy ve kitap gönderdiğini,[75] Hz. İsa'nın sağlığında düşmanlarının alaya almak için ona "Allah'ın Oğlu" dediklerini, buna karşı Hz. İsa'nın sessizce ellerini yukarı kaldırarak "Gerçekten, Ey İsrailliler, benim gibi bir insanı Allah'ın Oğlu diye çağırmakla siz büyük bir yanılgı içerisindesiniz. Korkarım ki, bu sebeple Allah bu kutsal şehre ağır bir veba verir, şehri de yabancıların istilasına bırakır..."[76] dediğini ve çarmıha gerilmeden melekler vasıtasıyla Allah'ın Hz. İsa'yı göğe yükselttiğini anlatır.[77]

Hz. İsa ile alay etmek için bazı Yahudilerin ona Allah'ın Oğlu dediklerini ve Hz. İsa'nın onlara şiddetle karşı koyduğunu sadece Barnaba anlatmıyor; aynı olayı Markos Kutsal Yazısı da anlatıyor. Yazıcılar olarak bilinen Yahudilerden bazıları Hz. İsa'ya "Sen Allah'ın Oğlu musun?" diye sorduklarında, Hz. İsa onlara Tevrat'ın Tesniye bölümünden şu cümleleri hatırlatır: "Dinle ey İsrail! Tanrımız Rab, tek bir Rab'tır."[78] Anlaşılacağı gibi bu kısa alıntı ve aktarımlardan Barnaba ve ilk Hıristiyanların tevhitçi bir görüşe sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bir noktaya daha da işaret etmek gerekir ki, diğer bazı kutsal yazılar Hz. İsa'nın kendisinden sonra geleceğini söylediği kurtarıcıyı Peric-

---

74 Barnaba: *The Gospel*, s. 2; ayrıca *bkz.* s. 273.
75 Barnaba: The Gospel, s. 9; ayrıca *bkz.* s. 216.
76 *Agy.*: *Age.*, s. 117.
77 *Agy.*: *Age.*, s. 273.
78 Tesniye 6:4.

litos[79] adıyla anlatırken, Barnaba onu Muhammed ismiyle zikretmektedir.[80] Bugünkü Hıristiyan yazarların, Barnaba İncil'ine uydurma olarak bakmalarının en büyük sebebi, Barnaba'nın Hz. İsa'dan sonra gelecek kurtarıcıyı bu şekilde Muhammed olarak ismen zikretmesidir.

b) İlk Hıristiyan Akaid Eserlerinde Tevhit

Hz. İsa'nın vefatından sonraki ilk 25-30 yıl içerisinde, O'nun hayatını, sözlerini, ahlaki öğütlerini içeren küçük veya büyük kutsal metin yazımına paralel, tür ve amaç bakımından onlardan biraz farklı akaid ve ahlaki konuların karışımından olan küçük risalelerin de yazıldığını anlıyoruz. Bunlardan bazılarının kaybolduğu söylenmektedir; burada konumuz açısından bir örnek olarak üzerinde duracağımız Hermas'ın "Shepherd" adlı risalesi gibi bazıları da günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Hermas hakkında çok kısa da olsa bilgi vermekte yarar vardır. Hermas'ın hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Bazılarına göre Pavlus'un mektuplarında zikrettiği Hermas'tır, bazılarına göre ise Papa I. Aziz Pius'in kardeşidir.[81] Risalesinin yazım tarihi olarak 89-99 yılları arasında bir tarih verildiğine göre, Hermas'ın Pavlus'un zikrettiği Hermas olması kuvvetle mümkündür.

Risalenin yazım tarihi ile ilgili tartışmalar olsa da, genelde Hermas'ın risalesini Efes'te 88-99 yılları arasındaki bir tarihte Yunanca olarak yazdığı kabul edilmektedir. Çünkü eserde, 89-99 yılları arasında papalık yapan Aziz Clement papa olarak zikredilmiştir. Shepherd, 1. yüzyılın sonlarından itibaren ve 2. yüzyılda kutsal metin olarak değerlendirilmiş, kiliselerde okunmuş, İskenderiyeli Clement ve hocası Origen kendi yazılarında sık sık ona atıflarda bulunmuşlardır. "Büyük Sina Kitab-ı Mukaddesi" olarak bilinen ve 4. yüzyılda yazılan "Aleph"in (Elif) Yeni Ahit kısmının sonuna, Barnaba'nın Mektubu ile birlikte ilave edilmiş-

---

79 "Ahmed" anlamına gelen bu kelime bazen yanlışlıkla "yardımcı", "avukat" ve "taraftar" anlamlarına gelen Paracletos şeklinde de okunmaktadır. Ayrıca *bkz.* Yuhanna: 14:16; 15:26; 16:7.

80 *Agy.*: *Age.*, s. 50, 123-124.

81 Chapman (J.): "Hermas" maddesi, C. E., c. VII, s. 2.

tir. Ancak 3. ve 4. yüzyıllarda bazı Hıristiyan otoriteleri "Shepherd"i apokrif olarak görmeye başlamışlardır. Faber Stapulensis risaleyi diğer bazı eserlerle birlikte Latince olarak 1513 yılında Paris'te neşretmiştir.[82] Risalenin 1847 yılında Habeşçe bir çevirisi bulunmuştur. Yunanca aslı da, 1856 yılında Rudolf Anger tarafından neşredilmiştir.

Shepherd'in birinci kısmı akaid ile ilgilidir; bizi konumuz açısından ilgilendiren de bu kısımdır. Burada inançla ve ahlakla ilgili on iki emir yer almaktadır. Doğrudan akaid ile ilgili birinci emrini aktaralım:

> "Her şeyden önce, Allah'ın tek olduğuna inan. Her şeyi yarattığına ve onlara düzen verdiğine, her şeyi yoktan var ettiğine inan. Ve her şeyi kuşattığına fakat hiçbir şeyin O'nu kuşatmadığına inan. Bunun için O'na teslim ol ve O'ndan kork... Bu emri tut, bütün zayıflıklardan kendini uzak tutabilirsin; doğruluğun faziletlerine uy. Ve eğer bu emri tutarsan Allah için yaşamış olursun."[83]

Görüldüğü gibi, Hermas Allah'ın tekliğine inanmaktadır ve eserinde tevhidi işlemektedir. Eserinde teslisi çağrıştıracak hiçbir öğreti yoktur.

c) Havarici Babalarda Tevhit

Havarilerin varisleri olan ve onların zamanında, yani birinci yüzyılda yaşamış ve Hıristiyanlıkla ilgili ilk öğretileri yazan Hıristiyanlara, Havarici (Apostolik) Babalar denir. Baba, burada öğretmen anlamındadır.[84] Bunların hepsi tek tanrı inancına sahiptirler. Bunlardan bir-ikisini burada örnek olarak zikretmek istiyoruz.

---

82 *Bkz.* Liber trium vivorum et trium spiritualium virginum, Paris, 1513.

83 *Bkz.* Vis. I, 3, 4; ayrıca *bkz.* (J. N. D.): *Early Christian Doktrines*, yeni baskı New York, Harper C. Publications, 1978, s. 83; Goodspeed (E. J.): *The Apostolic Fathers*, Londra, 1950.

84 Aziz İrenaeus ve İskenderiyeli Clement, öğretmen babadır, öğrenci oğuldur demişlerdir. *Bkz.* Clement: Strom., I, i, 1. Burada da anlaşılacağı gibi "Baba" ve "Oğul" kelimelerinin, Yahudilikte olduğu gibi, ilk devir Hıristiyanlarınca mecazi kullanıldığı anlaşılmaktadır. İleride teslis konusunda bu konuya geniş olarak değineceğiz.

Cerinthus:

İlk örneğimizi, Cerinthus (Kerithos) teşkil eder. Cerinthus, Hıristiyan yazarlarca Havarici Babalardan sayılmakla birlikte, Dördüncü İncil'in yazarı Yuhanna'nın çağdaşıdır. Hatta Yuhanna'nın, Cerinthus'un Hz. İsa hakkındaki görüşlerine karşı koymak için kendi kutsal metnini yazdığı söylenmektedir. Biraz ileride de söyleyeceğimiz gibi, Cerinthus, Allah'ın birliğini kabul ettiği için Ebiyonistler'den de kabul görmektedir. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Mısırlıdır. Irken Yahudi olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir; ancak Yahudiler gibi sünnetli olduğu bilinmektedir. Cerinthus ismini ilk zikreden ve görüşleri hakkında ilk bilgi veren, Aziz İrenaeus'tur.[85]

Cerinthus yüce tek bir Tanrı'nın varlığına inanmaktadır. Hz. İsa'yı Tanrı değil, insan kabul etmektedir. Ona göre, Hz. İsa'nın vaftizi esnasında Tanrı Kutsal Ruh'u göndererek, Hz. İsa'ya vahyetmiş ve Hz. İsa Mesih olmuştur. Teslisçi Hıristiyanlar Cerinthus'u sapık olarak görürler. Cerinthus'un gnostik öğretilerden ve Yahudilikten etkilendiğini ileri sürerler. Kendi yazıları bugüne kadar ulaşmadığı için, bu iddiaların doğruluğu veya yanlışlığı hakkında şimdilik fazla bir şey söylemek durumunda değiliz. Bu iddialar arasında Cerinthus'un dünyayı, Yüce Tanrı'dan ayrı ve aşağı mertebede olan yaratıcı bir meleğin yarattığına inandığı iddiası vardır. Fakat kesin olarak bilinen husus, akide konusunda Cerinthus'un tevhitçi oluşudur. Cerinthus'un Asya'da, bir okul kurduğu ve tilmizleri olduğu bilinmektedir; fakat kısa bir süre sonra onların tevhitçi olan Ebiyonitler ve Nazareanlar (Nazarone, Nasrani) içerisine karıştıkları söylenmektedir.[86]

Clemens Romanus (Romalı Clement):

Hayatı hakkında oldukça az bilgi vardır. Diğer havariler ve ilk Hıristiyanların çoğunluğu gibi, Clement de Yahudi asıllıdır. Pavlus'un ve havari Aziz Peter'in çağdaşıdır. Apostolik babala-

---

85 Irenaeus: Adv. Haer., I, c. xxvi; III, c. iii, c. xi; ayrıca daha teferruatlı bilgi için *bkz.* St. Epiphanius: Adv. Haeres, xxviii.

86 Arendzen (J. P.): "Cerinthus" maddesi, C. E., c. III, s. 2.

rın önemlilerinden biridir. Havarilerin vefatlarından 36 yıl sonra Roma Kilisesi'nin, I. Clement ismiyle 4. Papası olmuştur.[87] Clement'in en geç 160 yılında, 99 yaşında öldüğü veya "şehit" olduğu sanılmaktadır; Roma'ya gömülmüştür. Clement'e birçok risale ve eser atfedilmiştir. Ancak çağdaş Hıristiyan bilginler bunların çoğuna uydurma olarak bakarlar. Bunlar içerisinden sahih olarak bakılan Clement'in Korintlilere gönderdiği iki "mektup" veya "risale"si vardır. Romalı Clement'in bu mektupları, o zamanlar Roma Kilisesi ile Corinth Kilisesi arasındaki ayrılık ve çekişmeleri düzeltmek ve barışı sağlamak üzere yazıp gönderdiği söylenmektedir. Batı'da 17. yüzyıldan itibaren, Clement'in bu mektupları üzerinde durulmaktadır. Bunların Latinceye ve Batı dillerine yapılmış birçok çevirileri vardır. Clement'in bu mektuplarında teslise dair hiçbir şey yoktur. Aksine sık sık Hz. İsa'yı Tanrı veya Tanrı'nın Oğlu değil, Yüce Papaz olarak nitelemektedir; ayrıca Hz. İsa'ya "Kul" demektedir.[88] Clement'in Eski Ahit'e sık sık müracaat etmesi ilginçtir. Yeni Ahit metinlerine doğrudan hiç müracaat etmemektedir.

Bugünkü Hıristiyanların "Sahte-Clement Yazıları" (Pseudo-Clementine Writings) dedikleri metinlere gelince, bunların gerçekten sahte olup olmadıklarını tartışmak konumuzun dışındadır; ancak bu vesileyle şunu ifade etmeliyiz ki, teslisçilerin teslise aykırı bir metni veya kişiyi bir çırpıda hemen sahte veya sapık ilan etmeleri geleneksel bir âdettir. Clement'e atfedilen bu yazılar ister gerçekten sahte olsun ister olmasın, hakikat şudur ki bunlar 2. yüzyılda bir Hıristiyan veya bazı Hıristiyanlar tarafından yazılmıştır. Dolayısıyla bunlar, söz konusu yüzyılda Clement gibi teslisi savunmayan başka Hıristiyanların da varlığını göstermektedir. Bizi burada ilgilendiren husus bunların

---

87 Hıristiyan kaynaklarında Clement'in 1., 2., 3. Papa olduğuna dair başka rivayetler de vardır; *bkz.* Terhillian: De Praescript., xxxii; Liberian Catalogue 354.

88 Lightfoot (J. B.): *The Apostolic Fathers,* yeni baskı, Londra 1891, c. I, s. 36, 64, 65. Bu eserde bu iki mektubun Yunanca asılları ve İngilizce çevirileri vardır.

kim veya kimler tarafından yazıldığından önce içeriklerindeki fikirlerdir.

"Sahte-Clement Yazıları"ndaki baskın görüşler, İsa'nın tanrı değil insanoğlu, yani insan, gerçek peygamber, Tanrı'nın kulu ve yüce öğretici olduğu şeklindeki fikirlerdir. Bu yazılardan örneğin "Peter'in Vaazı" adlı yazının ilk bölümü İsa'nın gerçek peygamber olduğu hakkındadır. Peter, İsa'ya peygamberlik verilince, Yahudilerin sürekli olarak kendisine gelerek İsa'nın, Musa'nın geleceğini vaat ettiği peygamber olup olmadığını sorduklarını söyler (Recogn. I:43). Sonra, İsa'nın Hz. Âdem gibi gerçek peygamber olduğunu; Hz. Âdem'in peygamberliğinin İdris, Nuh, İbrahim, İshak, Yakup ve Musa gibi peygamberlerden sonra İsa'ya geçtiğini anlatır.[89]

Hz. İsa'nın "gerçek peygamber" olarak nitelenmesinin birkaç sebebi vardır. Birincisi Peter'e göre Hz. Âdem ile başlayan ilahi nübüvvet geleneğinin Hz. İsa'ya kadar aradaki peygamberler ile kesintisiz devam etmesidir ve Tevrat metinlerinden Deut. 18:15'te Hz. Musa'nın kendisinden sonra gelecek peygambere, yani Hz. İsa'ya işaret etmiş olmasıdır. İkincisi; daha Hz. İsa'nın vefatından sonra başta Pavlus gibi kimselerin Hz. İsa'ya "Tanrı'nın Oğlu" gibi lakaplar takmaya başlamalarına karşın, Hz. İsa'nın bir insan ve bir peygamber olduğunun vurgulanmasıdır. Nitekim Peter gibi, onun zamandaşı olan Barnabas da risalesinde, bu tehlikeli nitelemelere karşı Hz. İsa'nın insan ve peygamber oluşunu biraz farklı bir dille anlatır.[90] Üçüncü sebep de, Hıristiyanlığın ilk yıllarından itibaren İncil yazarları gibi kimselere de peygamber denilmeye başlanmasıdır; bu sahte peygamberlerden Hz. İsa'yı ayırmak için ona "gerçek peygamber" denil-

---

89 *bkz.* H. Waitz'in Almanca çevirisi, Hennecke'in *Neutestamentliche Apokryphen* adlı eserinin içinde, 1924, s. 153-215.

90 Buradaki Risale'yi, aynı yazar Barnabas'ın İncil'i ile karıştırmamak gerekir; ikisi ayrı eserdir. İşin tuhaf tarafı, bugünkü Hıristiyanlar İncil'ine sahte olarak bakarken Risalesi'ni ona ait olarak görürler. Halbuki her iki eserinde de Barnabas Hz. İsa'nın insan ve peygamber oluşuna vurgu yapar.

miştir. Netice olarak "Sahte-Clement Yazıları", Hz. İsa'yı Hz. Âdem gibi bir insanoğlu (beşer) ve bir ilahi peygamber olarak tanıtmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi aynı şeyleri ünlü teolog Irenaeus da söylemiştir.

İleride de işaret edeceğimiz gibi, bugünkü bazı teologlar bu metinlerin sırf teslise karşı oluşları nedeniyle Yahudilikten ve gnostisizmden etkilenmiş oldukları şeklindeki sudan sebeplerle onları kabul etmemektedirler. Kaldı ki, ileride göreceğimiz gibi Yeni Ahit'i oluşturan dört kutsal metin ve onlara ekli metinlerde de Hz. İsa'nın Allah'ın kulu bir beşer ve bir peygamber olduğunu ifade eden cümleler vardır. Diğer taraftan kendisine risalet gelmeden önce Hz. İsa da bir Musevi'ydi. Ayrıca Hıristiyanlar Tevrat'ı da kendi kutsal metinleri gibi kabul ederler. O halde böyle metinlere ve fikirlere karşı olmak çelişkiden ve tezattan başka bir şey değildir. D. F. Strauss ve Harnack'tan, P. Tillich'e kadar birçok teoloğun ortaklaşa belirtikleri gibi, teslis dogmasının bizzat kendisi pagan, gnostik ve Yunan düşüncelerinin tesiriyle oluşturulmuş bir inançtır. İleride bu konuyu tekrar ele alacağımızdan burada bu kadarıyla yetinelim.

Irenaeus:

Aziz Irenaeus'un 130 yılı civarında İzmir'de doğduğu sanılmaktadır. Teoloji eğitiminden sonra Lyons bişopu olarak atanmıştır. Roma'nın Montanizm mezhebine aşırı baskısını azaltması dileğiyle Roma bişopu Eleuthereus'u ziyaret etmiştir. Lyons bölgesindeki bu Montanist Hıristiyanlara açılan savaşta, adı geçen Roma bişopu öldürülünce, 177 yılında Irenaeus onun yerine bişop olarak atanmıştır. Roma'da 200 yılında vefat etmiştir.

Irenaeus, hem zaman açısından hem de Hıristiyan teolojisindeki gelişmeler açısından Havarici babalar ile savunmacı kilise babaları arasında orta bir yerdedir. "Adversus Omnes Haereses" adlı eserinde de görüldüğü gibi Irenaeus bir taraftan gnostik öğretilerin Hıristiyanlığa sokulmasına karşı mücadele etmiştir; diğer taraftan da bugün sadece Ermenice tercümesi bulunan "Havarici Öğretilerin İspatı" adlı eserinde anlattığı gibi Hıristiyan inancının üç tanrılı teslis olarak oluşturulmasına karşı olmuştur

ve bulanık bir tevhit inancını savunmuştur. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kutsal yazılardaki "Baba", "Oğul" ve "Kutsal Ruh" gibi ifadelerinden üç ayrı şahıs olarak üç ayrı tanrının çıkarılamayacağını söyleyerek, Tanrı'nın birliği ve tekliği öğretisini benimsemiştir. Bu üç kavramın ne şahıs ne de cevher olarak üç ayrı tanrıyı değil tek Tanrı'yı niteleyen kavramlar olduğunu benimsemiştir. Baba'nın Tanrı'nın Rabblığını, Oğul'un doğrudan Hz. İsa'nın tanrılığını değil, Tanrı'nın yaratıcılığını ve aynı şekilde Kutsal Ruh kavramının da Tanrı'nın ruhunu simgelediğini savunmuştur. Dolayısıyla Irenaeus, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh kavramlarını, tek Tanrı'nın aynı vecihlerini ve fiillerini niteleyen kavramlar olarak görmüştür.

Diğer taraftan Irenaeus, Tanrı'nın ete kemiğe bürünerek insan-tanrı olan İsa şeklinde görünmesi olan enkarnasyon öğretisini, Tanrı'nın bütün insanlarla ilgilenmesi olarak anlar. Dolayısıyla enkarnasyonu mecazi anlama alarak Hz. İsa'nın tanrısallığına değil, insanlığına vurgu yapar.[91] Irenaeus, bizdeki Allah'ın evreni Hz. Muhammed'in yüzü suyu hürmetine yarattığı şeklindeki Nûr-ı Muhammed'i anlayışına benzer bir anlayışla Tanrı'nın evreni Hz. İsa'nın yüzü suyu hürmetine yarattığını söyler.

Daha da önemlisi, "Adversus Haereses" adlı eserinde, Irenaeus, zamanında oluşmaya başlayan teslis dogmasına karşı Hz. İsa'nın insan ve peygamber oluşunu vurgulamıştır. Her yönden Hz. Âdem ile Hz. İsa'yı karşılaştırmıştır; Hz. İsa'ya "İkinci Âdem" demiştir. Oscar Cullmann'ın ifadesiyle o, bütün Mesih ilmini Hz. İsa'nın insan oluşu üzerine temellendirmiştir: "Onun (Irenaeus) bütün Mesih ilmine (Christology) Âdem ile Mesih karşılaştırması hâkimdir ve doktrinin bütün tarihi boyunca bir Mesih ilmini İnsan kavramı üzerine bina etmeye sadece o teşebbüs etmiştir."[92] Irenaeus: "Efendimiz, kendisinde ilk insanı

---

91 Cohn-Sherbok (L.): *Who's Who in Christianity*, Londra-New York, Routledge, 1998, s. 143.

92 Cullmann (O.): *The Christology of the New Testament*, İngilizce çev. S. C. Guthrie ve C. A. M. Hall, gözden geçirilmiş baskı, Philadelphia, The Westminster Press, 1963, s. 189.

bulundurmakla (Âdem'in zürriyetinden olmakla) bizzat kendisi insanoğlu olduğuna inanır..."[93] diyerek Hz. İsa'nın insan ve peygamber olduğunu açıkça belirtir. Hz. Âdem ile Hz. İsa arasındaki benzerlikleri ve farkları uzun uzun anlatır. Bunlardan en önemlisi Hz. İsa'nın günahsız oluşuna karşın Hz. Âdem'in Şeytan'a uyarak günah işlemesidir; ancak Hz. Âdem'i Allah'ın affettiğine inanır ve böylece de Hıristiyanlıktaki "asli günah" kavramını kabul etmemiştir.

Görüldüğü gibi, Batı Latin Hıristiyanlığında teslis dogmasının oluşturulmaya ve temellendirilmeye başladığı bir devirde Romalı Clement ve Irenaeus Hıristiyanlıkta tevhitçi iman anlayışını savunan az sayıdaki önemli teologlardandırlar. Cullmann'ın da ifade ettiği gibi, Irenaeus'tan sonra onun Hz. İsa'yı insan görme anlayışı Batı'da sürekli unutulmaya yüz tutmuştur.[94]

d) İlk Hıristiyan Cemaatlerinde Tevhit

Ebiyonitler:

İlk Hıristiyan cemaati veya mezhebi olarak Ebiyonitler (Ebiyonites daha doğru olarak Ebionaioi veya Ebionaeans) kabul edilir. Ebiyonites, Aramca "fakir insanlar" anlamına gelen bir kelimedir.[95] Onlara "fakir" denilmesinin nedeni, gönülce fakir ve takva sahibi olmalarıdır. Ancak teslisçi Hıristiyanlar, onların Hıristiyanlığı anlayamadıkları iddiasıyla aklen fakir olduklarını söylemektedirler. Bu, bir suçlamadan öteye geçmeyen iddiadır.

Bu cemaatin veya mezhebin kurucusu, hakkında fazla bir bilgi olmayan Ebion (Ebyon) kabul edilir. Cemaat ismini, onun isminden almıştır. Filistin'deki Başan (Bashan) vilayetinin küçük kasabası Kohaba'da (Cochabe) doğduğu söylenmektedir. Ortadoğu ve Anadolu'da dolaşarak Roma'ya kadar seyahat yaptığı

---

93 Ireneaus: Adversus Haereses, V, 21, 1.

94 Cullmann (O.): *Age.*, s. 192.

95 Bilindiği kadarıyla bu kelimeyi 175 yılında ilk kullanan Irenaeus'tur (130-200); *bkz.* Adv. Haer., I, xxvi, 2.

iddia edilmektedir. Bazı çağdaş yazarlar ise, böyle bir tarihi şahsın varlığından şüphe etmektedirler.

Hz. İsa'nın İsrailli oluşu nedeniyle doğal olarak Havarilerin İsrailli ve Yahudi olduğu gibi ilk Hıristiyanların çoğu da Yahudi'ydiler. Ebiyonitler denilen bu mezhep veya cemaatin hepsi veya büyük bir kısmı da ırken ve Hz. İsa'ya tabi olmadan önce dinen Musevi'ydiler. Bu nedenle Hıristiyan kaynaklarında "Yahudi Hıristiyanlar" olarak da anılırlar.

Ebiyonitlerin ortaya çıkışı, Havariler Konsili ile olmuştur. Hz. İsa'nın kardeşi Yakup'un başkanlığında 40-41 veya 48-49 yılında ilk Hıristiyan konsili olan Havariler Konsili yapılmıştır. Bu konsilde ilk Hıristiyanlar, hukuki konularda Yahudi âdetlerine uyulup uyulmayacağını tartışmışlardır. Pavlus ve bazı kimseler Yahudi şeriatına uymanın gereksizliğini savunmuştur; böylece ilk Hıristiyanlar ikiye ayrılmışlardır. Hz. İsa'nın öğretisini kabul edip, aynı zamanda Yahudi şeriatına da uymayı kabul eden grup Ebiyonitler olarak adlandırılmıştır. Hz. İsa'nın kardeşi Yakub'u önderleri kabul ederler.

Irenaeus'a ve bazı Hıristiyan yazarlara göre Ebiyonitler, diğer benzer Corinthus ve Carpocrates gruplar gibi, Hz. İsa'nın ilahlığını reddederler; onu bir insan ve peygamber olarak tanırlar. Pavlus'u mürtet ve zındık olarak kabul ederler. "Ebiyonitler İncil'i" veya "Yahudi İncil'i" olarak adlandırılan özel bir kutsal kitapları vardır.[96] Teslisçi Hıristiyanların "sapık" olarak niteledikleri Ebiyonitler, başlangıçta yoğunlukla Kudüs ve Filistin bölgesinde mevcut idiler. Romalılar ve Yahudilerin baskısı üzerine MS 66 yılında Doğu Ürdün'deki Pella ve Kohaba'ya göç etmişlerdir. Daha sonra Şam ile Halep bölgelerine ve hatta İran'a kadar yayılmışlardır. Bunlardan bazıları gittikleri yeni bölgelerdeki gnostik fikirlerden etkilenirken, bazılarının da hâlâ saf tevhitçi fikirlerini korudukları bilinmektedir. Ebiyonitler, MS 6. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Meşhur Selman-i Farisî'nin de bunlardan biri olduğu söylenmektedir. İslam'ın zu-

---

96 *Bkz.* Hippolytus: Philos., VIII, 12; x, 18; Origen: C. Cels., V, 61; Eusebius: Hist. Eccl., III, 27; IV, 12, 8; Clement of Alexandria: Strom., II, 9, 45.

huruyla Selmân-ı Farisî de dahil bazıları Müslüman olmuşlardır ve ilk Müslümanlar arasında yer almışlardır.[97]

Elkasaytlar (Elkesaites):

Teslisçi Hıristiyanların zındık ve sapık saydıkları tevhitçi bir grup Hıristiyan da Elkasaytlardır. Bu, muhtemelen Suriye bölgesinde 2. yüzyılın başında Elkasayt adlı ve Yahudi asıllı olduğu sanılan bir Hıristiyan'ın oluşturduğu bir mezheptir. "Vahiyler Kitabı" adlı bir kitaba sahip olan Elkasayt, tek Allah inancını savunur. Hz. İsa'yı "Büyük Kral" ve kurtarıcı olarak niteler. Ancak ona göre Hz. İsa, Hz. Âdem'den sonra gelen peygamberler gibi bir peygamber ve insandır.[98]

Elkasayt ve ona bağlı olanlar, Tevrat'ın bazı bölümlerini kabul etmezler. Aynı şekilde Pavlus'un mektupları dışında ilk Hıristiyan kutsal yazılarını kabul ederler. Et yemezler, abdest ve boy abdesti alırlar, dini ibadetleri vardır. Elkasaytlar, 3. yüzyılda Suriye, Filistin, Irak gibi bölgelerde yaygın hale gelmişlerdir. Ancak aynı yüzyılın sonlarına doğru bu mezhep ortadan kaybolmaya başlamıştır. Çünkü İbn Nedim'e göre başlangıçta Mani ve Şîle gibi ayrılıkçı bazı kimseler bu mezhebe dahilken; sonra kendileri yeni bir din oluşturmak üzere bu mezhepten ayrılmışlardır.[99] İslam'ın zuhuruyla bunların bazılarının Müslüman olduğu bilinmektedir.

Hypsistarianlar:

"Hypsistarians" demek, yüce tek Allah'a inanan ve ibadet edenler demektir. Bu mezhep MÖ 200 yılı civarında ortaya çıkmıştır; bir Yahudi mezhebi olduğu iddia edilmekle birlikte aslında bir Hıristiyan mezhebidir. Yüce Allah'a "Hypsistos" dedikleri için bu isimle anılmaktadırlar. Yahudi şeriatının büyük

---

97 *Bkz.* Nureddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysem: Mecmau'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid, 2. baskı, Beyrut, 1967, c. 9, s. 333 vd.

98 Brandt (W.): "Ekesaites", E. R. E., c. V, s. 262-269; ayrıca *bkz.* Bareille (G.): "Ekésaïtes", D.T.C., c. IV, s. 2233-2239.

99 İbn Nedîm: Kitâbu'l-Fihrist, R. Tacaddud neşri, Tahran, 1977, s. 403-404.

bir kısmını kabul etmezler. Çok katı ve saf tektanrıcı (monoteist) olan bu mezhebin mensuplarının çoğu Hz. İsa'nın ortaya çıkışından sonra Hıristiyan olmuşlardır. Tektanrıcı inançlarını uzun bir süre sürdürmüşlerdir. Allah'a "Baba" demeyi reddetmişler ve Hz. İsa'nın bir insan ve peygamber olduğunu söylemişlerdir. Allah'ı yaratıcı (pantokrator) kabul etmişlerdir. Gerek Hıristiyan olanları gerekse olmayanları daha çok Göreme, İstanbul Boğazı, Kuzey Karadeniz, Güney Rusya gibi bölgelerde varlıklarını MS 4. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Honorius ve Theodosius gibi imparatorların 408 yılında çıkardıkları fermanla -ki fermanda isimleri "Coelicoloe" olarak geçmektedir- Hypsistarianların ibadet yerleri, Katolik kiliselerine çevrilmiştir. Böylece bu tarihten itibaren onların zorla Katolikleştirildikleri anlaşılmaktadır.

e) Apokaliptik Edebiyatında Tevhit

Yahudilikte olduğu gibi, Hıristiyanlıkta da daha 1. yüzyıldan itibaren ahir zaman, dünyanın sonu ve kıyametle ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Yeni Ahit'e ekli "Yuhanna'nın Kehaneti (veya Vahyi)" adlı metin bunlardan birisidir. Konu dışı olarak burada şunu söylemeliyiz ki, yaptığımız araştırmada Müslüman yazarların kıyamet ve kıyamet alametleriyle ilgili söyledikleri şeylerin çoğunun kaynağı bu Yahudi-Hıristiyan apokaliptik edebiyatıdır.

Ahir zamanla ilgili yazılan bu Hıristiyan kaynaklarından bazıları konumuz açısından hayli ilginç ve önemlidir. Bunlar asli Hıristiyan inancı olarak tevhidi konu edinmişler ve teslisi reddetmişlerdir. Bunlar arasında "4 Baruch", "Apocalypse of Abraham" ve "Sibylline Oracles" adlı yazılar dikkat çekicidir. İlk ikisi, 1. ve 2. yüzyıllarda yazılmıştır; üçüncüsü 2. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasında yazılmış bir kitaptır. Burada şunu belirtmemiz gerekir ki, Hıristiyanlar bunlara Yahudi edebiyatının eserleri olarak bakarlar; ne var ki kendileri de bu eserleri kullanmaktan kaçınmazlar. Bunlardan bazı ilginç aktarımlar yapalım:

"Sana yalvarıyorum her şeye kadir olan, yaratılmışların Rabbi, doğurmamış ve doğurulmamış!" (4 Baruch: 9, 6)

"Bir Allah, yalnızca O hükmeder, yüceler yücesi doğurulmamış, Allah ancak Tek'tir, her şeyden yücedir, gökleri, Güneş'i, yıldızları ve Ay'ı yaratan..." (Sibylline Oracles, Prologue 95)

"Bir Tek Allah vardır. Yalnız O hükmeder, Yüceler Yücesi, doğurulmamış, her şeye hükmeden, görünmeyen ancak her şeyi gören..." (Sibylline Oracles: Fragment, I, 5)

"Ezeli, Kâdir, Kuddûs olan El, Mutlak Melik olan Allah, kendi kendine var olan, bozulmayan, tertemiz, doğurulmamış, lekesiz, ölümsüz, kendiliğinden kusursuz, kendini bilen, anası ve babası olmayan, yaratılmamış..." (Apocalypse of Abraham: 17, 8-10.)

Buraya kadar anlattıklarımızdan oldukça açık bir şekilde, ilk Hıristiyanlara, onların yazılarına ve mezheplerine göre Hıristiyanlığın esas ve asli iman öğretisinin teslis değil, tevhit olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. Üçlü ve Çoklu Tanrı İnancı

Doğrudan konumuza geçmeden önce, özellikle Türkiye'de yanlış anlaşılan "dogma" kavramı üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Dogma kelimesi, "düşünmek, tasavvur etmek, bir görüş sahibi olmak" gibi anlamlara gelen Yunanca "dokein" mastarından türemiştir. Platoncular, Aristotelesçiler, Stoacılar gibi düşünce akımları ve mektepleri *dogmata* (dogmanın çoğulu) olarak isimlendirilirdi. Bu mekteplerin ayrı öğretileri vardı; her birinin öğretisine "dogma" denilirdi. Dolayısıyla her felsefi mektebin temel ilkesi ve öğretisi anlamında bir dogması vardır. Bu, dogmanın felsefi anlamıdır.

Dogma, teslisçi Hıristiyanlarla birlikte bir de dini anlam kazanmıştır. Hıristiyanlar dogma kelimesini felsefeden ödünç alarak kendi öğretileri için kullanmışlardır. Böylece Hıristiyanlıkta dogma, özel dini bir anlam kazanmıştır. Bu anlamıyla dogma sadece Hıristiyanlığa has bir kavramdır. Dini dogma, Hıristiyan inanç doktrininin sadece ve sadece Papalık veya kilise otoritesi tarafından formüle edilebileceğini ve o şekliyle inanılması gerektiğini ifade eder. Bunu bir misalle şöyle açıklayabiliriz: Mesela

Batılı bir insan, "Ben Allah'ın bir ve yaratıcı olduğuna inanıyorum," dese, o Hıristiyan değildir. Onun Hıristiyan olabilmesi için, "Baba Tanrı'ya, Oğul Tanrı'ya, Kutsal Ruh Tanrı'ya inanıyorum," demesi gerekir. Zira bu inanç şeklini kilise böyle formüle etmiştir ve o şekliyle inanmak gerekir. Dogma, işte budur.

Kilise bununla da kalmamış; dogmayı hukuka taşımış ve hukukla korumuştur. Kilise hukuku dogmanın dışına çıkılmasını ağır suç saymıştır. Teslise inanmayanları giyotin ve aforoz da dahil çeşitli cezalarla cezalandırmıştır. Ortaçağdaki gibi cezalar Hıristiyan dünyada bugün uygulanmıyorsa da, hukuksal dogma farklı şekillerde hâlâ uygulanmaya devam etmektedir. İşte bu, dini anlamdaki dogmadır; bu anlamıyla felsefi anlamdaki dogmanın tam tersi bir anlam ifade eder olmuştur. Çünkü Hıristiyanlığın dogması, dogma kelimesinin anlamının tam tersi, "üzerinde tartışılamaz, fikir yürütülemez" şeklinde ifade edilebilecek bir kavrama dönüşmüştür.

Maalesef ilahiyatçılarımız da dahil birçok kimse "İslam dogması" kavramını kullanırlar. İslam'da, Hıristiyanlıktaki gibi dini anlamda bir dogma yoktur. Bir dinin inanılması zorunlu inanç ilkelerinin ve öğretisinin olması, o dinin dini anlamda dogmasının olduğu anlamına gelmez. Bu, olsa olsa felsefi anlamıyla bir dogmadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk ilkeler ve temel esaslar anlamıyla felsefi dogma her felsefede ve hatta bilim anlayışlarında da vardır. İslam'da din temsili olduğu için Tanrı'nın temsilcisi ve sözcüsü olduğunu iddia eden Papalık veya kilise gibi kurum ve otorite yoktur.

3. Teslis

a) Teslis Kelimesi ve Anlamı

Türkçede kullandığımız Arapça asıllı teslis kelimesi, Hıristiyanlardan bu inanca sahip olanların inançlarını belirtmek üzere kullandıkları Yunanca "trias" ve bundan türetilen Latince "trinitas" kelimeleri karşılığıdır. Teslis kelimesi Arapça "üç" (selase) kelimesinden türetilen "sallasa" dörtlü fiil kökünden bir mastar isimdir. Dolayısıyla teslis, sözlük anlamı itibarıyla kısaca "üçle-

me", "üç yapma", "üç olarak çağırma" demektir. Deyim olarak teslis ve salâs kelimeleri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, "Tanrı, üçtür; üç Tanrı-bir Tanrı'dır; Tanrı, üçten biridir" diyen ve böyle inanan Hıristiyanların amentüsünü veya akidesini ifade etmek için kullanılır. Ayrıca bazen teslis kelimesi yerine "Ekânim-i Selâse" deyimi de kullanılır. Ekânim, Süryanice "uknum" kelimesinin çoğuludur.

Teslis ve aynı anlamdaki salâs kelimelerinin Arapçada ilk defa ne zaman ve kim tarafından kullanıldığını kesin olarak bilemiyoruz. Şimdiki bilgilerimize göre, teslis kelimesi ilk defa, İslam'ın zuhurundan sonra, İslam'ın tevhit inancına karşı teslis inancını tanıtmak üzere Arap Hıristiyanlar tarafından H. 2/MS 8. yüzyıl ortalarında yazmaya başladıkları risalelerde kullanılmıştır. Bunlardan ilki yazarı bilinmeyen "Fî Salîs Allahi'l-Vahid" adlı küçük eserdir.[100] Bu da bize ayrıca şunu gösteriyor ki, teslis inancının Ortadoğu ve Arap Hıristiyanları arasına girişi daha önceleri olmasına rağmen, Arapça Hıristiyan dogmasının yazılı tanıtımı bu tarihe rastlar. İleride anlatacağımız gibi teslis inancı, ırken Yunanlı ve Romalı olan veya bu kültürün etkisinde yetişen putperestlerin Hıristiyan olmalarıyla kültürel ortamın etkisiyle Batı'da doğmuştur. Bir önceki bölümde göstermeye çalıştığımız gibi, vahiy ve Hıristiyanlıktan önce Musevi geleneğine mensup olan Ortadoğulu ilk Hıristiyanların inancı başlangıçta tevhit inancıydı.

Müslümanların teslis ve salâs gibi benzer kelimeleri kullanmaları da aşağı yukarı aynı yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Bilindiği gibi, bu tarihten itibaren Müslüman kelamcılar ve Kindî gibi filozoflar Hıristiyanlığa ve özelde de teslis inancına karşı reddiyeler yazmaya başlamışlardır.

Kuranıkerim'de, Hıristiyanların Allah'ı "üçleme" şeklindeki inançlarına işaret edilmiştir. Örneğin: "Ey Ehl-i Kitap! (Allah) üçtür demeyin...",[101] "Andolsun ki Allah üçün üçüncüsüdür di-

100 Bu risaleyi M. D. Gibson "On The Triune Nature of God" adıyla tahkik ederek İngilizceye çevirmiştir, Studia Sinaitica, Londra, c. 6, 1899, s. 74-78.

101 Kuran: Nisâ, 171.

yenler de kâfir olmuşlardır..."[102] Ancak Kuran'da bu inancı belirtmek üzere "teslis" ve "salâs" gibi özel tabirler kullanılmamıştır.

Genelde hem Müslümanlar, hem de Hıristiyan Araplar çoğunlukla teslis ve bazen de salâs kelimelerini kullanmakla birlikte, son zamanlarda Arap Hıristiyanlar "sâlûs" deyimini daha çok tercih etmişlerdir. Batı Hıristiyanlığında teslis kelimesinin karşılığı olan trias, Yunanca bir kelime olup, "üçlü grup", "üçlü birlik" gibi anlamı vardır. Bundan aynı anlamlara gelen Latince "trinitas" kelimesi türetilmiştir. Bugünkü modern Batı dillerindeki "trinity, trinité, trinidad, trinità, troitsa" gibi kelimeler Latince trinitas kelimesinden uyarlamadır. Trias kelimesini takriben MS 180 yılında ilk kullanan, Antakyalı Theophilus'tur; "Tanrı'nın, O'nun Logos'unun ve O'nun Hikmet'inin Üçlüsü"nden bahseder.[103] Bu kelimenin Latince uyarlaması trinitas kelimesini ilk kullanan ise Tertullian'dır.[104] Üçüncü yüzyılın başından itibaren trinitas sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Trinitas kelimesinin, Hıristiyanlık inancının veya amentüsünün resmi ismi olarak kabulü, 325 yılında yapılan İznik Konsili kararlarıyla olmuştur. İslam ve Hıristiyan dünyasında teslis ve onun karşılığı olan trias/trinitas kelimelerinin sözlük anlamlarını ve ilk kullanım tarihlerini kısaca böyle özetledikten sonra, teslis akidesini tanımlamaya geçebiliriz.

b) Teslis Dogması

Teslis, aralarında teferruatta bazı farklılıklar olsa da bugün bütün Ortodoks, Katolik ve Protestan kiliselerinin ortak inanç öğretisi ve dogmasıdır. Teslis (trinitas) kelimesi ve onun ifade ettiği Hıristiyan dogması, 325 yılında İznik Konsili'nde belirlenmiş şekli ve anlamıyla, sahih (kanonik) kabul edilen Matta, Markos, Luka ve Yuhanna gibi dört kutsal kitapta ve Yeni Ahit'i oluşturan diğer yazılarda olmadığı gibi, sahte (apokrif) kabul edilen diğer kutsal kitap ve metinlerde de yoktur. Teslisin, Yunan felse-

---

102 Kuran: Mâide, 73.

103 Theophilus: Ad. Autol., II, 15.

104 Tertullian: De pud., c. xxi.

fesi ve putperestlik etkisiyle kutsal metinlerin yorumundan Hıristiyan din adamları tarafından nasıl ve niçin oluşturulduklarını aşağıda göreceğiz. Burada önce Hıristiyan kaynaklarına göre teslisin bir akide ve dogma olarak tanımını ve anlamını vermeye çalışacağız.

Teslisin Genel Tanımı:

Genel olarak tanımlanırsa, teslis; aynı cevherden (özden) olan fakat şahıs olarak birbirinden ayrı ve farklı üç tanrı inancı demektir. Bu üç tanrı: Baba Tanrı, Oğul Tanrı İsa, Kutsal Ruh Tanrı'dır. Bu tanrıların üçü de ezelidir, her yönden eş ve eşittir. Üçü, tanrılıkta birdir. Baba Tanrı'dan ezeli olarak Oğul Tanrı doğmuştur. Baba'dan ve Oğul'dan ezeli olarak Kutsal Ruh zuhur etmiştir. İsa, Oğul Tanrı, insan olarak Bakire Meryem'den bedenleşerek (enkarnasyon) Kutsal Ruh vasıtasıyla Baba'dan doğurtulmuştur. Bu üç tanrı, cevherlerinin ve doğalarının aynı olmasıyla bir tanrıdır; fakat her biri, şahıs olarak üç ayrı tanrıdır. Tanrılık, bu üçünün birlikteliğidir.

Genel olarak bu şekilde tanımlanan teslis, hiçbir kutsal metinde yoktur; ileride göreceğimiz gibi zamanla teologlar tarafından tarih içerisinde oluşturulmuştur. İsa'nın tanrılığı 325 İznik Konsili'nde, Kutsal Ruh'un tanrılığı 381 İstanbul Konsili'nde, İsa'nın biri beşeri ve diğeri tanrısal iki tabiatı olduğu da 451 Kadıköy Konsili'nde karara bağlanmıştır. Şimdi de Hıristiyanların kendi kaynaklarında yapılmış çeşitli teslis tanımlarını verelim.

Katolik Ansiklopedisi'nde teslis şöyle tanımlanıyor:

> Teslis (trinity), Hıristiyan dininin merkezi doktrinini ifade etmek için kullanılan tabirdir ki hakikati, Tanrı'nın birliğinde Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olan Üç Şahsın (Persons) var olduğudur; bu Üç Şahıs, hakiki olarak biri diğerinden ayrıdır. Böylece Athanasian Amentü'deki ifadede Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır ve Kutsal Ruh, Tanrı'dır; ancak üç Tanrı, bir Tanrı'dır. Şahısların bu teslisinde (üçlemesinde) Oğul, ezeli türemeyle Baba tarafından doğurtulmuştur ve Kutsal Ruh ezeli bir çıkışla Baba'dan ve Oğul'dan

> çıkmıştır. Menşeinde bu farklılık olmasına rağmen, yine de Şahıslar eş-ezeli ve eş-eşittir: Hepsi yaratılmamıştır ve kadir-i mutlaktır. Kilisenin, Tanrı'nın Oğlu İsa Mesih'in yeryüzüne gelerek dünyaya sunduğu ve insana onun bütün dogmatik sisteminin temeli olarak önerdiği Tanrı'nın doğasıyla ilgili vahiy olarak öğrettiği budur.[105]

Başka bir genel tanım da şudur: "Teslis, bütün Katolik ve Doğu Ortodoks Hıristiyanlarınca ve temel Protestan kiliselerince dogma olarak kabul edilen, Tanrı'nın varlıkta (veya cevherde), güçte ve hükümranlıkta bir olması fakat her birisine sırasıyla Baba, Oğul veya Kelime (Logos) ve Kutsal Ruh bireysel isimlerine sahip üç eşit, kâmil şahıslar veya somut varlıklarıyla ezeli olarak var olması doktrinidir."[106]

Görüldüğü gibi bu tanımlara göre, birbirinden ayrı ve şahıs olan üç tanrı vardır: Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Kutsal Ruh Tanrı. Her yönden birbirine eşit ve ezeli olan bu üç tanrı, tanrılıkta (Godhead) birleşerek bir Tanrı oluyor. Baba, Oğlu doğurtuyor; Baba ve Oğul'dan da Kutsal Ruh çıkıyor. Üçü birlikte "tanrılık"ı oluşturuyorlar. Dolayısıyla yukarıdaki ve benzer başka tanımlardaki tanrılık kavramının Hıristiyan teologları için içinden çıkılmaz büyük bir sorun oluşturduğu görülür. Tanrılığı, Baba, Oğul, Kutsal Ruh'un dışında başka bir unsur gibi mi düşünmek gerekecek? Böyle düşünüldüğünde, teslisin unsurları üçten dörde çıkmış olacaktır. Sayıları az da olsa bazı Hıristiyanlar böyle düşünmüşlerdir. Fakat genelde teslisçiler bu düşüncede değildir. Böyle düşünülmediğine göre, tanrılığın, üç tanrı arasındaki varlıksal statüsü nedir sorusuyla karşılaşılır. Bu durumda, tanrılık ya ayrıca bir tanrıya tekabülü olmayan boş zihni bir isim veya kavram denecektir ki John Philopon gibi böyle düşünenler de vardır; böyle olunca da üç tanrının birliği gerçek değil sadece zihinsel bir birlik ifade eder. Bu kavrama duyulan ihtiyaç üç tanrının birliğini ifade içindir, fakat kavram üç tanrının hepsine

---

105 Joyce (G. H.): The Blessed Trinity maddesi, C. E., c. xv, s. 1.

106 E. R.: "Trinity" maddesi, s. 794.

birden, yani onların birlikteliğine tekabül ederse, kavram sadece zihinsel kalmaktadır; yok eğer genelde teologların söyledikleri gibi Baba Tanrı'ya tekabül ederse, bu durumda da üç tanrının eş-ezeliliği ve eş-eşitliği söylenemez; üç tanrı arasında öncelik, sonralık, üstünlük gibi bazı ontolojik statü farklarını kabul etmek gerekecektir.

Teslis dogmasının en çelişkili ve en tutarsız yapısı işte bu sorundur. Bu soruna farklı yaklaşımlar yüzünden teslisçiler arasında farklı mezhepler ve akımlar ortaya çıkmıştır. İleride bu konuya tekrar döneceğimizden soruna burada işaret etmiş olmakla yetinelim.

Teslisin Teslisçi Amentü Yazılarındaki Özel Tanımı:

Teslisin özel tanımından kastımız, resmi akide haline gelmeden önce erken devir Hıristiyan din adamlarının eserlerinde herkesin kendine göre yaptıkları tanımlamalarıdır.

Havariler Amentüsündeki Tanım: Hıristiyan amentü türü yazıların ilklerinden biri, Havariler Amentüsü (The Apostles' Creed) olarak bilinen amentüdür. Bu amentünün bizzat Havariler tarafından yazılıp yazılmadığı Hıristiyanlar arasında tartışma konusudur. Bazı Hıristiyan bilginler, adı böyle olmasına rağmen gerçekte Havarilerin yazdığı bir amentü değildir; onların ismine atfen muhtemelen 2. yüzyılın sonunda veya 3. yüzyılda yazılmış bir amentüdür, derler. Amentü hakkındaki tartışmalara girmeden, bu amentünün metnini aktarmakla yetinelim:

1) Yerin göğün yaratıcısı, Yüce Baba Tanrı'ya inanırım.
2) Rabbimiz, Tanrı'nın biricik oğlu İsa Mesih'e inanırım. O, Kutsal Ruh'un gücüyle ilka edildi ve Bakire Meryem'den doğdu. Pontius Pilatus zamanında acı çekti ve çarmıha gerildi, öldü ve defnedildi. Cehenneme indi. Üçüncü gün tekrar dirildi. Göğe yükseldi ve Baba'nın sağ tarafına oturdu. Diriye ve ölüye hükmetmek için tekrar dönecektir.
3) Kutsal Ruh'a,
4) Kutsal Katolik Kilisesine,

5) Azizlerin rabıtasına,
6) Günahların bağışlanmasına,
7) Cesedin yeniden dirilişine ve sonsuz hayata inanırım. Âmin.

Bu Havariler amentüsünde görüldüğü şekliyle Hıristiyanların nelere inanması gerektiği sayılıyor ki bu 7 esastan oluşmaktadır. Teslisçi teologlar bunu teslis dogmasına bir dayanak olarak gösterseler de, dikkat edildiğinde burada teslis inancının olmadığı anlaşılır. İsa, Allah'ın oğlu olarak nitelenmekle beraber, İsa'nın Tanrı olduğu ifadesi yer almamaktadır. Aynı şekilde Kutsal Ruh'a inanılması istenirken, onun da Tanrı olduğu söylenmemektedir. Dolayısıyla amentüde İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak nitelendirilmesinden başka, teslisi andıracak başka hiçbir fikir yoktur.

Gregory Thaumaturgus'un Tanımı: Teslisçi ilk amentü veya akaid risalesi, savunmacı (apologetic) kilise babalarından ve ünlü Origen'in öğrencilerinden Gregory Thaumaturgus'a (213-270) aittir. Risalesi "Ekthesis tes pisteos" ismini taşımaktadır; 260-270 yılları arasında yazıldığı sanılmaktadır. Onun tanımını verelim:

> Tesliste böylece yaratılmış hiçbir şey yoktur, hiçbir şey diğerinin tebaası değildir; ne de önce yokken düşünülmüş olan hiçbir şey ilave edilmiş değildir; fakat sadece daha sonra dahil olunmuştur: Bunun için Baba hiçbir zaman Oğul'suz değildi, ne de Oğul, asla Ruh'suz değildi. Bu aynı teslis (üçlü) her zaman sabit ve değişmez olarak kalacaktır.[107]

Teslis, Gregory Thaumaturgus zamanında, yani 3. yüzyılda henüz oluşmaya başladığı için, onun teslis tanımı tam değildir. Fakat amentüsünün yine de Baba, Oğul ve Ruh olarak teslisin unsurlarını içerdiği açıktır.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Gregory Thaumaturgus'un risalesi teslis dogmasını içeren ilk risalelerden biridir. Bununla ilgili burada çok önemli bir hususa vurgu yapmak gerekir. Fouillée ve Nietzsche'den Harnack ve Weigall'a kadar birçok filozofun

---

107 P. G., X, 986.

ve teoloğun teslis dogmasının Pagan (putperestlik) inancının ve Yunan felsefesinin tesiriyle oluştuğu –bizce de doğru olan– tezini doğrulayıcı bir durumun Gregory Thaumaturgus'un teolojik tutumunda görülmesidir. Çünkü bu teolog, 238 yılında Pontus'taki Neocaesarea'ya bişop atanınca Pagan inancının ve kültürünün Hıristiyanlığa sokulması için özel bir çaba harcamıştır: "O (G. Thaumaturgus) putperest öğretinin Hıristiyanlığı geliştirmek için kullanılabileceğine inanmıştır, geleneksel putperest ayinlerini Hıristiyan ayinlerine dönüştürmüştür ve bölgesindeki putperest halkı kiliseye sokmakta oldukça başarılı olmuştur..."[108]

Pavlus'un Romalılara karşı Hıristiyanlıktan tavizler vermesi gibi, Gregory Thaumaturgus'tan yaklaşık bir asır önce putperest felsefeden Hıristiyanlığa dönen meşhur Justin Martyr (100-165) de Logos doktrinini savunan Hıristiyanlık öncesi her Yunanlı putperest filozofu Hıristiyan kabul etmiştir ve böylece Hıristiyanlıkla Yunan felsefesini uzlaştırmaya gitmiştir. Bu ilk Hıristiyan teologlarının bu tutumları ve yaptıkları açıkça teslis dogmasının putperest inançlarıyla ve Yunan felsefesiyle oluşturulduğunu göstermektedir.

Athanasius'un Tanımı: Aziz Athanasius (296-373), 328 yılında İskenderiye bişopu olmuştur. Kendinden önceki bişopun sekreteri olarak 325 İznik Konsili'ne katılmıştır. Konsil'de Arius'un fikirlerine karşı çıkmıştır. Konsil Athanasius'un teslisçi fikirlerini benimsemiştir. Ancak Arius taraftarlarının baskısı üzerine Athanasius, 336 yılında bir ara sürgün edilmiştir. Fakat daha sonra, Arius'a karşı Kilise ve Roma İmparatorluğu tekrar Athanasius taraftarı olmuşlardır. İade-i itibarla 362 yılında toplanan İskenderiye Konsili başkanlığına atanmıştır; bazı Yarı-Aryüsçü Hıristiyanları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. İsa'nın insani tabiatını inkâr eden arkadaşı Apollinarius'un öğretisini yasakladığı gibi, Kutsal Ruh'un tanrılığını kabul etmeyen Macedonius'un ve taraftarlarının doktrinini de sapıklık olarak ilan etmiştir. Onun

108 Cohn-Sherbok (L.): *Who's Who in Christianity*, Londra-New York, Routledge, 1988, s. 115.

361 yılı civarında yazdığı sanılan ve bugün "Athanasian Creed" olarak bilinen Amentü Risalesi'ndeki tanımını aktaralım:

> ve Katolik inancı budur ki, biz Üçlü bir Tanrı'ya ve Birli Üç Tanrı'ya inanırız. Ne Şahısları (Persons) karıştırmak, ne de Cevheri bölmek gerekir. Çünkü Baba'nın bir şahsı, Oğul'un başka bir şahsı, Kutsal Ruh'un da daha başka bir şahsı vardır. Fakat Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Ruh'un Tanrılığı, hepsi Bir'dir... Baba yaratılmamıştır, Oğul yaratılmamıştır ve Kutsal Ruh yaratılmamıştır... Baba ezeli, Oğul ezeli ve Kutsal Ruh ezelidir, ancak bunlar Üç Ezeli değil, Bir Ezeli'dir.
>
> O halde Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır; Kutsal Ruh, Tanrı'dır. Ancak onlar Üç Tanrı değildir, Bir Tanrı'dır. O halde aynı şekilde, Baba, Rabb'tır; Oğul, Rabb'tır; Kutsal Ruh, Rabb'tır; ancak Üç Rabb yok, Bir Rabb vardır... Baba, bir kimseden değildir, ne yaratılmıştır, ne de doğurulmuştur. Oğul, sadece Baba'dandır, ne yapılmıştır, ne yaratılmıştır; fakat doğurulmuştur. Kutsal Ruh, Baba'dandır ve Oğul'dandır; ne yapılmıştır, ne yaratılmıştır, ne de doğurulmuştur, fakat zuhur etmiştir.
>
> O halde Bir Baba vardır, Üç Baba değil; Bir Oğul vardır, Üç Oğul değil; Bir Kutsal Ruh vardır, Üç Kutsal Ruh değil. Ve bu üçlemede hiçbiri ötekinden önce veya sonra değildir; hiçbiri, diğerinden daha büyük veya daha küçük değildir; fakat Üç Şahsın hepsi, beraberce ezeli ve eşittir.
>
> Ezeli kurtuluş için insanın, Rabbimiz İsa Mesih'in enkarnasyonuna doğru olarak inanması da zorunludur. Çünkü hakiki inanç, bizim Tanrı'nın Oğlu Rabbimiz İsa Mesih'in Tanrı ve İnsan olduğuna inanmamız ve ikrar etmemizdir.
>
> Tanrı, Baba'nın cevherinden dünyalardan önce doğurulmuştur; İnsan, Annesi'nin cevherinde dünyaya gelmiştir... Katolik İnanç işte budur, samimiyetle ve içtenlikle buna inanmayan bir insan kurtuluşa eremez.[109]

---

109 Sullivan (J. J.): "The Athanasian Creed" maddesi, C.E., c. II, s. 1-2.

Görüldüğü gibi, açık ve belirgin bir şekilde teslis dogmasını anlatan ilk akide risalesi, Athanasius'a atfedilen bu risaledir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu risaledeki teslis inancı İznik Konsili'nin benimsediği teslis dogmasının esasını oluşturmuştur. Athanasius'un bu risalesinin gerçekten onun tarafından yazılıp yazılmadığı Hıristiyanlarca tartışma konusudur. Bununla birlikte, risalenin 3. yüzyılda yazıldığı ve Athanasius'un da risalede anlatılan biçimde teslis dogmasını savunduğu konusunda fikir birliği vardır.[110] Risale ona ait olmasa bile, bilinen eseri "De Incarnation"da da aynı teslisçi fikirler vardır.

Teslisin Resmi Tanımı:

Resmi teslis tanımından kastımız, Hıristiyan kiliselerin konsillerde kabul ettikleri teslis tanımlamalarıdır. Teslisi anlamak için bunlardan bazılarını aktaralım.

İznik Konsili'nin Tanımı: Hıristiyan kiliselerinin yaptığı ilk büyük ve önemli konsil 325 yılında İznik'te düzenlenmiştir. Bu, "İznik Konsili" olarak bilinir. Teslis, bu konsilde büyük ölçüde tanımlanmıştır ve resmen Hıristiyanlığın Katolik, yani evrensel ve Ortodoks, yani doğru inancı olarak karara bağlanmıştır. Bu tanımlamanın önemli kısımları şöyledir:

> Yerin ve göğün, görünür ve görünmez bütün şeylerin yaratıcısı, kudretli Baba olan bir Tanrı'ya inanırız. Kutsal Ruh ile Bakire Meryem'e enkarne olan ve insan olan, biz insanlar ve kurtuluşumuz için göklerden inen, her şeyin kendisiyle olduğu, yaratılmayan ve Baba ile aynı Cevher-

110 Bu amentünün yazarının St. Athanasius olup olmadığı, Gerard Voss'un 1644 yılında yazdığı "De Tribus Symbolis" adlı eserinde amentünün yazarının St. Athanasius olmayacağını iddia etmesi üzerine tartışılmaya başlanmıştır. Daha sonra eser, St. Hilary, St. Vincent of Lérins, Virgilius gibi kimselere atfedilmiştir. Genel kanaat, eseri doğrudan St. Athanasius'un yazmadığı ancak onun yönetiminde İskenderiye'de 361 yılında yapılan Synodlarda kaleme alındığıdır. Tartışmalar için *bkz.* Ommanney (A.): *A Critical Dissertation on the Athanasian Creed*, Oxford, 1897. Ayrıca *bkz.* Kelly (J. N. D.): *The Athanasian Creed*, Londra, 1964.

> den doğmuş, gerçek Tanrı'dan çıkmış gerçek Tanrı, ışığın ışığı, Tanrı'nın Tanrı'sı, asırlar önce Baba'dan doğan, Tanrı'nın Tek Oğlu, İsa Mesih olan bir Rabb'e inanırız. Bizim için çarmıha gerildi... Mezara kondu, kutsal yazılara göre üçüncü gün ölümlerden kurtuldu; göklere yükseldi ve orada Baba'nın sağına yerleşti.
>
> Baba ve Oğul ile tapınılan ve takdis edilen, elçilerle konuşan, Baba'dan ve Oğul'dan zuhur eden, hayat veren ve hüküm süren Kutsal Ruh'a inanırız...[111]

İznik Konsili, İmparator Konstantine'in çağrısı üzerine, Arius ve Aryüsçülüğe karşı henüz oluşmakta olan teslisi korumak amacıyla yapılmıştır. Oğul Tanrı İsa'nın Baba Tanrı ile ortak ve aynı cevherden (homoousios) olduğu vurgulanmıştır. Konsilde Arius ve taraftarları mahkûm edilmiştir.

Kadıköy Konsili'nin Tanımı: İznik Konsili'nin teslis tanımlamasını bazı din adamları ve kiliseler reddedince veya eleştirince, onu takip eden 381 yılındaki İstanbul Konsili ve 431 yılındaki Efes Konsili gibi konsillerde teslis tekrar tekrar ele alınmıştır. Her konsilde farklı anlayışlar ve tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Kilise meseleyi halletmek için Kadıköy'de 451 yılında yeniden bir konsil düzenlemeye ihtiyaç duymuştur. Bu konsil, "Kadıköy Konsili" olarak meşhurdur. Bu konsilde kararlaştırılan teslis tanımlamasının önemli kısımlarından şu alıntıları yaptık:

> Aynı ve bir Oğul Rabb'imiz İsa Mesih'e inanırız, Tanrılıkta ve insan olmada aynıyla kâmildir, aynıyla Tanrı'dır, aynıyla insandır; bir akli ruh ve bir bedenden yapılmıştır, Tanrılığında Baba ile ortak cevherliliği, insanlığında bizimle ortak cevherliliği vardır; günah dışında her şeyde bize benzer, ilah olarak asırlar öncesi Baba'dan doğmuştur; fakat insan olarak son günlerde bizim kurtuluşumuz için Bakire Meryem'den doğmuştur; bu iki tabiatında ne karışma ne değişme, ne bölünme ne ayrılma vardır; tabi-

111 Bosch (J.): *La Foi Chrétienne*, Paris, PUF., 1965, s. 12-13.

> atların farklılığı birleşme ile asla ortadan kalkmaz; fakat aksine her tabiatın nitelikleri korunmuştur ve bir tek şahıs veya cevherde (hypostase) buluşurlar; iki şahısta bölünmüş ve parçalanmış bir Oğul değil, fakat bir tek Oğul...[112]

Bu konsil özellikle Nestorius ve Monofizitlere karşı, Oğul Tanrı İsa'nın biri ilahi diğeri insani iki doğasının varlığını vurgulamak üzere tertiplenmiştir. Konsilde monofizitizm ve monoteizm mahkûm edilmiştir.

Papa IV. Paul'ün Tanımı: Burada son olarak, Papa IV. Paul'ün hemen II. Vatikan Konsili (1962-1965) sonrası "Tanrı Halkının Amentüsü" adıyla Haziran 1968 tarihinde yayınladığı açıklamasından teslisi okuyalım:

> Biz, Baba, Oğul, Kutsal Ruh olan bir Tanrı'ya inanıyoruz... Biz bunun için ezelden Oğlu'nu doğurtan Tanrı'ya inanıyoruz, biz ezeli olarak doğurulmuş olan Tanrı kelamı Oğul'a inanıyoruz, biz ezeli sevgi olarak Baba'dan ve Oğul'dan zuhur eden, yaratılmamış şahıs Kutsal Ruh'a inanıyoruz. Ve birbiriyle eş-ezeli ve eş-eşit olan üç ilahi şahsa inanıyoruz...
>
> Biz, bakireliğin şerefiyle her zaman nesep bulan kutsanmış Meryem'in, Tanrı'mızın ve Kurtarıcı İsa Mesih'in bedenleşmiş kelimelerinin annesi olduğuna inanıyoruz...[113]

Teslise inanan Hıristiyan teologlarının ve kilisenin resmi belgelerinden derlenen bu metinlerde, yukarıda da belirttiğimiz gibi teslisin unsurları Baba, Oğul, Kutsal Ruh gibi birbirinden ayrı üç şahıs ve onların birlikteliğiyle oluşan bir tanrılık olduğu görülmektedir. Oğul'un Tanrılığına 321'deki İznik Konsili'nde, Kutsal Ruh'un Tanrılığına ise 382'deki İstanbul Konsili'nde karar verilmiştir. Bunun için İstanbul Konsili'nin teslis tanımına,

---

112 Bu konsilin teslisle ilgili tam metni için *bkz.* Camelot (P. P. –Th.): *Ephèse et Chalcédoine*, Paris, Edition de l'Aurore, 1962. Bu kısa tercümeyi, bu eserden aktardık.

113 Vatikan II, c. 2, s. 389-395.

teslis doktrininin kesin teolojik şekli olarak bakılabilir. İstanbul Konsili kararlarında ileride isimlerini zikredeceğimiz Göremeli teologların fikirleri hâkim olmuştur.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Hıristiyanların kendilerinin de ifade ettikleri gibi anlaşılması sır ve zor, fakat inanılması gerekli olan teslis inancı üzerine tartışmalar İstanbul Konsili ile de son bulmamıştır. Üç, hatta dört unsuruyla, Tanrı'dan üç olarak bahsetmek, geçmişte olduğu gibi bugün de hâlâ bir problematik olarak durmaktadır.[114] Teslis dogması üzerine tarih boyu tartışmalardan teslis ve unsurları hakkında farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Şimdi de kısaca bunlar üzerinde duralım.

c) Teslisin Anlamı

Buraya kadar aktardığımız çeşitli teslis tanımlarından aslında teslis dogmasının ne anlam ifade ettiği ortaya çıkmıştır. Daha berrak bir biçimde idrak edilmesi için, teslis dogmasının anlamını teslisçilerin bizzat bu maksatla kullandıkları ve "İman Kalkanı" (Scutum Fidei) adını verdikleri şekil ile bir kez daha izah etmekte yarar vardır.

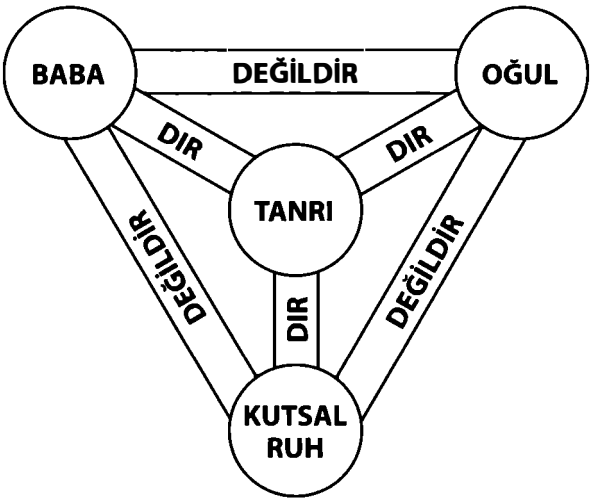

Scutum Fidei

114 Lacugua (C. M.): "Trinity", E. R., c. XI, s. 57.

Scutum Fidei'yi okuyarak teslisi tasavvur etmeye çalışalım:

Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un müşterekliği olarak Tanrı, onlarla ezeli ve eş-zamanlı var olan varlıktır. Buna göre;

a) Üç tanrının bir ve aynı cevherden (özden) olmaları şöyledir: Tanrı, Baba'dır; Tanrı, Oğul'dur; Tanrı, Kutsal Ruh'tur veya Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır; Kutsal Ruh, Tanrı'dır.

b) Üç tanrının şahıs (persona) ve var olan (hypostasis) olarak ayrı olmaları şöyledir: Baba, Oğul değildir; Baba, Kutsal Ruh değildir; Oğul, Baba değildir; Oğul, Kutsal Ruh değildir; Kutsal Ruh, Baba değildir; Kutsal Ruh, Oğul değildir.

Scutum Fidei'de görüldüğü gibi, teslis dogması üç unsurlu bir üçleme olmasına rağmen, dört unsurludur: Tanrı, Baba, Oğul, Kutsal Ruh. Orada Tanrı kavramı, ister zihni, isterse ontolojik gerçekliği olan bir kavram olarak bulunsun sonuç değişmez; yani teslis dogmasına Tanrı kavramını dahil etmeden teslisi açıklamak adeta imkânsızdır. Böyle olunca da, zaten çelişkili ve anlaşılması zor olan teslis daha da tutarsız ve karmaşık hale geliyor.

Teslisin tutarsızlıklarını ve çelişkilerini ileride tartışacağız. Ancak burada şimdiden şu hususlara işaret etmekte yarar vardır:

Birincisi; Tanrı, Baba'dır, Oğul'dur ve Kutsal Ruh'tur veya Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır ve Kutsal Ruh, Tanrı'dır denilerek bu üç unsur Tanrı ile veya Tanrı onlar ile özdeşleştirilerek tanımlanıyor.

İkincisi; Baba, Oğul değildir ve Baba, Kutsal Ruh değildir; Oğul, Baba değildir ve Oğul, Kutsal Ruh değildir; Kutsal Ruh, Baba değildir ve Kutsal Ruh, Oğul değildir denilerek her üç unsurun ayrı şahıs ve var olan olarak ayrılıklarına vurgu yapılıyor.

Şimdi bu iki hususta belirtilenler birlikte ele alınıp düşünüldüğünde şu mantıksal ve matematiksel çelişki ortaya çıkıyor: Eğer birincisinde (a) olduğu gibi T. = B., T. = O., T. = K. ise T. = B. = O. = K. olacağından, ikincisinde (b) B. = O., B. = K., O. = K. olması gerekirken B. ≠ O., B. ≠ K., O ≠ K. deniliyor.

Halbuki bir seride veya sette, terimlerden her biri diğerine eşitse, bütün terimlerin birbirine eşit olması gerekir: Örneğin A

= B, B = C ise A = C olur. Buna göre T. = O., T. = B., T. = K. ise T. = O. = B. = K. ve O. = B., B. = K., K. = O. olması gerekir.

Teslisin unsurları tanım itibarıyla bu kurala uymadığına göre, sonuç olarak şu denilebilir: Uymadığı ve her biri de ayrı "Tanrı" kabul edildiği için, teslisin üç unsurlu değil Tanrı ile birlikte dört unsurlu olduğu kabul edilmelidir –ileride göreceğimiz gibi bazı teslisçiler bundan dolayı dört tanrıcılık inancına gitmişlerdir– ya da uyduğu iddia edilirse, teslisin bütün unsurlarının özdeşliğinden teslisin aslında "Tanrı" gibi tek terimli olduğunu kabul etmek gerekecektir. Bu da teslis yerine tevhide gitmek olur ki, yine ileride göreceğimiz gibi bazı Hıristiyanlar ve mezhepleri, Roma Kilisesi'ne karşı bir görüşü savunmuşlardır.

Ancak, yukarıda söylediklerimize, teslisçiler özellikle de Yunanlı Kilise Babalarının teslis anlayışında olanlar, bir açıdan haklı olarak, "Baba Tanrı ile Tanrı kendi başlarına ayrı birer varlık ve Babalık, tanrılıktan ayrı olarak düşünülemez, bu, Tanrı'nın bir niteliğidir" şeklinde itiraz edebilirler. Dolayısıyla tesliste her zaman üç unsur vardır, diyebilirler. Ne var ki, yukarıda yapmaya çalıştığımız itirazın, yine de Tanrı (Baba), Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesi içinde geçerli olacağını düşünmekteyiz.

Teslis, ister Scutum Fidei'deki gibi, isterse Yunanlı Kilise Babalarının anlayışı şeklinde düşünülsün, üç tanrı, ontolojik açıdan birbirlerine indirgenebiliyorsa –ki bu indirgeme teslisçilere göre mümkün görülmemektedir– ortada tek Tanrı kalır. Bu durumda teslis, teslis olmaz; indirgenmiyorsa, aralarında cevher birliği de olsa teslis gerçek manada üç tanrıcılık olur ki, ileride göreceğimiz gibi böyle düşünen Hıristiyanlar da vardır.

4. Teslis Anlayışları ve Şekilleri

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, teslis dogması doğrudan Hz. İsa'nın ve kutsal metinlerin öğretisi olmadığından Hıristiyan teologlarının oluşturduğu bir inançtır. Böyle olunca doğal olarak teslis dogmasının yapısı, unsurları ve unsurlar arası ilişkiler ve onların işlevleri konusunda farklı yaklaşımlar ve görüşler ortaya atılmıştır. Bu farklılıklar da farklı teslis anlayışlarının ve şekille-

rinin oluşturulmasına sebep olmuştur. Bu farklı teslis anlayışlarını temel yapısal özellikleri bakımından önce ezeli teslis ve zamansal teslis olmak üzere iki ana sınıfa ayırabiliriz.

a) Ezeli veya Aşkın Teslis Anlayışı

Ezeli teslis anlayışı, teslisin üç tanrısı olan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un, âlem yaratılmadan önce, ezelden beri varlıksal ve şahıs olarak tanrılar olduklarını savunan teslis anlayışıdır. Yani teslis ezelde oluşmuştur. Yukarıda teslisin tanımıyla ilgili aktardığımız alıntılarda da bu açıkça görülmektedir.

Ezeli teslis anlayışını savunanlar, Yunanlı ve Romalı Kilise Babalarının ve onların mirasçıları olan bugünkü Katolik, Ortodoks, Protestan, Anglikan kiliseleri ile Monofizit kiliselerin teslis anlayışıdır. Fakat ezeli teslisi savunanlar arasında teferruatta önemli farklılıklar da vardır.

Yunan Kilise Babalarının Birde Üçlük Teslisi:

Özellikle İskenderiye çevresinde tarihen ilk oluşturulan teslis şekli ve anlayışı "Birde Üçlük" veya "Birin Üçlüğü" teslisidir. Teslisi, her yönden Baba Tanrı'ya öncelik vererek oluşturan ve açıklayan anlayıştır. Bu anlayışa göre, tanrılık ve birlik, esasen Baba'ya aittir; diğer iki tanrı yani Oğul ile Kutsal Ruh Baba'dan çıkmıştır ve zuhur etmiştir. Baba Tanrı, İsa Oğul Tanrı'dan ve Kutsal Ruh Tanrı'dan, varlık ve işlev bakımından öncedir ve yücedir. Yani Baba Tanrı'dan, Oğul Tanrı'ya ve Kutsal Ruh Tanrı'ya, aralarında hiyerarşi vardır. Tanrılık esasen Baba'ya aittir; O Tanrılığı Oğul ve Kutsal Ruh ile paylaşır. Birden üçe gidiş söz konusudur.

Birde üçlük teslisi, genelde ilk devir Yunan asıllı savunmacı teologların ve kilise babalarının oluşturduğu teslistir. Bu anlayış tarih içerisindeki farklı teolojik gelişmelerle farklı teolojik teslis anlayışlarının ortaya çıkmasına neden olduğu gibi zamanla Hıristiyanlar arasında teslisten tevhide geçişe de neden olmuştur.

Nestoryanizm, Monofizitizm, Monoteizm ve nihayet bugünkü Ortodoksluk birde üçlük teslis anlayışına dayanır. Monarşiyanizm, Modalizm ve bunların daha özel biçimleri olan nominal

teslisçilik ve tevhitçilik de aynı teslis anlayışından ortaya çıkmışlardır.

Birde üçlük veya birin üçlüğü şeklindeki bu teslis anlayışında, Baba Tanrı hem varlıksal bakımdan hem de mantıken diğer iki tanrıdan önceliğe sahiptir. Bu anlamda bir önceliğe ve evveliyata sahip olan Baba Tanrı'nın zaman bakımından da önceliği söz konusudur. Dolayısıyla İsa Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh Tanrı, Baba Tanrı'ya göre sonradandırlar. Böyle olunca, yani zaman bakımından aralarında öncelik-sonralık olan tanrıların eş-zamanlı ezeliliklerini savunma olanağı olamaz. Bu ve benzeri tutarsızlıkları teslisin tenkidi bölümünde ele alacağımızdan burada sadece soruna işaret etmekle yetinelim.

Latin Kilise Babalarının Üçte Birlik Teslisi:

Baba, Oğul ve Kutsal Ruh tanrıları özleri bakımından aynı kabul etmekle birlikte bu üç tanrıyı ezelden beri şahıs (prosopon) olarak ayrı varlıklar kabul eden ve tanrılığı bu üçünün birliğinde gören, yani çokluktan birliğe giden teslis anlayışıdır. Bu anlayışa göre, bu üç tanrı her yönden eşittir; aralarında öncelik ve üstünlük gibi bir hiyerarşi yoktur.

Bu ikinci temel teslis şekli ve anlayışı genelde Roma çevresinde Batılı Latin savunmacı teologların ve kilise babalarının anlayışıdır; kendisini Aziz Pavlus'un Hıristiyanlığına dayandırmaktadır. Bu anlayış başlangıçta Yunan Kilise Babalarından etkilenmiş ise de, Hippolu Aziz Augustine (354-430) tarafından geliştirilip ayrı bir teslis anlayışı olarak ortaya konmuştur. Bu da, bugünkü Katoliklerin ve Protestanların teslis anlayışının temeli olmuştur. Bu teslis anlayışı özellikle Aristoteles mantığı temelli bazı felsefi ve teolojik yorumlar neticesinde, iki tanrıcılığın, üç tanrıcılığın ve dört tanrıcılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Üçte birlik veya üçün birliği şeklindeki bu teslis şeklinde, üç tanrının aralarında varlıksal olarak ve zaman bakımından olmasa bile, mantıken bir öncelik-sonralık söz konusu olabilir. Bu durumda da tanrıların birliğini savunmak sadece mantıken mümkün görülebilir. Gerçekte varlık bakımından da birlikleri savunulamaz. Çünkü tanrıların her biri, ezeli olarak ayrı ve fark-

lı şahıstır. Diğer taraftan da aynı gerekçeyle Oğul Tanrı'nın Baba Tanrı'dan, Kutsal Ruh Tanrı'nın da hem Baba Tanrı'dan hem de Oğul Tanrı'dan zuhur etmesi tasavvur edilemez. Bu teslisi savunanlar bunun aksinin varit olduğunu söylerler ki, bu apaçık bir çelişkidir. Bu ve benzeri çelişkiler üzerinde Dördüncü Bölüm'de duracağımızdan burada soruna işaret etmekle yetindik. Bundan sonra teslis dogmasını ve unsurlarını bu iki teslis şekline ve anlayışına göre aralarında farkları belirterek ele alabiliriz.

b) Teslis Anlayışları Arasındaki Farklar

Teslisin unsurlarının tabiatı ve aralarındaki ilişkiler konusunda Latin ve Yunan Kilise Babalarının anlayışları arasında önemli farklar vardır. Hatta her iki tür teslis anlayışı içerisinde de zamanla farklı anlayışlar belirmiş ve bu anlayışlara göre de aralarında yeni farklılıklar ortaya çıkmıştır; örneğin Latin Kilisesi'nde Aziz Augustine ile Aziz Thomas'ın teslis anlayışı arasında da farklılık vardır. Hangi farklılıklardan bahsedersek bahsedelim bunların çoğu sadece bir nüans değildir, aralarında çelişkilerin ve tezatlıkların olduğu farklılıklardır.

Şimdi, bu farkları ortaya koymaya çalışmadan önce, konuya kısa bir giriş için teolojide Yunan-Latin ayrımı üzerinde kısaca duralım. Teslisçi Yunan Kilise Babaları, ırken veya kültürel olarak Yunan sayılan kimselerdir ki, teslisi ilk oluşturanlar onlardır. Öncüleri, Athenagoras, Justin Martry (100-165), Gregory Thaumaturgus (213-270) ve Athanasius'tur (296-373). Teslisi tam bir öğreti haline getirenler ise "Göremeliler" olarak anılan Büyük Basil (330-379) ve küçük kardeşi Nyssalı Gregory (330-395) ile Nazianzuslu Gregory'dir (330-389). Teslis, genel olarak Dört İncil metniyle Yunan felsefesi esas alınarak oluşturulmuştur.

Teslisçi Latin Kilise Babaları, ırken Romalı, yani Avrupalı veya Roma kültür atmosferinde yetişen kilise babalarıdır. Bu geleneği sistemli bir şekilde oluşturan Aziz Augustine'dir (354-430). En büyük temsilcisi Thomas Aquinas'tır (1225-1274). Latin teslisi, özellikle Pavlus metinlerini esas almıştır. Aziz Augustine teslisi Eflatun ve Yeni-Eflatuncu felsefeye dayanarak oluşturmuştur. Onun anlayışı Batı'da 10. yüzyılın sonlarına kadar

önemli değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Batı'da 11. ve 12. yüzyıllarda Aristoteles felsefesine yönelimle bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Neticede Thomas Aquinas, teslisi ve teslisçi Latin teolojisini Aristotelesçilik üzerine bina etmiştir. Thomas'ın anlayışı, hâkim teslis anlayışı olarak bugüne dek gelmiştir.

Latin Kilise Babalarının teslis anlayışı, Roma İmparatorluğu'nun siyasi otoritesi altında 5. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmıştır. Buna karşılık Yunan Kilise Babalarının teslis anlayışı önemini yitirmeye başlamıştır. Özellikle Avrupa'daki taraftarları ve temsilcileri Roma Kilisesi'ne bağlanmışlar ve temsilcilerinden bazıları ise zamanın ortaya çıkardığı yeni anlayışlarla Nestoryanizm ve Monofizitizm gibi farklı mezheplere dönüşmüşlerdir. Diğer siyasi ve dini sebeplerin yanında özellikle İkonculuk ve Filioque tartışmaları sonucu, 1054 yılında Yunan Kilise Babalarının mirasçıları Ortodoksluk adıyla Roma Kilisesi'nden ayrılmışlardır. Ancak teslis dogması açısından bakıldığında bugünkü Yunan Ortodoksluğunun, Yunan Kilise Babalarının tam bir mirasçısı olduğu da söylenemez. Ayin ve diğer dini törenlerde aralarında farklar vardır; fakat teslis konusunda Filioque konusu hariç Katolik ve Protestan kiliselerinden çok fazla farkları yoktur. Şimdi bu iki teslis anlayışı arasındaki farklardan söz edebiliriz.

c) Teslisin Unsurları Konusundaki Farklar

Baba:

Yunan Kilise Babaları: Tanrı (Theos) ismi ve Tanrılık Baba'ya aittir; Baba her şeyin kaynağı ve menşeidir. Şahıs olarak tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh'tan ayrıdır. Tanrı'nın şahıslığı tabiatından önde gelir; başka bir ifadeyle Tanrı'nın tabiatı mantıken şahıslığından sonradır. Bunun için de Tanrı'nın tabiatı, diğer iki unsurun tabiatıyla aynıdır. Baba tanrılığını diğer iki tanrıyla paylaşır.

Latin Kilise Babaları: Tanrı (Deus), sadece Baba tanrı değildir, üç unsurun her üçü de tanrıdır; tanrılık her üçüne de aittir. Dolayısıyla paylaşımsal değildir. Tanrı'nın tabiatı, şahıslığından öncedir; başka bir ifadeyle şahıslığı tabiatından mantıken sonradır. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh her yönden eşittir ve ezelidir.

Oğul:

Yunanlı Kilise Babaları: Oğul, Baba'nın hikmeti ve gücüdür. Ezeli bir doğurma (generation) ile Baba'dan çıkmıştır. Oğul, Baba ile aynı tabiattandır; fakat şahıs olarak ayrıdır. Oğul, Baba'nın suretidir.

Latin Kilise Babaları: Oğul, Baba'nın *Logos*'udur (*Kelime*sidir); bunlar Logos üzerinde daha çok dururlar. Oğul, Baba'dan doğurtulmuştur. Oğul'un Baba'dan tanrısal ve annesi Meryem'den insani olmak üzere iki tabiatı vardır. Oğul, şahıs olarak hem Baba'dan hem de Kutsal Ruh'tandır (Filioque). Thomas Aquinas, Oğul'u zihinsel bir kavram (verbum mentale) olarak niteler; yani Baba'nın onu düşünmesiyle oluşmuştur. Gerçek bir doğurtma ile değildir; fakat bu görüş taraftar bulmamıştır. Hatta bu yönden Thomas bir ara aforoz edilmek istenmiştir. Fikrinden rücu ettiği söylenir. Katolikler İsa'nın gerçek doğurtulma ve doğurma (generation) ile oluştuğunu kabul etmeye devam etmişlerdir.

Kutsal Ruh:

Yunanlı Kilise Babaları: Kutsal Ruh, sadece doğrudan Baba'dan ve dolaylı olarak da Oğul'dan tezahür etmiştir. Kutsal Ruh ve Oğul, Baba Tanrı'nın güçleridir (dynameis). Yahya ed-Dımeşkî, Kutsal Ruh'u Mesih'in nefesi olarak tanıtır.[115] Mesih de onu inananlara üflemiştir. Kutsal Ruh, Oğul Tanrı Mesih'in suretidir.

Latin Kilise Babaları: Kutsal Ruh, her yönden Baba ve Oğul ile eşittir ve ezelidir. O, hem Baba'dan hem de Oğul'dan (filioque) doğrudan zuhur etmiştir.

d) Tanrısal Fiiller Konusundaki Farklar

Tanrının filleri (energeia) konusundaki farklar şöyle özetlenebilir: Yunanlı Kilise Babaları, üç tanrının ayrı iradesi ve fiili olduğunu savunurlar; yani onlara göre üç tanrı arasında bir işbölümü vardır. Örneğin Baba, yaratma fiilini tek başına yapar, Oğul, kurtarıcıdır (Mesih), Kutsal Ruh da takdis eder. Fakat bazı son devir Yunan Kilise Babaları, üç tanrının irade ve fiil birliği-

115 John Damascus: Fid. orth., 1, viii.

ni savunmuşlardır. Bu şöyle bir kaide ile ifade edilmiştir: "Her şey Baba'dandır; her şey Oğul ve Kutsal Ruh tarafından icra edilir."[116] Latin Kilise Babaları ise genelde üç tanrının irade ve fiil birliğini savunurlar; yani bir işi üçü ortaklaşa isterler ve yaparlar. Aralarında kolektiflik vardır.

e) Tanrıların Birliği Konusundaki Farklar

Yunan Kilise Babaları, Tanrı'nın kaynağı ve menşei Baba'dır dedikleri için, Oğul ve Kutsal Ruh şahıs olarak ayrı olsa da cevher ve tabiat (öz) itibarıyla onunla aynıdır. Başka bir ifadeyle cevhersel olarak Oğul ve Kutsal Ruh Baba'dan ayrı değildir. Dolayısıyla birlik Baba'dadır. Latin Kilise Babalarına göre ise, tabiatları ve cevherleri aynı olduğundan birlik hem üç unsura ayrı ayrı aittir, hem de üçünün tanrılıkta birlikteliklerine aittir.

5. Teslisin Unsurları ve Kavramları

Burada teslisi oluşturan temel unsurlar ile onları ifade etmek için kullanılan diğer bazı önemli kavramları kısaca tanıtmaya çalışacağız. Teslisin hangi anlayış şekli olursa olsun, geleneksel olarak üç unsurundan bahsedilir ve bu konuda teslisçi Hıristiyanlar arasında bir fark yoktur. Bu üç tanrı teslis dogmasını oluşturur. Ancak, daha önce de işaret ettiğimiz gibi açıkça ayrı bir unsur olarak bahsedilmemekle birlikte, teslisçi Hıristiyan teologları bir de "tanrılıktan" bahsederler. Soyut anlamda Tanrı veya tanrılık, üç şahısta ve üç şahısla vardır. Çünkü onlara göre, üçün birliği veya birin üçlüğü ancak bu sayede temellendirilebilir görünmektedir. "Tanrı nedir?" sorusuna "Tanrı birdir" derler; fakat "Tanrı kimdir?" sorusuna "Baba, Oğul, Kutsal Ruh" derler. Ancak teslis unsurları hakkındaki yorumlarla ortaya çıkan ikili, üçlü, dörtlü tanrı anlayışlarına göre unsurların sayısı da değişmektedir; örneğin bazı anlayışlarda Hz. Meryem de dogmanın bir unsuru olarak üçüncü veya dördüncü tanrı olmaktadır. Böylece bazen üçten fazla tanrılık unsurundan bahsedilmektedir.

116 Basil: De Spiritu Sancto, no: 38.

Teslisçilere göre teslisin genelde üç unsuru vardır ve sıralaması şöyledir:

Baba: Teslisin birinci unsurunu teşkil eder, Baba Tanrı'dır.

Oğul: Teslisin ikinci unsurudur, Oğul Tanrı, İsa'dır.

Kutsal Ruh: Teslisin üçüncü unsurudur; Kutsal Ruh Tanrı'dır.

Böylece sıraladığımız teslisin bu üç unsuru göründüğü şekliyle basit bir şey değildir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, geçmişte olduğu gibi bugün de Hıristiyan bilginlerini meşgul eden bir sorunsaldır. Bu üç unsurun üçü de tanrı olunca, cevabı kolay olmayan şu sorular sorulmuştur:

1. Tanrılık nedir?
2. Üçü, ayrı ayrı tanrı mıdır?
3. Üçü ayrı birer tanrı ise, nasıl üçü bir tanrı oluyor?
4. Tabiatları nedir? Hepsinin tabiatı aynı mı yoksa farklı mıdır?
5. Üç unsura şahıs denilir mi, denilmez mi? Denilirse tabiat ile şahıs arasında ne fark vardır da üçü aynı veya farklı tanrı oluyor?
6. Nitelikleri varsa, bu nitelikler hepsinde aynı mı yoksa farklı mıdır?
7. İşlevleri nedir?
8. Aralarında öncelik-sonralık sırası veya tanrılıkta derece farkı var mıdır?
9. İsa tanrı olunca, tanrının taşıyıcısı ve doğurucusu (Theotokos) olarak annesi Meryem de mi tanrıdır?

Bunlar ve benzerleri gibi içerisinden kolaylıkla çıkılmayan bir yığın soru mevcuttur. Bu soruların yoğunlukla tartışıldığı üçüncü ve yedinci yüzyıllarda teslisin unsurlarına ilişkin cevaplarıyla teslis inancı dairesinde kalan Hıristiyanlar kadar, teslisi tenkit ve reddeden Hıristiyanlar da ortaya çıkmıştır. Böylece birçok akım ve fırka doğmuştur. Teslisi reddeden ve tenkit edenleri ileride ayrıca ele alacağımız için, burada onlardan söz etmeyeceğiz. Burada sadece Katolik, Ortodoks ve Protestan teslisçilerin yukarıdaki sorulara verdikleri cevapları, teslis unsurlarının tabiatı ve aralarındaki ilişkiler konusunda söylediklerini özetlemeye çalışacağız.

Hıristiyan teolojisi veya daha dar anlamda Kristoloji, teslis teolojisidir. Bu teolojinin de esasını teslisin unsurlarının tabiatı ve aralarındaki ilişkiler meselesi teşkil eder. Çünkü sayısal olarak üç tane tanrı kabul edip bunların mahiyetsel olarak birliğini öne sürmek ve bir de ayrıca bu mahiyetsel birliği ifade için soyut anlamda, Scutum Fidei'de görüldüğü gibi Tanrı'dan veya tanrılıktan bahsetmek bu üç tanrının tabiatı ve aralarındaki ilişki sorununu doğurmuştur. Hıristiyan teologları üç tanrının bir tanrı olduğunu bu ilişkilerle çözebileceklerini düşünmüşlerdir. Fakat teslis konusunun en zor ve içinden çıkılmaz konusu da bu olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, her ne kadar teslis 381 yılında düzenlenen İstanbul Konsili ile belirli bir şekil almışsa da teslis unsurlarının tabiatı ve aralarındaki karşılıklı ilişki konusu, hiçbir zaman herkesin uzlaştığı kesin bir çözüme ulaştırılamamıştır. Teslis etrafındaki tartışmalar dikkate alındığında neredeyse herkesin aynı bir meselede ayrı bir görüşü vardır; bunun için de herkes herkesi hata yapmakla, sapıklık veya zındıklıkla suçlamıştır. Hatta Tertullian gibi en meşhur teslisçiler bile aynı konu hakkında zaman zaman görüş değiştirerek zıt görüşlere sahip olmuşlardır.

Teslisin Baba, Oğul ve Kutsal Ruh gibi üç unsurundan ve aralarındaki ilişkiden bahsetmek, aynı zamanda birçok kavramdan bahsetmek demektir. Bunların en önemlileri; tanrılık, cevher, tabiat, öz, mahiyet, Logos, hikmet, şahıs, araz, birlik, çokluk ve niteliktir. Burada hemen şunu ifade edelim ki, Logos dışta bırakılacak olursa, bu kavramların hiçbiri kutsal metinlerde bulunmaz. Bunlar, Yunan felsefelerinden alınan kavramlardır. Bu kavramların anlamları ve kullanımları hakkında da teslisçiler arasında büyük farklar vardır. Bu kavramların anlamları ve kullanımlarıyla ilgili olarak teslisçi teologlar dördüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortak bir anlayış oluşturmaya gitmişlerse de, bugüne kadar konuyla ilgili tam bir birlik sağlandığı söylenemez.

İkinci yüzyılın sonlarına doğru yeni oluşturulmaya başlayan teslis, kutsal metinlerdeki Baba Tanrı, Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh

kavramlarının sadece yan yana getirilmeleriyle oluşuyordu; hatta son iki unsura "Tanrı" bile denilmiyordu. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Justin Martyr (100-165) ve Tertullian (160-225) başta olmak üzere bazı savunmacı teologlar ve kilise babaları, açık bir üç tanrıcılığa dönüşmemesi için teslisi Yeni-Eflatunculuk, Stoacılık ve Aristotelesçilik gibi sahip oldukları farklı felsefi düşüncelerle yorumlamaya başladılar. Böylece teslise Yunan felsefesinden ve gnostisizmden ödünç alınma yukarıda zikredilen bazı temel kavramlar sokulmuş oldu ve bu, zamanla tam tersi bir sonuç verdi; çünkü özellikle Stoa ve Aristoteles felsefeleri teslisin iki tanrıcılık ve üç tanrıcılık olarak anlaşılmasına yol açmıştı. Şimdi söz konusu kavramlardan önemli olan bazılarını tanıtalım.

a) Logos

Hıristiyanlıkta en çok tartışılan ve teslisi doğrudan ilgilendiren "Logos" kavramıdır. Bu kavramı Hıristiyanlıkta kendi adıyla anılan kutsal metinde ilk kullanan Yuhanna'dır.[117] Bilindiği gibi Hıristiyanlıktan önce Logos kavramının birbirinden tamamen farklı iki kullanımı vardı: Birincisi, Sami ve Musevi gelenekteki Logos kavramıdır; bunun anlamı kelime veya kelamdır. Daha doğru bir ifadeyle Allah'ın kelamı veya kelimesi demektir. Bu kelime, Yunancaya Logos olarak tercüme edilmiştir. İkincisi, Heraclitus'tan beri kullanılan Yunanlıların Logos kavramıdır. Heraclitus'a göre Logos, evreni idare eden ilk ve evrensel ilkedir; evrensel akıldır.

Hıristiyanlar için ilk sorun, Yuhanna'nın bu Logos kelimesini hangi anlamda kullandığıydı. İlk iki yüzyılın Hıristiyanları Logos kavramı üzerinde pek durmamışlardır; ancak teslisin oluşmaya başladığı ikinci yüzyılın sonlarına doğru teslisçi Hıristiyanlar durmuşlar ve Yuhanna'nın Logos kavramını Yunanlıların Logos kavramı anlamında değerlendirmişlerdir. İlk sapma böyle başlamıştır. Çünkü Yuhanna kutsal metinleri dikkatli incelenirse, Yuhanna'nın bu kavramı Sami gelenekteki

---

117 Yuhanna 1:1-4; Apocalypse: 19:13.

"Allah'ın kelimesi" veya "Allah'ın kelamı" anlamında kullandığı gayet açık görülebilir. Örneğin Apocalypse 19:13'te açıklıkla "Allah'ın kelimesi" denilmektedir. Böyle olunca Logos, Allah'ın bir şeyi yaratmak isteyince o şeye "Ol" demesindeki sözü veya kelimesidir; yani Allah'ın kelamı, Allah'ın yaratma fiilini ifade eden "Ol" demesidir. Tevrat ve Yahudi kutsal metinlerinde, Kuran'da olduğu gibi, Allah'ın kelamı, Allah'ın bir şeyi yaratmak için "Ol" demesini ifade eder.[118] Yuhanna'nın kutsal metninde "Başlangıçta kelime (söz) vardı; söz, Tanrı ileydi; bundan âlem var oldu ve sözün bedenleşmesiyle İsa oldu," demesi, Logos kelimesinin Eski Ahit metinlerindeki kullanımıyla asli anlamda kullanıldığını gösterir. Dolayısıyla Allah, Hz. İsa'yı yaratmayı düşününce "Ol" dedi ve o da insan olarak oldu denilmek isteniyor.

Ancak teslisçi Hıristiyanlar, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, teslisin unsurlarının birliğini ve aralarındaki ilişkileri açıklayabilmek için kristoloji ve teolojiye putperest Yunan düşüncesindeki felsefi *Logos* kavramını aktardılar. Bu nedenle Hıristiyanlıktaki Logos kavramını kavrayabilmek için kısaca Yunan filozoflardaki anlamları üzerinde durmakta fayda vardır.

Bilindiği gibi, Logos kavramını felsefede ilk kullanan Heraclitus'tur. Ona göre Logos, dünyaya canlılık ve hareket veren, evreni idare eden evrensel ilkedir.

Heraclitus'tan sonra Logos kavramını yeniden ele alanlar Stoacı filozoflardır. Onlar kavramın anlamını çok genişletmişlerdir. Onlara göre Logos şu üç anlama gelir: (1) Doğanın tanrısal var edici gücüdür; nesneleri hareket ettirir ve doğanın kanunudur; (2) Ahlaki yasadır; (3) Akıldır; bunun için Stoacılara göre doğal ve ahlaki yasalara uyan kimse, Logikos, yani hikmetli, mantıklı kimsedir.

Bunlara ilaveten Logos, Romalılarda ve Roma vatandaşı olan Stoacılarda devleti ve toplumu idare eden evrensel siyaset anlamında da kullanılmıştır.

---

118 Tevrat: Gen., 1:3; Mezmurlar (Ps.), 32:9; Ecclus, 42:15.

Logos kavramı, İskenderiyeli Yahudi teolog Philon ile Yahudi teolojisine sokuldu. Philon Logos kavramıyla iki şeyi ifade etti: (1) Tanrı'nın kelamı; (2) Tanrı'nın –ilk doğan– çocuğu (protegenès huios theou); muhtemelen bununla Hz. Âdem'e işaret edilmiştir.

Teslisi ilk temellendirenlerden Athenagoras ve Justin Martyr Logos'u, Tanrı'nın kendisini Baba olarak var etmesi veya oluşturması olarak tanımlarlar. Bunun için Athenagoras, Tanrı'ya ezeli "Logikos" diyor. Tanrı'nın kendinde ve kendi dışına zuhurunun ilkesi olarak görülen Logos, Justin Martyr'a göre kemiyetsel olarak Tanrı'dan farklı ve ayrı, fakat anlam olarak O'nunla aynıdır. Logos, Tanrı'dır ve onun özünde vardır: "Logos endiathetos" Tanrı'da yerleşik bu Logos, O'nun kelimesidir; yani ezeli İsa'dır. Tanrı onunla kendisini ifade ettiğinde, bu Logos, "Logos prophorikos" (yaratıcı Logos), yani Kutsal Ruh olur. Kutsal Ruh aracılığıyla bu yaratıcı Logos, özel bir şekilde Bakire Meryem'den Logos insan, yani İsa Mesih olur. Böylece Tanrı, Logos ile Baba ve yaratıcı oluyor. Görüldüğü gibi Logos, Hıristiyan teolojisinin ilk devirlerinde Tanrı, söz ve aklı, Oğul Tanrı ile Kutsal Ruh gibi çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Logos, ilk savunmacı teologlar için üç tanrının varlığını ve aralarındaki ilişkiyi izah etmekte önemli anahtar bir kavramıdır.

Logos, bu savunmacı teologlar ve kilise babaları için o kadar önemlidir ki, Justin Martyr Hıristiyanlıktan önce Logos doktrinini kabul etmiş herkesi Heraclitus başta olmak üzere Hıristiyan görmüştür. Bu kısa açıklamadan sonra genelleme yaparak Hıristiyan teolojisi tarihinde Logos'un çok farklı şekilde ve ilk olarak Baba Tanrı, ikinci olarak Oğul Tanrı ve üçüncü olarak Kutsal Ruh için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Baba Tanrı'nın Aklı, Logos'tur;
Baba Tanrı'nın Kelimesi, Logos'tur;
Baba Tanrı'nın Ruhu, Logos'tur;
Baba Tanrı'nın Hikmeti, Logos'tur.
Oğul Tanrı İsa olarak, Logos'tur;
Oğul Tanrı Mesih olarak, Logos'tur.
Kutsal Ruh, Logos'tur.

O halde Tanrı'nın sözü ve kelamı olarak Logos, Oğul Tanrı'nın ve Kutsal Ruh Tanrı'nın varlığının nedenidir. Logos zaman zaman üç tanrının özü, zaman zaman nitelikleri gibi görülmektedir; teologların anlayış biçimlerine göre değişiklik arz etmektedir. Logos doktrinini kabul etmeyen Hıristiyanlar da vardır ve bunlara "Alogi" denir. Bunların başında Theodotus ve Anadolu'da onun takipçileri bir grup Hıristiyan gelir. Bunlar aynı zamanda Yuhanna kutsal metinlerini de kabul etmemişlerdir. Ancak teslisçi teologlara göre üçüncü yüzyıldan itibaren Logos sadece teslisin ikinci unsuru İsa veya Oğul Tanrı için kullanılmıştır.

b) Cevher

Teslisin oluşum sürecinden itibaren Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un tabiatı konusuyla ilgili en çok tartışılan mesele, bu tanrıların aynı tek cevherden olup olmadıkları ile hepsi cevher ise veya cevhere sahip ise, hangi anlamda bir cevherliğe sahip oldukları meselesidir.

Başlangıçta teslisçi kilise babalarının, anlamları kesin olarak belirlenmiş teslis terimleri olmadığından Latince substantia (cevher) karşılığı bazen Yunanca "Ousia" ve bazen "Hypostasis" kavramlarını kullanıyorlardı. Hatta bu kavramların biri diğerinin yerine de kullanılıyordu; örneğin Athanasius'un meşhur "Amentü" risalesinde Ousia ile "tabiat" veya somut olarak "var olan" anlamındaki Huypostasis (Hypostasis) kavramlarının birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

325 İznik Konsili'nde, Baba ve Oğul'un tabiatının aynı tek bir "Ortak Cevher" (homoousios) oldukları kararlaştırıldı; daha sonra 381 İstanbul Konsili'nde Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul ile aynı cevherden olduğu kabul edildi. Bu kararlardaki üç tanrının aynı cevherden oluşu fikri, Tertullian'ın (160-225) şu meşhur sözünde daha önce ifade edilmiş görünüyor: "Bir cevher, üç şahıs" (Una substantia, tres personae). Burada cevher, üç ayrı şahıs kabul edilen üç tanrının farklı cevherlerden değil, aynı cevherden olduğunu ifade içindir. Cevherle tanrıların birliği veya bir oldukları düşünülmüştür.

Roma Katolik (bugünkü Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhepleri) Kilisesi'nin bu Ortak Cevher, Homoousios, anlayışına karşı; Nestoryanlar, Monofizitler ve diğer bazı nominalist teslisçiler "Benzer Cevher" anlamına Homoiousios fikrini kabul etmişlerdir.

Homoousios ve Homoiousios tartışmaları, Mesih İnsan İsa'nın bir veya iki tabiatlı mı olduğu sorununu ortaya çıkardı. Roma Kilisesi, 431 Efes Konsili'nde Mesih İsa'nın biri beşeri ikincisi tanrısal iki tabiatlı olduğunu kabul etmekle beraber bunun nasıl olduğunu tam çözümleyemedi. 451 Kadıköy Konsili'nde mesele yeniden ele alındı ve enkarnasyon yoluyla bu iki tabiatın Mesih İsa'da cevhersel olarak birleştiği kararlaştırıldı ki buna "Hypostatic Union" denilmektedir. Buna göre, aynı cevher ve aynı şahıs olan Mesih kabul edilen bu cevhersel birlik, aynı zamanda Mesih İsa'nın şahsında Tanrı, insandır; insan Tanrı'dır anlamını taşımaktadır.[119] Kısaca ifade edecek olursak teslisçi teolojide Cevher (Ousia) soyut tabiat demektir.

d) Şahıs

Teslis dogmasına göre teslisin unsurlarından her biri, biri diğerinden ayrı ve farklı "Şahıs"tır. Tanrıların şahıslığı, üç tanrıyı birbirinden ayıran şeydir. Şahıs için Yunanca "Prosopon", Latince "Persona" kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimelerin üçüncü yüzyıldan itibaren teslisin bütün unsurları için kullanılıp kullanılmayacağı sorunu ortaya çıkınca Batı Hıristiyanları ile Doğu Hıristiyanları arasında ayrılık başladı. Bu tartışmada, Latince persona karşılığı olarak ayrıca bir de Yunanca "Hypostasis" kelimesi kullanınca, bu sefer Batı'da Hypostasis karşılığı Latince cevher (substantia) kullanılması gerekirken, var olan bireysel gerçeklik manasında "Subsistentia" kelimesi kullanıldı. Böylece bir kavram kargaşası meydana çıktı. Nihayet 381 yılındaki İstanbul Konsili'nde hypostasis, prosopon ve personanın eş anlamlarda ve alternatif olarak teslisin üç unsuru için de kullanılabileceği ve teslisin üç unsurunun birbirinden ayrı üç şahıs olduğu kabul

119 Drum (W.): "Incarnation" maddesi, C. E., c. VII, s. 14.

edilmiş oldu. Şahıs kelimesinin tanrılar için kullanımıyla ilgili Yunanlı Kilise Babaları ile Latin Kilise Babaları arasında önemli bir fark vardır: Birincilere göre şahıs, mantıken ve varlık açısından tabiattan (physia) öncedir; ikincilere göre ise, tabiat mantıken şahıstan öncedir.

Daha sonraki yüzyıllarda, Aristoteles mantığının etkisiyle teslisçi Hıristiyan düşünürleri bu mantığı temel alarak cevher, tabiat ve şahıs kelimelerini daha açık seçik tanımlamaya başladılar. Örneğin Boethius (470-525) şahısı şöyle tanımlar: "Akli bir tabiatın, bireysel (tekil) cevheridir."[120] Böylece, şahıs, bireysel (tekil) cevher olarak tanımlanmış oldu. Buradaki bireysel cevher, araz kabul etmeyen cevher olarak görüldü; çünkü Boethius'a göre arazlar şahsı teşkil etmezler.

Ancak daha sonraları on ikinci yüzyıldan itibaren konuyla ilgili bir tartışma daha zuhur etti. Çünkü Aristoteles mantığına göre iki çeşit cevher vardır: (1) Ousia prote (substantia prima), bireyde ve tekil varlıkta var olan somut cevher, yani birincil cevher; (2) Ousia dentera (substantia secunda), türde ve cinste var olan soyut cevher, yani ikincil cevher. Tartışma bu sefer bunlardan hangisinin teslisin unsurları için kullanılacağı meselesine dönüşmüştür.

Boethius'un şahsı (person), akli tabi varlık olarak tarif etmesi ve nitelemesinden şahsın, bütün var olan tikel cevherlerin ortak adı olan ve akli ve gayriakli, yaşayan ve yaşamayan tikellere aynı şekilde teşmil edilen "suppositum"un bir alt bölümü olduğu anlaşıldı. Bu açıdan şahıs, bazen "akli tabi tasavvur" olarak da tarif edildi.

Daha sonra şahıs kavramı, meşhur Aziz Thomas D'aquin tarafından yeniden ele alınarak, daha açık seçik hale getirildi. Ona göre şahıs; kendinde ve kendisi için var olan, kuvve ve fiil halde tam ve kâmil olan, ferdi cevhere sahip olan şeydir. Bu tanım teslisin her bir üç unsuruna teşmil edilince, şu durum ortaya çıkıyor: İsa'nın insani tabiatı şahıs değil, sadece tanrısal tabiatı

120 Boethius: De persone et duabus naturis, c. ii; nature rationalis individua substantia.

şahıstır. Çünkü insani tabiatı kendi başına cevher değildir. Aksi düşünülürse bu sefer İsa'da ayrı iki tabiata uygun ayrı iki şahsın varlığı söz konusu olacaktır; işte bunu önlemek için Aziz Thomas böyle şahıs tanımlamasına gitmiştir. Dolayısıyla kendinde cevher olmayan şahıs değildir. Baba, Oğul, Kutsal Ruh, şahıstır; fakat tanrılık veya tanrısal cevher her birinde ayrı ayrı şahıs değildir.

Teslis bağlamında neyin neyi şahıs veya şahsilik yaptığı hep tartışma konusu olagelmiştir. Scotus, Suarez ve Tiphanus bu tartışmaların başında gelir. Yeni Tomasçı Terrien ve Billot gibi kimseler ise, "şahıs veya şahsilik, akli bir cevherin fiili varlığıdır" (esse) görüşündedirler. Bu son anlayışla, Latin teologlar, yeniden Athanasius ve Yahya ad-Dımeşkî (John Damascene) gibi Yunanlı Kilise Babalarının görüşüne dönmüşlerdir. Athanasius, Tanrı'nın tabiatı ve şahsından bahsederken şöyle diyordu: "Şahıs, bilfiil varlık (esse) ifade eder; tanrısal tabiat ise, mahiyet (quiddity) ifade eder."[121] Dolayısıyla Katoliklere göre kısaca şahıs, var olanın bireysel oluşu demektir.

e) Tabiat

Üzerinde en çok kargaşa ve karışıklık olan diğer iki kavram da tabiat (physia, natura) ve Hypostasis (uknum, var olan) kavramlarıdır. Genelde teslisçi teolojide tabiat (physia, physis), tanrısal mahiyeti ve özü ifade etmek için kullanılmakla birlikte, bazen soyut cevher (substantia) anlamında da kullanılmıştır. Hatta hypostasis anlamında kullanılmıştır. Diğer Hıristiyanlar örneğin Nestorius, hypostasis'i tabiat kavramıyla eşanlamlı kullanırken, Monofizitler tabiatı, hypostasis ile eşanlamlı kullanmışlardır. Öte yandan Sabellius ve Antakyalı Meletius gibi teologlar hypostasis'i cevher anlamında kullanmışlardır. Diğer kavramlarda olduğu gibi bu kavramların kullanılışı ve anlamları konusunda, ilk devirlerde bir karmaşanın varlığı söz konusudur. Bu durum, dördüncü yüzyıldan itibaren teologları ve resmi makamları daha

---

121 Athanasius: "He sar hypostasis to einai semainei he de theotes, to ti einai", (M. 28, 1114); John Damascene: Dial., xlii.

açık seçik düşünmeye sevk etmiş ise de kavram tartışmaları son bulmamıştır.

Göremeli Kilise Babaları, özellikle Nazianzuslu Gregory teslis dogmasının kavramlar arasında kesin ayrımlar yapmıştır. İki sınıf kavramdan söz ederler. Birinci sınıf kavramlar: Bir tanrılık, Bir Cevher (ousia), Bir Tabiat (physis); ikinci sınıf kavramlar: Üç var olan (hypostaseis), Üç Şahıs (prosôpa, personae), Üç Hassa'dır (Idiôtêtes). Tanrılık, üç bağımsız şahısta ve surette bir öz veya tabiattır. Buna rağmen tartışmalar devam etmiştir. Bunun için Roma Kilisesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, Birinci İstanbul Konsili'nde tabiat, hypostasis, şahıs ve benzer kavramların, aynı ve eşit şekilde teslisin üç tanrısı için de kullanılabileceğini kararlaştırmıştır.

f) Tanrılık

Teslise göre Tanrı'nın sayısal olarak üç ve aynı zamanda bir olarak kabul edilmesinin mantıksal ve matematiksel olarak açıklanamaması başta olmak üzere, teslis fikrinin doğurduğu diğer soruları çözebilmek için, dördüncü yüzyıldan itibaren bazı teologlar, konsil metinleri ve Papalık sık sık tanrılık (Deity, Godhead, Godhood) kavramından bahseder olmuşlardır. Tanrılık, başlangıçta tabiat (physis, natura) kavramlarıyla ifade ediliyordu.

Bilindiği gibi başlangıcından Boethius'un (470-525) zamanına kadar teslis teolojisini Platoncu, Plotinusçu, Philoncu ve Stoacı felsefeler belirliyordu. Boethius ile birlikte seyir değişmeye başladı; Aristoteles felsefesi hâkim duruma geldi. O, Aristoteles'in cevher ve araz, tümel ve tikel gibi kavramlarıyla teslisi yeniden temellendirme girişiminde bulundu. Daha sonra, buna ilaveten, Meşşâilerin eserlerinin çevirisiyle Skolastik devirde Aristoteles tekrar gündeme geldi ve özellikle bu çağda başta Thomas Aquinas gibi teologlar Aristotelesçi fikirleri teolojinin açıklayıcı vasıtası haline getirdiler. İşte bu yüzyılda külli bir kavram olarak tanrılıktan bahsedilmeye başlandı. Bunun ilk örneğini Gilbert de la Porrée'de (1076-1154) görüyoruz.

Boethius'un "De Trinitate" adlı eseri üzerine yaptığı şerhinde Gilbert, Tanrılığı "Üç şahıstaki bir Tanrı, bir tanrılık (deitas) veya tanrısallık (divinitas), kendisiyle Tanrı'nın Tanrı olduğu Tan-

rı'da bir surettir (forme)"[122] şeklinde tanımlıyor. Böylece Gilbert, Tanrı'da varlık (subsistens) ve O'nun kendisiyle ne olduğunu (subsistentia) oluşturan suret ayrımını yapmış oldu. Subsistentiae, ona göre, bedenlilik, hissilik ve aklilik gibi sıfatlardır; subsistens ise bu sıfatların birisine veya hepsine sahip somut varlık veya bedendir. Bu ayrımı Tanrı için de kullanınca Deus (Tanrı) veya Var olan Varlığı (Subsistens) subsistentia (suret) ve Deitas (tanrılık) ayrımlarını yapmıştır.

Bu ayrımla o, diğer teslisçiler gibi Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un tabiatının öncelikle tanrılık olduğunu bir kez daha vurgulamanın ötesinde, üç tanrının tanrısal birliğinin nerede olduğunu açıklamak istemiştir. Eğer üç tanrının birliği bu üçten birinde olsa o zaman teslis olmaz; o halde bu üçünün dışında fakat aynı zamanda onların tanrılığını birleştiren ve temsil eden külli bir tanrılık kavramı gerekliydi ve Gilbert de bunu yaptı. Bu formül, kısmen bir tanrının aynı zamanda nasıl üç tanrı olabileceğini veya tersini açıklasa da, teslis dogmasının bağrında daha büyük bir yara açmıştır. Çünkü böylece formüle edilen tanrılık, üç şahıs tanrıyı ifade eden tümel bir kavram mıdır ya da sadece Tanrı'yı ifade eden tikel bir kavram mıdır veya başka bir ifadeyle sadece zihinsel bir soyutlama mı yoksa varlıksal gerçekliği olan bir kavram mıdır şeklinde yeni bir tartışmaya, yani realizm ve nominalizm tartışmasına neden olmuştur. Bu, o çağın hem felsefe hem de teslis teolojisi açısından önemli bir tartışmasıydı. Biz burada bu tartışmaların tarihi seyrini ortaya koyacak değiliz. İleride de kısaca değineceğimiz gibi bu tartışmaların sonucunda Hıristiyanlıkta ateizmden başka iki, üç, hatta dört tanrıcılık gibi akidevi akımlar çıkmıştır.

Çağdaş teslisçi Hıristiyan teologları, Aristoteles'in külli kavram anlayışından oluşturulan bu tanrılık kavramını bugün daha sıkça kullanmaktadırlar. Bu kavram ister realist ister nominalist anlayışla kullanılsın, üç şey amaçlanmaktadır ki birincisine ve ikincisine yukarıda işaret ettik. Sadece Tanrı, yani Baba Tanrı'nın

122 Gilbert de la Porrée: De Trinitate, naklen *bkz.* Bréhier (E.): *La Philosophie Au Magen Âge*, Paris, Albin Michel, 1949, s. 174.

değil diğer Oğul ve Kutsal Ruh Tanrıların da aynı eş-tanrılık tabiatına sahip olması ve bu üçünün birliği tanrılık kavramıyla izah edilmeye çalışılmıştır. Üçüncüsü ise, havarici ve savunmacı kilise babaları devrinde başlayan bu üç tanrıdan hangisi daha büyüktür ve üstündür tartışmasına bir cevap oluşturmaktır. Bu son sorun, ikinci ve üçüncü yüzyıl teslisçi teologlarını çok uğraştırmıştır.

Buradaki en önemli tartışma, tanrısal özün veya tanrılığın, kendi başına bir varlığının olup olmadığıdır. Genelde teslisçiler, tanrısal öz veya tanrılık, kendi başına var olmasına rağmen, üç şahıs ve üç var olan (hypostasis) ile o kadar ilişkilidir ki, üçünden ayrı var değildir; o halde tanrılık ayrı bir şahıs değildir, derler.[123] Görüldüğü gibi bu oldukça çelişkili bir anlayıştır. Tanrılık, üç şahısta yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'ta varsa ve onlardan ayrı değilse, kendi başına var olan bir şey değildir. Kendi başına varlığından söz edilemez; tanrılık bu durumda olsa olsa üç tanrının aynı bir niteliği olabilir; başka bir deyişle tanrılık varlık değil, bir nitelik olabilir. Tanrılık iddia edildiği gibi kendi başına varsa, üç tanrıda olsa bile, bu durumda var olanın şahıs olmaması söz konusu olamaz. Yunan felsefesinden ödünç alınan yukarıda bahsettiğimiz bütün kavramlar ve onların etrafında oluşan farklı anlayışlar ve tartışmalar dikkate alındığında, teslis dogmasının izahını yapamadığı gibi aksine güçleştirmiştir diyebiliriz.

6. Teslis Unsurları Arasındaki İlişkiler

Teslisçi teoloji aynı zamanda teslisin unsurları arasındaki ilişkilerin teolojisidir. Teslis dogmasına göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh gibi üç ayrı şahıs tanrı varsa ve üçü aynı zamanda bir tanrı ise, ister istemez aralarında bir ilişkinin olduğu kaçınılmaz olarak düşünülecektir.

a) İlişki Şekilleri

Teslisin unsurları arasında genel olarak iki şekil ilişkinin varlığından söz edilir:, doğurtma (begetting) ve üfleme (breathing,

123 Person, C. E., c. XI, s. 2.

spiration). Her tanrısal unsur veya şahıs, diğer iki şahısla olan ilişkisiyle var olur. Yunan Kilise Babalarına göre, bu menşe ilişkisidir; Latin Kilise Babalarına göre ise bu iki çeşit ilişki, zıtlık ilişkisidir.

b) İlişkilerin Özellikleri

Yukarıdaki ilişki şekillerine göre, ilişkilerin özelliği değişmektedir. Yunan Kilise Babalarına göre üç şahsın üç ayrı ilişki özelliği vardır: 1) doğurulmamış oluşu (agennésia), 2) doğurulmuş oluşu (gennésia), 3) zuhur (ekporeusis). Baba, tanrılığın temelidir; Baba, Oğul ve Ruh ile tanrılığı paylaşır.

Latin Kilise Babalarına göre üç şahsın dört ayrı ilişki özelliği vardır: 1) doğurtma, 2) doğurulmuş olma, 3) üfleme, 4) üflenmiş olma.

Fakat bu farklı dört ilişki özelliği, hakiki anlamda var olan sadece üç ilişkiyi niteler: 1) Babalık, 2) Oğulluk, 3) Ruhilik (spiration). Tanrılık paylaşımsal değildir. Dolayısıyla tanrı olma bakımından Baba, Oğul ve Kutsal Ruh eşittirler.

Yunan teolojisi, özellikle Göremeli babaların teolojisi, tanrısal birliği üç şahsın ilişki birliğinde (periochoretic) görür. Halbuki Aziz Augustine'in yolunu izleyen Latin teslisçi teoloji, tanrısal birliğin, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un ortaklaşa sahip oldukları tanrısal tabiatta olduğunu söyler. İşte yukarıda özetlediğimiz ilişki şekillerine ve ilişkilerin özelliklerine göre, teslisin üç unsurunun işlevleri değişiklik arz eder.

Yunan teolojisine göre, Nyssalı Gregory'de olduğu gibi, yaratılışa ilişkin Tanrı'nın her fiili Baba'dan sudûr eder, sonra Oğul'dan geçer ve Kutsal Ruh ile olgunlaşır ve icra edilir. Mantıken bundan bir işin üç tanrı tarafından paylaşılarak yapıldığı sonucu çıkar. Ancak sonraki devirlerde bundan vazgeçilmiştir ve böyle bir sonuca ulaşmamak için, şu aksiyomu ortaya atmışlardır: Üçlü tanrının bütün işleri, dışarıda (soyut dünyada) bölümsüz birlik arz eder (opera trinitatis ad extra indivisa sunt). Latin teolojisine göre ise, Tanrı'nın üç-şahıslı cevheri fiilleri var eder. Yani fiili, üç tanrı birlikte irade eder ve yaparlar. Diğer taraftan Plotonius'un etkisiyle Aziz Augustine Tanrı'nın tabiatını

sevgi olarak tanımlar. Dolayısıyla üç Tanrı'nın ilişkisi, sevgi, seven ve sevilen ilişkisidir. Onun sevgiyi teslis unsurlarının tabiatı ve ilişkilerini sağlayan bir unsur olarak görmesi ister istemez yaratılmışların, yani evrenin ezeliliğini kabule götürür. Çünkü sevgi, sevilen gerektirir. Nitekim Thomas Aquinas, hiçbir akıl bunu inkâr etmez; ancak Eski Ahit'in Tekvin'i ve Hıristiyan imanı bizi bundan kurtarır, demiştir. Aziz Augustine gibi Meister Eckhart, ünlü mistik, sevgi olarak tanımlanan tanrısal tabiat fikriyle evrenin kıdemini savunmuştur ve 1329'da bu yüzden cezalandırılmıştır. Bunun için Batı'da on üçüncü yüzyıldan itibaren Kilise teolojiyi mistisizmden ayrı tutmuştur.

7. Zamansal veya İçkin Teslis Anlayışı

Ezeli teslis anlayışının zıddı, İsa'nın ve Kutsal Ruh'un varlığının Baba Tanrı gibi ezeli olmadığını kabul eden teslis anlayışıdır. Ezeli olan sadece Tanrı'dır. Tanrı evreni yaratmaya başlayınca önce yaratmanın vasıtası olarak Kutsal Ruh'u veya Logos'u, sonra da İsa'yı yarattı. Dolayısıyla teslis, İsa'nın Mesih olarak Meryem'den doğumuyla oluşmuştur. Bu teslis anlayışına en iyi iki örnek, Ankaralı Marcellus'un ve Nestorius'un teolojik fikirleri olduğu için, bunu onların fikirlerini kısaca özetleyerek anlatalım.

a) Marcellus

Ankara bişopu olan Marcellus (ölm. 374), başlangıçta katıldığı İznik Konsili'nde, Aryüs'e karşı, ezeli teslis anlayışını savunan Athanasius tarafını tutmuştur. Ancak daha sonra, muhtemelen Sabellius gibi monarşiyanistlerden etkilenerek önceki fikirlerinden vazgeçmiştir. Marcellus, ezelde Tanrı'nın tek bir şahıs (monas) olduğunu savunur. Tanrı kendisinde kuvve halde bulunan Logos (Kelime) ile yaratılışı başlatınca Logos yaratıcı bir güç halini alır ve onun aracılığıyla her şey var olur. Sonra enkarnasyon yoluyla Logos bedenleşir ve İsa, Tanrı'nın Oğlu olarak yaratılır. Böylece yaratılış ile zaman içinde Logos ve İsa, Tanrı'dan ayrılmış oldular.

Böylece yaratılış ile ayrı bağımsız varlık haline gelen Logos'a ve İsa'ya Marcellus'un tanrı deyip demediği çok açık olarak belli olmamakla birlikte, onun kesin olarak ezeli bir üçlü tanrı anlayışını kabul etmediğini söyleyebiliriz.

Bu son fikirlerinden dolayı, önce 336 yılında geçici olarak ve daha sonra da kesin olarak vazifesinden el çektirilen Marcellus takibata uğramıştır. Marcellus'un fikirlerinin teslisçiler arasında yayılmasını önlemek için de Papalık İznik Konsili'nde kabul edilen teslis dogmasına "İsa'nın hükümranlığının sonu olmayacak" şeklinde bir cümle eklemek zorunda kalmıştır. Marcellus'un zamansal teslis anlayışına, aslında Monarşiyanistlerinki gibi nominalist bir teslis anlayışı olarak bakılabilir. Kendinden önceki Monarşistlerin ve daha sonraki Nestorius'un (ölm. 451) teslis anlayışları da zamansal teslis olarak nitelendirilebilir.

b) Nestorius ve Nestoryanizm

Nestorius'un (ölm. 451) mezhebine Nesturiyanizm denir. Nestorius, Maraş yakınındaki veya yukarı Suriye'deki o günkü ismiyle Germanicia'da doğmuştur ve 451 yılında Mısır'daki Sebayd'da sürgünde ölmüştür. Antakya'da Mopsuestia'lı Theodore'un (350-428) öğrencisi olmuştur. Daha sonra 428 yılında İstanbul Patriarkı olarak atanmıştır. Nestorius, daha önce ve o günlerde zındıklar olarak ilan edilen Mekodonyalılar, Pelagianlar, Qrartodecimanlar, Novatianlar ve diğer Aryüs taraftarlarıyla mücadele etmiştir. Nestorius, 429 yılının ilk yarısından itibaren, kendi adıyla anılacak mezhebin anlayışlarını ortaya koymaya başlamıştır. Önce Aziz Celestine, Nestorius'u mahkûm etmiştir. Daha sonra 430 yılında düzenlenen Roma Konsili'nde mahkûm edilmiştir; bu karar Papa III. Pope Sixtus tarafından onaylanmıştır. 431 Efes Konsili'nde imparator Theodosius'un emriyle kiliseden uzaklaştırılmıştır. Aynı imparator, 30 Temmuz 435 tarihli emriyle Nestorius'un bütün kitaplarının yakılmasını emretmiştir.

Nestorius, önce Hz. Meryem'e "Theotokos" (Tanrı taşıyıcısı) denemeyeceğini ancak "Christotokos" (Mesih taşıyıcısı) denebileceğini söylemiştir. Bunun anlamı şudur: Hz. Meryem'in do-

ğurduğu İsa, Mesih İsa'dır, Baba Tanrı ile cevher birliği yoktur ve o başlangıçta insandır. Hz. Meryem, teslisin ikinci unsuru Tanrı İsa'yı doğurmadı; insan tabiatlı İsa'yı doğurdu. Nestorius, hocası Mopsuestialı Theodore ve Tarsuslu Diodorus ile Antakya mektebinin etkisindeydi; onlar gibi o da, Logos'un veya Tanrısal Kelime'nin İsa'yı enkarnasyon yoluyla tanrı yapmadığını, ancak Mesih yaptığını söyler. Tanrı'nın onu Mesih yapmasıyla İsa, tanrısal bir tabiat daha kazanarak iki tabiatlı olmuştur. Ancak tanrısal tabiatı kazanması, İsa'nın varlıksal ve cevhersel olarak tanrı olması anlamına gelmez; manevi ve ahlaki olarak tanrısal nitelik kazanması anlamındadır ki, manen Tanrı ile ittisalini (Synapheia) ifade eder. Onun Tanrı ile cevhersel ittihadını, yani bir olmasını (enosis) ifade etmez. Başka bir ifadeyle İsa, esasen tabiatı itibarıyla insandır; Mesih olmakla manen Tanrı'nın Oğlu olmuştur. Nestorius'un fikirleri, Loofs'dan Harnack'a kadar birçok çağdaş teolog tarafından tartışılmıştır; bazıları onun fikirlerini Roma Kilisesi'nin teslis dogmasına yaklaştırmak isterken, bazıları gerçekte Roma Kilisesi ve Monofizitlerin inandığı anlamda ezeli bir teslise inanmadığını söylemişlerdir. Gerçekten Nestorius bir teslisçi değildir; olsa olsa nominalist bir teslisçidir. Hatta İsa'nın ölümüyle Mesihliğinin son bulacağını savunmuştur ki, onun bu fikrine bir itiraz ve cevap olmak üzere Roma Kilisesi, İznik-Kadıköy kararlarına "İsa'nın hükümranlığının sonu olmayacaktır" şeklindeki ibareyi eklemek zorunda kalmıştır.

Nestorius'un İstanbul'da kiliseden kovulmasına ve kitaplarının yakılmasına rağmen, altıncı ve yedinci yüzyıllarda güçlü bir akım olan Nestoryanizm, Ortadoğu'da, Mısır ve Kuzey Afrika'da, İran'da, hatta Çin, Moğolistan ve Hindistan içlerine kadar yayılma imkânı bulmuştur. Ortadoğu'daki ve İran'daki Nestoriler, kendilerine "Kaldeliler" adını verirler; Batılılar ise onları, "Doğu Hıristiyanları" olarak nitelerler. Hindistan Nestorileri, bugün "Malabarlar" olarak anılmaktadır. İslam'ın doğuşuyla pek çoğu Müslüman olmuştur. Hıristiyanlığa devam eden Kaldelilerin çoğu da sonradan Katolikleştirilmişlerdir. Eski geleneği sürdürenler ise bugün "Asurlular" olarak nitelenmektedir ve sayıları çok azdır.

8. Teslisin Oluşumu ve Yabancı Kaynakları

Buraya kadar tanıtmaya ve anlatmaya çalıştığımız şekliyle ve bugün Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerinin inandığı teslis dogması, yani "Baba Tanrı"nın yanında Hz. İsa'nın ve Kutsal Ruh dedikleri Cebrail'in de Tanrı olduğu fikri, gerek isim gerekse öğreti olarak Hıristiyanlığın hiçbir kutsal metninde yoktur. Hıristiyanların kendileri de bunu kabul ederler; örneğin Katolik Ansiklopedisi'ndeki teslis maddesinin yazarı bunu açıkça ifade etmektedir: "Kutsal yazılarda, bununla birlikte Üç İlahi Şahıs'ın beraberce ifade edildiği tek bir kavram yoktur."[124] Böyle bir teslis dogması, ancak 325 yılında İznik Konsili ile Batı Hıristiyanlığının resmi inancı ve öğretisi halini almaya başlamıştır. "Bundan önce O (İsa) genel olarak Hıristiyanlar tarafından gerçek bir Tanrı gibi algılanmıyordu."[125]

Teslis inancını bir öğreti olarak Havarilerde ve Havarici ilk Hıristiyanlarda da görmek mümkün değildir. Daha önce de anlatmaya çalıştığımız gibi, onlar apaçık bir şekilde tevhit inancını benimsemişlerdi. O halde teslis dogması nasıl ve nereden doğmuştur?

Çağdaş Hıristiyanlık tarihi ve dogması hakkında yazanların bir kısmı, teslis ve diğer bazı önemli Hıristiyan geleneklerinin tamamen çok eski devirlerden süzülüp gelen putperestlikten esinlenerek oluşturulduğu ve bunların "tarihi İsa" ile hiçbir ilişkisinin olmadığı inancındadırlar. Bu sınıf yazarların en açık sözlüsü Arthur Weigall'dır. Şöyle der: "Kiliseye ait Hıristiyanlığın büyük bir kısmının, putperestliğin yeniden giydirilmiş hali olduğu öyle açıktır ki bir kimse onun hakkında eski putperest tanrılarının son kalesi dahi diyebilir."[126]

Aslında Weigall'dan yüzyıllarca önce, Justin Martyr (100-165), Ireneaus (130-200) ve Tertullian (160-225) gibi bazı teologlar, Hıristiyanlığa putperestlikten, gnostisizmden ve Yunan

---

124 Joyce (G. H.): "The Blessed Trinity" maddesi, C.E., c. xv, s. 1.

125 Weigall (A.): *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, terc. Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 95 vd.

126 Weigall (A.): *Age.*, s. 11.

felsefesinden giren fikirlerden, Hıristiyanlık ile putperestlik arasındaki benzerlikler ve farklılıklardan bahsetmişlerdir; özellikle Irenaeus, bu yabancı fikirlerin Hıristiyanlığa sokulmasından yakınmıştır. Nitekim yüz elli yıl sonra İznik Konsili sırasında Arius'a karşı Athanasius'un teslis anlayışını destekleyen Ankaralı Marcellus (ölm. 374) daha sonra teslis hakkındaki fikirlerini değiştirir ve üçlü tanrı anlayışının Hermes'ten ve Platon'dan alınarak Hıristiyanlığa sokulduğunu söyler:

> Valentinus'un *Üç Tabiat Üzerine* adlı kitabında sapıklığı ilk olarak icat ettiği gibi, Tanrı'nın Kilisesi'ni fesada uğratan Ariyüsçü manyakların sapıklığıyla şimdi Katoliklerin kendileri üç uknum (Hypostases) öğretiyorlar. Çünkü Valentinus Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak üç uknum ve üç şahıs fikrini ilk olarak icat edendir, onun bunu Hermes ve Platon'dan çalmış olduğu ortaya çıktı.[127]

Görüldüğü gibi Ankaralı Marcellus'a göre de teslis dogmasının kaynağı Platon gibi filozofların düşünceleri, gnostisizm ve putperestliktir.

Diğer bir kısım ise A. von Harnack'tan Paul Tillich'e, teslisin dogma olarak yapılanmasını eski Yunan felsefesinin tesiriyle açıklamakla birlikte, malzemesinin, onların tabiriyle ekonomisinin sahih kabul edilen kutsal metinlerde var olduğunu söylemektedirler. Önce kutsal metinlerden teslisin varlığına temel teşkil ettiği söylenen fikri malzemeden önemlilerini sıralayalım:

Matta 28:19: "... onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edin."

Markos 1:1: "Tanrı Oğlu İsa Mesih'in İncil'inin başlangıcı..."

(Hemen belirtelim ki Markos'un eldeki metninde bulunan bu cümleler, bu metnin en eski nüshalarında yoktur.)

Luka 22:70-71: "Onların hepsi: Yani sen Tanrı'nın Oğlu musun, diye sordular. O da onlara: Söylediğiniz gibi, ben O'yum, dedi."

---

127 Logan (A.): *Marcellus of Ancyra (Pseudo-Anthimus), On the Holy Church, Text, Translation and Commentary*, Verses-8-9, Journal of Theological Studies, NS, c. 51, Pt. 1, Nisan 2000, s. 95.

Yuhanna 1:1-2: "Başlangıçta Kelime (Logos) vardı. Kelime Tanrı ile birlikteydi."

(Harnack ve diğer bazı Hıristiyan teologları, Yuhanna metninin bu cümlelerinin ve Logos kelimesinin onun metnine sonradan sokulduğunu söylemektedirler.)

Yuhanna 20:31: "Ne var ki yazılanlar, İsa'nın Tanrı'nın Oğlu Mesih olduğuna iman edesiniz ... diye yazılmıştır."

Yuhanna 14:10: "Ben Baba'dayım, Baba ben'de, inanmıyor musunuz?"

Bunların dışında Pavlus'un mektuplarına da göndermeler yapılmaktadır. Pavlus çeşitli mektuplarında Tanrı'yı "Baba" ve Hz. İsa'yı "Tanrı'nın Oğlu" olarak nitelemektedir.[128]

Kutsal metinlerin ifadelerinin anlaşılması ve yorumlanması, hatta sahihliğine ilişkin yapılmış ve bizim yapacağımız tenkitleri bu konunun sonuna bırakarak devam edelim.

Hıristiyanlık, birinci yüzyılda Antik Yunan ve Roma putperestliğinin ve felsefesinin hâkim olduğu Kuzey Afrika, Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'da başta Pavlus'un misyonerliği ile yayılmaya başlayınca, bu putperestlik ortamında putperestler Hıristiyanlaşınca, onlardan Yunanlı ve Latin Kilise Babaları olarak bilinen savunmacı (apolojist) din adamları, kendilerini bir yandan Roma İmparatorluğu'nun otoritesine, diğer yandan putperestliğe ve devrin baskın felsefelerine karşı savunma ihtiyacı içerisinde Hıristiyanlığın sistemli bir akidesini oluşturmaya başladılar. Bunun için de kutsal metinlerde geçen yukarıda zikrettiğimiz ifadeleri yüzyıldan itibaren yorumlamaya başladılar. Böylece ister istemez savunmacı bir teoloji oluştururken aynı zamanda devrin kültürel ve felsefi unsurlarından etkilendiler. Bu, birçok Hıristiyan tarihçisinin ortaklaşa kabul ettiği bir hakikattir. Zaten teslis kelimesi karşılığı kullanılan trinitas kavramı da aynı yüzyılda ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi zamanındaki bazı teslisçi Hıristiyan inançlarını belirtmek üzere onu ilk kullanan Tertullian'dır (160-225).

---

128 Bunlar için örnek olarak *bkz.* Rom.: 1: 4, 8; 8: 14. Thess.: 1, 1. Efesos.: 1, 17. 1. Kor.: 8, 6.

Teslis inancının ve teslisçi teolojinin oluşumuna Hıristiyanlık dışı kaynağın nasıl tesir ettiğini tek tek görmeden önce, Harnack'dan Tillich'e birçok bilgine göre bu kaynakların neler olduğunu ismen zikredelim. Önce Tillich'in şu sözünü aktarmakta yarar vardır. Kilise kurumunun ve organizasyonunun, Roma İmparatorluğunun hâkimiyetçi siyasetini model alarak oluştuğundan bahsettikten sonra, Tillich şöyle der: "Biz aynı şeyi, Hıristiyan dogmasını yaratan Yunan felsefi kavramları için de söylemeliyiz."[129] Benzer bir görüş daha önce şarkiyatçı Gauthier tarafından da ifade edilmiştir: "... Hıristiyanlık, Yunan Kilise Babalarının elinden ortaya çıktığı şekliyle, İsa tarafından reforme edilmiş Yahudilikle Yunanlıların geliştirdikleri felsefi doktrinlerin ilkelerinin birleştirilmesi olarak görünmektedir."[130]

Tillich'in ifadesiyle Hıristiyan dogmasını yaratan Yunan felsefeleri ona göre şunlardır: Şüphecilik (Skepticism), Platoncu gelenek, Stoacılık, Eklektizm.[131] Harnacks da şu filozofları sayar: Platon, Plotinus, Porphyrius, Philo (Philon), Heraclitos vb.[132] Ayrıca uzun uzun bu filozofların etkilerinden söz eder. Zaten, teslisin oluşumuna fikirleriyle katılan Yunan ve Latin Kilise Babalarının en meşhurları, yaşlılık zamanlarında Hıristiyan olmuşlardı ve çoğu da devrin felsefi akımlarından birine bağlıydı. Örneğin, İskenderiyeli Clement Helenistik dönem Stoa mektebine bağlıydı. Origen, Plotinus ile birlikte Yeni-Eflatuncu felsefenin esas kurucusu Ammonius Sakkas'ın öğrencisiydi. Tertullian, Stoacı mektebe bağlıydı. Augustine, Eflatuncu ve Yeni-Eflatuncuydu.

Burada teslisin oluşmasındaki yabancı tesirleri tarihi perspektiften ele alıp inceleyecek değiliz. Zira bu, bu kitabın hacmine sığmayacak kadar uzun bir meseledir. Sadece özet olarak önemli noktalara dikkat çekmekle yetineceğiz.

---

129 Tillich (P.): *A History of Christian Thought*, New York, A Touchstone Book, 1967-68, s. 2.

130 Gauthier (L.): *Introduction à l'Etude de la Philosophie Musulmane*, Paris, E. Leroux, 1923, s. 68.

131 Tillich (P.): *Age.*, s. 3-9.

132 Harnack (v. Adolph): *History of Dogma*, terc. N. Buchanan, New York, Daver Publication, c. I, s. 47-57, 96; c. VI, s. 107-128.

Aşağıda göreceğimiz gibi teslis fikri evrensel putperestliğin özel bir inanç biçimidir. Hıristiyan teslisinin üç unsurunu oluşturan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, yani Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Kutsal Ruh Tanrı kavramları Eski Ahit'in kavramlarıdır; fakat aynı zamanda putperestlikte de kullanılan kavramlardır. Muhtemelen Yahudiliğe putperestlikten geçmişlerdir; ancak genelde Yahudiler bunları mecazi anlamlarda kullanmışlardır. Aynı şekilde Logos kavramı, Allah'ın kelimesi anlamında hem Eski Ahit'in kavramıdır, hem de evrenin var edicisi ve idare edicisi ilke anlamında Yunan felsefesinin bir kavramıdır. Hıristiyan kutsal metin yazarları bu kavramları doğrudan Eski Ahit yazılarından alarak kendi metinlerinde kullanmışlardır. Özellikle Yunan ve Latin Kilise Babaları kutsal metinlerdeki bu kavramları doğrudan gnostik ve Yunan putperest felsefeleriyle yorumlayarak teslis dogmasını oluşturmuşlardır.

Daha önce sık sık dile getirildiği gibi, imparatorluğun içindeki çok farklı Hıristiyan inançlarını siyasi, sosyal ve iktisadi mülahazalarla bir düzene sokmak ve bir tebaanın birliğini sağlamak üzere Büyük Konstantin İznik'te 325 yılında meşhur konsili tertiplemiştir. Fakat bu konsilde amaçlanan şey tahakkuk etmemiştir. Konsilde tartışılan ve o güne dek oluşmuş iki baskın inanç şeklinden birisi Athanasius'un ve arkadaşı Marcellus'un bugünkü Hıristiyanların teslis dogmasının temelini oluşturan teslis fikriydi. Diğeri de buna karşı olan Arius'un tevhitçi fikriydi. Konsilde özellikle Roma Kilisesi Athanasius'un teslisini resmi inanç olarak benimsedi. Arius ve taraftarları ağır baskılara maruz kalmalarına rağmen fikirlerini yaşatmaya devam ettiler. Ancak tartışmaların sonu gelmedi. İznik Konsili kararlarını benimseyen teslisçiler bizzat kendi içlerinde teslisi tartışmaya devam ettiler; çeşitli nedenlerle kararlara itiraz edenler bu arada farklı inanç biçimleri geliştirdiler. Roma Kilisesi'nin etkisiyle genelde Roma imparatorları ve idareciler, teslis dogmasının yaygınlaşması taraftarıydılar. Ancak bir yandan Aryüsçülere karşı, diğer yandan da daha sonra Monofizitlerin ve Nestorilerin beslendiği Antakya'da oluşmaya başlayan ve Hz. İsa'nın tarihi şahsiyetini ve ahlaki öğretisini harfi anlamda öne çıkaran –ki bugünkü tarihi İsa

arayışı içerisinde olan bazı modern teologların ilk adımlarını teşkil eden– Antakya mektebine karşı 325 İznik Konsili'nde kabul edilen teslis dogmasının teolojik ve felsefi anlamda geliştirilmeye ihtiyacı vardı.

Bu ihtiyacı, 381 İstanbul Konsili'nden önce karşılamayı Göreme teoloji mektebini oluşturan bazı teologlar üzerlerine aldılar. Bunların ünlüleri Azize Macrina (328-380) ile iki kardeşi Büyük Basil (330-379) ve Nyssalı Gregory (332-395) –bu üç kardeş Kayserili'dirler– ve Nazianzuslu Gregory'dir (330-395). Bunlardan Basil ve Nazianzuslu Gregory Atina Mektebi'nde felsefe eğitimi görmüşlerdir. P. Tillich'in ifadesiyle onlar ile "Konstantin idaresinde Hıristiyanlık muzaffer olduktan ve İznik dogması kesinleştikten sonra, yeniden teoloji için felsefe ile Hıristiyan dogmasını birleştirme atılımı mümkün hale geldi. Fakat bu teolojinin atılımı, savunmacı teologların ve Origen'in yaptıkları ilk büyük atılımın tazeliğini taşımıyordu..."

Bu Göremeli Babalar, özellikle Nazianzuslu Gregory, teslis dogmasında kullanılmakta olan kavramlar arasında daha kesin ayrımlar yaptı. İki küme kavramlar kullandı. Birincisi, bir tanrılık, bir öz (ousia), bir tabiat (physis); ikinci küme, üç cevhersel var olan (hypostaseis), üç hassa (idiôtêtes), üç şahıstı (prosôpa, personae). Tanrılık, üç surette bir öz veya tabiat, üç ayrı gerçeklikti. Her üç, aynı iradeye, aynı öze ve aynı tabiata sahiptir. Bununla birlikte üç sayısı gerçektir; üçten her birinin kendine has özellikleri veya karakteri vardır. Baba'nın doğurulmamış özelliği vardır, o baştan sona ezelidir. Oğul'un doğurulmuş olma özelliği vardır. Ruh'un, Baba'dan ve Oğul'dan tezahür etme özelliği vardır. Fakat bu karakteristikler, tanrısal özdeki farklar değillerdir; sadece birbirleriyle olan ilişkilerindeki farklardır. Bu, karmaşık ve soyut bir felsefedir, ancak kilisenin birleşmesine imkân sunmuştur..."[133]

Göremeli teologların, İznik Konsili'nde kabul edilen teslis dogmasını yeniden yorumlamaları teslis dogmasının sorunlarını

133 Tillich (P.): *A History of Christian Thought*, ed. by C. E. Braaten, New York, A Touchstone Book, 1967-1965, s. 76-77.

halletmekle birlikte –çelişkilerini daha sonra göstereceğiz– 381 yılında toplanan İstanbul Konsili'ne ve daha sonraki konsillere teslis konusunda temel teşkil etmiştir. Latin Hıristiyanlığının da temelini teşkil eden bu teslis dogmasının yaklaşık bir asır sonra Yeni-Eflatunculuk felsefesiyle yeniden bir yorumunu meşhur Aziz Augustine yapmıştır.

Augustine (354-430), olgun bir yaşta Hıristiyanlığa girmeden önce babası gibi putperestti. Sonraları Zerdüştlüğe meyletmiştir ve özellikle Yeni-Eflatunculuğun kurucusu sayılan Plotinus'un felsefesini benimsemiştir. Bir ara Cicero'nun felsefesine meyleden Augustine, şüpheci olmuştur. Milano bişopu Aziz Ambrose'un yardımıyla Hıristiyanlığa girmiştir. Eflatuncu ve Yeni-Eflatuncu felsefi teolojisiyle Augustine, 13. yüzyıla kadar Batı'da adeta tek otorite olmuştur; bu yüzyılda Thomas Aquinas'ın Aristotelesçi felsefesiyle Hıristiyan teolojisi yeni bir safhaya girmiştir.

Augustine, teslis ve teoloji anlayışını "Tanrı'yı ve ruhu bilmek istiyorum. Başka hiçbir şeyi, asla başka şeyi değil!" meşhur sözüyle dile getirmiştir. Ona göre, ruh Tanrı'nın insana göründüğü yerdir. O böylece teslisin ikinci kavramının ifadesi olarak Yunan felsefesindeki Logos doktrinini merkeze almıştır. Gerçekten ondan önce, Justin Martyr hariç, özellikle de havarici ve savunmacı Kilise Babaları Logos üzerinde pek fazla durmamışlardır. İkinci olarak Augustine, teslis unsurlarının birbirleriyle ve "tanrıların" varlıklarla ilişkisini anlatmak için teslis dogmasına sevgi ve aşk kavramını sokmuştur. Bu aşk iki kavramla ifade edilmiştir: Agapê ve Eros.[134] Agapê, Logos'un bedenleşmesi ve İsa olarak görünmesidir. Eros varlıkların Tanrı'ya meylini ve yönelimini gösterir. Dolayısıyla aşk, teslisin üç unsurunu birleştiren bir "cevher"dir.

Augustine'e göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, her üçü ayrı şahıstır; fakat tek cevhere, aynı tabiata, aynı niteliklere ve fiillere

---

134 Burada şunu hatırlatalım ki, ünlü İsveçli teolog Anders Nygren "Agapê and Erôs" adlı eserinde Augustine'i ve teolojisini bedensel cinselliği ifade eden Erôs ile manevi sevgiyi birleştirmesinden dolayı tenkit etmektedir.

sahiptirler. Augustine'in bir taraftan insanın içindeki yöneten tanrı olarak Logos'a ağırlık vermesi ve asli günahı savunması, diğer taraftan insan iradesinden bahsetmesi bir çelişkiydi. Ancak Augustine bunun farkında olduğu için bunu Yeni-Eflatuncu mistik bir anlayışla çözmeyi düşünüyordu. Bunun için Augustine, Tanrı'ya imanı, insanın iradesini Logos'a, imansızlığı şeytana teslim etmesi olarak görüyordu. Buna göre inananların fiillerinin gerçek faili Logos'tur, inanmayanlarınki ise Şeytan'dır. Dolayısıyla neticede Augustine'in teslis anlayışı katı bir cebriye ve kadercilik halini almıştır. Çağdaşı Britanyalı Pelagius (ölm. 418), Augustine'i bunun için çok katı bir şekilde eleştirerek belki de Hıristiyanlıkta ilk defa çok açık bir şekilde insanın irade özgürlüğünü dile getirmiştir. Ne var ki, hem Pelagius hem de Augustine'e karşı olan meşhur teolog Nestorius 431 Efes Konsili'nde Pelagius'u sapık ilan etmiştir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Augustine ile de teslis üzerine tartışmalar son bulmamıştır; ancak onunla Batı veya Latin Hıristiyanlığının teslis anlayışı belirli bir oluşum aşamasına ulaşmıştır. Ortaçağ boyunca özellikle Fransisken tarikatı Augustine'i takip etmiştir. Modern çağda özellikle yaşlı Hegel, onun Logos anlayışını temel alarak yeni bir teslis felsefesi oluşturmuştur.

9. Teslis Fikrinin Evrensel Putperestlik İnancı Olması

Putları ve tanrıları Üçleme (teslis) denilen Triads fikri, coğrafyası ve zamanı ne olursa olsun bütün putperestliğe ait evrensel bir inanış şekli olarak gözükmektedir. Putperestler üç putu diğer putlardan daima üstün sayarlardı. Bunlardan da en üstününü ve en büyüğünü Baba, bir sonrakini Ana, daha sonra geleni de Oğul put kabul ederlerdi. Hint putperestliğinde teslis kavramı karşılığı Timûrti kavramı kullanılır, bu üçlü tanrı Brahma, Vişnu ve Şiva'dır. Birçok Batılı yazar Timûrti ile Hıristiyan Trinitia'sı arasındaki benzerliğe vurgu yapmaktadır.[135] Kuranıkerim bize Arap putperestliğinde de tanrıları (putları) üçleme fikrinin ol-

135 Lehmann (E.): "Les Hindous", Manuel d'Histoire des Religions, Paris, 1904, s. 412-418.

duğuna işaret etmektedir: "Gördünüz mü o Lût ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüleri olan öteki Menât'ı."[136] Fox da Hıristiyanlıktan önce Suriye ve çevre bölgelerde üçlü tanrı inancının yaygın olduğundan ve Hıristiyanlığa etkilerinden bahseder.[137]

Aynı şekilde eski Mısır putperestliğinde, Osiris (Baba), İsis (Anne) ve Horus (Oğul) üçlü tanrısı vardır. Roma ve Yunan putperestliğinde de üçleme fikri ve inancı vardı. Zeus, Jüpiter ve Apollo, eski Yunan üçlü tanrılarındandır. Hıristiyanlıkta teslisin ortaya çıktığı yıllarda öncelikle Mithra üçlemesi Roma'da yaygın bir inançtı. Mithraizm eski bir Pers putperestliğidir; milattan önceki yüzyıllarda Anadolu'ya ve Avrupa'ya geçmişti. Özellikle Tarsus Mithra'ya tapanların merkeziydi. Pavlus'un da memleketi olan Tarsus'tan denizciler ve tüccarlar vasıtasıyla bu putperest inancı MÖ 68 yıllarında Roma'ya taşınmıştı. Bazı yazarlar, Hıristiyanlıktaki teslisin çıkışına Suriye, Roma ve Yunan putperestliğindeki üçlü tanrı inançlarının tesir ettiği görüşündedirler.[138]

Burada akla putperestlikte ve bazı dinlerde "Üç" veya "Üçleme" fikri niçin öne çıkıyor gibi bir soru gelebilir. İnsanlık tarihinde, sadece din ve inançta değil her sahada öteden beri sayı fikri önem arz ediyor. Bugün bile bilimsellik, sayısallık kavramıyla ifade ediliyor; en kesin ve müspet bilgi, sayılarla ifade edilebilen bilgiye denir. Babil, Pisagor ve Platon sayı teoremlerinde bir, sayıların kaynağı kabul edilir; iki, birin tekrarı sayılır. Üç, ilk tek ve mükemmel sayı kabul edilir, çünkü bir olan asıl ile onun türevi ikiden oluşur. Böylece üç sayı olarak bütünlük arz eder. Nitekim Aristoteles şöyle der: "Her şey üçtür ve üç kere bütündür." Bir, baba gibidir, sayıları üretir; iki anne gibidir, bir ile üçü üretir; çünkü ikisiz üçe ve diğer sayılara geçilmez. Üç çocuk gibidir. Putperestlikte tanrılar evlenir ve çocukları olur. Tam bu şekliyle açık olarak ifade edilmese de teslis inancında

136 Kuran: Necm, 19-20.

137 Fox (R. L.): *Pagans and Christians*, Londra, Penguins, 1986, *bkz.* I. ve II. bölümler.

138 Weigall (A.): *Age.*, s. 105-111. Ayrıca *bkz.* Fox (R. L.): *Age.*, I. ve II. bölümler; Nietzsche: *L'Antéchrist*, Fransızca terc. Rovini, Hollanda, 1967, s. 183.

bu fikirler de vardır. Hatta bazı Hıristiyanlar Hz. Meryem'i Hz. İsa'nın annesi olarak tanrı saymışlar, Tanrı'yı doğuranın da tanrı olması gerekeceği fikriyle "Dörtleme"ye gitmişlerdir. İleride bu konuya ayrıca değineceğiz. Önce burada Hıristiyanların Allah'a "Baba" ve Hz. İsa'ya "Oğul" ve "Logos" demelerinin kaynakları üzerinde duralım. Kısaca ifade edecek olursak teslis yani üçleme fikri Hıristiyanlığa, daha önce ifade edildiği ve birçok teoloğun da kabul ettiği gibi putperestlikten geçmiştir.

a) Baba ve Oğul Fikri

Tanrı'ya "Baba" denilmesi ve Hz. İsa'ya Tanrı'nın "Oğlu" ve dolayısıyla ona da tanrı denilmesinin kaynağı konusunda iki ayrı görüş vardır.

Birçok Hıristiyan yazara göre, Baba ve Oğul kavramları her ne kadar teslisçi teolojilerde farklı anlamlar ifade etse de bugün sahih kabul edilen kutsal metinlerde geçmektedir. Bunun için Baba ve Oğul fikrinin kökeni kutsal yazılara dayanır; ancak sorun bu kelimelerin teolojik olarak nasıl yorumlanması gerektiği sorunudur. İkincisi, bu kelimelerin kaynağının bizzat Hıristiyanlık olmamasıdır. Bu konuda da iki görüş vardır. Birincisi, Baba ve Oğul kelimelerinin doğrudan Yahudi geleneğinden ve onların kutsal metinlerinden geçmiş olmasıdır; bu ağırlıklı tezdir. İkinci görüş ise Roma ve Yunan putperestliğinden geçtiği yönündedir. Bize göre en doğru görüş, Baba ve Oğul kelimelerinin Hıristiyan yazılarına Eski Ahit metinlerinden geçmiş olmasıdır; fakat Hıristiyan teologları bunların anlamını Yunan ve Roma putperestliğinin ve felsefesinin etkisiyle belirlemişlerdir.

O halde gelenekçi Hıristiyan yazarlarının bu kelimelerin metinlerde var olduklarını söylemeleri zahiren doğrudur. Fakat onların bilerek veya bilmeyerek üzerinde durmadıkları kutsal yazılar ile ilgili bazı önemli hususlar vardır ki bunların bazılarını burada, bazılarını da diğer bölümlerde dile getireceğiz.

Birinci Mesele: Sahih (kanonik) olarak kabul ettikleri Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kutsal yazılarından Matta'nınkinin yazım tarihi bakımından en eskisi olduğu ve en erken MS 60-70'li yıllarda yazıldığı kabul edilir. Sonuncu Yuhanna İncil'inin

ise, 110 yılı civarında yazıldığı söylenir. Bu durumda, 65 veya 67 yılında ölen Pavlus'un mektupları eldeki bu kanonik metinlerden ve uydurma kabul edilen diğer birçok kutsal yazıdan daha öncedir; hatta bu açıdan bakıldığında onun mektupları ilk kutsal metinler olarak görülmektedir. Bu sahih denilen metinlerde geçen "Baba" ve "Tanrı'nın Oğlu" kelimeleri çok büyük olasılıkla bu kelimeleri ihtiva eden Pavlus'un mektuplarından alınmıştır. Nitekim Barnaba, kendisine atfedilen İncil'de Hz. İsa'ya "Tanrı'nın Oğlu" ve Allah'a "Baba" deme fikrini Hıristiyanlığa Pavlus'un soktuğunu söyler ve onu sapık olarak görür.[139]

Barnaba'nın bu görüşüne katılınır veya katılınmaz, fakat burada çok daha önemli bir hususa işaret etmek gerekir. Matta, Markos ve Luka gibi yazarlar Pavlus'tan etkilenmemiş bile olsalar, Pavlus gibi Yahudi ve Musevi olduklarına göre, Allah için "Baba" ve Hz. İsa için "Allah'ın Oğlu" ifadelerini doğrudan eski dinleri Yahudilikten almış olmalarına kesin gözüyle bakılabilir. Bilindiği gibi, Yahudilikte Allah'a "Baba" veya insanlara "Allah'ın Oğlu" demek, mecazen kullanılan ifadelerdi. Tevrat'ta ve Yahudi kutsal metinlerinde Allah'a mecazen "Baba", Hz. Âdem'e mecazen "Allah'ın Oğlu", İsraillilere aynı şekilde mecazen "Allah'ın Oğulları" denilmektedir.[140] Matta, Markos, Luka ve Yuhanna, "Baba" ve "Tanrı'nın Oğlu" ifadelerini Eski Ahit'te Yahudilerin kullandığı anlamda mecazi ifadeler olarak kullanmış olabilirler. Ancak putperestlikten dönen Romalı ve Yunanlı ilk Hıristiyanların çoğu, aşağıda göreceğimiz gibi kendi eski putperestliklerinden etkilenerek Pavlus veya kutsal metinlerin mecazi ifadelerini hakiki ve harfi anlamlarına aldılar ve böylece teslisi oluşturdular.

İkinci Mesele: Hıristiyanların kutsal metinlerinde Hz. İsa'nın "Allah'ın Oğlu" olmadığını açıkça gösteren ifadeler de vardır. Ancak bu çok önemli konuyu teslisi tenkit ederken ele alacağımızdan burada üzerinde durmayacağız.

---

139 Barnaba: Gospel, s. 1.

140 Örneğin *bkz.* Ex. 4:22; Hos. 11:1; İsa. 1:2; 30:1; 45:11; 63:16; Jer. 3:22; 31:20; Ps. 2:7; 13:9; 17:27; 18:4; 82:6; 89:26; Gen. 6:2; Mal. 1:6; II. Sam. 7:14.

Üçüncü Mesele: Kitabın baş kısmında da ifade ettiğimiz üzere eldeki "İncil" denilen bu metinlerin hiçbiri Allah'ın İsa'ya verdiği İncil değildir. Zaten Hıristiyanlar da bunu kabul eder. Bunlar Hz. İsa hakkında özel tarih ve biyografi kitaplarıdır; içlerindeki bazı sözler gerçekten ona ait olabilir ki en iyimser bakışla bu kutsal metinlerdeki sözlerin ancak %18 veya %20'si Hz. İsa'ya ait olabilir. İçlerinde Hz. İsa'nın kendi sözleri olsa da, bu metinler, "İncil" yazarlarının eserleridir. Dolayısıyla onlardaki teslise mesnet teşkil eden sözler ilahi kelam değil, o yazarların sözleridir. Hatta teslise en çok kaynak gösterilen Yuhanna metninin yazarı Yuhanna'nın havari Yuhanna değil, 2. yüzyılda yaşayan Yunan Yuhanna olduğu tartışması vardır. Zaten Hıristiyanlar bugün ilk üç kutsal metni, "Benzer İnciller" (snoptik) kabul ederek, Yuhanna'nınkinden ayırırlar. Yuhanna metninin yazarının havari Yuhanna olabilmesi için, bu metni 110 yılında yazdığı kabul edildiğine göre, en az 140-150 yıl yaşamış olması gerekir ve bu da imkânsız görülmektedir. Bunun dışında Yuhanna metninde daha da sonraki devirlere ait bilgilerin olması da bu metnin yazarının Havari Yuhanna olmasını şüpheye düşürmektedir.

Dördüncü Mesele: Belki de en önemli mesele budur. Eldeki sahih kabul edilen kutsal yazıların elyazması nüshalarının en eskileri ancak 2. veya 3. yüzyıla kadar gidiyor. Her bir kutsal metnin elyazmalarında nüsha ve ifade farklılıklarının var olduğu bilinmektedir. Hatta metinlerde, yazıldıkları kabul edilen en eski tarihlerden çok sonraki olaylar ve kişilerden söz edilmektedir. Ne Eski Ahit'in ne de Yeni Ahit'i oluşturan metinlerin bugünkü şekli ve versiyonu Hz. Musa veya Hz. İsa zamanında tamamlanmıştı. Eski Ahit ancak MS 3. yüzyılda, Yeni Ahit ise MS 4. yüzyılda bugünkü şekillerine ve tertiplerine getirilmiştir. Ne Tevrat'ın ne de Hıristiyan kutsal metinlerinin tek bir sözü bile, orijinal haliyle eldedir. Sözgelimi, Hıristiyan kutsal metinlerinden dördüncüsü olan Yuhanna metninin en eski nüshası yaklaşık MS 200 yılına kadar gidebilmektedir ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi, ona ait 10.000'in üzerinde farklı nüsha vardır. Önemli farkların sayısı 200.000'i bulmaktadır. Böylece, bunlar dikkate alındığında bir taraftan niçin Kuran'ın ve Müslümanların Yeni ve Eski Ahit'lere

tahrif edilmiş olarak baktıklarını kolayca anlarız (burada konumuz doğrudan Hıristiyan kutsal metinleri ve onların geçirdikleri tarihi serüven olmadığından bu farklılıklar üzerinde durmayacağız). Diğer taraftan "Baba" ve "Oğul" gibi kelimelerin kutsal metinlerin en eski elyazması nüshalarının başlarında olmadığını görürüz. Burada teslis inancını çok yakından ilgilendiren bir örnek vermekle yetineceğiz.

"The Holy Bible" (Revised Standart Version, New York-Glasgow, 1971) adlı bu Kitabı Mukaddes baskısının "Dört İncil"ini incelerseniz, cümlelere sık sık alfabe harfleriyle dipnotlar konulduğunu görürsünüz. Bu dipnotlarda şu ifadelere rastlarsınız: "Diğer eski otoriteler bu cümle veya kelimeyi kullanmamıştır", "Diğer eski otoriteler şöyle okumuşlardır.", "Diğer eski otoriteler ilave etmişlerdir" veya "Diğer eski otoriteler şu müteakip kelimeyi atlamışlardır" vb. Şimdi aynı Holy Bible'dan Markos'un ilk cümlesine bakalım; bu cümlede Hz. İsa'dan "Allah'ın Oğlu" olarak söz ediliyor. "Allah'ın Oğlu" ifadesine "a" harfi dipnotu düşürülmüş ve şöyle deniyor: "Diğer eski otoriteler (Allah'ın Oğlu) (The Son of God) ifadesini yazmamışlardır."[141]

Bunlardan da anlıyoruz ki, İncil denilen metinlerde bilerek veya bilmeyerek ilaveler ve çıkarmalar yapılmıştır. Nitekim kendisi de bir Fransisken papazı iken Müslüman olan Abdullah Tercüman (eski adı: Anselmo Turmeda), 1420 yılında yazdığı "Hıristiyanlığa Reddiye" isimli eserinde, Hıristiyanların İnciller ile oynadıklarını, özellikle teslis konularıyla ilgili ifadelerini yanlış anladıklarını belirtir.[142]

---

141 *The Holy Bible*, New York-Glasgow, 1967, s. 33.

142 Abdullah Tercüman: *Hıristiyanlığı Reddiye*, İstanbul Bedir Yayınları, Nu. 27, 1970, s. 87-118. Yazar eseri Katalanca yazmıştır, oğlu Abdülhalim "Tuhfetü'l-Erîb fî Reddi alâ Ehli's-Salîb" adıyla Arapçaya çevirmiştir. Eseri J. Spiro Fransızcaya çevirmiştir (Paris, 1886) ve yazar hakkında "*Authobiographie d'Abdallah... le Drogman*" (La Revue Tunis, 1906, c. xiii, s. 19-101.) adıyla tanıtıcı bir makale de yazmıştır. Yazarın başka bir Arapça eserini ünlü müsteşrik A. M. Palacious tanıtmıştır: *El Original Arabe de la Disputa del asno contra Fr.Turmeda*. Rev. de la Filologia Espa, Madrid, 1914. Yazar ve Reddiye hakkında kısa bilgiler için *bkz.* Önsöz.

Konumuza dönerek kısaca ifade edecek olursak bize göre, Pavlus'un ve diğer dört İncil yazarının, önceki dinleri Yahudilikte mecazi anlamda kullanılan "Baba" ve "Tanrı'nın Oğlu" gibi benzer ifadeleri kullanmaları, Romalı ve Yunan ilk Hıristiyanlardan bazılarını Yunan-Roma putperestliğinin tesiriyle bu ifadeleri hakiki anlamlarına alma gibi yanlış yola sevk ederek, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi teslisin doğmasına neden oldu.

Yunan ve Romalı Hıristiyanlar bu ifadeleri niçin hakiki anlamlarına aldılar sorusuna verilecek cevap, bazı Hıristiyan tarihçilerin Hz. İsa'nın tanrılaştırılmasının Roma ve Yunan putperestliğinin etkisiyle olduğu şeklindeki tespitleridir.[143] Gerçekten de genelde putperestlikte, özel olarak da Yunan ve Roma putperestliğinde üçlü tanrılardan en yücesi kabul edilen, sözgelimi Yunan'da Zeus tanrısı Baba tanrıdır. Onun ölümlü kadınlarla evlendiğine inanılır ve bu evlilikten hep erkek çocuk doğar ve doğan çocuklar da tanrı olurlar. Zeus'un bir evliliğinden oğlu Perseus'un, diğer evliliğinden oğlu Herkül'ün doğduğuna inanılırdı.

Tanrı'nın evlenmesi, özellikle erkek çocuğunun olması ve onların da tanrı kabul edilmesi sadece Roma ve Yunan putperestliğine has bir durum değildir; daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu, putperestliğin bütününde görülen bir inanıştır. Mantığı şu olsa gerektir: Tanrılar kabul edilince sayısal olarak nasıl çoğaldıkları sorusu, putperestlerin zihnini insanlar gibi "evlenerek" ve "çocuk sahibi" olarak düşüncesine itmiştir. Yani putları ve tanrıları insana benzetmişlerdir. Bunun örneklerini nitekim Eski Ahit metinlerinde bile görebiliyoruz. (örn. Tanrı'nın insanla güreştirilmesi).[144]

O halde yukarıda kısaca izah ettiğimiz şekilde hem Yahudilik, hem de putperestlik etkisiyle, Hıristiyanlığın yayıldığı Yunan ve Roma putperestliği ortamında gerçek anlamıyla Allah'a "Baba" ve "Hz. İsa"ya da hem "Allah'ın Oğlu" hem de "Tanrı" denilmeye başlanmıştır.

---

143 Weigall (A.): *Age.*, 95-103.

144 Tekvîn 32

b) Kutsal Ruh ve Logos Fikri

Teslisin üçüncü unsuru, Kutsal Ruh'un (Holy Ghost) teslisin oluşumuyla sonradan ilahlaştırıldığı anlamda, belki Matta'nın "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz ediniz"[145] şeklindeki cümlesi dışta bırakılırsa, hiçbir kutsal metinde Kutsal Ruh kelimesinin teslisin ilk iki unsuru yani Baba ve Oğul kelimeleriyle birlikte zikredildiği bir cümle yoktur. Hatta Kutsal Ruh'un "Tanrı" olduğuna dair hiçbir metinde apaçık bir işaret yoktur. Aksine bazı Hıristiyan kaynaklarda Kutsal Ruh'un, Kuranıkerim'de de ifade edildiği anlamda "Ruhu'l-Kuds" olarak nitelenen Cebrail olduğu açıkça ifade edilmektedir. Diğer kavramlar gibi Kutsal Ruh ve Tanrı kelamı anlamındaki Logos kavramı da, Hıristiyan yazılarına Eski Ahit yazılarından geçmiştir. Logos kavramı hakkında daha önce bilgi verdiğimiz için burada üzerinde durmayacağız. Burada sadece, Hıristiyan Kilise Babalarının teslisin oluşumu aşamasında Logos'u farklı anlamlarda kullandıklarını hatırlatalım. Yunan ve Roma putperestlik felsefesinin etkisiyle yorumlanarak, Logos, Kutsal Ruh veya Rûhu'l-Kudüs'ün ilahlaştırıldığı görüşü artık tartışma götürmez bir gerçek olarak bizzat Hıristiyan din adamları ve tarihçilerince de kabul edilmektedir.

Bir dinin en önemli öğretisi, amentüsü veya iman esaslarıdır. Fakat maalesef, gördüğümüz gibi bazı Hıristiyan yazarlara göre, teslis dogmasına konu olan "Baba", "Tanrı'nın Oğlu" ve "Kutsal Ruh" kelimeleri kutsal kitaplarda olsa bile, onların inanç esasına dönüşmesi Yunan ve Roma felsefeleriyle olmuştur. A. Weigall gibi yine bazı Hıristiyan yazarlara göre teslis kutsal metinlerde yoktur ve oradan ortaya çıkmamıştır; tamamen putperestlik inanışlarının tesiriyle oluşmuştur. Bu iki görüş, anlaşılacağı gibi, aynı noktada, yani teslisin Hıristiyanlık dışı kaynakların etkisiyle oluştuğunda birleşir. Bunun için de Kuran'da Allah'ın Hıristiyanlara kâfir veya müşrik demesini daha iyi anlıyoruz.[146] O halde, böylece oluşan teslis bir felsefe midir?

---

145 Matta 28:19.

146 Kuran: Örneğin *bkz.* Nisâ 171, Mâide 73.

10. Teslis ve Felsefe

Teslisin oluşmaya başladığı 2. ve 3. yüzyıllarda hem Hıristiyanlığa karşı olanlardan, hem de Hıristiyanlığı savunanlardan bazıları, müştereken teslisin bir felsefe olduğunu iddia etmişlerdir. Her iki sınıftan örnekler vererek konuyu ortaya koymaya çalışalım.

a) Celsus

2. yüzyılın Hıristiyan olmayan Yunanlı filozofu ve bilim adamı Celsus, Hıristiyanlığı fanatik hurafelerden ve felsefe kırıntılarından oluşan bir din olarak görmekteydi. Nedenini Hıristiyanların gerek Roma'nın siyasi otoritelerine gerekse çağın filozoflarına karşı Hıristiyanlığı savunmak ve onlara yaranmak için dinlerini devrin kültür ve düşünce ürünleriyle sunmak ihtiyacını hissetmiş olmalarıyla açıklar.

b) Justin Martry (100-165)

Bu savunmacı Latin Kilise Babası, meşhur *Apology* adlı eserinde niçin Hıristiyanlığı kabul ettiğinden bahsederken şöyle der: "Emin ve düzgün olarak bulduğum felsefe, budur." Başka bir sözü: "Hıristiyanlarla putperestler arasında sadece tek bir fark vardır; fakat bu fark önemlidir. Birinciler ilahi vahiyle bütün ve tam hakikate sahiptirler." Hz. İsa'dan önce yaşamış kimselerin kaybedenler (dinsizler) mi, yoksa Hz. İsa'nın düşmanları mı olacağı şeklindeki bir soruya " Yunanlılar arasından Sokrates, Heraclitus, Barbarlar arasından İbrahim ve Ananias gibi yaşamışların hepsi, Logos'u takip etmişlerin hepsi, şimdi Logos'u takip edenler gibi Hıristiyanlardır" demiştir.[147]

Justin Martry'nin bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi o devrin bazı Hıristiyanları felsefe ile Hıristiyanlık arasında pek fark görmüyorlar; Logos felsefesi yapan herkes, Hz. İsa'dan önce bile yaşamış olsa Hıristiyan görülüyor.

Batılı ilk Hıristiyanlar böyle düşünürken, Doğulu Hıristiyanlar aynı şeyi düşünmemektedirler. Hıristiyanlığın başlangıcın-

---

147 Apology'den naklen B. Tatakis: "*La Philosophie Grecque, Patristique et Byzantine*", Histoire de la Philosophie, ed. B. Parain, Encyclopedia de la Pléiade, Paris, Gallimard, 1969, c. I, s. 937, 945.

da Doğuluların çoğunun açıkça tevhitçi olması ve daha sonraki yüzyıllarda da, ileride göreceğimiz gibi, Batı'da gelişen teslis anlayışlarına karşı olmaları, Batılı Hıristiyanlar ile Doğulu Hıristiyanlar arasında önemli bir zihniyet farkının olduğunu göstermektedir. Şimdi kısaca bu konu üzerinde duralım. Çünkü bu, bize Hıristiyanlık akidesinin niçin Batı'da hemen felsefi teslise dönüştürüldüğünün esas nedenini ortaya koyacaktır diye düşünüyorum; bu açıdan önemli bir konudur.

Daha önce de kısaca işaret ettiğimiz gibi, Kuran'dan ve dinler tarihinden de bildiğimize göre Ortadoğu, insanlık tarihinin başlangıcından beri birbirini takip eden ilahi menşeli dinlerin zuhuruna sahne olmuştur. Bölgenin insanı, velev ki zaman zaman putperestliğe kaymışsa da, bu ilahi dinlerin kazandırdığı zihniyetle, Allah'ın birliği, Allah'ın şartsız ve şartlanmamış hür iradesine göre evreni var eden yaratıcı ve doğrudan evrenle ilişkisi olduğu inancına ve nübüvvet geleneğine sahip olmuştur.

Yunan felsefesinde, putperestlikte olduğu gibi filozoflar fiziki âlem hakkında akıl yürüterek ve hatta zaman zaman Platon'da olduğu gibi Ortadoğu dinlerinden etkilenerek bir Tanrı fikrine ulaşmışlardır. Ancak, değişmez, âlemin dışında, sonsuz, "Bir" kabul ettikleri Tanrı'nın nasıl olup da çoklu, sonlu ve değişken varlıkları var edebildiğini tam olarak kavrayamıyorlardı. Bu durumda dış dünyada meseleyi halletmenin tek bir yolu kalıyordu. Bu da, bütün putperestlikte ortak olan antropomorfik bir anlayışla, çıplak gözle gözlenen varlıkların oluş ve çoğalma biçimlerine bakarak evrenin varoluşunu izah etmekti. Örneğin bir çocuğun anne ve babadan ürediği gibi, evrenin oluşumu için de Tanrı ile varlıklar arasında oluşum işlerini paylaştıklarını düşündükleri hiyerarşik tanrısal varlıklar bulunduğunu kabul ettiler. Bu hiyerarşinin en üstünde kabul ettikleri Tanrı ile tanrısallar arasında tanrılığı paylaştırdılar. En üst Tanrı, otoriteyi ve başlangıcı temsil eder. Zamansal ve mekânsal dünyalık işleri, iyilik-kötülük, yaratma-yok etme, ceza verme ve mükâfatlandırma gibi işleri ikincil alt tanrıların işleri olarak görmüşlerdir. Bu tanrılar veya tanrısallar genelde en önemlisinden başlamak üzere hep üçlü bir birlik olarak belirlenmiştir.

Örneğin Platon'da her şeyin idesi, Mutlak İyilik İdesi, Tanrı'dır; o, kâmil ve her şeyin kaynağıdır. Mutlak İde'den sonra varlıkları bakımından, O'na bağlı fakat cevher veya şahıs (hypostasis) olarak ondan ayrı Akıl ve Ruh vardır. Bir de bunların evreni oluşturmak için işleyecekleri kaos halinde henüz somut varlık-olmayan (non-être), ki öğrencisi Aristoteles bunu "İlk Madde" (Hylé) olarak adlandıracaktır, bir nesne vardır.

Fouillée'nin de gösterdiği gibi, teslisin tohumlarını biz Platon'un *Devlet* ve özellikle de *Timaios* adlı eserlerinin bazı bölümlerinde görüyoruz. Philon ve Plotinus'dan çok önce, Platon şöyle der: "İyi idesinin güzelliği aklı, akıl da ruhu üretiyor; bu üçlü beraberce evreni oluşturuyor: İyi İdesi, Tanrı; ideler, İlahi Akıl; var edici ve düzenleyici Démiurge veya İlahi Ruh."[148]

Platon'dan sonra Aristoteles ve Stoacılar, Platon'un üçlüsünü teke indirgediler fakat yerine yeni üçlü ikame ettiler. Aristoteles İyi İdesi'ni ve İlahi Ruh'u atarak, ilahi aklı öne çıkardı. İlahi akıl olan Tanrı'ya "Düşünen düşünce" dedi. Evrenin oluşumu için Tanrı ile birlikte ezeli olarak kabul ettiği bir İlk Madde (Heyûla) ve bir de Form (suret) ilkesi kabul etti. Stoacılar ise, İyi İdesi'ni ve İlahi Akıl'ı atarak, sadece İlahi Ruh'u aldılar ve onu anlamını genişleterek Heraklitus'tan ödünç aldıkları Logos kelimesiyle nitelediler. Böylece Stoacılar, Tanrı'yı üçten bire indirgemiş gibi göründüler, fakat bu sefer bütün evrene yayarak bir panteizme ulaştılar; Tanrı ile âlem arasında hiçbir fark görmediler; her şeyi tanrı yaptılar. Nihayet 1. yüzyılda İskenderiyeli Philon ve 3. yüzyılın başlarında Plotinos ile yeniden Platon'un teslisine dönüş oldu. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Yunan filozofların bu felsefi ve kozmolojik teslis anlayışları, İskenderiyeli Yunan ve Latin Kilise Babalarının etkisiyle ve Hıristiyanlık yorumlarıyla Batı

---

148 Platon: Timée, 29E; Fouillée (A.): *La Philosophie de Platon*, 2. baskı, Paris, 1888-1889, c. 2, s. 167-169. Timée'nin (Timaios [Ed. n.]) bazı kısımlarının Platon'un olmadığını, sonradan sokuşturulmuş olduğunu söyleyen felsefe tarihçileri de vardır; fakat biz burada konuyu tartışmak istemiyoruz. Genel kanaat Platon'un kozmolojisinde bir teslisçi nüve fikrin olduğu yönündedir. Şu bir gerçek ki, Platon'un başka diyaloglarında İyi İdesi, Akıl ve Ruh "üçlü" olarak değil ayrı ayrı ele alınıyor.

Hıristiyanlarının teolojik teslisine dönüştü. Hıristiyanlıkta teslis fikrinin ilk ortaya çıkışının, özellikle İskenderiyeli Yunan Kilise Babaları ile oluştuğu bilinmektedir; çünkü İskenderiye mektebi Eflâtuncu ve Yeni-Eflâtuncu felsefelerin merkeziydi.

İşte bu açıdan, gerçekten teslis bir "amentü" değil, felsefi bir inanış biçimidir.

11. Teslis ve Sır

Aşağıda söylenenlerden de anlaşılacağı gibi teslisi savunanlar; teslisin üç unsuru Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un hem ayrı şahıs veya ayrı ayrı varlıklar olup, aynı zamanda tek bir cevher olmalarının; üçün hem üç, hem bir olmasının bir tezat ve mantıksal çelişki teşkil ettiğinin tarih boyunca her zaman farkında olmuşlardır. Bu nedenle teslisin bir dogma haline getirilişinden bu yana, teslise karşı olan Hıristiyanların tenkitlerini dikkate alarak çeşitli devirlerde ve konsillerde onlara cevap olarak ve teslisin tezatlarını ortadan kaldırmak için teslis unsurlarının doğası ve aralarındaki ilişkiler konusunda çok farklı görüşler ortaya atmışlardır; örneğin enkarnasyon fikrini oluşturmuşlardır. Fakat bütün bunlara rağmen bugün de bu açık çelişkinin Hıristiyan otoritelerince varlığı kabul edilmektedir. Bir Hıristiyan teoloğu ve filozofu olan A. Michel şöyle diyor: "Bir Tanrı, üç ayrı şahıs. İnsan aklına karşı yapılmış ne açık bir meydan okuma! Gerçekte *bir*in *üç*e eşitlenmesi isteniyor değil mi? Daha önce Kilise babaları itirazın ciddiyetini hissettiler. Dogmatik formüller hakkındaki çok uzun çabalardan sonra Hıristiyan felsefesi bu açık çelişkiyi kapatacak bir çözüme ulaştı: Tanrı'da her şey bir, ilişkilerin karşıtlığı yoktur. (Florence Konsili, Yakubilere Bildiri, DB., 703) ..."[149]

Teslisin unsurları arasındaki ilişkilerin karşıtlığının olmadığını Florence Konsili'nin kararlaştırmış olması, teslis dogmasındaki çelişki ve zıtlığı ortadan kaldırmamış olacak ki, konuyla ilgili tartışmalar söz konusu konsilden sonra da çok uzun süre tartışılmıştır. Ardı arkası kesilmeyen bu tartışmalara son vermek

149 Michel (A.): *Leçons Élémentaires de Métaphysique Chrétienne*, Paris, Lib. Berche et Paris, 1938, s. 144.

amacıyla Papalık, 1868-1870 yılları arasında düzenlediği Birinci Vatikan Konsili'nde teslisin akıl ve mantık konusu olmadığına, iman konusu sır olduğuna resmen karar vermiştir.

Birinci Vatikan Konsili, teolojideki sır (mystery) kavramına atfedilecek anlamı da açıklamıştır. Sırrın, ilahi vahiyden ayrı olarak keşfedilemeyecek bir hakikat olduğunu savundu ve hatta vahyedilmiş bile olsa, "Sır iman perdesiyle gizli ve kapalı, kısaca konuşmak gerekirse bir çeşit karanlık olarak kalacaktır" sonucuna varıldı.[150]

Çağdaş bir teolog olan Joyce teslisin karanlıklığının tasdik edilişini Hıristiyanlar için bir çözüm olarak görerek şöyle der: "Hakikaten, bütün vahyedilmiş gerçeklerden teslis en anlaşılmaz olandır. Böylece, onu sır olarak ilan etmemek, meseleyle ilgili dini hükmün tamamen inkârı olmuş olur."[151] Dolayısıyla teslis sır olduğu ölçüde dini olmaktadır.

Böyle bir dogma geleneğinin korunabilmesi için böyle bir resmi kararın alınması gerekiyordu. Çünkü Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren biraz aklını ve mantığını kullanan ve bunun için resmi makamlarca sapık addedilen Hıristiyanlar ya teslisi tamamen reddetmişlerdir ya da başka türlü anlamış ve değiştirmişlerdir. "Sırrı" ifşa eden bu Hıristiyanlar, bilindiği gibi, binbir çeşit eza ve cefaya maruz kalmışlardır.

Aristoteles mantığı ve cetlerinin Hıristiyan teolojisine sokulduğu Skolastik devirde yetişen St. Anselm, Parisli Abélard, Hugolu St. Victor, Richard of St. Victor, Roscellin, Raymond Lull (1235-1315) gibi teologlar teslis üzerinde kısmen bir aklilik denemesi yapmışlardır. Roscellin gibi kimisi teslisi üç tanrıcılık olarak yorumlamıştır, Abélard gibileri de Sabellius'un yorumuyla tektanrıcılığa ulaşmıştır. 12. ve 14. yüzyıllarda teslisi geleneksel sır anlayışından çıkararak ya tevhitçilik ya da çoktanrıcılık olarak yorumlayan akımların artması üzerine Papa VI. Gregory 1376 yılında yukarıda ismini zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz birçok teoloğu "hataları" ve "sapkınlıkları" yüzünden mahkûm etmiştir.

---

150 Const., "De fide, cath.", IV.

151 Joyce (G. H.): "The Blessed Trinity", EC., c. XV, s. 12-13.

19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan yeni bir rasyonalizm akımıyla aralarında Frohschammer, Günther, Rosmini gibi bazı Katolik teologların bulunduğu kimseler teslisin akılcılıkla barışık hale getirilmesine ve irdelenmesine yönelmişlerdir. Fakat Papa 11. Pius bunları uyarmış ve I. Vatikan Konsili'nin kararlarına uyulmasını istemiştir. Bunlardan Rosmini 14 Aralık 1887'de mahkûm edilmiştir. Aynı yüzyılda Protestanlar arasında ortaya çıkan ve bugüne dek devam eden tarihi İsa arayışı da teslise karşı bir rasyonalizm hareketidir. Teslise rasyonel yaklaşımın son örneklerinden birini de yukarıda ismini zikrettiğimiz din felsefecisi Henry Duméry, 1957 yılında iki cilt halinde yayınladığı "Din Felsefesi" adlı eserinde denemiştir.[152] Ancak bu eser sansüre uğramış ve okunması yasak olan kitaplar listesine geçmiştir.

Günümüzde teslise psikolojik açıdan akli bir yaklaşım gösteren ve bununla sırrı çözmeyi deneyenlerden biri de İsviçreli psikolog Paul Diel'dir. "İlahlık" adlı eserinde, teslisi bir sır yerine mit olarak niteler: "Teslis sembolü, Yuhanna İncil'inin dibacesinin konusudur. Metin sembolik gerçekçi gayesine göre anlaşıldığında Hıristiyan mitinin bütün yönlerini kapsayan bir ön söylemdir. Şifrenin çözümü, 'Bir Tanrı' sembolünün tahlilinin sonraki bütün gelişmelerinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır."[153] Teslisin üç unsurunun mitik açıklamalarını yaptıktan sonra yazar şifreyi çözmek için şöyle demektedir: "Üçlü ilah sembolü, bedensel-psişik gelişmenin mitik vizyonudur."[154] Dolayısıyla teslis, bu dogmayı benimseyenlerin kendi bedensel ve zihinsel gelişimlerini tanrılığa yansıtarak oluşturdukları bir inançtır. Baba Tanrı, sadece Hıristiyanları değil bütün insanları ve varlığı yaratıp çoğaltan, üretken Tanrı'yı ifade eder.

> İsa, gerçek insan, teslis sembolünün bir şahsı olamaz. O ölmüştür ve mezardan çıkmamıştır. Mezardan çıkış ifadesi ile aslında İsa'nın kendi mezarından çıkışı değil, yeniden

152 Duméry (H.): *Philosophie de la Religion*, 2 cilt, Paris, PUF., 1957.
153 Diel (P.): *La Divinité*, Paris, Payot, 1971, s. 128.
154 *Agy.*: *Age.*, s. 138.

> doğan mesajı kastedilir. Dolaysıyla Hıristiyanlar, ölen İsa'yı değil, ölümünden "Üç" gün sonra mezarından çıktığını iddia ettikleri İsa'yı teslisin unsuru yapmışlardır; bu da O'nun mesajının yaşatılmasına yönelik bir semboldür.[155]

Yazara göre ölümlü insan İsa, gerçekten ölmüştür ve cansız bedeni ayrışmıştır. Onu canlandıran güç, onun Mesihliğidir. Yazar, kutsal metinlere göre İsa'nın "üçüncü gün" yeniden mezarından doğacağı ifadesini şöyle yorumluyor: "Üç rakamı sayılar sembolüne göre ruhun sembolüdür... Gerçek şudur ki, uzak gelecekte Mesih'i yeniden doğdurarak insanlar, ruh ve zihin ölümünden kendilerini yeniden doğurtuyorlar."[156] Aynı yazar Kutsal Ruh unsurunun sembolik ifadesindeki gerçeğin, Hıristiyanların geleceğe yönelik sahip olmak istedikleri ümit olduğunu söyler. O halde Diel'e göre teslis, Hıristiyanların insani zaaflarıyla tanrısal kahramanlığa ulaşmak için oluşturdukları mitik bir düşüncedir. Bu mitik düşünce Hz. İsa'nın arkasına sığınılarak yapıldığı için de sır olmuştur.

Görülüyor ki, geçmişte olduğu gibi Hıristiyanlar teslis konusunda akılcı yaklaşımlar sergileyen Hıristiyanların teslisin olduğu şekliyle kabul edilmesinin mantıki ve akli bir çelişki ve zıtlık olduğunu söyleyerek, bu nedenle de kiliselerin kabul ettiği anlamda bir teslis dogmasını savunmak yerine onu tevil etme yönüne gitmektedirler. Geçmişte ve günümüzde bunun aksine teslisin sır olmasının akliliğini savunanlar da olmuştur. Bir iki örnek verelim.

Grigor Tathewasti (1340-1410) "Contra Mohammedanos" adlı eserinde, Müslümanların teslisi inkâr ettiklerini, Sabellius gibi Tanrı'nın tek olduğuna inandıklarını söyleyip teslis aleyhindeki delillerini özetledikten sonra şöyle diyor:

> Bu noktalara cevap bir ve aynıdır, yani biz ruhi bir doğayla ilgileniyoruz, fiziki veya insani bir doğayla değil. Bu ruhi doğa da doğumu, bozulmayı ve parçalanmayı, bir halden öbürüne geçmeyi gerektirmez. Böyle bir ruhi

155 *Agy.*: *Age.*, s. 135-138.
156 *Agy.*: *Age.*, s. 133.

> doğada, çeşitli seviyelerde ruh, nefs ve bedenin bir insan olması gibi veya ateşin ışıkla ve sıcaklıkla bir olması gibi veya çiçeğin rengiyle ve kokusuyla bir olması gibi, bizim Birde üçün birliği (inancı) vardır, bunlar ayrı olarak fark edilse de, buna rağmen bütün birdir, çok değildir.[157]

Gregory'nin bu cevabı akli hiçbir yöne sahip olmadığı gibi çelişkilidir de. Kısaca üzerinde duralım. İnsanın ruh, nefs ve beden gibi üç ayrı unsurdan bir varlık oluşu şeklinde verdiği örneğini alalım. Zaten filozof veya düşünürlerde insanın böyle üç ayrı unsurdan oluştuğuna dair ortak bir görüş yoktur. Konuyla ilgili çok farklı türden açıklamalar vardır. Burada bu meseleye girecek değiliz.

İkincisi, bunlar insanı meydana getirse de, tesliste olduğu gibi bu üç unsur şahıs değillerdir ve filozoflar özellikle ruh ve bedeni ayrı iki cevher kabul etmişlerdir. Halbuki tesliste bir cevher vardır. Aynı şekilde ateş ve çiçek örneklerinde, sıcaklık ve ışık ateşin, renk ve koku çiçeğin nitelikleridir. Tesliste üç unsur nitelik kabul edilmez; kaldı ki ateş de eğer odun ateşi ise, odun ve kül, kor gibi başka şeyler de vardır. Aynı şekilde çiçekte sadece renk ve koku yok, yaprak, kök gibi daha başka şeyler de vardır. İşin en garip tarafı, Müslümanlar teslisi tenkit ederken manevi olan bir şeyi fiziki olan bir şeye kıyasla tenkit ettiklerini ileri sürerek geçerli saymadığı halde, Gregory'un kendisi, ağzından çıkanı kulağı işitmiyor misalince, teslisin olabilirliğini çiçek ve ateş gibi tamamen fiziki nesnelerle açıklamaya kalkıyor.

Günümüz teologlarından da yukarıda ismini zikrettiğimiz Fransız teoloğu A Michel'i örnek verelim. Tesliste zıtlık ve anlaşılmazlık olduğunu kabul eden Michel, insan aklının zayıflığından ve bu yüzden de teslis sırrına bihakkın akletmekle nüfuz edilemeyeceğinden bahsettikten sonra, zıtlığın aşılması için şunu söylüyor: "Oysa Tanrı'daki şahıs gerçekliğini meydana

---

157 Bu alıntı, Arthur Jeffery'nin tercümesinden yapılmıştır: Jeffery (A.): "Gregory of Tathew's Contra Mohammedanos", The Muslim World, 1942, c. 32, s. 223.

getirene 'cevher' veya daha doğrusu 'Var olan' kavramını ıtlak ederek, şahısların farklılığına 'İlişki' kavramını ıtlak ederek, teslis üzerine düşüncelerimizden, akletmenin bütün çelişkilerini kaldırmayı becerebiliriz."[158]

Bu Fransız teolog, maalesef daha sonra hiçbir şekilde birinci çözüm gibi ortaya koyduğu Tanrı'daki şahıs gerçekliğine yüklemek istediği "cevher" kavramı üzerinde durmuyor. Sadece ikinci önerisi olan "ilişki" kavramı üzerinde duruyor. İlişkiyi, bir şeyin başka bir şeyle olan bağlantısı gibi tarif ettikten sonra, şöyle diyor: "Bütün bu bağlantıda, suje, sonuç (terme), temel (fondament) ayrımı yapmak gerekir. Şöyle ki Pierre ile oğlu Paul arasındaki var olan babalık ilişkisinde, Pierre sujedir, Paul sonuçtur; Pierre tarafından Paul'un var edilmesi temeldir. Eğer bir ilişkinin temeli hem sujede hem de sonuçta bizim zihnimizden bağımsız olarak gerçekten varsa, ilişki gerçek denilen ilişkidir; eğer bu ilişkiyi suje ve sonuç arasına zihnimiz yerleştiriyorsa, bu basitçe mantıksal veya akli denilen ilişkidir..."[159] diyor.

Yazar, Tanrı'nın (diğer teslis unsurlarıyla) ilişkilerinin akli ve gerçek ilişkiler olduğunu söylüyor. Kendi tanımıyla yaptığı ilişki kavramını Tanrı'nın ilişkilerine uyguladığı zaman, bunun akılla çözülebileceğini iddia ediyor. Bunu anlatmak için Pierre ile oğlu Paul arasındaki ilişki anlatımı gayet mantıki olduğu halde, bunu neticede teslise uygulamıyor. Pierre-Paul arasındaki ilişki yazarın kendi tanımladığı şekliyle ister gerçek ister mantıki isterse her ikisi birlikte olsun, bundan çıkacak sonuç şu olur: Pierre ile Paul aynı cevherden bile olsalar, aralarındaki bu cevheri ilişki ne Pierre'i Paul yapar ne de Paul'u Pierre yapar; Pierre ve Paul yine de iki ayrı varlık kalır. Ne aklen, ne de gerçeklikte Paul ve Pierre için onların ikisi tek bir insandır, denilebilir. Yazarın dediğinin tam aksine iki veya üç şey arasında gerçek ilişki varsa, bu varlıkların hem ayrı, hem bir olmaları imkânsızdır. Aksine eğer ilişkinin sadece akli veya mantıki olduğu iddia edilseydi, belki o zaman bir olmaları iddia edilebilirdi ki, zaten Hıristiyanların

158 Michel (A.): *Age.*, s. 145.
159 *Agy.*: *Age.*, s. 145.

üçlemesi akli bir yanılgıdır. Yazar doğru misal vermekle birlikte misal üzerinden yaptığı akıl yürütmesi yanlıştır. Doğru akıl yürütmüş olsaydı zaten şunu söyleyemezdi: "Fakat iman bizi Tanrı'daki gerçek ilişkileri kabule zorluyor. Gerçekten Tanrı'da Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un varlığına inanmak zorundayız."[160] Neticede yazar, teslisi kabule akıl değil iman zorluyor diyor. Dolayısıyla da teslisteki, varlığını kendisinin de kabul ettiği akli çelişki ve zıtlığı kendi önerileriyle çözmüş olmuyor. Görüldüğü gibi ve daha önceki bölümlerdeki misallerden de anlaşılacağı üzere teslisi gerçek anlamda aklen ve mantıken izah etmeye çalışan Hıristiyanlar bir şekilde teslisten çıkıyorlar; bir kısmı da neticede aklına değil imanına güvenerek teslisi yine de sır görmeye devam ediyor.

12. Hıristiyanlıkta Teslisin Eleştirisi ve Reddi

Daha önce teslis dogmasının bir anda ortaya çıkmadığını, Hıristiyanların teoloji tarihi içerisinde uzun bir süreçte olduğunu, 325 İznik Konsili ile resmen bir Katolik ve Ortodoks inancı olarak kabul edilip sonraki her konsilde yeni bir şekil aldığını ifade etmiştik. Roma Kilisesi'nin onayladığı teslis dogmasının oluşum sürecinde buna itiraz edenlerden farklı unsurlar ve içerikle başka türlü teslisler oluşturmuş Hıristiyanlar olduğu gibi teslisi reddeden Hıristiyanlar da vardı. Resmi formülasyona itiraz edenler, reddedenler ve başka türlü teslisler sunanlar, otoritelerce sapık ve zındık görülmüşlerdir. Papalık, Roma ve Bizans siyasileri bu teslis tenkitçilerini ve reddedenleri, yakarak öldürme de dahil farklı cezalara çarptırılmışlardır. Zaten engizisyon denilen mahkemeler bu amaçla kurulmuştu. Burada kısaca teslisi tenkit edenleri, farklı teslis oluşturanları, teslisten tevhide yönelenleri ve mezhepleri tanıtmaya çalışacağız.

a) Teslisin Tenkidi

Teslis, daha önce tanıttığımız şekliyle, bugünkü Ortodoks, Katolik ve Protestan kiliselerinin dogması haline gelmeden önce,

160 *Agy.*: *Age.*, s. 145.

başlangıçta bütün Hıristiyanların evrensel bir dogması değildi. Özellikle 3. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Hıristiyanlık tarihinde çok yoğun teslis tartışmaları olmuştur. Bunun sonucu olarak, konsillerde kabul edilen ve Roma Papalık Kilisesi tarafından onaylanan teslis anlayışından farklı teslis anlayışları da ortaya çıkmıştır. Resmi teslisin tenkiti mahiyetinde olan teslis anlayışlarını üçe ayırabiliriz: 1) Muğlak Teslisçilik, 2) İnsicamlı Teslisçilik, 3) Nominal Teslisçilik veya Bulanık Tevhitçilik. Bütün bu akımları tarihi seyirleri içerisinde ele alıp teferruatlı bir şekilde burada inceleme olanağımız yoktur. Bunları sırasıyla her bir akımdan seçeceğimiz bazı örneklerle anlatmaya çalışacağız.

Muğlak Teslisçilik:

Muğlak teslisçilikten kastımız, Roma Kilisesi'nin teslis dogmasını benimsemeyen ve bir üçlü tanrı anlayışına sahip olmakla birlikte tanrıların kimliğini, neliğini, doğasını ve işlevlerini Roma Kilisesi'nin teslis dogmasından kısmen veya tamamen farklı olarak ortaya koyan teslis anlayışlarıdır.

Migetius: Migetius, hakkında hemen hiçbir kesin bilgi olmayan ve 8. yüzyılda İspanya'nın Toledo kentinde yaşadığı sanılan bir teologdur.[161] Roma Kilisesi'nin teslis dogmasını ve teolojisini tenkit ettiği için, Toledo baş bişopu Elipandus –ki daha sonra kendisi de İslam'ın etkisiyle aynı teslis öğretisini tenkit ederek adopsiyonizmi benimsemiştir– tarafından tenkit edilmiştir; kiliseden kovulmuştur. Migetius'a göre Tanrı, Baba olarak Davud'da, Oğul olarak İsa'da ve Kutsal Ruh olarak da Pavlus'ta tecelli etmiştir. Migetius, bu anlayışı için Eski ve Yeni Ahit'ten dayanaklar göstermiştir. Görüldüğü gibi Migetus'un bu teslisinde İsa'dan başka, Davud ve Pavlus teslisin unsurları arasında yer almıştır.

Doketizm: Doketizm, 2. yüzyılda ortaya çıkan ve görüşleri itibarıyla birbirine benzeyen teslis karşıtı bazı Hıristiyan akım-

161 Migetius'u aynı ismi taşıyan ve 589-618 yılları arasında Poitiers'de piskoposluk yapan Migetius (589-618) ile karıştırmamak gerekir.

larının genel bir adıdır. Teslisçi Hıristiyan yazarlar bunları Hıristiyan mezhebi olmaktan çok, gnostisizmden etkilenmiş akımlar olarak görme taraftarıdırlar. Bazılarını kısaca tanıtalım.

♦ *Bazilidiyanizm:* Bunlardan önemli bir grup olan Bazilidiyanların (Basilidians) ilginç görüşleri vardır. Bunların kurucusu Basilides, Hadrian zamanında (117-138 yılları) İskenderiye'de yaşamıştır. Aziz Irene, Basilides ve taraftarlarının çarmıha gerilenin İsa değil, Kireneli Simon olduğunu, çünkü İsa'nın Simon kılığına girerek veya dönüşerek çarmıha gerilmekten kurtulup Tanrı katına yükseltildiğine inandıklarını yazmaktadır.[162]

♦ *Valentinyanizm:* Başka bir grup, İsa'nın esintisel ve ruhi bir varlığı olduğunu, Hz. Meryem'in gerçekte onu doğuran bir anne değil, İsa'nın görünmesine vesile olduğunu söylemektedir. Bu akımın kurucusu sayılan Valentinus (120-160), İsa'nın bozulmayan esintisel bir bedeni olduğunu, maddenin normal fiziki kanunlarına uymadığını, suyun borudan aktığı gibi onun da annesinden geçerek çıktığını söyler.[163] Cerdo ve Satornil gibi kimselerin içinde bulunduğu bazı aşırı gruplar İsa'nın ne doğduğunu ne de bedeni ve insani tabiatı olduğunu kabul ederler.

♦ *Gerçek Doketizm:* Bu isme layık gerçek Doketizm'in 172 yılında Julius Cassianus tarafından kurulduğu kabul edilir. Kurucusu hakkında fazla bilgi yoktur. Doketizm, ilk büyük Hıristiyan mezhebidir; ancak teslisçilere göre sapık bir mezheptir. Doketizm ve doket, yani doketist kelimeler "görünme", "görüntü" ve "benzeme" gibi anlamları olan Yunanca "dokesis" kelimesinden türetilmiştir. Doketistler, enkarnasyona inanmazlar ve zamanlarında yeni oluşturulmaya başlayan teslisi tenkit ederler.

---

162 Irenaeus: Hoer. I, xxiv, 4.

163 PG.: viii, 1161; Clem. Alex. Stroun, iii, 7; Iren.: I, vii, 2; Hennecke: *Age.*, s. 451.

Teslisçiler, doketistlere, gnostisizmden etkilenmiş sapıklar olarak baksalar da, Doketizm doktrinin temelinin Peter İncil'inde, Havarici Babaların Yazılarında, Roma Kilisesi'nin apokrif kabul ettiği diğer kutsal yazılarda, hatta Yeni Ahit'te var olduğuna inanırlar. Teslisçiler İsa'yı hem insan hem de tanrı kabul edince, bunu bir çelişki gören doketistler buna karşı İsa'nın gerçek maddi bedeni ve insani tabiatının olmadığını iddia ettiler. Onlar, İsa'nın görüntüsel bir bedeni vardı; bu da insanlığın hayaleti idi diyorlardı. Dolayısıyla İsa hiçbir zaman insan olmamıştır. Diğer taraftan bazı doketist görüşlü insanlar, Tanrı'nın kendisini çarmıha gerdirtip acı çekmesi düşünülemeyeceğinden, çarmıhı bir görüntüden ve hayalden ibaret saymaktadırlar. Dolayısıyla bazı monofizitçiler gibi Doketistler de Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini kabul etmemektedirler. Her türlü baskıya rağmen doketistlerin 875 yılına kadar var olduklarından söz edilir.

Markiyonizm (Marcionizm): Bu, Marcion ve onun öğrencilerinin ve takipçilerinin Hıristiyanlık anlayışıdır. Hıristiyan kaynaklarında Marcion ve Hıristiyanlığı hakkında çok farklı bilgiler mevcuttur. Hıristiyanlar ondan alaylı bir dille bahsederler.[164] Marcion, 110 yılında Sinop'ta doğmuştur; ölüm tarihi bilinmemektedir. Babası Sinop bişopudur. Gençliğinde münzevi bir hayat yaşamış fakat bir kadınla günah işleyince babası onu kiliseden atmıştır. Sinop'u terk ederek 140 yılı civarında Roma'ya ulaşır. Kilise tarafından kabulü için bugünkü değerle 7000 dolarlık bir para bağışında bulunduğu söylenir. Kilise ile sorunları olduğu anlaşılan Marcion'un yetkililere, "Kilisenizi böleceğim ve ebedi olarak devam edecek bir bölünmeye de neden olacağım," dediği rivayet edilir.[165] Başka bir rivayet ise şöyledir: 154 yılında Roma'da Aziz Polycarp ile buluşmasında o, Marcion'a sormuş: "Bizi tanıyor musun?" Ona şu cevabı vermiş: "Sizi turfanda şeytan olarak tanıyorum."

---

164 Tertullian: Adversus Marcionem; *Agy.*: De Carne Christi; *Agy.*: De Praescriptione.

165 Arendzen (J. P.): "Marcionites" maddesi, C. E., c. IX, s. 2.

Fakat bazı rivayetler onun daha Roma'ya gelmeden önce bir bişop olarak faaliyette olduğunu göstermektedir. Biz burada hayatıyla ilgili tarihi teferruata girmeyip sadece onun dini görüşleriyle ilgili bir özet bilgi vermekle yetineceğiz. Marcion, Tevrat'ı, yani Eski Ahit'i kaynak olarak kabul etmemiştir. Ayrıca, kilisenin sahih saydığı Matta, Markos ve Yuhanna İncillerini de reddetmiştir. Kendisine bugün "Marcion İncil'i" olarak bilinen bir İncil icat etmiştir. İncil'i için, Luka'nın İncil'ini temel almıştır; onun baştan ilk iki bölümünü atmış ve içerisindeki bazı kelimeleri de değiştirmiştir. Buna ilaveten Pavlus'un sadece bazı mektuplarını dini metin olarak kabul etmiştir.[166] Gerçekten ilginçtir ki, Marcion köklü bir kutsal metin tenkitçisi olarak Hıristiyanlıkta bu konuda ilk adımı atan kişidir. Onun bu hareketinden sonra, Roma kilisesi, kutsal metinler üzerine eğilerek, onları sahih ve gayrisahih olarak ayırmaya başlamıştır. Ne var ki, Marcion'un gayrisahih olarak baktığı metinlere sahih demişlerdir; bunun tek nedeni onların teslisçi anlayışa müsait görülmeleridir. Marcion henüz yeni filizlenmekte olan teslisçi teolojiye karşı fikirlerini "Antitez" (Antithesis) adlı eserinde toplamıştır; fakat bu esere kayıp gözüyle bakılmaktadır.

Marcion'un devrinde Kilise tarafından resmen onaylanmış bir teslis dogması henüz yoktu; ancak daha önce gördüğümüz gibi üçlü bir tanrı anlayışı dile getiren amentü risaleleri ortaya çıkmaktaydı. Ancak şunu anlıyoruz ki, Marcion öyle bir teslis anlayışına karşı olmuştur. Zira Roma Kilisesi'nin, "Havari Amentüsü" dedikleri bu konudaki ilk resmi belgesini Marcion'a cevap için kaleme aldığı söylenmektedir.[167] Yukarıda zikrettiğimiz "Antitez" adlı eseri bize ulaşmadığı için Marcion'un ne gibi bir inanç dogması önerdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak ona karşı olan Hıristiyan yazarların verdikleri bilgilere göre şunlar söylenebilir.

Marcion, enkarnasyonu reddetmiştir. İyi Tanrı dediği bir tanrı kabul etmiştir. İyi Tanrı'dan mertebe bakımından aşağı derece-

---

166 Pavlus'tan seçtiği metinler şunlardır: Romalılar I ve II, Korintliler I ve II, Selanikliler, Efesliler, Filipiler, Koloseliler ve Filimun (Philemon).

167 Arendzen (J. P.): "Marcionites" maddesi, C. E., c. IX, s. 9-10.

de, yaratıcı ve adil bir başka tanrı daha kabul etmiştir. Mesih İsa, Tevrat'ın Tanrı'sının oğlu değil, İyi Tanrı'nın tecellisidir; enkarnasyona uğramış bir oğul değildir.[168] Buna göre Marcion İsa'yı sadece bir Mesih görmüştür; iyi ve yaratıcı olarak da iki tanrı kabul etmiştir. Marcion'un fikirleri Ortadoğu'da ve Mısır'da yaygınlaşmıştır; fikirlerini devam ettiren takipçileri olmuştur. Bunların en meşhurları Apelles, Synenos ve Lucanus'tur. Markionizm 5. yüzyılın ortalarına kadar yaşamaya devam etmiş; fakat zamanla Gnostik ve Maniheist akımlarından etkilenerek farklılaşmıştır ve bu akımlar içerisinde kaybolmuştur.

İnsicamlı Teslisçilik:

Roma Kilisesi'nin belirlediği teslisin unsurlarını kabul etmekle birlikte, unsurların tabiatı ve aralarındaki ilişkilere ilişkin söylemine itiraz ederek, teslisin mantığına daha uygun anlayışlar oluşturan Hıristiyanların ve Hıristiyan mezheplerinin teslis anlayışlarını "İnsicamlı Teslisçilik" olarak nitelemek istiyoruz. Bunlar Monofizitlik ve Ötikiyanizm ile onların alt kollarını oluşturan mezheplerdir. Bunlardan kısaca bahsettikten sonra, bunları niçin insicamlı ve uyumlu teslisçiler olarak nitelediğimizi açıklayacağız.

Monofizitizm: Monofizitizm, adından anlaşılacağı üzere, teslisin ikinci unsurunun, yani İsa'nın "Tek şahıs, tek cevher, tek tabiat"[169] olduğunu iddia eden bir akımdır. Yaklaşık olarak 5. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Monofizitizm, kendisine benzer ve hatta kendi içerisinde görülen, Monotelitizm, Ötişiyanizm ve Monoenerjitizm gibi birçok akımın ortak adıdır. Monofizitler hem Ariyüsçülüğe, hem Nestoryanizme, hem de Roma Kilisesi'nin teslis anlayışına karşıydılar.

Monofizit hareketin, İskenderiyeli Cyril (ölm. 444) ve İskenderiye Patriarkı Dioscorus (ölm. 454) ile başladığı kabul edilmektedir. Monofizitizm, Eutyches (378-454) ile gelişme kaydetmiştir.

---

168 Arendzen (J. P.): *Agm.*, s. 5, 10-11.

169 D.S.: 300-303.

Efes Konsili'ne başkanlık etmiş olan, fakat sonradan bazen Monofizit ve bazen de kendi adıyla anılan aşağıda zikredeceğimiz mezhebin kurucusu sayılan Eutyches bu konsilde Ortodoksluğu kabul etmiştir. Ancak 451 Kadıköy Konsili, hem Dioscorus'u hem de Eutyches'yi mahkûm etmiştir. Bu tarihten itibaren Monofizitler, kesin olarak Roma Kilisesi'nden ayrılmışlardır. Monofizitizm'in önde gelen diğer teologları; Timothy Aelurus (ölm. 477), Peter Mongus, Peter Fullo, Timothy IV (517-537), Severus (465-538) ve Zacharias Scholasticus'tur. Bütün bunlar, İskenderiye'de ve Antakya'da yetişen ilk devir monofizitçi teologlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Monofizitlerin en önemli görüşü, İsa'nın insani tabiatını kabul etmeyerek tanrısal tek bir tabiata sahip olduğu iddiasıydı. Bunun için Roma Kilisesi'nin savunduğu İsa'nın tam İkili Tabiat/Diyofizis (Diophysis) anlayışına karşıydılar. Kısaca Monofizitçilere göre, İsa, bir şahıs, bir cevher, bir tabiattır. Monofizitler 451 Kadıköy Konsili'nde Roma Kilisesi'nden ayrıldıktan sonra ayrı bir mezhep haline geldiler. Monofizitizm, bugünkü Kıpti, Süryani ve Ermeni kiliselerinin temel teslis ve kristoloji doktrinini oluşturur.

Ötişiyanizm: Ötişiyanizm (Eutychianism), Monofizitizme çok benzeyen ve bazen de onunla aynı sayılan başka bir insicamlı teslis akımıdır. Bu akım, İsa'nın enkarnasyondan sonra tek tanrısal tabiatı olduğuna özel vurgu yapar. Bu hareketin kurucusu ismini yukarıda zikrettiğimiz Eutyches (378-454) İstanbul'da bir manastırın otuz yıl idareciliğini yapmıştır. Eutyches, Nestoryanizme karşıydı. Eutyches, 448 yılında yapılan İstanbul Sinod'unda sapık olarak nitelendirildi ve görevinden alındı. Daha sonra birkaç kez mahkûm edildi. İsa'nın bir şahısta tam insan ve tam tanrısal iki ayrı tabiatının varlığını kabul eden 451 Kadıköy Konsili ile nihai olarak mahkûm edildi. Hem o, hem de daha önce söylediğimiz gibi Monofizitler Roma Kilisesi'nden ayrıldılar. Eutyches ve arkadaşı Dioscurus sürgün edildi. Eutyches sürgünde hapis hayatı yaşadı ve orada öldüğü sanılmaktadır.

Monotelitizm: Monotelitizm (monothelitism), Monofizitizm mezhebi içerisinde 7. yüzyılda doğmuş özel bir akımdır. Mono-

telitizm, tek iradecilik demektir. Monotelistler (monothelites/monotheletes) İsa'nın tek bir tanrısal iradesi olduğunu, insani iradesinin olmadığını söylerler. Bu görüşü ortaya atan Sergius'tu. Sergius (ölm. 638), Suriyeli bir teologdur; 610 yılında İstanbul Patriark'ı olmuştur. Monofizitizm'in teslis anlayışına uygun olarak İsa'da tek tabiat olduğuna göre, İsa'nın tek iradesi ve enerjisi (fiili) olması gerektiğini savundu. "Ecthesis" adıyla 638 yılında yazdığı risalesinde bu fikrini ortaya koydu; İstanbul'da düzenlenen iki sinodda kabul gördü. Hatta Papa I. Honorius da bu görüşe sıcak bakıyordu, o da tek iradeciler arasındaydı, bunun için kendisine sansür kondu.[170] Fakat Roma Kilisesi tarafından kabul görmeyen bu fikir, 681 İstanbul Konsili tarafından reddedildi. Cyrus, Antakyalı Macarius, Pyrrhus, Joppa Bişopu, Severian Paul vb. birçok Monofizitler, bu fikri kabul edenlerdendi. Her şeye rağmen Monotelitizm yaklaşık bir yüzyıl daha yaşamaya devam etmiştir; bunun en son savunucuları arasında Philippicus Bardanes vardır.

Şimdi bu Hıristiyan mezheplerinin teslis anlayışlarını "İnsicamlı" olarak nitelememizin nedenini açıklayalım. Teslis üç tanrıcılık ise, Monofizitlerin teslis anlayışı, bu mantığa en uygun tutarlı bir anlayıştır; çünkü bu ve benzeri heretik sayılan mezhepler, yukarıda izah ettiğimiz gibi aralarında bazı farklılıklar da olsa neticede İsa'nın tek tabiatlı olduğunu savunurlar. Dolayısıyla teslisin ikinci unsuru olan İsa, tanrı olarak tek tabiatlıdır. Halbuki Roma Kilisesi'ne göre İsa, biri tam insani, diğeri tam tanrısal iki tabiatlıdır; böyle olunca yani İsa ile tanrılığa insani unsurun karışmasıyla teslisteki üç unsurluluk aslında üçten dörde çıkmış olur. Bu açıdan bakıldığında en tutarsız teslis öğretisi, Roma Kilisesi'nin, yani bugünkü Katoliklerin, Ortodoksların ve Protestanların öğretisidir, denebilir.

Nominal Teslisçilik veya Bulanık Tevhitçilik:

Bu alt başlık çelişkili gibi görünmektedir. Fakat bir gerçek vardır ki, isimsel olarak teslis ve unsurlarından bahsetmekle bir-

170 D. S: 487-488, 496-498, 550-552, 562-563.

likte, teslisin unsurlarının tabiatına ilişkin söylemleri bulanık bir tevhit öğretisi arz eden 4. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış olan birçok Hıristiyan mezhebi veya akımı vardır. Bu alt başlık altında bunlardan kısaca bahsetmek istiyoruz.

Adopsiyonizm: Adopsiyonizm (Adoptionism), genel olarak, teslisin ikinci unsuru olan Mesih İsa'nın insan olduğunu, Tanrı'ya layık bir şereflendirme için onda tanrısal ruhun yer ettiğini veya Tanrı'nın doğurtulmuş oğlu değil manen evlatlık edinilmiş oğul olduğunu savunan görüştür. Bu anlayışa göre, Hz. İsa'nın tanrı oğlu oluşu hakiki değil mecazidir. Tanrı onu manen evlat edinmiştir. Özellikle 325 İznik Konsili öncesi Yunan veya Yunanca konuşan Kilise Babalarının teslis anlayışının irdelenmesi ve tartışılması bazı Hıristiyan teologlarını ya üç tanrıcılığa ya da şimdi sözünü ettiğimiz bu Adopsiyonizm anlayışına götürmüştür. Harnack'a göre Adopsiyonizm, 2. asırda ortaya çıkmıştır.[171]

Yeni bir Adopsiyonizm dalgası 8. yüzyılın sonlarına doğru İspanya'da ortaya çıkmıştır. Toledo arşibişobu Elipandus (718-802) ve Urgel bişopu Felix (ölm. 818) bu devrin önde gelen Adopsiyonistlerindendir. Bazı yazarlar bunların Ebiyonizm ve Monarkianizmden etkilendiklerini söylerken, bazıları da İslam ve İslam kelamcılarından etkilendiklerini söylemektedirler.[172]

Felix, Hz. İsa'nın bir kul olduğunu, kadir-i mutlak bir bilgiye ve güce sahip olmadığını öğretiyordu. Hz. İsa, Tanrı'nın manevi evladı olmuştur. İnsan Oğlu olarak Hz. İsa'nın biri Bakire Meryem'den doğal ve diğeri Tanrı'nın inayeti ve evlat edinmesi (seçimi) ile manevi olmak üzere iki doğumu vardır, der. Felix ve Elipandus'un fikirleri İspanya ve Fransa'da taraftar bulmaya başlayınca Papa I. Hadrian meseleye el koymuştur. Her ikisi de çeşitli mahkemelerde sorgulanmışlardır. Felix, Roma'daki yargılanmasından sonra bir ara Müslümanlara sığınmıştır. Ölümlerine kadar her ikisi de göz hapsinde tutulmuşlardır. Felix ve

171 Harnack (A. von): *Age.*, c. 3, s. 5; D.S.: 595, 610-615.

172 Concise, s. 7; Alcuin: Adv., EI, ii7.

Elipandus'un fikirleri ve taraftarları, 9. yüzyılda kaybolmakla birlikte, 11. ve 12. yüzyıllarda bazı Skolastik din adamları ve teologlarınca yeniden canlandırılmıştır; fakat fazla taraftar bulup yaygın hale gelememiştir.

Apollinariyanizm: Zındıklıkla nitelenen başka bir akım da Apollinariyanizm'dir (Apollinarianism). Mesih İsa'nın başlangıçta insani bedeni ve ruhu (nefsi) olduğunu ancak sonra tanrısal Logos'un insani ruhunun yerini aldığını veya Mesih'in insani bir bedeni ve nefsi olduğunu fakat akli insani bir zihninin olmadığını; ancak tanrısal Logos'un bu sonuncunun yerini aldığını savunan ve enkarnasyonu kabul etmeyen bir akımdır. Bu akım, 4. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve kurucusu, Laodicea bişopu Apollinarius'tur (Apollinarius, 310-390). Apollinarius, Beyrut'ta doğdu. Başlangıçta Athanasius'un arkadaşıydı ve Arius'un öğretisine karşıydı; 360 yılında Laodicea bişopu olarak atandı. Zamanında kendisinin görüşlerine benzeyen ve 362 yılında İskenderiye Konsili ile yasaklanmış görüşler vardı. Onlardan etkilenerek kendi görüşünü oluşturmuştur.[173]

Apollinarius'a göre, varlıksal olarak, Tanrı ile insanın birleşmesi mümkün değildir; farklı niteliklere sahip Yüce Varlık'ın insanla bir olması imkânsızdır. Diğer taraftan insani ruh veya akıl her zaman günah işleyebilir. Bu durumdan İsa'yı kurtarmak için Apollinarius, Mesih olunca tanrısal Logos İsa'nın insani ruhunun veya aklının yerini almıştır, demiştir.[174] Baskılar sebebiyle 375 yılında kiliseyi terk etmiştir. Görüşleri, 377 Roma Konsili, 378 İskenderiye Konsili, 379 Antakya Konsili ve 381 İstanbul Konsili'nde tekrar tekrar mahkûm edilmiştir.

Apollinarius'un takipçileri arasında Vitalis, Valentinus, Polemon ve Timothy gibi kimseler vardı. Bunlar onun görüşlerini yasağa rağmen devam ettirmeye ve yaymaya çalışıyorlardı. Ne

---

173 Bu Apollinarius'u aynı ismi taşıyan babası Apollinarius, Ravenna Bişopu St. Apollinarius ve Valence bişopu St. Apollinarius (453-520) ile karıştırmamak gerekir.

174 Apollinarius'un bazı görüşleri için *bkz.* D. S.: 146, 149, 151.

var ki İmparator I. Theodosius çıkardığı fermanlarla takipçilerini cezalandırdı. Taraftarlarının çoğunun Monofizitizm mezhebine girmesiyle 420 yılından sonra mezhebin varlığını yitirdiği söylenmektedir.

Prisilliyanizm: Prisilliyanizm (Priscillanism), Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u ayrı tanrılar kabul etmeyen, onları aynı bir Tanrı'nın modu veya veçhesi gören bir akımdır.[175]

Bu mezhep, 4. yüzyılın ortalarına doğru İspanya'da asil bir aileye mensup Bişop Priscillian (ölm. 385) tarafından kurulmuştur. Priscillian, kilisenin kabul etmediği John'un "İncil'i", Thomas'ın "İncil'i" ve Andrew'un "Elçilerin İşleri" gibi bazı diğer kutsal metinlere rağbet etmiştir. Gnostik ve maniheist fikirlerden de etkilendiği iddia edilen Priscillian, kısa sürede Güney Avrupa'da birçok taraftar buldu.

Yerel otoriteler Papa Damasus'a Priscillian'ın fikirleri hakkında şikâyette bulundular ve onu yargılamak üzere 380 yılında Zaragoza'da bir Sinod tertip ettiler. Bazı bişoplar Priscillian'ı savundular ve kendisini 381 yılında Avila bişopluğuna getirdiler. Ancak aynı yıl içerisinde otoriteler kendisini sınır dışı etti. Bordeaux'da bulunduğu sırada, İmparator Maximus Priscillian'ın Bordeaux Sinodu tarafından yargılanmasını istedi; Trier'de 385 yılında o ve taraftarları başları kesilerek ölüm cezasına çarptırıldılar. Ancak ölümden kurtulabilen taraftarları Priscillian'ın fikirlerini 6. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüler. Priscillian tehlikesini önlemek için dini otoriteler, önce 400 ve 447 yıllarında Toledo'da ve daha sonra 448 ve 563 yıllarında Braga'da düzenlenen iki konsilde, onun fikirlerini tartışarak önlemler aldılar. Bu önlemlerden biri de, teslis dogmasına "Filioque", yani "Oğul'dan" demek anlamına bir ilkenin ilave edilmesi kararıydı. Bilindiği gibi teslis dogmasına bu Filioque ifadesinin konulmasına karşı çıkanlar oldu. Bugün Ortodokslar da bu ifadenin teslis dogmasına eklenmesini kabul etmezler.

---

175 D. S.: 188-208, 283-286, 451-464.

Önomiyanizm: Roma Kilisesi'nin sapıklık olarak baktığı bir başka akım, Önomiyanizm'dir (Eunomianism). Bu akımın kurucusu, Göreme doğumlu, Cyzicus bişopu Eunomius'tur (ölm. 394). Kendi adıyla anılan bu yeni akım Ariyanizmin aşırı bir kolu sayılmaktadır.[176] Yeni fikirlerinden dolayı bişopluktan el çektirilen Eunomius sürgüne gönderilmiştir. Görüşleri şöyle özetlenebilir: Tanrı inancı, sırri bir inanç değildir. Tanrı, basitlik ilkesine göre akılla anlaşılabilir. Tanrı, ne doğurulmuştur ne de doğurtur. O, birdir. Doğurmak ve doğurtulmak Tanrı'nın özüne aykırıdır. O, tek bir cevherdir ve ezelidir. O'nun cevheri başka hiçbir cevhere benzemez ve başka cevherler ile ortaklığı yoktur. İsa ile Tanrı arasında cevher benzerliği ve ayniliği yoktur. İsa Oğul, ancak ahlaki olarak Tanrı'ya benzer. İsa da, diğer varlıklar gibi Tanrı tarafından yaratılmıştır. O halde Tanrı'nın babalığı, gerçek anlamda cevhersel bir babalık değildir; Tanrı'nın yaratma gücünden (energia) ortaya çıkan manevi bir babalıktır. Önomiyanizm, Eunomius'un arkadaşı Eudoxius tarafından devam ettirilmiştir. Fakat bu akım, Aetius ve Anomoe gibi kimselerin önderi olduğu benzer akımlarla birlikte 3. Sirmium Sinodu tarafından yasaklanmıştır.

Modalistik Monarşiyanizm veya Sabelliyanizm: Dar ve özel anlamda monarşiyanizm dendiğinde Modalizm anlaşılır. Daha sonra göreceğimiz dinamik Monarşiyanizmden ayırmak için burada ele alacağımız Monarşiyanizme "Modalistik Monarşiyanizm" denilmektedir. *Monarchia* kelimesini, burada ve daha sonra anlatacağımız Hıristiyan akımları için ilk kullanan Tertullian'dır; o ve bazı Hıristiyanlar, daha sonra Roma Kilisesi'nin de sayacağı gibi sapık sayılmışlardır. Çünkü bu akımlar o zamanlar henüz oluşmakta olan teslise karşı bir hareketti.

Monarşiyanizm, adından da anlaşılacağı gibi tek insanın veya kralın idaresi ve hükümranlığı anlamındaki siyasi rejim monarşiden türetilmiştir. Çünkü Monarşiyanist Hıristiyanlar,

---

176 *bkz.* Hanson (R. P. C.): *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy* 318-381, Londra, 1988.

tesliste olduğu gibi tanrılığı her yönden eşit sayılan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh gibi üç tanrıya ne paylaştırmak, ne de üçünü de tanrı görmek istiyordu. Onlar Tanrılığı, tek ve bir Tanrı'ya ait görüyorlar ve Tanrı'nın hükümranlığının sadece Tanrı'ya ait olduğuna inanıyorlardı.

Oğul ve Kutsal Ruh, ayrı birer tanrılık unsuru veya tanrılığı oluşturan şahıslar değillerdir. Onlar Tanrı'nın modu, bir çeşit niteliği veya tecellisi olabilirler. İsa'ya ancak mecazi anlamda "Tanrı'nın Oğlu" denilebileceği gibi, Tanrı'ya da aynı anlamda sadece "Baba" denilebilir; hakiki anlamda değil. Dolayısıyla Monarşiyanistler gerçekte teslise inanmazlar. Yukarıda söylediklerimizi, Pope'un Monarşiyanizm tanımı doğrulamaktadır: "Monarşiyanizm, tanrısal birliği korumak için, tanrısal şahıslar arasındaki ayrılığı kaldırarak teslisi yıkmaya yönelik sapıkların görüşlerini ifade etmek için genel olarak kullanılan bir terimdir."[177]

Tanrı'nın bir olduğunu ve tanrılığın sadece O'na ait olduğunu, İsa'nın sadece insan olduğunu söyleyerek, hem İsa'nın, hem de Kutsal Ruh'un tanrılıklarını reddeden bu Monarşiyanizm, tevhit inancına oldukça yakındır. Monarşiyanistlerden bazıları Kutsal Ruh'un Logos olmadığını, hatta Logos veya Kutsal Ruh diye bir şeyin olmadığını söylemişlerdir. Bunun için kendilerine "Logos İnkârcıları" anlamına gelen "Alogoi" denilmiştir.

Monarşiyanizm, genelde teslise ve özelde de Montanizm denilen bir mezhebe karşı olarak 2. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkmıştır. Modalist Monarşiyanizm'i ilk savunanlar veya temellendirenler şunlardır: İzmirli Noetus (ölm. 240), talebesi Epigonus ve onun talebesi Cleomenes.[178] Aeschines, Praxeas Victorinus (Victor) da monarşiyanistlerden sayılmaktadır. Bunların en meşhuru Sabellius'tur. Bütün bu Hıristiyanlar, otoritelerce çeşitli cezalara çarptırılmışlardır; Noetus muhtemelen öldürülmüştür ve fikirleri yasaklanmıştır.

Sabelliyanizm, Sabellius'un fikirlerini ifade etmekle birlikte, aynı zamanda Modalistik Monarşiyanizm için kullanılan alter-

177 Pope (H.): "Monarchianism", ERE., c. VIII, s. 779.
178 Hippolytus: Phil., ix. z; PG.: xli, 994 vd.

natif bir isimdir. Karşıtlar, Sabelliyanizmi ve Monarşiyanizmi bazen "Patripassianism" olarak da nitelerler.[179]

Bazı yazarlara göre, aslında Modalist Monarşiyanizm düşüncesinin kökleri arka arkaya papalık yapmış ve Tanrı'ya "Baba" denilmesini hoş karşılamayan Zephyrinus'a (198-217) ve Callistus'a (217-222) kadar götürülebilir. Örneğin Callistus, "Tanrı, ancak tek ve bireysel bir şahıstır (prosopon)," demiştir.[180] Modalistik Monarşiyanizmi sistemleştiren Sabellius'tur. Burada kısaca onun görüşlerine değinelim.

Sabellius, diğer Monarşiyanistler gibi, Tanrı'nın birliği ve tekliği üzerinde o kadar ısrarla durur ki, Tanrı'ya atıf edilen her şey onun modudur; buna babalık, oğulluk ve Kutsal Ruh da dahildir. Çünkü modlar Tanrı'nın tecellisidir. Baba, Oğul, Kutsal Ruh, ayrı varlıklar değildir, sadece Tanrı'yı ifade eden üç ayrı isimdir. Sabellius'un şu sözü nakledilir: "Aynısı Baba'dır; aynısı Oğul'dur; aynısı Kutsal Ruh'tur. Onlar üç isimdir, fakat aynı hakikatin isimleridir. Bizim bir veya üç tanrımız mı var!"[181] Görüldüğü gibi o, teslisi reddediyor. Tanrı, kelam sıfatı ile tecelli eder ve yaratır; bunun için Hz. İsa'daki tecellisinden dolayı insanlar O'na "Baba" ve Hz. İsa'ya da "Oğul" demişlerdir. Ancak bu ifadeler mecazi manalarına alınmalıdır.

Sabellius'un Monarşiyanizmi, Doğu'da ve Batı'da 4. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Son modalistik monarşiyanistler arasında Ankaralı Marcellus (ölm. 374) ve Photinus (4. yüzyıl) gibi teologlar vardır.[182] Daha önce gördüğümüz Adopsiyonizm, Apollinarizm, Prisilliyanizm gibi benzer akımlar, bazı yazarlarca Monarşiyanizm içerisinde değerlendirilmektedir.[183]

---

179 Kelly (J. N. D.): *Age.*, s. 120. Bu kavramı uyduran Tertullian'dır. Anlamı "Baba'nın acı çekmesi" demektir; hayatının sonuna doğru montanist olan Tertullian, monarşiyanistler ile alay için bu kelimeyi kullanmıştır.

180 Kelly (J. N. D.): *Age.*, s. 123.

181 Tillich (P.): *Age.*, s. 66-67.

182 D. S.: 151, 284.

183 Harnack (A. von): *Age.*, c. III, s. 51-54; 85-86; Kelly (J. N. D.): *Age.*, s. 115-116.

Teslis Tenkidi Olarak Tarihi İsa Arayışı:

Konuyla ilgili daha önce Giriş bölümünde bazı bilgiler vermiştik. Şimdi bu bilgileri tamamlayıcı bazı ilaveler yapmak istiyoruz. Ünlü filozof Kant, Hıristiyanların sürekli olarak İsa'yı idealize ettiklerini söylemişti. Kant'ın bu yargısından hareketle son iki yüzyıldır birçok Hıristiyan bilgin tarihi İsa'yı arama ve araştırma peşinden koşmuştur. Kant'ın söylediklerine benzer bir söylemle 18. yüzyılın başlarından itibaren özellikle, daha önce de belirttiğimiz gibi, F. C. Baur ve D. F. Strauss ile Avrupa'daki bazı Protestan teologlar arasında tarihi İsa'ya dönme ve bu açıdan onu araştırma eğilimi artmıştır ve bugün de devam etmektedir.

Bu eğilimin ilk örneklerinden birini E. Renan'ın (1823-1892) "İsa'nın Hayatı" (La Vie du Jesus) adlı eseri teşkil eder. Ancak Renan neredeyse İsa'nın tarihi bir şahsiyet olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmiştir. 1845 yılında, papaz olduğu halde İsa'ya imanını kaybettiğini söyleyerek İsa'nın yeni bir din kurucu değil Musevi bir vaiz olduğunu ileri sürmüştür. Bu yönde, daha sistematik ve daha bilimsel bir araştırma faaliyeti, Alman Protestan teologları arasından doğdu. Bunun öncüsü, meşhur teolog, Albrecht Ritschl'tir (1822-1889). Mesleğinin sonlarına doğru Ritschl, Hıristiyan doktrinlerinin, tarihi vakıalara tekabül eden söylemler değil, sadece metafizik değerlendirmeler olduğuna inanmaya başladı. Hıristiyanlığın idealize edilmiş metafizik öğretilerinin temellerini terk ederek, İsa'nın misyonu ve onun ahlaki krallığı üzerinde çalışmalarını sürdürdü. Ritschl'in bu tarihi gerçekliğinde İsa arayışı hareketi, bugün kendi adıyla anılan "Ritschlian Mektep" haline geldi. Bu mektebin merkezi, Marburg Üniversitesi'dir; burada Kant-Ritschl'in tesiriyle bazı ünlü teologlar tarihi İsa araştırması yapmışlardır.

Ritschl mektebinin teoloji anlayışına bugün "liberal" teoloji denilmektedir. Bu mektebin ve teolojinin sloganı "Kant'a Dönüş"tür. Çünkü bu teologlara göre Kant felsefesi bir Protestanlık felsefesidir; ikinci olarak Kant'ın tenkitçilik (criticism) anlayışı tarihi İsa'yı aramada en uygun yöntemdir. Ritschl'den sonra bu

mektebin en iyi temsilcileri bizzat onun doğrudan öğrencileri olan Adolf von Harnack ve Ernst Troeltsch'tir. Şimdi kısaca bunlar üzerinde duralım:

Adolf von Harnack (1851-1930), gelmiş geçmiş en büyük kilise tarihçisidir. En meşhur eserleri, "Dogma Tarihi" (History of Dogma) ve "Hıristiyanlık Nedir?" (What is Christianity?) adlı kitaplarıdır. Harnack, teslis dogmasının gökten inmediğini, bunun ilk safhada gnostisizmin ve ikinci safhada da eski Yunan, Pers, Mısır, Yahudi ve Hint düşüncelerinin karışımı olan Helenistik felsefelerin etkileriyle oluşmuş bir inanç olduğunu göstermiştir. Buna göre, özellikle daha başta Pavlus ve Yuhanna ile giren bu yabancı unsurlar temizlenecek olsaydı, Yeni Ahit'in üçte ikisinin atılması gerekecekti. Harnack, ikinci eserinde, İsa'nın İncil'i (Gospel) ile İsa hakkındaki İncillerin birbirlerinden ayrılması gerektiği tezini savunuyordu. İsa hakkındaki İnciller, İsa'nın öğretisi olan İncil'e dahil değildir. İsa'nın öğrettiği mesaj, İsa hakkında öğretilen mesajlardan hiçbir şey içermez.

Harnack'ın bu görüşü, snoptik denilen ilk üç İncil'in Pavlus'un bütün tesirlerinden arındırılması gerektiğini savunan F. Ch. Baur'un (1792-1860) daha önce ortaya attığı görüşü yeniden canlandırıyordu. Kutsal Kitap tenkitçisi olan Baur, bir taraftan Pavlus'un Romalılara, Korintlilere ve Galatyalılara yazdıklarının dışındaki mektuplarının uydurma olduğunu, diğer taraftan da Yuhanna metninin de 2. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığını ortaya koyuyordu. Pavlus'un Hıristiyanlığı, ona göre Helenleştirilmiş bir Hıristiyanlıktı; bunun için de İsa ile Pavlus arasında zıtlık vardı. Pavlus'un İsa yorumu, İsa'yı tarihi ve gerçek İsa olmaktan çıkarmıştır.

Harnack'a göre tarihi İsa, Nazareli İsa'dır. Yani gnostik ve Helenistik fikirlerle oluşmuş teolojinin ve kristolojinin İsa'sı değildir; insanoğlu İsa'dır. Harnack böylece Tanrı ile insanlar arasında herhangi bir ortaklığın ve ilişkinin olabileceği inancını inkâr etmiştir.[184]

---

184 Cohn-Sherbok (L.): *Who's Who in Christianity*, Londra-New York, Routledge, 1998, s. 121.

Bu köktenci tenkitçiliği başka bir şekilde Wilhelm Herrmann (1846-1922) ve onun öğrencisi Rudolf Bultmann (1884-1976) takip etti. Bultmann, Marburg Üniversitesi'nde tenkitçi yöntem analizini kullanarak yaklaşık otuz yıl Yeni Ahit metinleri üzerine çalıştı. Bu çalışması onu şüpheciliğe götürdü; metinlerin gerçekliklerini sorguladı. Yuhanna metni üzerine yaptığı yorum çalışmasında bu metnin I. yüzyılın gnostisizminden büyük ölçüde etkilenerek yazıldığı ve gnostik bilgiler içerdiğini ortaya koydu. Nihayet "Yeni Ahit ve Mitoloji" (Neues Testament und Mythologie) adlı eserinde Yeni Ahit'in bütün abartılı hurafelerden ve mitolojik unsurlardan temizlenmeye ihtiyacı olduğu tezini ortaya koydu. Onun bu tezi, "mitlerden arındırma" anlamına gelen "demythologizing" ismiyle şöhret bulmuştur. Bultmann'ın kutsal metinler hakkındaki şüpheciliği ve mitlerden arındırma tezi, Almanya dışında Fransa'da bazı Katolikler ve İngiltere'de bazı Anglikanlar arasında da yankı buldu. Örneğin Henry Duméry, Hıristiyanlığın din felsefesini işlediği "Philosophie de la Religion" adlı eserinde benzer şeyler söylemiştir. Bunun için de eseri kilise tarafından sansüre uğramıştır ve yasak eserler listesine alınmıştır.[185]

Tarihi İsa arayıcılarının başka bir örneğini Albert Schweitzer (1875-1965) teşkil eder. İngilizceye "The Quest of the Historical Jesus " (Tarihi İsa Arama) adıyla çevrilen meşhur eseri "Von Reimasus zu Wrede"de 19. yüzyılın tarihi tenkitçilik yöntemlerini aşırı bulan Schweitzer, kendi tarihi tenkit yöntemleriyle başka bir tarihi İsa ortaya koyar. Ona göre de İsa, İnsan Oğlu İsa'dır; fakat "İnsanoğlu" İsa, Daniyel peygamber anlamında bir İnsan Oğlu'dur. Tanrı'dan emir bekleyen bir memur İnsan Oğlu'dur. Yeni bir çağ yaratmak ve zamanının günahlarını temizlemek için inecek İsa'dır. Dolayısıyla Schweitzer'a göre gerçek İsa, beklenen ahir zamanın İsa'sıdır. Tarihi İsa geçmiş tarihin İsa'sı değil, geleceğin İsa'sıdır. 1952 yılında Nobel ödülü ile şereflendirilen Schweitzer'ın bu gerçek İsa'sı, hiç şüphesiz, gelişiyle küresel sa-

185 Duméry (H.): *Philosophie de la Religion*, 2 cilt, Paris, PUF., 1957.

vaşlar çıkaracağına ve bununla da kendisini ispatlayacağına inanan, dünyanın sonunu beklemekte olan bazı Amerikalı evangelist grupların hareketlenmesine neden olmuştur denebilir. Tarihi İsa arayışı İngiltere'de de Anglikan teologları arasında canlı bir harekettir. Günümüz teologlarından bir-iki örnek verelim.

John H. Hick (doğ. 1922) daha çok din felsefesi alanındaki çalışmalarıyla tanınan meşhur bir teologdur. Editörlüğünü yaptığı "Bedenselleşmiş Tanrı Miti" (The Myth of God Incarnate) adlı eserde, enkarnasyon doktrininin gerçekliğinin olmadığı yönünde fikir beyan etmiştir. Bu, kilisede aleyhine tartışmalara yol açmıştır. Dini çoğulculuk bağlamında, kurtuluşun sadece İsa'nın şahsiyeti aracılığı ile olmayabileceğini düşünmektedir. Hick, son makalelerinin birinde şöyle demektedir: "İsa figürü, Hıristiyanlık için merkezidir, bedenselleşmiş bir tanrı ve teslisin ikinci şahsı olmaktan ziyade İsa'yı büyük bir peygamber olarak gören Kurani anlayışını esasen paylaşmaktayım... Kuran bir şirk şekli olarak Tanrı'nın oğula sahip olması fikrine tamamen karşıdır ve oğul, harfiyen biyolojik anlamıyla anlaşıldığında bu görüşü paylaşırım. İsa'yı büyük bir peygamber ve mecazi anlamda Tanrı'nın oğlu olarak anlamayı –bununla birlikte bu standart Ortodoks Hıristiyan anlayışı değildir– Müslümanların paylaşacağı bir şey olarak düşünebilirim."[186] Görüldüğü gibi, Hick, Hz. İsa'yı mecazen Tanrı'nın oğlu olarak görme eğiliminde ve Hz. İsa'ya Tanrı değil, gerçek ve tarihi anlamıyla bir peygamber gibi bakmak istemektedir.

Almanya'da çıkan başka bir tarihi İsa arayışı da, İsa Mesih Havariciliği (Apestolant Jesus Christi) hareketidir. Bu cemaatin kurucusu, taraftarlarınca kendisine Havari denilen Ephraim'dir (ölm. 1923). Bunlar gerçek İsa'yı ve Hıristiyanlığı Havarilerde görürler; Havarilerin düşüncelerine ve onların yazdıkları kutsal metinlere dayandıklarını söylerler. Bunlar İsa'nın Tanrı oğlu olduğu inancını reddederler.[187]

---

186 Hick (J.): "Response to Dr. Reçber" Islam and Christian-Muslim Relations, c. 16, No. 1, 11-14 Ocak 2005, s. 11.

187 Reller (H.): *Age.*, s. 250-272.

Tarihi İsa arayıcıların en son ve en açık seçik örneğini Arthur Weigall teşkil etmektedir. O, asıl ismi "Paganism in Our Christianity" olan ve Türkçeye "Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik" olarak çevrilen eserinde, Hıristiyanlığın en temel inançları olan teslisin, İsa'nın tanrısallığının, İsa'nın çarmıha gerilmesinin, kefaret düşüncesinin, Yukarist, Noel, pazar göreneği gibi ayin ve törenlerin gerçek Hıristiyanlık olmadığını; bunların Hıristiyanlığa Mitra, Osiris ve İzis, Adonis gibi Ortadoğu, Yunanistan ve Roma'daki eski putperestlik inançlarından geçtiğini göstermiştir.[188]

Hick ve Weigall gibi günümüz tarihi İsa arayıcıları, bu arayışlarını Hıristiyan ve Yahudi kutsal kitaplarıyla sınırlı tutmuyorlar. Bu konuda Kuran'a da müracaat etmektedirler. Hick, Kuran'ın Hz. İsa hakkında söylediklerinden sadece Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini bildiren ayete katılmıyor. Weigall'a gelince o, Hick'ten farklı olarak, zaten Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği şeklindeki Hıristiyan inanışının tarihi bir yalan olduğuna kanidir.[189] Eserinin farklı iki yerinde Mâide suresinin 116. ayetine, bir kere mealini aktararak, ikinci kez de işaret yoluyla doğrudan müracaat etmiştir. Teslisi ve Hz. İsa'nın tanrılığını reddettiği birçok cümlesinin birisinde Weigall şöyle der:

> Bu inanç, daha sonra tekrar Eş-denk Teslis bölümünde üzerinde duracağım ve İsa Mesih'in bir olduğunu ve Tanrı Baba ile eş-denk olduğunu ilk kez beyan eden Atanazi (Athanasian) İtikadı tarafından takip edildi. Bu yolla bu itikatta, O'nun prensiplerini kabul etmeyen herkesin cehennem azabına uğrayacağını ilan eden, meşhur veya daha doğrusu adı kötüye çıkmış lanetleyici cümleler bulunduğu görülür. Burada göreceğimiz gibi, cümleler havarileri kendi kendilerine ölümsüz lanete yönlendiren bir etkilemeye sahiplerdi. İlk yüzyıldaki tüm Hıristiyanlar ve II. yüzyıldaki pek çok Hıristiyan için, İsa Mesih'in Mabut

188 Weigall (A.): *Age.*, s. 57-72.
189 Weigall (A.): *Age.*, s. 29-43.

olan Baba ile bir olduğunu söylemek katıksız küfür sözü olarak kabul edilirdi, bu nedenle de III. yüzyılda yaşayanlar Logos teorisinin desteğiyle bile böyle bir tespitten kaçındılar.

Bu resmi itikatlar yerine sıradan bir zihin, İsa ile Mabut Baba arasında belirgin fark buldu ve VII. yüzyılda Peygamber Muhammed Hıristiyanlığın bir değil iki tanrıya sahip olduğunu anladı. Kuran'daki ifadelere göre, Her şeye Kadir olan Tanrı İsa'ya şu sözlerle seslenir: "Ve işte o zaman Allah, 'ey İsa, ey Meryem oğlu!' dedi, 'sen insanlara Allah'tan başka tanrılar olarak bana ve anneme kulluk edin, dedin mi?' [İsa] cevap verdi: 'Sen yücelikte sonsuzsun! [Söylemeye] hakkım olmayan bir şeyi hiç söyleyebilir miyim? Bunu söylemiş olsaydım Sen muhakkak bilirdin! Sen benim içimdeki her şeyi bilirsin, halbuki ben Sen'in Zatında olanı bilmem. Şüphe yok ki, yaratılmış varlıkların idrakini aşan her şeyi tam bilen yalnız Sensin.'" Bu nedenle bugün Müslümanlar, İsa'yı "Allah'ın Rûhu–Rûhullah" olarak sayıp hürmet etmekte ve Unitarianlar gibi sadece Yüce Varlığın mabut olduğunu ilan etmektedirler.[190]

Görüldüğü gibi, görüşlerine kısaca değindiğimiz tarihi İsa arayıcılarının aramalarından teslis dogmasının tarihi İsa'nın gerçek öğretisi olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Hatta Weigall gibileri, tarihi İsa'ya kavuşmak için, teslis başta olmak üzere gerçek Hıristiyanlığa ve akla aykırı inançların artık terk ve reddedilmesi gerektiğini açık ve seçik bir dille kendileri ifade etmektedirler.

Teslis Tenkidi Olarak İnanç Sembolizmi:

Batı'da 19. yüzyılda ortaya çıkan modernizmin liberalizm ve sembolizm gibi farklı şekilleri Hıristiyanlığı yakından etkilemiştir. F. Schleiermacher ile tarihselcilik ve hermenötikçilik şekliyle

190 Weigall (A.): *Age.*, s. 101-102.

ortaya çıkan dini liberalizm, Hıristiyanlığı adeta bir hümanist doktrin haline sokarak onun tanrısal boyutunu göz ardı etmiştir. Hıristiyanlık tenkidi olarak gelişen bu dini liberalizm, tarihçi Jacob Burckhardt (1818-1897) ve Franz Overbeck (1837-1905) gibilerin yorumlarıyla teslisin tanrısını, M. Weber'de de görüldüğü şekliyle ekonominin liberal kapitalizmine dönüştürmeye neden olmuştur. Teslisin ikinci tanrısı İsa, bir üretim aracı gibi düşünülerek, kapitalizmin menşei Hıristiyanlıkla açıklanmıştır; bunun için Overbeck "Biz hâlâ Hıristiyan mıyız?" sorusunu sorar ve "Hayır," cevabını verir.

Diğer taraftan aynı modernizmin ve ekonominin somutluğunun etkisiyle gerek Protestanlar gerekse Katolikler arasında aynı yüzyılda "Symbolofideizm" (İnanç Fideizmi) denilen bir akım ortaya çıkarak teslis dogmasının gerçek değil bir sembolden ibaret olduğunu savunmuştur. Bu akımın en ünlü teoloğu Fransız Alfred Firmin Loisy'dir (1857-1940). Bu Katolik papaz, Kitab-ı Mukaddes'in tanrısal menşeini ve kutsallığını kabul etmemiştir. Bu dini düşüncelerinden dolayı Papa Pius X ve Paris Arşibişopu tarafından aforoz edilerek kitapları yasak kitaplar listesine alınmıştır. Loisy'yi takip eden benzer düşünceli başka bir kişi de onun yakın arkadaşı Baron von Hügel'dir. Bu akımın Heinrich E. Brunner (1889-1966) gibi daha tutucu teologlara etkisinden söz edilebilir; çünkü Brunner, Karl Barth gibi, liberal teoloji akımlarına karşı olmuştur; ancak Tanrı'nın mütealliki fikrini yok ettiği gerekçesiyle doğal teolojiye (natural theology) karşı olan Barth'dan ayrılarak bu teolojinin önemine vurgu yapmıştır. Brunner'e göre teslisin tanrısından ancak benzetme (analogy) yoluyla bahsedilebilir; Tanrı adeta bir sembol ve arketiptir; insan (İsa) onun kanlı canlı yansımasıdır. Teslis dogmasını sembolizmle yorumlayan başka bir düşünür de Paul Diel'dir; bu psikolog "Divinité" (İlahlık) adlı eserinde teslisin mitik ve sembolik anlamlardan oluştuğunu söyler. Diel'in konuyla ilgili bazı fikirlerini "Teslisin Sır Olması" başlıklı alt bölümde daha önce aktardığımız için burada tekrarlamayacağız. Kısacası bu inanç sembolizmi akımı, teslis dogmasının teslisçilerin anladığı anlam-

da hiçbir hakiki anlam taşımadığını ifade eden başka bir teslis tenkitçiliğidir.

b) Hıristiyanlıkta Teslis Karşıtı Olarak Çoktanrıcılık

Batı'da teslisin Hıristiyanlığın bir dogması olarak oluşturulduğu 3. yüzyılda ve sonraki devirlerde, daha önce gördüğümüz gibi, teslis üzerine tartışmalar devam etmiştir. Bu tartışmalar esnasında Hıristiyanlıkta teslis yerine iki tanrıcılık, üç tanrıcılık, dört tanrıcılık gibi inançlar doğmuştur. Hatta teslisin kendisi bile, üç tanrıcılık olarak algılanmış ve kabul edilmiştir. Burada, teslisin sebep olduğu bu çoktanrıcı (politeist) anlayışlardan bahsetmeden önce, üç tanrıcılık olarak algılanması noktası üzerinde durmayı faydalı görüyoruz.

Genelde din tarihçileri Hıristiyanlığa monoteizm (tek tanrıcılık) olarak bakmaktadırlar. Eğer Hıristiyanlıkta teslis dogması kastedilirse, bize göre bu doğru değildir; fakat biz teslisin tek veya bir tanrıcılık olup olmadığını bizim açımızdan burada tartışacak değiliz; bu tartışmayı sonraya bırakacağız. Burada üzerinde duracağımız konu, teslisçi inanca sahip olan Hıristiyanlardan bazılarının teslisi üç tanrıcılık (tritheism) olarak algıladıkları gerçeğidir.

Birçok Hıristiyan tarihçisi ve yazar müştereken kabul etmektedirler ki, geçmişte olduğu gibi bugün de Hıristiyan ülkelerde halk kesimleri ve bazen teologlar, teslisi üç tanrıcılık olarak kabul etmektedirler. Bunu, halkın cahilliği ve eğitimsizliğiyle izah etmektedirler. W. Fulton şöyle der: "Hıristiyanlara karşı yapılmış olan üç tanrıcı (tritheistic) olma suçlaması, bir anlamda doğrudur. Çünkü şüphesiz teslis doktrini, eğitimsiz basit insanlar olan Hıristiyanlarca kabaca üç tanrıcılık anlamında anlaşılmış ve hâlâ anlaşılmaktadır. Hatta bazen kaba üç tanrıcılık, teolojik ifadelerde bile bulunur..."[191]

Teslis, doğrudan ve apaçık üç tanrıcılık değilse bile, tevhit anlamında tek tanrıcılık asla değildir. Teolojik açıdan teslisin şirk ve çoğulcu tanrı anlayışına itme olasılığı her zaman vardır;

---

191 Fulton (W.): "Tritheism", ERE., c. XI, s. 462.

aynı yazar şöyle ilave eder: "Teslis düşüncesinin teşekkülünde bir nazari şirke veya çoğulculuğa gidilebilir ve bazen gidilmiştir de."[192] Webb'e göre de, Batı'da Stoacı felsefe etkisiyle teslisin Logos unsurunun Yuhanna ve Pavlus'un yazılarındaki içkin bireysel ayrılığı ve şahıs (Persona) kavramının teslis unsurlarını ifade etmek için kullanılmasıyla oluşan Batılı teslis anlayışı Batı Hıristiyanlığında çoktanrıcılığa yol açmıştır.[193] Şimdi de, bu kısa açıklamadan sonra, teslis sebebiyle Hıristiyanlıkta ortaya çıkan teslis dışındaki diğer çoktanrıcı inanç biçimlerine değinelim.

İki tanrıcılık (Ditheoi):

Teslisçilere göre, teslis dogmasının bir sapıklığı olarak Hıristiyanlıkta ortaya çıkan çoktanrıcılık anlayışının bir örneği iki tanrıcılıktır (Dyotheism veya Ditheism). İki ayrı Tanrı'nın varlığına inanmak anlamına gelir. Bazı Hıristiyanlar, Papalığa karşıtlığıyla tanınan ünlü teolog Hippolytus'u (170-236) iki tanrıcı kabul etmiştir; çünkü o Logos'u, Babatanrı'dan ayrı tek başına bir tanrı olarak kabul etmiştir. Ona göre Logos'un, Tanrı'dan ayrı hem ezeli ve aşkın, hem içkin, hem batın, hem zahir varlığı olduğunu söylemiştir.[194] Ayrıca ünlü Praxeas ve takipçileri de iki tanrıcılar olarak görülmüşlerdir.

Üç tanrıcılık (Tritheoi):

Hıristiyanlıktaki teslis ve kristoloji tartışmalarının neticesi olarak özellikle 550 yılından itibaren bir üç tanrıcılık (tritheism) yani üç ayrı tanrıya inanma anlayışının savunulmaya başlandığını görüyoruz. Daha doğru bir ifadeyle bu, teslisin üç tanrıcılık olarak yorumundan ibarettir. Baba, Oğul, Kutsal Ruh, ayrı şahıs ve varlık olduklarından, onların tek bir cevherliği veya tanrılığı söz konusu değildir. Üçü de birer tanrıdır. Üç tanrıcılığı savunan birçok Hıristiyan bilgin vardır. Üç tanrıcılar olarak bilinen-

192 Fulton (W.): "Trinity", ERE., c. XI, s. 460.

193 Webb (C. C. J.): *God and Personality*, Gifford Lectures, Londra, 1918, özellikle 2. Lecture.

194 Hippolytus hakkında *bkz.* Lightfoot (J. B.): *The Apostolic Fathers*, Londra, 1890, c. 1.

ler arasında John Askusnages, Stephen Gobarus, John Philopon, Tarsus Bişopu Conon, Eugenius ve Roscellin gibi isimler meşhurdur.[195] Bunlardan ilk ikisi Monofizist, sonuncusu 11. yüzyılın bir diyalektikçisi ve nominalistidir.

John Philopon: İslam dünyasında Yahya en-Nahvî olarak bilinen John Philopon (490-566), üç tanrıcıların en meşhurlarındandır. Monofizist ve Yeni-Eflatuncu olan John Philopon, Kadıköy Konsili'nde teslisin unsurlarından Mesih'in şahsının "iki tabiatlı bir şahıs" olarak nitelendirilmesine karşı çıkarak, İsa'nın tanrısal ve insani şahısların birleştiği tek bir şahsının olabileceği görüşünü savundu.[196] Yani, başka bir deyişle İsa için kullanılan Physis (tabiat), Ousia (cevher) ve Hypotasis (şahıs) kelimelerinin aynı anlamlara geldiğini söyledi. Teslisin "bir cevherde üç şahıs" öğretisine bu uygulandığında şu iki soru ortaya çıkıyor: Eğer Tanrı bir cevher ise, bir şahıs yeterli değil mi? Veya eğer üç şahıssa, üç cevher gerekmez mi? Bu sorulardan birincisine evet denirse, bu tevhide götürür. John Philopon, sorduğu sorulardan ikincisini benimseyerek tam bir üç tanrıcılık benimsemiştir. "On the Trinity", "Against Themistius", "Dinetêtês" ve "Letter to a Partisan" adlı eserlerinde Philopon, üç tanrıcılığı temellendirmiş ve savunmuştur. Dolayısıyla ona göre, tesliste üç cevher ve üç şahıs vardır. O ve Damian (578-605) gibi takipçileri, bu teslis anlayışından dolayı, taraftarları ve karşıtları tarafından "Üç tanrıcı" olarak nitelendirilmişlerdir.[197]

Roscellin: Yaklaşık beş asır sonra, üç tanrıcılığın 12. yüzyılda diyalektikçiler arasında yeniden canlandığını görüyoruz. Diyalektik açıdan teslise bakanların bazılarının teslisten üç tanrıcılığı anladıklarını biliyoruz. Bu anlayışı, sonradan Nominalizm olarak adlandırılacak bir felsefeye dayandırmaktadırlar. Aziz

---

195 "Tritheistischer Streit", PRE³, xx; Harnack (A. von): *Age.*, c. 5, s. 14.

196 Michael The Syrian: The Chronicle, c. 2, s. 103 ve c. 4, s. 225.

197 Leontius: De Sectis, actio v, c. 6; Tixeront (J.): *History des Dogmes dans l'Antiquité Chrétienne*, Paris, 1912, c. 3, s. 196; John of Ephesus: History Eccl., v, 1-12.

Anselm, bu gibi kimselere "Diyalektiğin Sapıkları" demektedir. Gerçekten yaklaşık iki asır sonra Guillaume d'Occam ile nominalizm olarak temsil edilecek bu felsefi anlayışı Roscellin'de (1050-1125) ve hatta ondan da daha önce 11. yüzyılın başlarından itibaren görüyoruz.[198] Biz burada o devirde ortaya çıkan nominalizm-realizm tartışmalarına girecek değiliz. Ancak Roscellin'in nominalist anlayışla teslisi üç tanrıcılık olarak görmesine kısaca değineceğiz.

Roscellin, küllilerin, arazların ve bir bütünün parçalarının gerçekliğinin sadece isimsel olup, gerçek olmadıklarını öne sürerek asıl gerçekliğin tikellerde olduğu şeklindeki tezini teslise uygulayınca, sadece gerçek olarak teslise göre inanılması gereken üç ayrı cevher olan üç tanrı ortaya çıkıyor. O da buna uygun olarak, teslisin üç tanrıcılık öğrettiğini savunuyor. Ona göre tanrılıkta; Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Kutsal Ruh Tanrı olmak üzere üç ayrı tanrı vardır ve tanrılık bu üçünün birlikteliği değildir. Hepsi ayrı tanrıdır ve ayrı tanrılığa sahiptir. Ancak Kilise, 1092 yılında düzenlediği Soissous Konsili'nde Roscellin'in bu tezinden vazgeçmesi için baskı yapma kararına varıyor. Aziz Anselme ve Abélard, Roscellin'i "sahte-Hıristiyan", "sahte-diyalektikçi" olarak nitelemişlerdir. Nominalizm 14. yüzyılda yeniden su yüzüne çıkınca, bu kez Hıristiyan teologları, teslisi korumak için diyalektiğin teolojiden ayrılmasına karar vermişlerdir.

Ne var ki, hem Roscellin'den önce, hem de ondan sonra bazı Hıristiyanlar üç tanrıcılık görüşüyle nitelendirilmiş veya bu görüşe sahip olmuşlardır. Roscellin'i tenkit eden Abélard sonra Modalist bir teslise ulaşınca "üç tanrıcı" olmakla suçlanmıştır.[199] Daha 3. yüzyılın başlarında Dionysius, Origen'in teslis anlayışını üç tanrıcılık olarak nitelemiştir. Üç tanrıcı olarak nitelenen başka kimseler de vardır; W. A. Brown, ünlü teolog W. N. Clarke'ı üç tanrıcı olarak görme eğilimindedir. Hatta Newton'a bile üç tanrı-

198 Roscellin'den önce, 11. yüzyılın başlarında Porphyre'in Isagoji'si üzerine yazılan bir şerhte nominalizmin varlığı görülmektedir. *bkz.* Cousin: Ouvr. Inédits d'Abélard, p. LXXVII.

199 Harnack (A. von): *Age.*, c. 3, s. 90-93.

cı olarak bakılmaktadır.[200] Ancak gerçek şudur ki, Newton veya Clarke gibi kimseler üç tanrıcılığı değil, Aryüsçü bir Modalizmi savunmuşlardır.

Teslis dogmasını, üç tanrıcılık olarak anlama son bulmamıştır; son yüzyıllarda ve günümüzde de devam etmektedir. Katoliklerden Pierre Faydit (ölm. 1709), Oembs, Rosmini ve ünlü teolog Anton Günther (1783-1863) üç tanrıcıların başında gelmektedirler; sonuncu üç tanrının sayısal birliği doktrinini inkâr ederek, teslis dogmasını böylece üç tanrıcılık olarak yorumlamıştır. Protestanlardan H. Nicolai (ölm. 1660) ve William Sherlock ünlü üç tanrıcılardır. Sonuç olarak şu söylenebilir ki, teslis kendi içinden akıl ve mantık kurallarına uygun olarak değerlendirildiğinde üç tanrıcılıktan başka bir inanç değildir. Bunun içindir ki zaten Hıristiyanlık tarihinde sürekli olarak sözünü ettiğimiz üç tanrıcılar ortaya çıkmıştır.

Dört tanrıcılık (Tetratheoi):

Teslis'in ortaya çıkardığı sorunlardan ve onların dini ve akli yorumlarından ulaşılan başka bir çoktanrıcılık da dört tanrıcılıktır (tetratheism). Dört tanrıcılık genelde bazı aşırı Monofizit akımlarında görülmektedir. Teslisi oluşturan üç tanrı, üç ayrı cevherdir; bir de onların birlikte oluşturdukları tanrılığa tekabül eden "Ortak Cevher" vardır. Böylece dört ayrı cevherden oluşan dört tanrı vardır. İlk dört tanrıcılar (tetradatites) arasında Peter Fullo ve Stephen Niobes gibi kimseler vardır. Bu görüş için dörtçülük anlamına Latince "Quaternity" kavramını da kullanmışlardır. Bazı Hıristiyanları dört tanrı anlayışına iten nedenlerden bir-ikisine işaret edelim. Farklı teslis sorunları, farklı yıllardan bazı Hıristiyanları dört tanrıcılığa itmiştir:

Bakire Meryem Meselesi: Tanrı taşıyıcısı (theotokos) olarak kabul edilen Meryem'in de tanrılığa dahil edilmesi görüşünden hareketle bazıları dört tanrıcılığa ulaşıyorlar. Tanrı Oğul İsa, Tanrı Baba tarafından Tanrı Kutsal Ruh aracılığı ile bedenleşme (in-

200 Brown (W. A.): *Christian Theology in Outline*, Edinburgh, 1907, s. 152.

carnation) ile doğurtuluyorsa, Tanrı İsa'yı doğuran Meryem'in de tanrı olması gerektiği kıyasını yaparak böyle bir anlayışa gidiyorlar. Tanrı'yı doğurtan Baba'nın Tanrı olması gibi Tanrı'yı doğuran annenin de Tanrı olması gerekir şeklinde akıl yürütüyorlar.

Teslis Unsurlarının Tabiatı Meselesi: Bazı Hıristiyanları dört tanrıcılığa iten ikinci bir mesele de, Baba, Oğul, Kutsal Ruh tanrısallarının neliğine ilişkin olarak aralarındaki öz-varlık, şahıs-tabiat, bir-üç ayrımının veya birliğinin yapılıp yapılamayacağı, tanrısalların cevherinin arazlar kabul edip etmeyeceği gibi tartışmalardır. Özellikle bu tartışmalara karşı, 1215 yılında yapılan Lateran Konsili'nde "her tanrısal şahıs, tanrısal cevherdir ve tanrısal cevherde araz yoktur" şeklinde alınan kararlarla bir cevap verilmiş ve böyle düşünenler cezaya çarptırılmıştır. Fakat buna rağmen Hıristiyanlar arasında dört tanrının varlığı savunulmaya devam edilmiştir.

Dört tanrıcılar arasında Fioreli Joachim (Joachim de Flore, 1145-1202), Pietro Lombardo (ölm. 1160) ve Allain de Lille gibi isimler en çok tanınanlardandır. Bu kimselere ve taraftarlarına dört tanrıcılar anlamına "Tetradatites" denilmektedir. Avrupa'da teslisçilere göre zındıklığın ve sapkınlığın en doruk noktaya ulaştığı devir, 12-15. yüzyıllardır. Bunda hem İslam düşüncesinin hem de Aristotelesçiliğin büyük bir etkisi vardır. Bu çağlarda, Tanrı'nın tabiatını anlamak için, Tanrı'nın "Basitlik İlkesi" öne çıkarılarak, doğal akıl için "Tanrı üçtür deme yerine, Tanrı birdir" demenin veya aklın insanları bir tanrıya inanmaya götürmesinin üçlü tanrıya inanmaya götürmesinden daha makul ve daha kolay olduğu söylemlerinin yapıldığı bir dönemdir.

Joachim de Fiore'nin Tanrı'nın tabiatına ilişkin akıl yürütmesinin özü şudur: Üç tanrı ve bir de onların birlikteliğini ifade eden bir tanrı veya tanrılık varsa ve tanrılığı öz (essence) kabul edersek, Joachim de Fiore aritmetiksel olarak: Üç şahıs + öz = Dört şahıs, yani dört tanrı sonucuna varıyor: Tanrı, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Verdiğimiz bu bazı örneklerden de anlaşılacağı gibi teslis dogmasını akli bir şekilde irdeleyince, Hıristiyanların

bazıları bunun sonucu olarak ister istemez farklı çoktanrıcılık şekillerine yönelmişlerdir.

c) Hıristiyanlıkta Teslisin Reddi

Hıristiyanların teslisi reddi, iki anlama gelmektedir. Birincisi, bazı Hıristiyanların ve mezheplerin Roma Kilisesi'nin kabul ettiği teslis dogmasının Hıristiyanlığın hakiki inancı olmadığını söyleyerek, tevhitçi bir inanç sistemini savunmalarıdır. İkincisi, diğer bazı Hıristiyanların Roma Kilisesi'nin mevcut teslis dogmasının tenkitinden teslis dışı çoktanrıcılık inançları oluşturmalarıdır. Burada teslisin bir şekilde reddiyle oluşan tevhitçi ve çoktanrıcı Hıristiyan inançları ve akımlarından özet olarak bahsetmek istiyoruz.

Hıristiyanlıkta Tevhitçilerin Yeniden Canlanması:

Birinci bölümde, Havariler başta olmak üzere ilk Hıristiyanlar ve onların oluşturduğu mezhepler ile Hıristiyanlığın tarih sahnesine tevhitçi bir din olarak çıktığını ve ikinci bölümde tevhidin nasıl teslise dönüştürüldüğünü gördük. İkinci yüzyılın ortalarından itibaren teslis inancı ortaya çıkıp üçüncü yüzyılda dogmalaşmaya başlamasına eşzamanlı olarak, Hıristiyanlığın başlangıcındaki açık ve seçik tevhit inancı da, teslis karşıtlığı ve reddi olarak özünden fazla bir şey kaybetmeksizin fakat zaman ve zeminde oluşan yeni fikirlerin etkisiyle Doğu ve Batı Hıristiyan dünyasında farklı isimler ve akımlar altında varlığını sürdürmüştür. Bunların en önemlileri genel isimleriyle Dinamik Monarşiyanizm, Aryüsçülük (Aryanizm) ve Üniteryanizm'dir. Bunlar devirlere göre ayrı ayrı isim gibi görünseler de aslında biri diğerini etkileyerek ortaya çıkmış benzer akımlardır.

Aşağıda kısaca tanıtacağımız bu mezheplerin ve akımların tevhitçi Tanrı tasavvurlarının birisi diğerlerine göre ifade tarzı bakımından farklılıklar göstermektedir; bazıları daha açık seçiktir, bazıları daha kapalıdır. Bu tür mezheplerin kendi kurucuları veya temsilcilerinin yazdıkları eserlerin çoğu bize kadar ulaşmadığı için fikirlerini kendilerinden öğrenme olanağımız çok sınırlıdır; onlar hakkındaki bilgileri genellikle ve çoğunlukla teslisçi

Hıristiyan yazarlardan öğreniyoruz. Bu teslisçi yazarlar da çoğu zaman onları sapık olma gibi ön yargıyla tanıtıp değerlendirdikleri için fikirlerinin tabiatını tam olarak öğrenme imkânımız azalmaktadır. Örneğin M. Servitus'un yolunu izleyen Servitiyanistler gibi bazılarının Tanrı anlayışı İslam'ın tevhit anlayışıyla tamamen örtüşmektedir, bazılarında ise bu kadar açık seçiklik yoktur. Şimdi bu tevhitçi akımlardan önemlilerini kısaca tanıtalım.

Dinamik Monarşiyanizm ve Psilanthropizm: Daha önce gördüğümüz Modalistik Monarşiyanizmin tevhitçilik açısından daha aşırı bir çeşididir. Bu Monarşiyanizm akımında aşırılıktan kasıt, Tanrı'nın mutlak birliğine daha güçlü vurgu yapılmasıdır. Dinamik Monarşiyanizmin kurucu ve yaklaşık 190 yılında Roma'ya taşıyıcısı olarak bilgin teolog Theodotus görülmektedir.[201] Onu, 3. yüzyılda Asclepidotus, Artemas (Artemon) ve Samosatalı Paul takip etmişlerdir.

♦ *Theodotus:* Mesleğinden dolayı "Derici" lakabıyla anılan Theodotus, Hz. İsa'nın, Tanrı değil Mesih olduğunu düşünür. Rûhu'l-Kudüs (Cebrail) ona Mesihlik vazifesini yüklemiştir. Hz. İsa'nın hiçbir şekilde Tanrı ile cevhersel bir ortaklığı yoktur. O, sadece doğurulmuş insanlar gibi bir insandır. Theodotus, diğer dinamik Monarşiyanistler gibi, sadece kutsal metinlerin İsa'yı insan gibi tanıtan kısımlarıyla ilgilenmiştir. Yine Monarşiyanistler gibi Logos doktrinini reddeder ve Logos'tan bahseden Yuhanna metnini kutsal saymaz. Kutsal metinlerin gerçek olanlarını tayine çalışmıştır. Metinlerin alegorik yorumlarına karşı edebi ve literal olarak anlaşılmasına gitmiştir. Theodotus da monarşiyanistler gibi Logos doktrinini reddettiği için "Alogoi" olarak anılmıştır.[202] Theodotus'a tabi olanlara "Theodotusçular" anlamına "Theodotians" denir. Theodotus'un Roma'da kurduğu mezhebi, aynı adı taşıyan ve "Sarraf" lakabıyla anılan Theodotus ve arkadaşı Aselepodotus devam ettirmişlerdir.

201 Kelly (J. N. D.): *Age.*, s. 116.
202 Tillich (P.): *Age.*, s. 65.

♦ *Artemon (Artemas):* Teslisçiliği reddedenlerin önemli isimlerinden biri de Artemon'dur; Roma'da 3. yüzyılda kurduğu anti-teslisçi akımın önderidir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Samosatalı Paul'ün öncüsü kabul edilir ve çoğu zaman ikisinin ismi beraber anılır. Artemon, "sadece bir insandır" diyerek Hz. İsa'nın tanrılığını reddetmiştir.[203]

♦ *Samosatalı Paul:* Dinamik Monarşiyanizmin sistemlendiricisi olarak Samosatalı Paul görülür. Bunun için kısaca onun fikirleri üzerinde de duralım. Paul, 3. yüzyılda yetişmiş önemli bir teologdur. Yaklaşık 260 yılında Antakya bişopu olarak atanmıştır. Ancak diğerleri gibi, görüşlerine sapıklık olarak bakıldığı için 268 yılında Antakya Sinod'u tarafından mahkûm edilmiş ve vazifesinden uzaklaştırılmıştır. Samosatalı Paul'a göre, Hz. İsa, diğer insanlar gibi bir beşerdir. İlahi Hikmet'le Tanrı kendisine vahyetmiştir. İlahi Ruh ve Hikmet, Tanrı'nın sıfatlarıdır; onlar şahıs değildir. Sıfatlar, Tanrı'nın kudret ve gücüdür, yani dinamikleridir. İsa'nın, Tanrı'ya bağlılığı irade ve sevgi bağlılığıdır. İlahi Ruh'un, İsa'da bulunması, suyun bir kapta bulunması gibidir; yoksa tabiatsal veya cevhersel bir birliktelik değildir. İlahi Ruh'un İsa'da ve nebilerde bulunması ilahi bir lütuf ve rahmettir. Her şeyin yaratıcısı Tanrı'dır. Tanrı ismi, her şeyi var eden Baba'ya; Oğul ismi, daha fazla beşer olan insana; Ruh ismi, nebilerde bulunan inayete denir.[204] Kelam veya Logos, Musa ve İsa gibi peygamberlerde vahiy olarak faaliyette bulunur.[205]

Görüldüğü gibi, Samosatalı Paul, diğer dinamik Monarşiyanistler gibi tam bir tevhitçi sayılabilir. Harnack'a göre, onda ve diğerlerinde Ebiyonistlerin etkisi vardır. Bu etki, Hermas, Theodotus ve Samosatalı Lucian aracılığı ile Paul'a kadar ulaşmıştır. Paul'ün dinamik Monarşiyanizmine "Psilanthropism" de denilmektedir. Samosatalı Paul'a benzer bir

---

203 Theordoret: Haer. Fab., II, 4; V, II.

204 Kelly (J. N. D.): *Age.*, s. 117-118; Harnack (A. von): *Age.*, c. III, s. 36-43.

205 Harnack (A. von): *Age.*, c. III, s. 13-14; 40-41.

teolog da Arabistan bişopu Bostralı Beryllus'tur. Beryllus'a göre, imanın esası, İsa'nın kendi varlığıyla ezeli olmadığına, ne de onun tanrısallığa sahip olduğuna inanmaktır; sadece Tanrı ona Kutsal Ruh üflemiştir.[206] Paul'un tilmizleri ve müteakiplerine, Paulcüler anlamına "Paulianist" denir ve bunlar faal olarak 325 İznik Konsili'ne kadar yaşamışlardır. Hatta 11. yüzyılda ortaya çıkan ve benzer ismi taşıyan Paulician mezhebinin, Samosatalı Paul'un fikirlerinden esinlenmiş bir mezhep olması ihtimali vardır. Bunlar da haç doktrinini reddederler ve Hz. İsa'ya sadece büyük bir öğretici ve peygamber olarak bakıp böyle saygı gösterirler.[207]

♦ *Photinus:* Teslisi reddeden, Hz. İsa'nın Tanrı'nın kelimesi ve sadece insan olduğuna inanan bir başka kimse de Photinus'tur (ölm. 376). Ankara metropolitanlığı ve Sirmium bişopluğu gibi önemli görevlerde bulunan Photinus, 343 Antalya ve 345 Milano Sinodları tarafından cezaya çarptırılmıştır. Jerome gibi bazı teslisçi yazarlar ona "Ebiyonit" demişlerdir. Photinus'u, "Photinians" denilen bir kısım Hıristiyan takip etmiştir. Roma'da ve özellikle Pannonia'da 381-400 yılları arasında Photinian denilen kimselerin varlığı bilinmektedir. Roma'dan kaçan Marcus isimli bir photinian Girit adasına giderek Photinus'un fikirlerini yaymıştır.

Aryüsçülük: Aryüsçülük (Aryanizm), ünlü teolog Aryüs'ün (Arius) Hıristiyanlık anlayışıdır. Roma Kilisesi'ni ve Hıristiyanlığı sarsan en güçlü mezhep ve ayrılıkçı Hıristiyanlık, Aryüs'ün (250-336) Hıristiyanlığıdır. 325 yılında İznik'te düzenlenen ilk ve en önemli bu büyük konsilde Aryüs'ün fikirleri ile ezeli rakibi Athanasius'un fikirleri çarpıştı ve tartışıldı. Tartışmanın odağında teslis ve tevhit vardı. Konsilde hazır bulunan İmparator Konstantin başlangıçta esasen Aryüs taraftarıydı; fakat siyasi ve ideolojik mülahazalar neticesinde Aryüs mahkûm edildi. Athanasius'un teslisi resmiyet kazandı.

---

206 Eusebius: H. E., VI, xxxiii, 1.

207 Garsoian (N. G.): *The Paulician Heresy*, New York, 1967.

Aryüs'ün teolojik anlayışı, Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren tevhide vurgu yapan doğulu Hıristiyanlık anlayışıydı; buna karşılık Athanasius, İskenderiyeli olmasına rağmen kültürel olarak Yunanlı ve Romalı bir zihniyete sahipti; özellikle de teolojik olarak Yunanlı ve Romalı teologların oluşturduğu teslisi benimsemişti. Bu açıdan bakıldığında siyaseten mağlup bir Doğulunun teolojisine karşı, Roma Kilisesi'nin ve imparatorluğun, kendinden olan ve galiplerin teolojisini temsil edenden yana olması gayet anlaşılır bir durumdur.

Bize göre teslisi en güzel ve mantıksal biçimde reddeden ve eleştiren Hıristiyanlardan birisi Aryüs'tür. Ona göre, Oğul Tanrı İsa, eğer Baba Tanrı'dan olma ve Baba'nın oğlu ise, Oğul'un olmadığı bir zaman olması gerekir. Bu sebeple Oğul, Baba ile beraber ezeli olamayacağı gibi ebedi de olamaz. Aryüs'ün hayatı hakkında çok az şey kesin olarak bilinmektedir. Urfa yakınlarında doğmuştur; ancak atalarının Libya'dan geldiği söylenmektedir. Monarşiyanist ve Subordinasyonist fikirlere sahip meşhur Antakyalı Lucian'ın (ölm. 312) talebesi olmuştur. Nicomedialı Eusebius, Kadıköylü Maris, Efesli Menophantus, Antakyalı Leontius, Asterius, İznikli Theoguis ve rakibi Athanasius okul arkadaşlarıydı. Hocası Lucian, Aryüs gibi, fikirlerinden dolayı eza-ceza çekmiş ve sürgün hayatı yaşamıştı; sonra da ölüme mahkûm edilmişti. Bazılarına göre, Aryüsçülüğün gerçek kurucusu, Aryüs değil hocası Lucian'dır. Hatta Lucian için "Aryüs'ten önceki Aryüs" denir.

Aryüs, İskenderiye'de ve Kuzey Afrika'da vaizlik yapmıştır. İskenderiye'de tertiplenen bir Sinod'ta alınan kararla kiliseden kovulmuştur. Doğu'ya seyahat etmiş ve nihayet Konstantin'in yardımını talep için Roma'ya yönelmiştir. İşte tam bu sırada Bişop Hosius'un (256-357) girişimiyle Konstantin'in de hazır olduğu İznik Konsili toplanmıştır. Konsilde kaybeden Aryüs ve onu savunan Marmaralı Tehonas ve Ptolemaislı Secundus için sürgün kararı verilmiştir, kitapları yakılmıştır. Arkadaşı Nicomedia Bişopu Eusebius'un girişimiyle İskenderiye'ye dönmesine müsaade edilmiştir.

Aryüs'ün görüşleri, büyük ölçüde modalistik ve dinamik Monarşiyanistlerin görüşlerine benzemektedir. Her zaman ve her konsilde olduğu gibi, İznik Konsili'ndeki tartışmanın en hararetli noktası Hz. İsa'nın tanrı kabul edilip edilmeyeceği meselesiydi. Aryüs'a göre Hz. İsa, Tanrı değildir. Diğer insanlar ve varlıklar gibi yaratılmıştır. Ezeli ve Mutlak Bir olan Tanrı ile ne öz, ne cevher ne de tabiat bakımından bir ortaklığı ve ilişkisi vardır. Tanrı'nın Kelimesi ve Hikmeti, Hz. İsa'ya vahiy gelince onda yer etmiştir; fakat bunlar asla şahıs değil, Tanrı'nın Hz. İsa'da tecelli eden güçleridir. Bu açıdan Hz. İsa kâmil bir kul ve yaratıktır. Hz. İsa'nın diğer insanlar gibi kendi iradesi vardır. Bununla o, değişken bir varlıktır. Hz. İsa'nın yaratılmış bir ruhu vardır. Hz. İsa'ya Kutsal Ruh ilka olunca bağımsız bir varlık olarak onun ruhunda yer etmiştir.[208]

Anlaşılacağı gibi Aryüs'a göre ne Hz. İsa tanrıdır ne de Kutsal Ruh. Tanrı, Hz. İsa ve Kutsal Ruh, her biri ayrı ayrı varlıklardır; tanrılık sadece Tanrı'ya aittir. İleride bahsedeceğimiz gibi, bazı İncillerde geçtiği ve bazı Hıristiyanların da söylediği gibi, Aryüs ve onun gibi düşünenlerin "Kutsal Ruh"tan anladıkları Cebrail'dir ki Kuran'da ve İslam ve Yahudi kaynaklarında "Rûhu'l-Kudüs" ve "Rûhu'l-Emîn" olarak tavsif edilir.

İznik Konsili'nden sonra Hıristiyan dünyası adeta ikiye bölünmüştü; Batılı Hıristiyanlar, Konsil kararları ve Athanasius taraftarı oldu, Doğulu Hıristiyanların çoğu, Aryüs taraftarı oldu. Fakat Doğu'da olduğu kadar Batıda da kendilerine Aryüsçü veya Yarı-Aryüsçü denilen birçok akım ortaya çıkmıştır ki bunların bazısı Aryüs'ten daha çok Aryüsçü olmuşlardır. Bu ayrılık sadece dini değildi, din bahane edilerek Roma İmparatorluğu'nda toplumsal ve siyasi krizler de ortaya çıkmıştı. Bu nedenle, İznik Konsili'nin iki şampiyonu bizzat Athanasius ve Poitiers Bişopu Hilary de daha sonra Anadolu'ya İmparator Konstantius tarafından sürgüne gönderilmişti. Şimdi bazı Aryüsçülerden ve akımlardan kısaca bahsedelim.

---

208 Harnack (A. von): *Age.*, c. IV, s. 15-19 vd. Ayrıca *bkz.* Gress (R. C.): ve Groh (D. E.): *Early Arianism*, Londra, 1981; Williams (R. D.): *Arius*, New York, 1987.

♦ *Ariomanyaklar (Ariomaniacs):* Ariomanyaklar, Aryüs'ün manyakları veya delileri anlamına gelir. Bunlar, haklarında pek fazla bilgi olmayan ve 4. yüzyılda yaşamış olan Polychronius, Telemachus, Faustus, Asclepiades, Amantius, Cleopater ve Asterius gibi Aryüsçülerdir. Bu kimseler Aryüs'ten de daha açık bir şekilde teslisi inkâr etmişlerdir; işte bu yüzden kendileriyle mücadele eden Athanasius ve arkadaşı Mısırlı Antony (260-356), onlara "Aryüs'ün manyakları" demişlerdir. Bu Aryüsçüler, Hz. İsa'nın Tanrı'nın Oğlu değil, bir yaratığı olduğunu kabul etmişlerdir. Ne İsa'nın, ne de Kutsal Ruh'un, Tanrı ile cevhersel bir ortaklığı olduğuna inanmışlar; onların tanrılıklarını kabul etmemişlerdir.

♦ *Anomeans ve Anomeyizm (Anomoeism):* Anomeanlar, köktenci Aryüsçülerdir; 350 yılında ortaya çıkmışlardır. Bunların en ünlüleri, iki Göremeli teolog Aetius ve Eunomius'tur. (ölm. 394) Bunlar, Tanrı hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey Tanrı'ya benzemez, Tanrı'nın Oğul ile veya başka hiçbir şeyle ortaklığı yoktur inancındaydılar. Onların bu görüşleri "Anomoeism" (Benzemezcilik) doktrini olarak bilinir.

♦ *Makedonyanizm (Macedonianism) ve Pneumatomachianism:* Önemli bir Aryüsçü akım da, yarı Aryüsçü İstanbul Bişopu Macedonius'un (ölm. 362) kendi adıyla kurduğu mezheptir. Selecuia'da 359 yılında yapılan konsilde Aryüsçülüğü ve Aryüsçüleri savunmuştur. 360 yılında İstanbul Aryan Konsili sonucu mahkûm edilmiş ve bu tarihten itibaren ayrı bir kilise olarak kendi adıyla ortaya çıkmıştır. Macedonius ve taraftarları Kutsal Ruh'un tanrılığını inkâr etmişlerdir; bunun için kendilerine "Pnömatomaşiyanistler" de denilmektedir. Hz. İsa'nın özsel değil, manevi ve ahlaki olarak Tanrı'ya benzerliğini kabul etmişlerdir.[209] Macedonius'tan sonra mezhebin en önemli temsilcisi Marathonius'tur; bunun için Makedonyanlar aynı zamanda "Marathonyanlar" olarak da anılırlar. Bu mezhep 450 yıllarına kadar canlı olarak varlığını sürdürmüştür.

---

209 D. S.: 151, 156, 2527.

♦ *Aryüsçü Kavimler:* Aryüsçülüğün 381 tarihinde bütün Avrupa'da yasaklanmasına rağmen, 5. ve 6. yüzyıllarda İstonya'da, Kuzey İtalya'da, Kuzey Avrupa'da ve Kuzey Afrika'da Aryüsçü küçük krallıklar oluşmuştur. Vandallar, Alanlar, Gotlar, Vizigotlar, Teutonicler, Lombardlar ve Burgundianlar Aryüsçü kavimlerdir; Roma Kilisesi taraftarı olan Franklarla uzun çatışmalar yaşamışlardır. Aryüsçülük bu yüzyılda Avrupa'da dini-siyasi bir akıma dönüşmüştü. Bu germenik Aryüsçülük 6. yüzyılın ortalarına doğru, Frankların galibiyetiyle bir halk hareketi olma özelliğini kaybetmeye yüz tutmuş ve Roma Kilisesi'ne bağlanmıştır; çünkü bu savaşlarda Roma Kilisesi ve Franklar galip gelmişti. Teutonic Germen kavimleri, bunu bir "kulturkampf", kültür savaşı olarak algılamışlardır. Roma'ya, Franklara ve Latinlere karşı yürüttükleri bu tarihi çatışmayı, asırlar sonra, Luther ile birlikte Protestanlık olarak ayrı bir kilise kurmakla kazanmışlardır. Ancak Protestanlık, köklerini Roma'ya karşı olan Aryüsçülükten almasına rağmen, Nietzsche'nin de dediği gibi Roma'nın teslisçi Hıristiyanlığından da kendisini kurtaramamıştır. Aryüsçülük bir entelektüel dini hareket, Avrupa'da aşağıda göreceğimiz gibi, Üniteryanizm olarak devam etmiştir. Şunu da ilave etmek gerekir ki, 17. ve 18. yüzyıllarda Aryüsçülük özellikle İngiltere'de yeniden canlanmıştır; William Whiston, Sir Isaac Newton, Dr. Samuel Clarke gibi ünlü İngiliz bilim adamları Aryüsçü idiler.[210] 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'daki anabaptistçilerin çoğu da Aryüsçüydü.

Üniteryanizm (Unitarianism): Üniteryanizm, teslisi reddeden, Tanrı'yı tek, Hz. İsa'yı bir insan ve peygamber olarak kabul eden 16. yüzyılda ortaya çıkan bir akımdır. Bu akım ve taraftarları için ilk defa 1570 yılında türetilen *unitarius* kelimesi kullanılmıştır. Bu akımın, Transilvanya'daki Lescfalva kasabasında 1600 yılında alınan Diet kararında dini bir akım olduğu aynı isimle zikredilmiştir. İngilizce *Unitarianism* kelimesi bu Latince kelimeden

210 Foakes-Jackson (F. J.): "Arianism", ERE., c. I, s. 785.

gelmektedir. Katolik Kilisesi, Üniteryanizmi 1638 yılında resmen yasaklamıştır; ancak varlığını bugüne kadar sürdürmüştür.

"Tekçilik" anlamına gelen Üniteryanizm, aslında yeni bir akım değildir; Hıristiyanlığın doğuşundan beri var olan tevhitçi akımların ve özellikle de Aryüsçülüğün bir devamıdır. Bu yüzyılda tevhitçiliğin yeniden bu isimle canlanmasının aslında birçok neden vardı; bunların birisi, Erasmus'un 1516 yılında Yeni Ahit'in Yunanca metnini yayımlamasıdır. Erasmus, teslisçilerin dayanağı olan Yuhanna İncil'inin baş tarafındaki cümleleri metinden çıkarmıştı. Bu o zaman tartışmalara yol açmıştır. Bunun ikinci nedeni ise, Luther'in arkadaşı Martin Cellarius'un en eski Hıristiyan kaynaklarından anti-teslisçi bilgileri derlediği bir risaleyi neşretmesidir. Böylece alevlenen anti-teslisçilik, bu çağda Üniteryanizm ismiyle devam etmiştir. Şimdi bu akımın gelişimini ve temsilcilerini ana hatlarıyla tanıtmaya çalışacağız.

♦ *Servetyanizm (Servetianism):* Üniteryanizmin ilk temsilcisi Michael Servetus'tur. 1511 yılında İspanya'nın Tudela şehrinde doğmuştur. Saragossa ve Toulouse'da teoloji ve tıp eğitimi görmüştür. Arapça öğrenen Servetus, İbn Nefs'in kan dolaşımını anlattığı tıp risalesini Latinceye çevirmiştir. Servetus, 1531 yılında yazdığı "De Trinitatis Erroribus" adlı eserinde teslisin terk edilmesini teklif etmiş ve bu dogmanın gayridiniliğini ve gayriakliliğini ortaya koymuştur. Eserin neşri ile Avrupa'da yer yerinden oynamıştır. Baskılar yüzünden önce Viyana'ya göç etmiştir. Orada doktorluk yaparken Roma Katolik Kilisesi'nin emriyle Viyana Engizisyon Mahkemesi Servetus'u tutuklamıştır; ancak bir seveninin yardımıyla Cenevre'ye kaçabilmiştir. Şehrin hükümdarı Kalvin engizisyoncudan daha katı çıkmıştı; Servetus, kitaplarıyla birlikte Cenevre meydanında 26 Ekim 1553 günü diri diri yakılmıştır.

Yukarıda zikredilen kitabında Servetus, teslisçileri ateist ve üç tanrıya inanan kâfirler ve müşrikler olarak tanımlıyordu. Teslisi, üç başlı şeytani bir canavara benzetiyordu.[211]

---

211 Wilbur (E. M.): *A History of Unitarianism*, Londra, 1948.

Yukarıdaki eserinden bazı cümleler şöyledir:

> Birlik adıyla ve sığıntısıyla bize gerçekte üç tanrı veya üç başlı bir tanrı musallat ettiler... Bunun için kendi anlayışlarına göre şahıslar olarak adlandırdıkları bu üçü kabul etmeleri, açıkça varlıkların, cevherlerin, özlerin ve hassaların çokluğunu kabul etmeleridir... Heyhat, bu teslis geleneğinin Muhammedci halkları ne kadar çok güldürdüğünü sadece Tanrı bilir. Yahudiler de, bizim bu uydurmaya bağlılığımızdan ürpermekteler ve bizim teslisteki bu saçmalığımıza gülmekteler... Sadece Müslümanlar ve Yahudiler değil tarladaki hayvanlar da bizimle alay etmektedirler... Bazıları benim Hz. İsa'ya peygamber dememden dolayı sarsıntı geçirdiler, çünkü onların ona bu sıfatı vermeleri vaki değildir. Hz. İsa'yı böyle gören herkesle Yahudilikle ve Muhammedilikle suçlayarak alay ederler, oysaki kutsal metinler ve eski yazarlar ona peygamber derlerdi.[212]

Servetus'un şehadet ateşi sönmedi; kısa sürede özellikle İspanya'da ve İtalya'da taraftar buldu. Napoli'de genç bir İspanyol olan John Valdes, etrafında oluşturduğu bir grupla yeniden kutsal metinleri incelemeye başladı ve bunu, 1541 yılında ölene kadar sürdürdü. Etrafındakilerden çoğu Servetusçu oldu. Hareket kısa zamanda Polonya, Macaristan, Almanya ve İngiltere'ye sıçradı.

♦ *Sosinyanizm:* Sosinyanizm (Socinianism), Francesco Maria Socinus'un anti-teslisçi hareketidir. F. M. Socinus (1525-1562), İtalya'daki Siena şehrinde Sozini lakaplı saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Gençliğinde bilim tahsil etmiştir. Çağının tartışmalarından etkilenerek teolojik konulara merak sarmıştır. Tanrı fikrini iyi algılayabilmek için Tevrat ve Kuran'ın asıllarından okunması gereğine kani olunca Arapça ve İbranice öğrenmiştir.

---

212 Parke (D. B.): *The Epic of Unitarianism*, Londra, 1957, s. 5-7.

Servetus gibi, onun fikirlerinden de etkilenen Socinus Üniteryanist inanca sahip olmuştur. İtalya'da Üniteryanist fikirleri gizlice yaymaya başlamıştır. Ancak, Venedik'teki gizli cemiyeti keşfedilince, taraftarlarının bir kısmı öldürülmüştür, kendisi ve bazıları kaçabilmişlerdir. Socinus, 1559 yılında Zürih'e gelmiş ve ölünceye kadar yaklaşık üç yıl orada yaşamıştır. Yeğeni Fausto Paolo Socinus (1539-1604) Polonya'ya göç ederek onun fikirlerini yayma fırsatı bulmuştur.

♦ *Davidçilik:* Francis David (1510-1579), Macaristan ve Balkan Üniteryanist hareketinin kurucusudur. Önce Katolik bir papaz olarak yetişen David, nihayet Lutherci ve Kalvinci olduktan sonra Polonyalı Üniteryanist hekim Blandrata'nın Kral John'u tedavi için saraya gelmesiyle ondan etkilenmiş ve Ünitaryanist olmuştur. Saray vaizi olan David, Kral John'u etkileyerek, 1569 yılında yapılan üçüncü Macar Sinod'unda uzun tartışmalardan sonra, Üniteryanizmin resmen tanınmasını sağlamıştır. Kendisi de artık bu akımın öğreticisi olmuştur. Balkanlar'daki tilmizlerinden ve taraftarlarından çoğu Türklerin bu ülkeleri fetihleri sonucu Müslüman olmuşlardır. Francis David bir eserinde Hıristiyanlığı doğru anlamak için Kuran'a müracaat etmek gerektiğini şöyle savunuyor:

> Kendisine tapanlara İsa'nın yardım etmeyeceğinin Kuran'da söylenmesi sebepsiz değildir, çünkü İsa tarafından öğretilenin zıddına onlar (Hıristiyanlar), onu Tanrı yerine geçirmiş oldular... Bizim İsa'ya ibadet etmemizi ve onu zikretmemizin gerekliliğini öğreten onlar kabahatlidirler; İsa'nın bizzat kendisi Baba'nın zikredilmesini öğretmiştir... Tanrı üç değil sadece Bir'dir...[213]

Burada bütün Üniteryanist akımları ve taraftarlarını anlatmamıza imkân yok. Bugün çoğunluğu Amerika ve İngiltere'de olmak üzere dünyada bir milyon civarında Üniteryanist vardır.

---

213 Reland (A.): *Treatise Concerning the Mohametsing*, Londra, 1712, s. 190.

Sadece ünlülerden bazılarının isimlerini zikretmekle yetinelim. İngilizler: John Biddle (1616-1662), meşhur filozof John Locke (1632-1704), Thomas Emlyn (1663-1741), Theophilus Lindsey (1723-1808), Joseph Priestley (1733-1804), Lant Carpenter (1780-1840), James Martineau (1805-1900) ve James Drummond (1835-1918). Amerikalılar: Jonathan Mayhew (1720-1766), Charles Chauncy (1705-1787), William Ellery Channing (1780-1842), Theodore Parker (1810-1860), Ralph Waldo Emerson (1803-1882) ve Ch. W. Eliot (1869-1909).

♦ *Kathariler (Kasariler):* Teslisi kabul etmeyen önemli bir Hıristiyan akımı da, Kasariler (Cathari [Kathari]) denilen kimselerin mezhebidir; yani Catharizm (Kasarizm [Katharizm]) akımıdır. Cathari kelimesi, saf ve temiz kimseler anlamına Yunanca Katharos kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla Kasari, dini anlamda Hıristiyan puritanları demektir.

Kasari veya Kasaristler, farklı zamanlarda farklı ülkelerdeki ayrı bir puritanist mezhebe bağlı kimseler için kullanılmıştır. Bulundukları ülkelere göre Kasari kelimesi farklı şekiller almıştır. Örneğin İtalya'da "Cazzari" ve "Gazzari", Almanya'da "Ketzer", Fransa'da "Piphili" ve "Piphles" gibi genel isimlerle anılmışlardır. Bundan başka Kasariler bulundukları farklı bölge ve şehirlere, din liderlerinin isimlerine, mesleklerine göre şu farklı isimlerle de anılmışlardır: "Arians", "Tesserants", "Textores" (Kasarilerden bazıları iplik ve yumak ticareti yaptıkları için), "Waldenses", "Arnoldistae" (Brescialı Arnold'tan dolayı), "Speronistae" (Bişop Speronelu Robert'tan dolayı), "Albanenses" (Arnavutluk'tan dolayı), "Bajolenses" veya "Bagnolenses" (İtalya'daki Bagnolo'dan), "Concorrezenses" (Lombardi'deki Concorrezo'dan), "Tolosani" (Fransa'daki Toulouse'dan), "Bulgari" veya "Bugri" veya "Bougres" (Bulgarya'dan), "Albigenses" (Fransa'daki Albi'den), "Pauliciani" ve bunun bozuk şekilleri olan "Publicani" ve "Poplicani". Kasariler için bu isimlerin dışında daha başka isimler de kullanılmıştır. Ancak hepsini burada saymaya gerek görmüyoruz.

Bu Kasari mezhep veya akımının ilk defa ne zaman nerede çıktığı konusunda çok farklı görüşler olduğu gibi, fikri menşeleri hakkında da tartışmalar vardır. Teslisçi Hıristiyan kaynakları, Katharileri zaman zaman güçlü rakipler olarak gördükleri için, onlardan sapık, Ortadoğu'nun gnostik hareketlerinden beslenmiş kimseler olarak bahsederler; onlar hakkında pek fazla gerçekçi tarihi bilgiler vermezler.

Doketizm mezhebi içerisinde kabul edilen ve 3. yüzyılda Novatianslar olarak bilinen Hıristiyanlara da "Kathari" denildiği için, Katharilerin onlarla tarihi bir bağları olduğu söylenebilirse de, bu ihtimal pek güçlü kanıtlara sahip olamaz; çünkü özellikle aşağıda kısaca anlatacağımız teolojik görüşleri bu ilişkiyi kurmaya manidir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Katharilere verilen isimlerden biri "Arians"tır; yani "Aryüsçüler". Katharilerin teolojik görüşleri dikkate alındığında, gerçekten onların, daha önce 4. ve 5. yüzyıllarda Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkmış ve hatta küçük krallıklar da kurmuş olan Aryüsçü kavimlerin bir devamı olduğu söylenebilir. Bu Aryüsçü kavimler, Roma Kilisesi ve Roma İmparatorluğu'nun baskıları yüzünden ya Katolikleştirilmiş ya da kılıçtan geçirilmişti. Ancak Halk Aryüsçülüğü denilen bu akım, 8. ve 9. yüzyıllarda önce Edirne bölgesinde ve Bulgaristan'da yeniden canlanarak müteakip yüzyıllarda bütün Avrupa'da yayılmaya başlamıştır. İşte bunun için, Katharilere Bulgaristan'a nispetle verilen isimler arasında yukarıda zikrettiğimiz "Bugri", "Bulgari" ve "Bougres" isimleri vardır.

Farklı isimlerle farklı mekânlarda ve zamanlarda yaşayan Katharilerin en önemli ortak inançları, teslis dogmasını ve Roma Kilisesi'ni kabul etmemeleridir. İsa'nın ve Kutsal Ruh'un tanrılıklarını inkâr etmişlerdir. Zühd hayatı yaşamışlardır. Zaman ve mekâna göre gnostisizm gibi farklı cereyanların etkisinde kalmış iseler de, Katarilere temel teolojik öğreti bakımından bir halk Aryüsçülüğü olarak bakılabilir. Bu arada onların ilk çıktıkları Bulgaristan bölgesinde daha önce yaygın olan Makedonyanizm mezhebinden etkilendikleri

gibi, bazı yazarlar İslam'dan da etkilenmiş olduklarını söylüyorlar.[214] Genelde Avrupa'da ve Balkanlar'da 15. yüzyıla kadar yaşayan Katharilerin, bu yüzyıldan itibaren çoğu Katolik olmuştur; özellikle Bosna, Arnavutluk, Macaristan, Yunanistan ve Bulgaristan gibi Balkan ülkelerindekiler de Türklerin fetihlerinden sonra Müslüman olmuşlardır. Şimdi kısaca Katharilerin iki özel akımından bahsedelim.

Bogomiller: Bogomiller (Bogomilae), Edirne ve Bulgaristan bölgelerinde 8. yüzyılda ortaya çıkan ilk Kasarilerdir. Bogomillerin çoğunluğu Bulgarlardan ve Slavlardan oluşuyordu. Bogomil kelimesinin menşei ve anlamı hakkında farklı açıklamalar vardır. Kelimenin Slavca Bog (Rabb) ve milui (rahmet sahibi) kelimelerinden oluştuğu söylenir ki buna göre Bogumil "Rahmetli Rab" demektir. Başka bir görüşe göre, "Bogomil" kelimesinin farklı bir telaffuzudur ki "Tanrı'nın Sevdiği Kul" anlamına gelir. Diğer bir açıklamaya göre ise Bogomil, Bulgar kralı Tsar Peter (927-968) zamanında yaşayan ve bu mezhebi kuran bir papanın ismidir.[215]

Bogomiller, Mezmurlar ve Peygamberler dışındaki Eski Ahit metinlerini kabul etmezler; Yeni Ahit metinlerinden Yuhanna metnine önem verirler. Yeni Ahit metinlerindeki özellikle İsa Mesih ile ilgili ifadeleri sembolik ve mecazi olarak değerlendirirler. Sabellius ve Arius etkisiyle Tanrı, gerçekte tek Tanrı'dır; Oğul ve Kutsal Ruh denen tanrılar ayrı varlıklara sahip tanrılar değildir. Oğul, Tanrı'nın kelamını, Kutsal Ruh da Tanrı'nın ruhunu temsil eden sembollerdir.

Albigensesler: Albigensesler 12. ve 13. yüzyıllarda Güney Fransa'da ortaya çıkan Kasarilerdir. Bu Kasarilere Albigenses ismi, 1163 yılında toplanan Tours Konsili'nde verilmiştir. Albigenses (Albigalılar) ismi, Fransa'nın bugünkü Tarh şehrinin Latince ismi olan Albiga'dan türetilerek verilmiştir; çünkü Albigensesler yoğunlukla bu şehirde yaşıyorlardı.

214 Weber (N. A.): "Albigenses", C. E., c. 1, s. 1.

215 Leger (L.): "*L'Hérésie des Bogomiles es Bosnie et en Bulgarie au Moyen Âge*", Revue des Questions Historiques, 1870, s. 479-517.

Aryüsçüler olarak Albigenseslerin veya Kasarilerin aslında Albiga'da ve diğer Güney Fransa şehirlerinde 5. ve 6. yüzyıllardan itibaren varlıklarından bahsedilebilir. Çünkü Güney Fransa o yüzyıllarda Aryüsçü Gotlar ve Vizigotlar tarafından istila edilmişti. Özellikle Bogomil akımının tesiriyle Albigensesler 12. ve 13. yüzyıllarda güçlü bir akım halini almışlardır.

Diğer Kasariler ve Bogomiller gibi Albigensesler de, Hz. İsa'nın tanrılığını kabul etmezler; onun diğer insanlar gibi Tanrı'nın bir yaratığı olduğuna inanırlar. Enkarnasyon fikrini de kabul etmezler. Roma Kilisesi'ne karşıdırlar. Bu kilisenin diğer öğretilerini de reddetmişlerdir. Hıristiyanların Müslümanlarla yaptıkları Haçlı Savaşlarını fırsat bilerek 12. ve 13. yüzyıllarda Roma Kilisesi'ne başkaldırmışlar fakat başarılı olamamışlardır. Neticede kitlesel ölüm cezalarına çarptırılmışlardır. Bu yüzden 14. yüzyılın sonlarına doğru varlıklarını yitirmişlerdir.

♦ *Lorberyanizm:* Almanya'nın Graz şehrinde ortaya çıkan teslissiz bir dini cemaat da Lorberianlardır. Bu cemaatin kurucusu Jacob Lorber'dir (1801-1864). Müzikçi olan Lorber, Tanrı'dan vahiy aldığını iddia etmiş ve aldığı vahiyleri 25 ciltlik bir külliyatta toplamıştır. Külliyatın kutsal metin olarak kabul edilen kısmı "Grosse Evangelium Johanis" (Büyük Yuhanis İncil'i) adıyla 10 cilt halinde ölümünden sonra yayınlanmıştır. İsa'nın hayatının anlatıldığı bu eser, muhteva bakımından mevcut kutsal metinlerden büyük ölçüde farklıdır.

Lorber'e göre İsa Tanrı değildir ve tamamen insandır. "Diğer kiliselerin İsa'ya tanrılık izafe etmeleri yanlıştır," der. Ona göre, İsa faziletleri ile Tanrısal Nur'a kavuşmuştur. Lorber ve 45.000 kadar taraftarı teslis dogmasını kabul etmezler.[216] Burada son olarak teslis dogmasını reddeden bazı modern Hıristiyan akımlarının isimlerini zikredelim. Bu

216 Sarıkçıoğlu (E.): *Dinler Tarihi*, 4. baskı, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2002, s. 400; Reller (H.): *Handbuch Religiöse Gemeinschaften*, 2. baskı, Gütersloh, 1979, s. 170-182.

akımlar teslisi reddetmekle birlikte Hıristiyan olduklarına inanırlar; çünkü kendilerini İznik Konsili öncesi Hıristiyanlığın mirasçıları olarak görürler. Bunların önemlileri şunlardır: Son Zaman Azizlerinin İsa Mesih Kilisesi (The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints), Yehova Şakirtleri, Christadelphians, Tanrı'nın Yaşayan Kilisesi (Living Church of God), Hıristiyan Bilimciler (Christian Scientists), Unification Church, Branhamists, Frankists, Oneness Pentecostals ve Iglesia in Cristo.

13. Modern Batı Filozoflarının Teslisi Reddi

Neredeyse bütün Batılı filozofların Tanrı tasavvuru felsefidir; teslis dogmasının Tanrı tasavvuruyla hiçbir ilgisi yoktur. Bilindiği gibi, Descartes ile başlayan modern Batı felsefesi, özellikle Aydınlanma felsefesi bir yönüyle felsefi açıdan Hıristiyanlık tenkitçiliği olarak gelmiştir; hatta Hıristiyanlığı tamamen reddeden filozoflar olmuştur. Bu gerçeği Nietzsche şöyle ifade eder: "Temelde bütün Batı felsefesi ne yapıyor? Descartes'tan beri bütün filozoflar Hıristiyan doktrininin ön kabulüne bir saldırı yapmışlardı. Modern felsefe, epistemolojik bir şüphecilik olarak gizli veya açık olarak Hıristiyan karşıtlığıdır."[217]

Batı'da filozofların bilim, felsefe ve mantık açısından kutsal metin, itikat ve ayinler olarak Hıristiyanlık ve Yahudilik tenkidi ve reddi, Leo Strauss'un da tespit ettiği gibi, İbn Rüşd'ün ortaçağdan itibaren Batı'ya tesiriyle ortaya çıkmıştır ve bu, Batı felsefesinde adeta bir gelenek oluşturmuştur. O şöyle der: "Batı Hıristiyanlığı içerisinde yaklaşık beş yüz yıl aktif olarak devam etmiş olan bir gelenek, bu tip tenkitçiliği İbn Rüşd'e dayandırır."[218] Gerçekten 12. yüzyıldan itibaren İbn Rüşd felsefesinin Batı'ya tesiriyle, "Latin İbn Rüşdçüler" denilen bir sınıf felsefeci or-

---

217 Nietzsche: *Beyond Good Evil*, İngilizce çev. R. J. Hollingdale, Londra, Penguin Classics, 1975, s. 62.

218 Strauss (L.): *Spinoza's Critique of Religion*, terc. E. M. Sinclair, New York, Schocken Books, 1982, s. 47.

taya çıkmıştır; bunların en önemli temsilcisi, Siger de Brabant'tır. Bu İbn Rüşdçüler, Kilise ve Hıristiyanlık ve bu arada Yahudilik için büyük bir tehlike oluşturmuşlardır. Başta Siger de Brabant olmak üzere birçoğu kilise tarafından öldürülmüş ve öğretileri yasaklanmış olmasına rağmen akım her geçen gün daha da güçlenmiş; bu iki tip tenkitçi ve reddedenler, İbn Rüşd felsefesi veya onun adına geliştirdikleri felsefeleriyle Hıristiyanlık ve Yahudilik dışı bir metafizik oluşturmuşlardır.

Bu tenkitlerin önemli bir konusunu, geleneksel teslisin reddi teşkil eder. Teslisi eleştiren ve reddeden filozofları iki sınıfa ayırmak mümkündür. Birinci sınıf filozoflar, geleneksel teslisi kabul etmeyip, Aryüsçülüğü ve Üniteryanizmi savunanlardır; bunların arasında Newton, John Locke ve S. Clarke gibi ünlü bilginler ve filozoflar vardır. İkinci sınıf filozoflar ise, teslis dogmasını reddedip, yerine Hıristiyanlık dışı felsefi veya dini inançlar benimseyenlerdir. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz filozoflar bu ikinci sınıfa girenlerdir. Bunlardan burada örnek olarak Spinoza'dan, Nietzsche'den ve Tolstoy'dan kısaca bahsedeceğiz.

a) Spinoza

Spinoza (1632-1677), Batılı filozoflar ve bilim adamları arasında, Kutsal Kitap ve inanç bağlamında Yahudi-Hıristiyan geleneğini tenkit ve reddedenlerin ne ilki ne de sonuncusudur; fakat onların en köktencilerinden biridir. Spinoza'dan önce Yahudi ve Hıristiyan düşünürler arasında bu dinleri tenkit ve reddetme bir gelenek halini almıştı. Uriel da Costa, Isaac de la Peyrère, Juan de Prado, Thomas Hobbes, M. Servetus ve Giordano Bruno gibi düşünürler, Spinoza'dan önce Yahudi ve Hıristiyanlığın bilim ve felsefe açısından tenkitini veya reddini yapanlardan bazılarıdır.

Spinoza, Portekiz'den Hollanda'ya göç etmiş Yahudi bir ailenin çocuğu olarak 1632 yılında Amsterdam'da dünyaya gelmiştir. Babası Michael de Espinoza, 1649-1650 yıllarında kendilerine "Muhammed'in Dağ Kelebeği" (Parnassim du Mahamad) deni-

len üç kişiden biriydi;[219] oğlunu haham olarak yetiştirmek için ona teoloji eğitimi aldırtır. On yıldan fazla teoloji eğitimi alan ve kutsal metinler (Kitab-ı Mukaddes) üzerinde çalışmalar yapan Spinoza, 1654 yılında babasının ölümü üzerine söz konusu eğitimini bırakıp felsefe eğitimine yönelir. Köktenci bir Yahudilik ve Hıristiyanlık tenkitçisi olarak hayata atılan Spinoza'yı 27 Ağustos 1656 yılında Yahudiler aforoz ederler ve Hollanda Yahudi toplumundan tardedilir. Nihayet fakirlik içerisinde La Haye'de 1677 yılında vefat eder.

Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'i ve teslis dogmasını reddettiği için Yahudiler ve Hıristiyanlarca "ateist", "materyalist", "dinsiz" gibi sıfatlarla nitelendirilmiştir. Gerçekte Spinoza Yahudi-Hıristiyan geleneğinin Tanrı tasavvurunu reddetmekle birlikte Tanrı'nın varlığını, peygamberliği kabul eden bir filozoftur. Bazı felsefe tarihçileri Spinoza'yı bir panteist olarak görmekle birlikte Hegel başta olmak üzere bazı filozoflar buna itiraz ederler; en azından onu sıradan bir panteist gibi görmek istemezler. Konumuz Spinoza'nın Tanrı anlayışını burada tartışmak olmadığından daha fazla üzerinde duracak değiliz. Fakat en azından şu söylenebilir ki, onun Tanrı tasavvuru Batı felsefesinin Tanrı tasavvurlarından biridir ve bizce teistik bir anlayıştır.

Esas konumuz olan Spinoza'nın Kitab-ı Mukaddes'i ve teslis dogmasını reddine dönelim. Spinoza, "Apologia" ve "Tractus Theologica-Politicus" adlı eserleri ile bazı kimselere yazdığı mektuplarında hasreten Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kutsal metinlerini eleştirmiş ve reddetmiştir. Apologia, onun muhtemelen 1656 yılından sonra İspanyolca kaleme aldığı bir eserdir ve bugün ona kayıp gözüyle bakılmaktadır. Denildiğine göre, ortaya çıkaracağı tehlikeyi gören arkadaşlarının tavsiyesi üzerine eseri bizzat Spinoza yok etmiştir veya gizlemiştir. Fakat oradaki fikirlerini kısmen, daha sonra 1670 yılında yayınlanan

---

219 Revah (I. S.): *Spinoza et le Dr. Juan de Prado*, Paris-La Haye, Monton et Cie., 1959, "Etudes Juives, I", s. 11. Kelime olarak "Muhammed'in Dağ Kelebeği" denilen bu ifadenin deyim veya bir unvan olarak ne anlama geldiği hakkında şimdiye kadar tam bir bilgi edinemedik.

ikinci eseri Tractatus'ta yeniden ele almıştır. Utrecht'te teoloji profesörü olan Salomon Von Til, 1684 yılında bu konuyu şöyle anlatmaktadır:

> Sonra, dinin bu düşmanı (Spinoza), Eski Ahit'in ve Yeni Ahit'in kitaplarının otoritesini yıkma küstahlığını gösteren ilk kişi oldu ve dünyaya insanlığın girişimiyle bu yazıların defalarca nasıl tahrif ve tebdil edildiğini ve onların ilahi yazı mertebesine nasıl yükseltildiğini göstermeye çalıştı. Bu fikirleri daha teferruatlı olarak Eski Ahit'e karşı, "Yahudiliği Terkin Savunması" adlı İspanyolca yazılmış bir tezinde ortaya koymuştur; fakat arkadaşlarının tavsiyesi üzerine sakladı ve bu şeyleri daha kısa ve özet olarak 1670 yılında *Tractatus Theologico-Politicus* adıyla daha sonra yayımladığı başka bir eserine sokuşturdu.[220]

Gerçekten, Salomon Von Til'in de ifade ettiği gibi, Apologia elimizde olmamakla birlikte Tractatus, Spinoza'nın Kitab-ı Mukaddes ve teslis hakkındaki görüşlerini anlamak için yeterlidir. Spinoza, Tanrı'nın peygamberler aracılığıyla vahiy yoluyla konuştuğunu ve insanlara dinler gönderdiğini kabul eder ve Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya birer peygamber olarak bakar: "Peygamberlik veya vahiy, Tanrı tarafından insana bazı konularda gönderilmiş kesin bilgidir."[221] Spinoza, Tanrı'nın Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya peygamberlere genelde rüya yoluyla ve melek aracılığıyla vahiy gönderdiğini söyler; ancak buna ilaveten Hz. Musa'ya bir kere sözlü ve sesli bir vahiy geldiğini belirtir. Hz. İsa'ya gelen vahyin daha özel olduğunu kabul ederek, bunun Tanrı'nın zihninden Hz. İsa'nın zihnine aracısız doğrudan bir sezgi yoluyla olduğunu söyler; yani Tanrı'nın ses ve rüya yoluyla değil doğrudan onun zihnine vahyettiğini ileri sürmektedir.[222]

---

220 Revah (I. S.): *Age.*, s. 40.

221 Spinoza: Theological-Political Treatise, Complete Works, İngilizce çev. S. Shirley, yayınlayan M. L. Morgan, Indianapolis-Cambridge, Hackett Publishing Company, 2002, s. 394.

222 Spinoza: *Age.*, s. 398, 431.

Bununla birlikte, Spinoza eldeki Kitab-ı Mukaddes'in, yani Eski Ahit ve Yeni Ahit kutsal metinlerinin, Hz. Musa'ya ve de Hz. İsa'ya gönderilen vahiyleri içeren metinler olmadığını söyler. Yani başka bir ifadeyle bugünkü kutsal metinlerin hiçbirinin Tanrı Kelamı olmadığını iddia etmektedir. Spinoza bu fikrini birçok nedene dayandırır ki bunlar şöyle özetlenebilir: Kitab-ı Mukaddes metinlerinin iç çelişkileri ve tezatlıkları vardır. Onlarda rivayet edilen tarihi olayların bir kısmı tarihen doğru değildir veya gerçek tarihi vakalara uygun değildir. Metinlerde söylenen birçok şey bilime ve akla aykırıdır. Orijinal kutsal metinleri Yahudiler ve Hıristiyanlar bozmuşlar ve kendi keyfi anlayışlarına göre değiştirmişlerdir.[223]

Kısacası Spinoza üzerine bilimsel çalışma yapanlardan Leo Strauss'dan P. Vernière ve J. Préposiet'e kadar birçok kimsenin de ifade ettiği gibi, Spinoza için Kitab-ı Mukaddes insan menşeli bir kitaptır; ilahi ve kutsallığı olan bir kitap değildir; bu yüzden insanın yazdığı herhangi bir kitap gibi sıradandır. L. Strauss: "Onun (Spinoza) için Tevrat, tamamen insan menşelidir."[224]; P. Vernière de Spinoza için kutsal kitabın ne ifade ettiğini, "Kitab-ı Mukaddes artık Kitap değildir; insan seviyesine sokulmuş bir kitaptır ki, Origen ve Salluste'un bir metni gibi tarihin ve filolojinin dikkatli araştırmalarına boyun eğmelidir," sözleriyle belirtir.[225]

Spinoza'nın kendi ifadesiyle herhangi bir "eski kitap" gibi Kitab-ı Mukaddes'i anlamaya yönelik geliştirdiği tarihi tenkitçilik ve filolojik analiz yöntemleri, Spinoza'dan övgüyle bahseden ve ondan etkilenen F. Schleiermacher gibi Protestan teologlarının bugün tarihselcilik ve hermeneutik olarak bilinen kutsal metni incelemelerine temel teşkil etmiştir. Spinoza'ya göre, Kitab-ı Mukaddes ilahi olmayınca, ondaki veya onun yorumuyla ortaya ko-

---

223 Spinoza: *Age.*, Önsöz (s. 388-394; 5.-15. Bölümler.) Ayrıca *bkz.* Strauss (L.): *Age.*, s. 113-146, 251-268.

224 Strauss (L.): *Age.*, s. 18.

225 Vernière (P.): *Spinoza et la Pensée Française avant la Révolution*, Paris, PUF., 1954, c. I, s. 122. Benzer ifadeler için *bkz.* Préposiet (J.): *Spinoza et la Liberté des Hommes*, Paris, Gallimard, 1967, s. 60-64, 152 vd.

nulan öğretiler de doğal olarak insani olacaktır. İşte bu bağlamda Spinoza, teslis dogmasını da Hıristiyanlık adına Hıristiyanların ortaya koydukları bir öğreti olarak görmektedir ve Tanrı hakkında gerçekliği olmayan bir doktrin olduğundan hareketle reddetmektedir. Şimdi kısaca bu konu üzerinde duralım.

Önce, Alfred Burgh adlı bir Hıristiyan'ın Spinoza'ya Florence'dan 3 Eylül 1675 tarihinde gönderdiği bir mektuptan alıntılar yapalım:

> Senin zihninin berraklığı ve keskinliği için geçmişte sana ne kadar hayranlık duyduysam şimdi de o kadar senin için feryad ü figan ediyorum ve gözyaşı döküyorum sen, Mesih'in, yaşayan Tanrı'nın oğlu olduğunu Tanrı'nın onu insan olarak bedenleştirmesini inkâr ediyorsun...
> Fakat dahası, Hıristiyan dininin gerçek temeli olan olgusal hakikat meselesine gelelim. Eğer sen doktrinde, bilgide, gerçekten övgüye layık güvende ve kâmil hayatlarında şimdi ve geçmişte senden çok üstün binlerce insanın dahil olduğu on binlerce insanın ortak görüşünün delaletine dikkat etsen, onu basitçe nasıl inkâr edecektin? Tek bir sesle ortaklaşa onların hepsi, yaşayan Tanrı'nın enkarnasyon oğlu Mesih'in acı çekerek çarmıha gerildiğine, insanlığın günahı için öldüğüne, tekrar dirildiğine, şekil değiştirerek Kutsal Ruh ve ezeli Baba yanında Tanrı olarak gökte hüküm sürdüğüne inanırlar. Filozof kendine gel, hikmetinin sapkınlığını kabul et, senin hikmetin deliliktir. Dik kafalılık yerine alçakgönüllülüğü tercih et; böylece şifa bulabilirsin. Kutsal Teslisin Mesih'ine dua et... Kilise'nin teologlarını ve kutsal babalarını oku...[226]

Alfred Burgh görüldüğü gibi, söz konusu mektubunda Spinoza'nın açıkça teslisi ve enkarnasyonu inkâr ettiğini dile getirmektedir. Şimdi bunları Spinoza'nın kendi ağzından dinleyelim. Önce Spinoza Kitab-ı Mukaddes'te akli ve mantıki bir Tanrı tasavvuru oluşturacak kavramların ve ifadelerin olmadığına

---

226 Spinoza: Letter 67, Complete Works, s. 921-928.

inanmaktadır; varsa da ya bunlar insanı antropomorfik bir Tanrı düşünmeye sevk etmektedir ya da anlaşılmaz haldedirler: "Kendi adıma hiç şüphesiz ve tam manasıyla itiraf ederim ki, yıllarca incelemesini yapmama rağmen Kutsal Metinleri anlamıyorum."[227] Spinoza şunu ilave ediyor: "Kendi adıma diyorum, ben Tanrı'nın ezeli sıfatlarından herhangi birini Kutsal Kitap'tan ne öğrendim ne de öğrenebildim."[228]

Sonra Spinoza Hıristiyanların teslis dogmasının anlaşılmaz olduğunu açıkça belirtir:

> Fakat burada okuyucuyu uyarmam gerekir ki, ben Mesih hakkında bazı kiliselerin müdafaa ettikleri doktrinlerden kendimi tamamen uzak tutuyorum, onları inkâr etmiyorum; bütün samimiyetimle *onları* anlamadığımı ifade etmeliyim. Söylediklerimi, bizzat Kutsal Metin'den topladım. Hiçbir yerde Tanrı'nın Mesih'e göründüğünü veya onunla konuştuğunu okumadım...[229]

Nihayet Spinoza, Hz. İsa'nın Tanrı olamayacağını fakat bir peygamber olduğunu, ancak sıradan bir peygamber olmadığını söyler ve enkarnasyonu kabul etmez. Bunları yine Spinoza'nın kendi ağzından dinleyelim:

> Netice itibarıyla kurtuluş için Mesih'i enkarnasyona göre tanımak gerekmez, onun Tanrı'nın ezeli oğlu olması tamamen başka bir şeydir; bunun anlamı, Tanrı'nın ezeli hikmetinin her şeyde, özellikle de insan zihninde ve daha özel olarak da İsa Mesih'te tecelli etmesidir... Bazı kiliselerin "Tanrı insan şeklini almıştır" şeklindeki ilave öğretilerinden onların ne demek istediklerini anlamadığımı sözsel olarak belirttim; hatta gerçeği söylemek gerekirse, birinin bana çember kare şeklindedir demesi, Tanrı'nın insan şeklini almasını söylemesinden daha mantıklı görünmektedir.[230]

---

227 Spinoza: Letter 21, Complete Works, s. 822.

228 Spinoza: *Age.*, s. 827.

229 Spinoza: Theological-Political Treatise, Complete Works, s. 398.

230 Spinoza: Letter 73, Complete Works, s. 943.

Dolayısıyla Spinoza, Hıristiyanlara Hz. İsa'nın Tanrı'dan vahiy almış bir peygamber olduğunu söyleyerek, bunun ötesinde ona bir Tanrı gibi inanmanın saçmalık olduğunu ifade ediyor. Hıristiyanların yanılgıları, Spinoza'ya göre, Hz. İsa'ya Tanrı'nın eski peygamberlerden farklı bir şekilde vahyetmesidir; bu farklılığı şöyle izah eder: Tanrı önceki peygamberlere hep rüya yoluyla, semboller ve suretler aracılığıyla vahyetmiş olduğu halde Hz. İsa'ya doğrudan mana olarak vahyetmiştir. Hz. İsa'nın yetkin zihni vahyin gerçeklerini böyle doğrudan anlamıştır. İşte Spinoza'ya göre Hz. İsa'nın vahiy olgusuna bu kadar yakınlığı, kutsal metin yazarlarınca "Tanrı'nın Oğlu" nitelemesine ve Yuhanna'nın onu Logos olarak anmasına sebep olmuştur; yoksa Tanrı'nın kelamı veya Logos'u (Hikmet) bedenleşerek "Tanrı İsa" olmamıştır."[231]

b) Nietzsche

Nietzsche (1844-1900) bugüne dek gelmiş geçmiş en hiççi (nihilist), hatta tek hiççi filozoftur. Bu ünlü Alman filozofunun felsefesi neyin ve kimin hiççiliğidir? Bugüne kadar Nietzsche'nin hiççiliğinin çok farklı yorumları yapıldı; M. Heidegger'den K. Jaspers'e kadar, ki bunlara T. J. J. Altizer, Gadamer ve G. W. Knight da dahildir, bazı yazarlar her şeye rağmen Nietzsche'yi bir Hıristiyan, reformcu bir Hıristiyan, samimi bir Hıristiyan, hatta gizli bir Hıristiyan olarak görmüşlerdir. Buna karşılık bazıları ise onu, saf bir nihilist, materyalist ve ateist olarak değerlendirmişlerdir; bu sınıf arasında J. P. Sartre, G. Deleuze, S. Kofman, J. Moltman ve benzerleri vardır. Fakat her iki sınıf yorumcunun sonuçlarının tam olarak Nietzsche'yi yansıtmadığını söylemeliyiz. Birinci yorum şekli Nietzsche'nin Hıristiyanlık ve Hıristiyan zemınini kamuoyu nezdinde hafifletmeye yönelik bir girişimden ibarettir.[232] İkinci yorum şeklinin hatası ise, Nietzsche'yi bü-

---

231 Spinoza: Theological-Political Treatise, Complete Works, s. 398-399, 431.

232 B. D. Ingraffia, "Nietzsche ve Hıristiyanlık" adlı uzunca makalesinde bu yorumun tutarsızlıklarını ve çelişkilerini ortaya koymaktadır; *bkz.*

tün kültürlerin ve Tanrı tasavvurlarının nihilisti ve ateisti gibi ortaya koymasıdır. Georges Bataille'in yargısı ile Nietzsche'nin ateizmi veya nihilizmi, gerçekte Tanrı'yı bilen ve gören bir insanın ateizmi ve nihilizmidir.[233] O halde Nietzsche'yi doğru değerlendirebilmenin en önemli ön şartı, onun hangi kültürün ve dinin nihilisti olduğu ile kendisinin nasıl bir Tanrı bildiğinin tespitidir. Biz burada konumuz açısından daha çok Nietzsche'nin nihilizminin konusu olan kültürün dini ve onun Tanrı tasavvuru üzerinde duracağız. Başta sorduğumuz soruyu tekrar soracağız: Nietzsche'nin hiççiliğinin ve ateizminin konusu nedir?

Nietzsche'nin nihilizmi ve ateizmi, kendi ifadesiyle "Hıristiyanlığın lanetlenmesi"dir; Nietzsche şöyle der: "Hıristiyanlığı lanetliyorum, hiçbir zemmedicinin asla ifade etmediği zemmetmelerin en kötüsüyle kiliseyi zemmediyorum. Benim için kilise, hayal edilebilecek en büyük fesattır."[234] Çünkü nihilizmin Hıristiyanlık olduğunu bizzat Nietzsche'nin kendisi "Deccal" adlı eserinde şu cümleleriyle belirlemektedir:

> Hıristiyanlık, acıma (pitié) dini olarak adlandırılır (Nietzsche, acımanın ne anlamlara geldiğini açıkladıktan sonra) daha da ileri giderek acımayı bütün faziletlerin temeli ve menşei olarak en yüce fazilet yaptılar, fakat bunun nihilist olan ve hayatın olumsuzlamasını öğretmek için var olan bir felsefenin görüş açısıyla yapıldığını asla unutmamak gerekir. Schopenhauer haklıydı: Acımayla hayat inkâr edildi, inkâr edilmiş olmaya en layık olarak görüldü. Acıma, nihilizmin pratiğidir. Acıma sizi yokluğa (le réant) inandırır Hastalıklı modernitemizin ortamında hiçbir şey, Hıristiyan acımasından daha pis değildir.[235]

Nietzsche ve Din, çev. A. Demirhan, 2. baskı, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2002, s. 109-180.

233 *Bkz.* Dionys Mascolo'nun R. Raüvini'nin Antéchrist'in Fransızca tercümesine yazdığı Önsöz; Nietzsche: *L'Antéchrist*, Hollanda, 1967, s. 26.

234 Nietzsche: *L'Antéchrist*, s. 190.

235 Nietzsche: *L'Antéchrist*, Fransızca terc. R. Rovini, Hollanda, 1967, s. 82-84.

Görüldüğü gibi neredeyse bütün eserlerinde anlattığı nihilizm, Nietzsche'nin kendi felsefesi ve doktrini değil, Hıristiyanlıktır. Nihilizmin ve ateizmin, Hıristiyanlık olduğunu, nihilistin Hıristiyan olduğunu Nietzsche daha açık bir şekilde birçok defa tekrarlar; bunlardan olan şu cümlelerini okuyalım: "Bütün ateizmin ve nihilizmin kaynağı Hıristiyanlıktır ve bütün Hıristiyanlık yoklukta yüzer."[236] "Nihilist ve Hıristiyan: Aynı şeydir, hatta daha fazla..."[237]

Nietzsche'ye göre Hıristiyanlık niçin nihilizmdir? Bu soruya verdiği cevaplardan önce, Nietzsche'nin iki Hıristiyanlık anlayışı olduğunu söylememiz gerekir. Birincisi, onun ilk Hıristiyanlık dediği bizzat Hz. İsa'nın Hıristiyanlığıdır; tarihte sadece tek bir Hıristiyan olmuştur; o, Hz. İsa'dır; tek İncil vardır; bu, Hz. İsa'ya vahyedilen İncil'dir. Bu gerçek Hıristiyanlığın ne kilisesi ne de Papalığı vardır. İkinci Hıristiyanlık, Aziz Pavlus ile oluşturulan ve tarihte geliştirilen Hıristiyanlıktır. Daha doğrusu Aziz Pavlus ile bozulmaya başlayan Hıristiyanlıktır. Barnaba'ya göre olduğu gibi Nietzsche'ye göre de Aziz Pavlus, Hz. İsa'nın Hıristiyanlığını bozan en büyük ve ilk bozguncudur. O halde ikinci Hıristiyanlık, Pavlus geleneğine bağlı olan Papalık ve Kilise'nin Hıristiyanlığıdır.[238]

Birinci Hıristiyanlığa göre, ne Kilise, ne Papalık, ne de Hıristiyanlar Hıristiyandır. İkinci Hıristiyanlığa, yani Kilisenin ve Hıristiyanların Hıristiyanlığına göre de, Hz. İsa asla Hıristiyan değildir. Nietzsche'ye göre nihilizm ve ateizm olan, onların kaynağı olan Hıristiyanlık, işte bu ikinci Hıristiyanlıktır. Aziz Pavlus'un ve Hıristiyan teologlarının tarihte oluşturdukları bu ikinci Hıristiyanlığın, akidesinden ahlak öğretilerine kadar her yönüyle ve her şeyiyle niçin nihilizm olduğunu Nietzsche şöyle anlatır:

a. Nietzsche'nin ifadesiyle Hıristiyanlık insanlığın düşmanıdır ve insanlığa kötülük yapmıştır: "Şimdiye kadar Hıris-

236 Nietzsche: *Age.*, s. 136.
237 Nietzsche: *Age.*, s. 183.
238 Nietzsche: *Age.*, s. 109, 141, 154.

tiyanlık insanlığın en büyük kötülüğüdür."[239] "Hıristiyanlığı güzelleştirmeyelim, makyajlamayalım: O, bu yüce insan tipine (tarihte çeşitli medeniyetlerde ve dünyanın bazı yerlerinde Hıristiyanlıktan önce var olan) karşı ölümcül savaş yürütmüştür; bu tipin bütün temel içgüdüleri üzerine yasak koymuştur ve onlardan bizzat kötüleri süzerek almıştır..."[240]

b. Hıristiyanlık medeniyete ve medeniyetlere karşı olmuştur; Nietzsche şöyle der: "Hıristiyanlık bizi antik medeniyetin meyvelerinden mahrum bıraktı, daha sonra İslam kültürünün hazinelerinden de mahrum etti. Bizim medeniyetimize daha yakın görünen, tatlarımıza ve ruhumuza Roma ve Yunan'dan daha yakın olan o muhteşem Endülüs İslam medeniyetini ezdi (hangi ayaklarla çiğnediğini söylemeyeceğim)... Alman soyluluğu büyük medeniyet tarihinde neredeyse yoktur: Niçinliğini tahmin et... Hıristiyanlık, alkolizm, fesadın iki büyük vasıtası... İslam ile Hıristiyanlık arasında kendiliğinden bir seçimi olamayacaktı... Kişi burada seçmek için artık hür değildi... Roma'ya ölümcül savaş! İslam ile sulh ve dostluk, bu, Alman imparatorlarının en akıllısı, büyük zekâ II. Frederich'in yaptığı şeydi, onun duygusu buydu... (II. Frederich'ten sonraki Alman krallarının onun siyasetini devam ettiremediğinden söz ederek şöyle devam eder:) Bir Alman'ın nasıl olup da Hıristiyani duygulara sahip olabilmiş olmasını anlayamıyorum."[241]

Nietzsche bu ifadeleriyle, Alman ruhunda, Alman kavimlerinin, başlangıçta Latinlerin zorla ve güç kullanarak Hıristiyanlaştırmalarından dolayı tarihten gelen saklı bir karşı koyma hissi olduğunu ve bununla her tarihi fırsatta Almanların Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara karşı bir tavır sergilediklerini vurgulamaktadır. Alman imparatoru II. Frederich 12. yüzyıl-

239 Nietzsche: *Age.*, s. 162.
240 Nietzsche: *Age.*, s. 80.
241 Nietzsche: *Age.*, ss. 186-190.

da Latinlere ve Romalılara karşı Endülüs Müslümanlarıyla ve Memluk sultanlarıyla işbirliği yapmıştır. İkinci büyük karşı koymayı Luther Protestanlıkla başlatmıştır. Ancak Nietzsche'nin de söylediği bu hareketler başarısız olmuştur ve Alman ırkı kendisini Hıristiyanlıktan kurtaramamıştır. Luther'in Papalık ve kiliseye karşı hareketi kısmen başarılı olmuş ise de, Hıristiyan öğretisine karşı başarısız olmuştur; bunun nedeni, Nietzsche'nin kendi ifadesiyle Luther'in "İnciller, daha ilk Hıristiyan toplumunun bağrında bile hiçbir şeyin durduramadığı fesadın değersiz şehadetlerindendir,"[242] şeklinde nitelediği bozulmuş kitaplara dönmesidir.

c. Hıristiyanlık, aklın ve aklın ürettiği başarıların karşısında olmuştur ve zihinsel hastalıklar üretmiştir; Nietzsche bunu şöyle ifade eder: "Hıristiyanlık, bütün en güzel akli başarıların da antitezidir; Hıristiyani çıkarları savunmakta kullanması için Hıristiyanlığa başta akıl gereklidir; Hıristiyanlık aptallığın bütün şekillerine ortak olur; gerçek ruhu, sağlıklı aklın yüceliğini küfür ilan eder. Hıristiyanlığın özüne hastalık girdiğinden, Hıristiyanlığa tipolojik olarak uygun olan imanın da marazi bir surette olması gerekirdi ve kilisenin, ilmi, sağduyulu ve dosdoğru olarak bilgiye götüren bütün yolları yasak yollar olarak reddetmesi gerekirdi..."[243]

d. Hıristiyan imanı, Nietzsche'ye göre gerçeğin ve hakikatin inkârıdır; o şöyle der: "İman, hakikatin örtbas edilmesinin istenmesidir. Takva sahibi ile bulanık cinsiyetten papaz sahtedir; çünkü onlar hastadır: Onların içgüdüsü, hangi konu olursa olsun hakikatin ortaya çıkmasına engeldir. Hasta yapan şey iyidir; kemâliyetten, derunilikten, güçten gelen şey kötüdür. İnananın inancı işte budur. Yalan söyleme zorunluluğu, bu sıfatla mukadder teoloğa işaret

242 Nietzsche: *Age.*, s. 144.
243 Nietzsche: *Age.*, s. 163.

ediyorum."[244] Ve şöyle devam ediyor: "Hıristiyanlıkta ne ahlakın ne de dinin gerçekle asla bir ilişkisi yoktur. (Tanrı, Nefs, Ben, Ruh, İrade gibi) ondaki hayali gerekçelerin dışında hiçbir şey bulunmaz Hayali varlıklar arasında bir ticaret ... tabiat hakkında hayali bir ilim ... Hoşnutluk hisleri üzerindeki hoşnutsuzluk hislerinin baskınlığı, kuruntusal bu dinin ve ahlakın varlık sebebidir..."[245]

e. Hıristiyan Tanrı fikri, Hiçlik Tanrısı demektir: "Hastaların Tanrısı, Örümcek-Tanrı, Ruh-Tanrı olarak algılanan Tanrı'nın Hıristiyani fikri, dünya üzerinde asla görülmemiş fesatların en bozuklarından biridir Yüceltilmenin ve ezeli tasdikin varlığı olma yerine, hayatın olumsuzlanmasında dejenere olmuş bir Tanrı Yaşama iradesine, doğaya ve hayata savaş ilan etmek için olan Tanrı bizzat hiçlik Tanrı olarak tanrılaştırılmıştır, hiçlik iradesi kutsanmıştır!..."[246]

Nietzsche Hıristiyanlığı ve Hıristiyanları, hakarete varan en ağır kelimeler ve üslupla tenkit etmektedir; o bunu bilinçli yaptığını da söylüyor. Çünkü Avrupalıların geleceklerinin selameti için Hıristiyanlığın Avrupa'dan sökülüp atılmasını arzulamaktadır: "Eh işte, bugün benim tek başıma istediğim zaferdi, Hıristiyanlığın ilgası! Hıristiyanlığın sona erdirilmesine ulaşılamamış ise, bu hata Almanlarındır."[247] Ve ilave ediyor: "İşte cümlemi bitirme ve bağlama anı: Hıristiyanlığı lanetliyorum, hiçbir lanetleyicinin ifade etmediği lanetlerin en kötüsünü Hıristiyan Kilisesi'ne karşı taşıyorum. O benim için hayal bile edilemeyen fesadın en büyüğüdür."[248]

Nietzsche'ye göre, yaklaşık iki bin yıllık geçmişiyle "kutsalca yalan söylemek sanatı olarak düşünülen Hıristiyanlık"[249] altında

---

244 Nietzsche: *Age.*, s. 163-164.
245 Nietzsche: *Age.*, s. 93-94.
246 Nietzsche: *Age.*, s. 98-99.
247 Nietzsche: *Age.*, s. 189-190.
248 Nietzsche: *Age.*, s. 190.
249 Nietzsche: *Age.*, s. 144-145.

nihilist ile Hıristiyan beraberce yürümüştür; bilimin ne olduğu bilinen günümüzde "artık Hıristiyan olmak uygun değildir." Yeni ve gerçek bir Tanrı aramak gerekir. Çünkü Nietzsche'ye göre "dogma olarak Hıristiyanlık kendi ahlakıyla harabeye çevrilmiştir; böylece ahlak olarak da Hıristiyanlığın kendi yıkımına gitmesi gerekir..."[250] Ve bu arzusunu *Deccal* adlı eserinin son cümleleriyle de şöyle dile getirir: "Bugünkü asrımız, bu kötü kaderciliğin, yani Hıristiyanlığın ilk gününün başlangıcındaki kötü günden itibaren kendisini saymaya başlamıştır. Niçin artık son gününden itibaren, kendisini saymadın? Bugünden itibaren?"[251] Gerçek-Tanrı'yı aramak için Avrupa insanının artık Yunan düşüncesi ve Aziz Paul ile İsa'nın Tanrı'sının "öldürüldüğünü" fark etmesi gerekir.

Nietzsche 1882 yılında yazdığı *Şen Bilim* adlı eserinde Deli sembolüyle Hıristiyanların bu durumunu şöyle dile getirir: "Sabahın parlak saatlerinde bir fener yakan, pazar meydanına koşan ve sürekli 'Tanrı'yı arıyorum! Tanrı'yı arıyorum!' diye bağıran deliyi işitmedin mi? O anda orada olanların çoğu Tanrı'ya inanmayanlardan olduklarından, o kahkahalara yol açtı. Birisi: 'Kayıp mı olmuş?' dedi. Bir başkası: 'Çocuk gibi yolunu mu kaybetmiş?' diye sordu ... Deli ortalarına daldı ve ... 'Tanrı nerede?' diye bağırdı. Size söyleyeceğim: Siz ve ben O'nu öldürdük. Hepimiz O'nun katilleriyiz ... Sürekli olarak sallanıp durmuyor muyuz? Geriye, yana, öne, bütün yönlere? Hiç alt ya da üst kaldı mı? Sonsuz bir hiçlikte dalalete düşmüyor muyuz? Tanrı öldü. Tanrı öldü gitti. Ve O'nu biz öldürdük. Bütün katillerin katilleri olan bizler nasıl unutacağız kendimizi? ... Aynı gün deli kiliselere daldı... Dışarı atılır ve hesaba çekilir; onun her zamanki gibi şu cevabı verdiği söylenir; Eğer Tanrı'nın türbeleri ve anıt mezarları değilse, bu kiliseler nedir?"[252]

Aynı eserinde Nietzsche: "Tanrı öldü" veya "Tanrı öldürüldü" sözünün anlamını şöyle açıklıyor: "Son zamanlardaki en bü-

250 Nietzsche: *La Généalogie Morale*, III, 27.
251 Nietzsche: *L'Antéchrist*, s. 192.
252 Nietzsche: *Gay Science*, bölüm 125.

yük hadise Tanrı'nın ölmesi, Hıristiyan Tanrı'sına inancın inanılmaz oluşu gölgesini Avrupa üzerine vurmaya başladı bile..."[253]

İşte Nietzsche'nin ateizm ve nihilizm dediği şey budur; yani yukarıdan beri söylediğimiz hususlarla Hıristiyanlığın Tanrı'nın anlamını yok etmesi, insanlığın ideal değerlerinin içini boşaltması, medeniyete ve tarihe düşmanlığıdır. Hiççilik ve ateizm, Hıristiyanlığın hayatın anlamını ve değerini hiçe saymasıdır. Dolayısıyla son tahlilde Nietzsche'ye göre ateizm veya hiççilik, Hıristiyan Tanrı inancının inanılamaz oluşudur. Aslında Nietzsche ne kendisi ne de başkası için gerçek bir ateizm ve nihilizm doktrini kurgulamaya kalkıyor. Nihilizm veya ateizm Nietzsche'nin Hıristiyanlığı lanetlemesinin ve zemmetmesinin öyküsüdür; bütün eserlerinde Hıristiyanlığın, insanlara gerçek bir ateizm ve nihilizm tecrübe ettirdiğini anlatıyor. Bunun böyle olduğunu yine Nietzsche kendi şöyle beyan ediyor: "Niçin nihilizmin gelip çatması gerekli olmuştur? Çünkü şimdiye kadar sahip olduğumuz değerler nihai neticelerini ortaya koydular; çünkü nihilizm büyük değerlerimizin ve ideallerimizin nihai mantıksal neticesini temsil eder; çünkü bu "değerlerin" gerçek değerinin ne olduğunu bulmamızdan önce nihilizmi tecrübe etmeliyiz..."[254]

Nietzsche'nin düşüncesinde nihilizmin ne anlama geldiğini böyle kısaca izah ettikten sonra, yine bununla doğrudan bağlantılı olan, teslis dogması hakkında söylediklerini aktaralım. Diğer bazı Batılı bilginler gibi Nietzsche de Hıristiyanlıktaki temel inanç ve ayinlerin temelinde Eski Mısır ile Yunan-Roma putperestliği olduğunu söyler. Nietzsche'nin kendi ifadesine göre, Hıristiyanlıktaki kült kavramını Afrodit ve Adonis kültleri belirlemiştir.[255] Aynı şekilde Osiris ve Mithra inançları ve ayinleri de Hıristiyanlık dogmasının ve ayinlerinin oluşmasına etki etmiştir.[256] Nietzsche'ye göre Hıristiyanlık yeni bir hayat tarzıdır, fakat yeni bir iman

253 Nietzsche: *Age.*, Aforizma, 343.
254 Nietzsche: *Will to Power*, Giriş.
255 Nietzsche: *L'Antéchrist*, s. 106.
256 Nietzsche: *Age.*, s. 183.

değildir.[257] Acı ve öç alma hissiyle dolu olan bu hayat Hıristiyanlıkta psikolojik teslis sembolizmini oluşturmuştur ve bu sembolden de Kilise gerçeklikle ve hakikatle ilişkisi olamayan bir dogma oluşturmuştur. Nietzsche teslis hakkında şunları söylüyor:

> Eğer bu büyük sembolist (Kilise) konusunda bir şeyler anlıyorsam, bu sadece deruni gerçeklikleri gerçeklikler ve hakikatler gibi görme olgusudur; doğaya, zamana, mekâna ve tarihe ait geri kalan bütün gerçeklik onun için işaretlerden ve misaller vesilesinden başka bir şey değildir. "İnsanoğlu" ile anlaşılan, tarihin parçası olan somut bir şahsiyet herhangi tek bireysel bir varlık değildir; fakat "ezeli" bir olay, zaman kavramını aşan psikolojik bir semboldür. Bu, en yüce anlamıyla bu tip sembolistin Tanrı'sı, Tanrı'nın hükümranlığı, göklerin krallığı, Tanrı'nın oğullarının hakkı için daha da doğrudur. Hiçbir şey, şahsi bir Tanrı, gelecekteki Tanrı'nın hükümranlığı, dünyanın ötesindeki Tanrı krallığı, teslisin ikinci şahsı Tanrı'nın Oğlu gibi kilise çiğliklerinden daha az Hıristiyan değildir. Bütün bunlar, tabiri kullanmama müsaade edilsin göze sıkılan bir yumruktur, hangi göz! İncil'in gözü: sembole hakaretteki evrensel tarihin bir kelbiliğidir... Oysaki baba ve oğul işaretlerinin ortaya koyduğu şey, güzel ve gerçekten bir delildir; fakat eminim ki herkes için değildir; Oğul kelimesiyle bütün şeylerin tam kılık değiştirdiği hissine geçiş ifade edilir, Baba kelimesiyle bu hissin kendisi, ezelilik ve kemaliyet hissi ifade edilir. Bu sembolizmden kilisenin yaptığını hatırlatmaktan utanç duyuyorum: Kilise Hıristiyan "imanının" eşiğine bir teşrifatçı (Amphitryon) tarihi koymadı mı? Ve meydana "lekelenmemiş bir hamilelik dogması koymadı mı? Fakat hamileliği böylece kilise lekeledi...
>
> Göklerin krallığı bir ruh halidir; asla yeryüzünde veya ölümden sonra olacak bir şey değildir. Doğal ölüm kav-

257 Nietzsche: *Age.*, s. 127.

ramı İncil'de tamamen hatalı ortaya konmuştur: Ölüm bir köprü değil, bir geçiş değildir; Ölüm saati Hıristiyani bir fikir değildir. Saat, zaman, fiziki hayat ve krizleri "müjde" taşıyıcısı için asla var değildir...

Hırsız şunu der: O, gerçekte tanrısal bir insandı, Tanrı'nın oğlu..."[258] Ve Nietzsche şunu ilave eder: "Bir Tanrı, bir Oğul; acının iki üretimi.[259]

c) Tolstoy

Ünlü Rus edibi Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910), Hindistanlı Abdullah Suhreverdî'nin "Hz. Muhammed'in Hadisleri" adlı eserinden 93 kadar hadis seçmiş ve bunları 1908 yılında Rusçaya çevirmiştir. Bu çeviriyi "Hz. Muhammed'in Kuran'a Girmeyen Hadisleri" ismiyle Posrednik yayınevinde 1909 yılında yayınlamıştır. Fakat eseri, Rus yetkililer aynı yıl yasaklamışlar ve toplatmışlardır. Eser ancak 1990 yılında Rusça olarak yeniden yayınlanabilmiştir. Söz konusu eserini ve Tolstoy'un İtiraflarını ve bazı mektuplarını Prof. Dr. Telman Hurşidoğlu Aliyev ve Vakıf Tehmezoğlu Halilov, Azeri Türkçesine çevirmişlerdir. Bu çeviri "Hz. Muhammed" adıyla Bakü'de Nisan 2005'te basılmıştır. Arif Arslan da bu çeviriyi Türkiye Türkçesine aktarmıştır.[260] Konumuz açısından önemli olan, Tolstoy'un Mektuplarında ve İtiraflarında Hıristiyanlık ve teslis dogması hakkında söylediklerdir. Bunlar açık seçik olduğundan buraya olduğu şekliyle aktaralım:

> Benim için Muhammedilik, Haça tapmaktan mukayese edilemeyecek kadar yüksekte duruyor. Eğer insan, seçme hakkına sahip olsaydı, aklı başında olan her Provoslav (Hıristiyan) ve her bir insan şüphe ve tereddüt etmeden Muhammediliği; Tek Allah'ı ve O'nun Peygamberini kabul ederdi.

---

258 Nietzsche: *Age.*, s. 127-129.

259 Nietzsche: *Age.*, s. 138.

260 Tolstoy: *Ünlü Rus yazarın İslam Peygamberi ile İlgili Kayıp Risalesi*, Hz. Muhammed, Karakutu Yayınları, No: 74, İstanbul, 2005.

> Neden? Çünkü zor ve anlaşılmaz bir teoloji olan Troitsa (Baba-Oğul ve Kutsal Ruh), sırlarla dolu Meryem Ana, Azizler ve onların resimleri, tasvirleri ve zor ayinlerle dolu... Başka türlü de olamazdı...[261]

Yelena Yefimovna Vekilov'a 15 Mart 1909 yılında yazdığı başka bir mektubunda benzer ifadeleri okuyoruz:

> Hıristiyan ideali ve öğretisini, hakiki manasında, her şeyden üstün tutan bir insan için bunu söylemek ne kadar garip olsa da demeliyim ki, Müslümanlığın kendine has dış görünüşüne göre kilise Hıristiyanlığından kıyas kabul etmez derecede üstün durması, bende hiç şüphe doğurmuyor. Eğer ki, bir kimsenin karşısına kilise Hıristiyanlığı veya İslam dinine girme hakkında bir tercih koyulsa, o zaman her bir akıllı adam, karışık ve anlaşılmaz teolojinin üç sıfatlı Tanrı'nın, günah çıkarma merasiminin, dini ayinlerin, İsa'nın anasına yalvarışın, azizlerin ve onların resimlerine sayısız hesapsız ayinlerin yerine, akidesi Tek Allah, Peygamberi insan olan İslam dinini, şüphesiz ki üstün tutar. Bu başka türlü de olamaz.[262]

Tolstoy İtiraflarında ise şöyle diyor:

> Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebine göre vaftiz edildim ve çocukluk yıllarımda bu mezhebin görüşleri doğrultusunda eğitildim. Çocukluk ve gençlik yıllarımdaki öğrenim yaşantımda da yine bu inanç çizgisinde öğrenim gördüm. Ancak on sekiz yaşındayken, ikinci yıldan sonra üniversite öğrenimimi yarıda bıraktığımda artık bana öğretilmiş görüşlerin hiçbirine inancım kalmamıştı...
>
> Evet, Allah'a inanıyordum; daha doğru söylemek gerekirse Allah'ı inkâr etmiyordum ama nasıl bir Allah'a inanıyordum, işte bunu anlatamazdım...
>
> Artık her türlü inancı kabullenmeye hazırdım. Ancak bu kabulleniş bana pek huzur vermiyordu. Bir inancı ka-

261 Tolstoy: *Age.*, s. 48.

262 Tolstoy: *Age.*, s. 54.

bullenirken ondan istediğim şey benden aklın inkârını istememesi ve bir yalan olmamasıydı. Budizm'i ve İslamiyet'i kutsal kitaplarına müracaat ederek incelemeye başladım; her şeyden önce kutsal metinlerden ve çevremde yaşayan dindar insanlardan başlayarak Hıristiyanlığı incelemeye koyuldum.

Doğal olarak her şeyden önce kendi çevremdeki inançlı insanlara yöneldim. Ardından bilginlere, Ortodoks teologlara ve hatta yeni Hıristiyanlar diye nitelenenlere yöneldim...

Akla gelebilecek her türlü itirafta bulunduğum ve her türlü zihniyet kavgasından uzak durduğum halde, bu insanların inancını kabul edemiyordum. Onların inanç olarak niteledikleri ve kabullendikleri şeyin bir açıklama değil, daha ziyade yaşamın anlamının bir çeşit yok edilişi olduğunu gördüm...

Başımdan geçenleri şöyle ifade edebilirim. Ne zamandı bilmiyorum; neresi olduğunu bilmediğim bir sahilde beni bir kayığa oturttular ve sonra kayığı karşı kıyıya yönelttiler. Kürekleri elime verip beni yalnız bıraktılar... Kıyı Allah'tı; yön gelenek, kürekler ise bana verilen özgürlüktü...[263]

Bu alıntılar bize Nietzsche gibi Tolstoy'un da teslis dogmasının mantığa ve akla aykırı bir inanç olduğuna inandığını ve bu inançla Hıristiyanların Tanrı'nın ve hayatın gerçek anlamını hiçleştirdiklerini göstermektedir.

Spinoza, Nietzsche ve Tolstoy örnekleriyle kısaca anlattığımız Batı filozof ve düşünürlerinin teslis dogması tenkidi ve reddi, bunlarla sınırlı bir olay değildir. Konunun başında da ifade etmeye çalıştığımız gibi, aslında Descartes ile başlayan modern Batı felsefesinde ve günümüzde çağdaş felsefede ele alınan Tan-

263 Tolstoy: *Age.*, s. 65-90.

rı anlayışı hiç kuşkusuz, teistik olsun deistik olsun, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin dışındaki bir Tanrı anlayışıdır. Neredeyse hiçbir filozof teslisin felsefi ve mantıki geçerliliğinden hareketle bir Tanrı tasavvurundan söz etmemiştir. Yani başka bir deyişle, Batılı filozofların Tanrı anlayışı Yahudi-Hıristiyan geleneğinin Tanrı anlayışı değildir; felsefi bir Tanrı anlayışıdır. Ancak günümüzde dolaylı veya doğrudan teslisin felsefi savunmasını yapmaya çalışan J. Maritain (1882-1973), E. Gilson ve R. Swinburne gibi filozoflar görülmektedir. Bunlardan ilk ikisi, Yeni-Thomizm denilen akıma mensuptur; skolastik teolog Aquinalı Thomas'ın teoloji anlayışını canlandırmak ve yorumlamakla dolaylı bir teslis savunuculuğu yapmışlardır. R. Swinburne ise, "Hıristiyan Tanrı" (The Christian God) adlı eserinde teslisin doğrudan bir felsefi savunmasını yapmayı denemiştir. Fakat itiraf etmeliyiz ki onun teslis anlayışı ve savunuculuğu da tutarsızlık ve çelişkiler içermektedir. Burada Swinburne'ün tutarsızlık ve çelişkilerine işaret ederek kısaca teslis anlayışını ele alalım.

Swinburne'ün kendisi, teslis anlayışındaki değişikliklerini ve tutarsızlıklarını itiraf etmektedir. "Hıristiyan Tanrı" adlı eserinin önsözünde ve yer yer farklı sayfalarında, daha önce yazdığı "The Coherence of Theism" (1977) adlı eserinde teslis ile ilgili görüşlerini değiştirdiğini ve teslisin akliliği için geliştirdiği savunmasının tutarsız olduğunu bildiriyor. Söz konusu bu önceki eserinde Tanrı'nın birden fazla ilahi bireylerden (divine individual) oluşmuş olamayacağını savunduğunu, birey yerine şahıs kullandığını, bu anlamıyla teslis için ortaya attığı akli savunmasının tutarsız olduğunu söyleyerek, bu eserde söylediklerinin "Hıristiyan Tanrı" adlı eserinde söylediklerinden oldukça değişik olduğunu belirtiyor. En önemli değişiklik de, Tanrı'da birden fazla, yani üç ilahi bireyin varlığının olduğunu ve bunun da saf akılla savunulabileceğini iddia etmesidir.[264]

Swinburne, "Hıristiyan Tanrı" adlı bu son eserinin 8. bölümünde teslisten bahsetmektedir. Bu bölümün birinci yarısında

264 Swinburne (R.): The Christian God, Oxford, Clarendon Press, 1994, s. 2-3.

kendi teslis anlayışını ve ikinci yarısında ise, geleneksel teslis anlayışını açıklamaktadır. Önce geleneksel teslis hakkındaki görüşleriyle konuya başlayalım.

Swinburne'e göre, "her biri tanrı olan üç ilahi birey vardır" şeklindeki geleneksel teslisten, eğer "sadece bir Tanrı vardır, sadece bir ilahi birey vardır" anlamı çıkarılırsa, bu açıkça bir tezattır ve çelişkidir.[265] Kilise ve Konsiller üç tanrıcılığı ret için veya üç tanrıcılığa düşmemek için biri diğeri olmaksızın var olmayan biri diğerine bağlı üç tanrı kabul etmişlerdir.[266] Swinburne geleneksel teslis dediği üç ayrı tanrının bir tanrı olması şeklindeki Katoliklerin teslis anlayışına katılmıyor.

Swinburne'ün kendi teslis anlayışına gelince; o, teslisin aynı bir cevherden olsalar dahi biri diğerinden bağımsız üç ayrı ilahi bireyden oluştuğunu savunur. Dolayısıyla tanrıların cevhersel bir olması birey olarak bir olmalarını gerektirmez. Gerçekte ona göre üç ayrı tanrı vardır.[267] Böyle bir teslis anlayışını Swinburne ilahi bireylerin, ontolojik değil metafiziksel zorunluluklarıyla ve ilahi bireylerin "buluk"larının (thisness) olmadığı fikriyle savunmaktadır.

Ancak, Swinburne kendi teslis anlayışını ifade ederken klasik teslis için kullanılan şahıs, tabiat, cevher, hypostasis gibi kavramları kullanmadığı için kendi kullandığı birey (individual) kavramını bunlardan hangisine karşılık veya onlardan tamamen ayrı bir anlamda kullanıp kullanmadığını kesin olarak belirtmediği için, böyle bir teslis anlayışının bu yeni kavramlarla ne kadar akli bir anlayış olduğu belli değildir. Kitabın başka bölümlerine bakıldığında birey ve buluktan ne anladığı çıkarılabilir. Örneğin o, "cevherler (substances), bireysel, somut (yani gerçek, soyutlama olmayan) şeylerdir"[268] diyor. Dolayısıyla bireyden kastı, soyut şeyler veya onların cevheri olmuş oluyor. Aynı şekilde, onun "bir cevherin mahiyeti (heacceitas) veya

265 *Agy.*: *Age.*, s. 180.
266 *Agy.*: *Age.*, s. 180.
267 *Agy.*: *Age.*, s. 171, ayrıca *bkz.* s. 237.
268 *Agy.*: *Age.*, s. 7.

buluğu (thisness) vardır diyeceğim,"[269] demesine bakılırsa, buluk, bir cevherin mahiyeti oluyor. Geleneksel teslisten bahsettiği yerlerde daha da karışık bir durum vardır: "Bireyler, hypostasis, yani bireyler, var olanlardır denmektedir veya şahıslardır (personae); bir şahıs basitçe akli bir bireydir."[270] Swinburne'ün bu tanımları bir araya getirilince, onun bireyden kastı, somut cevher ve şahıs oluyor. "Buluk" da, bireyin "somut mahiyeti" olmuş oluyor.

O halde somut olarak tanımlanan üç tanrısal birey nasıl olur da, metafizik zorunlulukla açıklanabilir? Bu bir çelişkidir. Diğer taraftan Swinburne, Tanrı'nın bedensizliğinden söz ediyor. Ve bunu kısmen de çelişkili olarak şöyle anlatıyor: "Özsel olarak Tanrı bedensizdir demekle, şunu anlıyorum, bazen bir bedeni olsa da, o hiçbir şekilde bedenine bağlı değildir..."[271] Yani Swinburne demek istiyor ki, esasen Tanrı bedensizdir, fakat enkarnasyon yoluyla İsa olarak göründüğünde veya tekrar yeryüzüne Mesih olarak döndüğünde geçici olarak bedenlidir. Tanrı özsel olarak bedensiz ise, nasıl olur da tanrısal bireyler, kendi tanımına göre somut cevher veya şahıs olabiliyorlar? Bu da başka bir çelişkidir. Çünkü Swinburne yukarıda gördüğümüz gibi cevheri, buluğu ve bireyi somut olarak tanımlıyor.

Diğer taraftan yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Swinburne Tanrı'nın buluğu, yani mahiyeti yoktur diyor, –çünkü mahiyet ona göre somut varlıklara aittir– Tanrı'ya birey diyor ve bireyi somut cevher olarak tanımlıyor. Buna göre, Tanrı'nın veya üç tanrısal bireyin de mahiyeti olması gerekmez mi? Bu daha da başka bir çelişkidir. Teslisçi Hıristiyanların, daha önce de işaret ettiğimiz gibi karşılaştıkları ve çözemedikleri en büyük meselelerden biri de Tanrı'nın fiilleri ve iradesi meselesidir. Tanrı bir değil üç olunca, şu sorular akla geliyor: Üç tanrı arasında bir iş bölümü mü vardır? Yoksa diğerleri adına sadece biri mi fiiliyatta bulunur? Yoksa bir fiili üçü beraberce ve ortaklaşa mı

269 *Agy.*: *Age.*, s. 34.
270 *Agy.*: *Age.*, s. 182.
271 *Agy.*: *Age.*, s. 127.

yaparlar? Daha önce gördüğümüz gibi farklı teslis anlayışına sahip farklı mezhepler bu sorulara farklı cevaplar vermişlerdir. Swinburne'e göre üç tanrı bütün fiilleri uzlaşım yoluyla ortak olarak yaparlar.

Swinburne böyle üç birey tanrının aynı bir fiili kavga yapmadan nasıl beraberce gerçekleştirebileceklerini, nasıl aynı bir işi üç kralın uzlaşımla ortaklaşa yapabileceği şeklindeki bir örnekle açıklar. Ona göre bu üç tanrı doğaları icabı o kadar iyi ve o kadar kâmildir ki, biri bir işi yapmak istediği zaman diğerleri ona asla muhalefet etmez. Klasik teslisçilerin bu konudaki görüşlerini kolektifçilik olarak niteleyerek, kendi uzlaşımcı görüşünü ondan farklı görmeye çalışır. Yani bir işi üç tanrı beraberce yapar. Fakat Swinburne konuyla ilgili akla gelebilecek şu soruları hiç düşünmüyor: Bir fiili gerçekleştirmekte üç tanrının uzlaştığını varsaysak bile, o fiili düşünme, isteme ve irade etmekte, tanrılardan birinin veya ikisinin bir önceliği var mıdır, yok mudur? Yani bir fiili, önce biri düşünüyor, sonra öbürleri de mi düşünüyor veya ilk düşünen öbürlerine teklifte mi bulunuyor? Veya tam aksine her fiili her üç tanrı aynı anda mı düşünebiliyorlar? Bu soruların Swinburne'de cevabı yoktur. Onun teslis anlayışına uygun olarak, her üç tanrının aynı fiili aynı anda düşündüğü ve istediği söylenebilir. Bu durumda da, kendisinin savunduğu tanrıların metafizik bireysellik zorunlulukları ortadan kalkar. Sözü uzatmaya gerek yoktur. Sonuç olarak ne Swinburne yeni bir teslis anlayışı ortaya koyuyor ne de bunu kendi deyimiyle "saf akıl" ile savunabiliyor. Bu üç tanrıcılığı, klasik üç tanrıcılardan farklı temellendirmeye ve farklı şekilde savunmaya çalışıyor. Kısaca ifade edecek olursak, Swinburne'ün teslis anlayışı, son tahlilde üç tanrıcılıktır. Bilim felsefesi ve analitik felsefe geleneğinden gelen Swinburne gibi birisinin böyle bir teslis anlayışına sahip olması gerçekten oldukça şaşırtıcıdır.

14. Teslis Dogması ve Çelişkileri

Buraya kadar Hıristiyan kaynaklarına göre teslisi tanıttık ve teslis karşıtı Hıristiyanlardan ve Hıristiyan mezheplerinden kısa-

ca bahsettik. Bu teslis karşıtı Hıristiyanların bizzat varlıklarına, Hıristiyanların kendilerinin teslise yönelttikleri tenkitler ve reddiyeler olarak bakılabilir. Biz burada ne Hıristiyanlık için teslis tenkitlerini ve reddiyelerini tekrarlayacağız ne de Müslüman kelamcıların ve filozofların geçmişte ortaya koydukları tenkitleri nakledeceğiz. Sadece kendi görebildiğimiz çelişkileri şu üç açıdan göstermeye çalışacağız:

1. Hıristiyan kutsal metinleriyle çelişkiler,
2. Teslisçi teologların teslis anlayışlarındaki çelişkiler,
3. Akıl ve mantık ilkeleriyle çelişkiler.

a) Hıristiyanlık Kutsal Metinleriyle Teslisin Çelişkileri

Bilindiği gibi, Hıristiyanlıkta Yeni Ahit'in yanında Eski Ahit de kutsal metin olarak tanındığı ve Musevilik dini gelenek kabul edildiği için, teslisçi Hıristiyanlar teslisi bazı Eski Ahit metinleriyle de savunurlar ve onları yorumlayarak teslis için dayanak gösterirler. Fakat buna rağmen Yeni Ahit'te, Eski Ahit'te ve Musevilikte aksine, teslisin lehinden daha çok aleyhine ifadeler ve öğretiler vardır. Biz burada kısaca önce Eski Ahit ve sonra da Yeni Ahit metinleriyle teslisin çelişkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

Eski Ahit Metinleriyle Teslisin Çelişkileri:

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bugünkü Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar geleneksel olarak, Eski Ahit'in kitaplarını da kutsal olarak kabul ederler. Zaten Hıristiyanlar bugün *Bible* (Kitab-ı Mukaddes) adı altında Eski Ahit ile Yeni Ahit yazılarını birlikte bulundururlar. Geçmişteki bazı Hıristiyan mezheplerinin ve akımlarının Eski Ahit metinlerinin ya tamamını ya da bazılarını kabul etmedikleri biliniyor. Fakat bizim burada bu konuyu ele almamıza gerek yok. Sadece şunu ifade etmek gerekir ki Hıristiyanlar, Eski Ahit yazılarını kendi kutsal kitapları saymasalar dahi, sonuç değişmez. Çünkü aşağıda göreceğimiz gibi Yeni Ahit'in başta dört İncil'i olmak üzere bütün kutsal metinleri, Eski Ahit'ten ya kelimesi kelimesine aynı cümleleri veya benzer cümleleri ya da aynı fikirleri aktarmaktadırlar. Dolayısıy-

la İncil ve diğer kutsal metin yazarları birbirlerinden aynı cümleleri aktardıkları gibi Eski Ahit'ten de bolca cümle veya fikir aktarmışlardır. Herhangi bir Yeni Ahit metninin neredeyse üçte biri veya dörtte biri, Eski Ahit'in kitaplarından yapılan aktarmalardan oluşmaktadır. Bunun önemine aşağıda değineceğiz. Şimdi bu aktarmanın boyutları hakkında kısa bir bilgi sahibi olmak için birkaç örnek metin üzerinde duralım. Bu örnekleri, *The Holy Bible, Revised Standard Version* (New York-Glasgow, Collins' Clear Type Press, 1952-1971) adlı kutsal kitabın metinlerinden vereceğiz.

1) Luka İncil'i: Toplam cümle sayısı 1141; bunun 463 cümlesi konu ve ifade olarak Eski Ahit ile benzerlik taşır.

2) Pavlus'un Romalılara Mektubu: Toplam cümle sayısı 433; bunun 149 cümlesi Eski Ahit ile konu ve ifade olarak benzerlik taşır.

3) James'in Mektubu: Toplam cümle sayısı 108; bunun 54 cümlesi Eski Ahit ile konu ve ifade benzerliği taşır.

4) Petrus'un 2. Mektubu: Toplam cümle sayısı 61; bunun 39 cümlesi Eski Ahit ile konu ve ifade benzerliği taşır.

5) Yuhanna'ya Gelen Esinlenme (Apokalips): Toplam cümle sayısı 404; bunun 351 cümlesi Eski Ahit ile konu ve ifade benzerliği taşır.

Böyle bir karşılaştırma yapmamızın amacı, Hıristiyanlar doğrudan Eski Ahit'i kendi kutsal metinleri gibi kabul etmemiş olsalardı bile, Yeni Ahit metinlerinin Hz. İsa'ya özel ve onun devrine has bazı olayları anlatan metinler hariç, adeta Eski Ahit metinlerinin büyük oranda bir tekrarı olduğunu göstermektir.

Bu konuda ünlü filozof Spinoza bizi doğrulamaktadır; Kitab-ı Mukaddes metinleri üzerinde yıllarca çalışmış bir uzman olarak Spinoza'ya göre, ne eldeki Hıristiyan kutsal metinleri yeni bir kutsal metin ne de bugünkü Hıristiyanlık yeni bir dindir; çünkü Yeni Ahit, Eski Ahit'in tekrarıdır. Spinoza şöyle der: "Yeni Ahit'in kitapları, (Eski Ahit'ten) ne farklı doktrin içerir ne onlar (Yeni Ahit ve Eski Ahit) bir misakın dokümanları olarak yazılmışlardır ne de doğa ile tamamen uygun olan evrensel din

ile ilgili yeni bir şey içerirler; bunu bilmeyenler bunun aksini düşünür..."[272] Meseleyi bilenlerden biri de filozof ve teolog J. E. Renan'dır. O, "İsa'nın Hayatı" (La Vie de Jésus) adlı meşhur eserinde, Spinoza gibi, Hıristiyanlığın yeni bir din olmadığını ve Yeni Ahit kutsal kitaplarının Eski Ahit'in bir tekrarı olduğunu söyleyerek, Hz. İsa'yı Yahudiliği öğreten bir öğretmen olarak görmüştür. Renan 1845'te Hıristiyanlığa inanmadığını açıkça ilan ederek, papazlığı bırakmıştır; daha sonra Collège de France'daki profesörlükten tart edilmiştir.[273]

Kristolojinin ve teslis dogmasının dayandığı; "İsa Rabb'tır", "İsa Mesih'tir", "İsa, Tanrı'nın Oğlu'dur", "Kutsal Ruh", "Kutsal Ruh'un Hz. İsa'yı ve Hz. Yahya'yı annelerinin rahmine ilka etmesi", "Tanrı Kelâmı", "Tanrı Hikmeti", "Tanrı Baba" gibi Hıristiyanlara göre İsa'nın tanrılığını gösteren birçok temel kavramın hepsi, açık bir şekilde olmasa da Eski Ahit'te vardır. Örneğin W. Drum şöyle der: "İsa'nın Tanrılığının Eski Ahit'teki delilleri, O'nun Mesih olarak şehadetinde öngörülür. Eski Ahit'in delillerini biz, Psalms'dan The Sapiential Kitaplarından ve Peygamberlerden çıkarıyoruz."[274] Aynı yazar, Yeni Ahit'te geçen ve İsa'nın tanrılığını gösteren yukarıda bahsettiğimiz bütün kavram ve fikirlerin Eski Ahit'ten karşılıklarını tek tek göstererek, Aziz Pavlus ve diğer Hıristiyan kutsal metin yazarlarının onları Eski Ahit'ten alarak kendi metinlerine nasıl uyarladıklarını ispatlamaktadır.[275] Durum böyle ise, bu bir yandan Yeni Ahit metinlerinin Eski Ahit metinlerinden esinlenilerek yazıldığı tezini doğrular, diğer yandan da haklı olarak şu soruyu sormamıza imkân verir: Yeni Ahit'teki bu kavramlardan hareketle Hıristiyanlar teslis dogması oluşturdukları halde, aynı kavramlara sahip Museviler ve Yahudiler, Hz. İsa'ya veya Hz. Yahya'ya ya da kendi peygamberlerinden bir başkasına hakiki anlamda "Tan-

---

272 Spinoza: *Theological-Political Treatise*, Complete Works, s. 507.

273 E. J. Renan'ın dini düşüncelerinin değerlendirilmesi hakkında *bkz.* Weiler (M.): *La Pensée de Renan*, Paris, 1945.

274 Drum (W.): "Incarnation" maddesi, CE., c. 7, s. 2.

275 *Agy.*: *Agm.*, s. 3-5.

rı'nın Oğlu" diyerek ve Kutsal Ruh'u tanrılaştırarak daha önce bir teslis dogması inancını niçin oluşturmamışlardır?

Bunun cevabı gayet basittir. Çünkü Sâmiler olarak Yahudiler ve İsrailoğulları Ortadoğu'daki ilahi vahyin sürekliliğiyle oluşturduğu bir dini gelenekten geliyorlardı. Burada, Yahudilerden bazı kimselerin Üzeyir'e "Tanrı'nın Oğlu" dediklerini hatırlayalım.[276] Fakat bu onların genel bir inancı olmamıştır. Hz. İsa ve Havariler gibi ilk Hıristiyanlar doğal olarak Yahudi ve İsrail kavimlerinden idiler; daha önce de zaman zaman belirttiğimiz gibi bu ilk Hıristiyanlarda asla teslis inancı yoktu. Gariptir ki, bugün Hıristiyanlar onlara "Yahudi Hıristiyanlar" diyerek kendilerinden saymazlar; sanki Hz. İsa Yahudi veya İsrailoğullarından biri değilmiş gibi!

Aynı kutsal metinlere sahip olan Hıristiyanların, Yahudiler ve Musevilerin zıddına, nasıl ve niçin onlardan bir teslis dogması oluşturduklarının sebeplerine gelince; bunların önemlilerini iki sınıfa ayırabiliriz: dini sebep ve psikolojik ve siyasi sebep. Doğrudan sebeplere geçmezden önce şu tespitte bulunmak gerekir: Teslis dogmasını oluşturan ilk Hıristiyanlar ırken ve kültürel köken bakımından, İskenderiye gibi Kuzey Afrika; Antakya, Şam ve Göreme gibi Ortadoğu ve Anadolu; Roma gibi Avrupa şehirlerinde yaşayan Yunanlı ve Romalı ile yerli halklardan Yunan-Roma kültürüyle yetişmiş Roma İmparatorluğu vatandaşları idiler.

---

276 Kuranıkerim: Tevbe, 30. Bâbil esareti esnasında kaybolan Hz. Musa'nın kanunlarını ve Yahudi kutsal metinlerini tekrar bir araya getirip yazmasından dolayı Yahudiler, Üzeyir'i (Ezra) yüceltmişler ve ona aşırı saygı göstermişlerdir. Belirli bir akım veya mezhep teşkil edecek kadar yaygın olmasa da, zamanla bazı Yahudiler ve Yahudi grupları Üzeyir'e "Allah'ın Oğlu" demişlerdir. Örneğin Taberî, Hz. Peygamber devrindeki Medine'de yaşayan bazı Yahudilerin Üzeyir'i "Allah'ın Oğlu" kabul ettiklerini söyler ve bu kimselerin isimlerini verir. *Bkz.* Taberî: *Câmi'u'l-Beyân*, 2. baskı, Mısır, 1904, c. 10, s. 110-113. Diğer taraftan İbn Hazm da Yemen'deki bir Yahudi topluluğunun Üzeyir'e "Allah'ın Oğlu" olarak inandıklarını bildirmektedir. *bkz.* İbn Hazm: *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, c. I, s. 99. Ayrıca *bkz.* "Ezra" maddesi, Encyclopedia of Britannica, 1963, c. 9, s. 15.

Dini Sebep: Bilindiği kadarıyla tarihte ilahi vahye muhatap olmamış bu Roma vatandaşları putperest idiler. Kutsal metinlerdeki kristoloji ve teslise dayanak gösterilen kavramları ve ifadeleri ister istemez daha önce sahip oldukları putperestlik inancının tesiriyle anlama ve anlamlandırma yoluna girdiler. Daha önce de belirttiğimiz gibi Yunan ve Roma putperestliklerinde putların en büyüklerini Baba, Anne ve Oğul putlar olarak üçleme vardı.

Psikolojik ve Siyasi Sebep: Hz. İsa ile Hıristiyanlığın zuhuru, Roma İmparatorluğu'nun Roma-Yunan kültürüyle ve düşüncesiyle Akdeniz Havzası'na hâkim olduğu bir devre rastlar. Vatandaşlarının Hıristiyanlaşmaya başlaması ve Hıristiyanlığın her türlü baskı ve tedbire rağmen Roma'ya, yani Avrupa'ya kadar yayılması Roma İmparatorluğu'nu korkutuyordu. Çünkü bu, mahkûm insanların dininin ve dolayısıyla kültürünün, yani Doğu'nun, hâkim Batı dinini ve kültürünü egemenlik altına alması anlamına geliyordu. Silah gücüyle buna mani olamayacaklarını anlayan Romalı siyasiler ve yetkililer Hıristiyanlarla anlaşma yolunu tuttular. Romalı idarecilerin bu anlaşmada hedefledikleri amaç, taraflarına çektikleri Hıristiyanlar vasıtasıyla Hıristiyanlığı taşıdığı Sami ruh ve geleneğinden soyarak Roma-Yunan dini ve kültürel geleneğine uygun hale getirmekti. Bu, siyasette Batı'yı Doğu'nun dini ve kültürel hâkimiyetinden kurtarmak olacaktı. Nitekim böyle de oldu. Hıristiyanlık, daha başlangıçtan itibaren Roma-Yunan putperestlik inanç ve kültürüne indirgendi. Bunun en açık örneğini bizzat Pavlus'un tavırlarında görebiliyoruz. Eldeki kutsal metinlerde bile Hz. İsa'nın Musa şeriatına ne kadar bağlı kalmak istediği anlatılmasına rağmen Pavlus, Romalı otoritelere hep tavizler vermiş, Musa'nın ve İsa'nın kanunlarına harfiyen uymanın gerekli olmadığını vurgulamıştır. İlk kaldırdığı hüküm ise sünnet olma geleneğidir. Bu yüzden Pavlus ile havarilerden Barnabas ve Petrus arasında tartışma çıkmıştır. Bu iki havari, Pavlus'un havari olmadığını söyleyerek, dini değiştirmeye yetkisi olmadığını ifade etmişlerdir.

Batı asıllı teslisçi Hıristiyanlar ile teslise karşı olan Doğu asıllı Hıristiyanlar arasında tarihteki süregelen kavgaların asıl nedeni işte bu açıdan hem dini hem de siyasidir. Roma İmparator-

luğu ve zamanın bazı Batılı düşünürleri, Sami bir dinin, inanç ve ibadetleriyle Batı'yı fethetmesine izin vermek istemiyorlardı. İmparatorluk gücünü arkasına alan teslisçi Hıristiyanlık, doğu kökenli gerçek Hıristiyanlığı yok etmiştir ya da kendisine benzetmiştir. Özellikle engizisyon mahkemeleri gibi müesseseleştirilmiş devlet terörüyle Roma İmparatorluğu'nun tamamen halledemediği Doğu Hıristiyanlığını, 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren de misyonerler hedefe almışlardır. Bugün de devam eden misyonerlik faaliyetleri ile Monofitizme ve Nestoryanizme bağlı Doğulu kiliselerin veya Hıristiyan mezheplerinin büyük bir kısmını Roma'ya bağlamaya muvaffak olmuşlardır. Bir taraftan dini ve kültürel çoğulculuğu savunan Batılılar, bu paravan söylemlerle aslında "saman altından su yürütmek" gibi bir anlayışla, Batı merkezli bir Hıristiyanlığı empoze etmekten hâlâ kendilerini alıkoymuş değillerdir. Hatta bugün dahi Batılı Hıristiyan teologlar, Hz. İsa'nın gerçek tevhitçi yolunu izlemiş olan ilk Doğulu Hıristiyanlara, sanki onlar Hıristiyan değilmişçesine "Yahudi Hıristiyanlar" demekte, kendilerini onlardan ayırmaya ve üstün tutmaya devam etmektedirler.

Dolayısıyla bugünkü teslisçi Hıristiyanlık, akide açısından Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din değil, Pavlus'un ve Batı'nın onun adına kendi kültürleriyle oluşturdukları bir dindir. Fakat bu dinin, kutsal metin olarak Eski Ahit'i ve gelenek olarak Museviliği de kabul ettiği halde, inanç bakımından bunlarla bir ilgisi ve ilişkisi yoktur. Tanrısı var, tanrısı insan; peygamberi var peygamberi Hz. İsa değil havariler ve kutsal metin yazarları veya dinde aziz sayılan kimseler; kitapları var fakat en azından son zamanlarda Hıristiyanlarca kitaplara vahiy mahsulü olarak bakılmamakta. Bir Hıristiyan teoloğu şöyle demektedir: "Kitâb-ı Mukaddes'in kitapları, tarihte Tanrı'nın işlerine ilk şahitlik eden insanların eseridir."[277] Ahiret inancı var, fakat Hz. İsa bütün inananların kefareti için çarmıha gerildiğinden ve papalar ve papazlar günahları bağışlayabildiklerinden; sonuçta ahiret gününe iman, sadece Hıristiyanların cennete gireceklerine inançtır. Hıristiyanlara göre ahirette bir

277 Bosch (J.): *Age.*, s. 25.

ceza olacaksa bu sadece İsa'ya Tanrı olarak inanmayan dinsizler içindir. Kısaca Hıristiyanlıkta iman bile, sadece kilisenin yaptığı bir kuraldır. Bu gerçeği çağdaş bir teolog şöyle dile getirmektedir: "İmanın bir kuralının tanınması bile bizzat Hıristiyan Kilisesi'nin varlığına bağlıdır."[278] Dolayısıyla, Hıristiyanlıkta her zaman Papalık ve kilise, Kutsal Kitap'ın üstünde bir otoriteye sahip olagelmiştir; hatta Kutsal Kitap'a dönüş anlamı taşıyan reform ve Protestanlık hareketlerine rağmen bu böyledir. Çünkü tarihen Kilise ve Papalık, Roma İmparatorluğu'nun yapısına göre şekillenmiştir.

Yeni Ahit Metinleriyle Teslisin Çelişkileri:

Biz burada ne kutsal metin kavramı üzerinde ne de Yeni Ahit metinlerinin sahihlik, aralarındaki farklar ve çelişkiler ile ilgili tarihi sorunları üzerinde duracağız. Daha önce söylediğimiz gibi, ne kilisenin sahih saydığı Yeni Ahit metinlerinde ne de uydurma saydığı metinlerde teslis kelimesi ve onun ifade ettiği formüle edilmiş inanç vardır. Teslise inanan teologlar da bunun aksini iddia etmiyorlar zaten. Örneğin çağdaş bir teolog şöyle der: "Teslis doktrini Tanrı tarafından vahyedilmiş değildir."[279] Buna rağmen Hıristiyan teologları, Yeni Ahit metinlerinde teslisin "ekonomisi" vardır diyorlar. *Ekonomia*, "ev yapmak" demektir; dolayısıyla bununla onlar, nasıl ev yapmak için önce malzeme lazımsa, teslis kutsal metinlerde yoksa da teslisin oluşturulduğu malzeme var demek istiyorlar ve bunun için de Yeni Ahit metinlerinden bazı kelimeleri ve cümleleri gösteriyorlar. Daha önce, teslisçilerin teslisin ekonomisiyle ilgili gösterdikleri Yeni Ahit ifadeleri üzerinde durmuştuk. Bizim şimdi burada üzerinde duracağımız iki konu vardır. Birincisi, teslisin dayandırıldığı kelimeler ve cümleler hakkındaki tarihi şüpheler; ikincisi de, Yeni Ahit metinlerinde teslisin lehine malzemeler olduğu kadar aleyhine malzemeler de olduğu.

Önce şu önemli konuya işaret etmek gerekir: Teslisi tarihen Yunanlı ve Romalı Kilise Babaları, kutsal metinlerden ziya-

278 *Agy.*: *Age.*, s. 46.

279 Lacugna (C. M.): "Trinity", E. R., c. XV, s. 55.

de kendi zihinlerine göre oluşturup, sonra kutsal metinlerden buna dayanak aradıkları için, kutsal metinlerdeki tevhit öğretisini apaçık anlatan cümleleri göz önüne almamışlardır. Tevhidi anlatan bu apaçık cümlelerin en açığını Markos'un 12. babının 29-32. cümlelerinde görüyoruz. Burada Hz. İsa ile Yahudi Yazıcılar grubundan birinin tartışması verilir ve yazıcı Hz. İsa'ya şöyle der: "Sen haklısın Öğretmen; Sen doğru olarak Allah birdir ve O'ndan başka tanrı yoktur dedin."[280] Aynı konuşmanın devamında, Yahudiler Hz. İsa'nın Hz. İbrahim ve Hz. Davud soyundan geldiğini söyleyerek onun insan olduğunu belirtiyorlar.[281]

Çünkü Markos'un Allah'ın birliğini ve O'ndan başka tanrı olmadığını belirten ifadeleri, Tesniye 4:35 ve I. Tarihler 17:20 gibi Eski Ahit metinlerinde de vardı; örnek olarak Tesniye'nin söz konusu cümlesini aktaralım: "Size gösterildi ve bilmeniz gerekir ki, Rab, Allah'tır; O'nun ötesinde başka bir tanrı yoktur."[282] Bu da bize hem Hz. İsa'nın ve onunla konuşan Yahudilerin hem de Markos'un vahiy geleneğine uyarak tevhidi öğrettiğini göstermektedir. Ancak teslisi akıllarına göre oluşturan teslisçiler, aşağıda da örneklerini vereceğimiz gibi bunu kutsal metinlere dayandırabilmek için eldeki metinleri tahrif etme yoluna gitmişlerdir.

Teslis Unsurlarının İncil Metinlerinde Yokluğu ve Farklılıkları:

Burada önce yine şu hatırlatmayı yapmak gerekir: Bugün eldeki kutsal metinlerin hiçbiri, Allah'ın Hz. İsa'ya verdiği ve vahyettiği İncil değildir. Tarihen doğru olmasa da bugünkü bazı Hıristiyan teologları bizzat Hz. İsa'nın bir ilahi kitabı olduğunu söylemezler: "Hıristiyanlar İsa'nın bir kitap, bir İncil getirdiğini kesinlikle savunmazlar."[283] Zaten her kutsal metnin bir yazarı vardır ve her kutsal metin Hz. İsa'nın yaşamını ve ona ait

---

280 Markos 12:32.

281 Markos 12:34-37; Matta 22:34-40; Luka 10:25-28, 20:39-40.

282 Deut. (Tesniye): 4:35.

283 Michel (T.): *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, s. 32. Michel ve onun gibi düşünen bugünkü teologların bu görüşünün Hristiyanlık tarihi açısından yanlış olduğunu ve bu nedenle katılmadığımızı daha önce açıkladık.

olduğu söylenen sözleri konu alır. Bu kutsal metinlerin hiçbiri Allah kelamı olmadığı ve her biri ayrı bir insanın kaleminden çıktığı için aralarında çoğu zaman tarihi ve teolojik açıdan önem arz eden farklılıklar vardır. Ayrıca birinin diğerine göre eksikliği veya fazlalığı da vardır. Bu farklılıklar ve eksiklikler sadece eldeki standart hale gelmiş dört kutsal metin arasında yoktur; onların her birinin eski elyazması ve basılı nüshaları arasında da farklar vardır. Sözgelimi Matta'nın metni standart hale getirilirken, onun önceki basılı nüshalarındaki ve elyazmalarındaki farklılıklar, eksiklik ve fazlalıklar tercihe göre seçildiği için, bunların hepsi standart metne yansıtılmamıştır.

Daha önce de çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, Yeni Ahit'in dört kutsal metninin tarihen Pavlus'un mektuplarından sonra yazıldığının ve birçok kutsal metin yazarının onun yazılarından etkilendikleri gerçeğinin kabul edilmesi gerekir. Bunun yeterince delili vardır. Sadece şunu hatırlatalım: En erken yazılan İncil'in Matta'nınki olduğu kabul ediliyor ve yaklaşık 60-70 yıllarında yazıldığı söyleniyor. Dolayısıyla 64 yılında ölen Pavlus'un mektuplarının bu tarihlerden önce yazılmış olması gerekir. Kaldı ki, doğrudan ve dolaylı olarak hem sahih kabul edilen dört kutsal metinin yazarları sözgelimi Luka, hem de uydurma kabul edilen metinlerin yazarları, sözgelimi Havari Petrus, Pavlus'un mektuplarını ve onları kutsal sayıyorlardı. Bunun önemi şudur: Pavlus bir Yahudi'ydi; Tanrı'nın "Baba" olarak, Hz. İsa'nın "Oğul" olarak ve Cebrail'in "Kutsal Ruh" olarak nitelendirilmesi ilk defa onun metinlerinde yapılmıştır. Dört İncil yazarı ondan etkilenerek bu nitelemelerde bulunacakları gibi, onlar da Yahudi asıllı oldukları için kendiliklerinden de yapmış olabilirler. Çünkü Yahudi geleneğinde "Tanrı'ya" mecazen "Baba", insanlara ve peygamberlere de yine mecazen "Tanrı'nın Oğlu" deme âdeti vardı ki bu Babillilere kadar giden çok eski bir gelenektir. Bu Babil geleneği de Sümerlere dayanır.[284]

Bize göre Pavlus'un metinlerindeki ve kutsal metinlerdeki bu tür nitelemeler mecazidir. Fakat Yunan ve Roma asıllı putpe-

---

284 Bottéro (J.): *La Religion Babylonienne*, Paris, PUF., 1952, s. 11-13.

restler Hıristiyan olunca, daha önce de ifade ettiğimiz ve bugün bazı Hıristiyan yazarların da belirttikleri gibi kendi putperest geleneklerindeki baba put, anne put, oğul put üçlemesi tesiriyle Pavlus metinlerindeki ve kutsal metinlerdeki bu tür nitelemeleri hakiki ve literal anlamlarına alarak teslis fikrini oluşturdular. Bugünkü bu metinlere bakan Hıristiyanlar da bu geleneği dikkate alarak bu metinlerde teslisin malzemesini buluyorlar.

Sümerler ile akraba sayılan Türklerde de bugün bile çocuklara Allah'tan bahsederken O'nu tanıtmak üzere "Allah Baba" veya "Allah Dede" denir ve benzer gelenek hâlâ Türkler arasında sürdürülmektedir. Zira çocuğa Allah ancak büyüklüğün, olgunluğun ve otoritenin simgesi olan Baba veya Dede sembolüyle anlatılabilir. Bu kavramlarla Allah'ı algılayan hiçbir Türk çocuğu büyüyünce Allah'ın "Baba" veya "Dede" olduğuna inanmaz ve bunları bir inanç esası olarak söylemez.

Teslise en çok malzeme sağlayan ve en çok dayanak gösterilen Yuhanna kutsal metnine, tarih boyu özellikle teslisçi olmayan veya teslisi tenkit eden Hıristiyanlarca uydurma veya kabule şayan olmayan bir metin olarak bakılmıştır. Hatta yeni araştırmalara göre, bu metnin yazarının Havari Yuhanna değil, 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı filozof Yuhanna olduğu ileri sürülmektedir.[285] Logos kavramından ilk bahseden metin, onun metnidir. Diğer taraftan sahihlikte en sağlam ve en önde sayılan Luka metninin bazı kısımlarının ve bölümlerinin ona ait olmadığı, sonradan sokuşturulduğu da ortaya konmuştur. Şimdi esas konumuza dönerek burada teslisin en önemli kavramları olan "Baba" ve "Oğul" kelimelerinin kutsal metinlerin bazı nüshalarında olmadığının veya yerlerine farklı kelimelerin kullanıldığının bazı örneklerini verelim.

Markos'un Metni: Markos'un standart hale gelmiş nüshasının 1. bölümünün 1. cümlesindeki Hz. İsa için kullanılan "Tanrı'nın Oğlu" ifadesinin daha eski nüshalarında olmadığını öğreniyo-

285 Sarıkçıoğlu (E.): *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta, Fakülte Kitabevi, 4. baskı, 2002, s. 314.

ruz.[286] Aynı bölümün 11. cümlesindeki "Sen benim Sevgili Oğlumsun" ifadesi bazı nüshalarda "Sevgili" sözcüğü içermekte ama "Oğul" sözcüğü içermemektedir.[287] 9. bölümün 7. cümlesindeki aynı ifade için aynı durum söz konusudur.[288] 15. bölümün 39. cümlesinin sonundaki "Tanrı'nın Oğlu" yerinde, küçük harfle yazılmış sadece "bir oğul" kelimesi vardır.[289] Bu metin ile ilgili daha da vahim bir durum; en eski nüshalarda 16. bölümün 8. cümleyle sona ermesi; teslisin işlendiği ve misyonerliği öneren 9-20. cümlelerin hiç olmamasıdır.[290]

Matta'nın Metni: Aynı şeyler bu metinde de vardır. 3. bölümün 17. cümlesindeki "Sevgili Oğlum" yerine eski nüshalarda sadece "Sevgili" ifadesi vardır, "Oğul" kelimesi yoktur.[291] Aynı durum, 17. bölümün 5. cümlesi için de geçerlidir.[292] 18. bölümün 14. cümlesindeki Hz. İsa'nın ağzından söylenen "Benim Babam" yerine eski nüshalarda "sizin Babanız" ifadesi vardır[293] ki bu durumda Hz. İsa, Tanrı'nın başkalarının da "Babası" olduğunu söylemiş oluyor; böylece de Tanrı'nın "Baba" olarak nitelenmesi mecazi bir ifade olmuş olur. 24. bölümün 36. cümlesindeki "ne de Oğul" kelimesi eski nüshalarda yoktur.[294] 27. bölümün 54. cümlesinde "Tanrı'nın Oğlu" yerinde diğer eski nüshalarda sadece küçük harfle yazılmış "bir oğul" kelimesi vardır; "Tanrı" kelimesi yoktur.[295]

Luka'nın Metni: Bunda da benzer şeylerin var olduğunu görüyoruz. 3. bölümün 22. cümlesinde "benim Sevgili Oğlum" ye-

---

286 *The Holy Bible, Revised Standard Version,* New York-Glasgow, Collins Clear-Type Press, 1971, s. 33, dipnot a.
287 *Age.,* s. 33, dipnot d.
288 *Age.,* s. 42, dipnot g.
289 *Age.,* s. 51, dipnot x.
290 *Age.,* s. 52, dipnot k.
291 *Age.,* s. 3, dipnot h.
292 *Age.,* s. 17, dipnot w.
293 *Age.,* s. 18, dipnot d.
294 *Age.,* s. 26, dipnot a.
295 *Age.,* s. 31, dipnot x.

rine diğer eski nüshalarda sadece "Sevgili" sözü vardır.[296] Çok ilginç başka bir husus aynı bölümün aynı cümlesinin sonundaki "Senden hoşnudum" ifadesi yerine eski nüshalarda Kutsal Ruh'un, Hz. İsa'ya "Bugün seni doğurdum" dediği şeklindeki ifade yer almaktadır.[297] Bu durumda, Hz. İsa'yı doğuran veya doğurtan, teslisin dogmasının aksine, Kutsal Ruh'tur; böylece o, "Baba" oluyor. Dolayısıyla bu durumda Hz. İsa da Tanrı'nın değil, Kutsal Ruh'un oğlu olmuş oluyor. Doğrudan teslis ile ilgili olmamakla beraber, Hz. İsa'nın son akşam yemeğinde ekmeği bölerek ekmeğe "Bu benim etim," şaraba da "bu benim kanımdır. Beni hatırlamak için yiyiniz ve içiniz," anlamındaki ifadeleri bazı eski nüshalarda yoktur.[298] Eski nüshalarda Hz. İsa'nın, Tanrı'ya "Baba" olarak hitap ederek "Baba, onları affet, çünkü onlar ne yaptıklarını bilmiyorlar" şeklindeki 23. bölümün 34. cümlesinin birinci kısmı yoktur.[299]

Yuhanna'nın Metni: Benzer durumlar Yuhanna metni için de söz konusudur. Bazı örnekler verecek olursak, 1. bölümün 18. cümlesini ele alalım. "İncil Müjde" adlı Türkçe çeviride şunları okuyoruz: "Tanrı'yı hiçbir zaman hiç kimse görmemiştir. O'nu, Baba'nın bağrında bulunan ve Tanrı olan biricik Oğlu tanıttı."[300] Halbuki kullandığımız standart Kitab-ı Mukaddes'in metnindeki cümle şöyledir: "Hiç kimse Tanrı'yı asla görmedi. Baba'nın bağrında olan biricik Oğlu; o (Oğul) O'nu tanıttı."[301] Görüldüğü gibi "Tanrı Oğlu" ifadesi yoktur. Fakat bu cümlede bundan daha da önemli bir sorun vardır; bu da cümledeki "Oğul" sözcüğü ye-

---

296 *Age.*, s. 57, dipnot i.

297 *Age.*, s. 57, dipnot k.

298 *Age.*, s. 82, dipnot i.

299 *Age.*, s. 84, dipnot n.

300 İncil Müjde: *İncil'in Çağımız Türkçe Çevirisi*, İstanbul, Yeni Yaşam Yayınları, Haziran 2000, s. 202 (18. cümle). Metnin kullandığımız *The Holy Bible, Revised Standard Version*'dan İngilizcesini verelim: "No one has ever seen God; the only Son, who is in the bossom of the Father, has made him known."

301 *The Holy Bible*, s. 87.

rinde eski nüshalarda "Tanrı" sözcüğünün bulunmasıdır.[302] Bu durumda cümlenin anlamı kısaca şöyle olur: Tanrı'yı Tanrı'dan başka hiç kimse asla göremezdi; O (Tanrı) kendini tanıttı. Görüldüğü gibi bugün kullanılan dört kutsal metindeki teslis dogması için fikri malzeme olarak gösterilen en önemli kavramlar, bu metinlerin en eski nüshalarında ya hiç yoktur ya da farklı şekillerde vardır.

Yeni Ahit Metinlerinde Teslis Aleyhine Fikri Malzemeler:

Burada Yeni Ahit'i oluşturan metinlerde teslise dayanak olarak gösterilen sözcük, kavram ve ifadelerin anlam bakımından zıddını ifade eden sözcükler, kavramlar ve ifadeler de vardır. Şimdi de bunlardan bahsedeceğiz.

İsa'nın "İnsan Oğlu" (Barnaşa) Olması: Yukarıda kısaca örneklerle anlatmaya çalıştığımız şekilde, Yeni Ahit'in kutsal metin nüshalarının bazılarında Hz. İsa'yı "Tanrı Oğlu" olarak nitelemelerinin hiç olmadığı gerçeğini ve olan yerlerde de bunların mecazi mi yoksa hakiki anlamlarına mı alınması gerektiğini bir tarafa bıraksak bile, aynı metinlerde "Tanrı'nın Oğlu" nitelemelerinden çok daha fazla olarak Hz. İsa'nın "İnsan Oğlu" olduğu nitelemeleri vardır. Kutsal metinlere göre, "İnsan Oğlu" nitelemesini yapan İsa'nın kendisidir ve bunu 69 defa tekrarlamıştır. "İnsan Oğlu" nitelemesini görmek için Yeni Ahit'in bütün metinlerine bakmaya bile gerek yoktur. Sadece dört kutsal metinde Hz. İsa'yı "İnsan Oğlu" olarak tanıtan ifadelerin geçtiği bazı yerlere işaret etmek yeterlidir. Buradaki referansları yine aynı kaynaktan vereceğiz: *The Holy Bible Revised Standard Version* (1972).

- Matta 1:1 (Burada Mesih İsa için, İbrahim soyundan Davud'un oğlu denilmektedir. Hz. İsa'nın soy kütüğünün ve doğumunun anlatıldığı bu bölümde tartışılması gereken çok önemli bir husus vardır. Bunu ileri sayfalarda ele alacağız); 9:6-8; 10:23; 13:41; 15:21; 17:9-12; 19:22-23; 20:18-20, 30-31; 21:9, 15; 24:27, 30, 38-39, 44; 26:24; 26:64.

---

302 *Age.*, s. 87, dipnot b.

- Markos 8:31, 38; 9:31; 10:47-48; 13:26; 14:21, 62.
- Luka 6:5, 22; 9:22, 26, 44; 17:26, 30; 18:38-39; 22:22, 69; 24:7.
- Yuhanna 1:51; 3:13-14; 6:27, 62; 8:28; 9:35-37; 12:23, 34-35; 13:31.

Burada ayrıca, Hz. İsa'nın kendisini "İnsan Oğlu" olarak tanıttığı bazı cümlelerin Matta metninin ve Luka metninin eski nüshalarında olduğu halde, eldeki bugünkü metinlerinde olmadığına işaret edelim. İki örnek verelim ve bunları aktaralım:

1. Matta 18. bölümün 11. cümlesi: "İnsan oğlu (İsa), kendini kaybetmişi kurtarmaya geldiğinden..."[303]
2. Luka 9. bölümün 55. cümlesinin eldeki metinlerde olmayan fakat eski nüshalarındaki devamı şöyledir: "Ve o (İsa) dedi: Kendinizin hangi tarz bir hâleti ruhiyeniz olduğunu bilmiyorsunuz; çünkü İnsan Oğlu (İsa) insanların hayatlarını ortadan kaldırmak için değil, onları kurtarmak için geldi."[304]

Kısaca kutsal metinlerde toplam 80 defa Hz. İsa kendisini "İnsan Oğlu" olarak nitelemektedir. İşin ilginç tarafı da, "İnsan oğlu" (Barnaşa) sözünün Hz. İsa'nın anadili Aramcada "İnsan" anlamında özel bir deyim olmasıdır.[305] Dolayısıyla "İnsan oğlu" deyimi bu dilde "İnsan" kelimesiyle eşanlamlıdır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kutsal metinlere göre Hz. İsa'nın kendi sözleriyle kendisini nitelediği tek nitelik, *İnsan Oğlu*'dur. Diğer başka bütün nitelikleri ona ya kutsal metin yazarları ya da onların aktarımına göre başkaları yüklemiştir. Nitekim işte bunun için neredeyse bütün Doğulu Hıristiyanlar ile Romalı Clement ve Irenaeus gibi Latin Hıristiyanlar Hz. İsa'yı Tanrı değil, insan olarak görmüşlerdir; bunlardan bazılarının konuyla ilgili düşüncelerini görmüştük. Şimdi ilave olarak diğer bazılarının fikirlerini görelim:

---

303 *Age.*, s. 19, dipnot c.

304 *Age.*, s. 67, dipnot f.

305 Drum (W.): "The Incarnation", CE., c. VII, s. 14.

Örneğin, ilk Hıristiyanlardan Hegesippus şöyle der: "Mesih'in kardeşi James'in halkla konuşması istendi. Onlar onu tapınağın siperine götürdüler ve ona sordular: 'Bizim kendisine itaat ettiğimiz ey adil kimse! Bize Mesih'in yolunun ne olduğunu söyle! Çünkü halk İsa'nın çarmıha gerilmesinin ardından yoldan sapmaktadır.' James onlara yüksek bir sesle şöyle cevap verdi: 'Bana niçin insan oğlu hakkında soruyorsunuz? O, gökyüzünde yüce gücün sağ tarafında oturmaktadır...'"[306] Ne var ki, çağdaş teologlar bu kaynakları ve kişilere, "Yahudi Hıristiyanlar" diyerek itibar etmek istememektedirler; sanki daha önce de değindiğimiz gibi Hz. İsa'nın kendisi Yahudi değilmiş gibi!

İsa'nın Tanrı'nın Kulu (Ebed Yahveh, Pais Theous) Olması: Kutsal metinlerde Hz. İsa'yı Tanrı değil; aksine bir beşer ve O'nun kulu olarak niteleyen bazı cümleler vardır: Markos 12:18 (Isa. 41:1); Acts. 3:13, 26; 4:27, 30.

İsa'nın Peygamber Olması: Yeni ve Eski Ahit'in bazı metinlerinde Hz. İsa açık bir biçimde peygamber (Nabi) olarak anlatılmıştır. Bunlardan bazıları: Matta 7:22; Acts. 3:22; 7:37; Deut. 18:15, 18; Yuhanna 4:19; 6:14; 7: 40.

Sahih kabul edilen bu kutsal metinlerin dışında, diğer bazı kaynaklar ve birçok ilk Hıristiyan aynı şekilde Hz. İsa'yı bir peygamber olarak görür; ilk Hıristiyanlardan bazılarının konuyla ilgili görüşlerini daha önce birinci bölümde zikrettik. Sahih kabul edilmeyen kaynaklardan bazı örnek olarak Peter'in Vaazı (Kerygmata Petrou) ve İbranilerin İncil'i gibi kaynaklar zikredilebilir. Birinci eserde Hz. İsa, gerçek peygamber olarak nitelendirilmektedir.[307] Jerome'un (342-420) *Commentary on Isaiah* adlı eserinde İbraniler İncil'inden aktardığı cümlelerde Kutsal Ruh, İsa'yı beklenen bir peygamber olarak tanıtmaktadır.[308] Ne var ki,

---

306 Eusebius: Ecclesiastical History II, 23, 4-18.

307 Metnin H. Waitz tarafından yapılan Almanca tercümesi: Hennecke Neustestamentliche Apokryphen, 1924, s. 153, 215.

308 Jerome on Isa., II, 2; PL. 24, 145.

Hıristiyanlar dört İncil'den daha eski bu kaynaklara yukarıda belirttiğimiz sudan gerekçeyle itibar etmemektedirler.

"Baba" ve "Oğul" Kavramlarının Mecazi Kullanımları: Kutsal metinlerin bazı cümlelerinde Tanrı için "Baba" ve Hz. İsa için "Oğul" denmesi mecazidir; aşağıda örneklerini vereceğimiz cümlelerde "Tanrı Baba", sadece Hz. İsa'nın "Babası" olmuyor, Tanrı'ya inananların da "Babası" oluyor. Tanrı'nın "Oğlu", sadece Hz. İsa olmuyor, bütün insanlar Tanrı'nın "Oğulları" oluyor. Şimdi örnekler verelim:

Matta: Hz. İsa'nın öğrencilerine meşhur Zeytin Dağı Vaazı en uzun şekliyle Matta İncil'inin 5. bölümü ile 7. bölümü arasında yer almaktadır. Şimdi buradan bizi ilgilendiren cümlelere bakalım:

- "Ne mutlu barışçılara, çünkü onlar Tanrı'nın Oğulları diye çağırılacaklar (Matta 5:9).
- "Fakat ben size diyorum: Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin ki göklerdeki Babanızın oğulları olasınız..." (Matta 6:44-45)
- "Fakat dua ettiğiniz zaman, odanıza girin ve kapıyı kapayın, gizli olan Babanıza ibadet edin ve gizliyi gören Babanız sizi mükâfatlandıracaktır." (Matta 6:6)
- "Siz onlara (putperestlere) benzemeyin! Çünkü Babanız, siz O'ndan dilemeden önce sizin neye muhtaç olduğunuzu bilir. O halde şöyle dua edin: Göklerdeki Babamız, adın kutsal kılınsın..." (Matta 6:8-9)

  Sizin göksel Babanız onların hepsine ihtiyacınız olduğunu bilir..." (Matta 6:32)

Luka: Luka İncil'inde de benzer ifadeler vardır:

- "Fakat düşmanlarınızı sevin ve iyi şeyler yapın; karşılık beklemeden ödünç verin; mükâfatınız büyük olacaktır ve sizler En Yüce'nin Oğulları olacaksınız... Babanızın merhametli olduğu gibi siz de merhametli olun..." (Luka 6:35-36)

- "Bu şeyleri bütün dünya milletleri için de dileyin; Babanız sizin onlara ihtiyacınız olduğunu bilir..." (Luka 12:30)
- "İsa onlara dedi ki, dua ettiğiniz zaman şöyle deyin: Baba! Adın kutsal kılınsın, egemenliğin gelsin!" (Luka 11:2)

Yuhanna: "Ancak kendisini (Hz. İsa'yı) kabul edip adına iman edenlere Tanrı'nın oğulları olma gücünü verdi." (Yuhanna 1:12). Ayrıca *bkz.* Gal. 4:4-7.

Romans: "Tanrı'nın ruhuyla hareket eden herkes Tanrı'nın oğludur." (Romans. 8:14)

Kutsal metinlerden daha fazla aktarıma gerek yoktur. Tanrı için "Baba" ve Hz. İsa için "Oğul" demenin tamamen mecazi olduğu bizzat Hz. İsa'nın taraftarlarına söylediklerinden ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu cümlelere göre, Tanrı mecazen sadece Hz. İsa'nın "Babası" olmuyor, Yuhanna'nın yukarıdaki cümlelerinden de açıklıkla anlaşıldığı gibi, inanan herkesin "Babası" oluyor. Sadece Hz. İsa'nın kendisi mecazen "Tanrı'nın Oğlu" olmuyor, inanan herkes "Tanrı'nın Oğlu" oluyor.

Şimdi bu ifadeleri, eğer mecazi değil de teslisçi Hıristiyanlar gibi hakiki anlamlarına alacak olursak, mantıken ve doğal olarak Hz. İsa'ya inanan herkesin aynı şekilde hakiki anlamda İsa gibi "tanrı" olması gerekir ve İsa gibi "Tanrı Babaları" olması gerekir. Hatta Tevrat'ta olduğu gibi Luka'nın metninde Hz. Âdem için de "Tanrı'nın Oğlu" ifadesi vardır.[309] Eğer bu ifadeyi hakiki ve literal anlamıyla değerlendirecek olursak bu sefer, bize kadar getirmesek bile Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya Hz. Âdem'in zürriyeti olan bütün insanların da gerçek anlamda "tanrılar" veya "tanrının oğulları" olması gerekmez mi? Bütün bunlar bize göre, kutsal metinlerdeki "Baba" ve "Oğul" kavramlarının hakiki değil mecazi anlamlarıyla ele alınıp değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Cebrail Olarak Kutsal Ruh: Şimdi kutsal metinler açısından teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh (Holy Ghost) üzerinde du-

309 Luka: 3:38.

ralım. Önce çağdaş bir Hıristiyan teoloğun Katolik Ansiklopedisi'nde Kutsal Ruh hakkındaki Hıristiyan inancının ne olduğunu gösteren ifadesini aktaralım:

> Kutsal Ruh, bir Şahıs'tır, gerçekten şahıs olarak Baba'dan ve Oğul'dan ayrıdır.
> O, Tanrı'dır ve Baba ve Oğul gibi cevherseldir.[310]

Yeni Ahit'te Kutsal Ruh'un ne "şahıs" ne de Tanrı olduğunu gösteren bir ifade vardır. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, hiçbir kutsal metinde "Holy Ghost" kelimesi de yoktur. Sadece "Holy Spirit" veya Spirit kelimeleri vardır. Şimdi "Ghost" kelimesinin kullanımıyla ilgili meseleyi bir kenara bırakıp, Kutsal Ruh'un kutsal metinlerde *Holy Spirit* şekliyle ifadesinden hareketle meselenin esasına dönelim.

Aynı yazar şöyle diyor: "Kutsal Ruh (Holy Ghost), Mesih'in Ruhu (Spirit) (Romans 8:9), Oğul'un Ruhu (Galatians 4:6), İsa'nın Ruhu (Acts 16:7) olarak adlandırılır."[311] Önce yazarın Kutsal Ruh kavramı için verdiği bu referanslardaki farklılığa işaret edelim. Ne yazık ki, yazarın referans olarak gösterdiği bu metinlerde sadece Mesih'in, Oğul'un ve İsa'nın ruhlarından (spirit) bahsediliyor; ama onların ruhlarının, Kutsal Ruh (Holy Ghost) olarak adlandırılmasına rastlayamadık.

Teslis unsurlarının her biri anlaşılmaz olmasına rağmen en anlaşılmazı ve hakkında en çelişkili bilgiler verileni Kutsal Ruh unsurudur. Aziz Augustine bunu böyle ifade ettiği gibi, konunun uzmanı teolog Chevallier de şöyle der: "Hıristiyan Kilisesi'nin, çok uzun zamandan beri Kutsal Ruh hakkında yeterli açıklığın olmamasından ıstırap duyduğu kabul edilmelidir."[312]

Bu ıstırabın üç temel nedeni vardır. Birincisi, kutsal metinlerdeki konuyla ilgili karışıklık ve belirsizlik; ikincisi, İsa Oğul Tanrı'nın Babalığının bu kavramdan çıkarılması; üçüncüsü de, bu son hususla apaçık bir çelişki içinde Kutsal Ruh'un Baba Tanrı ile

---

310 Forget (J.): "Holy Ghost", CE., c. VII, s. 1-2.

311 *Agy.*: *Agm.*, s. 6.

312 Chevallier (M. A.): *L'Espirit et le Messie*, Paris, PUF., 1958, s. 1.

Oğul Tanrı'dan tezahür ettiği veya türediği teslisçi görüştür. Bu son çelişki üzerinde daha sonra duracağız, şimdi kutsal metinlere gelelim. Kutsal metinlerde "Ruh", "Kutsal Ruh", "Tanrı'nın Ruhu" ve "İsa'nın Ruhu" tabirleri sıkça geçmektedir; fakat hiçbir yerde "Tanrı'nın Kutsal Ruhu" veya "Baba'nın Kutsal Ruhu" ifadesi yoktur. Bu kavramların en çok Hz. İsa'nın doğumunu, vaftiz ve sünnet edilmesini anlatan kısımlarda kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Kutsal Ruh, Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili önem arz ettiği için bunu anlatan metinlere bakacağız.

Matta:

- 1:8 Meryem Kutsal Ruh'tan hamile kalıyor.
- 1:20 Tanrı'nın bir meleği Yûsuf'a rüyasında Hz. İsa'nın doğacağını haber veriyor ve ismini İsa koymasını söylüyor.
- 3:15-16 Gökler açılıyor. İsa, bir güvercin gibi Tanrı'nın Ruhu'nun indiğini ve üzerine konduğunu görüyor.

Markos:

- 1:8 Yahya: ben su ile vaftiz ettim, o (?) sizi Kutsal Ruh ile vaftiz edecek.
- 1:9 Yahya, İsa vaftiz suyundan çıkar çıkmaz göklerin açıldığını ve Ruh'un bir güvercin gibi indiğini görüyor.

Luka:

- 1:26-32 Tanrı Cebrail'i Meryem'e gönderiyor ve Cebrail bir çocuğa gebe kalacağını bildiriyor ve isminin İsa olacağını söylüyor.
- 1:35 Melek, Meryem'e Kutsal Ruh'un üzerine geleceğini ve En Yüce'nin gücünün kendisini gölgeleyeceğini ve böylece çocuğun doğacağını söylüyor.
- 2:21 Sekiz gün sonra sünnet ediliyor ve çocuğa İsa ismi veriliyor, bu isim annesinin rahmine düşmeden önce melek tarafından veriliyor.
- 4:22 Gök açılıyor ve bir güvercin gibi bedenleşmiş Kutsal Ruh İsa'nın üzerine iniyor.

Yuhanna:

- 1:14 Logos'un bedenselleşmesiyle Baba'dan Biricik Oğul meydana geliyor.
- 1:32-34 "Yahya şahit oldu: Gökten bir güvercin gibi Ruh'un indiğini gördüm ve o onda kaldı. Bizzat onu bilmiyorum; fakat beni su ile vaftiz etmeye gönderen (?) bana dedi: Kendisine Ruhun indiğini ve üzerinde kaldığını gördüğün 'O, Kutsal Ruh ile vaftiz eden kişidir.' Ve ben gördüm ve şahittim ki, bu Tanrı'nın Oğlu'dur."

Görüldüğü gibi Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili metinlerde geçen Ruh, Kutsal Ruh, Melek, bir Melek, Cebrail, Logos kelimelerinin biri diğeri yerine kullanılıyor. Böyle bir konuda kutsal metinler arasındaki tezatlar ve çelişkiler o kadar ki, Kutsal Ruh'un Tanrı mı, Tanrı'nın Ruhu mu, genel anlamda Ruh mu, Melek mi, Cebrail mi olduğu anlaşılmaz hale geliyor.

Çelişkiler:

a) Matta'da ve Luka'da Meryem'in rahmine İsa'yı ilka eden Kutsal Ruh'tur. Buna karşılık Yuhanna'da Logos'un enkarnasyonuyla İsa doğuyor. Markos'ta bilgi yoktur.

b) Matta'da İsa'nın doğacağını Tanrı'nın bir meleği Yûsuf'a rüyasında söylüyor; buna karşılık Luka'da Cebrail Meryem'e haber veriyor. Markos ve Yuhanna'da bilgi yoktur.

c) Matta'da ve Markos'ta gökten Tanrı'nın Ruhu'nun bir güvercin gibi inişini bizzat İsa görüyor; Luka'da Kutsal Ruh bedene bürünmüş iniyor ve İsa'nın bu inişi görüp görmediği belli değildir. Yuhanna'da Ruh'un inişini gören Yahya'dır. Yani üç farklı anlatım mevcut.

d) Matta'da Yahya, İsa'yı görür görmez tanıyor, su ile vaftiz ediyor ve olay bitiyor. Markos'ta Yahya, İsa'yı su ile vaftiz ediyor ve sonra onun (?) İsa'yı Kutsal Ruh ile ikinci kez vaftiz edeceği söyleniyor. Luka'da İsa su ile vaftiz ediliyor; fakat vaftiz edenin kim olduğu açıkça belli değildir. Yuhanna'da ise hikâye daha başkadır. Yahya, önce İsa'yı bilmiyor; gökten inen Ruh kendisine, onu su ile vaftiz et, diyor. Sonra Ruh, Yahya'ya Kutsal

Ruh ile vaftiz edenin o (yani İsa) olduğunu söylüyor. Buna göre İsa Kutsal Ruh ile kendi kendini vaftiz ediyor. Yahya ancak, sonunda vaftiz ettiği kimsenin İsa ve "Tanrı'nın Oğlu" olduğunu anlıyor.

Her biri farklı, birbiriyle çelişkili bu kutsal metin ifadelerinden nasıl bir Kutsal Ruh anlayışı ve dogması çıkarılabilir? Bizim kısmen açık seçik anladığımız sadece şudur: Meryem'e veya Yûsuf'a İsa'nın doğacağını haber veren Cebrail'dir; bu, Luka'da açık olarak zikrediliyor. İsa'yı Meryem'in rahmine ilka eden, Matta'da ve Luka'da Kutsal Ruh'tur. Yuhanna'da Kutsal Ruh'un ilkası yoktur, Tanrı'nın Kelamı'nın veya Logos'un bedenleşmesiyle İsa doğuyor. Gökten İsa'ya inen ruh, Matta'ya göre Tanrı'nın ruhu, Markos'a göre "Ruh" ve Luka'ya göre Kutsal Ruh'tur.

Vaftizinden sonra İsa'ya görünen ve gökten inen fakat farklı şekilde nitelendirilen ruh veya ruhlar meselesini bir kenara bırakalım ve şu soruyu soralım: İsa'yı Meryem'den doğurtan kimdir? En büyük çelişki de zaten buradadır. Bu, Matta ve Luka'ya göre Kutsal Ruh'tur; Yuhanna'ya göre ise İsa'nın bedenleşmesini sağlayan Logos'tur. Eğer bu önemli çelişkiyi, Yuhanna'da olduğu gibi "Logos, Tanrı'nın Kelamı"dır diyerek, Kutsal Ruh'a da bazı Hıristiyanların dediği gibi "Tanrı'nın Ruhu"dur veya bizim anladığımız anlamıyla Cebrail'dir diyerek çözmek istersek, o zaman teslis dogması ortadan kalkar. Fakat mesele bununla bitmiyor. Kutsal metinlerde daha vahim bir durum var. Hz. İsa'nın doğumuna Kutsal Ruh sebep olmuş ise ve bundan dolayı Tanrı, "Baba Tanrı" ve Hz. İsa da "Oğul Tanrı" olmuş ise, niçin teslisçiler Yahya'yı da "Oğul Tanrı" kabul etmiyorlar, diye sormak gerekir.

Çünkü örneğin Luka, Hz. İsa'nın doğumunu anlatmadan önce, aynı kavramlarla Yahya'nın doğumunu anlatıyor. (Luka 1:5-25, 57-80; 3:1-20) Luka'ya göre Yahya'nın babası Zekeriya ve annesi Elizabeth, hem yaşlılar, hem de Elizabeth kısır. Zekeriya Tanrı'ya bir çocuğu olması için dua ediyor. Tanrı'nın bir meleği Zekeriya'ya bir oğul müjdeliyor ve adını Yahya koymasını söylüyor. Zekeriya şaşırıyor; melek kendisinin Cebrail olduğunu

söylüyor. Luka'nın sözlerini uzatmayalım; neticede Elizabeth'in rahmine Kutsal Ruh çocuk ilka ediyor ve hatta aynı Kutsal Ruh, Yahya doğmadan, henüz annesinin karnındayken kendisine de giriyor. Böylece Yahya dünyaya geliyor. Şimdi tamamen aynı Kutsal Ruh iki insan doğurtuyor; biri, Hz. İsa, "Oğul Tanrı" oluyor, öbürü sadece bir Vaftizci Yahya olarak kalıyor.

O halde nereden bakarsak bakalım, kutsal metinler hem birbirleriyle, hem de kendi içlerinde çelişiyorlar. Teslisçilerin Kutsal Ruh'u şahıslaştırıp "üçüncü tanrı" yapmalarının bize göre kutsal metinlerde açık seçik hiçbir dayanağı yoktur. Yukarıda işaret ettiğimiz kutsal metin cümlelerinin bazılarında da açıkça görüldüğü gibi Kutsal Ruh denilen şey, Eski Ahit'te de geçen Cebrail'den başkası değildir. Netice olarak kutsal metne dayanarak buraya kadar söylediklerimizden Hz. İsa'nın bir insan, bir kul, bir peygamber olduğunu, Kutsal Ruh'tan kastedilen şeyin Cebrail olduğunu, Allah'a "Baba" demenin ve Hz. İsa'ya "Oğul" demenin mecazi ifadeler olduğunu pekâlâ çıkartabiliriz. Kutsal metinlerde teslise malzeme olacak ifadeler kadar tevhide malzeme olacak ifadeler de apaçık bir şekilde vardır.

İkinci konumuza geçmeden önce burada çok önemli başka bir meseleye temas etmek istiyoruz. Konunun doğrudan olmasa da dolaylı olarak teslisle ilişkisi vardır. Bu da, Hz. İsa'nın soy kütüğüyle ilgilidir. Hz. İsa'nın, Hz. İbrahim'den, kaynaklarda Hz. Meryem'in kocası olarak zikredilen Yûsuf'a kadar tam soy kütük listesi sadece Matta İncil'inde vardır (*bkz.* Matta 1:1-17). Bu son 17. cümlede sayısal olarak soy kütüğü şöyle özetleniyor: "O halde İbrahim'den Davud'a 14 kuşak, Davud'dan Babil sürgününe kadar 14 kuşak ve Babil sürgününden Mesih'e kadar 14 kuşak." Bir önceki cümlede yani 16. cümlede şöyle deniyor: "Yakup, Meryem'in kocası Yûsuf'un babasıydı. Meryem'den de Mesih denilen İsa doğdu."

Diğer taraftan 18. ve müteakip 24. cümleye kadar Hz. Meryem'in, nişanlısı Yûsuf'tan değil, Kutsal Ruh'un vasıtasıyla gebe kaldığı ve Hz. Meryem ile Yûsuf evlenmeden Hz. İsa'nın doğduğu anlatılıyor. Şimdi, bütün bu bilgiler birlikte düşünüldüğün-

de ortaya çok açık bir çelişki çıkıyor. Çünkü verilen soy kütüğü listesine Yûsuf dahil ediliyor; Hz. Meryem dahil edilmiyor. Hz. İsa babasız doğduğuna göre, verilen soy kütüğüyle nasıl bir bağlantı kurulabiliyor? Bağlantıyı kurmak gerekecekse, bu sefer 16. cümlenin sonunu, "Meryem'den İsa doğdu" yerine bağlantıyı sağlayan zamiri Yûsuf'a göndererek "Yûsuf"tan doğdu" şeklinde ifade etmek gerekecektir. Düşünelim diye İngilizce metni veriyorum: " *and Jacob the father of Joseph the husband of Mary, of whom Jesus was born, who is called Christ.*" Bu ifadenin gramer yapısına göre, İsa'nın Meryem'den değil Yûsuf'tan doğduğunu söyleme imkânı da vardır.

Teslisçi Hıristiyanlar ve Hıristiyanların geneli, İsa'yı Meryem'den doğma kabul ederler. Çocuğun anneden doğduğu doğal bir anlayıştır. Fakat buna göre, Hz. İsa'nın verilen soy kütüğüyle bir ilgi ve ilişkisinin olması için Hz. Meryem'in de soy kütüğünde bir bağlantısının olması gerekir. Oysa Hz. Meryem'in verilen soy kütüğünde doğrudan bir ilişkisi yoktur. Yahudi geleneğine göre anaerkillik esas dersek de mesele çözülmez, zira Meryem'e kadar zikredilen isimlerin hepsi erkek isimleridir. Diğer taraftan az da olsa bazı Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın bu soy kütüğünü dikkate alarak onun Yûsuf'un gerçek oğlu olduğunu söylerler; zira Yuhanna metninin 1. bölümünün 45. cümlesinde İsa'nın Yûsuf'un oğlu olduğu ifade ediliyor. Özellikle hukuk lisanında bir kimsenin kimliği belirtilirken anne ve babasının her ikisinin ismi anılarak: "Falan babadan olma ve filan anneden doğma" denir. Eğer böyle bir soy kütüğü kabul edilecekse, Yûsuf'un Hz. İsa'nın babası olduğu inancına bu kutsal metin doğrultusunda doğru gibi bakmak gerekecektir ki, bu durumda da yine teslis dogması kökünden sarsılmış olacaktır. Çünkü İsa gerçek anlamıyla "Tanrı'nın Oğlu" olmaktan tamamen çıkacaktır.

Bu çelişkiyi daha uygun bir şekilde izah etmenin yolu Hz. Meryem ile Yûsuf arasında birinci dereceden bir akrabalığın olduğunu göstermektir. Bunu, kanonik sayılan Yeni Ahit metinlerinden çıkarmak olanaksızdır. Ancak Yakup İncil'i gibi sahte sayılan bazı metinler ile İslam kültüründe Hz. Meryem'in Yû-

suf'un amcasının kızı olduğu şeklindeki rivayetlerden bu akrabalık bağlantısı kurulabilir.

Bütün bu anlatılanlardan sonra aklımıza şöyle bir soru gelmektedir: Teslisçi Hıristiyanlar, yorumlarıyla teslisi oluşturdukları ve teslis için dayanak gösterdikleri aynı kutsal metinlerdeki teslisin aleyhine olan; Hz. İsa'nın insan, peygamber, Allah'ın kulu olması şeklindeki ifade ve kavramları bilmiyorlar mı? Biliyorlarsa niçin hâlâ teslisi savunmaya devam ediyorlar? Teslisçi Hıristiyanlar hiç şüphesiz bu ifadeleri biliyorlar. Hatta daha önce gördüğümüz gibi, örneğin Romalı Clement ve Irenaeus gibi teologların bu ifadelere dayanarak Hz. İsa'nın Tanrı değil, insan ve peygamber olduğunu savunduklarını da biliyorlar; fakat sanki "Baba Tanrı", "Oğul Tanrı" veya "Tanrı'nın Oğlu" gibi ifadeler aynı gelenekten gelmiyormuş gibi, onların Musevi geleneği tesiriyle kutsal kitaplarda yer aldığını söyleyerek kendilerince yorumlamaya çalışıyorlar. Şimdi konuyla ilgili çağdaş bir teolog olan Oscar Cullmann'ın yorumlarına kısaca bakalım.

Cullmann, Yeni Ahit'in metinlerinde Hz. İsa için kullanılan "önceki peygamber gibi bir peygamber" ve "Peygamber" ifadelerini izah için, Tevrat ve Yahudi geleneğindeki peygamber kavramı üzerinde durur. Yahudilikte peygamberin (nabi), Yahudilerin kurtuluşu için bekledikleri ahir zamanda zuhur edecek kurtarıcı olduğunu söyleyerek, neticede onların peygamber anlayışının, kendi ifadesiyle eskatolojik peygamber (ahir zaman peygamberi) olduğunu söyler. Hz. İsa'nın peygamber olmasına gelince, Cullmann onun önceki peygamberler gibi "bir peygamber" olduğu fikri üzerinde durmayacağını, çünkü bunun Mesih-ilmi (Christology) ile ilgisi olmadığını söyler. Sadece İsa'ya "peygamber" denilmesinin anlamı üzerinde durur ve neticede bunun İsa'nın yeryüzüne tekrar döneceği anlamına geldiğini belirtir.[313]

Ancak Cullmann'ın bu yorumu, oldukça çelişkili ve gerçekçi değildir. Bir kere, Hz. İsa'nın geçmiş peygamberler gibi bir peygamber olduğunu ifade eden kutsal metinleri bilerek göz ardı edi-

313 Cullmann (O.): *The Christology of the New Testament*, çev. S. C. Guthrie ve C. A. M. Hall, Philadelphia, The Westminster Press, 1963, s. 44.

yor. İkinci olarak, Hz. İsa'ya peygamber denilmesini, İsa'nın tekrar döneceğine işaret olarak yorumlayabilmesi için Yahudilikteki ve Tevrat'taki peygamber kavramını tamamen eskatolojik olarak yorumluyor; halbuki Tevrat ve Yahudilikte nabi (peygamber) kavramının ahir zamanda Yahudilerin bekledikleri kurtarıcıyla bir ilgisi yoktur. Bilindiği gibi Tevrat'ta ve diğer Yahudi yazılarında kurtarıcı için Mesih gibi başka bir kavram kullanılmaktadır. Nabi de peygamber demektir; bunun için bu kavramın ahir zamanla bir ilgisi yoktur. Örneğin Hz. Musa bir nabidir.

Hz. İsa'ya, Allah'ın kulu (Ebed Yahweh), yani "Abdullah" denilmesine gelince, Cullmann bu kavramın da Yahudilikte kullanımları üzerinde durduktan sonra, neticede İsa'ya peygamber denilmesini, İsa'nın insanların, yani kendisine inananların asli günahlarına kefaret olmak üzere çarmıhta acı çekmesi olarak yorumlar.[314]

Kutsal metinlerde Hz. İsa'ya "İnsan Oğlu" (Barnaşa) denilmesi konusunda da Cullmann, diğer konularda olduğu gibi Yahudilikte ve Hıristiyanlıktaki farklı görüşleri özetledikten sonra açık seçik bir yorum getirmiyor; ancak şöyle bir dilekte bulunuyor:

> Eğer modern bir teolog, tamamen Yeni Ahit'in İnsan Oğlu fikri üzerine bir Mesih-ilmi inşa etmeyi kendisine vazife yapacak olsa, bu daha da ilginç olur. Böyle bir Mesih-ilmi sadece tamamen Yeni Ahit'e yönelim ve Mesih'in kendisini nitelemesine dönmek olmayacak, aynı zamanda mantıki olarak çözümlenemeyen Mesih'in iki tabiatı meselesini, başlangıçta Tanrı ile olan ve O'nun sureti olmak, O'nunla birlikte ezeli var olan İnsan Oğlu'nun kendi tabiatıyla ilahi İnsan olduğu şeklinde görülebilecek çözümün olacağı bir seviyeye koymaya imkân sağlamış olacaktır. Meseleye bu görüş açısından bakılınca, önceki Mesih-ilimsel fikir ayrılıklarına damgasını vuran bütün önemli tartışmalar fiilen anlamsızlaşacaktır.[315]

---

314 *Agy.*: *Age.*, s. 79-82.

315 *Agy.*: *Age.*, s. 192.

Cullmann'ın bu ifadelerinden ne anlıyoruz? Üçüncü binyıla girerken, iki bin yıldır Hıristiyanların teslis dogmasının bir sorununu dahi mantıksal bir çözüme kavuşturamadıklarını anlıyoruz. İkinci olarak Hıristiyanların, Cullmann da bu gerçeği dile getirmesine rağmen, kutsal metinlerin Hz. İsa ile ilgili her farklı türden ifadesini veya kavramını yine de teslis dogmasıyla ilgilendirmeye kendilerini mecbur hissetmelerini görüyoruz. Halbuki, Hz. İsa'yı bir insan ve bir peygamber olarak tanıtan kutsal metinlerin bu ifadelerini en azından bu kavramların ödünç alındığı Yahudi geleneğindeki gibi gerçek anlamlarına alarak; "Baba Tanrı" ve "Oğul Tanrı" gibi teslise dayanak gösterilen ifadeleri onlar bağlamında yorumlasalar, Hıristiyanların da Yahudiler ve Müslümanlar gibi bir tevhit inancına ulaşma imkânları olabilir. Fakat onlar sürekli, Hz. İsa ile ilgili onun insan ve peygamber olduğunu gösteren bütün ifadeleri, hep ters bir mantıkla, onun tanrılığını gösterdiğine inandıkları diğer kavramlara indirgeyerek yorumluyorlar. Kendilerinin de daha iyi bildikleri gibi bütün bu kavramlar Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiştir ve Yahudiler Hıristiyanların teslis dogmasının inşası için kullandıkları bütün kavramları mecazi anlamda kullanmışlardır. Bundan da öte, sahih kabul edilen kutsal metinlerde Hz. İsa kendisini aktarılan sözlerinde açıkça en az 69 defa İnsan Oğlu olarak nitelemiştir. Teslisin dayandığı Oğul Tanrı, Tanrı'nın Oğlu, Baba Tanrı gibi nitelemeler yine kutsal metinlere göre başkalarının Hz. İsa için kullandığı niteliklerdir. Dolayısıyla Hz. İsa'nın kendisi için kullandığı tek nitelik veya vasıf insan oluşudur.

Kaldı ki, Hıristiyanlar İsa'nın iki doğasından birisinin "insani" olduğunu söylerken bu gerçeği İsa'nın yarısı için de olsa kabul etmiş oluyorlar; geriye İsa'nın diğer yarısının da insan olduğunu söylemek kalıyor. Aslında yukarıda alıntıladığımız cümlesinin sonunda Cullmann bunun kısmen gereğine inanmış görünüyor; ancak endişesi geçmişin teolojik mirasının yok olacağıdır. Öyle sanıyorum ki bu endişeye mahal yoktur. Roma'da Cizvit papaz Christian Troll Bey'le bir sohbetim esnasında ona, "İsa'ya hem Tanrı, hem insan demektense, yani Cullmann'ın ifadesiyle

mantıki çözümsüzlüğü sürdürmektense, insandır derseniz yine Hıristiyan kalabilirsiniz. Bu sizin Müslüman olmanız anlamına gelmez," demiştim. Yahudileri ve Musevileri örnek vermiştim: "Onlar, Hz. Musa'ya Tanrı demiyorlar, bir peygamber diyorlar; ancak onlar yine Yahudi ve Musevi'dir."

b) Günümüzde Tuhaf Bir Üçleme Dogması Savunuculuğu

Üçleme inancıyla ilgili son olarak, tuhaf olduğu kadar gülünç de olan bir teslis savunuculuğuna değinelim. Müslümanların ve Yahudilerin teslis eleştirilerine bir cevap olmak üzere papaz Carlos Madrigal, Hz. İbrahim'e, Hz. Musa'ya, Hz. Davud'a, Hz. Süleyman'a ve Yeşaya'ya, İsa'nın ilan ettiği gibi, "Teslisli" tanrı ilan edildiğini iddia ediyor ve bunun için de kendince Tanah'tan kanıtlar gösteriyor.[316] Papaz, Hz. İbrahim'in üçlü tanrı meselesi bağlamında Tanah'ın Yaratılış kitabının 18. babının 1-3 cümlelerini göstermiştir. İşte o üç cümle: "İbrahim günün sıcak saatlerinde Mamre meşeliğindeki çadırının önünde otururken, Rab kendisine göründü. İbrahim karşısında üç adamın durduğunu gördü. Onları görür görmez karşılamaya koştu. Yere kapanarak, 'Ey efendim, eğer gözünde lütuf bulduysam, lütfen kulunun yanından ayrılma,' dedi." Papaz, Yahudilerin İbrahim'in gördüğü üç adamın üç melek olduğunu söylemelerine inanmayıp bunun İbrahim'e görünen üçlü tanrı olduğunu ispata çalışıyor.

Oysa Papaz şu 22. cümleye hiç bakmıyor: "Adamlar oradan ayrılıp Sodom'a doğru gittiler. Ama İbrahim Rabb'in huzurunda kaldı." İlk üç cümlede anlatıldığı gibi Tanrı İbrahim'e meşelik içerisinde çadırının önünde göründüğünde üç adamı da karşısında görüyor. Bu üç kişi, ister adam isterse melek olsun, teslisin üçlü tanrısı olamaz; çünkü hem ilk üç cümlede İbrahim'in yanında bir Rab ve üç adam var, hem de 22. cümlede o üç adam oradan gidiyor ve İbrahim Rab ile baş başa kalıyor. Papaz anlaşılmaz bir şekilde akıl yürüterek üç adama üçlü tanrı diyorsa, İbrahim'in huzurunda kaldığı Rabb'e niçin dördüncü tanrı demiyor?

---

316 Madrigal (C.): *Apologia*, İstanbul, Dharma Yayınları, 2009, s. 331-342.

Papaz Carlos Madrigal'a göre, üçleme inancı sadece Hz. İbrahim'e değil; ilk vahiyden itibaren Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. İsa ve bütün yalvaçlara ilan edilen ezeli bir inançmış. Örneğin Hz. Musa'ya ilan edilen üçlü tanrı inancı için gösterdiği kanıt, Çıkış'ın 3. babının 2., 4. ve 14. cümleleridir. İşte söz konusu cümleler: "Rabb'in meleği bir çalıdan yükselen alevlerin içinde ona göründü. Musa baktı, çalı yanıyor, ama tükenmiyor. Rab Tanrı Musa'nın yaklaştığını görünce, çalının içinden, 'Musa, Musa!' diye seslendi. Musa, 'Buyur!' diye yanıtladı... Tanrı, 'Ben Ben'im' dedi, 'İsraillilere de ki, 'Beni size Ben Ben'im diyen gönderdi." Papaz bu cümlelerden adeta Musa'ya görünenin "Diri Kelâm" (Oğul, yani İsa) olduğunu, Meleğin, Kutsal Ruh ve " ben Tanrı'yım" diyenin de Baba Tanrı olduğunu çıkarıyor.[317] Papazın bu yorumuna göre, neticede Musa'ya Sina Dağı'nda görünen Tanrı, Hıristiyanların Oğul Tanrı'sı İsa olmuş oluyor. Bunlar çok ilginç ve ilginç olduğu kadar da gülünç yorumlardır. Papazın referansta bulunduğu cümlelerde ne Oğul ne de İsa geçmektedir. Papaz bunları olmadık yorumlara başvurarak yapıyor. Konuyu daha fazla uzatmamak için Papazın kendilerine "teslis inancı ilan" edilmiş olduğunu söylediği diğer yalvaçlar üzerinde durmaya gerek görmüyoruz. Zaten Hıristiyan papazları daha işin başında teslis dogmasını böyle oluşturmadılar mı? Eğer Papazın iddia ettiği gibi Yahudilerin en önemli yalvaçlarına teslis ilan edildiği doğru ise, niçin Yahudiler teslise inanmamışlardır? Niçin Hz Musa Yahudileri Üçlü tanrıya değil de, Tek Tanrı'ya inanmaya çağırmıştır?

B. Yalvaçlık ve Kutsal Kitap İnancı

Hıristiyan kiliseleri ve mezhepleri arasında yalvaçlık ve kutsal kitap inancı konusunda farklar vardır. Ancak bugünkü kiliseler açısından bir genellemeyle, İncillerden sonra Eski Ahit'in de kutsallığına inanırlar ve dolayısıyla Yahudilerin yalvaçlarının da yalvaçlığına inanırlar. Ayrıca İncil yazarlarına ve bazı azizlere

317 *Agy., Age.* s. 332.

de kendi yalvaçları olarak bakarlar. Ne Kuran'ı kutsal kitap, ne de Hz. Muhammed'i yalvaç görürler. Üçlemeci bütün Hıristiyan mezhepleri Hz. İsa'yı üç tanrıdan birisi kabul ettikleri için, onlara göre Hz. İsa bir yalvaç değildir; Tanrı'dır. Fakat ilk dönem Tevhitçi Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın yalvaç olduğunu kabul etmişlerdir.

C. Kader İnancı

Bütün dinler arasında en kaderci olan ve öyle anlaşılan din Hıristiyanlıktır. Hıristiyanlık içerisinde en kaderciler de Protestanlardır ve onlar içerisinde de en kaderci olanlar Calvin ve Kalvincilerdir. Bunun nedeni üç unsurla açıklanabilir: Birincisi, Yahudiliğin seçilmişlik inancının Hıristiyanlığa da geçtiği düşüncesidir; zaten Hz. İsa Yahudi kabul edildiği için, bu açıdan Hıristiyanlar Hz. İsa'ya seçilmiş olarak bakmışlardır. İkincisi, asli günah kavramıdır. Üçüncüsü, daha başlangıçtan itibaren Hıristiyan teologlarının üç tanrıya biçtikleri ayrı işlevlerdir. Baba Tanrı, yaratıcıdır; insanları İsa'ya inanmaya sevk eder; Hz. İsa'nın şöyle dediği anlatılır: "Beni gönderen Baba bir kimseyi bana çekmedikçe, o kimse bana gelemez."[318] İsa Tanrı, günahların bağışlayıcısı ve son hesap gününün sahibidir. Kutsal Ruh Tanrı, Hıristiyanların hayatta yöneticisi ve yönlendiricisidir; yani Hıristiyanlar ne yaparlarsa, bunu onlara yaptırtan Kutsal Ruh'tur. Bunun için ortaçağda hasta Hıristiyanlar doktora gitmezlerdi; hastalığın Tanrı'dan geldiğine inanılırdı ve şifa da Tanrı'dan beklenirdi. Hıristiyan olmayanları ise Şeytan'ın yönettiğine inanılır. İnsanın iradesi ve seçimi kendi elinde değil, Kutsal Ruh'un elindedir.

Hıristiyanlıkta mutlak kaderci anlayışın ilk banisi Pavlus'tur. Kaderciliği açık bir biçimde Pavlus'un mektuplarında, özellikle Romalılara Mektup'ta bulmaktayız. Onun iki sözünü aktaralım: "Bir insanın şahsında ebedi ölüm bütün ölümlülere yayıldı",[319]

---

318 Yuhanna 6:44.

319 Pavlus: Romalılar 5: 12.

"Tanrı bizi yaptıklarımıza göre değil, kendi amacına ve lütfuna göre kurtarıp kutsal bir yaşama çağırdı. Bu lütuf bize zamanın başlangıcından önce Mesih İsa'da bağışlanmış, şimdi de O'nun gelişiyle açığa çıkarılmıştır"[320] ve "Dünya yaratılmadan önce biz, İsa Mesih'te seçildik."[321] Pavlus kaderciliği başka bir şekilde şöyle anlatır:

> Demek ki Tanrı dilediğine merhamet eder, dilediğinin yüreğini nasırlaştırır. Şimdi bana, "Öyleyse Tanrı insanı neden hâlâ suçlu buluyor? O'nun isteğine kim karşı durabilir?" diyeceksin. Ama ey insan, sen kimsin ki Tanrı'ya karşılık veriyorsun? Kendisine biçim verilen, biçim verene, "Beni niçin böyle yaptın?" der mi? Ya da çömlekçinin aynı kil yığınından bir kabı onurlu iş için, ötekini bayağı iş için yapmaya hakkı yok mu? Eğer Tanrı gazabını göstermek ve gücünü tanıtmak isterken, gazabına hedef olup mahvolmaya hazırlananlara büyük sabırla katlandıysa, ne diyelim? Yüceltmek üzere önceden hazırlayıp merhamet ettiklerine yüceliğinin zenginliğini göstermek için bunu yaptıysa, ne diyelim?[322]

Görüldüğü gibi Pavlus için insanın kendi yapıp ettiklerinin bir değeri yoktur; Tanrı ezelde istediği yazgıyı yazmıştır; bu önemlidir. Yazgı da, ya seçilmişlik ve kurtuluştur ya da lanetlenmişliktir. Pavlus'tan sonra kaderciliği teolojik olarak geliştirenlerin başında Aziz Augustinus vardır. Augustinus, asli günahın bütün insanları etkilediğini ve asli günahın tesiriyle insanların iyi ve doğru davranışları yapma yetisinden mahrum kaldıklarını iddia etmiştir. İnsanın kurtuluşu ancak Tanrı'nın lütfuna mazhar olmakla gerçekleşebilir. Tanrı, kimlere ilahi lütfunu vereceğini ezelde belirlemiştir. Tanrı'nın bu seçimi, insanların bu dünyada yapacakları iyi davranışlara bağlı değildir.

---

320 Pavlus: II. Timoteos 1: 9.

321 Pavlus: Efesliler 1:4, 5. Ayrıca *bkz.* Koloseliler 1:12.

322 Pavlus: Romalılar 9:18-24.

Kaderciliği zirveye çıkaran ise Calvin'dir. Kadere inanmak, Calvin'e göre, Tanrı'nın mutlak gücüne inanmakla eş anlamlıdır. İnsanın özgür iradesiyle bir şey yapabileceğini söylemek, Tanrı'nın ezeli bilgisini ve gücünü inkâr etmek olur. İnsanlar asli günahla yetkisiz ve yetersizdir. Dolayısıyla Tanrı, olacak her şeyi hikmetiyle bilir ve gücüyle kontrol edip yönetir.[323] Calvin'e göre Tanrı bazı insanları kurtuluşa erişmek, diğerlerini ise ebedi cezaya çarptırmak üzere belirlemiştir. Calvin, Mesih'in sadece seçilmişler için çarmıha gerildiğini kabul etmektedir. Calvin, Eski Ahit'teki Yahudilerin seçilmişliği konusunu ele alarak Yahudilerin seçilmişliğini tamamen Tanrı'nın onlara olan karşılıksız sevgisine dayandırmaktadır.[324] Yahudi seçilmişliğini Hz. İsa'ya gelinceye kadar üç aşamada anlatır. Ona göre bu aşamalarda bazı seçilmişler bile, günahları sebebiyle bu haklarını kaybederek lanetlenmişler sınıfına girerler. Daha fazla uzatmadan söyleyecek olursak, Calvin'e göre Tanrı'nın ezelde belirlediği bu seçilmişler, "oğul olma" hakkı elde etmişlerdir; bununla birlikte, ancak dünya hayatında gerçek çağırıyı duyup Mesih'e iman ettiklerinde Kutsal Ruh bu seçilmişlerin durumunu garanti altına alacaktır. Bu durumda Calvin'e göre insanın seçilmişlik veya lanetlenmişlik kaderi Tanrı tarafından ezelde mutlak olarak belirlenmiştir.

Katolikler de tanrısal seçilmişlik ve asli günah kavramlarıyla kader meselesini tartışmışlardır. İsa, onlara göre bütün insanların günahlarının kefareti için çarmıha gerildiğinden, insanların bu dünyadaki iyi davranışlarının İsa'ya inanmak şartıyla kurtuluşları açısından bir önemi vardır. Dolayısıyla, Protestanlığa göre Katoliklik kısmen insana sınırlı ve sorumlu bir özgürlük alanı tanır. Bu konuda Ortodoksların görüşü de Katoliklerin görüşüne benzer.

Hıristiyanlık tarihinde bu mutlak kaderci anlayışa zaman zaman itiraz edenler olmuştur. Bunların ilki, meşhur Pelagius'tur. O, tahminen 390 ile 418 yılları arasında yaşamış, İrlanda doğumlu Romalı bir keşişti. Hıristiyanlıkta oluşturulan kaderciliği eleş-

---

323 Calvin (J.): *Institutes of the Christian Religion*, Kentucy, 2006, III/23:7.
324 Calvin (J.): *Age.*, III/21:5.

tirmesi ve yerine insanın irade özgürlüğünü koymasından dolayı ölüme mahkûm edildi. İskenderiyeli St. Cyril'in aracılığıyla ölümden kurtuldu ve Mısır'a sürgün edildi. Mısır'a gidişi sonrası kendisinden hiçbir haber alınamadığı belirtilir. Birçok eserinin yanında, "Doğa Üzerine" ve "İrade Hürriyetinin Savunması" adlı eserleri meşhurdur. Özellikle bu iki eserinde, Pelagius, Tanrı'nın her insanın ruhunu doğrudan yarattığına ve bu yüzden de her insanın özgün ve özgür olduğuna inanıyordu. Yine aynı gerekçeyle Hıristiyanlığın oluşturduğu asli günaha inanmıyordu. Âdem'in günah işlediğini kabul ediyordu; fakat iddia edildiği gibi bunun onun nesline miras olmadığını söylüyordu. İnsan günah işlese bile, bunun özgür iradesiyle yaptığı iyi fiillerini asla değersiz kılmayacağına inanıyordu. Bu görüşleri çok tepki uyandırdı; özellikle meşhur Katolik teoloğu Augustinus onu şiddetli bir biçimde eleştirmiştir. Dolayısıyla Pelagius, Âdem'in günahının insanlığın gelecekteki nesillerini etkilemediğine inanıyordu. Bu görüşü, kendisinden sonra Pelagianizm olarak bilinmektedir.

D. Ahiret İnancı

Ahiret inancı, İncillerde açık ve seçik olarak yoktur; ancak onlara ekli diğer kutsal sayılan metinlerde vardır. Bu da daha çok aşağıda göreceğimiz Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişiyle bağlantılı olarak anlatılmıştır. Ancak Hıristiyan teolojisinin Eskatoloji denilen kısımlarında pek çok bilgi vardır. Ahiret inancı konusunda Ortodokslar ve Katolikler arasında bazı önemli farklar vardır. Katoliklere göre son yargı gününe kadar, ölenler Araf'ta (Purgatory) kalırlar, Ortodokslar Araf'ı kabul etmezler. Ortodokslara göre geçici bir yargı vardır; buna göre ruhlar ya cennete ya da cehenneme yönelirler; ancak bu sadece onların kokusunu tatmak içindir. Ölüler için yapılan duaların onların ruhlarını iyi yönde etkileyeceğini kabul ettiklerinden dolayı Ortodoks kiliselerinde, ölenler için düzenli olarak, 3. günde, 9. günde, 40. günde ve ölüm yıl dönümü gününde özel dualar yapılır. Ortodoksların bu inanışı, Müslümanların genelinin kabul ettiği kabir azabına benzer. Son yargı günü, ruh ve beden birleşecek; duruma göre

kişiler sonsuz olarak ya cennete ya da cehenneme gideceklerdir. Katolik Kilisesi ise, Araf'ı kabul ettiği için, ölenlerin son yargı gününe kadar bekleyeceklerine inanır.

E. Mesih'in İkinci Gelişi ve Kıyamet

Hz. İsa'nın yeryüzüne tekrar inmesi (Nuzul-i İsa), Hıristiyanlıkta önemli bir inanış ilkesidir. Hıristiyanlıkta Mesih inancını ve kıyameti anlatan ve kutsal kabul edilen özel kitaba Yuhanna'nın Kehaneti veya Vahyi denir. Bu kitabın yazarı olan Yuhanna'nın, dördüncü İncil'in yazarı Yuhanna mı, yoksa başka bir Yuhanna mı olduğu meselesi her zaman tartışma konusu olagelmiştir. Ancak Hıristiyanların geneli iki Yuhanna'nın da aynı kişi olduğunu kabul eder. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi, "resmi geliş, ziyaret" anlamına gelen Parousia kavramıyla ifade edilir. Hz. İsa, bütün güç ve yetkisiyle ikinci kez yeryüzüne inmeden yeryüzünde büyük felaketler olacak, Kudüs'te büyük savaş çıkacak, ulus-ulusa, devlet-devlete savaşlar olacak, depremler olacak, kuraklık kasıp kavuracak, insanlar korkudan bayılacak, gökyüzü ve yerde büyük değişiklikler olacaktır.[325] Sonra Hz. İsa, bulutlar arasından herkesin göreceği şekilde inecektir.[326] Ancak Markos'a göre ikinci geliş, hiç kimsenin beklemediği bir zamanda olacaktır ve bunun için de insanların her zaman hazırlıklı olmaları gereklidir.[327] Hz. İsa, Şeytan veya Deccal ile savaşacak, sonra yeryüzüne iyilik hâkim olacaktır. Şeytan sonsuz ateşe atılacaktır.[328] Bundan sonra da Kıyamet kopacaktır. Sonra da Eschaton, yani Diriliş başlayacaktır. Eski yer ve gök yok olacak; yeni yer ve gök oluşacak. "Yaşam Kitabı" denilen kitap açılacak, Mesih İsa insanları yargılayacak, iyiler sonsuz cennete, kötüler de sonsuz cehenneme gidecekler. Böylece sonsuz hayat başlamış olacak.[329] Burada

325 Luka 21:10-26.
326 Luka 21:27.
327 Markos 13:36.
328 Vahiy 20:7-10.
329 Vahiy 20:12; Romalılar 8:18-23; I. Selanikliler 4:14-17.

belirsiz olan, oluşacak yeni yer ve göğün, dolayısıyla cennet ve cehennemin bu dünya hayatı mı, yoksa ahiret hayatı mı olacağının açıkça belli olmamasıdır.

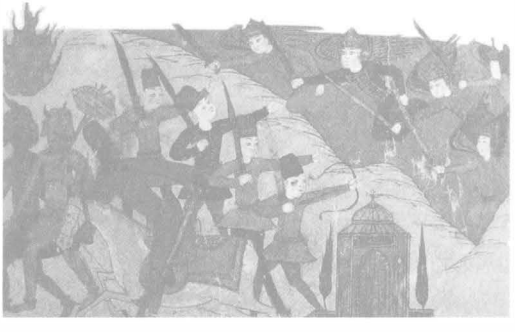

Meleklerin Deccal ve ordusunu kovalaması Terceme-i Miftâh-ı Cifrii'l-Câmî

Diğer dini kültürlerde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da İsa'nın geleceği ve kıyametin kopacağı tarih şimdiye kadar birçok defa verilmiştir; neredeyse Hıristiyanlar her yıl İsa'nın inmekte olduğunu müjdelemişlerdir. Ancak verilen hiçbir tarih bugüne dek tutmamıştır. Bilindiği gibi konuyla sadece Hıristiyan din adamları ilgilenmemiştir; birçok ortaçağ filozofu ve doğa bilimcisi de yakından ilgilenmiştir. Şimdi beklenen ve henüz geçmemiş olan ünlü fizikçi Isaac Newton'un verdiği iki tarihtir. Newton, Eski Ahit'in Daniel Kitabı'nda anlatılan iki kehanetle ilgili yaptığı yorumlardan kıyametin kopmasıyla ilgili iki tarih tespit etmiştir. Birincisi 2034 yılı, ikincisi 2060 yılıdır.[330]

Kıyamete yakın çıkacak savaşların en korkuncunun Armageddon Savaşı olacağına inanılır. Armageddon sözcüğü, Megiddo Tepesi manasına gelen İbranice "Har Megiddo" sözcüğünün bozmasıdır. Megiddo, Arz-ı Mevud'un merkezindedir, yani Kudüs yakınındaki bir ova ve oradaki tepeliktir. Tanah'a göre eskiden bu topraklarda İsrailliler ile yabancılar arasında çok şiddetli savaşlar olmuştur. Bunlardan biri MÖ 7. yüzyılda Mısırlılarla yaptıkları savaştır; bu savaşta Firavun Neko İsrail kralı Yoşiya'yı

330 Newton (I.): *Observations upon the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John*, Londra, 1773.

öldürmüştür.[331] Vahiy kitabının yazarı Yuhanna aynı yerde korkunç bir savaşın yapıldığını söylemiştir:

> Üç kötü ruh, kralları İbranice Arınageddon denilen yere topladı. Yedinci melek tasını havaya boşalttı. Tapınaktaki tahttan yükselen gür bir ses, 'Tamam!' dedi. O anda şimşekler çaktı, uğultular, gök gürlemeleri işitildi. Öyle büyük bir deprem oldu ki, yeryüzünde insan oldu olalı bu kadar büyük bir deprem olmamıştı. Büyük kent üçe bölündü. Ulusların kentleri yerle bir oldu. Tanrı büyük Babil'i anımsadı, ona ateşli gazabının şarabını içeren kâseyi verdi. Bütün adalar ortadan kalktı, dağlar yok oldu. İnsanların üzerine gökten tanesi yaklaşık kırk kilo ağırlığında dolu yağdı. Dolu belası öyle korkunçtu ki, insanlar bu yüzden Tanrı'ya küfrettiler.[332]

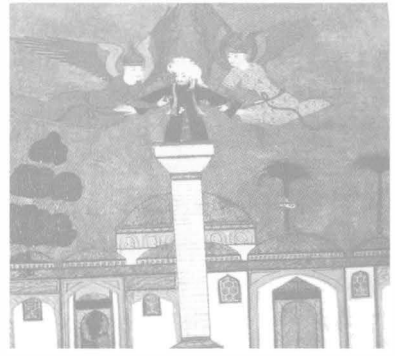

Hz. İsa'nın iki melekle bir minareye indirilmesi.
Terceme-i Miftâh-i Cifrü'l-Câmî.

331 2 Kralla 23:28-30.
332 Vahiy 16:16-21.

IV.
İBADETLER VE AYİNLER

Matta'dan yukarıda aktardığımız Hz. İsa'nın Zeytin Dağı Vaazında ve diğer İncillerde Hz. Musa şeriatında emredilen temel ibadetlerin Hıristiyanlar için de emredildiği görülmektedir. Zamanla bunlarda az veya çok değişme olmuştur; Doğu Hıristiyanlığında bunların bugün de az çok devam ettiği bilinmektedir; ancak Batı Hıristiyanlığında, genelde terk edilmiş veya önemsiz hale gelmiştir. Hıristiyanlığın ilk döneminde görülen namaz, oruç, kurban gibi ibadetlere hemen hemen hiç önem verilmez. İbadet büyük ölçüde modern bir biçimde Pazar Ayinlerine dönüşmüş durumdadır.

A. İbadetler

Belki oruç hariç, Hıristiyan kutsal yazılarında ibadetler anılmamıştır. Dolayısıyla Hıristiyan ibadet ilkeleri, inanç ilkelerinin çoğunluğu gibi, kitabi değil, teolojiktir. Aslında Hz. İsa, daha önce de belirttiğimiz gibi Musa şeriatının devam ettirilmesini istemesine rağmen Pavlus'un kaldırmasıyla Hıristiyan dünya büyük ölçüde ibadetlerden vazgeçmiştir. Hıristiyanların ibadetlerindeki gevşekliğin bir nedeni de, İncillerde Hz. İsa'ya izafe edilen bazı sözlerdir. Bunlara aşağıda kurban konusunda kısaca değineceğiz.

1. Namaz ve Dua

Bugünkü kutsal metinlerine bakarak Hıristiyanlıkta namazın olup olmadığını anlamak mümkün değildir. Ancak bazı Hıristiyan kiliselerinde, örneğin Süryani Kilisesi'nde, namaza benzer bir ibadetin varlığından bahsedebiliriz. Bugün Hıristiyanlıkta namaz, genel olarak dua ve kiliselerde ayin şeklinde yapılmaktadır.

2. Oruç

Oruç ibadeti, Matta, Markos ve Luka İncillerinde geçmektedir.[333] Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde oruçtan, Musa şeriatındaki oruç anlaşılıyordu. Bugünkü Hıristiyanlıkta oruç ile perhiz hemen hemen aynı şeydir. Belirli bayramlarda ve kutsal günlerde, örneğin Paskalya zamanı, gün doğumundan batımına kadar hiçbir şey yiyip içmemekle belirli yiyecek ve içeceklerden uzak durmak gibi bir oruç ibadeti vardır. Dindar Hıristiyanlar özellikle cuma günleri hayvansal gıdalar yemezler, perhiz ederek oruç tutarlar. Buna "Hafif Oruç" denir. Ancak Matta'da Hz. İsa'nın gerçek anlamda kırk gün kırk gece oruç tuttuğu anlatılır.[334] Hatta Hz. İsa kendisinden sonra Hıristiyanların oruç tutacağını haber veriyor: "Onlar İsa'ya, 'Yahya'nın öğrencileri sık sık oruç tutup dua ediyorlar, Ferisiler'in öğrencileri de öyle. Seninkiler ise yiyip içiyor' dediler. İsa şöyle karşılık verdi: 'Güvey aralarında olduğu sürece davetlilere oruç tutturabilir misiniz? Ama güveyin aralarından alınacağı günler gelecek, onlar işte o zaman, o günler oruç tutacaklar.'"[335]

Perhiz yapma yaşı 14 ve oruç yaşı 21 olarak belirlenmiştir: Ortaçağda oruç ibadeti çok ciddi bir şekilde uygulanmıştır. Ancak zamanla bu ibadet, yukarıda da belirtildiği gibi, sadece dindarların perhiz şeklinde tuttuğu bir ibadete dönüşmüştür.

3. Zekât

İslam'da ve Yahudilikte olduğunun aksine bugün Hıristiyanlıkta bir zekât ibadeti yoktur; sadece sadaka gibi özellikle kiliselere ve fakirlere yapılan yardımlar ve bağışlar vardır.

4. Hac

Hıristiyanlıkta dindarlar arasında uyulan en canlı ibadet hac ibadetidir denilebilir. Bu ibadetin belirlenmiş bir zamanı yok-

---

333 Matta 9:14-17; Markos 2:18-22; Luka 5:33-39.

334 Matta 4:2.

335 Luka 5:33-35; Matta 9:14-17; Markos 2:18-22.

tur. Başta Kudüs kentinde bulunan mekânlar olmak üzere çoğu Türkiye'de bulunan kutsal sayılan mekânların ziyaret edilmesi şeklinde yapılır. Bunlar, Hz. İsa'nın yaşadığı ve annesi Hz. Meryem'in ve hatta Pavlus'un gezip dolaştığı yerlerdir. Yeni Ahit'te hac ile ilgili açık emirler yoktur. Bazı cümlelerin yorumuyla hac ibadetinin gerekliliğine vurgular yapılmıştır. Hıristiyanlıkta ilk hac uygulamasının Konstantin zamanında Azize Helen'in, Hz. İsa'nın doğduğu, çarmıha gerildiği, gömüldüğü yerler ile büyük kiliseleri ziyaret etmesiyle başlamıştır. Helen, böylece Hıristiyanlıkta ilk hacı kabul edilir.

5. Kurban

Her ne kadar İncillerde verilen bilgilere göre Hz. İsa, kurban ibadetine açıkça karşı çıkmamış olsa da, önemli olan, şeriatın kurallarının harfiyen yerine getirilmesi değildir; onun ruhunun ve ahlaki boyutunun önemli olduğuna dair çeşitli vesilelerle söylediği sözler vardır.[336] Hatta şeriatın emirlerini hafife aldığı yönünde kendisine yöneltilen eleştirilere karşılık olarak, Eski Ahit'teki Hoşea kitabından alıntı yaparak, Tanrı'nın, "Ben sizden dindarlık istiyorum, kurban değil!" sözünü aktardığı belirtilmektedir.[337] Ancak bu açıklamalar kurban ibadetinin Hıristiyanlıkta niçin kaldırıldığını veya ne gibi bir şekil aldığını yeterince izah etmemektedir. Kurban ve diğer ibadetlerin durumu, ancak Hıristiyan dininin ve ilahiyatının Pavlus ile Tanrı'nın yerine "İsa Mesih"in merkeze çekilip konuşlandığı durumla açıklanabilir.

Hz. İsa'nın kurbanla ilgili söylediklerinin Yahudilikteki kurban ibadetinin son dönemiyle aynı zamana denk gelmesi ilginçtir. Gerçekten, Hz. İsa hayatta iken henüz Mabet Romalılar tarafından yıkılmadığı için, Mabet'te sunulan kurbanlar devam etmekte idi. Ancak Hz. İsa'dan kısa bir zaman sonra Mabet'in yıkılmasıyla, daha önce de işaret edildiği üzere, Yahudilikte hayvan kurban ibadeti kaldırılıp yerini Tevrat'ın okunması

336 Matta 5:21-22; 12:1-5.

337 Hoşea 6:6; Matta 12:7.

alacaktır. Bu durumda, Yahudilikte kurbanın yerini nasıl Tanrı'nın sözü olan Tevrat aldıysa; erken dönem Hıristiyanlıkta da "Tanrı'nın Kelamı" (Logos) olarak kabul edilen "İsa Mesih" alacaktır. Hatta Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi kendisini Tanrı'ya kurban etmesi olarak yorumlanır. Buna göre, Tanrı'ya takdim edilen kurban, bir hayvan değil, bizzat İsa Mesih'in kendisidir. Bunun için de pazar günleri yapılan ayinlerde İsa Mesih'in etini ve kanını temsil eden "ekmek-şarap" sunulur. Hatta Roger Arnaldez'in de belirttiği gibi Hıristiyanlık, bütün Eski Ahit tarihini İsa Mesih'e hazırlık ve ona işaret eden uygulamalar olarak yorumlamıştır ve öyle kabul etmiştir.[338] İşte bu sebeple Hıristiyanlar, Hıristiyanlığın bütün ibadetlerini İsa Mesih'in kurban edilişi veya çarmıha gerilişi etrafında şekillendirmişlerdir.

B. Ayinler ve Dualar

1. Haç İşareti Duası

En basit ve yaygın dua türüdür. Kiliseye girilirken veya Hz. İsa'nın resimlerinin görüldüğü yerlerde: "Peder, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla. Amin" sözleri söylenmekle dua okunmuş olur. Dua okunurken, örneğin Katolikler sağ ellerini ilk önce alınlarına, sonra göğüslerine, sonra sol omuzlarına ve sonunda sağ omuzlarına götürürler. Elin gittiği yerlerin sırası kiliselere ve mezheplere göre değişir. Günlük dualar arasında önemli olanları, Hıristiyanların sabah ve akşam, yemekten önce ve sonra yaptıkları dualardır.

2. Genel Komünyon

Batı dillerinde Missa, Messa gibi adlarla anılan genel komünyon, Hıristiyan ayinlerinin en başta gelenidir. Bu komünyon, pazar günlerinde, kutsal günlerde, bayramlarda ve cenaze merasimlerinde yapılır. İki kısımdan oluşur. Birinci bölümde papazlar vaaz eder ve İncillerden bazı bölümler okunur, gerekli açıkla-

338 Arnaldez (R.): *Trois Messagers Pour Un Seul Dieu*, Paris 1991, s. 16-17.

malarda bulunulur. Ayinin yapılacağı günün anlamına ve vesilesine göre görevli din adamları farklı elbiseler giyerler. Örneğin normal pazar ayinlerinde yeşil ve kırmızı renkte elbiseler giyilir; cenaze için yapılan ayinlerde siyah elbiseler giyilir; Noel ve Paskalya ayinlerinde beyaz elbiseler giyilir.

Ayinin ikinci kısmında ilahiler okunur, haç çıkarılır, dua ve tövbe edilir. Sunak yanında duran rahip kutsanan ekmek ve şarabı önce Tanrı'ya sunar. İlahiler ve şükran duası okunur. Bu dualara ve ilahilere kilisedeki cemaat de iştirak eder. Kutsanan ekmekten ve şaraptan cemaate de ikram edilir. Bitiş duasıyla ayin sona erer.

3. Diğer Kilise Gizemleri

Hıristiyanlığın bazı inançları ve ayinleri "Sacramentum" denilen kilise "Gizemleri" adı altında yapılır. Hz. İsa'nın sağlığında cemaat içindeki hastalara şifa vermesi, yoksulları doyurması, suçları bağışlaması, başkaları için cefa çekmesi gibi İncillerde anlatılan yapmış olduğu birçok işin, ölümünden sonra Hıristiyan cemaatinde devam ettiğine inanılır. Ancak Hz. İsa bunların çoğunu kendisini göstermeden gizlice yaparmış; işte onun o görünmeyen işlerini açığa vurmak adına Hıristiyanlıkta birçok gizemli ayin yapılır. Bunlardan bugün bütün Hıristiyanların uyguladığı önemli iki gizemli ayin vardır. Birincisi Vaftiz, ikincisi ise Efkaristiya'dır. Aşağıda tanıtacağımız diğerlerini Protestan kiliseleri uygulamazlar; Katolikler ve Ortodokslar uygularlar.

a) Vaftiz

Bu ilk ve birinci gizemli ayindir. Bununla insanlar Hıristiyanlığa kabul edilir. Diğer gizemli ayinlere geçilmesi için vaftiz zorunlu bir ayindir. Hayatta bir defa yapılır. Vaftizle, insanın asli günah başta olmak üzere bütün günahlarından temizlendiğine inanılır. Genelde çocuk yaşlarda yapılan bu ayinde, çocuklar kutsal vaftiz suyuna batırılır veya üstlerine saçlarına vaftiz suyu serpilir. Her zaman yapılabileceği gibi, genelde Paskalya Yortusu günleri yapılır. Vaftiz, İncillerde de anlatıldığı üzere, Hz.

İsa'nın da bir sünnetidir. Daha önce de belirtildiği gibi onu Vaftizci Yahya vaftiz etmiştir.

b) Güçlendirme

Hıristiyanlığa giriş ayininin ikinci bölümünü oluşturur. Bu ayinin esası, vaftiz ile Hıristiyan olan kişinin içine Kutsal Ruh'un sokulması ve Kutsal Ruh ile manen güçlendirilmesidir. Bu ayin çocuklarda ergen yaşa gelindiğinde, yani 13-16 yaş arasında yapılır. Erginlerde ise, vaftiz ve güçlendirme aynı anda fakat ayrı iki bölümde yapılır. Piskopos veya rahip, adayın alnına kutsal yağ sürdükten sonra şu duayı olur: "Tanrı'nın armağanı olan Kutsal Ruh seni simgelesin! Rab seninle beraber olsun!" Alına sürülen kutsal yağ, Kutsal Ruh'un simgesi olarak görülür.

c) Nikâh ve Evlilik

Bunlar genelde komünyon ayini esnasında yapılır. Adaylar ana sunak önüne iki şahitle gelirler. Rahip, önce nikâh ve evlenmenin önemine dair konuşma yapar; sonra adaylara iradeleriyle nikâhlanma ve evlenme arzularını sorar. Sonra da nikâhı kıyarak gerekli duaları okur; evliliği hayat boyu sürdüreceklerine dair söz alır. Hıristiyanlıkta evlilik, kutsal bir gizemli ayin olduğu için çok önemlidir. Bunun için, boşanmak ve yeniden evlenmek hoş görülmez. Hatta bilindiği gibi Katolik Kilisesi boşanmayı yasak sayar.

d) Ruhbanlık

Keşişlik de denilen ruhbanlık, kişinin laik veya sivil hayattan çıkıp hayatını Tanrı'ya adamasıdır. Ruhbanlar, mevkilerine göre rahip, piskopos ve diyokos gibi adlar alırlar. Papalık veya patristlik gibi yönetimciler, kiliselerin dünyevi işlerini de yürüttüklerinden gizemsel anlam taşımazlar.

e) Günah Çıkarma

Hıristiyanlar günah işlediklerinde, pişman olduklarında Tanrı'nın kendilerini bağışlayacağına inanırlar. Ancak bu kişisel olarak af dilemekle olmaz, özel ayinlerle olur. Bu ayine günah çıkar-

ma, barışma veya tövbe gibi adlar verilir. Tarih boyunca günah çıkarma ayinleri farklı şekillerde yapılmıştır. Bazen kişisel itiraf şeklinde; bazen de toplu itiraflar şeklinde yapılmıştır. Ancak bunun bir papaz nezaretinde yapılması zorunluluğu vardır; bu da Yuhanna İncil'indeki (XX, 23) cümlelere dayandırılır. Günah çıkaracak papaz, bu ayin için Hz. İsa tarafından görevlendirilmiş yetkili sayılır. Günah papaz tarafından çıkarılmışsa, Tanrı'nın günahı bağışlamış olduğuna inanılır.

f) Hastalara Yağ Sürme

Başlangıçta hastaların doktora gitmesi günah sayılırdı. Çünkü Hz. İsa'nın bir vazifesinin de hastalara şifa vermek olduğuna inanılırdı. Bugün dahi çok dindar Hıristiyan hasta doktora gitmez. Hastalara yağ sürme, ya özel ya da toplu olarak yapılır. Toplu olarak yapılması kiliselere hastaların toplanmasıyla olur. Önce özel kısa bir dua ve İncillerden bazı bölümler okunur. Sonra tekrar bazı dualar okunur en sonunda hastaların alınlarına ve ellerine kutsal yağ sürülür.[339]

g) Efkaristiya

Efkaristiya (Eucharistia), özel bir komünyondur. Başlıca Hıristiyan ayinlerinden veya ibadetlerinden biri sayılır. Şükür ayini de denilen bu ayin, Hz. İsa'nın Havarileri ile yediği son akşam yemeğinin hatırlanması ve taklididir. Bu ayinde kullanılan ekmek ve şarabın manen Hz. İsa'nın etini ve kanını temsil ettiğine inanılır. Katoliklerde bu ayin her gün yapılırken, Ortodokslarda pazar ve bayram günlerinde icra edilir. Protestanlarda ayda bir veya yılda dört defa yapılması yeterli görülmüştür.

---

339 Jacob (P. X.): *Hıristiyan Kiliseleri ve İbadet Yerleri*, İstanbul, 1994, s. 35.

V.
Kutsal Günler ve Bayramlar

Yahudilikte olduğu gibi Hıristiyanlıkta da birçok bayram ve kutsal gün vardır. Bunlar iki ana gruba ayrılır. Birinci grubu, Noel ve Paskalya gibi bayramlar oluşturur. İkincisini, Azizler günü kutlamaları teşkil eder.

1. Noel

Noel, Hz. İsa'nın doğum günü vesilesiyle kutlanan özel bir bayramdır. Noel zamanı yaklaşık bir ay bir haftadır. Dini yıl, esas Noel gününden önceki pazar günü başlar ve o gün Noel'e hazırlık sayılır. Onun için o pazar gününde "Küçük Perhiz" veya "Bekleyiş Perhizi" denilen perhiz yapılır. Esas Noel'i Katolikler 25 Aralık'ta; Ortodokslar 6 Ocak'ta kutlarlar. Kiliselere ve mezheplere göre kutsama şekilleri değişir. Noel bayramında çocuklara özel hediyeler verilir. Noel'i takip eden pazar, aileye ithaf edilir. Sonraki pazar gününde, Hz. İsa'nın doğum gününde Doğa'dan onu görmeye gelen müneccimler kutlanır; buna "Epifanya Bayramı" denir. Bu bayramı takip eden pazar günü ise, Hz. İsa'nın Vaftiz Bayramı kutlanır. Böylece Noel zamanı sona erer.

2. Kül Çarşambası ve Paskalya

Paskalya zamanı, Kül Çarşambası ile başlar, Pentekost Bayramı ile son bulur. Kül Çarşambası, Paskalya gününden önceki yedinci haftanın çarşambasında başlar. Bu Kül Çarşambası, Hz. İsa'nın dini tebliğ etmeye başlamadan önce, çöle çekilip kırk gün oruç tutmasının ve acı çekmesinin hatırına kutlanır. Bu süreye Büyük Oruç süresi derler. Büyük Oruç'un ilk gününde komünyon ayini yapılır; küller kutsanır, sonra da cemaatin yüzlerine ve kafalarına serpilir. Ortaçağda, Hıristiyanlar Kül Çarşambası

süresince sıkı oruç tutarlardı. Oruca başlamadan önce, etli ziyafetler çekilirdi. Paskalya bayramına kadar et yenmezdi. "Etlere Veda" anlamına *Carne Vale* denirdi. Paskalya öncesi haftaya "Büyük Hafta" veya "Kutsal Hafta" denir. Haftanın perşembe, cuma, cumartesi ve pazar günleri özel ayinler düzenlenir. Paskalya, 22 Mart ile 25 Nisan arasında bir günde kutlanır. Paskalya bayramı Hz. İsa'nın ölümünden sonra dirilişi hatırasına kutlanır.

3. Diğer Bayramlar

a) Hz. İsa'nın Miraç Bayramı

Genelde Paskalya'dan kırk gün sonraki ilk pazar günü kutlanır. Bu bayram Hz. İsa'nın göğe çıkarak Baba Tanrı ile buluşmasının hatırına kutlanır. Eğer kırkıncı gün pazar gününe rastlamaz ise, kutlama bir sonraki pazar gününe ertelenir.

b) Pentekost Bayramı

Ellinci Gün Bayramı demektir. Çünkü Paskalya'dan elli gün sonra, Havariler üzerine Kudüs'te Kutsal Ruh'un inişi anısına kutlanan bir bayramdır.

c) Azizler Bayramı

Papalık ve kiliselerce aziz ilan edilen Hıristiyanlar adına kutlanan bayramlardır. Çok sayıda aziz bayramı vardır. Bu saydığımız bayramların dışında, Üçleme (Teslis), Efkaristiya ve İsa Mesih'in Krallığı gibi pazar günleri kutsanan başka bayramlar da vardır.

VI.
Mezhepler, Kiliseler ve Dini Akımlar

Doğu'da ve Batı'da Hıristiyanlığın yayılması ve daha önce anlattığımız ilk Hıristiyan mezhepleriyle ortaya çıkan Hıristiyanlar arasındaki fikir ayrılıkları 3. yüzyıldan itibaren mezheplikten kiliseye dönüşmüşlerdir. Mezheplerin her açıdan kurumsallaşması kiliseyi oluşturmuştur. Böylece 2. yüzyıldan sonraki ayrılıklara kurumsallık anlamına kilise denilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu anlamıyla kilise sadece ibadethane olmayıp bütün bir dini ifade eder olmuştur. Çünkü her kilise sadece kendisinin gerçek Hıristiyanlığı temsil ettiğini iddia ederek diğer kiliseleri reddetmiştir. Başka bir ifadeyle Hıristiyanlıkta kiliselere din olarak bakılmıştır. Kilisenin mezhepten farkı da budur.

A. Hıristiyan Mezhepleri

Hıristiyan mezhepleri, Hıristiyanlığın ilk iki yüzyılındaki dini akımlardır. Bunlar daha sonraki yüzyılda çıkmaya başlayan kilise değildir. En önemlileri Ebiyonit, Elkasayt, Aryüsçülük ve Monofozitçilik gibi mezheplerdir. Bunlar ve benzerleri hakkında Üçleme dogmasını işlerken bilgi vermiş olduğumuzdan, onları burada tekrar ele almayacağız. Kiliselerin tanıtımına geçebiliriz.

Hıristiyan kiliselerini iki ana kola ayırarak anlatabiliriz: Doğu Kiliseleri ve Batı Kiliseleri. Bundan önce Hıristiyanlar arasında kiliselerin ortaya çıkışıyla ilgili bir inanışa vurgu yapalım. Bunun, neredeyse bütün kiliselerin ortaya çıkışının, Havarilerden birisinin gitmiş olduğu kent veya beldede ölmüş olduğu bilgisine veya olayına dayandırılmasıdır. Bilindiği gibi, Hıristiyanlığın dünyada yayılmasında, Hz. İsa'nın Havarilerinin büyük katkıları olmuştur. Bu uğurda ölen ilk Hıristiyan havarilerin ölüm yerleri, sonradan Hıristiyanlığın belli başlı merkezleri haline gelmiştir.

1. Doğu Kiliseleri

Doğu kiliselerinin bütünü hakkında özet olarak tanımlayıcı bir bilgi vereceksek, şunlar söylenebilir: Bu kiliselerin mensuplarının iddialarına göre, söz konusu kiliseler coğrafi olarak Doğu'da bizzat Havariler tarafından kurulan, Hıristiyanlık tarihindeki ilk kiliselerdir. Bunun için de kiliselerini "Apostolik" (Havarisel) olarak nitelerler. Filistin'de Havariler tarafından kurulan *İlk Kilise*'den hemen sonra kuruldukları iddiasıyla, kiliselerine "Kadim Kilise" de derler. Teolojik öğreti olarak Monofizit Hıristiyanlık anlayışını benimserler. Bunun için Monofizit veya Ortodoks kiliseler olarak da adlandırılır. Monofizit görüş, daha önce de belirtildiği gibi, Oğul Tanrı kabul edilen İsa'nın insani ve ilahi tabiatlarının, katışma ve değişme olmaksızın tek bir tabiata dönüştüğünü savunur ve böylece İsa'da tek tabiatın var olduğunu kabul eder. Burada önemli bir uyarı yapmakta fayda vardır; söz konusu kadim kiliseler için kullanılan Ortodoks nitelemesinin, Yunan, Balkan ve Rus kiliselerinin Ortodoksluğuyla hiçbir ilişkisi yoktur; bunları karıştırmamak gerekir. Diğer bir genel nitelikleri, milli kiliseler olmalarıdır. Batı kiliselerinin 1582 yılında Roma Papazı XIII. Gregorie'nin girişimiyle Jülyen takvimini bırakıp papazın adıyla anılan "Gregoryen" takvimine geçmeleri ile dini ayin ve törenleri bu yeni takvime göre yapmalarına karşın Jülyen takvimini kullanmaya devam ederler. Doğu kiliselerinin en önemlileri ve büyükleri Kıpti, Süryani ve Ermeni kiliseleridir. Şimdi sırasıyla bu kiliseleri tanıtalım.

a) Kıpti Kilisesi

Kıpti sözcüğü, bugün, hem etnik olarak Mısır'ın yerli Hıristiyan halkı, hem de onların kilisesi için kullanılır. İskenderiye'deki Kıpti Kilisesi, Mısır'ın en büyük Hıristiyan kilisesinin resmi adıdır. Bugün Mısır'da 5 milyon civarında Kıpti vardır. Bunlardan 3 milyon kadarı kadim Kıpti kilisesine ve diğerleri Katolik ve Protestan kiliselerine bağlıdır. Kıptiler veya Koptlar Mısır'ın eski halklarından biri olarak kabul edilir. İskender'in Mısır'ı alması ve İskenderiye kentini kurması ile Kıptiler Hıristiyanlık öncesin-

den Helenistik kültür ile etkileşime girmişlerdir. Kıpti kilisesinin geleneğine göre, MS 40'ta İncil yazarı Havari Markos'un İskenderiye'ye gelmesiyle Kıptiler Hıristiyan olmuşlardır; Kıpti kilisesini de aynı yılda o kurmuştur. Markos dolayısıyla kilisenin de ilk patriği olmuştur ve sonra da orada öldürülmüştür. Yine Kıptilere göre, Kıpti Kilisesi Roma Kilisesi'nden önce kurulmuştur; hatta dünyada kurulan ilk kilisedir. Her ne kadar Kıptiler böyle inanıyorsalar da, Hıristiyanlığın Mısır'a ilk girişini ve Kıpti Kilisesi'nin kurum olarak başlangıç tarihini tespit etmek oldukça güçtür. Çünkü Markos'un en erken 43 veya 46 yılında Mısır'a geldiği iddiaları da vardır. Nitekim Kıptilerin kiliseleri ile ilgili bu iddiaları Batılı bilginlerce kabul görmemiştir. Jules Leroy, Mısır'ın Hıristiyanlaştırılma tarihinin Markos'a kadar inmediğini ve Kıptilerce kabul edilen efsanevi bilgilerin 3. yüzyılın ilk çeyreğinden öteye geçmediğini ifade etmiştir. Kilise'nin kuruluşunun, Demetrius (189-231) zamanında olduğu görüşünü ortaya atmıştır.[340] Kıpti Kilisesi'nin son patriği olan Shennoudah, Hıristiyanlık tarihinde ilk kilisenin Kudüs'te kurulduğunu, Kıpti Kilisesi'nin ise Afrika'da kurulan ilk kilise olduğunu ve "Afrika Kiliselerinin Anası" olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Hıristiyanlık tarihi açısından doğru olan bir husus, içerisinde teoloji eğitiminin ve tartışmaların yapıldığı en eski kilisenin Kıpti kilisesi oluşudur. Bunda İskenderiye kentinin Hıristiyanlığın ortaya çıktığı yıllarda ve öncesinde önemli bir felsefe ve kültür merkezi olmasının büyük bir payı vardır.

Başlangıçta Kıptiler, kendilerine has özel İnciller kullanmışlardır. "İbranilere göre İncil" ve "Mısırlılara göre İncil" bunların başında gelmektedir. Mısırlı Hıristiyanlar, İznik Konsili'ne kadar o İncilleri kullanmışlar, fakat Konsil sonrası Roma'nın baskısıyla onları bırakarak bugün bilinen dört İncil'i kabul etmişlerdir. Kıpti Kilisesi'nin akidesi, Monofizitliktir ve Kıptiler, Monofizitliğin gerçek Hristiyanlık olduğunu savunurlar. Monofizitliği İstanbul Başpiskoposu Nestorius'un görüşlerine

340 Leroy (J.): II/895.

karşı, İskenderiye Papası St. Cyril (372-444) ortaya atmıştır. Ona göre Oğul Tanrı İsa tek tabiatlıdır; ondaki insansal ve ilahi tabiatlar birleşerek tek tabiata dönüşmüştür. Onun bu görüşü, daha sonra 431 yılında yapılan I. Efes Konsili'nde halefi olacak olan İskenderiye Patriği I. Dioscorus'un girişimiyle kabul görmüştür. Ancak Papa 1. Leon, bu konsili "Haydutlar konsili" olarak nitelendirerek kararları protesto etmiştir. İskenderiye'nin İstanbul ve Roma'ya üstünlük sağladığı gerekçesiyle Roma Kilisesi, konuyu tekrar tartışmak üzere 451 yılında Kadıköy Konsili'ni tertiplemiştir. Bu konsilde İsa'nın iki tabiatlı olduğu şeklindeki Roma Kilisesi'nin tezi resmiyet kazanmıştır. Bu da Doğu kiliseleriyle Batı kiliseleri arasında kavgalara neden olmuştur. Konsilin kararlarını tanımayan Ermeni, Suriye'deki Yakubi, Kıpti vb. kiliseler, taraftarlarını "Melkitler" (İmparatorcular) olarak adlandırıp kınamışlardır.

Diğer Hıristiyanlar gibi Kıpti Hıristiyanlar, Roma'nın katı zulmü altında dini hayatlarını uzun süre kapalı olarak sürdürmüşlerdir; bu durum imparatorluğun herkese din hürriyeti tanıdığı 313 yılında son bulmuştur. Bu tarihten itibaren Kıptiler cemaatleşmeye ve teşkilatlanmaya başlamışlardır. Ayin dili olan Yunancayı bırakarak yerine kendi dilleri Kıpticeyi almışlardır. Yunanlı Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan mistik hareketler, aynı yüzyılda Kıpti Kilisesi üzerinde de etkili olmuştur. Kıpti Kilisesi'nde manastır hayatının kurucusu olarak, Antony (251-356) kabul edilmektedir.

Bizans İmparatorluğu Kıptilere ağır zulümler ve vergi uyguladığından Kıptiler, 639 yılında başlayan Mısır'ın fethi esnasında Müslümanları kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Kitlesel olarak İslam'a geçenler de olmuştur. Mısır'ın fethinden sonra, Kıptiler Yunancayı büyük ölçüde terk etmişler ve Kıpticeyi canlı tutmuşlardır. 6. yüzyıla kadar Yunanca yazılan mezar kitabeleri bundan sonra Kıptice yazılmaya başlanmıştır.

Özellikle misyoner hareketlerinin yoğunlaştığı 17. yüzyıldan itibaren Katolikliğe geçen Kıptiler olmuştur. Bizzat Kıpti Kilisesi içinden, Roma Kilisesi ile birleşme isteği belirmiş ise de, halkın

buna fazla itibar etmemesi yüzünden birleşme gerçekleşememiştir. Amerikalı misyonerler tarafından 1854 yılından itibaren Protestanlık da Kıptiler arasına sokulmuştur. Bugün yaklaşık 200.000 civarında Katolik Kıpti ve 100.000 civarında Protestan Kıpti olduğu kabul edilir.

Kıpti Kilisesi'nin İskenderiye'de müstakil bir patrikliği vardır. Ancak bugün patrik Kahire'de oturur. O, İskenderiye metropolitliğinin (başpiskoposluğunun) tarihi unvanını taşımaktadır. Kıptiler onu, İskenderiye'nin ilk piskoposu (eveque) ve misyoneri olan St. Markos'un halefi sayarlar. Patrik, ya selefi tarafından tayin edilebilir ya da piskoposlar, ruhban sınıfı ile bazı laiklerce seçilir.

Günümüzde Kıpti Kilisesi'ne bağlı 35 piskopos olduğu bilinmektedir. Bu piskoposlardan 31'i Mısır'da, 2'si Sudan'da, 1'i Kudüs'te ve 1'i de Doğu Afrika'dadır. Son yıllarda Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya, Almanya gibi ülkelerde de Kıpti kiliseleri açılmıştır. Kıpti Kilisesi'ne bağlı 9 tane de manastır vardır. Kıpti Kilisesi'nden olan Piskoposlar tamamıyla Patriğe bağlıdır. Patrik tarafından atanırlar. Bunda onların bekâr, dul veya evli olup olmadıklarına bakılmaz. Çünkü Kıpti Kilisesi'nde din adamlarının evlenmesi yasak değildir.

Kıptilerin dini hayatında kilisenin büyük bir yeri vardır. Kiliselerde kesinlikle heykeller bulunmaz, fakat duvarlar resimlerle süslüdür. Doğu kiliselerinin ve Kıpti Kilisesi'nin en ilginç ayin merasimi, şüphesiz Aziz Markos'un yaptığı sanılan antik İskenderiye ayinidir. Buna göre ayin boyunca Kıptiler ayakta durmak zorundadırlar; sadece zorunlu hallerde eğilebilirler veya bir yere dayanabilirler. Dualar Kıpti dilinde yapılır. Uzun süre kadınların kilise içine alınmadığı, sadece dış dehlizlere girmelerine izin verildiği bilinmekle birlikte, bugün erkeklerin arkasında veya bazen de yanlarında yer alırlar.

Kıpti Kilisesi yedi sakramenti kabul etmektedir. Bunlar vaftiz, konfirmasyon, evharistiya, günah itirafı, rahip takdisi, nikâh ve son yağlamadır. Bunların hepsini burada ayrı ayrı gerektiği şekilde anlatmamıza imkân yoktur. Örnek olarak vaftiz üzerin-

de kısaca duralım. Kıptiler, erkek çocukların doğumundan 40 ve kızlarınkinden 80 gün sonra üç defa suya daldırma şeklinde vaftiz yaparlar. Vaftiz, genelde Paskalya'dan iki hafta önce ve tercihen pazar günü yapılır. Fakat pazarın dışında başka günlerde de vaftiz yapılabilir. Vaftiz Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına genellikte papaz tarafından yapılır. Onun bulunmadığı yer ve zamanda bir Hıristiyan tarafından da yapılabilir. Vaftiz olduktan sonra, sapkınlık derecesinde günah işleyen bir kişinin yeniden vaftiz olması gerekir. Kıpti kilisesi, kutsal yağ sürme geleneğini bugün de devam ettirir; hastalara, günahkârlara ve yaralılara kutsal yağ sürülür.

Kıptiler, ibadete düşkün Hıristiyanlardır. Günde yedi defa dua ederler. Ayinler oldukça uzun sürer. Kıptilerde en önemli ibadet oruçtur. Başlangıçta çok uzun süren oruç günleri, toplam 151 oruç ve 93 perhiz gününden oluşuyordu. St. Athanase, oruçları ve perhizi 9. yüzyılda Epiphanie ve Kutsal Hafta'dan önce kırk gün ile sınırlamıştır. Zamanla ibadetlerde ve oruçta kolaylıklara gidilmiştir. Kıptiler bugün cumartesi ve pazar günleri oruç tutmazlar.

Kıptilerin kutsal saydıkları mekânları vardır. Buraları ziyaret ederek hac yaparlar. Bu yerler Nil Nehri bölgesindedir; kuzeyden güneye çoğu Delta'da, azı Yukarı Mısır'da olmak üzere toplam 59 hac merkezleri vardır. En önemli ziyaret yerlerinden biri, Assiut yakınlarındaki Droriha Manastırı'dır. Bütün sosyal sınıflara mensup insanlar oraya gelirler, kurbanlarını keserler; gümüşten yapılmış adaklar sunulur. Ziyaret bayram günü arifesinde zirveye ulaşır. Gece yarısından birkaç saat önce Meryem'in resmini taşıyan bir atlı, arkasından yürüyen büyük bir kalabalıkla manastırı dolaşır. Halk ilahiler söyler ve dans eder. Kortej, kilisenin ayin yerine gelir ve tavaf son bulur. Burada en az bir hafta kalınır. Bakire Meryem adına oruç tutulur veya perhiz yapılır. Bunun dışında Kudüs, dünyadaki bütün Hıristiyanlar gibi, Kıptiler için de önemli bir ziyaret ve hac yeridir.

Kıptilerin iki tane milli ve birçok dini bayramı vardır. Milli bayramlarının ilki *Nil'in Kabarması Bayramı*'dır. Jülyen takvimine

göre 6 Haziran günü başlar, 27 Eylül'e kadar devam eder. İkincisi ise "Şemmu Nesim" (Chomeri Nesim) denilen *Bahar Bayramı*'dır. Milli bayramlara Mısırlı Müslümanlar da iştirak ederler. Dini bayramlar ise İsa ve Meryem'in şerefine kutlanır. İsa için toplam 14 bayram kutlanır; bunlar 7 tanesi birinci ve 7 tanesi ikinci derece bayramlar olarak iki sınıfa ayrılır.

Birinci derece olanlar şunlardır: 1. Annociation (Meryem'e İsa'nın müjdelenmesi), 2. Noel, 3. Epiphanie (6 Ocak yortusu), 4. Rameaux, 5. Paques (Paskalya), 6. Ascension (Göğe Yükselme), 7. Pantecôte (Paskalya'dan sonraki 7 gün kutlanır).

İkinci derecede olanlar: 1. Sünnet, 2. Cana'nın Düğünü, 3. Takdim, 4. Kutsal Perşembe, 5. Paskalya'dan sonraki ilk Pazar, 6. Rabb'in (İsa) Mısır'a girişi, 7. İsa'nın Tabor Dağı'nda üç havariye görünmesi.

Meryem şerefine kutlanan 32 bayram vardır; çoğu birinci derecede bayramlardır. Katolikler ve Protestanlar gibi Kıptiler de 25 Aralık'ta Noel bayramını kutlarlar. Böylece 325 İznik Konsili'nin Noel ile ilgili kararlarına uymayı sürdürürler.

Kıptilerde, diğer birçok kiliseden farklı olarak sünnet olma geleneği de vardır. Onlar yedi yaşına doğru çocuklarını sünnet ettirirler. Ancak bazıları bu sünnetin, dini bir merasim olmaktan çok bir gelenek olduğunu ileri sürer. Kıpti haçı, Kıpti Kilisesi'nin milliliğini en çok yansıtan bir semboldür. Bu haç, eski Mısırlıların kullandıkları "Hayat anahtarı" sembolünün, denildiğine göre Aziz Markos'un etkisiyle haç şekline dönüştürülmesiyle oluşmuştur. Bu haçın dört ucu birbirine eşittir. Her ucun başında, eşit uzunlukta üç ilave kısım bulunmaktadır. Bu ilavelerle haç, İsa ile beraber onun on iki havarisini temsil etmektedir.

b) Süryani Kilisesi

Süryani adının etnik veya mezhepsel mi olduğu; ne zaman ve neden dolayı ortaya çıktığı ve kullanıldığı kesin olarak bilinmiyor. Bugüne kadar Süryani adının kökeni hakkında pek çok varsayım ortaya atılmıştır. Genellikle Süryanilerin, kökeni Suriye'nin kadim halklarından olan Aramilere dayanan bir Sami halkı olduğu kabul edilir. Bu meselenin tartışılması, konumuzu

doğrudan ilgilendirmediği için burada üzerinde durmayacağız. Şemun Petrus ve Thomas'ın telkinleriyle Hıristiyanlığı kabul eden Süryaniler, Aramilerden ayrılıp MS 38 yılında "Süryani" adı altında yeni bir mezhep kurdular. Süryaniler, Kudüs'teki ilk Hıristiyan cemaatinden sonra Hıristiyanlığın en eski kilisesinin ve cemaatinin Süryani cemaati ve kilisesi olduğuna inanırlar. Süryani geleneğine göre Kilise'yi 34 veya 38 yılında Havari Petrus kurmuştur. Bunun için Süryani Patriği, Petrus'un meşru halifesidir. Bugün kullandıkları kutsal kitap, 2. yüzyılda Süryaniceye "Mappaqtâ Pşîttâ" (Peşitta) adıyla çevrilmiş olan Eski ve Yeni Ahitlerdir. Süryani Kilisesi, "Süryani Kadim Kilisesi" ve "Süryani Ortodoks Kilisesi" olarak da anılır. Ortadoğu'da yaşayan Hıristiyanların çoğunluğu bu mezhebe üyedir. Kilisenin ve bazı mensuplarının kullandığı dilin, Hz. İsa'nın da konuştuğu Aramice olduğu söylenir. Patriklik merkezi ilk önce Antakya'da kurulmuştur; bunun için de adı, "Antakya Süryani Patrikliği" idi. Patriklik merkezi, zaman zaman yer değiştirmiştir. Patriklik uzun süre, Mardin ilinin doğusunda dağın eteğindeki meşhur Dayru'z-Zaferan Kilisesi'ni ve manastırını merkez olarak kullandıktan sonra, Mardin merkeze taşınmıştır. Daha sonra da, 1963 yılında Şam'a geçmiştir ve bugün Şam'da bulunmaktadır. Kiliseye Şemnun Petrus'tan günümüze 122 patrik başkanlık etmiştir. Kilisenin şu andaki patriği 122. patrik olan Moran Mor İğnatiyos I. Zekka Iwas'tır. Kadim Süryani Kilisesi'ne bağlı, 4 tanesi Türkiye'de olmak üzere toplam 20 metropolit vardır. Metropolit merkezine "Abraşiye" adı verilir. Türkiye'deki metropolitlikler, Midyat, İstanbul, Mardin ve Adıyaman illerimizdedir.

Günümüzde dünyada 20 milyonu aşkın Süryani bulunmaktadır. Bunlardan 3,5 milyonu Hindistan'da olmak üzere yaklaşık 5,5 ila 6 milyonu Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensuptur. Diğerleri, 16. yüzyıldan itibaren kilise ve mezhep değişikliği nedeniyle Kadim Süryani Kilisesi'nden ayrılan Süryani Katolikler, Maruniler, Melkitler, Syro-Malabarlar ve benzerleridir. 1782 yılında Mihail Cevre, kurallara aykırı olarak patrik tayin edilip Piskoposlar tarafından reddedilince Roma Kilisesi'ne ka-

tıldı. Sonra papa tarafından patrik tayin edildi ve böylece Katolik Süryaniler ortaya çıktı. Bugün Katolik Süryanilerin merkezi Mardin'deki Meryem Ana Kilisesi'dir

Türkiye'de Süryanilerin kutsal yerlerinin en çok bulunduğu yer, Midyat merkezli Tur Abidin bölgesidir. Süryanilerin bugün en çok bulunduğu ülkeler, Türkiye (Midyat, Mardin merkez, Nusaybin, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Diyarbakır ve İstanbul), Suriye, Irak ve Hindistan'dır. Süryanilerin İstanbul'a yoğun göçleri 1830 yılında olmuştur.[341] Mardin ilinin doğusunda dağın eteğinde Zaferan Manastırı (Dayru'z-Zaferan) faal durumdadır.

Süryani Kilisesi'nin din adamları hiyerarşisi üç kategoriye ayrılır. Bu üç kategori episkoposluk, papazlık ve diyakozluktur.

Episkoposluk, patrik (batrik), piskopos, metropolit ve mafiryan din adamlarını ve makamlarını içerisine alan bir kavramdır. Patrik, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin en üst ve en yetkili kişisidir. "Patrik" kelimesi, Yunanca "Patriarkhis" kelimesinden gelir. Doğu Hıristiyanları arasında Patrik unvanının, Roma Katolik Kilisesi'ndeki Papa unvanının karşılığı olarak kullanıldığı ve onun temsil ettiği misyonu üstlenmiş olduğu söylenebilir. Patriğin bulunduğu ve cemaate ait dini ve idari işlerin yürütüldüğü merkeze patrikhane denilir. Patrik, aynı zamanda bir kilise veya manastır olan patrikhanede ikamet eder. Süryani patrikleri, patrik olarak seçildikten sonra "İğnatiyos" ön adını kullanmaya başlarlar. Bu gelenek, 1293 yılında patrik seçilen Bar Vahip'in, 107 yılında Roma'da öldürülen Antakya Piskoposu İğnatiyos'un adını kendisine ön ad olarak kullanmasıyla başlamıştır.[342] Patriği, metropolitler arasından, "Kutsal Sinod" adıyla toplanan metropolitler seçer.

Mafiryan (Mafiryono), Süryani Kilisesi'nde, patrik yetkilerine sahip, yönetimsel makamı ve o makamdaki kişiyi ifade eder. Mafiryan, patrik tarafından takdis edilerek atanır ve Baselios unvanını kullanır. Kilise hiyerarşisinde patrikten sonra gelir. Ma-

---

341 İris (M.): Bütün Yönleriyle Süryaniler, Ekol Yay., 2003, s. 151.

342 Atiya (A. S.): *Mezopotamya'da İlk Doğu ve Batı Süryani Kiliseleri*, Nsibin Yay. İsveç 1995, s. 39.

firyan, bölgesindeki piskopos ve metropolit başta olmak üzere bütün din adamlarını takdis, atama ve görevden alma gibi yetkilere sahip piskopostur. Günümüzde Süryani Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinde, mafiryanlık uygulaması sadece Hindistan'da mevcuttur.

Patrikhane dışındaki cemaat üyelerinin yaşadıkları yerler, idari anlamda bölgelere ayrılır. Bu bölgelerden her birine Matranlık veya Metropolitlik adı verilir. Matran, mafiryanın olmadığı yerde patrikten sonra gelen ruhani ve idari yetkileri bulunan kişidir. Matranlık idaresi, piskoposluk birimlerinden oluşur. Günümüzde matran (mıtran) kavramı yerine daha çok Yunanca asıllı metropolit kavramı kullanılmaktadır. Metropolitler kutsama ayininden sonra piskoposluk bölgelerine göre çeşitli Yunanca asıllı unvanlar kullanırlar. Bunlardan birkaçı şöyledir: Antakya piskoposları "İğnatiyos", Urfa piskoposları "Severios", Diyarbakır piskoposları "Timoteos", Mardin piskoposları "Atanasiyos", Musul piskoposları "Baseliyos", Kudüs piskoposları "Grigoryos", Halep piskoposları "Diyonosiyos" unvanlarını kullanırlar.

Papazlık; papaz, rahip, keşiş (ebuna) ve horepiskopos gibi din adamlarının ortak adıdır. Bu sınıfta yer alabilmek için aşağıda anlatılacak olan diyakozluk basamaklarından geçmiş olmak gerekir. Diyakozluk sürecinde evlenen kişinin ulaşabileceği en son ruhani rütbe papazlıktır. Papazlar eşlerinin ölmesi halinde ikinci kez evlenemezler. Horepiskoposluk rütbesi, cemaatine tam anlamıyla hizmet etmiş ve onların rızasını kazanmış ve cemaat dışı çalışmalarında üstün meziyetleri bulunan papazlara verilen bir unvandır. Diyakozluk sürecinden geçip evlenmeyen kişi, üst ruhanilerin tensipleriyle rahiplik görevine getirilir. Rahip olanlar, idari ve dini anlamda etkinliği güçlü olan üst makamlara geçebilirler.

Diyakozluk; Mzamrono, Koruyo, Afodyakno, Arhedyakno adlarıyla kilise hiyerarşisinin en alt basamağını oluşturan ve kendilerine "diyakoz veya şemmas" denilen yaşça genç din adamlarının unvanıdır; bunlar aynı zamanda din eğitimi alan

öğrencilerdir. Kiliselerde papaz ve piskopos yardımcısı olarak görevlidirler; her birinin farklı görevi vardır. Örneğin Mürennim de denilen Mzamrono, ayin sırasında okunacak ilahilere eşlik eden güzel sesli ve makam bilgisi olan kişi ve kişilerdir. Okuyucu anlamındaki Koruyo, pazar günleri papazın İncil'den vereceği bölümleri cemaatin huzurunda yüksek sesle okur. Diyakozların başkanı Arhedyakno ise, kilise papazının birinci dereceden yardımcısıdır; "mezbah" denilen mihrapta icra edilen seremoniyi yönetir.

Manastır ve Rahiplik:

Yunanca yalnız anlamına gelen Monos'tan türetilen Monakos adlandırması, münzevi bir yaşamı seçen rahipler için kullanılıyordu. Bu adlandırma ayrı ayrı ve Monesterion denilen hücrelerde yaşayan rahipleri tanımlar. *Monesterion*'dan *Manastır* kavramı türetilmiştir.

Manastır yaşamına ilişkin ilk uygulamaların, Mısır kaynaklı olduğuna dair düşünceler bulunmakla birlikte, Suriye ve Mezopotamya geleneğinin daha eski olduğunu ve Mısır'da oluşan geleneğe kaynaklık ettiğini iddia edenler de vardır. Süryani manastır yaşamının tarihsel süreçte Mısır'dan alınmış olması daha muhtemeldir. Bunun da temel dayanağı, Süryani manastır hayatının 4. ve 5. yüzyıllarda kendileriyle başladığı Mor Afrem ile Mor Evgin'in, Mısır'a yapmış oldukları yolculuktur.

Hiç kuşkusuz, günümüze gelinceye dek, Süryani manastırlık anlayışında çeşitli uygulamalar benimsenmiş ise de haç ve basit bir asa kullanmak, siyah renkli elbise giymek ve bekârlık değişmeden devam etmektedir. Rahiplik yaşamına karar veren kişi, "kubahtho" adı verilen, üzerinde on iki adet haç işlemesi bulunan bir başlık takar. Alın üzerinden başlayan ve arkadan boyun bölgesine doğru sarkan başörtüsü kullanır. Bu başlığı zorunlu olmadıkça çıkarmaz.

İnanç, İbadet ve Ayinler:

Zaman içinde, diğer kiliselerde olduğu gibi Süryani Kilisesi'nde de bu konularda değişim olmuştur. Süryani inancında,

vaftiz olma, namaz kılma, oruç tutma, dua ve tövbe etme gibi temel ibadetler vardır. Süryanilikte günde yedi kez dua yapma âdeti vardır; ancak bugün bu, akşam ve sabah duaları şeklinde ikiye indirilmiştir. Yılda beş kez oruç tutulur ve bir perhiz yapılır. Büyük Oruç denilen oruç 48 gün sürer ve bu oruçta gün doğumundan batımına kadar hiçbir yiyecek yenmez; hiçbir sıvı içilmez. Perhizde ise, sadece bitkisel gıdalar yenebilmektedir. Kilise içi ayinlerde Zebur'dan (Mezmurlar) parçalar okunur.

Süryanice bir İncil elyazması. Paris, Milli Kütüphane.

c) Ermeni Kilisesi

Ermenice "Hay Arakelagan Yegeğetzi" veya Ermeni Lusavoriçagan Kilisesi olarak bilinen kilise, dünya Ermenilerinin büyük bir çoğunluğunun üye olduğu milli bir Monofizit kilisedir. Ermeni Apostolik Kilisesi de denilen Ermeni kilisesi, diğer Ortadoğu kiliseleri gibi 451 yılında toplanan Kadıköy (Khalkedon) Konsili'nin kararlarını reddetmekle kesin bir biçimde Roma Kilisesi'nden ayrılmıştır. Ermeni Kilisesi'nin en büyük ruhani liderine Katolikos denilir. Günümüzde bu görevi Ermenistan'ın Eçmiyazin kentindeki II. Karekin yürütmektedir. Ermenistan dışında Rusya, Gürcistan, Fransa, ABD, Lübnan, Suriye, Kanada, Türkiye ve İran'da Ermeni Ortodoks Kilisesi'ne bağlı toplumlar mevcuttur. Türkiye'deki Ermenilerin ruhani lideri İstanbul Ermeni Patriği'dir. Şu andaki patrik Mesrob II Mutafyan'dır.

Ermenilerin, 294'te piskopos olarak takdis edilen Gregory'nin (Aziz Krikor) faaliyetleri sonucu kralları III. Tiridates'in Hıristiyan olmasıyla Hıristiyanlığı kabul ettikleri bilinir. Bunun için de

Ermeniler, "Gregoryen" Hıristiyanlar olarak bilinirler. Başlangıçta Ermeni Kilisesi, Süryani Kilisesi'ne yaklaşarak işbirliğine girmiştir. Ermeni-Süryani yakınlaşması 5. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Aziz Mesrop Maştotz'un Ermeni alfabesini bulmasıyla, Yunanca ve Süryanice eserlerin Ermeniceye çevrilmesi, Ermeni-Süryani yakınlaşmasını sona erdirmiştir. Aziz Isiac ve Aziz Mesrob bazı reformlar yapmışlar ve ibadet dili olarak Ermeniceyi kullanmaya başlamışlardır. Sonraki dönemlerde Ermeni Kilisesiyle Roma Katolik Kilisesi arasında irtibat kurulmaya çalışılmış, ancak Roma Kilisesi'nin Ermenileri kendi safına katma girişimi fazla başarılı olmamıştır. Yalnızca küçük bir grup Roma ile birleşmiştir. Ermeni Kilisesi'nin bugünkü merkezi Ermenistan'daki Eçmiyazin'dir. Ermeniler buradaki kilisenin İsa tarafından kurulduğuna inanırlar. Ermeni Kilisesi, sakramentler arasında son yağlamayı kabul etmez; ayrıca Evhariste ekmeğine maya ve şaraba su katmaz; ikonaları reddeder.

Başlangıçta beraber olan Gürcistan Kilisesi, 7. yüzyılın başlarında Ermeni Kilisesi'nden ayrılarak, Rum Ortodoks Kilisesi ile birleştiğini ilan etmiştir. Ermeni Kilisesi tarih içerisinde bazı değişimlere ve özellikle merkezleri yer değişikliklerine uğramıştır. 15. yüzyılda, Katogikosluğun Roma Katolik Kilisesi'nin etkisinden kurtarmak amacıyla doğuya taşınmasını kabul etmeyen XI. Krikor Musabekyan, 17 kişilik bir piskopos kurulu tarafından görevden alınmış ve hiyerarşideki en yüksek şahsiyeti temsil eden Katogikosluk 1441'de Eçmiyazin'e taşınmıştır. Bugün dünyada iki Ermeni Katogikosluğu vardır. Bunlardan biri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Eçmiyazin'dedir. Burası bütün dünya Ermenilerinin Katogikosluğu olarak kabul edilir. Diğeri, Lübnan Antilyas'taki Kilikya Katogikosluğudur. Kilikya Katogikosluğu olarak bilinen Katogisokluk, dini yönden Eçmiyazin'e bağlıdır ancak idari olarak bağımsızdır. Ayrıca bazı Patriklikler de vardır; İstanbul ve Kudüs Patriklikleri bunların en önemlileridir. Onlar da Eçmiyazin'in üstünlüğünü kabul eder. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin tarihi 1461 yılına dayanmaktadır. İstanbul Ermeni Patrikliği'ni Fatih Sultan Mehmet kurmuş ve başına Bur-

sa Gregoryen Ermeni Metropoliti Havakim'i patrik olarak atamıştır. İstanbul Ermeni Patrikliği, bir piskoposluğa da sahiptir. Kudüs Patrikliği, başlangıçta yönetim açısından İstanbul Patrikliğine bağlıydı ancak bugün bağımsız olarak çalışmaktadır. Patrik olarak atanan kişiler ölünceye kadar patriklik yapmaktadır. Ermeni Katolik Kilisesi, 20. yüzyılın başlarında on dokuz piskoposluk bölgesine sahipti. Daha sonra bazı piskoposluklar kaldırıldı. Halep, Bağdat, İstanbul, Kudüs, İskenderiye, İsfahan, Kamışlı, Atina ve Paris'teki piskoposlukları önemlidir. Patrikler çeşitli unvanlar taşırlar; örneğin Beyrut Klikya patriği "Bedros" unvanını taşımaktadır. Bugün dünyanın birçok ülkesinde Ermeni Kilisesi'ne bağlı yerel kiliseler vardır. Ermeni kilisesi, kendine Apostolik unvanını vermektedir. Bunun sebebi, Hıristiyanlıklarının temelinde Havarilerden Bartolomeus ile Thaddeus'un Ermenileri Hıristiyan yaptıklarına inanmalarıdır.

17. yüzyıldan itibaren misyonerlerin etkisiyle bazı Ermeni'ler Katolikliğe geçmişlerdir ve bunlar Katolik Ermeniler olarak bilinirler. Katolik Ermeniler, papalığa bağlı olarak faaliyet göstermektedirler. Katolik Ermenilerin sayısının 4000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Katolik Ermeniler, Katolik ayin usulünü uygulamaktadırlar. Ermeniler ile Katolik Ermenileri arasında ciddi gerginlikler olmuştur ve günümüzde de zaman zaman olmaktadır. Ermenilerden Protestanlığı seçenler de olmuştur. 1847 yılında, Amerika ve İngiltere'nin baskısı ile Osmanlı Devleti Protestan Ermenilerini ayrı bir cemaat olarak kabul etmiştir.

İman ilkeleri olarak Ermeni kilisesi, diğer Doğu kiliseleri gibi 325 İznik Konsili'nde kabul edilen "İznik İman Formülünü" aynen kabul etmektedir. Ermeni Kilisesi, bu formülün yanında 1345 Sis Ermeni Konsili'nde kabul edilen iman formülünü de benimser. Bu formülde, Bakire Meryem'in analığı ve kutsal ruhun ilahlığı açıkça ifade edilmiştir. Ermeni dini ayin sistemi, Apostolik Gregoryen ve Katolik Ermenilerin uydukları Aziz Gregorius ayini, Aziz Yakub'un Antakya ayini ile Aziz İoannas Khrysostomos'un Bizans ayini örnek alınarak düzenlenmiştir. Ermeni kili-

sesi, Katoliklerin kabul ettikleri yedi, Protestanların kabul ettikleri iki sakramenti de içine alacak şekilde altı sakramenti kabul etmektedir. Ermeni kilisesinin kabul ettiği altı sakrament şunlardır: 1. Vaftiz, 2. Konfirmasyon, 3. Evharistiya, 4. Tövbe, 5. Evlenme ve 6. Ordr sakrament. Katolikler ve Kıptiler gibi bazı Doğu Hıristiyanlarının kabul ettiği "son yağlama" veya "hasta yağı" gibi bazı merasimler Ermeni Kilisesi'nde yoktur. Ermeni Kilisesi'nde ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olarak üçe ayrılır:

Günlük ibadetler: Sabah ve akşam, bir rahip başkanlığında yapılmaktadır. Tasvirler önünde yakılan mumlar, lambalara konulan yağ, günlük buhurlar, hep ibadet havası içinde yapılan işlemlerdir. Ayrıca haftada bir gün su takdisi merasimi yapılır. İçenlerin ve yıkananların şifaya kavuştuğuna inanılır.

Haftalık ibadetler: Pazar günü kilisede yapılır. Pazar ibadeti, "İsa'nın dirilişini" hatırlatmaktadır. Çok önemli bir ibadettir. Pazar sabahı yapılan bu ibadet bir veya bir buçuk saat sürmektedir. Daha sonra Evharistiya ayini yapılmaktadır. Bu ayinde, İsa'nın havarilerle yediği "Son akşam yemeği" hatırlanır.

Yıllık ibadetler: Ermeni Kilisesi'nin yıllık ibadetleri, bayramları, oruçları ve Hac ibadetlerinden oluşmaktadır. Hz. Meryem ve İsa'nın insanlığa kefaret olması gibi önemli şahıs ve olayların anısına yapılmaktadır. Noel bayramını diğer Doğu kiliseleri gibi 6 Ocak'ta kutlarlar.

Ermeni kilisesi oruç ibadetini diğer Hıristiyan kiliselerininki gibi, etsiz ve yağsız şeyler yiyerek perhiz şeklinde yerine getirmektedir. Fakat Ermenilerde oruçların hepsi bu şekilde değildir.

Tam Oruç; sabahtan akşam duasına kadar bütün yiyecek ve içeceklerden kaçınmaya dayanır. Günümüzde sadece büyük Karem'den önceki "ön oruç" boyunca ve bizzat Karem süresince bu "tam oruca" uyulmaktadır. Büyük karem, paskalyadan elli gün önceye rastlayan pazarı takip eden pazartesi başlamakta ve yedi hafta devam etmektedir. Tam oruç, tüm haftalar boyunca değil, ön oruç olarak başlarda tutulur.

Hac ibadeti de Ermeniler için önemlidir. Hac yerleri, Ermenilerce kutsal kabul edilen Eçmiyazin Bazilikası, Muş ve Kay-

seri'deki Surb-Karabat Bazilikaları ve İzmit bölgesindeki Çarkapan Tapınağı gibi yerlerdir.

2. Batı Kilisesi ve Kiliseleri

Batı Kilisesi, geleneğe göre Hz. İsa'ın havarilerinden olan Petrus'un Roma'da kurduğu iddia edilen ve kendisi için "Katolik" (Yunanca evrensel anlamına "katholikos") ve "Ortodoks" (Yunanca doğru anlamına "orthos" ve düşünce anlamına "doxa" sözcüklerinden oluşur) nitelemelerini kullanmış olan bir kilisedir. Bu kilisenin dinsel doktrininin esaslarını Pavlus'un Hıristiyanlık anlayışı oluşturmuştur. Daha sonra 325 İznik Konsili kararlarını esas alarak teolojik öğretisini oluşturmuştur. Bu kilisenin başkanı Papa unvanıyla da anılan Roma Başpiskoposuydu. Başlangıçta Avrupa'daki bütün Hıristiyanlar bu Katolik ve Ortodoks kiliseye bağlıydılar.

Çeşitli dini ve siyasi nedenlerden dolayı Batı Kilisesi'nden ayrılmalar ve kopuşlar oldu; her biri bağımsız bir kiliseye dönüştü. Batı kiliseleri bugün dört ana kiliseden oluşur: Katoliklik, Ortodoksluk, Protestanlık ve Anglikanizm. Bunların hepsi, teferruatta bazı farklılıklara rağmen, 325 İznik Konsili'nde resmen kabul edilen üçleme (teslis) inancına sahiptir. Özellikle Katolik ve Ortodoks Kiliseleri arasındaki farklılıklar, daha ziyade bölgesel ve kilise yönetimiyle ilgilidir. Bu kiliselerden her biri, kendisinin gerçek Hıristiyanlık olduğunu iddia etmiş ve diğerlerini sapık ve sapkın olarak nitelendirerek aforoz etmiştir. Dolayısıyla her kilise kendini gerçek Hıristiyanlık kabul etmiştir. Şimdi çok özet olarak bu kiliseleri tanıtalım.

a) Katolik Kilisesi

Roma İmparatorluğu 395 yılında "Doğu Roma" (Bizans) ve "Batı Roma" olarak ikiye ayrıldı. Buna paralel olarak hem siyaseten hem de sonra gelişecek olan dini nedenlerden dolayı Roma'daki kilise "Katoliklik" adını muhafaza etmiş, İstanbul'daki kilise ise Ortodoksluk adını almış, böylece Roma Kilise'si ikiye bölünmüştür. Bu ayrılış, Roma'daki kilisenin İstanbul'daki kili-

seyi tanımadığını belirten 1054 yılında Ayasofya'ya gönderdiği bir belge ile kesinleşmiştir. Birbirlerini karşılıklı aforoz etmişlerdir. Katolik Kilisesi'nin en üst makamı olan Papalık makamını, yaşadığı sorunlar açısından, Roma ve Avignon papalığı şeklinde ikiye ayırarak anlatmak daha yerindedir.

Roma Papalığı:

Bugün Hıristiyan dünyasının en büyük, en güçlü ve en yaygın kilisesi Roma'daki Katolik Kilisesi'dir. Bu kiliseye, Roma Katolik Kilisesi de denir. Hıristiyan kiliseleri arasında en fazla cemaate sahiptir; dünyada yaklaşık 1,2 milyar mensubu vardır. Katolikler yoğun olarak Güney Avrupa'da, Orta ve Güney Amerika'da, Orta ve Güney Afrika'da bulunurlar. Yaklaşık olarak 100 yılında Antakya piskoposu İgnatius tüm Hıristiyan kiliselerinden "Katolik" olarak söz etmiştir. Bunun için sözcük, İgnatius'un kullanımına uygun olarak küçük "k" ile yazıldığında, mezhep farkı gözetmeksizin İsa'ya iman eden herkes için kullanılıyordu. Daha sonraları büyük "K" ile yazılan Katolik sözcüğü ise, Roma Katolik Kilisesi veya Katolik Kilisesi'ni kast etmek için kullanılagelmiştir.

Katolik geleneğine göre Katolik Kilisesi'nin kurucusu havarilerden Petrus'tur ve ilk papadır. Petrus 48 yılında Roma'ya gelmiş ve kiliseyi kurmuştur. Orada da öldürülmüştür. Bu nedenle de papalar kendilerini, Petrus'un ve dolayısıyla da İsa'nın vekili sayarlar. Aziz Augustinus ve Aziz Thomas'ın geliştirdikleri kilise anlayışına göre Katolik Kilisesi İsa'nın vücudu sayılıyor; buna göre kilise, Tanrı-İsa-Kutsal Ruh ile inananları örgütsel bir bütünlükte birleştiriyor. Katolik Kilisesi başlangıçta, Tanrı'ya bağlılıktan önce, devlete bağlılığı şart koşmaktaydı.

Ortodoks Kilisesi gibi Katolik Kilisesi de inanç, ayin ve diğer uygulamaların tespiti hususunda iki temel kaynağa dayanır. Bunlar Kutsal Kitap ve kilise gelenekleridir. Kilise gelenekleri derken kilise babalarının öğretileri, Papa'nın öğretileri, kilise konsüllerinde alınan kararlar ve kilise tarihi boyunca kiliseye sokulan öğreti, örf ve âdetler anlaşılmaktadır. Katolikler, Kutsal Kitap ve bu kilise geleneklerini eşit bir şekilde Tanrı

sözü olarak benimsemişlerdir. I. ve II. Vatikan Konsüllerinde bu düşünce şöyle ifade edilmiştir: "Kutsal gelenekler ve Kutsal Kitap, tanrısal tek bir kaynaktan gelmektedir; tek bir potada toplanır ve tek bir amaca yönelir... Kutsal Kitap ve gelenekler eşit bir saygı ve duyguyla kabul edilip şereflendirilmelidir" (Dei Verbum, 9, 10).

Hatta kilise ve kilise gelenekleri çoğu zaman Kutsal Kitap'tan daha üstün ve önde tutulmaktadır. Örneğin kilise gelenekleriyle Kutsal Kitap arasında bir tezat belirdiğinde Katolik ve Ortodokslar kiliseyi ve kilise geleneğini izlemeyi tercih ederler. İncillerin sadece kiliseyi yetkilendirdiğini ileri sürerek, onların yalnızca kilise tarafından yorumlanıp anlaşılacağını iddia ederler. Kilisenin dışında kutsal kitabı doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak onlara göre olanaksızdır. Katolik ve Ortodoks kiliselerinin Kutsal Kitap konusundaki diğer önemli bir tutumu da, 1546 yılında Protestanlara bir tepki olarak Apokrifler olarak adlanan 14 kitapçığı Kutsal Kitap'a eklemeleridir. Çünkü bu kitaplarda Protestanlığa karşı olduğunu düşündükleri bilgiler vardır.

Avignon Papalığı:

11. yüzyıldan itibaren papaların daha çok dünyevi işlerle uğraşması, bir yandan Avrupa kralları ile prensleri arasında, diğer taraftan onlarla papalar arasında özellikle karşılıklı dünyevi çıkarların söz konusu olduğu olumlu ve olumsuz olayların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Papalığın Roma'da olması Roma krallarına ve İtalyan prenslerine çoğu zaman manevi prestij ve ekonomik çıkar sağlıyordu. Bu da zaman zaman diğerlerini kıskandırıyordu. Böyle bir durum, 1301 yılında Pamiers bişopunu hapsettiren Fransız kralı IV. Philip ile Fransız asıllı Papa VIII. Boniface arasında cereyan etmiştir. Papa, "Tanrı bizi krallar ve krallıklar üstüne yerleştirmiştir!" diyerek krala bir çeşit protesto çekmiştir. Boniface'ten sonraki iki papa da Fransız'dı. İkincisi, 1305 yılında papa seçilen V. Clement'tir. Bu papa 1309 yılında papalığı Fransa'nın Avignon kentine taşımıştır ve Avignon'un Avrupa'nın Yeni Babil'i olduğunu ilan ederek Katolikliğin merkezi yapmıştır. Kendisinden sonra papalık makamına gelen yedi

papa da Fransız'dı ve Avignon'da Papalık yapmışlardır. Yedinci papa XI. Gregory 1377 yılında Papalık makamını tekrar Roma'ya taşımaya karar vermiştir. Dolayısıyla Avignon, Katolikliğin ve papalığın 67 yıl merkezi olmuştur. Bu süreye, papalığın Avignon'a taşınmasına karşı olmuş olanlar "Papalığın Babil Esareti" demişlerdir.

Papalığın tekrar Roma'ya taşınması Katolik otoriteler arasındaki tartışmaları bitirmemiştir. 1377'den tartışmaların kısmen sona erdiği 1417 yılına kadarki dönem, Batı Hıristiyanlığı ve özellikle Katoliklik içerisinde ayrılık dönemi olarak görülür. Bizzat papalar Papalık kurumuna karşı çıkmışlar ve Kilise'yi dünyalık işlere fazla karışmış olması yönünden eleştirmişlerdir. Bunların en önemlileri Fransız asıllı papa VII. Clement (p. 1378-1394) ve papa XIII. Benedict (p. 1394-1423) idi. Bu tartışmalar, yaklaşık yüz yıl sonra Martin Luther ve diğerlerinin Protestanlığı ortaya çıkarmasına zemin hazırlamıştır.[343]

İnanç Esasları:

Şahıs (Persona) olarak Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla üç tanrı vardır; üçü tanrılıkta ortaktır ve birdir. Baba Tanrı, Oğul Tanrı İsa'yı doğurtmuştur. Kutsal Ruh Tanrı, hem Baba'dan ve hem de Oğul'dan çıkmıştır. Oğul Tanrı İsa iki tabiatlıdır; Baba'dan Tanrı tabiatına ve Meryem'den insan tabiatına sahiptir. Şefaatte bulunma yetkisi vardır. Katolik inancına göre Papa, Kutsal Ruh Tanrı'nın koruması altında ve İsa'nın havarisi Aziz Petrus'un vekili olmasından dolayı asla yanılmaz ve günah işlemez. Vatikan Ruhani Meclisi 1870 yılında çıkarttığı bir kanunla Papa'nın bu yanılmazlık ilkesini resmileştirmiştir. Papa'nın yeryüzünde Tanrı'nın temsilci olduğuna inanılır. Ruh-ül Kudüs tarafından idare edildiğine inanılan Katolik Kilisesi'nin bütün kiliselerden daha üstün evrensel İsa'nın gerçek kilisesi olduğu iddia edilir. Hz. Meryem'in günahsız ve bakire olduğuna, şefaatte bulunma yetkisinin bulunduğuna inanılır. Papaların ve rahiplerin yanı

---

343 Zutshi (P. N. R.) *The Avignon Papacy, The New Cambridge Medieval History*, c. VI, ed. M. Jones, Cambridge, 2000.

sıra azizlerin de şefaatte bulunabilecekleri kabul edilir. Cennet ve cehennem inancı yanında Araf'a da inanmak gerekir. Vaftiz, kişinin veya çocuğun üzerine vaftiz suyu serpmekle yapılır. Katolik Kilisesi, başlangıçtan bu yana yapılan 21 konsili kabul eder ve inançla ilgili alınan kararlara bütün Katolikler inanır. Ayin dili Latincedir.

Sakramenti:

Katolik Kilisesi'nin sırr adı verilen yedi sakrementi vardır. Bunlar; vaftiz gizemi, güçlendirme gizemi, efkaristiya gizemi, suç itirafı ve günah çıkarma gizemi, kutsal yağ sürme gizemi, ruhbanlık gizemi ve evlendirme gizemidir. Katolik Kilisesi'nin bazı ayırıcı özellikleri de vardır: Çarmıhta acı çeken, İsa'nın sadece insani doğasıdır, tanrısal doğası acı çekmemiştir. Komünyon (Efkaristiya) ayininde ekmek mayasız olmalıdır. Boşanma ve kürtaj yasaktır; suni döllenmeye de karşıdır.

Kilise Hiyerarşisi:

Papa, Katolik Kilisesi'nin başkanı ve dini lideridir; Roma başpiskoposudur. Aynı zamanda Vatikan Devleti'nin devlet ve din başkanıdır. Papanın yanılmazlığına ve masumiyetine inanılır; yani günahsızdır. Çünkü Oğul Tanrı İsa'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Bu ilke çok tartışılageldiği için 1870 yılında toplanan I. Vatikan Konsili'nde resmen karara bağlanmıştır. Papa'ya bağlı Kardinaller ve piskoposlar vardır. Diyakozlar ve papazlar piskoposlara bağlıdır. Sadece erkekler papaz olabilir ve diğer dini görevleri üstlenebilirler. Evlenemezler ve cinsel ilişkide bulunamazlar.

Katolik Kilisesine Bağlı Tarikatlar:

Ortodoks denilen tarikatları, şekil bakımından bazı benzerlikler varsa da İslam'daki tarikatlarla karıştırmamak gerekir. Katolik kilisesine bağlı eski ve modern dönemde ortaya çıkan birçok tarikat vardır; bunlardan meşhurlarını tanıtalım.

(a) Fransisken Tarikatı: 13. yüzyıl başlarında Assisili Aziz Francesco'nun kurduğu bir Katolik tarikatıdır. Aziz Francesco (1182-1226) Umbria'nın Assisi kasabasında 1182 yılında dünya-

ya gelmiştir. Giovanni adıyla vaftiz edilmesine rağmen, babası Fransa'ya olan sevgisi yüzünden onun adını Francesco olarak değiştirmiştir. Babası Pietro Bernardone zengin bir kumaş tüccarıydı. Annesi Pica, muhtemelen Fransa'nın güney bölgesindendi. Francesco, babasının mesleğini öğrendi ve önceleri onun izinden gitmeyi planladı. Genç Francesco, ömrünün bu erken çağında, kendini dünya hayatına kaptırmış olarak bir şövalye olmayı istemekteydi. 1201'de Francesco, Assisi ile Perugia prenslikleri arasındaki bir savaşa katıldı; esir alındı ve aylarca esaret içinde yaşadı. Bu olaydan sonra Francesco çok kötü bir hastalığa yakalandı ve bu süre boyunca Tanrı'ya yakınlaşmaya başladı. 1205 yılında Apulia'ya yapılan bir başka sefere katıldı. Ancak o günlerde rüyasında Tanrı'nın kendisine seslendiğini gördü ve bunun üzerine şövalye olmayı bir kenara bırakıp Assisi'ye dönüp hastalarla ilgilenmeye başladı. O zamanlarda Assisi'de çok sayıda cüzamlı vardı ve bunlar kasabanın dışında yaşarlardı. Diğer taraftan yine Tanrı'dan aldığı emirle, babasından aldığı paralarla yıkık kiliseleri onartmaya başladı.

Bu duruma kızan babası, ilk önce onu bir hücreye kapattı ve daha sonra piskoposun önüne çıkardı. Francesco, bütün insanların önünde babasını reddederek sadece Tanrı'ya ait olduğunu ilan etti. Babasının miras hakkından ve hatta kıyafetlerinden bile vazgeçti. Bunun üzerine fakir bir çiftlik işçisi, ona giymesi için bir tunik verdi ve bu tunik daha sonra Fransiskenlerin ayırt edici özelliği haline geldi. Bundan sonraki iki yılı bir dilenci ve münzevi olarak geçirdi ve fırsat buldukça da Assisi bölgesindeki harap kiliseleri onardı. Bu arada Francesco'nun etrafına insanlar toplanmaya başladı. O, 1210 ile 1221 yılları arasında yoksul ve sade bir yaşam biçiminin gerekliliğini vaaz ediyordu. Buna rağmen takipçilerinin keşiş olmaması konusunda ısrar ediyordu. Herkesi gerçek Hıristiyanlığa davet için arkadaşlarını dünyanın dört bir yanına göndermiştir. Kendisi de 1219 yılında 5. Haçlı Seferleri sırasında Kahire'ye giderek Memlûklu Sultan el-Kamil'i Hıristiyanlığa geçmesi için ikna etmeye çalıştı ancak başaramadı. Assisi'ye döndüğünde, tarikatın yönetiminden ayrılarak kendi-

sini zühd ve takvaya verdi. Francesco'nun halka verdiği hayat dersleri, Papa III. Innocent tarafından 1210 yılında onaylandı. Böylece tarikat resmen kurulmuş ve tanınmış oldu. Daha sonra da 1223'te Papa III. Honorius tarafından onaylanan Fransisken rahipler tarikatının ilkelerini yazdı. Son yıllarını Assisi'nin kuzeyinde bulunan La Verna Dağı'ndaki bir sığınakta geçirdi. 1225 yılında tamir ettiği San Damiano Kilisesi'nin bahçesinde ünlü şiiri, "Güneş Kardeşin İlahisi"nin ilk bölümünü yazdı. 3 Ekim 1226'da orada öldü ve 1228'de Papalık tarafından aziz ilan edildi.

Fransisken tarikatı birçok değişikliğe uğradı. Fransiskenler bugün üç farklı grup teşkil ederler. Bunlar Kardeşler Minörü (Fratres Minores), Konventual Kardeşler Minörü (Fratres Minores Conventuales) ve Kapusen Kardeşler Minörü (Fratres Minores Capucinorum) alt tarikatlarıdır. Bu grupların her birinin kendi yönetimleri ve kendi gelenekleri vardır. Bugün, Kardeşler Minörü müntesiplerinin sayısı, 104'ü piskopos ve 586'dan fazlası çömez olmak üzere 17.224'tür. Kapusenlerin sayısı 68'i piskopos olmak üzere 11.343'tür. Konventuallerin sayısı ise, 11'i piskopos olmak üzere 4514'tür. Burada ayrıca bu alt tarikatlar üzerinde durmayacağız. Son olarak bir noktaya işaret edeceğiz. Fransiskenler iki önemli görev yapmakla ünlüdürler. Bu görevlerden birincisi, özellikle teoloji, felsefe ve oryantalizm alanlarında bilimsel çalışmalar; ikincisi, misyonerliktir.

(b) Dominiken Tarikatı (Ordo Praedicatorum): İspanyol papaz Aziz Dominik (Dominique de Guzman, 1170-1221) tarafından kurulmuş ve Papa III. Honorius tarafından 22 Aralık 1217'de onaylanmış bir Katolik tarikatıdır. Aziz Dominik, 1170 yılında İspanya'nın eski Castile vilayetinin Caleruega kentinde doğmuş. Doğumundan önce annesi onunla ilgili bazı tuhaf rüyalar görmüş; köpek sürüleriyle güreştiğini görmesi bunlardan biridir. Öğrenciliğinde ve gençliğinde adeta bir aziz gibi yaşıyor, neredeyse her gün oruç tutuyor, şarap içmiyor, sürekli Tanrı'yı anıyormuş.

Palencia okullarında teoloji ve sanat eğitimi aldı. Dominik'in ilk işi, Güney Fransa'da yaşayan Albililer ile uğraşmak oldu ve

bununla ünlendi. Onlar, Tanrı'nın hem iyi, hem kötü olduğuna ve reenkarnasyona inanan bir topluluktu. Dominik, onları tekrar Hıristiyanlığa davet etmek için 1204 yılında Fransa'nın Toulouse kentine göçmüş, sapkın kabul edilen inanışlara sahip olan Albilileri ikna yolu ile yeniden dine döndürmeye çalışmıştır. Toulouse'lu zengin bir papaz olan Sella, kendisine bir ev hediye etmiştir. Bu ev, Dominikenlerin ilk manastırı olmuştur. Dominik altı taraftarıyla faaliyete başlayarak 1206 yılından itibaren onların ruhani lideri haline geldiği Albili birkaç kadın için Prouille manastırını kurmuştur. Bu manastır Dominiken rahibelerinin temeli olmuştur. Tarikatını 1214 yılında tam olarak kurunca, 1215 yılında Papa'ya onaylatmak için Roma'ya gitmiştir. Papa III. Innocent 1216 yılında kendisine teminat vermiş; fakat yukarıda da işaret ettiğimiz gibi tarikatın kuruluşuna yerine geçen Papa III. Honorius onay vermiştir. Aynı papa, Dominik'i 1219 yılında Roma'ya davet etmiş ve Santa Sabina Manastırı'nı kendisine tahsis etmiştir. Dominik, 1221 yılında orada ölmüştür.

Tarikat; keşişler, manastır rahibeleri ve tarikat için çalışan kilise dışından kişilerden oluşur. Üzerlerine giydikleri beyaz üstüne siyah cübbeden dolayı "Siyah Keşişler" olarak da adlandırılırlar. Tarikat İsa'nın mesajını yaymak ve cehaletle savaşmak üzere kurulmuştur; entelektüel geleneği ile ünlüdür, pek çok din âlimi ve filozof yetiştirmiştir. Dominikenlerin başında bir tarikat efendisi bulunur. Şu anki efendi Peder Bruno Cadoré'dir.

Dominik, çağdaşı Assisili Francesco gibi Hıristiyanlıkta yeni bir düzenlemeye ihtiyaç olduğunu görmüştür. O da, Francesco gibi İsa'nın fakirlik öğretisi yönüne ağırlık veriyordu. Dominik'in kurduğu tarikat vaizliktir ve vaizler bulundukları yerin yerel dilleri ile vaaz edeceklerdi. Vaizler, eski manastır düzeninde keşişlerin yaptığı gibi geniş tarlaları ekip biçerek yaşam sürmek yerine, dilencilikle hayatta kalacaklardı. Dominik kalabalık şehirlerdeki dini sorunlara cevap verecek, Benediktinler gibi eski manastır düzenlerindeki kendini adama ve sistematik eğitimi geri getirecekti fakat daha esnek bir düzen aramıştır. Aziz Dominik'in 1214 yılında Toulouse kentinde kurduğu tari-

kat, Aziz Augustinus'un öğretileri temel alıyordu. 1217 yılında Dominikenler, papadan icazeti alınca, tarikat kısa sürede önce İspanya'da ve Fransa'da, sonra da diğer ülkelere yayıldı; 1221 yılında Oxford'a kadar ulaştı. 13. yüzyılın sonuna doğru ise bütün Hıristiyanlık âlemine yayıldı. Vaizler gittikleri bölgelerde, cehalet, küfür, putperestlik ve nifakla mücadele ettiler. Avrupa, Asya ve Afrika'da okullar açtılar. Bu okullarda eğitim veren Albertus Magnus ve öğrencisi Thomas Aquinas gibi teologlar büyük eserler yazdılar. Üyelerinin çoğu kardinal, papa, elçi ve hâkim oldu.

Papa IX. Gregorius engizisyon görevini bu tarikata verdi. 1252 yılında Papa IV. Innocent ise, belli koşullar altında olmak üzere Dominikenlere engizisyon sırasında işkence yapma izni verdi ve konuyla ilgili bir fetva yayınladı. İspanya'nın ilk engizisyoncusu olan Tomás de Torquemada bir Dominikendi. Tomás de Torquemada İspanya'da gizli Müslümanlık ve gizli Yahudilikle savaştı. 1492 yılında Elhamra Kararnamesi ile Yahudilerin İspanya'dan kovulmasını sağladı. Ortaçağdan sonra misyonerler keşiflerle elde edilen topraklara gittiler. Fransız ihtilali sonrası bu tarikatın önemi azaldı ve sayıları oldukça düştü. 2012 yılı verilerine göre Dominiken tarikatına bağlı olan keşişlerin toplam sayısı, 5916'dır. Üyeleri, tarikatın adının kısaltması olan "OP" Logos'unu adlarının sonuna ekleyerek kullanırlar.

(c) Cizvit Tarikatı: Latince adıyla "Societas Iesu" (İsa Tarikatı) olarak anılan bir Katolik tarikatıdır. Eski bir İspanyol askeri olan Ignacio de Loyola'nın (Aziz Loyolalı İğnatiyos, S. J.) girişimi ve önderliğinde Paris Üniversitesi'nden altı öğrenci tarafından 15 Ağustos 1534'te kurulmuştur. Kuruluş amacı, o günlerde hızlı bir şekilde yayılmaya başlayan Protestanlık ve reformasyon hareketiyle mücadele etmekti. Üyelerine "Cizvit" denir. Geçmişte olduğu gibi bugün de başlıca yoğunlaştıkları alanlar misyonerlik ve eğitim kurumları açmaktır. Cizvit tarikatının, benzer tarikatlardan en önemli farkı örgüt yapısındadır. Tarikat üyeleri her zaman göze batmadan her türlü toplumda, o toplumun insanları ile aynı düzeyde ve uyum içerisinde yaşarlardı. Bunun için Pav-

lus'u takiple "takiye" ilkesini benimsemişlerdir ve buna sıkıca uyarlar. Gizli siyaset güderler; ilgi alanlarını oluşturan ülkelerde önemli siyasi etkinliğe sahiptirler.

Cizvit tarikatı ilk kurulduğu zamanlarda Roma Katolik Kilisesi'nin fevkalade olumsuz tepkisiyle karşılaşmış ve kabul görmemişti. Ancak kısa süre içerisinde Protestan ve Anglikan mezheplerine karşı takındıkları sert tutum ve onlar aleyhine yaptıkları çalışmalar nedeniyle, menfi yaklaşımını değiştiren Kilise ve Papalık, tarikat ile yakınlaşma içerisine girdi ve açıktan maddi destek sağlamaya başladı. Bu dönemde Cizvitler Kilise'ye yaranmak için özellikle aforoz edilenlere çok acımasız davranıyorlardı. Fransız General Claudia Acquaviva'nın (1543-1615) tarikat için yazıp 1599 yılında bastırılan ünlü *Çalışma Planı* (Ratio Studiorum), 1773'te yasaklanmasına kadar tarikatın resmi eğitim ve kılavuz kitabıydı. Cizvitler 1583 yılından itibaren İstanbul'da da etkin olmaya başlamışlardır. Papa XIII. Gregorius, St. Benoit adlı bir Fransız manastırını ve okulunu Fransa Kralı III. Henri'nin isteği üzerine Benedikten tarikatından alıp Cizvit rahiplerine vermiştir. 1583-1586 yılındaki veba salgını sırasında görevli Cizvitlerin tamamının ölmesi üzerine okulu Kapusen rahipleri devralmıştır. Ancak bu rahiplerden Aziz Joseph de Leonessa'nın Topkapı Sarayı'na giderek Sultan III. Murat'ı Hıristiyanlığa davet etmesi üzerine, Kapusen rahipleri tutuklanıp sınır dışı edilmişlerdir. Bu nedenle okul kapanma tehlikesi yaşamış, ancak Cizvitler kısa süre sonra geri dönerek kurumu yaşatmayı başarmışlardır. Saint-Benoît bu dönemde, Osmanlı topraklarındaki Cizvit faaliyetlerinin merkezi (maison-mère) olmuştur.

18. yüzyılda Cizvit tarikatı, Avrupa'dan Güney Amerika'ya, oradan Uzakdoğu'ya her yerde etkin faaliyette bulunabiliyordu. Ancak, bu dönemde dünya politikası ve Cizvitlerin etkinliği yüzünden Roma'da güçler dengesi Kilise aleyhine dönmeye başlamıştı. Bu durumda Kilise yetkilileri, Kilise'nin azalan etkinliğini tekrar kazanmak için Cizvit tarikatını kapatmak istiyordu. 1773 yılında papa XIV. Clement, Cizvit tarikatının feshedildiğini ve dünyanın her yerinde Roma Kilisesi tarafından Cizvitlere tanın-

mış olan bütün hak ve yetkilerin kaldırıldığını ilan etti. Bu ilan ile birlikte Cizvitler arasında büyük bir çözülme oldu. Ancak 1814 yılında papa VII. Pius Cizvitlere eski hak ve ayrıcalıklarını geri verdi. Bu tarihten itibaren Cizvitler yeniden etkin hale gelmiştir; bugün de Vatikan'ın çok önemli bir uzvudur. Bu tarikat mensubu rahipler adlarının sonuna tarikat adının kısaltması olan "SJ" Logos'unu eklerler.

Babür Şahı Ekber, İbadethane'de din adamlarıyla bir toplantı yapıyor. Siyah elbiseli iki kişi Cizvit misyoner papazları Rodolfo Acquaviva ve Francisco Henriques. Minyatür, Nar Singh tarafından 1604 yılında yapılmıştır. Ekbernâme.

(d) Opus Dei: Latince "Tanrının işi" anlamına gelen Opus Dei, Ekim 1928'de Madrid'de sıradan bir papaz olan Jose Maria Escriva de Balaguery Albas (1902-1975) tarafından kurulmuş olan bir modern Katolik tarikatıdır. Tam adı "Sociedad de la Santa Cruz de Opus Dei"dir. Bir Hıristiyan zenginler kulübü olan Opus Dei uzun bir süre Vatikan tarafından tanınmadı. Ancak 1950 yılında Papalık tarafından resmen onaylanmıştır. Papalık, maddi gücü ve antikomünist misyonu nedeniyle açık destek verdiği "Opus Dei"nin statüsünü 1982'de yükseltti ve örgüt önderine, tarikat başkanlarına mahsus "piskopos" unvanını verdi. Katolikliğe sadık, iş ve meslek sahiplerini bir araya getiren bu kuruluş, Vatikan'ı her açıdan desteklemektedir. Varlıklı ve iyi eğitim görmüş kadrosuyla gizli örgüt olarak çalışmaktadır. Her ülkede örgütten sorumlu bir kardinal bulunmaktadır. Opus De, Katolik Kilise-

si'nden ziyade Papalığa ve Vatikan Devleti'ne önem verir. Papa, Tanrı-Krallığı'nın kutsal önderidir. Tarikat dünya siyasetinde de varlık gösterir; bazı ülkelerde bazı bakanların ve üst düzey bürokratların tarikat üyesi oldukları bilinmektedir. Her seviyeden birçok okulları vardır. Kürtaja, eşcinsel evliliklere ve kök hücre çalışmalarına karşıdırlar. 2010 yılı itibarıyla 90'dan fazla ülkede, 90.260 üyesi olduğu sanılmaktadır Bunların sadece 2015'i din adamıdır. Tarikatın çıkardığı "Studi cattolici" adlı bir dergi vardır. Tarikatın çok büyük serveti olduğu kabul edilir.

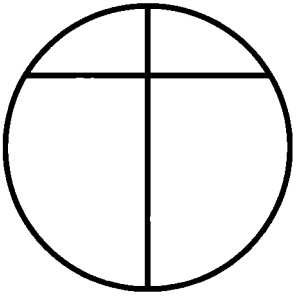

Opus Dei'nin dünyayı saran haç Logos'u

b) Ortodoks Kilisesi

Dünyada yaklaşık 225-300 milyon kişilik cemaati vardır. Bu yönüyle sayı bakımından Roma Katolik Kilisesi'nden sonra ikinci büyük Hıristiyan kilisesidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ortodoks kelimesi, Yunanca "orthos" (doğru, düzgün) ve "doxa" (düşünce, inanç) sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş bir kavramdır. Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi'nden bağımsız olarak Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla ortaya çıkmıştır. Roma İmparatorluğu, 395 yılında başkenti İstanbul olan Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ve başkenti Roma olan Batı Roma İmparatorluğu olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu siyasi ayrılık, dini ayrılığı da beraberinde getirdi. Doğulular İstanbul'un dinsel merkez olması gerektiğini ileri sürmeye başladılar. Roma Katolik Kilisesi'nin papası, sadece kendisinin Havari Petrus'un halefi olduğunu, kilisenin tek evrensel papası olduğunu bildirerek İstanbul kilisesi patriğinin yetkisini tanımadı. Kutsal Ruh'un kaynağı konusundaki ihtilaf ve "İkon Kırma" gibi diğer

başka dini meselelerden dolayı, nihayet 1054 yılında birbirlerini karşılıklı aforoz etmeleri neticesinde İstanbul kilisesi Ortodoksluk adıyla Roma Kilisesi'nden tam olarak ayrılmış oldu. Aralarında büyük bir husumet oluştu; 1204 yılında 4. Haçlı Seferi sırasında, Haçlı ordusunun İstanbul'u yağmalayıp Ortodoks kiliselerini basması ve Ortodoks rahipleri öldürmesi sonunda nefret daha da artmıştır. 1964 yılında dönemin Papa'sı Papa VI. Paul ile İstanbul Patriği Athenagoras karşılıklı olarak aforozları kaldırmışlardır. Papa 16. Benedictus'un Türkiye'de Rum Ortodoks Kilisesi'ni ve İngiltere'de Anglikan Kilisesi'ni ziyareti bu kiliseler arsındaki düşmanlıkları kaldırmaya ve aralarında yeniden dostluk kurmaya yönelikti. Bu girişimler bugün de karşılıklı devam etmektedir.

Aslında iki kilise arasındaki bu anlaşmazlığın tohumları, Romalı (Latin) ve Yunan Kilise Babaları arasında hem siyasi hem de dinsel olarak, 2. yüzyıldan itibaren vardı; bu, ta başından beri Romalı ve Yunan Kilise Babaları arasındaki teslis dogması ve benzer diğer dini konulardaki anlayış ve yorum farklarıyla ortaya çıkmıştı. Zamanla da Romalılar ile Yunanlılar arasında bir üstünlük mücadelesine dönüşmüştü. İşte bunun için de bugün bile Ortodokslar, en eski kilisenin Ortodoks Kilisesi olduğuna ve Roma Katolik Kilisesi de dahil bütün kiliselerin Ortodoks Kilisesi'nden doğduğuna inanırlar.

İnanç Esasları:

Katolikler gibi teslisi kabul ederler; ancak şu noktalarda onlardan ayrılırlar: Üç tanrıdan Baba daha üstün bir konuma sahiptir. Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan çıktığına inanılır. Papanın yanılmazlığını ve evrenselliğini kabul etmezler. Kiliselere kutsal sayılan kişilerin sadece resimlerinin konulabileceğini kabul ederler; heykellerini yapmazlar ve koymazlar. Sadece rahiplerin evlenmelerine izin verirler; patrikler, piskoposlar ve keşişler evlenmezler. Vaftiz, tamamen vaftiz suyuna daldırılmak suretiyle yapılır. İsa'nın doğumunu 6 Ocak'ta kutlarlar. Ortodokslar ayinlerinde Yunancayı kullanırlar. Ortodoks Kilisesi sadece ilk 7 konsili tanır; sonrakileri tanımaz. Katolik Kilisesi gibi Ortodoks

Kilisesi de inanç ve ayinler ile kilise idaresinin kurallarının tespiti hususunda iki temel kaynağa dayanır. Bunlar Kutsal Kitap ve kilise gelenekleridir. Temel yedi sakrament kabul ederler: vaftiz, hastaları yağlama, konfesiyon, ordination, evlilik, evharistiya ve chrismation. Komünyon (Kudas) ayininde ekmek mayalı olmalı ve şarap sulandırılmalıdır. Patrik, başpiskopos, piskopos ve keşişler dışındaki papazlar ve diyakozlar evlenebilir.

Ortodoks Kiliseleri:

Ortodoks Kilisesi, bugün her ülkede ayrı örgütlenmiş olan birçok Ortodoks Kilisesi'nden oluşur: İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi (Fener Rum Patrikhanesi), İskenderiye Rum Ortodoks Patrikhanesi, Antakya Rum Ortodoks Patrikhanesi, Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi, Rus Ortodoks Kilisesi, Sırp Ortodoks Kilisesi, Romen Ortodoks Kilisesi, Bulgar Ortodoks Kilisesi, Gürcü Ortodoks Kilisesi, Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, Yunan Ortodoks Kilisesi, Polonez Ortodoks Kilisesi, Arnavut Ortodoks Kilisesi, Ukrayna Ortodoks Kilisesi, Amerika Ortodoks Kilisesi, Çekoslovak Ortodoks Kilisesi, Sina Kilisesi ve Türk Ortodoks Patrikhanesi. Bu kiliselerin her birini ayrı ayrı tanıtmamıza imkân yoktur.

İstanbul Ortodoks Kilisesi veya Fener Rum Patrikliği, başlangıçta bütün bu Ortodoks kiliselerinin başkanıydı; hepsi İstanbul'a bağlıydı. Zamanla bağımsızlıklarını ilan ederek her biri ayrı kilise olarak oluştu. Bugün Fener Rum Patrikliği hâlâ kendisini bütün Ortodoks kiliselerin başkanı ve başı gibi görse de bu kiliseler bugün kendilerini bağımsız ve eşit kiliseler olarak gördüklerinden, tarihen en eskisi ve hepsinin anası olması bakımından Fener Rum Patrikliği'ne sadece eşitlerin birincisi olarak bakılabilir. Diğerleri üzerinde bugün hiçbir otoritesi yoktur. Her bağımsız Ortodoks kilisenin bir Patriği (Başpiskoposu) ve ona bağlı piskoposları vardır. Başpiskopos kendi piskoposlarını seçer ve piskoposlarından oluşturduğu Sinodlar (Meclis) ile kentlerin ve bölgelerin piskoposları veya metropolitleri vasıtasıyla ülkesindeki kiliseleri idare eder. Patrikler, devlet başkanı statüsünde değildir. Ortodoks kiliselerinin kabul ettikleri temel ilkeleri şöyle sıralayabiliriz: Ortodokslukta kilisenin ruhani baş-

kanı patriktir. Patriklerin ve piskoposların yanılmazlık özellikleri yoktur; hatta bu, Ortodokslukta şirk kabul edilir. Roma Katolik Kilisesi evrensel değildir, Meryem ve aziz ikonalarına saygı gösterilir.

c) Protestan Kilisesi

Protestan sözcüğü, bir şeyi yüksek sesle halka anlatan veya karşı çıkan, itiraz eden kişi anlamlarındaki Latince "protestantem" sözcüğünden gelmektedir. Kavram olarak ise, Roma Katolik Kilisesi'ni ve papalığı reddeden bir Hıristiyan kilisesidir. Protestan Kilisesi aynı zamanda Reformculuk veya Reformcu Kilise olarak da adlandırılır. Protestanlık hareketi, Worms Rejimi'nin Luther'in öğretisini mahkûm etmesinin ardından, 1529 yılında Lutherci prenslerin oluşturduğu Speyer Rejimi'nin Luther'i savunup Worms kararlarını protesto etmesiyle başlamıştır. Luther'in hayatı hakkında aşağıda özet bir bilgi verilecektir. Luther'in 1517 yılında "Doksan Beş Tez" adıyla ortaya koyduğu Hıristiyanlık anlayışı Protestanlığın esasını oluştur. Bunun özünde Papalık kurumuna karşı çıkmak, Papa'nın otoritesini tanımamak ve Roma Katolik Kilisesi'nin İncillere dayanmayan bazı uygulamalarını reddetmek vardır. Tek otorite olarak Kutsal Kitap'ı tanır. Yani başka bir ifadeyle, Luther'e göre Hıristiyanlığın amacı, aslına ve ilk yıllarına dönmektir.

Burada Protestanlıkla ilgili önce birkaç noktaya değinmekte yarar vardır. Birincisi, Protestanlığın genel olarak İslam dünyasında ve özel olarak da Türkiye'de modernlik anlamında bir din reformu ve dini akılcılık gibi algılanmasıdır. Bu, Protestanlıkla hiç ilgisi olmayan bir tasavvurdur; çünkü Protestanlık gericilik ve tam bir köktenciliktir. Çünkü temel Hıristiyanlık dogması ve diğer inançlar hakkında hiçbir reform öngörmemiştir. Kutsal Kitap'taki Hıristiyanlığa harfiyen uymak esastır. İkincisi ise, Protestanlığın sadece dini bir protesto olarak görülmesidir. Aslında Protestanlığın dini protesto hareketinin arkasında Roma Kilisesi'ne ve Papalığa karşı siyasi protesto yatar; çünkü Papalık Germenik halkları zorla Hıristiyan yapmış ve bunun için de

Papalık emrindeki İspanyol, Fransız ve İtalyan askerlerini kullanarak günde binlerce Almanın kafasını kestirmiştir. Dolayısıyla Almanların 16. yüzyılda güçlenmelerini tarihi fırsat olarak değerlendiren Luther ve taraftarları, Katolik Kilisesi'nden ve Papalıktan rövanş almıştır. Katolik Kilisesi, Protestanları yıllarca "sapkınlar" ve "Hıristiyanlığı bozucular" olarak görmüştür; ancak II. Vatikan Konsülü'nden itibaren aralarında bir yumuşama olmuştur; Katolikler Protestanlara "Ayrı kardeşler" veya "Kardeş kilise" demeye başlamışlardır.

Bugün dünyada 33.000 civarında Protestan alt mezhebi ve akımı vardır. Bunlardan en önemlileri; Luthercilik, Kalvincilik, Evanjelikalizm, Adventizm, Fundamentalizm, Pentekostalizm, Arminianizm, Baptizm, Kongregasional, Metodizm, Presbiteryenizm, Pietizm gibi akımlar ve kiliselerdir. Bunlardan çok kısa olarak burada sadece Luthercilik ve Kalvincilik üzerinde durmakla yetineceğiz. Bundan önce hepsinde ortak olan dini düşünce ve geleneği özetleyelim.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Protestanlar sadece Kutsal Kitap'ın otoritesini tanırlar. Kiliselerinde resim ve heykel bulundurmazlar. Din adamlarını "Pastör" olarak anarlar. Diğer kiliselerde olduğu gibi katı ve bağlayıcı din adamı hiyerarşisi onlarda yoktur. Her Protestan, bireysel olarak Mesih İsa'yı temsil eder. Bunun için Pavlus'un oluşmuş geleneklere uymama anlamındaki şu sözünü aktarırlar: "Dikkatli olun! Mesih'e değil de, insanların geleneğine ve dünyanın temel ilkelerine dayanan felsefeyle, boş ve aldatıcı sözlerle kimse sizi tutsak etmesin."[344] Din adamlarına evlenme yasağı yoktur. Boşanmaya izin verirler. Protestan kiliseleri genellikle sadece iki sakramenti kabul ederler. Bunlar, vaftiz ve Efkaristiya gizemidir.

Luthercilik:

Luthercilik (Lutheranizm), eski bir Augustinusçu keşiş olan Alman Martin Luther'in öğretisini temel alan bir Hıristiyan mezhebidir. 10 Kasım 1483 yılında Almanya'nın Eisleben şehrinde

344 Pavlus Kol 2:8.

doğan Martin Luther, Erfurt Üniversitesi'nde okudu. Ailesine yaptığı bir ziyaret dönüşü, Erfurt yolunda yıldırım çarpması tehlikesiyle karşılaşınca keşiş olmaya karar verdi. 21 yaşındayken Aziz Augustinus tarikatına bağlı bir manastıra girip ilahiyat eğitimine başladı ve aynı yıl rahip oldu. Ertesi yıl Wittenberg Üniversitesi'nde doktorasını tamamlayarak ders vermeye başladı. O günlerde, Roma'nın görevlendirdiği bir Dominiken keşişi olan Johann Tetzel, Wittenberg civarında endüljans satıyordu. Luther manastırdaki günlerinden beri sorguladığı bu uygulamaya karşı bir eleştiri yazdı. "Endüljansın Kuvvetine Dair Tezler" başlıklı, 95 maddeden oluşan bu metni 31 Ekim 1517 günü piskoposlara gönderdi ve aynı zamanda birer mektupla endüljans konusundaki vaazların teolojik açıdan sağlam bir zemine oturtulmasını istedi. (Martin Luther'in bu tezleri üniversitenin bülten panosu sayılabilecek bir yer olan Wittenberg Saray Kilisesi'nin kapısına astığı yolundaki rivayet kanıtlanmış değildir.) Sonuçta bu tezler Almanya'da ve komşu ülkelerde Luther'in kendisinin de öngörmüş olmadığı bir hızla yayılınca sadece endüljans satışlarında bir düşüş yaşanmakla kalmadı, bu olay reform hareketinin başlangıcı oldu.

Bunun üzerine Papalık 1518 yılında Roma'da, Luther'in fikirlerine karşı bir dava açtı. Bu engizisyon davasında Luther gıyabında yargılandı. Luther aforoznameyi halk arasında yakınca İmparator Maximillian onu sapkın ilan etti, suçlamalara cevap vermek üzere Roma'ya çağrıldı. Fakat o, Roma'ya gitmek yerine, Augsburg'ta Kardinal Cajetan'a ifade vermeye gitti. Cajetan ondan fikirlerinden ve Roma Kilisesi'ne yaptığı saldırılarından vazgeçmesini isteyince Wittenberg'e geri döndü. Saksonya Dükü III. Frederick onu himayesi altına aldı. Papa X. Leo, III. Frederick'ten Luther'in sürgüne gönderilmesini talep ettiyse de, dük bu emre itaat etmedi. Bu arada bazı görüşlerinden vazgeçen, hatta Papa'ya bir özür mektubu bile gönderen Luther, Ingolstadt Üniversitesi rektörü Johann Eck ile endüljans konusunda bir münazaraya katıldı. 15 Haziran 1520 günü Papa X. Leo, Luther'i bir bildiriyle aforoz etti. Papalık bildirisi ekim ayında Luther'in

eline geçti ama Erfurt Üniversitesi'ndeki öğrencileri onu parçalayıp suya attı. O günlerde Luther, *Von der Freiheit des Christenmenschen* (Hıristiyan Kişinin Özgürlüğü Üzerine) isimli, belki de en meşhur kitabını Papa X. Leo'ya yönelttiği bir açık mektupla birlikte yayımladı. Onun düşüncesinin teolojik ve ideolojik temellerini yansıtan bu küçük eserin özünde "Freiheit" (özgürlük) kavramı vardır.

1521 yılında Luther bu sefer de imparator V. Charles tarafından Worms Kurulu'na ifade vermek üzere çağrıldı. Yolda Erfurt, Eisenach, Gotha ve Frankfurt'ta vaazlar verdi. Worms'a büyük bir kalabalık eşliğinde zafer kazanmış bir komutan edasıyla girdi. Burada yazmış olduğu kitaplardaki heretik fikirlerinden vazgeçmesi istendi. Luther şöyle dedi:

> Kutsal Metinler ve akıl yoluyla ikna edilmediğim sürece papalar ve konsillerin otoritesini kabul edemem. Zira bunlar kendi aralarında çelişmekte ve benim vicdanım da sadece Tanrı'nın sözüne bağlıdır. Bu sebeple hiçbir görüşümden dönmüyorum çünkü kişinin vicdanına rağmen yazdıklarını inkâr etmesi doğru ve güvenilir olmaz. Tanrı yardımcım olsun.[345]

Worms Kurulu, sonuç alınamadan dağıldı. Luther de yerleştiği Wartburg'da İncil'in Almancaya tercümesine başladı. Luther Wartburg'tayken, Wittenberg'te de önemli değişiklikler oluyordu. Özel ayin isteklerini reddeden keşişler Augustinien tarikatını terk etti. Kale Kilisesi'nin rahibi evlendi, öğrenciler Fransisken manastırındaki sunağı tahrip etti, ayinler Almanca yapılmaya başlandı ve şarap kadehi ilk defa kiliseye gelen cemaate de sunuldu. Luther hakkındaki yasaklamalar kaldırıldı ve o da Wittenberg'e dönerek kilisede vaaz vermeye başladı. Nürnberg Kurulu, Luther'den artık kitap yayımlamamasını isteyerek Katolik doktrini dışındaki vaazları yasakladıysa da Luther yazmaya

345 Bouman (H. C. A.): "The Doctrine of Justification in the Lutheran Confessions" *Concordia Theological Monthly* 26 (November 1955) No:11, s. 801.

devam etti; hatta şair ve müzisyenlerden ayinlerde kullanılacak yerel dile katkıda bulunmalarını istedi.

1524, Almanya'da karışıklıkların yaşandığı bir yıldı. Köylüler Luther'in öğretileri doğrultusunda ekonomik koşullarının iyileştirilmesi için ayaklandı. Liderleri arasında Wittenberg'te eğitim almış bir ilahiyatçı olan Thomas Müntzer de vardı. Luther köylülerin saldırılarına karşı bir kitap yazdı ve ayaklanma Frankenhausen'de bir çatışmada elli bin kadar köylünün öldürülmesiyle sona erdi. Protestan rahiplerden bazıları Katolik prensler tarafından idam edildi ve köylüler, Luther'in kendilerini aldattığına inandı.

Eski bir rahibe olan Katharina von Bora ile 1525 yılında evlenmiş olan Luther, 1526'da *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes* (Almanca Ayin ve Kutsal Merasim Düzeni) adıyla yayımlamış olduğu ayinlere başladı. 1529 senesinde azılı bir Türk düşmanı olan Luther, Batı medeniyetini İslam tehlikesinden korumak için Türklere karşı savaşmanın her Hıristiyan'ın üzerine vazife olduğunu bildiren "Türklere Karşı Savaşta" adlı eserinden sonra, Hıristiyanlığın temel inanç ve doktrinlerinin soru-cevap şeklinde öğretildiği "Küçük ve Büyük Kateşizm"i yayımladı. Üç yıl sonra Nürnberg Dini Barış Komitesi, Alman Protestanlara özgürlük tanıdı. Luther, Wittenberg İlahiyat Fakültesi'nin dekanlığına getirildi. Sağlık sorunları olmasına rağmen yazmayı sürdürdü. Önce Anabaptistler ve daha sonra Yahudiler aleyhine yazdı ve kutsal metinlerden hareketle papalığa karşı ağır bir eleştiri olarak *Wider das Papsttum zu Rom vom Teufel Gestiftet* (Roma'da Şeytan Tarafından Kurulmuş Papalığa Karşı) eseriyle papalığa son darbesini indirdi. 17 Şubat 1546 günü doğduğu yer olan Eisleben'de kalp ve böbrek yetmezliğinden öldü. Luther'in endüljans uygulamasına karşı 95 tezinin yayılmasıyla başlayan ve 1521'de savaşlara ve şiddete varacak ölçüde tırmanan reform hareketi, Avrupa'da o zamana kadar tek mezhep olan Katolikliğin bölünmesine ve genel olarak Reform Kiliseleri adı verilen yeni oluşumların doğmasına yol açtı. Bunlar kısa sürede başta Almanya olmak üzere Avusturya, İskandinav ülkeleri, İngiltere, İskoçya ve daha sonra da ABD'ye yayıldı.

Luther'in kendi zamanında ve ölümünden sonra, birçok ülkeye yayılan Protestanlık, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Luther'in fikirlerinin yeni yorumlarıyla Protestanlığın birçok alt mezhebini veya kilisesini oluşturdu. Lutheranizm, onlar arasında Luther'in fikirlerini olduğu gibi devam ettiren kilisedir. Bu kiliseye göre dinde tek otorite Kutsal Kitap'tır. Kalvinist Reform Kilisesi gibi bazı Protestan kiliselerinden farklı olarak Lutherci kiliselerde resim ve heykel bulundurulabilir. Ayinler ve dualar anadillerde yapılır. Azizlere ve Hz. Meryem'e dua etmek gibi İncil'de dayanağı bulunmayan bütün Katolik uygulamalar yasaktır. Din adamları evlenebilir. Boşanmaya izin verilir. Vaftiz ve efkaristiya olmak üzere sadece iki gizemi kabul eder ve kutlarlar.

Çeşitli bölgelerdeki ve ülkelerdeki Lutherci kiliseler içişlerinde bağımsızdır; fakat hemen hemen bütün cemaatler, merkezi İsviçre'nin Cenevre kentinde bulunan Dünya Lutherci Kiliseler Federasyonu'na ve Dünya Kiliseler Konseyi'ne üyedirler. Bugün Lutherci Kiliseler, ekümenik ilişkilere ve Hıristiyan birliğine verdikleri destek çerçevesinde, diğer Protestan mezhep ve kiliseleri ile beraber, Anglikan, Katolik ve Ortodoks kiliseleriyle diyalog halindedir.

Kalvincilik:

Fransız asıllı Jean Calvin'in (1509-1564) yorumladığı biçimde bir Protestanlıktır. Kalvinciliğe (Kalvinizm, Kalvenizm), "Reforme edilmiş imancılık" veya "Reforme edilmiş gelenek" de denir. Kalvincilik, Calvin'e ve öğretilerine karşı olan Luthercilerin verdikleri bir addır. Kalvinciler bu adı kullanmazlar. Calvin 10 Temmuz 1509'da Fransa'nın Picardy bölgesindeki Noyon kentinde dünyaya geldi. On iki yaşından itibaren iyi bir dini eğitim alan Calvin, 1528'de hukuk öğrenmek için Orléans Üniversitesi'ne kayıt oldu ve bir yıl sonra 1529'da Bourges Üniversitesi'ne, daha sonra da Paris Üniversitesi'ne geçti. 1533 yılında Luther ve Erasmus'un eserlerine ilgi duydu ve reform hareketlerine katıldı. Bunun üzerine aynı yıl Paris Üniversitesi'nden atıldı. 1536-1538 yıllarında açıkça Lutherci ve reformist olduğunu ilan etti.

Baskılar yüzünden Paris'ten 1538 yılında Strazburg'a göçtü ve 1541 yılına kadar orada oturdu. Aynı yıl Savoya Dükü, kendisine isyan eden Cenevre'nin Katolik kardinalliğini feshedince Calvin'i kardinal olarak davet etti. Daveti kabul eden Calvin, Basel üzerinden Cenevre'ye geldi ve oraya yerleşti. Özellikle 1546-1560 yılları arasında Calvin çok katı bir reformculuk sergiledi. Bu arada Cenevre'de katı teokratik bir yönetim tarzı kurarak kral oldu ve 18 Mayıs 1564'te ölümüne kadar krallık yaptı. Calvin bunun için "Cenevre Diktatörü" olarak da anılır. Calvin birçok eser yazmıştır. Bunların en önemlisi 1536 yılında basılan "Hıristiyan Dinin Kurumları" (Institutio Christianae Religionis) adlı eseridir. Kalvinistler, aynı zamanda Lutherciler gibi Püritanistler olarak da bilinirler. Kalvinizme, ayrıca "Fransız Protestanlığı" da denir.

Calvin, Luther'in temel tezlerini kabul etmiştir. Ondan Farklı olarak Hıristiyanlığın temel inanç ilkelerini ahlak olarak algılar ve onları ahlaki ilkeler olarak yorumlar. Ona göre Tanrı insanlar üzerinde somut anlamda ancak böyle mutlak hâkimiyet kurabilir. İncil ile hukuk ayrımı yapar; ona göre hukuk Tanrı'nın ahlaki emirlerini içerir, İncil (Gospel) ise günahların bağışlanmasıyla ilgilidir. Kutsal Kitap, Tanrı'nın sözüdür. İnsanın cennete gidip gitmeyeceğini, hareketlerinden ziyade Tanrı'nın iradesi demek olan yazgısının tayin edeceğini bildirir. Kalvinist kiliselerde resim ve heykel bulunmaz. Kalvincilik, Luthercilik gibi, vaftiz ve Son Akşam Yemeği olarak sadece iki gizem kabul eder ve kutlar. Calvin'in eserleri ve vaazları temel alınarak, Hollanda Kilisesi 1618-1619 Dordrecht Sinodu'nda "Özgürlük Doktrinleri" veya "Kalvinizmin Beş Noktası" olarak bilinen şu temel görüşleri oluşturmuştur:

- İman Tanrı tarafından insanlara lütfedilmiştir, kurtuluşa ulaşmak için imanlı olmak yetmez.
- Tanrı dünyayı yaratmadan önce bazı kişileri kurtuluş için seçmiştir.
- İsa, bütün insanlığı kurtarmak için değil, sadece seçilmişleri kurtarmak için kendini feda etmiştir.

- Tanrı, yani Kutsal Ruh insanlara iki tür çağrı yapmıştır. Birincisi dış çağrı olup reddedilebilir, ikincisi ise iç çağrı olup yalnızca seçilmişlere yapılmıştır ve reddedilemez niteliktedir.
- İsa'nın uğurlarına kendisini feda ettiği seçilmiş kimseler Kutsal Ruh tarafından imanla donatılmıştır ve ruhları kurtulmuştur.

Calvin de, diğer birçok Hıristiyan gibi kaderciliği öne çıkarmıştır; çünkü Calvin'e göre insanlar eşit şartlarda yaratılmamıştır, ancak bazı insanlar için önceden sonsuz mutlu yaşam öngörülürken, bazıları için sonsuz lanetlenme söz konusudur. Calvin'in görüşleri Almanya, İskoçya, İngiltere, Hollanda ve Fransa'da kabul görmüştür. Kalvinist göçmenlerle Kalvinizm Amerika'da da yayılma olanağı bulmuştur. Calvin'in takipçileri 1875 yılında Dünya Hıristiyan Birliği'ni kurdu. 2010 yılı itibarıyla bu kuruluşa bağlı kişi sayısı 80 milyon civarındadır. Bugün Kalvinizm içerisinde Amyraldizm, Hiper-Calvinizm ve Yeni-Kalvinizm gibi dini akımlar vardır.

Bilindiği gibi, Luther'inkilerle birlikte Calvin'in öğretileri, başta Max Weber ve onun takipçileri tarafından modern kapitalizmin ruhunu oluşturduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bunlar, bunun için Kalvinizmin hâkim olduğu İsviçre, Hollanda ve Almanya gibi ülkelerde ekonominin hızla gelişmesini gösterirler. Buna neden olarak da keşiş Protestanlığının ve Kalvinizmin iç disipline ve ağır çalışmaya önem vermesini gösterirler. Ayrıca onlara göre Kalvinizm servet sahibi olmayı yeğlemiştir; para kazanmayı ve iş ahlakını, kutsal görevi ve güveni yerine getirmenin bir yolu olarak kabul etmiştir. Calvin tiyatroyu, dansı ve bayram kutlamalarını ahlaka aykırı bulduğu için kaldırmak istemiştir. Calvin ayrıca uluslararası ticaretin yoksulluğu azaltacağını, emeğin tanrısal bir buyruk olduğunu ve faizin haram olmadığını savunmuştur.

d) Anglikan Kilisesi

Bazıları Anglikan Kilisesi'ni bir Protestan Kilisesi gibi görür. Protestanlığın ortaya çıkmasından sonra, Anglikan Kilisesi Pro-

testanlık etkisiyle yeniden yapılanmıştır. Ancak ortaya çıkışı itibariyle Protestanlıktan çok öncedir. Başlangıçta daha çok Roma Kilisesi'nin etkisinde kalmıştır, Batı Kilisesi'nin İngiltere kolunu meydana getiren kilisedir. Anglikan kelimesi, İngiliz Kilisesi anlamına gelen Latince "Ecclesia Anglicana" deyiminden gelir. Deyimin kökeni 1246 yılına kadar gider. Anglikanizm adı ise, 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Anglikan Kilisesi'ne mensup olanlara "Anglikan" denir. Anglikan Kilisesi'ne mensup 80 milyondan fazla Hıristiyan vardır. Böylece müntesibi açısından, Katolik ve Ortodoks kiliselerinden sonra üçüncü büyük kilisedir. Anglikan Kilisesi'ni VIII. Henry'nin devlete, yani krallığa bağlamasından sonra krallığın siyasetine paralel, kilisenin tarihinde de çeşitli dönemlerde değişmeler olmuştur. Bütün bunların teferruatına girmeden Anglikan Kilisesi'ni tanıtmaya çalışalım.

Bugünkü Anglikan Kilisesi'nin, Protestanlığın bir kolu olup olmadığı tartışma konusudur. Bazıları bu kiliseyi Protestanlıktan çok etkilendiği için Protestanlığın bir kolu gibi görmektedir. Anglikan veya İngiltere Kilisesi, 16. yüzyıldaki reformlara kadar Roma Katolik Kilisesi'ne bağlıydı. Papa'nın İngiltere kralı VIII. Henry'ye eşi Catherine'i boşamasına izin vermemesi üzerine kral Papa'nın otoritesini reddetti ve kiliseyi saraya bağlayarak İngiltere'nin resmi ve milli kilisesi haline getirdi. Böylece Katolik Kilisesi'nden ayrılmış oldu; fakat ayinlerle ve kilise hiyerarşisi isimleriyle ilgili bazı Katolik geleneklerini de korudu. İnanç ilkeleri yönünden daha çok Protestan geleneklerini kabul ederek yapılandı. Kilise, bazılarınca Katoliklik ile Protestanlık arasında bir orta yol olarak görüldüğü için "Via Media" olarak da adlandırılmıştır. Kilisenin merkezi Canterbury kentidir. Kilise, kral veya kraliçeye bağlı olmakla beraber en üst düzey din adamı Canterbury Katedrali'nin başpiskoposudur. Ancak sinod meclisi, Londra'da bulunan Lambeth Sarayı'nda Birleşik Britanya kralının başkanlığında toplanır.

Anglikan Kilisesi, İskoç, İrlanda ve Galler kiliseleri gibi her birisi kendi içinde özerk olan ve aynı adı taşıyan Anglikan kili-

selerinin hepsinin Canterbury Başpiskoposluğu çatısı altında bir araya gelmesiyle oluşur. Canterbury Başpiskoposu, diğer Anglikan cemaatler üzerinde mutlak hâkimiyeti olmamakla birlikte, eşitler arasında birinci sıfatıyla, diğer Anglikan kiliselerinin sembolik ruhani önderi konumundadır. Bugün İngilizlerin büyük bir kısmı, Kanada'da bir azınlık ve Kuzey Amerika'daki Episkopal Kilise'ye bağlı bir kısım halk Anglikan Kilisesi'ne bağlıdır.

Anglikan Kilisesi, kendi tarihi içerisinde zaman zaman yenilenmeye gitmiştir. Anglikan Kilisesi, Katolik ve Protestan kiliseleri karşısında seçilen bazı belli kutsallıklar üzerinde itibar sahibi olmak istiyordu. Bunun için Anglikan teologları ve rahipleri bazı dini hareketler başlatmışlardır. Bunların en etkili olanlarından biri, 16. yüzyılda bir rahip ve teolog olan ve 1660'tan sonra Anglikanizm'in kurucusu sayılan Richard Hooker'dır. Hooker Anglikanizm'in 16 ve 17. yüzyıllardaki Anglikan rahipleri Thomas Cranmer, John Jewel, Richard Hooker, Lancelot Andrewes ve Jeremy Taylor etkili olan isimlerdi. Hooker 1593 yılında, kilise ile devlet yönetimi arasındaki ilişkiyi inceleyen eseri *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*'i yayımladı. Bu eserde ayrıca etik, kutsama törenleri, İncil'in yorumlanması ve İsa'nın kurtuluşu gibi konulara geniş yer verdi. Hooker teolojinin ibadeti ve kilisenin topluma karşı görevlerini de kapsadığını açıklamaya çalıştı. Bu dönemin inanç ilkeleri açısından önemi, Anglikan Kilisesi'nin Lutherci ve Kalvinci Protestanlıktan etkilenerek Katoliklikten uzaklaşmasıdır. Yukarıda bahsettiğimiz Ortak İbadet Kitabı'ndan başka, Anglikan Kilisesi teologları Protestanlık etkisi altında bazı İnanç Maddeleri denilen maddelerden oluşan Amentü kitapçıkları yazmışlardır. Bunlardan ilki 1553 yılında yazılan "Kırk iki Madde" (The 42 Articles) amentüsüdür. İkincisi, "Otuz dokuz Madde" amentüsüdür. Muhafazakâr Anglikanlar, Roma Katoliklerine olan karşıtlıklarını özel olarak bu son amentüde vurguladılar; uzun bir süre Anglikan ruhban sınıfının tümü bu makaleleri veya amentüleri temel aldı. Ancak günümüzde amentüler önemini yitirmiştir; sadece Anglikan kimliğini şekillendiren tarihi belgeler olarak görülmektedirler.

19. yüzyılda Anglikanizm'de iki önemli hareket belirdi: Ahitleri "İsa'nın ışığı" olarak gören Cambridge Platonism (Cambridge Üniversitesi'nde birkaç felsefeciden oluşan bir grup) ile Kutsal Ruh'un kişisel deneyimlerine vurgu yapan Evangelical Revival (Protestan Uyanışı). Cambridge Platonist hareketi Latitudinarianism adında bir okulda gelişti. Evangelical Revival hareketi insanlardaki değişikliği ve inançtaki adilliğin önemini vurgulayan John Wesley ve Charles Simeon'un etkisinde gelişti. Wesley ve George Whitefield İlk Büyük Uyanış'ı (First Great Awakening) tetikledikleri yolunda Birleşik Devletler'den bir mesaj aldı ve metodizm diye adlandırılan ancak Amerikan Devrimi'nden sonra yıkılacak olan Anglo-Amerikan hareketini başlattılar. 19. yüzyıldan önceki Anglikan rahiplerinin öğretilerinde yeni bir vurgu vardı. John Keble, Edward Bouverie Pusey ve John Henry Newman gibi din adamları eski kilise geleneklerini reddederek Anglikan ve Protestan geleneklerinden de öte eski gelenekler yerleştirdiler. Onların bu değişiklik çalışmaları Katolik kimliğini Anglikan kilisesine sokmak isteyen Oxford Hareketi (Oxford Movement) tarafından ilgi gördü. Frederick Denison Maurice'in *The Kingdom of Christ* (İsa'nın Krallığı) adlı eseri diğer bir hareket olan Hıristiyan sosyalizminde (Christian socialism) önemli rol oynadı. Maurice bu eserinde Hooker'ın bahsettiği Anglikanizm'in canlı maneviyatı vurgusunu sosyal adalet için zorunlu hale getirdi.

Özellikle 19. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan Oxford Hareketi önemlidir. Bu hareketle, birçok Anglikan Kilisesi ayin ve ibadet şekillerini tekrar gözden geçirerek kendilerini Protestan geleneklerinden farklılaştırdı. Bu farklılık adak törenlerini ve Katolik öğeleri içeren ayinleri de kapsadı. Ayinlerle ilgili birçok değişiklik yapılmasına rağmen Anglikanizm inanç bakımından hâlâ Protestanlıktan birçok etki taşımaktadır.

İnanç Esasları:

Anglikan Kilisesi, ayin sistemi ve inanç esasları için, standart hale getirilmiş olan ve 1549 yılında yazılıp 1552 yılında gözden geçirilen "Book of Common Prayer" (Ortak İbadet Kitabı) adlı ki-

tabı izler; dünyanın neresine gidilirse gidilsin, Anglikan Birliği'ne bağlı olan her kilise, teolojik ve liturjik uygulamalarda bu kitabı esas alır. Kilisenin ilk kitabı olan *Book of Common Prayer*, dönemin Canterbury Başpiskoposu olan Thomas Cranmer tarafından derlenmiştir. Bu derleme sırasında bazı sorunlar çıktığından her ülke kendi anlayışlarına göre bazı farklı kitaplar da oluşturmuştur. Anglikanlar Eski ve Yeni Ahit'i, Tanrı kelamı olarak kabul ederler ve inanç esaslarının ve diğer dini hükümlerin kaynağı olarak görürler. Bunun yanı sıra Anglikanlar, Havari inancını, vaftiz sembolünü ve İznik Konsili'nde alınan kararları da Hıristiyanlık ve Anglikanizm inancının temeli olarak görürler.

Ayinler ve Sakramentler:

Anglikan Kilisesi'nin iki sakramenti vardır. Birincisi vaftiz ve vaftiz ayini, ikincisi Son Akşam Yemeği'dir. Anglikanlar, geleneksel olarak Son Akşam Yemeği ayinine özel bir ilgi gösterir. Anglikanlar için bu, toplu bir ibadettir; ayin sırasında İsa'nın yeniden dirilişi dile getirilir, İncil okunur ve İsa'nın son yemeği olarak şarap ve ekmek tüketilir. Anglikanların çoğu bu ayini Katolik geleneğine uygun olarak kutlar; fakat farklı kutlama şekillerine de izin verilmiştir.

B. Hıristiyanlıkta Çağdaş Dini Akımlar

Batı dünyasında, özellikle de ABD'de, 19. yüzyıldan bu yana kendisini mevcut Hıristiyanlıktan daha Hıristiyan gören veya ayrı bir din olarak ortaya koyan birçok dini akım ortaya çıkmıştır. Çok sayıda olduklarından hepsini burada anlatmamıza imkân yoktur. Bazılarını örnek olarak kısaca tanıtmakla yetineceğiz. Ancak önce bir nokta üzerinde durmak faydalıdır. Din tarihçileri ve sosyologlar genelde bu tür dini akımların ortaya çıkış nedenlerini, modernlikle birlikte insanların yalnızlaşması, kapitalizmin neden olduğu zengin-fakir ayrımının giderek artması gibi sıkıntılarla açıklamışlardır. Bize göre bunlar, bu yeni hareketlerin ortaya çıkmasının nedenleri değildir; fakat akımların kendilerine taraftar bulmalarının nedenleridir.

Bize göre yeni dini akımların ortaya çıkmasının temel iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi dini nedendir. Bu da bütün eski dini kültürlerde, özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıkta Mesih inancıdır (bu inanış Müslümanlara da geçmiştir). Bilindiği gibi bu inanışa göre, dinler zamanla bozulacak, dinleri asli hüviyetine kavuşturmak için bir Mehdi veya Mesih zuhur edecektir. Bir nedenle dininin bozulduğuna inanan bir kimse, aşağıda anlatılacak örneklerde de görüleceği gibi, Mesih veya Mehdi adıyla çıkıyor ve bir dini hareket başlatıyor.

İkinci neden psikolojiktir. Mesih adıyla ortaya çıkanların hayatları yakından incelendiğinde, hemen hepsinin nevrotik, üstünlük egosuna sahip kompleksli tipler olduğu görülecektir. Bunlar, aslında gizli ve sırrı bir şekilde kendi içlerinde Tanrı veya herhangi bir yalvaçla yarış içinde olan kimselerdir. Ayrıca bu akımların, tarihlerinin bir yerinde ve bir şekilde dünyadaki bazı gizli etkin kurumlarla ilişkileri de vardır; onları gerektiğinde çeşitli amaçlarda kullanabilmektedirler.

1. Mormonculuk

Başlangıçta Protestanlık içerisinde dini bir hareket olarak ortaya çıkan ve zamanla bağımsız bir din olan Mormonculuk veya Mormonluk (Mormonism), 1830'da New York'ta Joseph Smith tarafından kurulmuştur. Joseph Smith, Moroni adında bir meleğin kendisine vahiy getirdiğini iddia ederek ortaya çıkmıştır. Kutsal Kitap'ın bazı eski metinlerini değişik bir şekilde yorumlayarak görüşlerini oluşturmuştur. 1835 yılında kendine taraftar kazanmak için 12 kişiyi misyoner olarak seçip çeşitli ülkelere göndermiştir. Mormonculuk hareketi, "Son Gün Azizleri İsa Kilisesi" (ya da Ahir Zaman Azizleri) adıyla da anılır. Bugün çoğunluğu ABD'de olmak üzere dünyada kendilerine göre 14 milyon, başkalarına göre 5 veya 6 milyon Mormon nüfus vardı; Türkiye'deki sayıları 100 veya 30-40 kişi olarak gösterilir. Mormonculuk hem kendileri hem de başkaları tarafından bugün bağımsız bir din olarak görülmektedir.

Joseph Smith, 1805 yılında ABD'nin Vermont kentinde doğmuş. Çocuk yaşta bölgedeki kiliseleri gezen Smith, her kilisede-

ki farklı anlayış yüzünden hangi kiliseye katılacağını bilememiş. Mormonlara göre, Tanrı'nın kendisine doğru yolu göstermesi için bir ormanda dua ederken, Tanrı İsa ile birlikte ona görünerek, hiçbir kilisenin Hıristiyanlığı temsil etmediğini söylemiş ve doğru kiliseyi kurmasını emretmiş. İşte bu ilahi emir ile Smith, yeni bir kilise kurarak adına da "Mormon" demiş. Mormon sözcüğü, "kaynaktan akan duru ve arı su" demektir.

Mormon Kilisesi veya diğer adıyla Son Gün Azizleri İsa Kilisesi kurulduğunda Smith ve taraftarları yoğun baskılara maruz kaldılar; birçok yerden kovuldular. Bunun üzerine Utah eyaletine yerleştiler. Ancak Hıristiyanların baskıları burada da devam etti. Bir halk ayaklanmasında Smith ve yardımcısı Hyrum 27 Haziran 1844 günü linç edilerek öldürüldü, evleri yakıldı. Joseph Smith'in ölümünden sonra, taraftarlar hareketi devam ettirmişlerdir. Mormon Kilisesi, Havarileri temsilen seçilen 12 kişilik bir komisyon ve başkanlıkla yönetilmektedir. Utah eyaletinde büyük bir tapınakları vardır. Ayrıca Amerika'nın birçok yerinde ve Amerika dışında da tapınakları mevcuttur.

Mormonlar genelde Kitab-ı Mukaddes'e de inanmakla birlikte asıl kutsal kitapları Joseph Smith'in 1830 yılında yazdığı "Mormonların Kitabı"dır. Mormonların öğretisi vahiy yoluyla yazıldığı iddia edilen bu kitapta toplanmıştır. Öğreti ve Bağlaşmalar ile Büyük Ödülün İncisi gibi bazı kitapları da kutsal sayılmaktadır.

Protestanlıktan doğduğu için Mormonluğun Protestanlığa benzer yönleri oldukça fazladır. Akide olarak biraz farklı anlasalar da Hıristiyan dogması üçlemeye inanırlar. Asli günaha inanmazlar. Bütün insanlığın Mesih'in kefareti sayesinde İncil öğretilerine ve ilkelerine bağlılık ile kurtulabileceğine inanırlar. Mormonlara göre İncil'in başlıca ilke ve törenlerinin birincisi Rab İsa'ya iman, ikincisi tövbe, üçüncüsü günahların bağışlanması için suya daldırılmak suretiyle yapılan vaftiz, dördüncüsü de Kutsal Ruh armağanı için ellerin baş üzerine konulması ve başın mesh edilmesidir. Mormonlar ibadeti ve ayinleri kendilerine özgü kiliselerinde yaparlar. İbadet şekilleri iki türlüdür. Biri

kamuya açık, oldukça basit olan ibadettir, diğeri ise gizlidir ve yalnızca tapınaklarda yapılır. İsrail'in on kabilesinin iade edilerek Sion veya Yeni Kudüs'ün Amerika kıtası üzerinde kurulacağına, Hz. İsa'nın dönüşünün de Yeni Kudüs olarak adlandırdıkları Amerika'ya olacağına, Hz. İsa'nın kral olacağına ve saltanatının bin yıl süreceğine, bu süre içerisinde dünyayı cennete çevireceğine inanırlar. Komünyon, tütün ve içki yasaktır. Çok kadınla evlenmek inanç esaslarından biri iken, sonradan bunu kaldırmışlardır.

2. Yehova Şahitliği

Yehova Şahitliği, Eski Ahit'te Tanrı'nın özel bir adı olarak geçen Yehova adını kullanan Mesihçi bir dini akımdır. 1878 yılında Ch. T. Russell (1852-1916) tarafından kurulmuştur. Müntesipleri de kendilerine "Yehova'nın Şahitleri" derler. Gerçek Hıristiyanların kendileri olduğunu iddia ederler. Bu dini hareket 1931 yılına kadar kurucusunun adıyla "Russellism" veya "Russell Tarikatı" olarak anılıyordu; söz konusu tarihten itibaren Yehova Şahitliği denilmeye başlanmıştır. Amaçlarının, Yehova'nın denetiminde ve İsa'nın liderliğinde bir dünya krallığı ve dünya vatandaşlığı esasına göre tek tip toplum düzeni kurmak olduğunu anlatırlar. Gelecekte dünyayı idare edecek kişilerin Yahudilerden olacağına inanırlar. Bu durumda, Yehova Şahitliği'nin, Marx'ın komünizm ütopyasının dinsel bir benzeri veya kopyası olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira Marx da komünizm kuramı için babasının bağlı olduğu Yahudiliğin İsiyim (Esseni) mezhebinin düşüncelerinden esinlenmiştir. Dünya çapında 8 milyona yakın mensubu olan bir cemaattir. Bugün dünyada 239 ülke ve bölgede faaliyetlerini sürdürmektedirler Türkiye'de 3000 kadar Yehova Şahidi olduğu söylenir. Merkezleri İstanbul'dadır.

Yehova Şahitliği'nin kurucusu Charles Taze Russell, 1852 yılında Pennsylvania eyaletinin Allegheny kentinde Protestan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çocukken bağlı olduğu Presbiteryen Kilisesi'nde iyi bir dini eğitim almıştır ve aynı eyaletin Pittsburg kentinde Pastörlüğe başlamıştır. Önceki kilisesin-

den ayrılarak Congregational kiliseye girmiştir. Sonra oradan da ayrılarak 1872'den itibaren kilise dışında çalışmıştır. 1874 yılında İsa'nın gizlice geri geldiğini ve kendisiyle görüştüğünü; tekrar geri gelinceye kadar Mesihlik vazifesini emaneten kendisine verdiğini iddia etmiştir. 1878 yılında Yehova Şahitliği'nin çekirdeğini oluşturacak olan "Kutsal Kitap Öğrenci Hareketi" (Bible Student Mouvement) adıyla bir cemiyet kurmuştur. 1879 yılında "Zion's Watchtower and Herald of Christ's Presence" (Siyon'un Gözleme Kulesi ve Mesih'in Hazırlığının Müjdecisi) adlı Yahudilik ile Hıristiyanlığın birleşmesine işaret eden aylık bir dergi çıkarmaya başlamıştır. 1881 yılında "Zion's Watchtower Tract Society" adlı bir yayınevi kurmuştur. 1886-1904 yılları arasında "Kutsal Kitap İncelemesi" adlı 6 ciltlik eserini hazırlamıştır. Russell, 1916 yılında 64 yaşında Florida'nın St. Petersburg kentinde ölmüştür. Ölümünden sonra bazıları Russell'ın mason olduğunu iddia etmiştir ki, bize göre de bu doğrudur.

Bunun üzerine taraftarları 1917'de cemiyete başkan seçmek üzere toplanmış, seçim esnasında çekişmelerde taraftarlar, Kutsal Kitap Öğrenci Hareketçileri ve Zion's Watchtower taraftarları olarak ikiye bölünmüştür. Çoğunluk olan Tower taraftarları, Russell'ın çalışma arkadaşı ve sekreteri J. F. Rutherford'u başkan seçmişlerdir. Rutherford, 1931 yılında "Zion's Watchtower Tract Society" adını "Yehova Şahitleri" adıyla değiştirmiştir.

Bize göre Yehova Şahitliği, bugünkü Hıristiyanların kabul etmediği ve "Yahudi Hıristiyanlar" olarak adlandırdıkları, onların Hıristiyanlığın birinci yüzyılındaki Hıristiyanlığına geri dönme hareketidir. Yahudi asıllı havarilerin ve ilk Hıristiyanların İsa Mesih'i örnek alarak Yehova Tanrı ve Krallığı hakkında konuşarak şahitlik ettiklerini, kendileri de aynısını yaptıkları için, kendilerini "Yehova'nın Şahitleri" olarak tanımladıklarını söylerler. Gerçek Hıristiyanlığın, bugünkü Hıristiyan âleminin Hıristiyanlığı değil, MS 1. yüzyıldaki Hıristiyanların inançları ve uygulamaları olduğunu söylerler. Yeni Ahit'in ve Eski Ahit'in kutsal kitaplarını kutsal sayarlar; ancak onları anlama ve yorumlamalarda diğer Hıristiyanlardan ayrılırlar. Bu yüzden Hıristiyan

dünyası Yehova Şahitleri'ni kutsal kitaplarda tahribat yapmakla suçlamışlardır. Allah'ın adı olarak Tevrat'ta geçen Yehova'yı kullanmaları da Yahudileri kızdırır.

Eski Ahit ve Yeni Ahit'te adı geçen peygamberlere inanırlar. Tanrı tek olduğundan gerçek dinin tek olduğunu söylerler, bunun da kendilerinin anladığı anlamda Yahudilik ve Hıristiyanlık birlikteliği olduğuna inanırlar. Başka hiçbir dini kabul etmedikleri gibi onlara karşı düşmanlık da beslerler. Papalığı ve diğer kiliselerin aziz saydığı kimseleri kabul etmezler. Ayrıca diğer Hıristiyan kiliselerinde olan hiyerarşik yapıyı da kabul etmezler. Üçleme inancını eleştirirler. Kutsal Ruh'u Tanrı'nın tecellisi olarak görürler ve onu şahıs bir tanrı olarak görmezler. İsa onlar için sadece Allah'ın manen oğludur; şu anda Allah'ın sağında oturmaktadır. İsa'yı ilah olmaktan çıkarmaları ve Kutsal Ruh'u tanrı olarak kabul etmemeleri Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerince tepkiyle karşılanır. Ancak onlar gibi asli günaha inanırlar; bu açıdan çocukların günahkâr doğduğunu kabul ederler.

Yehova Şahitleri ahirete ve ruhun ölümsüzlüğüne inanmazlar. Onlara göre cennet yeryüzünde kurulacak Tanrı krallığıdır; burada ancak Yehova Şahitleri yaşayacaktır. Cehennem, Yehova Şahidi olmayanların sonsuz yok olmalarıdır. Dünyadaki bütün sorunları çözecek olan Tanrı'nın Gökteki Krallığı, İsa'nın yeryüzüne inmesiyle yeryüzüne gelecektir. Tanrı'nın Krallığı'nı kabul etmeyenlerin, bir dünya savaşı olarak hayal edilen Armageddon Savaşı'nda tamamen yok olacağına, savaştan önce ölmüş insanlardan sadece İsa'nın Mesihliğine inanmış olanlar ile Yehova Şahitlerinin diriltileceklerine inanırlar. Tanrı'nın Krallığı yeryüzüne inmiş olduğundan yeryüzü cennet olacak ve orada sadece Yehova Şahitleri sonsuza dek yaşayacaktır. Kötülere karşı Mesih İsa, Armageddon Savaşı'nı kazandıktan sonra Yehova'nın adına yeryüzünde krallık yapacaktır ve onlara göre bu 1000 yıl sürecektir. Bu sürenin başlangıcından sonuna dek Şeytan ve cinleri bağlanacaktır; faaliyetsiz bir durumda olacaklarından Yehova Şahitlerini saptıramayacaklardır. 1000 yılın sonunda ise, Şey-

tan ve cinler de sonsuza dek yok edileceklerdir. O zaman İsa Kral olarak görevini tamamlamış olacağından yetkilerini tekrar Yehova'ya devredecektir. Yehova Şahitleri'nin yetkilileri, 1914, 1918, 1925 ve 1975 gibi yıllarda Mesih'in yeryüzüne döndüğü veya döneceği şeklinde tarihler vererek kehanette bulunmuşlar ve mevcut devletlerin sonunun yaklaştığını da iddia etmişlerdir.

Yehova Şahitleri'nin kilise gibi belirli bir kutsal mekânları yoktur, toplanma mekânları vardır. Bu mekânlar çok sade döşenmiştir; içlerinde resim ve heykel bulunmaz. Her pazar bir araya gelirler; ayrıca haftada üç gece evlerde toplanıp dini sohbetler yaparlar. Kendi çevirilerinden Kitab-ı Mukaddes'i her yıl baştan sona okurlar. Bir de herkesin bir araya geldiği yıllık ibadetleri vardır. Hareket, bir yönetim kurulu tarafından yönetilir. Bu kurulun üye sayısı 12-15 arasında değişir. Üyeler yönetim kurulundan ancak ölerek ayrılırlar. Yehova Şahitleri'nde teşkilat yapısı piramidi andırır; hiyerarşi tepeden aşağıya doğru iner. Teşkilatlarında kilise ve papaz gibi kavramlar da yoktur. *Kule* adıyla dünyada çeşitli dillerde çıkardıkları bir dergileri vardır. Bu dergi her 15 günde ve hep 32 sayfa olarak yayımlanır. Ayrıca *Uyan* adını verdikleri bir dergileri daha vardır.

Kendilerini dünya vatandaşı olarak tanıtan Yehova Şahitleri, bir millete veya vatana bağlı olmadıklarını iddia ederler. Bayrağa karşı çıkarlar; milliyet ve vatan sevgisini reddederler. Askerlik yapmaya karşıdırlar, savaşa katılmazlar, silah tutmamaya çalışırlar. Zina dışında herhangi bir sebeple boşanmaya izin verilmez. Kan nakline karşıdırlar; başkasından kan alıp vermezler. Sigara içmezler.[346]

3. Moonculuk

Kurucusunun adıyla anılan Moonculuk, dünyada Moon'un liderliğinde 1954 yılında Güney Kore'nin başkenti Seul'da kuru-

346 Yehova Şahitleri hakkında daha fazla bilgi için *bkz.* Hikmet Tanyu: *Yehova Şahitleri*, İstanbul, Elips Yayınları, 2006; H. Ş. Yasdıman: *Türkiye'de Yehovanın Şahitleri*, İzmir, Tibyan Yayınları, 2011.

lan ve İncil'de vaat edilen Tanrı Krallığı teokrasinin kurulmasına çalışan mesihçi evanjelist bir mezhep veya cemaattir. ABD'de hukuken resmi mezhep statüsündedir. Moonculuk aynı zamanda ta başından beri bir antikomünizm hareketidir. Öğretilerinde Hıristiyanlığın dışında Kore Şamanizm'i, Taoizm ve Konfüçyüsçülük gibi dinlerin etkisi vardır. Moonculuk hareketi, Kore de "Tong"; Batı'da "Birleştirici Kilise", "Kutsal Ruh Birliği", "Birleşik Aile", "Moonculuk" ve "Moon Kurumu" gibi adlarla anılmaktadır. Büyük kısmı Güney Kore'de olmak üzere; ABD, Kanada, Fransa ve diğer ülkelerde toplam 3.000.000 civarında taraftarının var olduğu tahmin edilmektedir.

Kurucusu, Koreli Sun Myung Moon'dur (1920-2012). Japonya işgali altındaki bugünkü adıyla Kuzey Kore'nin Pyongyang eyaletinde 1920 yılında çok çocuklu, çiftçi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Aile başlangıçta Konfüçyanizme inanıyordu; ancak Moon 10 yaşına bastığında aile, misyonerlerin etkisiyle Hıristiyanlığa girdi ve Presbiteryen Kilisesi'ne bağlandı. Moon on beş yaşına girdiğinde, yani 1936 yılında İsa'nın gözükerek, kendisini Mesih seçtiğini; evlendiğinde eşiyle birlikte günahsız ve insanoğlunun gerçek ebeveynleri olacaklarını; kendisinin (İsa'nın) yarım bıraktığı işleri tamamlayacağını söylemiş. İşte bu iddiası üzerine Moon, Moonculuk hareketini başlatacaktır.

1941-1943 yılları arasında Japonya'nın Waseda Üniversitesi'nde elektrik mühendisliği öğrenimi görmüştür. Öğrencilik yıllarında da İsa ve Buda'nın kendisine birkaç kez göründüğünü söylemiştir. Ülkesine dönünce bir işadamı olur ve ilk evliğini Seul'da yapar; boşandıktan sonra ikinci evliliğini 1954 yılında yapacaktır. Kore komünizm idaresine girince Moon antikomünizm faaliyetlerinden dolayı takibata uğrar ve Kuzey'den Güney'e kaçmayı başarır. İkinci evliliğini yapar ve "Birleştirici Kilise"yi (Unification Church) kurar. Böylece Moonculuk denilen hareket fiilen başlamıştır. Bu arada "İlahi İlke'nin Açıklaması" adlı bir kitap hazırlar; bu kitap hareketin kutsal kitabı konumundadır. Aynı zamanda işadamı olarak zengin olan Moon, dünya Hıristiyanlarını kurduğu kilisede birleştirmek amacıyla 1960-

1970 yılları arasında Japonya, ABD ve bazı Avrupa ülkelerine seyahatler yapar. Gezdiği ülkelerde sadece dini faaliyet yapmayan Moon ekonomik faaliyetlerde de bulunmuştur; bu yüzden özellikle ABD'de taraftar toplayabilmiştir. 1971 yılında Washington DC.'ye yerleşir ve faaliyetlerini oradan yürütür. Hareketin geniş kitlelere tanıtılması ve böylece daha çok taraftar kazanmak için 1972 yılında "Bilimin Birliği Hakkında Uluslararası Konferans" (International Conference on the Unity of Science) adıyla bir kuruluş oluşturur. Bu kuruluş o tarihten itibaren Türkiye de dahil çeşitli ülkelerde dizisel toplantılar düzenlemiştir. ABD'nin başkenti ve çevresinde Moon hareketine karşı tepkiler ve rahatsızlıklar ortaya çıkınca, 1973 yılında merkezi New York'a taşımıştır.

New York'ta yeni önemli kuruluşlar teşekkül ettirmiştir. Bunlardan biri, 1976 yılında kurulan "Yeni Dünya İletişimleri"-dir (New World Communications). Bu, birçok alanda faaliyet gösteren yatırım ve ticaret ağıdır. İkincisi, 1982'de kurulan The Washington Times adıyla yayınlanan gazete ve medya kuruluşudur. Aynı yıl vergi kaçakçılığı yüzünden federal mahkeme Moon'a 25.000 dolar para ve 18 ay hapis cezası vermiştir; ancak bazı girişimlerle hapis cezası 13 aya indirilerek para cezasına çevrilmiştir. Aynı yıllarda Moon uluslararası siyasette de aktif rol oynamaya çalışmıştır. Örneğin 1974 yılında ortaya çıkan Iran Gate olayında açıkça R. Nixon'a destek vermiştir; 1990 yılı Nisan ayında Rusya'ya giderek M. Gorbaçov ile görüşmüştür. Nihayet, Birleştirme Kilisesi, 1992'de Moon'u dünyaya beklenen Mesih olarak ilan eder. İşte bundan sonra Moon, Balkanlar'daki ve Rusya'daki siyasi değişimleri de hesaba katarak kilisesini ve kurumlarını, manevi krallığını hayata geçirebilmek için dünya ölçeğinde yeniden dini, sosyal, kültürel ve hatta siyasal örgütlenme içerisine girer.

Dini açıdan bakıldığında Moonculuk genelde Protestan geleneklerine bağlı bir harekettir. Moon'nun "İlahi İlke" kitabı, Hıristiyan kutsal kitabının, bütün dinleri birleştirmek üzere, yeni bir yorumunu sunmaktadır. İman bakımından üçlü Tanrı anlayışı esastır. Budizm'de olduğu gibi bütün yaratıklar olumlu ve

olumsuz veya erkek ve dişi iki ayrı kutuptan oluşur. Bunların birleşmesiyle varlık bütünleşir. Aynı şekilde her birisi iki kutuptan birini temsil eden Moon ve karısı bir aile olarak bütünleşmişlerdir. Bunun için onların gerçek ana-baba olduklarına inanırlar. Mooncular'ın sigara içmeleri, içki kullanmaları ve zina yapmaları kesinlikle yasaktır.

Moonculuk hareketi taraftarlarını daha çok gençlerden seçmeye önem vermiştir. Bunun için de yükseköğrenimdeki gençlere yönelmiştir. Kentlerde gençler için kutsal kilise evleri hazırlanmıştır. Eğitim veya başka nedenlerden dolayı ailelerinden uzaklaşmış gençlere evler yuva vazifesi görmüştür. Böylece aile benzeri ortamlarda iç eğitim yöntemleriyle gençler arasında arkadaşlık bağına ve samimiyete önem vermiştir. Üyelerini, "Adanmışlar" olarak yetiştirmeye özen göstermiştir. Moon, kız ve erkek üyelerinin birbirleriyle evlenmelerine çok önem vererek cemaat içi evlilik yolu geliştirmiştir. Üyelerden evlilik öncesi bir müddet hizmet için bekâr kalmaları beklenir. Duruma göre iki-üç sene hizmet etmiş üyeler Moon tarafından eşlendirilir. Yüzlerce çift aynı anda yapılan bir evlendirme töreniyle takdis edilir; takdis, önemli bir ayindir. Her ayın ve yılın ilk gününde ve kutsal günlerinde evliliği sürdürmeye ant içilir. Eş seçimlerini bizzat Moon yaparken, düğünler toplu merasimlerle yapılıyordu. Üyelerin çocuklarına özel çocuk yuvaları ve okullar açıyorlardı. Moonculuğun günümüzdeki en büyük faaliyetlerinden biri de, her yıl ayrı ülkede düzenledikleri gençlik kamplarıdır. Değişik dinlerden ve ülkelerden, masrafları Birleştirici Kilise tarafından karşılanan gençler kamplara davet edilmekte ve gençler arasında dinler arası diyalog kurulmaya çalışılmaktadır. Ülkemizden de bu kamplara katılımlar olmuştur.

Böylece, Birleştirici Kilise'ye iyi yetişmiş, daha çok yirmili yaşlardaki genç üyeler kazandırılmaktadır. Üyeleri ve taraftarları iki sınıftır. Birinci sınıf; bütün vaktini bu dini hareketin ticari ve mali işler ile organizasyon işlerinin yürütülmesine ayıranlardır. Bunlar topluluğun merkezlerinde kalırlar ve fedakârlığa dayanan bir çalışma sistemleri vardır. İkinciler kendi özel evle-

rinde kalan fakat ihtiyaç halinde merkezlere gelen ve özellikle misyonerlik işleri yürütenlerdir.[347] Moon'un, 2012'de ölümünden sonra Moonculuğun dini faaliyetleri bugün yavaşlamış durumdadır. Son olarak burada bir noktaya da işaret edelim; bazı araştırıcılar Moon'un hareketiyle F. Gülen'in hareketi arasında teşkilatlanma ve yöntem açısından büyük benzerlikler görmektedirler.[348]

4. Sayentoloji

Sayentoloji (Scientology) sözcüğü, Latince bilmek anlamına "scio" fiilinden türeyen "science" ve Yunanca akıl ve bilgi anlamına gelen "Logos" (İngilizce telaffuz logy) sözcüklerinden oluşturulmuş ve telaffuz kolaylığı için de araya "to" eklenmiştir. Sayentoloji, 1954'te Amerika'da Lafayette Ron Hubbard tarafından kurulmuştur. Bu akım, yoğunlukla sırasıyla Budizm, Hinduizm, Manihaizm gibi Doğu dinleri ile kısmen Hıristiyanlık ve Yahudilik etkisi taşımaktadır. Sayıları bugün tam olarak bilinmemekle birlikte çoğunluğu ABD'de olmak üzere 40.000 civarında sayentolojistin olduğu tahmin edilmektedir.

Hubbard, 1911 yılında Amerika'nın Nebraska eyaletinin Tilden şehrinde doğmuştur. Deniz subayı olan babası 1922 yılında Uzakdoğu'ya atanınca ilkokul eğitimini bırakarak ailesiyle bölgeye gelmiştir. Guam, Java, Hindistan, Filipinler, Japonya ve Çin gibi bölge ülkelerinde bulunmuştur. Eğitimine oralarda devam ederken Budist öğretmenlerden de dersler almıştır; böylece Budizm'i de benimsemiştir. 1930 yılında Amerika'ya dönüşünde, matematik ve nükleer fizik alanlarında öğrenim görmek için başkentteki George Washington Üniversitesi'ne girmiştir ancak mezun olamadan ayrılmıştır. Bunun üzerine yazarlığa başlamıştır. Bilim-kurgu türünden kitaplar yazarken, manevi ve dini

---

347 Moonculuk hakkında daha fazla bilgi için *bkz.* F. Sontag: *Sun Myung Moon and the Unification Church*, Tennessee, 1977.

348 Bodur (H. E.) "Moonculuk Hareketi ve Türkiye'de Benzer Bir Cemaat Yapılanmasının Sosyolojik Analizi", KSÜ., İlahiyat Fak. Dergisi, 2003, c. 1, s. 28-39.

konulara yeniden merak salmıştır; aynı zamanda Kızılderililerin dinleri ve kültürleriyle ilgili araştırmalar da yapmıştır. Bu dönemden sonra da hayatı boyunca manevi bilginin ne olduğunu aramaya başlamış ve evrenin sırlarını keşfetmeye çalışmıştır. Freud'un psikanaliz kuramını öğrenmiş ve tekrar Doğu dinlerine ve felsefelerine yoğun ilgi duymuştur. Sayentoloji, bunlar üzerine dayanan bir kişisel gelişim ve terapi öğretisidir.

II. Dünya Savaşı esnasında orduda deniz subayı olarak çalışmaya başlamıştır. Deniz Askeri Hastanesi'nde dost edindiği doktorların da yardımıyla yaralılar ve hastalar üzerinde kendi tedavi yöntemlerini kullandığı ve birçok hastayı sağlığına kavuşturduğu öne sürülür. Onun meşhur olması, sivil hayata geri döndükten sonra olmuştur. İnsan zihni üzerine bazı kuramlar ortaya atmıştır; adına "dianetik" dediği bir tedavi yöntemi geliştirmiştir. Bu arada "Astounding Science Fiction" dergisinin editörü John Campbell ile tanışmış ve onun kronik sinüzit hastalığını tedavi etmiştir. Böylece Hubbard, John Campbell'in güvenini kazanmanın dışında, kendisinin bir müridi olmasını da sağlamıştır. Campbell, Hubbard'ın tedavi yöntemini bir makalesinde tanıtmış; makalenin büyük ilgi uyandırmasıyla meşhur olmuştur.

1950 yılında Hubbard, kendi yeni tedavi sistemini ve terapisini talep edenlere hizmet etmek amacıyla, "Ruh Hastalıklarının Teşhisi ve Tedavisini Araştırma Vakfı" adında bir vakıf kurmuştur. Bu vakıf yayınlarıyla ve faaliyetleriyle gitgide dini bir karaktere bürünmeye başlamıştır. Nihayet 1954 Şubat'ında Sayentoloji Kilisesi (Church of Scientology) adında yeni bir mezhep kurulmuştur ve kısa zamanda mistik bir din halini almıştır.

Özellikle gençler üzerinde başarı sağlayan Sayentoloji Kilisesi'nin Hıristiyanlığa karşı bir mezhep olarak ortaya çıkması Amerika kamuoyunda rahatsızlık yaratmıştı. Bunun üzerine Hubbard, 1958 yılında ailesi ile birlikte İngiltere'nin Sussex ilinin East Grinstead kasabasına yerleşti; ancak bu yine tartışmalara sebep oldu. 1968 yılında sınır dışı edildi. Başka ülkelerin de kendisine oturma izni vermemesi üzerine, ailesiyle birlikte bir

gemiye taşındı ve denizde yaşamaya başladı. Gemide Sayentoloji Deniz Teşkilatı'nı kurdu. Bu durum ABD'nin 1976 yılında Sayentolojiyi resmen bir din olarak kabul etmesine kadar sürdü. ABD'ye geri döndüğünde Florida'ya taşındı. 1986'daki ölümüne kadar akımı idare etti. Çoğu yabancı dillere de çevrilen otuzu aşkın eseri vardır.

Sayentoloji'nin en önemli özelliği, manevi bilgi ve ruhsal arındırma yöntemleriyle üstün bireyler yaratma iddiasında olmasıdır. Tanrı'yı inkâr etmezler; fakat Tanrı hakkında herhangi bir yargıda da bulunmazlar. Dini inanç ve pratikleri Tanrı odaklı değildir. Bu nedenle bazıları sayentolojistleri agnostik görmüşlerdir. Onlar ise, bunun nedeni olarak, insan zihninin Tanrı'yı anlayabilecek kapasiteye henüz gelmemiş olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Sayentoloji Kilisesi'nin bir ruhban sınıfı da yoktur. Diğer birçok akım gibi Mesihçidir. Hubbard, Budizm'de beklenen Mehdi Maytreya olduğunu iddia etmiştir.[349] Sayentolojistler, değişik dinsel terapiler yoluyla zaten insanların içlerinde var olan potansiyeli açığa çıkararak, onları kurtuluşa ve hatta Tanrı mertebesine bile ulaştırabileceklerini vaat etmektedirler. Mensupları, kiliseden aldıkları hizmet karşılığında belli bir ücret ödemek zorundadırlar. Bu akıma karşı olanlar, oldukça pahalı olan kişisel gelişim ve terapi yöntemleriyle insanların beyinlerini yıkayarak ekonomik gelir elde etme peşinde oldukları eleştirilerini yapmışlardır. Ruh göçüne inanırlar; Hubbard, hayatının bir döneminde Buda olduğunu söylemiştir. Ölümünden önce tanrısal mertebeye ulaşarak tanrısallaştığına inanılır.

Hubbard'ın 1952 yılında yazdığı *The Church of Scientology* adlı kitaba kutsal kitapları olarak bakarlar. Kitapta nikâh, cenaze ve toplantı adabı gibi bazı ilkeler anlatılır. Hubbard ve taraftarları Sayentoloji'nin bütün eski dinleri de kapsayan evrensel yeni bir din olduğunu iddia etmişlerdir. Manevi bilgiyi elde etmek için belirli zamanlarda toplanarak dinsel törenler düzenlerler ve

349 Hubbard (L. R.): *Hymn of Asia*, Edinburgh, 1968, 28a.

buna büyük önem verirler. Bu dinsel törenler, ancak manevi liderler veya kilise tarafından kendisine yetki verilmiş görevliler tarafından icra edilir. Sayentoloji'nin en önemli ritüellerinden biri, zihindeki izlerin silinmesi ritüelidir. Buna hesapların gözden geçirilmesi, hesapların denetlenmesi (audiring) adı verilir. Bunun gayesi, daha önceden zihninde depolanmış olan yanlış ve hatalı izlerin silinmesiyle kişinin tam duruluk düzeyine erişmesine yardım etmektir.

Bu tür ritüellerle gelişimini sağlayan sayentolojist, "Operating Thetan" (OT) makamı adı verilen, Tanrı makamına ulaşabilir. Bu anlamda Sayentoloji, yukarıda da belirtildiği gibi herhangi bir yaratıcı Tanrı kabul etmez. Budizm'de olduğu gibi Tanrı hakkında konuşmamayı ve herhangi bir yargıda bulunmamayı tercih eder.

Sayentoloji Kilisesi şu temel kuruluş üzerine oturur ve faaliyetlerini onlarla yürütür: Dianetik Merkezleri, Dünya Sayentoloji Girişim Enstitüsü (World Institut of Scientology Enterprises) ve Daha İyi Hayat ve Eğitim Birliği (Association for Better Living and Education). Başlangıçta 76 ülkede merkezleri ve temsilcilikleri olan Sayentoloji, hareketin gizli ideolojik ve politik ajandası olduğu gerekçesiyle pek çok ülkede yasaklanmıştır.[350]

350 Sayentoloji konusunda daha fazla bilgi için *bkz.* Işık (R.): "Sayentoloji Kilisesi'nin Tarihçesi ve Öğretisi", Dini Araştırmalar, 2007, c. 1, sayı 28, s. 39-58; Sarıkçıoğlu (E.): "Sayentoloji Mezhebi, Kurucusu ve Öğretisi", OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, sayı 1, s. 1-39; Özkan (A. R.): Kıyamet Tarikatları (Yeni Dini Hareketler), İstanbul, 2006, s. 164-179.

VII.
Kurumsal Hıristiyanlık

A. Kilise

Bilindiği gibi, Hıristiyanlara göre ilk Hıristiyan kilisesi Pentekost günü Mesih İsa tarafından vaat edilen Kutsal Ruh'un inananlar üzerine gelmesiyle Yeruşalim'de kuruldu. Fakat Yeruşalim'in MS 70 yılında Romalılarca harap edilmesinden sonra kilise Doğu'ya ve Batı'ya başka bölgelere kadar yayıldı.[351] Kilise zamanla üç anlam kazanmıştır. Birincisi, özel tarzlarda yapılmış olan mabet anlamıdır. İkincisi, özellikle Batı'da kazandığı doktrin, yani din anlamıdır. Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık birer Kilise'dir. Her biri, kendisini gerçek Hıristiyanlık kabul ederek, diğerini Hıristiyanlık ve din kabul etmez. Dolayısıyla özellikle Batı kiliseleri, bizim anladığımız anlamda birer mezhep değildir. Üçüncü anlamı, hiyerarşik bir yapıya sahip kilise memuriyeti veya din adamı sınıflarıdır. Her kilisenin din adamları için ayrı adları vardır.

1. Kilise Memuriyetleri

Her ne kadar Havarilerin ve ilk Hıristiyanların Kudüs'te cemaat haline geldiği biliniyorsa da, düzenli kilise ve sabit kilise memuriyetleri yoktu. Kiliselerde bugün görülen görev bölümü ve din adamı sınıfı Roma'da 2. yüzyılın başlarında görülmeye başlamıştır.

Papalık: Papalık kurumu, Matta İncil'inde geçen Hz. İsa'nın Havari Petrus'a "Sen, benim kilisemi kuracağım kayasın" demesine dayandırılır. Böylece Petrus, Hz. İsa'nın halifesi kabul edilmiştir ve kilise teşkilatı onun adıyla oluşturulmuştur. Ancak Ebionitler gibi ilk Hıristiyan cemaatlerinden bazıları Petrus'u halife kabul etmemişler, Hz. İsa'nın kardeşi Yakup'a biat

351 Elçilerin İşleri 1:8.

etmişlerdir. Batı Hıristiyanlığı, Pavlus'un Petrus ile yakınlığına dayanarak Petrus'u öne çıkarmıştır. Rivayetlere göre kilise kurmak için Roma'ya gelmiştir. Bugün Vatikan'da Papalık sarayına bitişik olan St. Petrus Kilisesi'nin onun tarafından kurulduğuna inanılır. Petrus'un 63 yaşında Roma'da öldürülmesinden sonra, zamanın Roma piskoposu Linus, Petrus'un halifeliğinin kendisine geçtiğini ve dolayısıyla da İsa'nın halifesi olduğunu ilan etmiştir. Böylece Hz. İsa'nın yeryüzündeki vekili (Vicarius Christ) olmuş ve Papalık kurumu ortaya çıkmıştır. Ancak Linus ve ondan sonra gelenler kendileri için papa adını ve unvanını resmen kullanmamışlardır. Bu adın resmi unvan olarak kullanımı, Papa I. Callistus (217-222) ile başlamıştır. Bundan sonra, Roma piskoposluğu, Roma İmparatorluğu'nun nüfuzunu kullanarak bütün kiliselerin idaresini ele geçirmiştir.

Piskoposluk: Başlangıçta kilisenin bekçiliğiydi. Daha sonra Hıristiyan cemaatinin idareciliğine dönüştü.

Papazlık: Kilisenin idaresidir. Papazlar, piskoposların yardımcılarıdır.

Rahiplik: Papazlıkların idaresidir. Papazlıkları bölgelere ayırma işi, 4. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Diyakozluk (veya Diyakonluk): Ortaya çıkışı, Havariler zamanına kadar götürülen Diyakozluk, başlangıçta komünyon ayinini idare eden makamdı. Yaklaşık 250 yılında Roma'da Başdiyakozluk makamı kurulunca, diyakozluk küçük kilise memuriyetliğine dönüşmüştür.

Metropolitlik: Eyaletlerin başkentlerindeki papazlıklardır. Eyalet asokoplarının idareciliği demektir.

Kilise memurları, Hz. İsa'nın evlenmemiş olması geleneğini sürdürme amacıyla –evlenenler olmasına rağmen– genellikle evlenmiyorlardı. Ancak 1139 yılında yapılan II. Laterau Konsili'nde kilise memurlarının evlenmesi resmi olarak yasaklanmıştır.

2. Piskoposlar Toplantısı

Bir bölgenin piskoposlarının genel meseleleri halletmek üzere yaptıkları toplantıdır. Bu toplantı geleneği 2. yüzyılda başlamıştır.

3. Konsiller

Konsil, kilise ve Hıristiyanlıkta ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla piskoposlar ile yüksek rütbeli din adamlarının oluşturdukları kurumdur. Konsiller üçe ayrılır: 1. Eyalet Konsilleri, 2. Milli Konsiller, 3. Genel Konsiller.

1. Eyalet Konsili: 250 yıllarından bugüne kadar tekrar edilen eyalet konsilleri, devletlerin bütün eyaletlerinin piskoposlarının katıldığı konsildir. Bu toplantıya metropolit başkanlık eder.

2. Milli Konsiller: Bir Hıristiyan ülkesinin bütününden gelen din adamlarından oluşan konsildir. O ülkenin ortak dini sorunları tartışılır ve karara bağlanır.

3. Genel Konsiller: Hıristiyanlığın karşılaştığı önemli inanç sorunlarının tartışılıp karara bağlanması için tertip edilen konsillerdir. Genel konsillere, her ülkeden Hıristiyanlığı temsil eden ilgili din adamları katılır. Konsiller Katolik Kilisesi tarafından tertip edilegelmiştir. Ortodokslar ve Protestanlar Katoliklerden ayrıldıktan sonra konsillere katılmamışlardır.

Genel konsiller ihtiyaç halinde papa tarafından düzenlenir; onun veya temsilcileri tarafından idare edilir. Genel konsillerde alınan kararların geçerli olması için Papa tarafından onaylanmaları gerekir. Bugüne kadar 21 genel konsil tertiplenmiştir. Ortodokslar ilk yedi konsili kabul ederler. Protestanlar ise, Protestanlık ortaya çıkana kadarki konsilleri kabul ederler.

Bütün konsilleri burada tanıtmamıza imkân yoktur. Hıristiyanlık dogmasının oluşturulduğu ilk dört konsili kısaca tanıtıp diğerlerinin sadece adlarını anmakla yetineceğiz.

a) İznik Konsili

Hıristiyanlık tarihinde ilk genel konsil kabul edilen İznik Konsili, Roma İmparatoru Konstantin'in emriyle 325 yılında toplanmıştır. Yaklaşık 200 piskoposun katıldığı İznik Konsili, Batı Hıristiyanlığının dogması olan üçleme (teslis, trinity) inancının hem Batı Hıristiyanları, hem de Roma İmparatorluğu açısından resmi kabulünü sağlamıştır. Bu konsilde İskenderiyeli Piskopos Athanasius'un (296-373) Baba, Oğul (Hz. İsa) ve Kutsal Ruh'un

ortak tanrılık cevherine sahip olan üç ayrı şahıs tanrılar olduğu görüşü kabul edilmiştir. Arius'un savunduğu Hz. İsa'nın mahlûk (yaratılmış), Baba ile Oğul'un ayrı cevherlerden olduğu görüşü reddedilmiştir. Arius aforoz edilmiştir. Bu konsilde toplam 21 karar alınmıştır. Bunlardan ikinci önemli karar ise, bugünkü Yeni Ahit'i oluşturan İnciller ile diğer kutsal yazıların tespit edilmesidir.

b) Birinci İstanbul Konsili

İstanbul'da 381 yılında Roma İmparatoru Theodosius bir konsil toplanmasına karar vermiştir. Çünkü Arius ve görüşleri aforoz edilmesine rağmen görüşleri hızlı bir şekilde yayılma göstermiştir. Bu konsilde İznik Konsili'nde alınan kararlar teyit edilmiştir. Özellikle de Kutsal Ruh'un, Baba ve Oğul ile aynı cevherden olduğu vurgulanarak onun da tanrılığı açıklığa kavuşturulmuştur.

c) Efes Konsili

Efes Konsili 431 yılında İmparator 2. Theodosius'un emri üzerine Efes'te toplanmıştır. İskenderiyeli Hıristiyan din adamları ile Antakyalılar arasında Hz. İsa'nın bedenleşerek insan olarak görünmesiyle kaç tane kişilik ve tabiata sahip olduğu tartışması ortaya çıkmıştı. Dönemin İstanbul Piskoposu Nestorius'un Antakyalıların görüşünü desteklemesi üzerine tartışmalar şiddetlenmişti.

İskenderiyeliler, Oğul'un, yani Hz. İsa'nın bedenleşmesiyle tanrısallıkla insanlığın tam olarak birleştiğini ve dolayısıyla Hz. İsa'nın tek bir tabiata sahip olduğunu söylüyorlardı. Antakyalılar ise, buna karşı, insani tabiatın tanrısal tabiat tarafından uyutulmuş olacağı gerekçesiyle, Hz. İsa'nın tek kişilikli ve iki tabiatlı olduğu görüşünü savunuyorlardı. Konsilde İskenderiyelilerin görüşü benimsendi ve Nestorius mahkûm edildi.

d) Kadıköy Konsili

Efes Konsili, tartışmalara son veremedi. Bunun üzerine yirmi yıl sonra 451 yılında Kadıköy'de yeni bir konsil düzenlendi. Bu

konsilde yeni bir inanç formülü hazırlandı. Bu, Hz. İsa'nın tek şahıs ve iki tabiatlı oluşuna, iki tabiatının kendi arasında birleşmemişliğine, bölünmemişliğine ve değişmezliğine imandır. Dolayısıyla İskenderiyelilerin Monofizitizmi reddedilerek, Diyofizitizm tekrar benimsenmiştir.

Diğer konsilleri şöyle sıralayabiliriz:
İkinci İstanbul Konsili, 553.
Üçüncü İstanbul Konsili, 680-681.
İkinci İznik Konsili, 787.
Dördüncü İstanbul Konsili, 869-870.
Birinci Latron Konsili, 1123.
İkinci Latron Konsili, 1139.
Üçüncü Latron Konsili, 1179.
Dördüncü Latron Konsili, 1215.
Birinci Lyon Konsili, 1245.
İkinci Lyon Konsili, 1274.
Viyana Konsili, 1311-1312.
Konstans Konsili, 1414-1418.
Bale-Ferrare-Florance Konsilleri, 1431-1442.
Beşinci Latron Konsili, 1512-1517.
Trente Konsili, 1545-1563.
Birinci Vatikan Konsili, 1869-1870.
İkinci Vatikan Konsili, 1962-1965.

B. Ekümeniklik

Bu kavram, anlamı "yerleşilmiş yer veya dünya" olan Grekçe "oikoumene" kelimesinden türetilmiştir. Ekümeniklik esasen siyasi bir kavramdır; anlamı "siyasi din birliği" demektir. Bugünkü kullanıldığı şekliyle İslam'daki Ümmet kavramı gibidir. Başlangıçta bununla Roma İmparatorluğu kastediliyordu. Daha sonra Hıristiyanlığın Avrupa'da yayılmasıyla bütün Hıristiyan dünyanın birliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu kavramla, birbirinden tarihsel, doktrinel ve uygulama açısından ayrılmış Hıristiyan mezhepleri ve kiliseleri kastedilir. Bu anlamıyla da ekümeniklik siyaseten

Hıristiyan birliğini sağlama gayesini ifade eder. II. Vatikan Konsili ile Ekümeniklik hareketi yeniden canlılık kazanmıştır. Ancak buna rağmen her büyük kilise bütün Hıristiyanların kendi kilisesinde birleşmesini ister. Örneğin Katoliklere göre, Ekümenizmin amacı, kendisini Hıristiyan olarak tanımlayan bütün toplulukları Katolik Kilisesi çatısı altında tek, somut bir birlik haline getirmektir.

Bugün Ekümeniklik hareketine çok önem verenler ve aktif bir şekilde yürütenler daha çok Protestanlardır. Çünkü "ekümenik" kelimesini bugünkü anlamıyla kullanan ilk kişi, meşhur Protestan teoloğu Nikolaus Ludvig'tir (1700-1760). Ancak onların da arasında tam bir birlik yoktur. Bazı Protestanlara göre manevi birlik, bir kilise çatısı altında toplanmak değil; Hıristiyanlığın temel öğretileri üzerine bir birliğin sağlanması olmalıdır. Lutherci din adamı Edmund Shlink'e göre, Hıristiyan Ekümenizm'de olması gereken en önemli husus, insanların farklı kilise örgütlerine değil, öncelikle İsa üzerine yoğunlaşması olmalıdır.[352] Angilikan Kilisesi'nin mensupları da çoğunlukla Ekümenik faaliyetleri benimsemiştir ve Dünya Kiliseler Konseyi gibi kuruluşlarda etkin görev almışlardır. Modern Ekümenik harekete kesin bir şekilde karşı çıkan, sadece tek bir gerçek kilise bulunduğunu ve bunun da kendileri olduğunu belirten geleneksel Ortodoks Kilisesi'dir. Amerikan Ortodoks Kilisesi ve Peder John Boylan gibi yetkilileri 1980 yılından itibaren bir anti-ekümenik harekete önderlik etmiştir. Böylece, Ortodokslar da Katolikler gibi diğer Hıristiyanların kendi kiliselerinde birleşmesini istemişlerdir. Muhtemelen Ekümenik kavramı ilk olarak Ortodokslar için kullanılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in, 1517 yılında Mısır'ı fethettiğinde, İskenderiye ve Antakya Patrikhanelerini, İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ne bağlaması ve patriği de "Cihan patriği" (Ekümenik) ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bugün Ortodoks kiliseleri arasında da ekümeniklik konusunda anlaşmazlık vardır. Rum Ortodoks Patrikhanesi (Fener Rum Patrikhanesi) bu kavramı kendi kilise-

352 Shlink (E.): *Ökumenische Dogmatik*, 1983, s. 694-700.

lerinin muhtar ve eşit Ortodoks kiliseleri arasında onursal önceliğini anlatmak için kullanır ve Ortodoks kiliselerinin birliğini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Geçmişte Ortodoks kiliseleri birbirlerinin üzerinde hiyerarşik bir şekilde değil; yan yana ve ayrı ayrı örgütlenmişlerdi. Bu yüzden bugün Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ekümeniklik iddiasına başta Atina Başpiskoposu ve Moskova Ortodoks Patrikliği olmak üzere diğer birçok Ortodoks kilisesi karşı çıkmaktadır.

C. Misyonerlik

Önemli görev anlamındaki Latince "Missio" sözcüğünden türeyen misyonerlik, kavram olarak Hıristiyanlığı insanlara tebliğ etme ve dünyaya yayma işidir. Bunu amaç edinen veya bu amaçla görevlendirilen kişiye de "misyoner" denir. Misyoner sözcüğü, 16. yüzyılda Kutsal Ruh'un dünyaya gönderilmesini ifade etmek için üretilmiş bir sözcüktür. Misyoner deyimi özellikle 1660 yılından itibaren özel görevle Hıristiyanlığı yayan ve İncil'i vaaz eden kişi anlamında kullanılmıştır. Misyonerler, sadece Hıristiyan olmayanları Hıristiyan yapmakla uğraşmazlar, aynı zamanda kendi mezheplerinden olmayan Hıristiyanları kendi mezheplerine çekmek amacıyla da faaliyet gösterirler.

Hıristiyanlara göre, misyonerlik görevi bizzat İsa tarafından vaaz edilmiştir ve o havarileri bu işle görevlendirmiştir. Buna dayanak olarak da Matta İncil'indeki şu sözler gösterilir:

> İsa yanlarına gelip kendilerine şunları söyledi: "Gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin, bütün uluslar öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin. Size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna dek her an sizinle birlikteyim.[353]

Hıristiyanlığa göre misyonerlik için zor kullanmak ve takiye yapmak da dahil her yol ve yöntem meşrudur. Bunlar dinin gere-

353 Matta 28:18-20.

ği olarak görülür. Luka İncil'indeki anlatıya göre Hz. İsa evinde ziyafet hazırlayan ve kölesine insanları eve davet etmesi emrini veren bir kişiyi örnek verir ve sözlerini şöyle bitirir: "Efendisi köleye, 'Çıkıp yolları ve çit boylarını dolaş, bulduklarını gelmeye zorla da evim dolsun' dedi."[354] İlk misyoner kabul edilen Pavlus misyonerliğin ne olması gerektiğini şöyle anlatmıştır:

> Ben özgürüm, kimsenin kölesi değilim. Ama daha çok kişi kazanayım diye herkesin kölesi oldum. Yahudileri kazanmak için Yahudilere Yahudi gibi davrandım. Kendim Kutsal Yasa'nın denetimi altında olmadığım halde, Yasa altında olanları kazanmak için onlara Yasa altındaymışım gibi davrandım. Tanrı'nın Yasası'na sahip olmayan biri değilim, Mesih'in Yasası altındayım. Buna karşın, Yasa'ya sahip olmayanları kazanmak için Yasa'ya sahip değilmişim gibi davrandım. Güçsüzleri kazanmak için onlarla güçsüz oldum. Ne yapıp edip bazılarını kurtarmak için herkesle her şey oldum. Bunların hepsini Müjde'de payım olsun diye, Müjde uğruna yapıyorum.[355]

D. Engizisyon

Hıristiyanlık denilince, olumsuzluk anlamında ilk akla gelen şey, meşhur engizisyon kurumudur. Hıristiyanların, "Hıristiyanlık sevgi dinidir; hoşgörü dinidir" demelerinin anlamsızlığını gösteren en iyi şey engizisyondur. Katolik inanışlarını koruma amacıyla karşı olanları, Katolik Kilisesi'nin hukuk sistemi içerisinde oluşturduğu cezalandırma kurumudur. Engizisyon (Inquisition) sözcüğü, Roma hukukuna dayanan herhangi bir mahkeme usulüne işaret eden ortaçağ Latincesinin "inquisitio" sözcüğünden gelir. Hıristiyanlık 331 yılında Roma İmparatoru Konstantin tarafından resmi devlet dini olarak kabul edilince, yerel kiliseler imparatorluğun gücünü de kullanıp dini mahke-

354 Luka 14:23.
355 Korintlilere I. Mektup 9:19-22

meler kurarak, Katolik öğretileri eleştirenlere veya karşı olanlara ölüm cezasına kadar varan çeşitli cezalar vermeye başladı. Bu durum, 12. yüzyıla kadar böyle devam etti. 1184 yılında Güney Fransa'nın Languedoc kentinde "Piskoposlar Engizisyonu" adıyla Fransız Katolik Kilisesi ilk engizisyon mahkemesini kurdu. Fransız kralları VIII. ve IX. Louis, kiliselerin yanında baronların da heretiklerle mücadele etmelerini emretmişlerdi. Daha sonra bu mahkeme 1229 yılında Roma'da "Papalık Engizisyonu" adıyla sürekli bir mahkemeye dönüştürüldü. Papa 9. Gregory, 1230 yılında engizisyon mahkemesinin idaresini Dominiken tarikatına havale etti; daha sonra bazı yerlerde Fransiskenler de bu göreve getirilmişlerdir.

Engizisyon kurumu ve mahkemesi 15. yüzyılın başından itibaren çok güçlenmeye başladı ve çok daha korkunç bir hal aldı. Çünkü Papalık, isteyen çeşitli Avrupa krallıklarına da bu yetkiyi verdi. Artık engizisyon sırf dini amaçlı kullanımdan çıkarak siyasi ve ideolojik amaçla da kullanılmaya başlanmış ve ölüm cezalarını yerine getirmekte giyotin kullanılmıştır. İlk kraliyet engizisyonu, İspanya Kralı II. Ferdinand ve Kraliçe I. Isabella'nın 1478 yılında kurduklarıdır. Bunu Portekiz Kraliyet Engizisyonu izlemiştir. Papa X. Leo bu yetkiyi, 1515 yılında kral I. Manuel'e vermiş ise de Portekiz Engizisyonu fiilen kral III. Joâo tarafından 1536 yılında kurulmuştur. Bunu da 1542 yılında Roma Kraliyet Engizisyonu izlemiştir. Galileo Galilei'yi 1633 yılında cezalandıran bu engizisyon mahkemesi olmuştur. Bu kraliyet engizisyon mahkemeleri kurulmadan önce, engizisyon mahkemeleri genelde heretik dedikleri, yani Katoliklerden farklı düşünen ve inanan Hıristiyan kimseleri cezalandırırken, bu mahkemelerin kurulmasıyla o ülkelerde yaşayan Maniheistler, Yahudiler ve Müslümanlar gibi başka din mensuplarını da çeşitli nedenlerle ağır cezalara çarptırmışlardır. Engizisyon mahkemeleri milyonlarca insanı Hıristiyanlık adına hapsederek, sürgün ederek, diri diri yakarak ve giyotine sokarak cezalandırmıştır. Ülkelere ve bölgelere göre değişmekle birlikte engizisyon mahkemeleri 1813 yılından itibaren kaldırılmaya başlanmıştır. Papalık Devlet En-

gizisyonu ise 1870 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren hapis ve ölüm cezası gibi uygulamalardan vazgeçilmiş ama özellikle 1908 yılından bu yana ad değiştirmiş olsa da günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.[356]

Engizisyon Amblemi

E. Endüljans

Üzerinde durulması gereken bir kurum da endüljans kurumudur. Katolik teolojisinin bir kavramı olarak endüljans, zamansal bir günahtan doğan zamansal bir cezanın hafifletilmesi demektir. 10. yüzyıldan itibaren bu cezayı hafifletme işi para karşılığı yapılmaya başlamıştır. Papa II. Urban'ın 1095 yılında yapılan Clermont Konsili'nde genel endüljans kefaretiyle ilgili beyanatından sonra endüljans özellikle Katolik kiliselerinde hız kazandı ve kötüye kullanımı arttı. Artık cennet toprakları parsellenip satışa çıkarılıyordu. Herkes daha yaşarken cennette yer alabiliyordu. Bu durum 15. ve 16. yüzyıllarda o kadar yaygınlaşmıştı ki, bırakın yerel kiliseleri bizzat Papalık endüljansı kurtuluş satışı olarak pazarlıyordu. Onu kurtuluş vesilesi olarak anlatıyor ve karşılığında yüklü paralar kazanıyordu. Hatta 4 Aralık 1563 tarihinde Trent Konsili'nin son oturumunda endüljansın Hıristiyan halklar için en yararlı ve hayırlı iş olduğu ilan edildi. Papa VIII. Clement kardinallerin toplanan paradan komisyon alabileceklerine cevaz verdi. Bundan sonra endüljans belgeleri peynir ekmek gibi sokaklarda bile satılır olmuştu. Öyle ki endüljansın

356 Engizisyon konusunda *bkz.* Peters (E. M.): Inquisition, University of California Press, 1989.

artık sadece dirilere değil; ölülere de pazarlanması için cevaz verilmişti. Bu konu da Alman Katolik din adamı J. Tetzel (Tietzel) ünlüydü. Bu duruma ilk karşı çıkan din adamları, Luther ve diğer Protestanlar olmuştur.

Ortodoks kiliselerinde, Katoliklerdeki gibi endüljans kurumu gelişmemekle birlikte, 20. yüzyılın başlarına kadar günah bağışlanma belgesi (Synchorocharita) verilmiştir. Bu belgeyi almak için kişinin kiliseye bazen belirlenmiş ve bazen de isteğine bırakılmış olan bir bağışta bulunması gerekiyordu. Ortodoks kiliselerinde endüljans şeklindeki para toplamanın tam olarak gelişmemesi, kurtuluş öğretisinin Katoliklerin öğretisinden biraz farklı olmasındandır. Bu fark da, Ortodoks kiliselerinde günahın ve kefaretin zamansal olma durumunun olmamasıdır. Bu konuda Katoliklerin endüljansına benzer uygulama yapan Ortodoks Kilisesi, Kudüs Yunan Ortodoks Patrikliği olmuştur; patrik Dositheos Notaras (1641-1707) kefaret belgesi verilmesinin eski bir gelenek olduğunu savunmuştur. Gerek Katolik Kilisesi gerekse Ortodoks Kilisesi, 1908 yılından sonra endüljans belgesine son vermişlerdir.[357]

In Vollmacht aller Heiligen
uns in Erbarmung gegen Dich, absolvire
Ich Dich von allen Sünden und Missetha-
ten und erlasse Dir alle Strafen auf zehn
Tage.
Johannes Tietzel.

J. Tetzel (Tietzel) imzalı bir endüljans belgesi.

357 Endüljans konusunda *bkz.* Enrico dal Covolo: *The Historical Origin of Indulgences*, New York, 2009.

VIII.
Hıristiyanlığın ve Hıristiyanların Diğer Dinlere Bakışı

A. Hz. İsa'nın ve İncillerin Bakışı

İnciller ve diğer Hıristiyan kutsal metinleri, sadece Yahudilikten ve Yahudilerden bahseder; diğer önceki dinlerden bahsetmezler. Hz. İsa'nın, Matta İncil'inde Hz. Musa'nın şeriatını koruyacağına dair bir anlatım vardır.[358] Bu, en azından söz konusu İncil'de Hz. İsa'nın, her ne kadar Yahudiler Hz. İsa'ya düşman kesilmiş olsalar da Yahudiliğe olumlu bir yaklaşım sergilendiğini gösterir. Ancak Yahudiler Hz. İsa'yı hor gördükleri, yalvaç ve Mesih görmeyi reddettikleri için, o da her fırsatta Yahudileri eleştirmiştir. Kutsal Yasa'ya uymadıkları gerekçesiyle Yahudileri "imansız" olarak görmüştür.[359] Onun benzer eleştirilerinden biri şöyledir: "Siz Tanrı buyruğunu bir yana bırakmış, insan töresine uyuyorsunuz."[360]

Genel olarak Sinoptik İncillerde Yahudilik ve Yahudiler tamamen dışlanmamıştır. Bu Sinoptik İncillerde, "Tevrat'tan bir nokta bile yok olmayacak" denilmiş olması Tevrat'ın Hıristiyanlıkta da tanındığına ve kutsal kitap olarak görüldüğüne bir işarettir. Ancak Helenistik felsefeyi yansıtan Yuhanna İncil'inde Yahudilik, Hıristiyanlıktan ayrı bir inanç sistemi olarak tanıtılmıştır. Yuhanna'da Yahudiler mezhep adlarıyla değil, "Yahudiler" adıyla tanımlanmıştır. Ferisilerden, Soferimden (Yazıcılar) ve diğer Yahudi gruplarından sadece "Yahudiler" olarak bahsedilmesi, Yahudilerin ayrı bir millet ve Yahudiliğin de ayrı bir din şeklinde takdimidir. Yuhanna'da Yahudilere hitaben, "Sizin şe-

358 Matta 5:17-18.
359 Matta 13: 53-58; Markos 6:1-6; Luka 4:16-30.
360 Matta 7:8.

riatınızda yazılıdır..." denilmesi de, Hıristiyanlığın Yahudilikten ayrı tutulmasına bir işarettir. Yuhanna'nın I. mektubuna göre Baba-Oğul ve Kutsal Ruh'u yadsıyanlar Deccaldır.[361] Yuhanna burada Yahudileri kast etmiştir; ancak bu daha sonra Müslümanlara da teşmil edilmiştir. İncillerin bu iki farklı tutumu, bazen biri ve bazen de diğeri baskın olarak tarih içinde Hıristiyanların Yahudiliğe bakışlarını belirlemiştir, diyebiliriz.

B. Hıristiyanların Bakışı

1. Yahudiliğe Bakışları

Hıristiyanların Yahudiliğe bakışları çelişkilidir. Çünkü Hıristiyanlar bir taraftan Hıristiyanlık ile Yahudiliğin iptal edildiğini ve Yahudilerin seçilmişliğinin Roma Kilisesi'ne geçtiğini iddia ederler; diğer taraftan da dün olduğu gibi bugün de Hıristiyanlığın ve Hıristiyanların birinci derecede önem verdiği ve müspet olarak baktıkları tek dini Yahudilik olarak görürler. Müspet bakışlarının en önemli sebebi, Hıristiyanlığın Yahudilikle bir köken bağının bulunmasıdır. Bu bağ kısaca şöyle açıklanabilir: Hz İsa'nın Ferisi geleneğine göre yetişmiş bir Yahudi olması; aynı şekilde ilk Hıristiyanlar olan Havariler ile Yuhanna hariç, İncilleri ve diğer Hıristiyan kutsal yazılarını yazanların da –Pavlus da onlara dahil– Yahudi kökenli olması; "Eski Ahit" olarak adlandırdıkları Tanah'ı kutsal kitap ve Yahudi kutsal kitaplarını da kendi kutsal metinleri olarak kabul etmeleri... Daha önce de belirttiğimiz gibi bugünkü İnciller neredeyse yarı yarıya cümle olarak veya anlamca Tanah'tan alıntılardan oluşmuştur. Bununla birlikte Hıristiyanlar Eski Ahit'in şeriatına ve hükümlerine de uymamışlardır; çünkü Pavlus'un Eski Ahit şeriatını ilga ettiğine inanmışlardır.

Yahudilere düşmanlığa varan menfi tavırlar sergilemelerinin ise çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında Hıristiyanların Hz. İsa'yı çarmıha gerdirtip öldürtenlerin Yahudiler olduğu-

361 Yuhanna I. Mektup 2:22.

na inanmalarıdır. Bu açıdan Yahudileri, "Tanrı'yı öldürtenler" olarak niteleyip düşman görmüşlerdir. İkinci önemli bir neden, Hıristiyanların inanç esaslarıdır. Buna göre Hz. İsa'ya tanrı olarak inanmayanlar sapıktır ve asla kurtuluşa eremeyeceklerdir. Bunun için, Yahudiler Hz. İsa'yı, ne Mesih ne de yalvaç olarak tanıdıklarından, onları sapık ve kurtuluşa eremeyecek kimseler olarak görürler. Bunların dışında Hıristiyanların Yahudilere karşı menfi tavırlarında başka hususlar da vardır. Hıristiyanlar, Yahudilerin işledikleri günahlar sebebiyle seçilmişliğin Katolik Kilisesi'ne geçtiğini iddia etmişlerdir. Kilise'nin iddiasına göre Pavlus, Hz. İbrahim'in gerçek neslinin Yahudiler değil, Hıristiyanlar olduğunu söylemiştir. Pavlus'un Hıristiyanlığın ve Yeni Ahit'in, Yahudi şeriatını ve Eski Ahit'i nesh etmiş olduğunu açıklaması ve Hıristiyanların Mabet'in MS 70'te Romalılar tarafından yıkılışını Yahudilere karşı ilahi bir hoşnutsuzluğun işareti olarak görmeleri Yahudilikten tedricen uzaklaşmalarına neden olmuştur. MS 133-135 yıllarındaki Bar Kohba İsyanı'ndan sonra Romalıların Yahudiliği bir süre yasaklaması üzerine Hıristiyan ileri gelenleri, yasaklanmış bir dinle Hıristiyanlığın bir ilişkisinin olamayacağını ilan etmişlerdir. Çünkü o zamanlar Hıristiyanlar da Romalıların baskısı altındaydı. Daha sonra Papalığın, Yahudi asıllı olan Hıristiyanların kiliselerde üst pozisyonlara yükseltilmemesi istemi de Yahudilikten kopuş sürecini hızlandırmıştır.

Bunların yanında 787 yılında İznik'te toplanan yedinci genel konsilde alınan 8 no'lu kararda, tam gönülden ihtida etmemiş, Yahudi âdet ve ibadetlerinden vazgeçmemiş kimselerin kiliselere alınmaması, çocuklarımın vaftiz edilmemesi benimsenmiştir. Bu kararda aynı zamanda Yahudiliğin batıl bir din olduğu da vurgulanmıştır. 1442 yılında yapılan Floransa Konsili'nde ise, Katolik Kilisesi dışında kalan diğer Hıristiyan gruplarla birlikte Yahudilerin de ebedi cehennemle cezalandırılacakları belirtilmiştir.

Saymaya çalıştığımız bu dini ve siyasi nedenlerden dolayı, Hıristiyanlığın başından beri Hıristiyanlar ile Yahudiler arasında karşılıklı husumet oluşmuştur. Hıristiyanların özellikle Av-

rupa'daki Yahudilere karşı bu baskıcı tutumu bütün şiddetiyle, II. Dünya Savaşı'nın sonunda, 1948 yılında İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Katolikler, eskiden beri Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine ve orada bağımsız bir devlet kurmalarına izin vermemişlerdir. Katolik otoriteler, amacı İsrail Devleti kurmak olan Siyonizm hareketini hoş karşılamamışlardır. Bu amaçla yardım istemek için 1904'te Vatikan'a gelen Siyonizm'in babası Theodor Herzl'e Papa X. Pius, sert bir şekilde şu cevabı vermiştir: "Biz, bu hareketi hoş karşılayamayız. Yahudiler, Efendimiz İsa'yı tanımıyorlar. Bu yüzden de Yahudileri tanımayız."

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Siyonist faaliyetlerin artması, Vatikan'da ciddi sıkıntılar doğurmuştur. Sıkıntı, Filistin'deki kutsal yerlerin durumu ve Kilise'nin bölge üzerindeki hâkimiyetinden kaynaklanmıştır. Kilise'nin bütün engellemelerine rağmen Filistin'deki Yahudi nüfusu hızla artmış ve neticede, 1948'de İsrail Devleti kurulmuştur. Vatikan başlangıçta İsrail Devleti'nin varlığını kabullenmemiş ve resmen tanımayı reddetmiştir. Ancak 1950'nin sonundan itibaren Katolik Kilisesi ile İsrail arasında bir yakınlaşma olmuştur. Katolik Kilisesi'nin Yahudilere karşı bu tavır değişikliğinin çeşitli nedenleri vardır. Bunların en önemlisi, Yahudilerin katliamında Kilise'nin Hitleri desteklediği ve fiilen Papalığın buna yardımcı olduğu iddialarıdır. Vatikan, bu iddia karşısında kendini temize çıkarmak için tavrını yumuşatmak ve Papa XII. Pius Yahudilerden özür dilemek zorunda kalmıştır. Zaten daha önce soykırım, Hıristiyan otoritelerin bir kısmının Yahudilere karşı ister istemez bir sempati duymasına neden olmuştu. Ancak bazı Hıristiyan teologlar da, soykırımı Yahudilerin İsa'yı reddetmelerinin bir cezası olarak görmüşlerdir. Diğer taraftan İsrail Devleti soykırımı kullanarak Vatikan'dan ve Batılı devletlerden tavizler koparmıştır. Bu tavizlere İsrail Devleti de bazı karşı tavizlerde bulunmuştur. Örneğin 1953 yılında Ortodoks Yahudiler, İsrail'deki misyoner okullarını kanun dışı ilan etmeye çalışmışlardır, fakat bu hareketi İsrail hükümeti veto etmiştir. 1956'da İsrail hükümetinin

Katolik kutsal mekânlarına yeni yollar açması üzerine Vatikan, Nasıra'da bir Katolik kilise açmayı kararlaştırmış ve ihaleyi de İsrail'in bir müteahhitlik firmasına vermiştir. Bu olumlu hava, 1958'de Papa'nın yayınladığı Yıllık'ta İsrail Devleti'ne yer verilmemesiyle sekteye uğramıştır. Bu tür Vatikan-İsrail yakınlaşması, aslında teolojik ve dini değil, diplomatik ve siyasidir. Dini yakınlaşma isteği aşağıda anlatacağımız dinler arası diyalogda kararlaştırılmıştır. Burada özel olarak bazı Hıristiyan bilginleri ve onların Yahudiliğe bakışlarından örnekler verelim:

a) Pavlus

Pavlus, çeşitli sebeplerle Yahudileri eleştirmiştir. Bunlardan en önemlisi, ona göre İsa ile Museviliğin nesh edilmiş (yürürlükten kaldırılmış) olduğu, Yahudilerin gerçek imana sahip olmadıkları ve Tanrı'nın yasalarına uymadıkları şeklindeki eleştirisidir: "Öyleyse ne diyelim? Aklanma peşinde olmayan uluslar aklanmaya, imandan gelen aklanmaya kavuştular. Aklanmak için Yasa'nın ardından giden İsrail ise Yasa'yı yerine getiremedi. Neden? Çünkü imanla değil, iyi işlerle olurmuş gibi aklanmaya çalıştılar ve sürçme taşında sürçtüler... Kardeşler! İsraillilerin kurtulmasını yürekten özlüyor, bunun için Tanrı'ya yalvarıyorum. Onlara ilişkin tanıklık ederim ki, Tanrı için gayretlidirler; ama bu bilinçli bir gayret değildir. Tanrı'nın öngördüğü doğruluğu anlamadıkları ve kendi doğruluklarını yerleştirmeye çalıştıkları için Tanrı'nın öngördüğü doğruluğa boyun eğmediler. Oysa her iman edenin aklanması için Mesih, Kutsal Yasa'nın sonudur. Musa, Kutsal Yasa'ya dayanan doğrulukla ilgili şöyle yazıyor: 'Yasa'nın gereklerini yapan, onlar sayesinde yaşayacaktır.' İmana dayanan doğruluk ise şöyle diyor: 'Yüreğinde, Göğe –yani Mesih'i indirmeye– kim çıkacak? Ya da, Dipsiz Derinliklere –yani Mesih'i ölüler arasından çıkarmaya– kim inecek, deme... Tanrı'nın O'nu ölümden dirilttiğine yürekten iman edersen, kurtulacaksın...'"[362] Dolayısıyla Pavlus, Yahudileri Hıristiyanlığa davet ediyor. Daha önce de söylediğimiz ve bilindiği gibi, Hz.

362 Pavlus Romalılar 9:30-32 ve 10:1-9.

İsa'nın Hz. Musa'nın yasasını korumaya geldiğini söylemesine rağmen Pavlus, "Kutsal Yasa'nın yönetimi altında değil, Tanrı'nın lütfu altındasınız,"[363] diyerek Hıristiyanların Yahudi şeriatından sorumlu olmadıklarını açıklamıştır. Böylece Yahudiliğin Hıristiyanlık açısından nesh edildiğine vurgu yapmıştır.

b) Thomas Paine

Modern dönem Yahudilik eleştirmenlerinin başında, kendisini deist olarak niteleyen Thomas Paine (1737-1809) gelir. Thomas Paine, 1796 yılında yayımladığı, "The Age of Reason" (Akıl Çağı) adlı kitabında, Tevrat ve İncil'in eleştirisine girişir; "Kutsal" diye bilinen gelen kitapların Tanrı'nın sözleri değil, insan yapısı şeyler olduğunu söyledikten sonra, Tanah ve Hz. Musa'yı kıyasıya eleştirir. "Eski Ahit'in müstehcen hikâyelerle, şehvet sahneleriyle, gaddarlıklarla, intikamcılıklarla dolu sayfalarını okuduğumuzda, bu kitabın Tanrı sözleri olmaktan çok, şeytan sözleri olduğunu söylemenin daha uygun olduğunu anlarız." Devam eder: "... bu kitapları Tanrı kitapları olarak benimsemeyi Yaradan'a karşı saygısızlık sayarım." Tora'nın Sayılar kitabının 31:13-18. cümlelerini örnek göstererek Hz. Musa'yı iğrenç bir kimse olarak niteler: "Kutsal Kitap'ta anıldığı gibi Musa'nın karakteri, düşünülebilecek en iğrenç karakterdir."[364] Benzer eleştiriler Paine'den sonra da yapılmıştır. Örneğin Robert G. Ingersoll şöyle demiştir: "Vahyedilmiş Tesniye'deki tüm cahilane, rezil, kalpsiz, iğrenç şeyler Tanrı'nın sözleri değildir; sadece Musa'nın hatalarıdır." Başka bir örnek de günümüz İngiliz bilgin R. Dawkins'tir. O da Paine'in göndermede bulunduğu Tora cümlelerine işaret ederek: "Hayır, Musa modern ahlakçılara büyük bir örnek model değildi," der.[365]

---

363 Pavlus: Romalılar 6:14.

364 Paine (T.): *The Age of Reason*, 1796, II. kısım; Paine (T.): *The Theological Works*, Paris, 1824, s. 31 vd.

365 Bernstein (R. J.): *Freud and the Legacy of Moses*, New York, 1998, s. 56-58; Atwell (J. E.) "An Egyptian Source for Genesis", J. of Theological Studies, 2000, c. 51, sayı 2, s. 441-447.

2. İslam'a ve Müslümanlara Bakışları

Hıristiyanların Müslümanlarla ilk teması, Hz. Muhammed'in İslam'ı tebliğ ettiği ilk günlerde başlamıştır. Necranlı Arap Hıristiyan önderleri 631 yılında Medine'ye gelerek Hz. Muhammed'le görüşmüşler ve dini tartışmalar yapmışlardır. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında ciddi sıcak tartışmalar, fetihlerle İslam'ın Hıristiyanların Suriye ve Mısır gibi topraklarına girmesiyle başlamıştır. Yunanca konuşan Doğulu Hıristiyan teologları, İslam ile ilk karşılaştıklarında onu, Hıristiyanlığa ait heretik bir hareket olarak görmüşlerdir. Fakat İslam'ı daha yakından tanıyınca, onun zannettiklerinden farklı bir inanç yapısına sahip olduğunu fark etmişler ve Hıristiyanlığı İslam'a karşı savunmaya çalışmışlardır. Dönemin en önemli İslam eleştirmenlerinden biri kuşkusuz Yahya Dımeşki'dir (Yuhanna Damascus, 675-753). İslam'a karşı yazdığı polemik tarzı yazılarla öne çıkan Dımaşki, *Bilgi Pınarı* adlı eserinin "Yanlış İnançlar" başlıklı bölümünde İslam'ı heretik bir din olarak anlatır. *Bir Saracen ve Bir Hıristiyan Arasındaki Tartışma* adlı eserinde ise, Hıristiyanların Müslümanların sordukları sorulara nasıl cevap vermesi gerektiğini anlatır. Dımaşki'yi öne çıkaran özelliği onun İslam kültürüne ve Arapçaya vakıf olmasıdır. Çünkü o Emevi sarayında üst düzey bir görevde bulunuyordu. Dolayısıyla gerek İslami konuları gerekse Müslümanların Hıristiyanlara karşı geliştirdikleri eleştirileri iyi biliyordu. Dımaşki'nin İslam'a karşı yönelttiği teolojik delilleri, kendisini Dımaşki'nin havarisi olarak kabul eden Theodore Ebu Kurra (740-825) tarafından daha da geliştirilerek devam ettirildi. Böylelikle Abbasiler döneminde Müslüman- Hıristiyan polemiği güçlü aktörler eliyle gelişmeye başlamış oldu. Abdullah b. İsmail el-Haşimî (ölm. 820) ile Hıristiyan Abdu'l Mesih İshak el-Kindî arasında; Nasturi patriği Timotheus (Catholicos Timoty I, 728-823) ile Abbasi halifesi el-Mehdi (775-823) arasında karşılıklı sözlü ve yazılı tartışmalar olmuştur.[366]

366 Gaudeul (J.-M.): Encounters and Clashes, Islam and Christianity in History, Pontificio Istituto di Studi Arabi e Islamici, Rome 1990, c. 1, s. 34-36.

Yukarıda adı geçen Hıristiyanlar ve başkaları İslam eleştirilerini bilimsel formatlarda bırakmamışlar, İslam'a çeşitli gerekçelerle hücum etmekten geri durmamışlardır. İslam'ın yalvacı Hz. Muhammed'i olumsuz sıfatlarla tanımlamaya kalkmışlar ve ona birtakım ahlaki zafiyet isnat etmekten çekinmemişlerdir. Çokevliliğini, kadın düşkünlüğü olarak anlamışlar; Kuran'ı Tanah'tan ve İncillerden çaldığı parçalardan oluşturarak Müslümanları kandırdığı gibi daha birçok suçlamada bulunmuşlardır. Özellikle, 8. yüzyılın başlarında İspanya'nın fethi ile 9. yüzyılda Sicilya'nın alınmasına kadar Batılı Hıristiyanlar Müslümanlarla yakın temasa geçmişlerdir. Batı Hıristiyanları, İslam'ın ve Müslümanların kendileri için büyük bir tehlike olduğunu anlamışlardır, bu nedenle de İslam hakkındaki iftiralarının dozunu iyice artırmışlardır. Hz. Muhammed'in adını "Mahound" olarak bozup şeytanla bir tutmuşlardır. Daha sonra Haçlı Seferleri sırasında ve ortaçağ boyunca Hıristiyanlar İslam'ı sapık ve sahte bir din olarak göstermişlerdir. Hz. Muhammed'in Kuran'ı Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerinden çalıntılarla oluşturduğunu iddia etmişlerdir. Böylece de Hz. Muhammed'e sahtekâr gözüyle bakmışlardır. Müslümanları kurtuluşa erme imkânları olmayan cehennemlikler olarak görmüşlerdir. Bu bakışları bugün de fazla değişmiş değildir. Bunun nedeni çoğunlukla siyasidir. Müslümanların dört halife döneminden itibaren Hıristiyan ülkeleri ele geçirmeleri Haçlı Seferleri gibi uzun süren savaşlarda Hıristiyanların yenik düşmeleri ve bir de İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesi bu nedenlerin başında gelir.

Günümüz oryantalistlerinden Montgomery Watt'a göre bütün bu iftiraların sebebi, Hıristiyan bilginlerin İslam kültürü karşısında bir aşağılık kompleksine kapılmış olmalarıdır. Onlar, İslam'ı yanlış olarak sunmak suretiyle, onun, Hristiyanlıktan aşağı bir din olduğunu göstermek istemişlerdir. Bu yaygın olumsuz bakışa rağmen, 16. yüzyıldan itibaren İslam'ı gerçek yönüyle tanıyan ve müntesiplerini kurtuluşa ulaştıracak bir din olarak gören teologlar da olmuştur. Fakat bunların sayısı oldukça azdır. Francis A. Sullivan'a göre bunlardan ilki, Flemenk Albert Pigge'dir (1490-1542). Pigge, "De Libero Hominis Arbitrio et Divina

Granita Libri" (Cologne 1542) adlı kitabında, olabildiği ölçüde objektif olarak İslam inancını tanıtmıştır. Ancak, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bugün Hıristiyan dünyasının İslam'a bakışında fazla bir değişiklik yoktur. Kuran'a Hz. Muhammed'in yazdığı bir kitap olarak bakanlar olduğu gibi, 19. yüzyılda bir grup Fransız doktorun Hz. Muhammed'in sara hastası olduğu iddiasıyla verdikleri rapora bile referansta bulunanlar vardır. Ne var ki, ortaçağa nazaran günümüz Batılılarının gerçek İslam'ı yakından tanıma imkânları bir hayli artmıştır. Farklı Batılı uluslardan İslam'ı seçen birçok kişinin kendi dillerinde İslam'ı tanıtıcı eserler yazmaları ve farklı ülkelerde göçmen olarak yaşayan Müslüman halkların bulunması bu imkânı artırmıştır. Bilindiği gibi, son yıllarda bunu önlemek için Avrupa ve Amerika'da "İslam Terörü" ve "İslamofobi" gibi İslam aleyhine sahte propagandalara girişilmiştir.

Hıristiyanların Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara popüler bakışlarına gelince; bunları burada anlatmak olanaksızdır; sadece bir iki örnek verelim. Yahudilere göre olduğu gibi Hıristiyanlara göre de, Hz. Muhammed ve Müslümanlar, özellikle de Türkler, Deccaldır; Gog ve Magog'tur (Ye'cüc ve Me'cüc). Bilindiği gibi Vahiy kitabına göre Deccalın sayı sembolü 666'dır.[367] Muhammed adının ebcet hesabıyla buna uyması için, 1760'lı yıllarda adı "Moametis" şeklinde bozmuşlardır. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra Türkler, başta Luther tarafından olmak üzere çocukça suçlamalara ve iftiralara maruz kalmışlardır

3. Hinduizm ve Budizm'e Bakışları

Hıristiyanlar, 19. yüzyılda başlayan Asya'daki sömürgecilik hareketlerine kadar, Hinduizm ve Budizm hakkında yeterli bilgiye sahip değillerdi. Bu tarihten itibaren bu dinler hakkında bilgilenmişlerdir. Fakat başlangıçta bu dinleri öğrenmelerinin esas amacı misyonerlik olup, Hinduları ve Budistleri Hıristiyanlaştırmaktı.

---

367 Vahiy 13:18.

4. Dinler Arası Diyalog

Bilindiği gibi, 1892 yılında Chicago'da "Dünya Dinleri Parlamentosu" adıyla bir etkinlikle Protestan kiliseleri, dinler arası diyalog adıyla yeni bir formatta diğer din mensuplarıyla ilişki kuruyorlardı. Papalık da, 1962-1965 yılları arasında düzenlediği II. Vatikan Konsili kararlarıyla Hıristiyan olmayanlarla dini diyalog başlattı. Papa VI. Paul'un gözetiminde 1965'te hazırlanıp yayınlanan Nostra Aetate, Hıristiyanlık dışı dinlerle ilgili ilk resmi dokümandır. Bu dokümanın, bir önceki Papa XXIII. John'un, Konsilin Kilise'nin Yahudilere yaklaşımını belirleyecek bu bildiri yayınlamasını istemesi üzerine ortaya çıkmıştır. Çünkü Amerikalı ve Avrupalı bazı Yahudi kuruluşlarının temsilcileri bu papayı ziyaret ederek Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki tarihten gelen karşılıklı suçlamaların kaldırılması ve yeni ilişkilerin kurulması amacıyla konsilde meselenin ele alınmasını istemişlerdir. Dolayısıyla diyalog başlangıçta bir Yahudi-Hıristiyan diyaloğu olarak düşünülmüştür. Ancak ortaya çıkan bazı siyasi sorunlar yüzünden İslam, Hinduizm ve Budizm gibi dinler de dahil edilerek, son şekliyle 28 Ekim 1965 tarihinde onaylanan Nostra Aetate dokümanının içeriği ve hitap alanı genişletilmiştir.

Vatikan, 1980 yılından itibaren aktif bir biçimde bu dinlerin mensuplarıyla diyalog faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu diyalogda Hıristiyanların diğer dinlere bakışlarında bir yumuşama görülüyorsa da, bu tamamen sosyolojik ve siyasidir. Çünkü diyalog sürecinde Hıristiyanlar başka dinleri hak din olarak tanıdıklarını asla belirtmemişlerdir. Aksine kültür aşılama (enculturation) adı altında, Hıristiyan kültürünü diğer toplumlara aşılama amacına yönelmişlerdir. Netice olarak Katolik Kilisesi de, diğer kiliseler gibi diyalog yaklaşımını misyonerlikle uzlaştırmıştır. Katolik inancını yaymak için çağdaş ve insani ilişki biçimlerini vasıta olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu nedenle, bugün sadece Müslümanlar ile Hinduizm ve Budizm gibi diğer dinlerin mensupları değil; Yahudiler de Katolik Kilisesi'nin diyalog çağırılarına şüpheyle bakmaktadırlar. Muhafa-

zakâr Amerikan Yahudilerinin önde gelen teoloğu ve araştırmacısı Jacob Neusner, Hıristiyan-Yahudi diyaloğunu diyalog değil, Hıristiyanlar açısından bir monolog olarak görmüştür.

Aziz Kipriyanus tarafından formüle edilen "Kilise dışında kurtuluş yoktur" öğretisi II. Vatikan Konsili'nde de aynen korunduğu için, kiliselerin ve Hıristiyanların başka dinlere bakışlarında bir yumuşama beklemek zaten imkânsızdır.

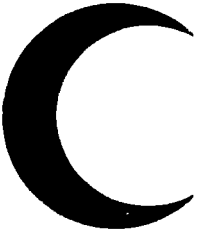

Üçüncü Bölüm

İSLAM

7. yüzyılda Hz. Muhammed aracılığıyla Mekke ve Medine şehirlerinde din olarak kabul gören İslam, tektanrı inancına sahip en yaygın Semavi dinlerden biridir.

I.
Temel Kavramlar

İslam: İslam kelimesi barış, selamet, boyun eğme, teslim olma gibi çok çeşitli kök anlamı olan Arapça SLM fiil kökünden gelir. Kavram olarak Allah'ın iradesine teslim olmak anlamında, Hz. Muhammed'e vahyedilen dinin adıdır. İslam, aynı zamanda Kuran'a göre Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e dek bütün yalvaçların tebliğ ettiği bütün ilahi dinlerin de adıdır.

Müslüman (Müslim): İslam'a din olarak inanan veya inanmadığı halde Müslüman toplum içerisinde yaşamak isteyen kimsedir.

Mümin: Allah'a iman edip İslam'ın inanç ve ibadet ilkelerini yerine getiren kimsedir. Kuran'a göre bazı durumlarda Müslüman ile mümin arasında fark olabilir. İslam'a din olarak inanmadığı halde toplumsal ve siyasi olarak İslam toplumu içinde kendi rızasıyla yaşamayı kabul eden herhangi bir kimseye de Müslüman veya Müslim denir; ancak mümin denmez.[1] Yani her mümin Müslümandır; ancak her Müslüman mümin olmayabilir.

Din: İslam'ın din ve dünya olarak doğru anlaşılması, Kuran'daki din kavramının içlem ve kaplamanın doğru tahliline bağlıdır. Bunun için de Kuran'da kullanılan din kelimesi anlambilim ve dilbilim açısından önem arz eder.

A. Dilbilimsel Açıdan Din Kelimesinin Kuran'da Kullanımı

Bilindiği gibi din kelimesi, Arapça üçlü fiil kökü DYN sözcüğünden bir mastar isimdir. Bu üçlü fiilin ve din kelimesinin birçok sözlük anlamı vardır.[2] DYN fiilinin ve din kelimesinin sözlük an-

1 Hucurât: 14.

2 İbn Manzur: *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1968, s. 15 vd.

lamları arasında şunlar öne çıkar: inanmak-inanç, itaat etmek-itaat, alışkanlık edinmek-âdet, yasa ve kural koymak-yasa ve kanun, yönetmek-siyaset, yargılamak-ceza, mal ve para ödünç almak veya borç vermek, yaratmak-yaratılış, tabii olarak meyletmek-fıtrat, sözleşmek ve bağlanmak-akide, şehirleşmek-medine, vb.

DYN fiil kökünün, din kelimesinin ve türevlerinin Kuran'daki kullanımlarına baktığımızda, bütün bu anlamları yansıttıkları gibi aynı zamanda din kavramının anlam katmanlarını ve ağını da oluşturdukları görülecektir. DYN fiilinin türevleri ve din kelimesi, Kuran'ın 40 suresinin 87 farklı ayetinde 118 defa kullanılmıştır. Bu 118 kullanımdan; 11'i din kelimesi yerine kullanılmış zamir, 2'si din yerine kullanılmış ismi mevsul, 1'i deyn (borç) yerine kullanılmış zamirdir. Şimdi de DYN fiilinin, din kelimesinin ve türevlerinin kullanım şekillerini ve anlamlarını sınıflandıralım.

DYN kökü çekimli fiil halde: dine inanmak, din edinmek (yedînûne, 1 defa; Tevbe, 29), borçlanmak, borç edinmek (tedâyentüm, 1 defa: Bakara, 282).

DYN kökünden mefûl isim: cezalanacaklar (medînûne ve medînîne, 2 defa: Saffat, 53 ve Vâkıa, 86).

DYN kökünden ismi mekân: Medine (Şehir, 1 defa; Tevbe, 120).

DYN kökünden mastar isimler: Deyn: Borç (6 defa: Bakara, 282; Nisa, 11 ve 12). Din ilahi olmayan yasa (1 defa: Yûsuf, 76; Dînu'l-Melik). İlahi Yasa (8 defa: Şûrâ, 13). Din (İslam) adına sahte yasa koyma (1 defa: Şûrâ, 21). Doğa Yasası, fıtrat ve Yaratılış (2 defa Tevbe 36; Rûm, 30). Putperestlik (6 defa: En'am, 70, 137, 159; A'raf, 51; Rûm, 32; Kâfirûn, 6). Yahudilik ve Hıristiyanlık (4 defa: Ali İmran, 24, 73; Mâide, 77; Nisa 171). İslam hariç bütün dinler (3 defa: Tevbe, 33; Fetih, 28; Saff, 9). İslam: ed-Din, Dinü'l-Hakk, ed-Dinü'l-Kayyim; Dinu'llâh (Allah'ın dini); ed-Din ind Allah (Allah katında din); Dinüküm (Müslümanlara hitabe: Sizin dininiz); Dini (Hz. Muhammed'in ağzından: Dinim) gibi din kelimesinin kullanımlarıyla İslam kastedilmiştir. Ahiret ve Hesap Günü (12 defa Yevmü'd-Din).

Din kelimesinin ve onun türediği fiil kökünün Kuran'da hangi anlamlarda kullanıldığını kısa olarak böylece belirttikten sonra, din kavramı üzerinde duralım.

B. Din Kavramları ve Dinler

Din kelimesinin yukarıda verdiğimiz kullanımlarından da anlaşılacağı gibi, Kuran farklı din kavramlarından ve onlara göre de farklı dinlerden bahseder. Kuran'da din kelimesi kavramlaştırılırken ve din kavramının kapsamı ve içlemi belirlenirken iki temel ölçüt esas alınmıştır. Birincisi dinin kurucusunun Allah olması, ikincisi dinin kurucusunun insan olmasıdır. Böylece iki temel din kavramı ve iki temel din çeşidi vardır: 1. Allah'ın dini, 2. İnsan dini. Şimdi bunları sırasıyla anlatmaya çalışalım.

1. Allah'ın Dini

Allah'ın dini (Dinu'llâh: Nur, 2; Nasr, 2; Ali İmran, 83), Allah'ın vaz ettiği ve vahyettiği, kavram anlamlarını Allah'ın belirlediği dindir. Allah'ın dini, tabiatları ve şekilleri farklı; fakat ilkeleri aynı olan iki tanedir. Birincisi, yaratılış ve evrendir; biz buna Evren-Din diyeceğiz. İkincisi İslam'dır.

a) Evren-Din

Evren, evrenin yaratılışı, evrenin düzeni ve evrendeki insan da dahil her bir varlığın fıtratı, yani tabii yönelimi dindir. "Yüzünü, üzerine insanları yarattığı Allah'ın fıtratı olan doğru dine çevir; Allah'ın yaratmasında değişme yoktur; işte dosdoğru inşa edilmiş din budur; fakat insanların çoğu bilmezler." (Rûm, 30). "Gökleri ve yeri yarattığı gündeki Allah'ın yasasına göre ayların sayısı on ikidir; bunlardan dördü haram aydır. İşte doğru din budur..." (Tevbe, 36).

Yaratılış ve evren din olduğu için evren ve ondaki her bir varlık Allah'tan vahiy alır,[3] Allah'ın ayetidir,[4] Allah'ı tespih

3 Nahl, 68 vb.

4 Enbiya, 32.

eder,[5] Allah'a boyun eğer,[6] Allah'a secde eder,[7] Allah'ın emrine uyar,[8] Allah'a ibadet eder,[9] Allah'a teslim olur.[10]

Evrenin din oluşuna veya din gibi görülmesine bazı Sufi bilginler de işaret etmişlerdir. Onlara göre iki tane kitap vardır. Birincisi tenzili kitap, Kuranıkerim'dir. İkincisi ise tekvini kitap, evrendir. Kuran'ın tabiriyle her ikisinde de ayetler vardır. Okumasını bilenler için evren de Kuran gibi, hatta daha büyük olarak okunması gereken kitaptır.

b) İslam

Allah'ın Hz. Âdem'den ve Hz. Muhammed'e peygamberler ve kitaplar yoluyla indirdiği ilk ve son din İslam'dır. Kuranıkerim'de İslam; Allah'ın dini, Allah indindeki din,[11] ed-Din,[12] Allah için din,[13] dâim din,[14] Hakk din,[15] sağlam din,[16] doğru din[17] olarak anlatılır. İslam, insanın doğal varlık bakımından sahip olduğu evren-din olan fıtratına uygun dindir. Allah, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, insanı yaratırken onu fıtrat üzere veya din üzeri yaratır. Ancak insan diğer doğal varlıklardan farklı, Allah'ın halifesi[18] olarak yaratılmıştır. Halifelik için de insan "emanet"[19] kabul etmiştir. Bize göre insanın halifelik için yüklendiği emanet, fıtratı ile uygunluk arz eden İslam'dır. Al-

---

5 Enbiya, 20; Hadid, 1; Haşr, 1; Saff, 1 vb.
6 Rûm, 26.
7 Nahl, 48-49; Ra'd, 15; Hac, 18; Rahman, 6 vb.
8 Nahl, 50.
9 Enbiya, 19.
10 Ali İmran, 83.
11 Ali İmran, 19.
12 İnfitar, 9; Şûrâ, 13; Mâ'ûn, 1; Zümer 3, vb.
13 Bakara, 193; Enfal, 39.
14 Nahl, 52.
15 Tevbe, 29, 33; Saff, 9; Nur, 25, vb.
16 En'am, 161; Rûm, 43; Yûsuf, 40, vb.
17 Yûnus, 105; Rûm, 30; Beyine, 5, vb.
18 Bakara, 30.
19 Ahzâb, 72.

lah'a inanma ve O'na teslim olma, ibadet ve tâat, tabii yasalara uyma gibi evren-dinde; yani fıtratta olan her şey İslam'da da vardır. Evren-dinde varlıkların bu dini hayatı yaşamaları yaratılışın gereği, tabii şekildedir veya eskilerin deyimiyle lisan-ı hâl iledir.

Diğer varlıklardan farklı olarak, Allah'a halife olma imkânıyla ve emaneti kabul etmiş olmakla insan sorumluluklar ve yükümlülükler için yaratılmıştır. İnsanın sorumluluklarını ve yükümlülüklerini fark etmesi ve yerine getirebilmesi, hem kendi varlığını hem de evreni ve düzenini anlayabilmesi gerekir. İşte bunun için, Allah insana ayrıca ilk insanın yaratılışından itibaren İslam'ı din olarak göndermiştir. İnsanın emaneti duyularıyla hissetmesi, aklıyla idrak etmesi ve iradesiyle gerçekleştirmesi için Allah, İslam ile insanı eğitmek istemiştir. Böylece İslam insana doğru düşünmesi, hakikati idrak etmesi ve iyi olanı yapması için verilmiştir.

Allah, İslam ile emanetini insana hatırlatmıştır. İnsanın bu emaneti hatırlayıp hatırlamaması, hatırladığında ne ölçüde yerine getirmesi insan için imtihan vesilesi olmuştur. İmtihan da insanın hesaba çekilmesini zorunlu kılmıştır. İşte bunun için de evren-dinde olmayan fakat İslam'da olan ahiret hayatı ve hesap günü inancı vardır. Kuran'da bu gerçek, "Din Günü" (Yevmü'd-Din) kavramıyla ifade edilmiştir. İslam'daki bütün iman ilkeleri, ibadet hayatı ve toplumsal ve ahlaki yasalar sonuçta, insanın hem dünyada hem de ahirette, Farabi'nin deyimiyle "Yüce Mutluluğu" (el-Sa'âdetü'l-Kusvâ) kazanması içindir.

İslam'ı, hem evren-dinden, hem de insan-dinden ayıran en önemli fark bu "din günü" inancıdır. İnsan-dinin putperestlik ve şekillerinde ahiret inancı ya hiç yoktur ya da çok bulanık bir şekilde vardır. İslam'ın bozulmuş şekilleri olan Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerde ise, bu inanç olmasına rağmen anlamı bozulmuştur. Hıristiyanlıktaki kefaret ve günah çıkarma öğretileri bunun en önemli göstergesidir. Hinduizm ve Budizm'deki reenkarnasyon düşüncesi de ahiret inancının bozulmuş şekline başka bir örnektir.

2. İnsan-Din

İnsan-din, insanın tesis ettiği dinlerdir. Allah'ın ilk insan Hz. Âdem'i yaratmasıyla insanlık hayatı başlayınca, Allah, ona vahyederek İslam'ı da vaaz etmiştir. Ne var ki insan tarih içerisinde çeşitli sebeplerle İslam'ın özünü ya unutmuş ya da bozmuştur. Unuttuğu zaman, insan fıtratı veya evren-din gereği kendisi inançlar ve dinler tesis etmiştir ki bunlara putperestlik (şirk) diyoruz. Kuran, bunlara sosyolojik ve antropolojik anlamda "din" diyor.[20] İslam'ın bozulmasıyla da başta Yahudilik ve Hıristiyanlık ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Kuran Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa da din kelimesiyle işaret etmiştir. Kuran'ın bunlara din demesi tarihi anlamda bir vaka olmalarındandır. Bu dinler başlangıçta İslam idiler; ancak zamanla insanlar bunları farklı şekilde tahrif ederek bugünkü şekilleriyle insan-dine dönüştürdüler. Bu dinlerin temel iman ilkeleri, ibadetleri, dinsel yasaları ve ahiret inancı tahrif edilmiştir.

"Bütün Din" veya "Her Din" (ed-Din Kulluhu) deyimiyle Kuran, insan-dinin bütün şekillerine, yani bütün putperestlik şekillerine ve ilahi dinlerin bozulmuş şekillerine işaret etmiştir.

O halde Kuran Evren'e, İslam'a, putperestlik ve bozulmuş dinlere din dediğine göre, dinin kavramsal olarak anlamı nedir?

C. Din Kavramının Anlamsal Tanımı

DYN fiilinin ve din kelimesinin farklı türevlerinin Kuran'daki kullanımına baktığımızda, din kavramını anlamamız mümkündür.

1. Din, İmandır

Din bir inanç veya akideyi kabul etmek ve ona inanmaktır. Dolayısıyla din, iman ve akidedir. İmanın konusu ve temel ilkeleri dinden dine değişiklik gösterir. Kuran, iman ve akideyi "Hak" ve "Batıl" diye ikiye ayırır. Yukarıda da gördüğümüz gibi Ku-

---

20 Kâfirûn, 6.

ran, putperestlik de dahil her türlü inanışa ve dine din demekle birlikte, Hak din sadece İslam'dır. İslam'ın dışındaki dinler Batıl dindir. Kuranıkerim dinleri bu şekilde ikiye ayırırken, dinin başlangıç itibarıyla sadece insan veya ilahi menşeli olup olmadığını değil, öğrettiği iman ilkeleri öğretisini esas almaktadır. Dinlerde genellikle varılan temel inanç ilkeleri şunlardır:

a) Allah'ın Varlığına İman

Bu, şirk şeklinde de olsa putperestlikte bile vardır. Küfür şeklinde Hıristiyanlıkta ve bazı Yahudi dini akımlarında vardır. Allah'ın varlığına imanın yanında, Allah'ın tekliğine iman da zorunludur. Allah'ın varlığına iman esas belirleyici değildir; imanda esas olan Allah'ın mutlak birliğine veya tekliğine imandır.[21] İşte bu iman ilkesiyledir ki İslam bütün dinlerden ayrıdır.

b) Ahiret Gününe İman

Bu dünyanın geçici ve ahiret hayatının ebedi olduğuna imandır. Diğer dinlerde de yukarıda belirttiğimiz gibi az çok ahirete iman bulunmaktaysa da, ahiret günü hesaba çekilmenin kişisel olması sadece İslam'da vardır.

c) Peygamberliğe İman

Bütün dinlerde ve hatta putperestliklerde peygamberlik anlamında, Allah veya kutsal ile insanlar arasında aracı bir varlık inancı vardır. Gerçek anlamda nübüvvet ve risalete, bütün nebilere ve resullere iman ise sadece İslam'da vardır. Bilindiği gibi, İslam'a göre Peygamberler arasında hiçbir ayırım yapmadan hepsine inanmak gerekir.[22]

d) Kitaplara İman

İslam'a göre Allah'ın peygamberler aracılığıyla insanlara vahyettiği bütün kitaplara iman gereklidir. Kitap, Allah'ın vahiy aracılığıyla hakikati öğretmesidir. Diğer birçok dinde de kitap kavramı varsa da, bu din mensuplarının bazıları Hıristiyanlar

---

21 İhlâs suresi.

22 Bakara, 285

gibi, kitabın vahiy yoluyla doğrudan Allah tarafından gönderildiğine değil, onu din kurucularının söylemlerinin yazımı olarak görürler.

2. Din, Yaratılış ve Evrendir

Bu, Allah'ın evrenin yaratıcısı olmasına iman etmektir. Evrendeki düzenin ve ilkelerin koyucusu ve idarecisinin Allah olduğunu kabul etmektir. Allah ile Evren arasındaki ilişkinin sürekliliğine inanmaktır.

3. Din, Borçtur

Yukarıda da gördüğümüz gibi DYN fiilinin bir anlamı da borçlanmaktir. Deyn şeklinde bundan türeyen kelime de borç ifade eder. Dinde de bu anlam vardır. Borç, borçlu ile borç veren arasında bir ilişki hâsıl eder. Borçlunun, borcunu borç verene ödemesi gerekir. Dinin özelliğine göre dinin borç olması değişirse de esasında bütün dinlerde bir borç, bir borçlu taraf ve bir de borç veren taraf vardır. İslam'a göre borç veren Allah'tır, borçlu insandır; borç Allah'ın insana iki tane emanetidir. Birincisi Allah'ın, insanın maddi yaşamını sürdürmesi için verdiği Evren ve varlıklardır; buna insanın varlığı da dahildir. Allah insana kullanması ve faydalanması için Evren'i emanet olarak vermiştir. İkincisi, insana aklının yanında manevi hayatını düzenlemesi için verdiği İslam'dır. İşte Allah'ın insana verdiği bu iki emanet ve borç, insanın O'na teslim olmasını, hamd etmesini ve şükretmesini gerektirir.

Bu vesileyle dinin borç olmasını her dinde istismar eden kesimler ortaya çıkmıştır. Dini bir ticaret metası haline getirenler olmuştur. Dinin bu manevi ticaret olma tabiatını, maddi ticarete tahvil edenler her devirde var olagelmiştir.

4. Din, Yasa Demektir

Kuran, din kelimesini insan menşeli olsun, ilahi menşeli olsun her türlü yasa için kullanmıştır. Dolayısıyla, din yasa demektir.

Hak din söz konusu olunca yasayı oluşturan temel emirler ve yasaklar ilahidir. Dinin yasa olması, başta temel ahlaki, hukuki, toplumsal ve tarihsel yasaları kapsaması demektir.

5. Din, Ceza Demektir

Kuran'da ceza kavramı, bizim Türkçede kullandığımız kavramdan biraz farklıdır. Ceza, hem mükâfatı, hem de mücazatı içermektedir. Yani insanın imanına ve fiillerine göre takdir edilen olumlu veya olumsuz karardır; bu kararla insan ya mükâfatlandırılır ya da Türkçedeki kullanımıyla cezalandırılır. Dinin, "Din Günü" olması budur. Bu sadece açık seçik olarak İslam'da vardır. Allah, hem ahirette hem de dünyada insanları, imanlarına ve amellerine göre yargılar ve cezalandırır. Doğru imanı ve iyi amelleri için mükâfatlandırır ki ahiret hayatındaki en büyük mükâfat cennettir. Yanlış imanı ve kötü amelleri için cezalandırır ki ahiretteki en büyük ceza cehennemdir. Dolayısıyla, din hesap, yargı ve ceza demektir. Bu, her dinde farklı şekilde vardır. Ancak bu öğreti en doğru şekilde İslam'ın ahiret inancında vardır.

6. Din, Kent Demektir

Arapça kent anlamında medine ve medeniyet, aynı din kelimesi gibi DYN kökündendir. Dolayısıyla İslam zihniyet itibarıyla "kentli" veya "kent" dini, medeniyet dini demektir. Bilindiği gibi, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce, Medine'nin ismi Yesrib idi. İslam Medine'den yayıldığı için dinin merkezi ve yayılma yeri anlamına Yesrib'e Medine ismi verildi. İslam'ın dünya ve medeniyet olduğunu söylediğimiz bu noktadan dünya ve medeniyet oluşuna geçebiliriz.

D. Dünya Olarak İslam

İslam, yukarıda din kavramıyla anlattığımız şekilde sadece bir din değildir; aynı zamanda dünyadır, yani medeniyettir. Daha doğru bir ifadeyle İslam'da din dünya ayrımı yoktur. Biz bu ayrımı sadece konuyu anlatabilmek gayesiyle yapıyoruz. İslam'ın

temel kaynakları Kuranıkerim ile Hz. Peygamber'in sünneti, İslam'ın dünya ve medeniyet olmasının da kaynağıdır. Bugün Müslümanlar zihniyet olarak bu anlayıştan uzaklaşmış iseler de geçmişte, Hz. Peygamber'in zamanından itibaren Kuran ve sünnetten mülhem olarak İslam'ı medeniyet olarak anlamışlar ve hızlı bir şekilde bu medeniyeti oluşturup geliştirmişlerdir.

1. İlim

Müslümanların Kuran'dan aldıkları en önemli kavram ilim (bilim) kavramıdır. Her şeyin temeli bilgi veya ilim olduğu için Kuran'da ve sünnette ilim kavramı o kadar önem arz eder ki bazı dinler Tanrı'ya bilmeden iman edilmesini önerirken İslam, Allah hakkında ilimsiz konuşmayı bile yasaklamıştır: "İnsanlardan, Allah hakkında ilimsiz tartışanlar vardır..."[23] Kuran'da ve sünnette ilim birbirini tamamlayan farklı anlamlarda çok kullanılmıştır. İlimsiz din ve dünya olmayacağından İslam ilme bilindiği gibi çok önem vermiştir. Burada İslam'ın ilme verdiği önem üzerinde duracak değiliz. Sadece Rosenthal'ın da belirttiği gibi, İslam'ın diğer medeniyetlerden ayırıcı özelliğinin "İlim Medeniyeti" olduğunu söylemekle yetineceğiz.

Bu bağlamda Kuran'ın Müslüman bilginler için onların bilimsel görüşlerine ve buluşlarına kaynaklık edip etmediği şeklinde çok sorulan bir soruya olumlu yanıt için bir-iki örnek vermekle yetineceğiz.

Ünlü bilgin Fergânî, genelde Batlamyus astronomi modelini benimsemesine rağmen yerin yuvarlak olduğunu ve döndüğünü, Kuran'dan ilham alarak ortaya koymuştur. Ondan sonra diğer bir ünlü bilginimiz Bîrûnî, Fergânî'yi tamamlamış ve yer merkezli Evren anlayışı yerine Güneş merkezli Evren anlayışını oluşturmada Kuran'dan ilham almıştır. Bîrûnî'den İbn Tufeyl'e birçok bilgin, evrenin ve canlıların yaratılış şeklini açıklama tarzı olarak, tekâmül nazariyesini oluşturmada yine Kuran'dan ilham almışlardır. Bîrûnî, Allah'ın Evren'i yedi günde yaratmasının, bilinen

23 Hac, 3.

24 saatlik 7 gün olamayacağını; bunun uzun jeolojik ve astronomik devirler olması gerektiğini söylemiştir. Onlar Allah'ın, evreni ve canlıları tekâmül sürecinde yaratmış olduğu görüşündedirler.

Kuran'ın miras taksimi, hukuki adıyla ferâiz, Müslüman matematikçilerin kesir ve ondalık sayı sistemini geliştirmesine vesile olmuştur. Bu sayılar, Batı'ya İstanbul yoluyla geçtiği için yeniçağda Batılılar bu sayılara "Türk Sayısı" adını vermişlerdir.

2. Siyaset ve Hukuk

İslam medeniyet olduğu için, toplumsal yaşama önem vermiştir. Toplumsal hayatın en önemli temeli olan ahlaka çok önem verdiği gibi bu temelde siyaset ve hukuk ilkeleri vaaz etmiştir; bunların en önemlisi adalettir. Burada bunlardan bahsetmeyeceğiz; sadece Müslüman bilginlerin Kuran'dan ve sünnetten mülhem olarak geliştirdikleri kavramlardan bir iki örnek vereceğiz.

Kuran'da geçen "Veli" kelimesi, birçok kavramın oluşmasına ve siyasi düşüncenin gelişmesine vesile olmuştur. Veli kelimesi, siyasi ve idari birim olan vilayet (il) ve onun yöneticisi vali kavramlarının oluşmasına ilham kaynaklığı etmiştir. Tasavvufta ise eren, arif anlamında veli kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

a) Çek ve Noterlik

Bakara suresi 282. ayetindeki borç aldığınız zaman şahitler huzurunda kâtiplere yazdırın şeklinde olan ilahi tavsiyesi, çek (Arapça şek) olayının ve noterliğin ilk defa İslam dünyasında ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bütün dünya ülkelerinde çek kelimesinin karşılığı, bugün Arapça asıllı "şek" kelimesinin az çok farklı telaffuzu şeklinde kullanılır.

b) Siyer (Uluslararası Hukuk)

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in hayatını ve yaşam tarzını anlatmaya "Siret" veya "Siyer" denir. Bu siyer kelimesini, İslam hukukçuları Hz. Peygamber'in seriyelerini ve gazayatlarını, gayrimüslimlerle yaptığı sözleşmelerini ve anlaşmalarını, diploma-

tik ilişkilerini esas alarak, savaş hukuku ve uluslararası hukuk geliştirerek siyeri hukuki bir kavram haline getirmişlerdir. Bugün hukuk tarihçilerince, uluslararası hukukun kurucusu olarak başta Şeybanî ve Serahsi olmak üzere İslam hukukçuları kabul edilir.

c) Çok Hukuklu Sistem

Ayrıca bugün sözü edilen çok hukukluluk sistemi İslam'da farklı fıkhi mezheplerin oluşmasıyla hem nazari olarak düşünülmüş, hem de Müslümanlar sistemi kendi aralarında uygulamışlardır. O kadar ki, aynı cami içinde bile mezheplere ayrılmış mekânlar oluşturmuşlardır. Gayrimüslimler için zimmet hukuku anlayışı geliştirilmiş; onlar da İslam dünyasında vatandaş olarak kendi aralarında kendi hukuklarını uygulamışlardır.

3. İktisat

İslam kelamcıları Kuran'da zikredilen rızk ve Allah'ın isimlerinden biri olan Rezzâk kelimeleri üzerinde düşünürken farklı iktisadi anlayışlar geliştirmişlerdir. Farklı ahlaki ve iktisadi gerekçelerle, Mutezile, bugünkü anlamda devletçi ve sosyalist iktisat anlayışlarına benzer bir anlayış benimserken, Ehl-i Sünnet de bugünkü anlamda liberal, serbest piyasa anlayışına benzer bir anlayış tedvin etmiştir.

Verdiğimiz bu örnekler, sanırız İslam'ın bir medeniyet ve dünya projesi olduğunu göstermeye yeterlidir. İslam'ı böyle anlayan ilk devir Müslümanlar İslam'dan mülhem olarak, akıllarıyla evren-dini kavrayarak, Batı'nın karanlık devrine karşılık olan bir zamanda parlak bir medeniyet oluşturmuşlardır. Bu parlak medeniyetin ışığından Batı da 10. yüzyıldan itibaren aydınlanmaya başlamıştır. Bu ışıkla bugünkü medeniyetlerini temellendirmişlerdir. Bugün ise Müslümanlar, geçmişlerini unutarak, ne yazık ki bugün onların karanlık devrine düşmüştür. İlk Hıristiyan teologları gibi ilim ile imanın arasını ayırmış; iman ayrı, ilim ayrı demeye başlamışlardır. Evren-din bilindikçe İslam, İslam bilindikçe evren-din daha iyi kavranabilir ve idrak edilebilir.

Konuyu sona erdirmeden konumuzla ilgili olması bakımından son olarak bir de 19. yüzyılın sonlarında Batı tesiriyle ortaya çıkan "İslam modernizmi" denilen hareket ile bugün onun farklı bir devamı olan ve İslam'ı "düzeltme" veya Fazlurrahman'ın deyimiyle "yaşanabilir hale getirme" şeklinde ortaya çıkan tarihselcilik hareketine kısaca değinelim. Bu hareketler, pratikte Batı hayat tarzını esas alarak İslam'ı ona uydurma girişiminden başka bir şey değildir. Tarihte böyle hareketler ilahi dine karşı hep olagelmiştir. Yahudilik ve Hıristiyanlık böyle bozulmuştur. Nitekim Kuran'da şöyle geçer: "Allah'ın izin vermediği şeyleri din yapmada yoksa onların ortakları mı vardır!"[24] Modernizm ve tarihselcilik düşüncesini Batı'dan alan Müslümanlar, Batılı düşünürleri ve oryantalistleri de ortak alarak Kurani hükümlerin çağa uygun hale getirilmesi iddiasıyla, İslam'ı tamir etme yoluna girmişlerdir.

E. İslam'ın Tamamlanmış Din Olmasının Anlamı

Kuran'ın bazı ayetlerine ve bazı hadislere dayanarak Müslümanlar İslam'ın son din ve Hz. Muhammed'in son yalvaç olduğuna inanırlar. Bilindiği gibi her dinin mensupları, kendi dinlerinin son din ve kendi yalvaçlarının son yalvaç olduğunu iddia etmişlerdir. Bu durumda burada İslam'ın son din olmasının anlamı üzerinde durmak gerekir.

Kuranıkerim'in bazı ayetlerinde doğrudan veya dolaylı olarak Allah, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e vahyedilen dinlerin İslam olduğunu bildirmiştir:[25] "Bugün dininizi kemâle (tekâmüle) erdirdim, üzerinize nimetimi tamamladım ve size din olarak İslam'ı rıza kıldım..."[26] Bu ayeti nasıl anlamalıyız? Soruyu başka şekilde şöyle ifade edebiliriz: Bütün dinler İslam ise, İslam'ın tamamlanmış ve kâmil din olmasının anlamı nedir?

Bu sorunun cevabını Kuranıkerim'in kendisi vermektedir. Bu konuya önce İslam'da olan temel inanç ve ibadet esaslarının diğer

---

24 Şûrâ, 21.

25 Bakara, 135-136; Ali İmran, 67; Saff, 6, 14; Tâhâ, 115.

26 Maide, 3.

dinlerde de olduğunu hatırlatarak girelim. Allah'ın tekliğine ve ahirete imanın, namaz, oruç, hac ve zekât veya sadaka gibi temel ibadetlerin ve temel ahlak ilkelerinin diğer ilahi menşeli dinlerde de olduğunu yine Kuranıkerim'den öğreniyoruz.

1. Bütün Dinlerde İman, İbadet ve Ahlak Yasalarının Aynı Olması

Allah, Kuran'ın birçok ayetinde, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e, vazifelendirdiği peygamberleriyle insanlığa tevhit inancını ve ahirete imanı öğrettiğini bildirmektedir. Günümüzde de Yahudilik ve Hıristiyanlık başta olmak üzere birçok dinde Allah'ın varlığına ve ahirete inanç ilkesi vardır. Ancak bu dinlerde bu iki inanç ilkesi zamanla muğlaklaştırılmıştır. Genelde Yahudilerde bulanık da olsa bir tevhit inancı vardır. Bugünkü Batı Hıristiyanlığında, özellikle 325 yılındaki İznik Konsili'nden sonra, tevhit teslise (üçlemeye) dönüştürülerek kâfirlik ve müşriklik olmuştur.[27]

Örneğin şu ayette orucun önceki milletlere de farz kılındığı vurgulanıyor: "Ey iman edenler! Oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız diye size de farz kılındı."[28] Hıristiyanlar ve Yahudiler oruç ibadetini zamanla bozmuşlardır. Onlardan dindar kimseler bugün bile belirli zamanlarda oruç tutarlar; ancak oruçları sadece bazı yiyecekleri yememe şeklindeki bir perhize dönüştürülmüş durumdadır.

Aynı şekilde şu ayetlerden Hz. İbrahim'in, Hz. Lokman'ın ve Hz. Musa'nın zamanlarında namazın ve haccın farz kılınmış olduğunu anlıyoruz:

"Kâbe'yi, insanlar için toplanma ve güven yeri kılmıştık. İbrahim makamını namaz yeri edinin dedik. Evimi ziyaret edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için temiz tutun diye İbrahim ve İsmail'e ahd verdik."[29]

---

27 Tevbe, 30-31; Nisa, 171; Mâide, 68, 72-73.

28 Bakara, 183.

29 Bakara, 125.

"İbrahim: Rabbimiz! Ben çocuklarımın bazılarını, namaz kılabilmeleri için Sen'in kutsal evinin yanında ziraata elverişsiz bir vadiye yerleştirdim..."[30]

"Ey Oğulcuğum! Namaz kıl! İyiyi emret; kötüyü yasakla! Başına gelenlere sabret!"[31]

Aynı şekilde namaz ve zekâtın Yahudilere de emredilmiş olduğunu şu ayetlerden anlıyoruz:

"Namaz kılın! Zekât verin! Rükû edenlerle birlikte rükû edin!"[32]

Musa'ya apaçık bir hüccet verdik: Söz vermelerine karşılık Tûr Dağı'nı üzerlerine kaldırdık ve onlara, 'Kapıdan secde ederek geçin' dedik."[33]

Hıristiyanlıkta da namaz vardı; özellikle ilk dönem Hıristiyanları namaz kılarlardı. Nitekim Süryanilik ve Nesturilik gibi kadim kiliselere bağlı Hıristiyanlarda hâlâ rükû ve secde vardır. Namaz zamanla bugün Batı Hıristiyanlığında ve Yahudilikte kiliselerde ve havralarda pazar ve cumartesi günlerindeki ayinlere dönüşmüştür.

Kurban kesmenin, Kuran'da da anlatıldığı gibi, en azından Hz. İbrahim zamanından beri emredilen bir ibadet olduğu bilinmektedir.[34] Ayrıca kurbanın özel olarak Yahudilere de emredildiğini şu ayetten anlıyoruz: "Musa milletine: Allah muhakkak bir sığır kurban etmenizi buyuruyor demişti..."[35]

Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve hatta Budizm'de bile İslam'da olan her ibadet vardır; şarap içmek, domuz eti yemek de haramdır. Burada Sünnetullah gereği Allah bütün insanlığa aynı haram ve helalleri tekrarlamasına rağmen, bazen taşkınlıklarında ve sapkınlıklarında ısrarcı olan bazı kavimlere özel yasaklar da koymuştur. Yahudilere yamalı elbise giymelerini yasaklaması ve

30 İbrahim, 37.
31 Lokman, 17.
32 Bakara, 43.
33 Mâide, 154.
34 Saffât, 102-109.
35 Bakara, 67.

daha önce onlara helal olan şeylerin sonradan haram kılınması bu duruma örnektir.[36]

Diğer taraftan mevcut bütün dinlerde olduğu gibi hırsızlık, kasten adam öldürme, zina, yalan söyleme, zulüm gibi yasaklar aynen tekrarlanmıştır. Kısaca, temel emirler ve yasaklar bütün dinlerde aynıdır. Ancak burada şunu da belirtmeliyiz ki İslam'ın dışındaki dinlerde bunların çoğunun anlamları ve uygulamaları zamanla değiştirilmiş ve bozulmuştur. Bu da bilinen bir husustur. Konunun anlaşılması için, sadece bir örnek vermekle yetinelim: Hz. Musa'nın şeriatında hırsızlık haram iken, bu daha sonraları bir Yahudi'nin bir Yahudi'den hırsızlık yapmasının haram olduğu ve başka herhangi bir kişiden hırsızlık yapmasının mubah olduğu şeklindeki kurala dönüştürülmüştür.

İman esasları, ibadetler ve temel ahlak kurallarının, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e gönderilen bütün dinlerde aynen var olduğunu kısaca anlatmaya çalıştık. Dolayısıyla İslam'ın kâmil din olması bu açıdan değildir. O halde hangi açıdandır?

2. Önceki İlahi Kitapların Küçük Sayfalar Olması ve Tahrif Edilmeleri

Yine Kuran'a dönerek başta İsrailoğulları ve Yahudilere gönderilen Tevrat ve Hıristiyanlara gönderilen İncil hakkında söylenenlere bakalım.

Allah önce bize Kuran'dan önce peygamberlere vahyettiği kitapların sayfalardan (suhûf) ibaret olduğunu bildiriyor; buna Tevrat ve İncil de dahildir. Allah, Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya vahyettiği kitabın sahifeler olduğunu şu ayette belirtmektedir: "İbrahim ve Musa'nın suhufu..."[37]

Kuran'dan önceki ilahi kitaplar; sadece Allah'ın tekliğini, ahiret inancını, temel ibadetleri ve ahlak ilkelerini öğreten ve sadece üç-beş sayfalık vahiy şeklindeydi. Dolayısıyla önceki kitaplar, önceki peygamberlere bir gün kadar kısa bir zamanda birden vah-

---

36 Nisa, 160.

37 Necm, 36-37; A'lâ, 18-19.

yedilmişlerdir. Bunun böyle olduğunu Hz. Musa'ya On Emir'in tek bir levha halinde inmesinden veya yazılmış olmasından anlıyoruz. Ve zaten önceki peygamberlerin peygamberlikleri de çok kısadır. Örneğin Hz. İsa'nın peygamberliği bir-iki yıldan ibarettir. Burada akla şu soru gelebilir: Öyleyse, Kuran'ın Hz. Nuh'un 950 yıllık peygamberliğinden veya yaşamından bahsetmesini[38] nasıl izah edeceğiz? Tarihi ve biyolojik açıdan Kuran'ın en ilginç ayetlerinden biri olan söz konusu ayetin birçok açıdan çok iyi tahlil edilmesi gerekir. Biz burada bu konu üzerinde duracak değiliz. Eğer ayetten gerçekten Hz. Nuh'un 950 yıl yaşadığını ve peygamberliğinin de 950 yıl kadar devam ettiğini anlayacaksak, onun peygamberliğinin bir istisna olduğunu söyleyebiliriz veya Hz. Nuh'un peygamberliğinin de diğer önceki peygamberlerinki gibi kısa olduğunu, ancak yaşadığı bölgeye 950 yıl sonra yeni bir peygamber gelinceye kadar onun peygamberliğinin hükmünün devam etmiş olabileceğini anlayabiliriz. Bu kadar bir yorumdan sonra esas konumuza dönelim.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamber'den önceki peygamberlerin peygamberliklerinin kısa ve Kuran'dan önce vahyedilen kitapların sahifeler olarak çok küçük hacimde oluşu, onların sadece temel inanç, ibadet ve ahlak esaslarını ihtiva etmesi Kuran'ın ve dolayısıyla İslam'ın kâmil bir kitap ve din olmasını anlamamıza yardım edecektir.

Ancak burada asıllarına kıyasla oldukça hacimli olan bugün eldeki Tevrat ve İncil hakkında bazı önemli noktaları kısaca hatırlatmak gerekir. Kuran'a göre söz konusu bu iki kitap çeşitli anlamlarda tahrif edilmişlerdir.[39] Bu sadece Kuran'ın onlar hakkındaki yargısı değildir. Bizzat bazı ilk dönem Yahudi ve Hıristiyan teologları da Kutsal Kitap'ın değiştirildiğini söyleyerek bundan yakınmışlardır. Örneğin 1. ve 2. yüzyıllarda Clement ve Marcion, 17. ve 18. yüzyıllarda Spinoza ve Newton bunlardandır. Dolayısıyla eldeki kutsal kitapları (Tevrat ve İncil) ilk dönemlerden

---

38 Ankebût, 14: "And olsun ki, Nuh'u kavmine göndermiştik; aralarında 1000 seneden 50 yıl eksik kalmıştı..."

39 Nisa, 41, 46; Maide, 13.

itibaren Yahudi ve Hıristiyan din bilginleri kaleme almışlardır. Özellikle Tevrat Musa'ya verilen on iki emri yansıtsa, hem Tevrat hem de İncil bazı ahlak kurallarını ihtiva etseler de bir bütün olarak Hz. Musa ve Hz. İsa'ya gelen vahyin ibareleriyle yazılmamışlardır. Tevrat, Yahudilerin kutsal tarihinden ve İncil de Hz. İsa'nın kutsal hayat hikâyesinden ibarettir; tabii ki yazarlarının anlayışlarına göre tarih kitaplarıdır.

Kuranıkerim, sadece konu ve içerik itibarıyla değil, üslup da dahil her açıdan, sadece Tevrat ve İncil ile değil, Zend-Avesta ve Vedalar gibi diğer bütün kutsal ve dini metinler ile karşılaştırılırsa, onlardan apaçık ayrı, ilahi ve bu açıdan kıyas kabul etmez bir kitap olduğu görülür. İncil ve Tevrat gibi bugünkü Vedalar ve Avesta metinlerinin de asılları olmadığı ve bozuldukları konusunda dinler tarihi bilginleri arasında görüş birliği vardır.

3. Kuran'ın Evrensel Medeniyet Projesi Olması

Konumuz açısından bizim burada vurgulamak istediğimiz husus, Kuranıkerim'in tamamlanmış ve kâmil bir kitap olduğu hususudur. Bunu vurgulamak için, her şeyden önce, Kuran'ın insanlığa indirilmiş en gerçekçi ve en ülküsel medeniyet projesi kitabı olduğunu söylemek istiyoruz. Dolayısıyla Kuran'ın konusu buna yönelik içeriğe sahiptir ve önceki kitaplar gibi temel iman, ibadet ve ahlak esaslarını içeren dar anlamıyla bir din kitabı değildir. Bunlarla birlikte Kuran, hem ilkeler vaaz eden ve hem de belirli bir olay veya kişi örnekliğinde konuyu anlatan tarihten siyasete ve sosyolojiye yine aynı şekilde psikolojiden sanata, mantıktan bilime, her konuyu içine alan bir kitaptır.

Kuran bir bilim kitabıdır; ancak bilim insanlarının yazdığı bir bilim kitabı gibi değildir. Kuran bir tarih ve arkeoloji kitabıdır; ancak tarihçilerin ve arkeologların yazdıkları kitaplar gibi değildir. Kuran bir hukuk ve siyaset kitabıdır; ancak siyaset ve hukuk bilginlerinin yazdıkları kitaplar gibi değildir. Dolayısıyla Kuran'ın kendi ifadesiyle "kuru ve yaş" her ne varsa Kuran'da vardır.[40]

---

40 En'am, 59: " Yaş ve kuru, hiçbir şey yoktur ki, apaçık olan Kitap'ta bulunmasın..."

İşte bunun için, Kuran sözgelimi, Firavun'dan da bahseder, rüzgârın çiçeklerin döllenmesinin bir vasıtası olduğundan da bahseder, Güneş ve Ay'ın dönmesinden bahsettiği gibi dağlardan ve denizlerden de bahseder. Sivrisinekten bahsettiği gibi deveden de bahseder. Savaştan bahsettiği gibi barıştan da bahseder. Ancak bunu görebilmek ve anlayabilmek için Kuran'ın nasıl okunması ve anlaşılması gerektiğini bilmek gerekir; bu da ayrıca bir sorundur. Burada bu konuya girecek değiliz. Ancak bir fikir vermesi için bir olayı kısaca aktaralım.

Kahire'de bir hoca Cuma hutbesinde, "Kuran'da her şey vardır" şeklinde cümleler söylemiş. Bir ziraat mühendisi içinden, "Bu hoca ne söylüyor! Namaz bitince hocayı yakalayayım da, bunun hesabını ondan sorayım!" demiş.

Hocayı yakalamış: "Hocam Kuran'da ne ararsan var, dediniz!" demiş. Hoca "Var..." deyince ziraat mühendisi iyice hiddetlenmiş ve "Ben de Arapça biliyorum, Kuran okuyorum. Kuran'da her şey yok. Söyle bakalım bir kilo hamurdan kaç ekmek yapılır, Kuran'da var mıdır?" Hoca, "Vardır," demiş. Mühendisin tepesi atmış. Hoca, "Ona telaşlanmayın, telefon numaranızı verin size bildireyim," demiş.

Hoca evine giderken, bir fırına uğramış ve bir kilo hamurdan kaç ekmek yaptıklarını sormuş. Akşam mühendisi telefonla arayarak, "Üç ekmek yapılır," demiş. Mühendis hocaya, "Doğru da, Kuran'da böyle bir ayet yok ki!" demiş. Hoca, "Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorun,"[41] ayetini okumuş.

Dolayısıyla Kuran'ın vaaz ettiği bu gibi temel ilkeler ile iman ve ibadet esasları yanında canlı ve cansız evrende var olan her şeyden yeterli ölçüde bahsetmesi İslam'ın tamamlanmış ve kâmil bir din olduğunu göstermektedir.

Allah'ın, Kuran'dan önceki kitaplarda, o kitapların indirildiği toplumlara sadece iman, ibadet ve ahlak esaslarından haber ver-

41 Nahl, 43; Enbiya, 7.

mesi, o toplumların tarihin başlangıcından Hz. Muhammed zamanına kadarki ihtiyaçları ve zihin yapılarıyla ilgiliydi. Bilimsel ve teknolojik, sosyal ve siyasi gelişim ve değişim ilkel toplumlarda olsa bile çok yavaştı. Kuran'da bahsedilen her şey, özellikle evrenle ilgili olan olaylar ve olgular onlara bahsedilmiş olsaydı, şüphesiz onları anlamlandırıp anlayamayacaklardı. Önceki kavimlere anlayamayacakları şeyler vahyedilseydi, indirilen kitapları büsbütün yalanlayabilirlerdi. Hatta Hz. Muhammed zamanında bile bu durum söz konusudur; onun devrindeki bazı bedevilerin ilim ve anlayış seviyeleri sınırlı olduğu için ayetlere itiraz edip yalanlama yoluna gidiyorlardı. Şu ayet bu gerçeği vurgulamaktadır: "Onlar, ilmini kavrayamadıkları şeyleri yalanladılar; çünkü onları henüz yeni duyuyorlardı. Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı."[42]

Dolayısıyla Allah'ın önceki toplumlara kitaplar ve peygamberler aracılığıyla yaptığı hitap, onların zihniyet gelişimiyle eşgüdümseldir. Hz. Muhammed zamanında insanlık, belirli ölçüde zihniyet gelişimini tamamladığı için, Kuran, daha önce de belirttiğimiz gibi bir medeniyet projesi olduğundan her şeyden bahsetmiştir.

İslam'ın tamamlanmış ve kâmil bir din olduğunu vahyin sürecinden de anlıyoruz. Çünkü Hz. Muhammed'in peygamberliği yaklaşık yirmi dört yıl sürmüştür ve Kuran parça parça, ayet ayet indirilmiştir. Kuran'ın böyle vahyedilmesinin birçok nedeni vardır ki, şu ayet bunlardan birine işaret etmektedir: "Ve o inkârcılar, 'Kuran, ona niçin bir defada bütün olarak indirilmedi?' derler. Bu böyledir; Biz bununla kalbini pekiştirmek için böyle yaptık..."[43] Kuran bizzat vahyin peyderpey indirilişine vurgu yapmaktadır.[44] Çünkü vahyi herkesten önce Hz. Muhammed'in kavrayıp anlaması gerekiyordu. İslam'ın onun kendi zamanında hayatın her safhasına geçirilebilen bir din olması gerekiyordu ki sonradan Müslümanların doğru veya yanlış yorumlarına konu olup bozulmasın.

---

42 Yûnus, 39.

43 Furkan, 32.

44 Tâhâ, 4.

Diğer taraftan, iman ve ibadetler ile ilgili ayetler hariç hemen hemen diğer bütün ayetler, o günkü toplumda var olan sosyal ve doğal olgular ve olaylar sebebiyle tartışılan çeşitli konulara cevaplar olarak indirilmiştir: Bunlara, "Esbâb-ı Nuzûl" denir; ayetlerin indiriliş sebepleri anlamındadır. Kuran ayetlerinin, sosyal, siyasi ve doğal olaylarla bağlantılı olarak indirilmesi, vahyin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum da bir taraftan vahyin anlamının gerçekliğini, diğer taraftan da İslam'ın kâmil bir din olması gerektiğini gösterir.

Örneğin deprem olayı hakkında insanların o devirlerde çok çeşitli açıklamaları vardı; Allah'ın bu olay üzerine olayın doğru açıklamasını ve sebebini bildirmesi gerekirdi. Nitekim Deprem (Zelzele) suresinde Allah olayın sebebini insanlığa açıklamıştır. Bilindiği gibi, bizzat Kuranıkerim ayetlerinin içeriği bakımından onları "muhkem" ve "müteşabih" olarak bir ayette iki sınıfa ayırır.[45] Bu ayetin anlaşılması ve yorumunda bilginler arasında görüş farkları varsa da, Kuran'ın ayetlerinin çoğunluğunun müteşabih olması, hem ihtiva ettiği konuların önceki ilahi kitaplarda olmamasından dolayı onlardan bu açıdan çok zengin olduğunu, hem de bu tür ayetlerin anlaşılmasını ve anlamlandırılmasını bilginlere bıraktığını göstermektedir. Dolayısıyla aklen ve bilimsel olarak doğru olan her şey İslami'dir. İslami, yani Kurani olan her şey de akli ve bilimseldir. Bilimde ve insan aklında yanlışların var olması önemli değildir; çünkü yanlışlıklar er veya geç görülüp doğruların ortaya çıkmasına neden olacaklardır ve düşünce tarihine bakıldığında da böyle olmuştur.

4. Kuran'ın Makul ve Mantık İlkeleriyle Çelişmez Olması

Kuran'ın kendisini insan aklına ve bilime açık tutması, İslam'ın gerçek anlamda evrenselliğini gösterir. Buradaki evrensellikten kastımız, demografik ve sosyolojik anlamda değildir. İslam'ın makullük ve bilimsellik içeren bir din olması hasebiyle doğruluk

45 Ali İmran, 7.

ve hakikat öğretmesi ve bu açıdan zamansal ve mekânsal olmaması anlamında mutlak evrenselliktir. Kuran'ın ve dolayısıyla İslam'ın akıl ve mantık ilkeleriyle çelişmezliğini ve bu anlamda aklın din veya dinin akıl olduğunu şu hadis doğrulamaktadır: "Kişinin dini aklıdır; aklı olmayanın dini de yoktur." Ma'turidi de benzer bir hükmü akide vermiştir; o şöyle der: "Akla gelince; şüphesiz o, dindir."[46] İşte bunun içindir ki, diğer dini kültürlerin tarihinde olduğu gibi, İslam dünyasında özellikle klasik dönemlerde din-bilim çatışması olmamıştır.

5. Kuran'ın Allah'ın Koruması Altındaki Bir Kitap Olması

İslam'ın tamamlanmış bir din olduğunu gösteren başka bir husus da Kuranıkerim'in Hz. Peygamber'e vahyedildiği şekliyle korunup muhafaza edilmesidir. Kuran'ın korunması, bizzat Allah'ın emri altındadır: "Doğrusu, Kuran'ı Biz indirdik; elbette onun koruyucusu da Biz'izdir."[47] O halde elimizdeki Kuran, konuları, ayetleri, kelimeleri ve harfleri bakımından da tam ve eksiksiz bir kitaptır. Ortaçağ boyunca ve hatta bugün Yahudi ve Hıristiyan teologlarından ve oryantalistlerden bazıları Kuran'ı kendi kutsal kitapları gibi sanarak Kuran'a birçok tarih dışı iftiralar atmışlardır ve hâlâ atmaktadırlar.

Özet olarak, Kuran'ın diğer kutsal kitaplardan farklı olarak iman ve ibadet konularından başka bugünkü tarihten sosyolojiye, iktisattan doğa bilimlerine her konudan gerek ilkeler temelinde gerekse somut örnekler olarak az çok bahsetmesi, Kuran vahyinin olgusallık üzere ve her konuda verilen bilgilerin ilahi bilgiler olması açısından doğru bilgiler olması, Kuran'ın vahyedildiği şekliyle korunması ve Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde uygulanmış olması, İslam'ın tamamlanmış ve kâmil bir din olması demektir.

---

46 Ma'turidi: *Kitabu't-Tevhid*, tahkik B. Topaloğlu ve M. Aruçi, Ankara, 2003, s. 607.

47 Hicr, 9.

II.
İslam'ın Kaynakları

İslam dininin temel iki kaynağı vardır. Birincisi İslam'ın kutsal kitabı Kuran'dır. İkincisi, İslam dininin yalvacı Hz. Muhammed ve sünnetidir. Önce kısaca Hz. Muhammed'in hayatını ve yalvaçlığını anlatacağız; sünnetini aşağıda Kuran'ın tanıtımından sonra ele alacağız.

A. İslam'ın Canlı Kaynağı: Hz. Muhammed ve İslam'ın Doğuşu

1. Hz. Muhammed'in Hayatı

Hz. Musa'nın hayatıyla ilgili olarak Tora'da ve Hz. İsa'nın hayatıyla ilgili olarak İncillerde olduğu gibi Kuran'da Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili pek fazla bir bilgi yoktur. Kuran, Muhammed adını farklı surelerde sadece dört defa kullanır.[48] Kuran, yalvaçlığından önceki hayatı ile ilgili olarak Hz. Muhammed'in, yetimliğine,[49] ümmiliğine[50] (okuma yazma bilmemesi) ve Tanrı'nın kendisini yalvaçlığa hazırlamak için psikolojik manevi eğitimden geçirmesine[51] vurgu yapar.

Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili ilk bilgileri, İbn İshâk (704-761) ve İbn Hişam (ölm. 828) gibi ilk Müslüman tarihçiler derlemiştir. İbn İshâk'ın "Siyeru Resûli'l-Lâh" adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Ancak İbn Hişam "es-Sir en-Nebeviyye" adlı eserinde ondan oldukça uzun nakillerde bulunmuştur. Taberi başta olmak üzere diğer ikinci kuşak Müslüman tarihçiler de umumi

48 Ali İmran, 144; Enbiya, 107; Ahzâb, 40; Fetih, 29.
49 Duhâ, 6.
50 A'raf, 157; Ankebût, 48.
51 İnşirah, 1-8.

tarihle ilgili eserlerinde Hz. Muhammed'in hayatı hakkında bilgiler verirler.

Yukarıda sözü edilen "siyer" türü eserlerin yanında, özellikle Hz. Muhammed yalvaç olduktan sonra yaptığı siyasi girişimleri, seferlerini ve savaşlarını anlatan ve çeşitli tarihçilerin yazdığı "seriye" ve "mağâzî" türü eserler de vardır. Bu mağâzî türü eserlerin ilki de yine İbn İshâk'a aittir; onun Kitâbu'l-Mağâzî'si de Sîyer'i gibi ne yazık ki bugüne ulaşmamıştır. Ancak sonraki yazarlar ondan nakillerde bulunmuşlardır.

Hz. Muhammed'in yalvaçlığından sonra günlük hayat tarzı, eşleriyle ve diğer insanlarla ilişkileri gibi konularda da özellikle başta Buharî olmak üzere Hz. Muhammed'in hadislerini derleyen hadisçilerin "Hadis" türü eserlerinde zengin malumat bulunmaktadır.

a) Adı

Hz. Muhammed'in doğumda verilen adı Muhammed'dir. Arap geleneğine göre künyesiyle birlikte tam adı, Ebû'l-Kâsım Muhammed ibn Abdi'l-lâh ibn Abdil'-Muttalib İbn Hâşim'dir. Arapça H-M-D fiil kökünden türemiş olan Muhammed adı, "çok övülen" anlamındadır. Kuran'da Muhammed adının yanında Ahmed adıyla da anılmıştır.[52] Ayrıca Müslümanlar Hz. Muhammed'i yine aynı fiil kökünden türemiş olan Mahmûd adıyla da anmışlardır.

b) Doğumu ve Ailesi

Hz. Muhammed Rebi'ü'l-Evvel ayının 12. günü (21 Nisan) 570 yılında Mekke'de dünyaya geldi. Babası, Kureyş'in Haşimoğulları boyundan Abdullah'tır, annesi Âmine'dir. Babası, Hz. Muhammed'in doğumundan yaklaşık iki hafta önce Medine'de ölmüştür. Bunun üzerine ailenin bakımını dedesi Abdülmuttalib üstlenmiştir. O dönemde Arapların bir âdeti olarak, annesi onu küçükken, uzun yıllar yanında kalacağı Halime adındaki bedevi bir sütanneye verir. Hz. Muhammed Mekke'ye dönünce, annesi Âmine onu babasının ve dayılarının mezarlarını ziyaret için Me-

52 Saff, 6.

dine'ye götürür. Mekke'ye dönüş yolunda annesi vefat eder. Hz. Muhammed'in bakımını amcası Ebu Talib üstlenir.

Ebu Talib fakirdir ve ailesi kalabalıktır. Hz. Muhammed aileye destek olmak için yedi yaşından itibaren komşularına ait deve ve koyun sürülerinin çobanlığını yapmıştır. On yaşına geldiğinde, Mekkeli zenginlerin ticaret kervanlarını yöneten Ebu Talib'in Suriye'ye götürdüğü kervana katılır. Böylece amcasından kervancılık ve ticaret öğrenen Hz. Muhammed bu işi kendisine ilk vahyin geldiği 40 yaşına kadar devam ettirir. Bu süre içinde gerek yaptığı ticarette ve gerekse kişisel ilişkilerde Hz. Muhammed Mekkeliler arasında dürüstlüğüyle herkesin güvenini kazanmıştır; onlar onu "Güvenilir Muhammed" (Muhammedü'l-Emin) olarak anmışlardır.

c) Evliliği ve Çocukları

Hz. Muhammed 25 yaşındayken, Mekkeli dul ve ticaretle uğraşan 40 yaşındaki Hatice, O'nu kendi ticaret kervanının başına getirir; kervanla Suriye'ye gider. Hz. Muhammed'in ticaret ahlakından ve şahsiyetinden etkilenen Hatice O'na evlilik teklifinde bulunur. Bu teklifi kabul eden Hz. Muhammed Hatice ile evlenir. Hz. Muhammed Hz. Hatice ile 625 yılına kadar tek eşli olarak evli kalır; bu tarihte Hz. Hatice Medine'de vefat eder.

Hz. Muhammed'in Hatice ile evliliğinden ikisi erkek ve dördü kız olmak üzere altı çocuğu dünyaya gelir. Doğum sırasına göre çocukları: Kâsım, Zeynep, Rukiye, Fatıma, Ümmü Gülsüm ve Abdullah'tır. Kâsım ve Abdullah küçük yaşlarında vefat etmişlerdir. Fatıma hariç, diğer kızları ise, 30-35 yaşları arasında vefat etmişlerdir. Hz. Ali ile evlenen Hz. Fatıma, Hz. Muhammed'in vefatından altı ay sonra 632 yılının sonuna doğru vefat etmiştir. Hz. Muhammed'in eşi Mâriye'den de bir oğlu olmuştur. İbrahim adındaki bu oğlu da Hicret'in onuncu yılında henüz iki yaşına basmadan vefat etmiştir.

2. Yalvaçlığı

Hz. Muhammed, 35 yaşlarından itibaren o günkü Mekke toplumunun içinde bulunduğu kötü durumdan psikolojik olarak

sıkılıyordu ve rahatsızlık duymaya başlamıştı. Bunun üzerine zaman zaman Mekke yakınındaki Nûr Dağı'ndaki Hira Mağarası'na giderek inzivaya çekiliyordu. İşte, 40 yaşına geldiğinde, 610 yılında Ramazan ayında Hira Mağarası'nda bulunduğu bir sırada Cebrail O'na, "Oku" diye başlayan Alak suresinin ilk beş ayetini okuyarak vahiy getirmiştir ve Allah'ın yalvaçlığını müjdelemiştir.

Hira Mağarası

Hz. Muhammed'in yalvaçlığı yaklaşık 23 yıl sürerek 632 yılında vefatıyla son bulmuştur. Kuran'ın bu kadar uzun bir sürede vahyedilmesi, Kuran'da da belirtildiği üzere Allah'ın Hz. Muhammed'e yalvaçlığının gereği olarak yüklediği tebliğ vazifesinin esasını oluşturan üç ilkeden ötürüdür: Müjdeci (Mübaşşir), Şâhit ve Nezir[53] (Uyarıcı). Hz. Muhammed'in tebliği, bu vazifeleriyle inen her bir ayetin veya ayetler grubunun anlatılması, bireyler ve toplum tarafından kavranması ve benimsenmesi, uygulamaya konulması, ister istemez belirli süreye ihtiyaç duymuştur. Yine Kuran'a göre o günkü inanmayanlar "Kuran bir defada toptan indirilmeli değil miydi?" diyerek Kuran'ın peyderpey indirilmesine itirazlarını Hz. Muhammed'e yapmışlardır.[54] Tanrı bu itirazlara yukarıda yalvaçlığın gereği olarak işaret ettiğimiz hususlara bağlı olarak; inen ayetler üzerinde Hz. Muhammed'in ve insanların düşünmesi,[55] ayetleri sindire sindire

53 Nisâ, 165; Sebe', 28; Fetih, 8.

54 Furkan, 32.

55 İsra, 41.

anlama ve okuma[56] ve kalplere iyice yerleştirilmesi[57] gerekçelerini verir.

Bütün ayetler olmasa da, bir kısmının bir nedene binaen indiği zaten bilinen bir hususdur, bu nedenlere "İniş Nedenleri" anlamında "Esbâbü'n-Nuzûl" denir.[58] Bu tür ayetlerin vahyedilmesi için Allah, toplumda ortaya çıkan ve çıkacak nedenleri ve ihtiyaçları gözetmiştir; böylece ayetlerin inişlerinde birey ve toplum temelinde ortamın ortaya çıkması beklenmiştir. Ortama yanıt olarak ayetler vahyedilince ayetlerin gerçekliği öne geçmiştir. Bu da ayetlerin anlaşılmalarını ve benimsenmelerini kolaylaştırmıştır.

Cebrail, Hz. Muhammed'e ilk vahyi getiriyor.

3. Hicreti

Hicret kavramı kavram olarak Kuran'da geçmez. Ancak, kavramın kendisinden türediği ve çeşitli anlamları olan Arapça H-C-R fiil kökü geçer. İslami bir kavram olarak hicret, dini yaşamanın mümkün olmadığı yerden, uygun başka bir diyara göç etmek demektir. İslam tarihinde, ilk Müslümanların Mekke'den, ikisi Habeşistan'a ve birisi Medine'ye olmak üzere üç hicretinden bahsedilir.

a) Habeşistan'a Hicret

Mekke müşriklerinin her gün biraz daha şiddeti artan eziyet, hakaret ve işkenceleri karşısında Hz. Muhammed, yalvaçlığının

56 İsra, 106

57 Furkan, 32.

58 Yaklaşık 500 civarında ayetin iniş nedeni hakkında rivayetler vardır.

5. yılı (Miladi 615) Recep ayı içerisinde ilk Müslümanlardan 10'u erkek ve 5'i kadın 15 kişilik bir kafileyi Habeşistan'a göç ettirdi. Gidenler, çocuklar ve yaşlı kimselerdi. Buna ilk Habeşistan hicreti denir. Habeşistan'ı tercih etmeleri birkaç nedene dayanıyordu. Birincisi, orası ticari ilişkileri nedeniyle Mekkeliler tarafından iyi bilinen bir yerdi. İkincisi, o zamanki Habeş Necaşisi'nin adil bir hükümdar oluşuydu. İkinci Habeşistan hicreti, yaklaşık bir yıl sonra Miladi 616 yılında olmuştur. İlk göç edenlerin, ülkenin hükümdarı tarafından iyi karşılanmış olduklarını, dini ibadetlerini serbestçe yapabildiklerini haber alan Hz Muhammed, kalan Müslümanlara da Habeşistan'a hicret etmelerini tavsiye etmiş ve 10'u kadın 92 kişiden oluşan 2. kafile de Habeşistan'a göç etmiştir.

b) Medine'ye Hicret

Bugün hicret denince Medine'ye hicret akla gelir. Hz. Muhammed ile Medineli Müslümanlar arasında 621 ve 622 yıllarında cereyan eden I. ve II. Akabe Biatları ve yapılan anlaşmalar, Mekkeli müşrikleri çileden çıkarmıştı. Başta Hz. Muhammed olmak üzere Müslümanlara karşı zulümlerini ve işkencelerini artırmışlardı. Mekke artık Müslümanlar için yaşanacak bir kent olmaktan çıkmıştı. Bunun üzerine Hz. Muhammed, yine başta yaşlılar ve çocuklar olmak üzere isteyen Müslümanların Medine'ye göç etmelerine izin verdi. Mekke'de Hz. Muhammed ile İslam'dan önce de kentin eşrafından ve Kureyş'in ileri gelenlerinden olan Hz. Ebu Bekr gibi çok az sayıda Müslüman kalmıştı. Başta Ebu Leheb gibi Hz. Muhammed'in yakın müşrik akrabaları olmak üzere Mekkeliler, Hz. Muhammed'i öldürmek için planlar yapmaya başlamışlardı. Bu durum karşısında amcası Ebu Talib, kendisine Türklere sığınması önerisinde bulunuyordu. Bu sırada Allah, bir vahiyle onun da hicretine izni verdi. Ancak o, İkinci Akabe Biatı görüşmesi esnasında Medinelilerin kendisini şehirlerine davet etmiş olduklarını ve canları pahasına koruyacaklarına dair verdikleri sözü hatırlayarak Medine'ye gitmeye karar verdi. Hz. Muhammed, kendi hicretinden önce Mekkeli Müslümanları Medine'ye gönderdi. Mekke'de sadece

kendisiyle Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ali kalmıştı. Bir gün müşriklerin gece evini basarak kendisini öldüreceklerini haber alınca kendi hicret vaktinin de geldiğine karar verdi. Akşam vakti bir taktik olarak Hz. Ali'yi kendi yatağına yatırdı ve Hz. Ebu Bekr'in evine gelerek, yaklaşık 12 yıllık yalvaçlığını Mekke'de bırakıp 13. yılının ilk Muharrem ayında, Temmuz 622 tarihinde, beraber gece hicret edeceklerini haber verdi. Müşrikler Hz. Muhammed'in evini sardıkları sırada, o ve Hz. Ebu Bekr, Medine'ye gitmek için çoktan yola çıkmışlardı. Bunu anlayan Müşrikler onu yakalamak için yollara düşmüştüler. Günün ağarması üzerine, Hz. Muhammed ile Hz. Ebu Bekr yakındaki Sevr Dağı'na gidip bir mağaraya gizlendiler. Müşrikler Allah korumasıyla içeriye giremediler; çünkü rivayetlere göre mağaranın ağzına güvercinler yuva yapmışlar ve örümcekler ağ örmüşlerdi.

Hz. Muhammed, Medine yolunda, Mekke'yi terk etmek zorunda kalmanın üzüntüsünü hep hissediyordu; ancak iki haber onu teselli ediyordu. Bunlardan birisi, yolda Cuhfe denilen yere geldiklerinde Allah'ın tekrar Mekke'ye döneceğini kendisine vahiyle müjdelemesiydi.[59] İkincisi; Medineli Müslümanların kendisinin Medine'ye gelmek üzere yola çıktığını haber almaları üzerine sevinçli olduklarını öğrenmiş olmasıydı. Gerçekten de Medineliler, onun kente yaklaşmakta olduğunu öğrenince, karşılamak için yolun iki tarafına doluşmuşlardı. Nihayet beklenen misafirler göründü ve kent bir bayram havasına büründü. Yıl, 622 idi. Herkes misafiri kendi evinde ağırlamak istiyordu; devesinin yularından tutup "Buyurun," diyorlardı. Hz. Muhammed kimsenin gönlü kırılmasın diye tercih yapmadı; gülümseyerek, "Deveyi kendi haline bırakın," dedi. Deve, Halid Ebu Eyyüb el-Ensari'nin evinin yakınına çöktü. Böylece Hz. Peygamber onun misafiri oldu. Geri kalan Mekkeli Müslümanlar da daha sonra Medine'ye göç ettiler.

Medine hicreti, İslam ve İslam tarihi için birçok açıdan önemli bir dönüm noktasıdır. Bilindiği gibi Hicret'ten önce Medine'nin

59 Kısas, 85.

adı Yesrib idi. Hicretle birlikte, dinin doğduğu kent anlamında adı "Medine" oldu. Medine aynı zamanda medeniyetin doğduğu yer demektir. Hz. Muhammed önce yardım eden Medineli Müslümanlar (Ensâr) ile göçle gelen Mekkeli Müslümanların (Muhâcir) kardeşliğini tesis ederek İslam toplumunun ve devletinin ilk şeklini ve nüvesini oluşturdu. Bu da, Medine'den İslam medeniyetinin zuhuruna vesile oldu. İslam medeniyetinin ilkleri Medine'de ortaya çıktı. İlk mescit orada inşa edildi. İlk ezan Bilâl-i Habeşi'ye orada okutuldu. Ashab-ı Suffa' denilen ilk meclis ve ilkokul orada açıldı. İlk nüfus sayımı orada yapıldı. "Medine Vesikası" denilen ilk anayasa ve uluslararası ilişkiler yasası orada yazıldı.

c) Medine Vesikası

Hz. Muhammed, Medine'de Hicretin ilk yılında, yani miladi 622'de, Medine ve çevresindeki Müslümanlar ile müşrik Araplar ve Yahudiler arasında siyasi ve hukuki bir toplumsal sözleşme yapar. Tarihte bilinen ilk Magna Carta olan bu sözleşme, daha sonra kaynaklarda "Medine Vesikası" adıyla anılmıştır. Vesika'yı ilk defa kaydeden Muhammed bin İshak'tır. Daha sonra İbn Hişam "Sîret" adlı ünlü kitabında Vesika'yı tam metin olarak nakletmiştir. İbn Hişam ve Ebu Ubeyd'in eserlerinde Vesika düz ve yekpare bir metin olarak nakledilmiştir. Vesika üzerinde çalışmış olan modern tarihçiler, Vesika'nın metnini maddelere ayırmışlardır. Örneğin Wellhausen onu 47 maddeye, M. Hamidullah ise kimi maddeleri bölerek 52 maddeye ayırmıştır.

Hicret'ten önceki adı Yesrib olan Medine, Mekke ve Taif kentlerinden çok farklıydı. Orada başta Evs ve Hazreç gibi Arap kabileler ve Beni Kaynuka, Beni Nadir ve Beni Kurayza gibi Yahudi kabileleri yaşıyordu; ancak aralarında hiçbir birlik yoktu. Arap kabileleri kendi aralarında, Yahudi kabileleri kendi aralarında, Araplar ve Yahudiler sürekli birbirleriyle savaşıyordu. Medine'de hiç dirlik düzen yoktu. Medine'ye gelir gelmez bu durumu fark eden Hz. Muhammed, merkezi bir siyasi otoritenin oluşturulmasına ihtiyaç olduğunu fark etti. Bunun için de önce

Medine'nin sosyal, dini ve demografik yapısını ortaya çıkarmakla işe başladı. Nüfus sayımı yaptırdı.[60] Sonra Medine'nin doğal kent sınırlarını belirletti. O günlerde Medine'de, Hicret'ten önce Müslüman olmuş olan ve Ensar denilen yerli Medineliler, Hz. Muhammed'den hemen sonra gelen muhacirler denilen Mekkeli Müslümanlar, müşrik Araplar ve Yahudiler vardı. Hz. Muhammed, kendi başkanlığında, her kesimden Vesika'ya taraf olacak önderleri toplayarak karşılıklı anlaşmaya dayanan bir sözleşme yaptı. Bu sözleşme aynı zamanda kurulmakta olan İslam devletinin ilk hukuksal metniydi. Burada Vesika'nın bütün metnini vermeyi gereksiz görüyoruz; bazı maddelerini örnek olarak aktarmakla yetineceğiz.

> Bismillahirrahmanirrahim.
>
> (1) Bu kitap (yazı), Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli müminler ve Müslümanlar ve bunlara tabi olanlarla yine onlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihat edenler için tanzim edilmiştir.
>
> (12) Müminler kendi aralarında ağır mali mesuliyetler altında bulunan hiç kimseyi bu halde bırakmayacaklar; kurtuluş akçesi veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre vereceklerdir.
>
> (14) Hiçbir mümin bir kâfir için bir mümini öldüremez ve bir mümin aleyhine kâfire yardım edemez.
>
> (16) Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara karşı olanlarla yardımlaşılmaksızın, yardım ve korunmaya hak kazanacaklardır.
>
> (23) Üzerinde ihtilafa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir.
>
> (24) Yahudiler, müminler gibi, muharebeye devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.

---

60 Nüfus sayımı sonucuna göre Medine'de ve civarında 10.000 kişi yaşıyordu. Bunlardan 1500'ü Müslüman, 4000'i Yahudi ve 4500'ü Müşrik Arap'tı.

(25) Benû Avf Yahudileri, müminlerle birlikte bir ümmet teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir.

(26) Benû'n-Neccâr Yahudileri de Benû Avf Yahudileri gibi aynı haklara sahip olacaklardır.

(35) Yahudilere sığınmış olan kimseler, bizzat Yahudiler gibi mülahaza olunacaktır.

(37/B) Hiçbir kimse müttefikine karşı bir cürüm işleyemez. Muhakkak zulme uğrayana yardım edilecektir.

(38) Yahudiler ve Müslümanlar birlikte harp ettikleri zaman masrafa iştirak edeceklerdir.

(44) Müslümanlar ve Yahudiler, Yesrib'e hücum edeceklere karşı yardımlaşma yapacaktır.

(45/B) Her bir zümre, kendilerine ait mıntıkadan sorumludur.

Medine Vesikası'nın bütünü dikkate alındığında şu temel hususlar öne çıkmaktadır:

a) Vatandaşlık (Ümmet): Müslüman Araplar, müşrik Araplar ve Yahudiler, herhangi bir dini ve etnik köke mensup olan insanların tümü bir tek ümmet olmuştur; vesikaya imza koyan herkes, madde 20/B'de anlatıldığı gibi eşit vatandaş statüsünde kabul edilmiştir.

b) Adalet: Özellikle 13., 16. ve 22. maddeler taraflar arasında hak ve hukukta eşitliği öngörmektedir.

c) Suçun Şahsiliği: Birçok maddede ve hasseten 25/B maddesinde suçun şahsiliğine kuvvetli bir şekilde vurgu yapılmıştır.

d) Sosyal Yardımlaşma: Vesikada yer alan birçok madde (3–12) savaşta esir düşenlerin hürriyetlerine kavuşturulmaları için kurtuluş akçesi (fidye-i necat) vermek, öldürme veya yaralama gibi hallerde kısas yerine kan bedelini (diyet) ödeyebilmek için bir sosyal sigorta kurumunu öngörmektedir; bu yeni oluşturulan sosyal yapıda sadece Müslümanların kendi aralarında birbirilerine yardım etmeleri değil, her kesimin birbirleriyle yardımlaşması istenmektedir.

e) Din ve Vicdan Özgürlüğü: 25. maddede de belirtildiği gibi her anlamda taraflara din özgürlüğü verilmiştir. Hz. Muhammed'in bir kent devleti için hazırlamış olduğu bu sosyal sözleşme, Medine'de yaşayanların bütün temel ihtiyaçlarını karşılamıştır.

4. İslam'a Davet Mektupları

Hz. Muhammed, öncelikle İslam'a davet amaçlı, fakat aynı zamanda yeni oluşan devletin siyasetinin geleceği için, döneminin önemli krallarına, devlet adamlarına ve bölge valilerine mektuplar göndermiştir. Bu mektuplardan bir-ikisinin metnini örnek olarak aktaralım.

Hz. Peygamber'in Habeşistan hükümdarı Necâşî'ye Mektubu: Bu mektubu Hz. Muhammed'in Hicret'in 7. yılında, yani Miladi 629 yılında yazdığı bilinmektedir.

> Esirgeyen bağışlayan Allah adıyla...
>
> Allah'ın elçisi Muhammed'den Habeş hükümdarı Necâşi Asham'a.
>
> Müslüman ol. Allah'a olan hamdını sana iletirim. O meliktir, kuddûstur, selâmdır, mü'mindir, muheymindir. İsa bin Meryem'in Allah'ın ruhu ve kelimesi olduğuna şehadet ederim. Allah onu iffetli, temiz ve korunmuş Meryem'e ilkâ etmiş, o da böylece İsa'ya hamile kalmıştır.
>
> Ben seni ortağı olmayan Allah'a itaatte devamlı olmaya, bana uymaya ve bana gelene iman etmeye çağırıyorum. Çünkü ben Allah'ın elçisiyim.
>
> Sana amcaoğlum Ca'fer'i ve yarında bir bölük Müslümanı gönderdim. Geldiklerinde onları ağırla, ceberrutluğu bırak. Ben seni ve ordunu Allah'a çağırıyorum. Ben tebliğ etmiş ve öğütlemiş bulunuyorum. Öğüdümü kabul et.
>
> Selam hidayete tâbi olanlara.[61]

Necâşî'nin Hz. Peygamber'e cevabı:

---

61 Hamidullah (M.): *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Çev. V. Akyüz, tz., İstanbul, Kitabevi, s. 114-115.

Esirgeyen bağışlayan Allah adıyla...

Allah'ın elçisi Muhammed'e Necâşi Ahsam bin Ebcer'den.

Sana kendinden başka ilah olmayan ve beni İslam'a eriştiren Allah'ın selamını, rahmetini ve bereketini dilerim.

Bana İsa'nın durumundan söz ettiğin mektubun geldi ey Allah'ın elçisi. Göğün ve yerin Rabb'ine and olsun ki, İsa, senin anlattığından üzüm çöpü kadar fazla değildir; O senin dediğin gibidir. Bize gönderdiğini tanıdık. Amcaoğlun ve arkadaşlarını ağırladık. Ben senin Allah'ın elçisi olduğuna inanarak ve tasdik ederek şehadet ederim. Sana ve amcaoğlun ile arkadaşlarına bey'at ettim. Onun ellerinde âlemlerin Rabb'i Allah için Müslüman oldum.

Sana, oğlum Uriba bin Ahsam bin Ebcer'i gönderdim. Ben sadece kendime malikim. Eğer sana gelmemi istersen, gelirim ey Allah'ın elçisi! Ben söylediğinin hak olduğuna şehadet ederim.

Selâm sana ey Allah'ın elçisi![62]

Hz. Peygamber'in Heraklit'e mektubu:

Esirgeyen bağışlayan Allah adıyla...

Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den Rum'un ulusu Heraklit'e. Selâm, hidayete tâbi olanlara...

Seni İslam'a çağırıyorum. Müslüman ol, kurtul. Müslüman ol ki Allah sana ecrini iki defa versin. Yüz çevirirsen bütün halkının günahı senin boynunadır.

Ey kitap ehli! Sizinle bizim aramızdaki ortak kelimeye, yalnızca Allah'a tapmak, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamak, aramızda Allah'tan başka birbirimizi rabler edinmemek üzere gelin. Eğer yüz çevirirlerse, "Tanıklık edin ki biz Müslümanız" deyin.[63]

Heraklit'in Hz. Peygamber'e cevabı:

---

62 *Agy.*: *Age.*, s. 117-118.

63 *Agy.*: *Age.*, s. 122. Mektubun son kısmı, Ali İmran suresinin 64. ayetidir.

İsa'nın tebşir ettiği Allah'ın Elçisi Ahmed'e Rum Hükümdarı Kayser'den.

Mektubun elçinle bana geldi. Senin Allah'ın elçisi olduğuna şehadet ederim. Seni elimizdeki İncil'de buluyoruz. Seni bize İsa bin Meryem müjdeledi. Ben Rum'u sana inanmaya çağırdım, kabul etmediler, şayet bana itaat etseydiler, onlar için iyi olurdu. Yanında olmayı, sana hizmet etmeyi ve ayaklarını yıkamayı isterdim.[64]

Hz. Peygamber'in Kıptı Lideri Mukavkıs'a Mektubu:

Esirgeyen bağışlayan Allah adıyla...

Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den Kobt'un Büyüğü Mukavkıs'a.

Selâm, hidayete tâbi olanlara.

Seni İslam'a çağırıyorum. Müslüman ol, kurtul. Allah da sana ecrini iki kere versin. Eğer yüz çevirirsen, Kobt'un günahı senindir:

Ey ehli kitap! Bizimle sizin aranızda ortak kelimeye, yalnızca Allah'a tapmak, O'na hiçbir ortak koşmamak ve Allah'tan başka birbirimizi rabler edinmemek üzere, gelin. Yüz çevirirlerse, "Bizim Müslüman olduğumuza tanıklık edin" deyin.

Mühür:

Allah
Resul
Muhammed[65]

Hz. Peygamber'in Kisra'ya Mektubu:

Esirgeyen bağışlayan Allah adıyla...

Allah'ın elçisi Muhammed'den Faris'in büyüğü Kisrâ'ya.

Selâm, hidayete tâbi olanlara, Allah'a ve Peygamber'ine iman edenlere, Allah'ı bir bilip ortağı olmadığına, Mu-

64 *Agy.*: *Age.*, s. 124.
65 *Agy.*: *Age.*, s. 152.

hammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet edenlere olsun.

Seni Allah'ın davetine çağırıyorum. Ben diri olanı uyarmak ve kâfirlere azabın hak olması için, Allah'ın bütün insanlara gönderdiği elçisiyim. Müslüman ol, kurtul. Kabul etmezsen, mecusilerin günahı senindir.[66]

Hz. Muhammed'in Mukavkıs'a yazdığı mektup. Topkapı Sarayı

5. Savaşları

Hz. Muhammed, yalvaç olduktan sonra, ister istemez ilk Müslüman topluluğunun, özellikle de Hicret'ten sonra Medine'de, sadece dini önderi olmamış, aynı zamanda onların ve yeni oluşmakta olan Medine kent devletinin siyasi başkanı da olmuştur. Bu nedenle gerektiğinde putperest Araplarla bir dizi savaş yapmak durumunda kalmıştır. Yaptığı savaşlar, özelliklerine ve yapılma biçimlerine göre üç sınıfa ayrılır: seriyeler, gazveler ve savaşlar. Biz bunları burada anlatacak değiliz; sadece İslam dini açısından son derece önemli olan iki savaşa kısaca işaret etmekle yetineceğiz. Bunlardan ilki Bedir Savaşı, diğeri ise Mekke Savaşı'dır.

a) Bedir Savaşı

Müslümanların Kureyşli müşrikler ile 13 Mart 624 M. (17 Ramazan 2 H.) tarihinde Bedir bölgesinde yapmış oldukları ilk

66 *Agy.*: *Age.*, s. 156

savaştır. Bu savaşın en önemli nedeni Müslümanları hicrete zorlayan Kureyşlilerin, hicret sonrası onların geride kalan mallarını yağmalamalarıdır. Müslümanlar sıkıntı çekiyor, çareyi Kureyşlilerin ticaret kervanlarına saldırmakta buluyordu. Kureyşliler bu nedenle oldukça büyük bir ordu toplayarak Müslümanlara savaş açmışlardır. Hz Muhammed savaş öncesinde secdeye kapanarak, "Ey Allah'ım şu küçük ordu eriyip giderse, yeryüzünde sana ibadet edecek kimse kalmayacaktır," demiştir ve kendisinin de katıldığı savaşın zaferle sona ermesi için dua etmiştir. Savaş kazanıldıktan sonra büyük coşkuyla Medine'ye dönen Müslümanlara bir konak yerinde Hz. Muhammed'in, "Küçük cihattan büyük cihada dönüyoruz," dediği rivayet edilir. Sufiler bununla Hz. Muhammed'in kişinin nefsine karşı savaşmasını kast ettiği gibi yorumlar yapmışlardır; bu yanlış olmamakla birlikte Hz. Muhammed bu sözüyle İslam'ı uygarlığa dönüştürmek için Müslümanların çalışmalarını istemiştir. Nitekim Hz. Muhammed'in savaştan hemen sonra yaptığı ve yaptırdığı işler buna yönelik olmuştur. "Ashab-ı Bedir" ya da "Bedriyûn" olarak anılan Bedir savaşçılarının Hz Muhammed'in sahabeleri içinde oldukça ayrı bir yeri vardır.

Bu savaş, neticesi itibarıyla İslam ve Müslümanlar açısından oldukça önemlidir. Müslümanların buradan zaferle ayrılması, İslamiyet'in yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Hz. Muhammed'in aynı zamanda siyasi bir lider ve komutan olduğu tescil edilmiştir. Bedir kuyuları ve Şam ticaret yollarının idaresi Müslümanların eline geçmiştir. Hz. Muhammed Müslümanlar arasında okuma-yazma seferberliği başlatmıştır. Mekkeli esirlerin okuma yazma bilenlerinden Müslüman çocuklara okuma-yazma öğretmelerini istemiştir; karşılık olarak da onları hür bırakmıştır.

b) Mekke Savaşı ve Mekke'nin Fethi

Müslümanların Kureyşlilerin elinde bulunan Mekke'yi 11 Ocak 630 senesinde alması ile gerçekleşmiştir. Mekke şehri Hz Muhammed'in dünyaya geldiği, çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği, nübüvvetin kendisine verildiği, Kuran'ın yarısına yakı-

nının indirildiği, Hz. Âdem döneminden itibaren tevhit inancına merkez olmuş ve en önemlisi de Müslümanların kıblesi olan Kâbe'nin bulunduğu bir şehirdi. Bu sebeplerle ilk Müslümanlar açısından Mekke'nin ayrı bir yeri vardı.

Hicretten altı yıl sonra Müslümanlar Hz. Muhammed ile birlikte Mekke'ye giderek umre yapmak istemişlerdi. Bu yüzden Hz. Muhammed Kâbe'yi ziyaret etmek için hazırlanmalarını söylemiştir. Hazırlıkların ardından Mekke'ye doğru yola çıkılmıştır. Amaçlarının barış olduğunu anlatmak için yanlarına sadece yolcu kılıcı almışlardı. Müşrikler buna rağmen, Müslümanları Mekke'ye sokmamak için karar almışlardır. Zülhüleyfe mevkiinde ihrama giren ve umre için niyet eden Müslümanlara, Hz. Muhammed kan dökülmesin diye Mekkelilerle anlaşma yapacaklarını söylemiştir. Hubeydiye Antlaşması adı verilen bir antlaşma yapılmıştır. Birinci maddesine göre Müslümanların umre yapmasına izin verilmiyordu: "Müslümanlar Kâbe'yi bu yıl ziyaret edemeyecek ve Mekke'ye giremeyeceklerdir; sonraki yıl üç gün Mekke'de kalacaklar ve Kâbe'yi ziyaret edeceklerdir. Bu sürede Mekkelilerle de görüşmeyeceklerdir."

Bu antlaşmadan sonra Hz. Muhammed sahabelerine geri dönmeleri için gereken emri verdi. Müslümanlar üzüntü içerisinde dönmeye başladılar. Daha sonra Medine'ye geri dönüş yolunda ileriki dönemlerde Mekke'nin fethedileceği müjdesini veren Fetih suresi Hz. Muhammed'e inince, hem kendisi, hem de Müslümanlar rahatlamışlardır. Kureyşlilerin Hudeybiye Antlaşması'na uymamaları ve fırsat buldukça Müslümanları öldürmeleri Hz Muhammed'i, Mekke'nin fethi için harekete geçirmiştir. Müslüman ordu 1 Ocak günü Hz. Muhammed'in komutasında savaş için hazırlandı. Hz. Muhammed orduyu dört kola ayırarak şu emri vermiştir. "Size karşı koyulup saldırılmadıkça kimseyle çarpışmaya girmeyeceksiniz. Hiç kimseyi öldürmeye yeltenmeyeceksiniz." Hz. Muhammed'in hareket emriyle, Fetih Suresi okunarak Mekke'ye girilmiştir. Halid bin Velid'in komuta ettiği 4. kolun dışında, diğer kollar herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır. 11 Ocak 630 günü Mekke fethedildi; Hz. Muhammed

Mekke'de genel af ilan etti, kimseye dokunulmadı. Hz. Muhammed Kâbe'ye giderek oradaki 360 adet putu bizzat devirmiştir. Ardından Müslümanlarla birlikte Kâbe'yi tavaf etmiştir.

6. Veda Hutbesi

Bilindiği gibi İslam'dan önce Mekke Arap Yarımadası'nın en önemli dini, siyasi ve ticari merkeziydi. Orada bulunan, Hz. Âdem tarafından "Allah'ın Evi" olarak yapıldığına inanılan ve Hz. İbrahim tarafından onarıldığı veya yeniden yapıldığı sanılan Kâbe, İslam'dan önce Arap putperestlerinin panteonuydu. Haram aylar denilen aylarda Arap Yarımadası'nın her tarafından Kâbe'yi ziyarete gelen Araplar dini ayinler düzenliyor ve panayırlar gibi ticari etkinliklerde bulunuyorlardı. Kâbe'nin ve Mekke'nin yönetimi Kureyş kabilesinin seçkinlerinin elindeydi. Hz. Muhammed de orada doğmuştu. Kuran da ilk olarak orada nazil olmaya başlamıştı. Yeni dinle çıkarlarının ellerinden gideceğini düşünen Kureyşliler, Hz. Muhammed'e var güçleriyle karşı koyuyorlardı; hatta ona suikastlar düzenliyorlardı. Bunun için de bilindiği gibi, Hz. Muhammed Medine'ye hicret etmek zorunda kalmıştı. Hz. Muhammed Medine'ye hicret ettikten sora, daha önce de belirttiğimiz gibi sürekli Mekke'nin özlemini çekiyordu. Bir ara Kâbe'yi ve Mekke'yi ziyaret etmek istemiş ise de Mekkeliler izin vermemişlerdi.

Hz. Muhammed, Müslümanlar ile 632 yılında ilk defa hac yapmak için Mekke'ye gelir. Hac esnasında 8 Mart 632 Cuma günü, Kasva adlı devesi üzerinde 140.000 Müslüman'a Arafat'ta, Mina'da ve bir gün sonra yine Mina'da olmak üzere arife günü ile bayramın 1. ve 2. günlerinde parça parça hutbeler okunmuştur. Hz. Muhammed Medine'ye dönerken Müslümanlara veda etmiş ve döndükten sonra hastalanması üzerine tekrar Mekke'ye dönememiştir. 8 Haziran Pazartesi günü 632 yılında vefat etmiştir. İşte bu nedenle ilk ve son yaptığı hacda okuduğu hutbeler Müslümanlarca "Veda Hutbesi" olarak anılagelmiştir. Bazıları Veda Hutbesi'ni her ne kadar tek bir hutbeymiş gibi kabul etmişlerse de bu hutbe, değişik yer ve günlerde okunmuş hutbelerin

toplamıdır. Hutbeler birçok kişi tarafından aktarılmış olduğundan rivayetler arasında bazı farklılıklar vardır. Son dönemlerde Müslüman bilginler bu rivayetleri birleştirerek ortak bir Veda Hutbesi metni oluşturmuşlardır.

Veda Hutbesi, Medine Sözleşmesi gibi tarihi bir vesikadır. Hz. Muhammed, bu hutbesinde Müslümanlara İslam dininin inanç ilkeleriyle, ahlak esaslarını son kez hatırlatıyor. İslam'dan önceki karanlık çağ olan "cahiliye çağına" dönmemeleri konusunda onları uyarıyor. Veda Hutbesinin önemli kısımlarının çevirisini verelim.[67]

> Bismillahirahmanirrahim
>
> Ey insanlar!
>
> Sözümü iyi dinleyiniz! Bilmiyorum, belki bu seneden sonra sizlerle burada bir daha buluşamayacağım. Ey insanlar! Bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarımız nasıl mukaddes bir ay ise, bu kentimiz (Mekke) nasıl mübarek bir kent ise, canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir, her türlü tecavüzden korunmuştur.
>
> Ashabım!
>
> Muhakkak Rabb'inize kavuşacaksınız. O da sizi yaptıklarınızdan dolayı sorguya çekecektir. Sakın benden sonra eski sapıklıklara dönmeyiniz ve birbirinizin boynunu vurmayınız! Bu vasiyetimi, burada bulunanlar, bulunmayanlara ulaştırsın. Olabilir ki, burada bulunan kimse, bunları daha iyi anlayan birisine ulaştırmış olur.
>
> Ashabım!
>
> Kimin yanında bir emanet varsa, onu hemen sahibine versin. Biliniz ki, faizin her çeşidi kaldırılmıştır. Allah böyle hükmetmiştir. İlk kaldırdığım faiz de Abdülmuttalib'in oğlu (amcam) Abbas'ın faizidir. Lakin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız. Ashabım! Dikkat ediniz, Cahiliye'den kalma bütün âdetler kaldırılmış-

67 M. Hamidullah: *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye*, çev. V. Akyüz, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1997.

tır, ayağımın altındadır. Cahiliye devrinde güdülen kan davaları da tamamen kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası Abdülmuttalib'in torunu İlyas bin Rabia'nın kan davasıdır.

Ey insanlar!

Muhakkak ki, şeytan şu toprağınızda kendisine tapınılmasından tamamen ümidini kesmiştir. Fakat siz bunun dışında ufak tefek işlerinizde ona uyarsanız, bu da onu memnun edecektir. Dininizi korumak için bunlardan da sakınınız. Ey insanlar! Kadınların haklarını gözetmenizi ve her hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Allah'ın emaneti olarak aldınız ve onların namusunu kendinize Allah'ın emriyle helal kıldınız. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, kadınların da sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin kadınlar üzerinizdeki hakkınız; yatağınızı hiç kimseye çiğnetmemeleri, hoşlanmadığınız kimseleri izniniz olmadıkça evlerinize almamalarıdır. Eğer gelmesine müsaade etmediğiniz bir kimseyi evinize alırlarsa, Allah, size onları yataklarında yalnız bırakmanıza ve daha olmazsa hafifçe dövüp sakınmanıza izin vermiştir. Kadınların da sizin üzerinizdeki hakları, meşru örf ve âdete göre yiyecek ve giyeceklerini temin etmenizdir.

Ey mü'minler!

Size iki emanet bırakıyorum, onlara sarılıp uyudukça yolunuzu hiç şaşırmazsınız. O emanetler, Allah'ın kitabı Kuranıkerim ve Peygamberin (a.s.m.) sünnetidir.

Mü'minler! Sözümü iyi dinleyiniz ve iyi belleyiniz! Müslüman Müslüman'ın kardeşidir ve böylece bütün Müslümanlar kardeştir. Bir Müslüman'a kardeşinin kanı da, malı da helal olmaz. Fakat malını gönül hoşluğu ile vermişse o başkadır.

Ey insanlar!

Cenab-ı Hak her hak sahibine hakkını vermiştir. Her insanın mirastan hissesini ayırmıştır. Mirasçıya vasiyet etmeye lüzum yoktur. Çocuk kimin döşeğinde doğmuşsa

ona aittir. Zina eden kimse için mahrumiyet vardır. Babasından başkasına ait soy iddia eden soysuz yahut efendisinden başkasına intisaba kalkan köle, Allah'ın, meleklerinin ve bütün insanların lanetine uğrasın. Cenab-ı Hak bu gibi insanların ne tövbelerini, ne de adalet ve şehadetlerini kabul eder.

Ey insanlar!

Rabbiniz birdir. Babanız da birdir, hepiniz Âdem'in çocuklarısınız, Âdem ise topraktandır. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerinde üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah'tan korkmaktadır. Allah yanında en kıymetli olanınız O'ndan en çok korkanınızdır.

Azası kesik siyahi bir köle başınıza amir olarak tayin edilse, sizi Allah'ın kitabı ile idare ederse, onu dinleyiniz ve itaat ediniz. Suçlu kendi suçundan başkası ile suçlanamaz. Baba, oğlunun suçu üzerine, oğlu da babasının suçu üzerine suçlanamaz.

Dikkat ediniz! Şu dört şeyi kesinlikle yapmayacaksınız: Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacaksınız. Allah'ın haram ve dokunulmaz kıldığı canı, haksız yere öldürmeyeceksiniz. Zina etmeyeceksiniz. Hırsızlık yapmayacaksınız.

İnsanlar "La ilahe illallah" deyinceye kadar onlarla cihat etmek üzere emrolundum. Onlar bunu söyledikleri zaman kanlarını ve mallarını korumuş olurlar. Hesapları ise Allah'a aittir.

Ey insanlar! Allah'a ibadet edin! Namazınızı kılın. Orucunuzu tutun. Allah'ın emirlerine itaat edin. O takdirde Rabb'inizin cennetine girersiniz. Ey insanlar! Yarın beni sizden soracaklar, ne diyeceksiniz?

Hepsi birden: Allah'ın elçiliğini ifa ettiniz, vazifenizi hakkıyla yerine getirdiniz, bize vasiyet ve nasihatte bulundunuz diye şehadet ederiz.

Bunun üzerine şöyle buyurdu:

"Şahit ol, ya Rab! Şahit ol, ya Rab! Şahit ol, ya Rab!"

7. Gece Yolculuğu ve Gökyüzüne Yükseltilme Meselesi

Hz. Muhammed'in yalvaçlığı ve hayatıyla ilgili önemli iki konu vardır. Bunlar, "İsra" (Gece yolculuğu) ve "Miraç" (Göğe yükseltilme) olaylarıdır. Birbirini takip ederek meydana geldiği kabul edilen bu iki olayın Mekke'de olduğunu biliyoruz, fakat ne zaman oldukları hakkında kesin bilgimiz yoktur. Ancak bazı bilginler Hz. Muhammed'in yalvaçlığının 12. yılında meydana geldiğini söylemişlerdir.[68]

Rivayetlere göre, Yahudiler Hz. Muhammed'in gerçek yalvaç olup olmadığını sınamak için ondan Mescid-i Aksa (Beytü'l-Makdis) içerisinde neler olduğunu anlatmasını istemişlerdir. Kuran'da anlatıldığı üzere o günün gecesi Tanrı, Hz. Muhammed'i Mescid-i Haram'dan (Kâbe, Mekke) Mescid-i Aksa'ya (Kudüs) yolculuk yaptırmıştır.[69] İsra olayı, Kuran ile açıkça sabit olduğu için meydana gelmiş olmasında hiçbir tartışma ve tereddüt yoktur. Tartışma, Hz. Muhammed'e yaptırılan bu gece yolculuğunun sadece ruhen mi, yoksa hem de ruhen hem de bedenen mi olduğu sorusu etrafındadır. Müslüman bilginlerin çoğunluğu yolculuğun hem bedenen hem de ruhen olduğunu savunmuşlardır; bir kısmı da sadece ruhen, yani rüyasında ona Mescid-i Aksa'nın gösterilmesi şeklinde olduğunu iddia etmiştir.

Miraç olayı ise tartışmalı bir konu olmuştur. Bir kısım Müslüman Miraç sözcüğü doğrudan Kuran'da geçmediği ve ona açık bir işaret olmadığı için Miraç olayını kabul etmemiştir. Buna karşın, Necm suresinin ilk 18 ayetinin Miraç ile ilgili olduğunu kabul eden Müslümanların çoğunluğu, Miraç olayının, İsra'dan hemen sonra aynı gece Cebrail'in rehberliğinde Mescid-i Aksa'dan Hz. Muhammed'in göğe yükseltilmesiyle gerçekleşmiş bir olay ve Hz. Muhammed'in bir mucizesi olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca sahih kaynaklardan hadisleri de delil gösterirler. Bunlar da, kendi aralarında, İsra olayında olduğu gibi, sadece

---

68 İbn Sa'd: Tabakât, c. I, s. 214; İbn Esîr: Kâmil, c. 2, s. 51; Kurtubî: Tefsîr, c. 15, s. 216; Beyhakî: c. 2, s. 354; Belâzurî: c. I, s. 255.

69 İsra, 1.

ruhen olduğunu kabul edenler ile hem ruhen hem bedenen olduğunu kabul edenler olarak ikiye ayrılır. Bize göre Necm suresinin ilgili ayetleri, Miraç'tan bahsetmekten daha ziyade, Hz. Muhammed'e gelen ilk vahiy olayından sonra özellikle inanmayanların ortaya çıkardıkları tartışmalara cevap vermektedir. Miraç olayı vuku bulmuş ise, ruhen olmuştur.

Bilindiği gibi birçok Müslüman bilgin, özellikle de Sufiler, "Miracnâme" adıyla Miracı anlatan eserler yazmışlardır. Bunların en meşhurlarından biri, Muhyiddin İbn Arabî'nin Miracnâme'sidir ki, Dante'nin "İlahi Komedya"sının temel esin kaynağı olmuştur. Bu tür eserlerde Miraç olayı tamamen hayal türü bilgilerle anlatılmıştır. Hatta bazıları hem Tanrı'ya, hem de Hz. Muhammed'e yakışmayan iftira türü şeylerdir.

Örneğin Tanrı görüşmede Hz. Muhammed'e ve ümmetine günde 50 vakit namaz emretmiş. Hz. Muhammed dönerken altıncı semada Hz. Musa ile tekrar karşılaşmış. Hz. Musa, Hz. Muhammed'e Tanrı'nın kendisine neler ikram ettiğini sormuş. Hz. Muhammed günde 50 vakit namaz deyince, Hz Musa ona "Haydi geri git. Bunun 5 vakte indirmesini iste. Bana da 50 vakit emredilmişti, ümmetim bunu yerine getiremedi," demiş. Bunun üzerine Hz. Muhammed tekrar ilahi huzura çıkmış ve durumu arz etmiş. Bunun üzerine Tanrı namazı beş vakte indirmiş.

Böylece genel görüşe göre aynı zamanda namazın Miraç'ta farz kılındığı belirtilmiş oluyor. Ancak Hz. Muhammed'in Miraç olayından önce de namaz kıldığı bilinmektedir. Hadis olarak anlatılan başka bir garip olay da şöyledir:

Hz. Muhammed semaya yükselince, etrafına yalvaçlar toplanır; sonra ona birinde süt, diğerinde şarap olan iki kâse gösterilerek birini seçmesi istenir. Hz. Muhammed süt dolu kâseyi seçer; bunun üzerine, "Fıtratı seçtin; eğer şarabı seçseydin ümmetin azacaktı," denir.[70]

Bu ve Miraç olayıyla ilgili anlatılanların birçoğu, eski dini geleneklerden gelen bilgilerdir. Örneğin, Zerdüşti kaynaklarda

---

70 İbn İshak: Siret, c. 2, s. 39; Müslim: c.1, s. 145-147; Buhari: c. 4, s. 141; Tirmizi: c. 5, s. 300; Darimi: c. 2, s. 36; Taberi: c. 15, s. 12-15.

Zerdüşt göğe yükseltildiğinde, ona da bir kâse süt ikram edilmiş olduğu anlatılır.

8. Vefatı

Hz. Muhammed veda haccından Medine'ye döndükten kısa bir süre sonra, baş ağrısı ve yüksek ateş belirtileriyle hastalandı. Bu durum yaklaşık altı ay kadar devam etti. Bu arada ortaya çıkan bazı siyasi olayları da halletti. Son günlerini daha çok eşi Hz. Âişe'nin yanında geçiriyordu. Vefatına üç gün kala hastalığı ağırlaşınca namazları Hz. Ebû Bekir'in kıldırmasını emretti. Vefat ettiği günün sabah namazından sonra Ebû Bekr kendisini ziyaret etti ve hastalığının hafiflediğini görünce, izin isteyip evine gitti. Fakat durumu birden ağırlaştı ve öğle vaktine doğru, 8 Haziran 632 Pazartesi (13 Rebîülevvel 11) günü Hz. Âişe'nin kolları arasında ruhunu teslim etti.

Vefatı, doğal olarak bütün Müslümanları derinden üzmüştü. Hatta münafıkların sevindiğini hisseden Hz. Ömer ve bazı sahabeler şaşkınlık içerisinde yüksek sesle onun ölmediğini söylüyorlardı. Durumdan haberdar olan Hz. Ebû Bekr, doğruca naaşının başına geldi; yüzündeki örtüyü kaldırıp öptü. "Anam babam sana feda olsun ey Allah'ın elçisi! Sağlığında güzeldin, ölümünde de güzelsin," dedikten sonra mescide giderek şunları söyledi: "Ey insanlar! Muhammed'e tapan biri varsa bilsin ki, Muhammed ölmüştür. Kim de Allah'a tapıyorsa bilsin ki, O ölümsüzdür," dedikten sonra da Ali İmran suresinin 144. ayetini okumuş, "Muhammed sadece bir peygamberdir. Ondan önce de nice peygamberler gelip geçmiştir. O ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Şunu bilin ki, geriye dönecek kimse Allah'a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır. Allah, takdirine rıza gösterenlerin mükâfatını verir,"[71] demiştir.

Cenazesi, amcası Abbas'ın oğulları Fazl, Kusem ve Üsâme b. Zeyd'in yardımıyla Hz. Ali tarafından salı günü yıkandı ve bulunduğu odada muhafaza edildi. Cenaze namazı cemaatle kılın-

71 İbn Hişâm: II, 655-656.

madı; önce erkekler, ardından kadınlar, daha sonra çocuklar cenazenin bulunduğu yere sığabilecek gruplar halinde girip cenaze namazı kıldılar. Naaşı, Hz. Ebû Bekr'in kendisinden naklettiği bir hadise dayanılarak vefat ettiği yerde kazılan mezara Hz. Ali, Fazl, Kusem ve Üsâme tarafından indirildi. Oldukça sade bir hayat yaşayan Hz. Muhammed'den geriye Müslümanlar için Kuran ve ailesi için beyaz bir katır, silahları ve az bir miktar araziden oluşan son derece mütevazı bir miras kalmıştır.

9. Tevrat ve İncil'de Anılması

Kuran, farklı dört surenin dört ayetinde açık bir biçimde Hz. Muhammed'in adının Tevrat'ta ve İncil'de anılmış olduğunu, Musa zamanında Tanrı'nın Yahudilerden ona iman edecekleri konusunda söz aldığı ve İsa'nın onun "Ahmed" adıyla geleceğini Hıristiyanlara haber verdiğini anlatır.[72] "Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmi yalvaca uyanlar..." Hatta Kuran, Hz. Muhammed yalvaç olarak ortaya çıktığında, onun daha önce kendilerine müjdelenen yalvaç olduğunu "kendi çocuklarını bildikleri gibi bildiklerini" ancak iman etmediklerini anlatır.[73] Mevlana da, Kuran'dan mülhem olarak şöyle demiştir:

> Mustafa'nın sıfatları İncil'de vardı
> O ki peygamberlerin sırrı ve bir bahr-i safâydı
> Hilyesi, şemaili, gazveleri, orucu ve yemesi
> Hep teker teker İncil'de bulunmaktaydı.

İşte bu nedenle, Mevlana gibi, Müslümanlar Hz. Muhammed'in Ahmed adıyla Tanah'ta ve İncil'de anılmış olduğuna inanmışlardır. Meşhur Kuran yorumcusu Fahreddin Razî ve diğer birçok bilgin, Kuran'dan önceki ilahi kitaplarda Hz. Musa ve Hz. İsa'dan sonra Hz. Muhammed'in "Ahmed", "Mustafa" gibi adlarıyla gelecekte ortaya çıkacak bir yalvaç olduğunun müjdelenmiş olduğunu düşünmüşlerdir. Tevrat ve İncil'de yapılan tahrif ve değiştirmenin Hz. Muhammed'in geleceğini müj-

---

72 A'raf, 157; Saff, 6; Ali İmran, 81; Fetih, 29.

73 Bakara, 76-77, 146; En'am, 20.

deleyen cümlelerde de yapıldığını söylemişlerdir. Fakat her şeye rağmen, konuyla yakından ilgili Müslüman bilginlerden bazıları Tanah'ta ve İncillerde hâlâ Hz. Muhammed'e işaret eden adların ve niteliklerin var olduğu inancındadırlar. Teferruata girmeden konuyu özetleyelim.

Tanah'ın Yeşaya (İşaya) Kitabı'nın 42. Bab 1-13'te, "Rabb'in Kulu" adıyla anlatılan ve gelecekte ortaya çıkacak olduğu haber verilen kişinin Hz. Muhammed olduğu düşünülmüştür. Yine Tanah'ın Tesniye Kitabı 33. Bab 2'de Hz. Musa'nın "Tanrı Sina Dağı'ndan geldi; halkına Seir'den doğdu ve Paran Dağı'ndan parladı" cümlesinde, Sina Dağı ile kendisine, Seir Filistin demek olduğundan bununla Hz. İsa'nın geleceğine ve Paran (Faran) Mekke[74] demek olduğundan bununla da Hz. Muhammed'in geleceğine işaret etmiş olduğu kabul edilmektedir. Aynı kitap 18. Bab 18'de Tanrı'nın Hz. Musa'ya şu söylemi daha da açıktır: "Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Kendisine buyurduklarımın tümünü onlara bildirecek." Müslüman bilginler bunun Hz. Muhammed'e işaret ettiğini iddia ederken, Yahudi bilginler, Hz. Musa'dan sonra kral olan Yeşu'ya işaret ettiğini iddia ederler.

İncillere gelince; Hz. Muhammed adının İncil'de geçtiği meselesi, bazı İncillerde geçen Yunanca Paraklitos (Parakletos) ve Periclytos adlarıyla ilişkilendirilmesine dayandırılır. Yuhanna İncil'i 14. Bab 16-17'de, 15. Bab 26-27'de ve 1. Bab 7-8, 13'te, Hz. İsa, kendisinden sonra bir Paraklitos'un geleceğini haber vermektedir. Barnaba İncil'inde İsa'dan sonra gelecek kişi ise Periclytos adıyla anılmaktadır. İslam kaynaklarında bu adlar, aralarında ayırım yapılmaksızın "Fâraklîtî" şeklinde geçer. Hıristiyan bilginler Paraklitos sözcüğüne "yardımcı", "tesellici" ve "öğütçü" anlamlarını vererek bunların Kutsal Ruh'un nitelikleri olduğunu söyler. Hz. İsa'dan sonra gelecek kişinin, Tanrı da kabul ettikleri Kutsal

---

74 Paran veya Faran Mekke'nin en eski adıdır. Paran Dağı veya Çölü denilen yerin Mekke ve bölgesi olduğunu, Yaratılış Kitabı 21. Bab 20-21'de Hz. İbrahim'in Hacer'i ve oğlu İsmail'i bıraktığı ve yaşadıkları yerin adı olarak Paran'dan bahsedilmesinden de anlıyoruz.

Ruh olduğunu iddia ederler. Diğer bazı İncillerde geçen Yunanca sözcük *periclytos* ise "övülmüş", "övgüye layık" anlamına gelip Müslüman bilginlere göre bu ad, tam İslam Yalvacı'nın "Muhammed" ve "Ahmed" adlarının karşılığıdır. Söz konusu bu iki kelime aslında Yunanca asıllı değildir. Bunlar İbranice ve Aramca "Himda" ve "Hemida" kelimelerinin muhtemelen Yunancaya bozulmuş şekillerde çevirisidir. Hatta Müslüman bilginler, Yuhanna İncil'indeki "Paraklitos" sözcüğünün aslının da, Periclytos sözcüğü olabileceğini söylerler. Ya bilerek ya da kelimelerin morfolojik benzerliğinden dolayı birbirleriyle karıştırılarak, sonradan periclytos'un yerini paraklitos'un almış olabileceğini iddia ederler. Konuyla ilgili önemli bir husus, Maurice Bucaille gibi bazı son dönem Hıristiyan bilginlerinin, Yuhanna İncil'indeki Paraklitos veya Periclytos adının Kutsal Ruh olamayacağını, İsa'dan sonraki bir yalvaç olması gerektiğini söyleyerek Hıristiyanları eleştirmeleridir.[75] Gerçekten de Paraklitos'u veya Periclytos'u Kutsal Ruh kabul etmek, Hıristiyan dogması Üçleme ile bağdaştırılamaz.[76] Burada son olarak Ahmed Midhat Efendi'nin Hz. Muhammed'in adının kutsal kitaplarda anılmasıyla ilgili önemli bir kitap yazmış olduğunu da hatırlatalım.[77]

10. Son ve Evrensel Yalvaç Olması

Kuran, Hz Muhammed'in tüm insanlığa gönderilen evrensel bir yalvaç olduğuna vurgu yapmıştır: "Biz seni şüphesiz bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik, fakat insanların çoğu bilmezler."[78] Aynı şekilde Kuran onun son yalvaç olduğunu da anlatır. Yalvaçlığın Hz. Muhammed ile sona erdiğini ve

---

75 Bucaille (M.): *Tevrat, İnciller, Kuranıkerim ve Bilim*, s.127

76 Tanah ve İncillerde Hz. Muhammed'in adıyla ve nitelikleriyle anılmış olması konusunda fazla bilgi için *bkz*: Rahmetullah Efendi: *İzharu'l-Hak*, çev. Ölm. Fehmi Efendi ve Nüzhet Efendi, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1972; Abdulahad Davud: *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed S.A.V.*, çev. Nusret Çam, İzmir, Nil Yayınları, 1998.

77 Ahmet Mithat Efendi: *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, Dersaadet, İstanbul 1317.

78 Sebe', 28; ayrıca *bkz.* Nisâ, 79.

onun son yalvaç (Hâtemü'l-Enbiy'a') olduğunu açıkça belirten tek bir ayet vardır: "Muhammed, sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir. Fakat Allah'ın Resulü ve yalvaçların sonuncusudur."[79] Ancak başka birçok ayette de dolaylı bir biçimde onun son yalvaç, yani son nebi ve son resul olduğu anlatılmıştır. Örneğin, "Bugün size dininizi tamam ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı uygun gördüm"[80] mealindeki ayette İslam'ın son din olarak anlatılması, Hz. Muhammed'in de son yalvaç olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hz. Muhammed de bazı hadislerinde kendisinin son yalvaç olduğunu anlatmıştır. Örneğin o şu hadisinde bunu açıkça belirtmiştir: "Ben (bir tuğlası eksik kalmış mükemmel bir binanın eksikliğini tamamlayan) tuğlası mesabesindeyim. Ben yalvaçların sonuncusuyum."[81] İşte bunun için Müslümanlar da Hz. Muhammed'in son yalvaç olduğuna, ondan sonra Tanrı'nın yeni bir yalvaç ve yeni bir din göndermeyeceğine inanırlar.

B. İslam'ın Yazılı Kaynakları

İslam dininin iki temel yazılı kaynağı vardır. Birincisi, Tanrı kelamı olan Kuran'dır ve ikincisi, Hz. Muhammed'in sünnetidir. Sünnetin yazılı kısmına ve şekline hadis denir.

1. Kuran

İslam dininin, inanç ilkeleri ve ibadetler, temel ahlak ve hukuk yasaları bakımından tek ve esas kaynağı Kuran'dır. Bu bakımdan da İslam dini diğer dinlerden farklı olarak kelami değil, kitabidir.

a) Kuran ve Mushaf Sözcükleri

Kuran sözcüğü, okumak ve davet etmek anlamlarına Arapça üçlü fiil kökü K-R-A kökünden türemiş bir isimdir. Kuran'a,

79 Ahzâb, 40.
80 Maide, 3.
81 Müslim: Fezâil, 22.

"Kuran" adı Allah tarafından verilmiştir.[82] Kuran'da Kuran için başka adlar da kullanılmıştır. Bunlardan bazıları "el-Furkan", "el-Kitâb", "ez-Zikr"dir.

Sözlük itibarıyla "sayfalanmış", "sayfa" anlamlarında olan "Mushaf" sözcüğü, kavram olarak kâğıt üzerine yazılmış ve iki kapak arasına konulmuş veya ciltlenmiş Kuran'ın tamamı için kullanılan bir addır. Kuran ve Mushaf adları çoğu zaman bir diğeri yerine kullanılsa da Kuran adı daha kapsayıcıdır. Örneğin Kuran'da tek bir sureye, tek bir ayete veya tek bir sözcüğe Kuran denilebilir; ancak Mushaf denilmez.

Kuran'da anlatıldığı ve Müslümanların inandığı şekilde Kuran, Allah'ın Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e gönderdiği sözlü ve önermesel ilahi vahiydir. Başka bir ifadeyle Kuran, Tanrı kelamıdır. Bu nedenle İslam dininin tek tanrısal kaynağıdır.

b) Kuran'ın Vahyi ve İndirilişi

Kuran, Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed 40 yaşında iken, 610 yılının Ramazan ayının Kadir gecesi Mekke'de, yani Mekke yakınındaki Nur Dağı'ndaki Hira Mağarası'nda vahyedilmeye başlanmış ve 22 sene 2 ay ve 22 günde tamamlanmıştır. İlk vahyedilen ayetler, "Oku!" diye başlayan Alak suresinin ilk beş ayeti ve en son vahyedilen ayet, Hz. Muhammed'in Veda Haccı arifesinde Arafat'ta nâzil olan Mâide suresinin üçüncü ayetidir. Dolayısıyla Kuran'ın inişi Mekke'de başlamış, Medine'de devam etmiş ve Mekke'de tamamlanmıştır.

Kuran'da da belirtildiği üzere Allah, hiçbir insanla doğrudan yüz yüze konuşmaz; sadece vahiy yoluyla konuşur.[83] Vahiy, tanrısal konuşmanın veya kelamın, insansal dile özel bir melekle aktarımıdır. Bu aktarımı yapan melek, Kuran'da Cebrail (Cibril), er-Rûhu'l-Emîn ve er-Rûhu'l-Kudüs diye adlandırılmıştır. Vahiyde aracılık yaptığı için Vahiy Meleği de denir.[84]

---

82 Ali İmran, 19, 85.

83 Şûrâ, 51.

84 Bakara, 97; Nahl, 102; Şu'ara, 193-194.

c) Kuran'ın Kitap Olarak Yazılması ve Vahiy Kâtipleri

Hz. Muhammed, vahiy geldikçe "Vahiy Kâtipleri" denilen kimselere vahyi yazdırtıyordu. Vahiy kâtipleri, o gün Mekke'deki okuma yazma bilen, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Zübeyr, Amr b. Füheyre, Amr b. As, Abdullah b. Erkam, Sabit b. Kays, Hanzele b. Rebi', Mugire b. Şube, Abdullah b. Revala, Hâlid b. Velid, Halid b. Said, Alâ b. Hadramî, Huzeyfe b. Yeman, Muaviye b. Ebû Süfyan ve Zeyd b. Sabit'ten oluşuyordu.

Hz. Muhammed, her gelen vahyi bu vahiy kâtiplerine okuyarak yazdırıyordu. Onlar vahyi hem ezberliyorlardı, hem de ince ceylan derileri üzerine yazıyorlardı. İnen vahyi, yani Kuran ayetlerini, vahiy kâtiplerinin dışında bazı Müslümanlar da ezberliyorlardı. Dolayısıyla Kuran'ın kitap şeklinde yazılması Hz. Muhammed'in kendi zamanında olmuştur.

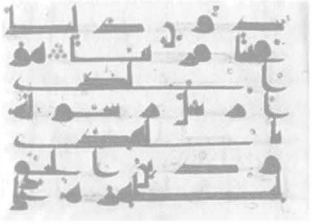

8. yüzyılda Kufi yazıyla yazılmış bir Kuran sayfası.

d) Kuran'ın Mushaf Olarak Derlenmesi ve Tertibi

Hz. Muhammed'in vefatından sonra, Kuran'ı yazan ve ezberleyen ilk nesil Müslümanların bazılarının özellikle 633 yılında yapılan Yemâme Savaşı esnasında şehit olmaları üzerine Hz. Ömer, ilk halife Hz. Ebû Bekr'e deriler üzerine yazılmış olan Kuran ayetlerinin bir araya getirilip iki kapak arasında kâğıda geçirilmesi ve derlenmesi teklifini götürmüştür. Hz. Ömer'in bu teklifini önce tereddütle karşılayan Hz. Ebû Bekr, sonra teklifi yerinde bulmuştur. Bunun üzerine, vahiy kâtibi Zeyd b. Sabit başkanlığında vahiy kâtiplerinden bir kurul teşkil edilerek Kuran ayetleri bir araya getirilip derlendi. Derlenen ayetler, bugün elimizdeki Kuran'da olduğu şekliyle sureler ve ayetler halinde sıralanarak kâğıt üzerine bir kitap halinde yazıldı. Kitap iki ka-

pak arasına konuldu; buna da "Mushaf" denildi. Bu Mushaf, Hz. Ebû Bekr'e teslim edildi.

e) Kuran'ın Çoğaltılması

Hz. Ebû Bekr'in vefatı üzerine Mushaf, Hz. Ömer'e teslim edildi. Onun vefatından sonra da halife seçilen Hz. Osman'a teslim edildi. Hz. Osman, genişleyen İslam coğrafyasının ihtiyacını karşılamak için Mushaf'ın çoğaltılması ihtiyacını duydu. Bunun üzerine, yine Zeyd b. Sabit başkanlığında yeni bir heyet kurarak, Mushaf'ın çoğaltılmasını ve ayetlerin nüzul sırasına göre değil de, aralarındaki anlam ilişkilerine göre tertip edilmesini istedi. Buna göre yeniden tertip edilen Mushaf, en az dört veya beş adet olarak çoğaltıldı. Hz. Ömer'e intikal etmiş olan ilk Mushaf, tekrar kızı Hafsa'ya geri verilmiş ve çoğaltılan yeni Mushaflar da büyük merkezlere gönderilmiştir.

f) Kuran'a Noktalama İşaretlerinin Konulması

Hz. Osman zamanında çoğaltılan Mushaflarda noktalama ve hareke işaretleri yoktu. Ancak, hem Arapların, hem de özellikle Arap olmayan Müslümanların Kuran okumalarındaki telaffuz yanlışlıklarını gidermek, ayetlerin okunmasını kolaylaştırmak için ayetlere noktalama ve hareke işaretlerinin konulması ihtiyacı hâsıl oldu. Bunun üzerine Emevi hükümdarı Abdülmelik (ölm. 65/684), Ebû'l-Esved el-Düelî'yi (ölm. 69/688) bu iş için görevlendirdi. Bu bilgin, ayetlerin birbirlerinden ayrılması gereken yerlere nokta işareti koydu. Daha sonra Irak emiri Haccâc zamanında da, Yahyâ b. Ya'mer (ölm. 65/684) ve Nasr b. Âsım el-Leysî (ölm. 89/707) bugün Kuran'da var olan bütün noktalama ve hareke işaretlerini koydular.

g) Kuran'ın Yapısal Özellikleri

Kuran'ın yapısal özellikleri deyince birçok şeyden bahsedilebilir. Bunlardan birisi Kuran'ın kitap veya mushaf formatındaki yapısal özellikleri, ikincisi üslup ve anlatım tarzıyla ilgili yapısal özellikleri, üçüncüsü anlam bakımından yapısal özellikleridir. Çok kısa olarak bunlardan bahsedelim.

Kitap Formatı Olarak Özellikleri:

Kuran'ın, özel bir kitap olarak her biri özel adla anılan kendine has yapısal özellikleri vardır. Bunlar Kuran'ı şekil bakımında oluşturan harf, ayet, sure ve cüz'dür.

Harf: Kuran'ın her bir ayetini, yani cümlesini oluşturan harflerdir. Bilindiği gibi harflerin tek başına özel bir anlamı yoktur. Kuran'da bulunuş şekline göre harfler ikiye ayrılır Birincisi, Sözcük Harflerdir. Bunlar tek başına bulunmazlar; sözcüğü veya kelimeyi oluşturdukları için sözcük olarak bulunurlar. İkincisi, Kesik Harflerdir (Hurûf-ı Mukatta'a). İkinci tür harfler hakkında kısa açıklama yapmamızda fayda vardır.

Kuran'ın yirmi dokuz suresinin ilk ayetleri, kesik harfler veya ayrık harfler anlamına Hurûf-ı Mukatta'a ile başlar. Bu harfler için Hurûf-ı Tehecci, Evâil-ü's-Suver, Fevâtihü's-Suver gibi başka adlar da verilmiştir. Hurûf-ı Mukatta'a, Arap alfabesinin adlarıyla telaffuz edilen (Elif, Hâ, Mîm, Nûn gibi) on dört harfinden oluşur. Hurûf-ı Mukatta'a'nın en azı, bir harften; en fazlası ise beş bitişik harften oluşur. Bir harften oluşan Hurûf-ı Mukatta'a üç tanedir; iki harften oluşan dört tanedir; üç harften oluşan üç tanedir; dört harften oluşan iki tanedir; beş harften oluşan iki tanedir. Dolayısıyla Hurûf-ı Mukatta'a harf sayısına göre beş ayrı ünite teşkil eder. Bu ünitelerden bazıları tek harftir veya farklı tek harflerden oluşur; birden çok farklı surenin başında birinci ayet olarak tekrar ederler. Bazıları da farklı harflerden oluşur ve sadece bir surenin başında birinci ayet olarak bulunur.

Müslüman bilginler, Hurûf-ı Mukatta'a konusunda çok farklı görüşler ortaya atmışlardır. Ancak bunları iki ana sınıfta toplayabiliriz. Birincisi, Hurûf-ı Mukatt ayetlerde a'a'yı ayet saymayan, dolayısıyla özel anlamları olmayan, sadece dikkat çekici işaretler olduğunu kabul eden görüştür. İkincisi, bunları ayet sayan ve her bir harfi bir sözcüğün kısaltması kabul eden, dolayısıyla da her bir ünitenin bir anlamı olduğunu öne süren görüştür. Bu ikinci görüşte olanlar ise hangi harfin hangi sözcüğün kısaltması olduğu konusunda da farklı görüşler ortaya atmışlardır. İbn Arabî gibi bazı Sufiler, örneğin elif harfinin Allah'a; Mim harfinin Hz.

Muhammed'e işaret ettiği iddiasında bulunmuşlardır. Ancak, 28 surenin başında bulunan bu harflerden sonraki ikinci ayetlerde, Kuran'dan veya kitaptan söz edildiğini göz önüne alırsak, onların Kuran'a ve vahiy olayına işaret ettiklerini söyleyebiliriz.

Ayet: Kuran'daki bir harften veya kelimeden oluşan kısa ve uzun cümlelerin her birisine ayet adı verilir. Yani ayet cümle demektir. Ayet, sözlük anlamı itibarıyla, alamet, işaret, delil, mucize demektir.

Sure: Anlamı itibarıyla yüksek rütbe, şeref, binanın üst kısmı gibi anlamları olan Arapça bir sözcüktür. Deyim olarak sure, Kuran'ın bölümlerinden her birinin genel adıdır. Sure, sayıca az veya çok, kısa veya uzun ayetlerden oluşur; dolayısıyla ayetler topluluğu demektir. Her surenin genel olarak özel tek bir adı vardır. Fatiha suresi ve Bakara suresi buna örnektir. Fakat bazı surelerin farklı birden fazla adı da vardır. Birden fazla adı olan surelere örnek olarak Tevbe suresi (diğer adı Berâe'dir) ve Kalem suresi (diğer adı Nûn'dur) verilebilir.

Sureler adlarını, surelerin içerisinde geçen anlamı olan önemli bir olay, kişi, nesne, kavramdan veya surelerin ilk ayeti olan Hurûf-ı Mukatta'a'dan almışlardır ki bunların sayısı üç tanedir: Sâd suresi, Kâf suresi ve Tâhâ suresi. İkinci surenin adı Bakara'dır; Bakara, "inek" demektir; çünkü bu surede Tanrı Yahudilere kurban kesmelerini emredince, Yahudilerin adeta Tanrı ile kurbanın türü, erkekliği-dişiliği ve rengi gibi konularda yaptıkları pazarlık anlatılır. Zilzâl suresi, örneğin; "Zelzele" suresi demektir, çünkü surede zelzelenin niçin ve nasıl oluştuğundan bahsedilir. Başka bir örnek de Cuma suresi olsun; sureye bu adın verilmesi, Cuma namazının farz kılınmasının bu sure içinde anlatılmasındandır.

Sure adları vahiyle Tanrı tarafından belirlenmiş değildir. Surelerin adlarının bazılarını bizzat Hz. Muhammed tespit etmiştir. Bazıları da, onun örnekliği üzerinden Kuran'ın yazımı ve çoğaltılması aşamasında vahiy kâtipleri ve sahabe tarafından tespit edilmiştir.

Numaralama, Cüz, Hizb ve Aşr: Kuran'da sureler sıralanışlarına göre numaralandırılmıştır. Aynı şekilde her sure içerisindeki ayetler de dizilişlerine göre, özellikle anlaşılmalarını kolaylaştırmak bakımından numaralandırılmıştır. Kuran'ın hafızlar tarafından ezberlenmesini ve hatim edilmesini kolaylaştırmak için de, Kuran cüzlere, hizblere ve aşrlara ayrılmıştır. Kuran 606 sayfadan oluşur. Her 20 sayfaya bir cüz denir; Kuran'da 30 cüz vardır. Her cüz 5 sayfaya bölünmüştür; cüzün her 5 sayfasına hizb denir. Dolayısıyla bir cüzde 4 hizb vardır ve Kuran'da toplam 120 hizb vardır. Her hizb on parçaya bölünmüştür; her parçaya aşr (aşır) denir. Kuran'da yaklaşık 1500 aşr vardır. Ayrıca arka arkaya gelen herhangi bir 10 ayetlik üniteye de aşr denir.

Kuran 114 sure, 30 cüz, 6236 ayet, 77934 kelime ve 326048 harften oluşur.[85] Belirtiğimiz gibi, sure sayısı 114'tür ancak bazı bilginler konu ve içerik açısından birbirlerine benzedikleri için birbirleri arkasına gelen Enfal ve Tevbe surelerinin tek bir sure mi yoksa iki sure mi sayılması konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. İkisini tek bir sure sayanlara göre Kuran'ın sure sayısı 113'tür. En uzun sure 286 ayetle 2. Sure olan Bakara suresidir; en kısa sureler, her biri 3 ayet içeren 103. sure olan Asr, 108. sure olan Kevser ve 110. sure olan Nasr sureleridir.

Kuran'da 1. sure Fatiha'dan başlayarak, 114. sure Nâs'a kadarki surelerin sıralanışı, nüzul (iniş) sırasına göre değildir. Bu sıralama Hz. Muhammed'in vahiy tamamlandıktan sonra, Kuran'ı baştan sona birkaç defa okumasına dayandırılır; dolayısıyla tevfikidir. Ancak bugün nüzul sırasına göre tertiplenmiş bazı Kuran nüshaları da elimizde mevcuttur. Surelerin ve ayetlerin aralarındaki ilişkiye ve ilgiye göre sıralanması esas alınarak tertip edilen Kuran'ın bir başka özelliği de insan hayatının biyolojik

---

85 Verilen bu kelime ve harf sayılarında bazen küçük farklılıklar vardır. Örneğin Zamahşeri'ye göre ayetlerin sayısı 6666 iken, Mekkelilere göre kelime sayısı 77.437 veya 77.439'dur. Bu, Arapça dilbilgisi bakımından nelerin kelime ve nelerin harf olduğu konusundaki düşünce farklılığından; sure başındaki kesik harflerin ve aynı şekilde surelerin başındaki Besmelelerin ayet sayılıp sayılmaması meselesinden kaynaklanmaktadır.

özelliğine uygun düşmesidir. İnsan doğar, gelişir, büyür, sonra da ölür. Kuran'ın tertibine baktığımızda, Kuran'a önsöz niteliğindeki ilk sure Fatiha, doğuşu temsil eder; onu takip eden uzun sureler gelişmeyi ve büyümeyi; kıyamet ve ahretten bahseden son kısa sureler ise ölümü temsil eder.

Surelerin ve Ayetlerin İniş Yerine Göre Adlandırılması: Din bilginleri, ayetleri ve sureleri iniş yerlerine göre "Mekki" ve "Medeni" olarak iki sınıfa ayırmışlardır. Mekke'de inenlere Mekki, Medine'de inenlere Medeni denir. Bazı sureler bütünü itibarıyla Mekki olduğu gibi, bazıları Medenidir. Bazı surelerin ayetlerinin çoğu veya azı Mekki olduğu gibi bazılarının çoğu ayeti veya azı Medenidir.

Surelerin Ayet Sayısına Göre Adlandırılması: Sureler ayrıca, içerdikleri ayet sayısına göre adlandırılırlar. Fatiha'dan sonra gelen ve ayet sayısı yüzden fazla yedi uzun sureye, "es-Seb'u't-Tivâl" denir. Ayet sayısı yüzden fazla olan diğer uzun surelere "el-Mi'ün" denir. Ayet sayısı yüzden az olanlara, "el-Mesûmi", ayet sayısı on ve daha az olan surelere de "el-Mufassul" denir.

Besmele: 9. sure olan Tevbe suresi hariç, Kuran'ın diğer 113 suresinin başında Besmele vardır. 27. sure olan Neml suresinin 30. ayeti Besmele'dir. Yani bu surede Besmele'nin bir ayet olduğu açıktır. Surelerin başında yer alan Besmele'nin surelerin birer ayeti olup olmadığı konusunda bilginler arasında tartışma çıkmıştır. Konuyla ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Hanefilere ve Hanbelilere göre, sure başlarındaki Besmele, kendisi bir ayet olmakla birlikte başında bulunduğu surelerin bir ayeti değildir; sadece sureleri birbirlerinden ayırmaya yarar. Şafiilere göre ise, Besmele başında bulunduğu her surenin bir ayetidir.

Üslup Özellikleri: Kuran ifade tarzı ve cümle yapısı bakımından ne tam nesir ne de tam şiirdir; her ikisidir. Teşbihten, kinaye ve mecaza her türlü edebi sanat vardır. Kuran mucizedir; yani mucizevi ve eşsiz bir dil yapısına sahiptir. Cümleler hem anlam, hem de lafız bakımından uyumludur ve denktir. Yuvarlak ola-

rak 6666 cümlesi olan böyle bir kitap, bundan dolayı 5 veya 6 yaşındaki bir çocuk tarafından 6 ay veya en geç bir yıl içinde ezberlenebiliyor. Çok küçük hacimli kitapları saymaz isek, Kuran dünyada bugüne kadar ezberlenebilen tek kitaptır. Kuran aynı zamanda taklit edilemeyen tek kitaptır ve bu konuda meydan okumaktadır: "Eğer kulumuza indirdiğimizden kuşku duyuyorsanız, siz de onun benzeri bir sure getirin; eğer samimi iseniz, Allah'tan başka bütün yardımcılarınızı da çağırın... Bunu hiçbir zaman yapamayacaksınız..."[86] Çünkü Kuran'ın nüzulü esnasında ortaya çıkan yalancı yalvaçlar ve önde gelen edip müşrik Araplar kendilerinin daha güzel cümleler kurabileceklerini ve Kuran'dan daha iyi bir kitap yazabileceklerini iddia etmişlerdi. Mesela bunlardan biri, Kureyş'in meşhur şairlerinden Velîd B. Muğire idi. Zaman zaman Hz. Muhammed'in yanına uğrayarak, onu yalvaçlıktan caydırmaya çalışırdı. Hz. Muhammed o günlerde inen ayetleri kendisine okuyunca müşrik Kureyşlilere "Yemin ederim ki, Muhammed'e indirilen sözler bizim bildiğimiz sözler kabilinden değildir" demiştir. Bu konuda farklı kişiler birçok denemelerde bulunmuşlardı; fakat beceremediklerini itiraf etmişlerdi. Hatta Kuran'ın bu meydan okumasına karşı meydan okumalar tarih boyunca günümüze kadar devam etmiştir; Arap Hıristiyanlardan ve Yahudilerden bazı edebiyatçılar denemelerinde başarısız olmuşlardır.

Anlamsal Özellikleri: Kuran'ın sadece üslup ve dil yönünden değil, anlam yönünden de eşsizdir; hatta anlam yönünden eşsizliği ve mucizevi olması daha öndedir ve önemlidir. Kuran aynı meydan okumayı anlam konusunda yaparak, içerisinde her alanda sadece doğruların olduğunu belirterek insanların çelişkiler ve şüpheli bilgiler bulamayacaklarını söyler.[87] Kuran, ayetleri muhkem ve müteşâbih olanlar diye anlamları ve içerikleri bakımından iki kısma ayırır.[88] Muhkem, din konusunda, yani inanç

86 Bakara, 23-24. Ayrıca *bkz.* Tûr, 33-34.

87 Nisâ, 82.

88 Ali İmran, 7.

ve ibadet konusunda hüküm bildiren ayetler olup, yine Kuran'a göre, bunlar Kuran'ın esasını teşkil ederler. Sayıca az olup çok kolay anlaşılabilenlerdir. Müteşâbih ayetler ise tabiatı ve tabiat olaylarını, ahiret hayatını ve tarihi kıssaları konu alan ayetlerdir ve ayetlerin çoğunluğunu teşkil ederler. Kuran bunları ancak derin bilim sahiplerinin yorum yoluyla (te'vîl) anlayabileceklerine vurgu yapar. Geçmişte Müslümanlar, bilim gelişmediği için bu tür ayetlerin hep manevi yorumlarını yapagelmişlerdir; bilim geliştikçe bu tür ayetlerin gerçek bilimsel anlamları anlaşılmıştır ve anlaşılacaktır. Bizce bu tür ayetlerin yorumcusu geleneksel anlamda tefsirciler değil, bilimdir. Kuran'da bilindiği gibi bir kısım ayetlerde, tatlı ve tuzlu, sıcak ve soğuk suların birbirlerine karışmadığı bir olaydan bahsedilir. Eski tefsirciler bunu, iman ile küfrün karışmadığı şeklinde yorumlamışlardır. Engin denizlerde Kuran'ın anlattığı şekilde olayların olduğu ancak çağımızda okyanus bilimcileri tarafından keşfedilmiştir. Kuran'ın verdiği bilgiler bugüne kadar bilim tarafından yanlışlanmamıştır. Kısaca, Kuran anlamca da mucizevidir. İşte bunun için, ünlü filozof ve bilim adamı İbn Rüşd, "Hz. Muhammed'in tek bir mucizesi vardır; o da kendisine indirilen Kuran'dır" demiştir.

Dizimsel Özellikleri: Bilindiği ve daha önce de işaret edildiği gibi, elimizdeki Kuran'da surelerin ve ayetlerin dizilişi, vahiy veya nüzul sırasına göre değildir. Nüzul sırasına göre tertip edilmiş Kuranlar da vardır. Kuran'ın bugünkü şekildeki dizimi de Hz. Muhammed'e dayanır ve bu da ilginçtir. Şöyle ki, insan biyolojisine benzeyen bir tertiptir. Embriyo savaşı, ilk sure Fatiha suresidir. Din denilen muhkem ayetler ve dua vardır. Bunları okuyan ve anlayan İslam'ın özünü anlamış olur. İslam'ın oluşumunu ve çocukluğunu anlatır. Sonra gelen uzun ayetler genelde Mekke'de inen ve yoğunlukla iman ve ibadet gibi muhkem ayetleri içerirler. Bunlar İslam'ın gençliğini anlatır. Daha sonra Medine döneminde inenler, sosyal ve siyasi konuların ağırlık kazandığı surelerdir ve büyümeyi anlatırlar. Bunlardan sonra gelen biraz daha kısa sureler genelde müteşâbih ayetleri içerirler ve daha çok olgunluk yaşını temsil ederler; akletme ve düşünme talep ederler.

Sondaki en kısa ayetler, yaşlılığı temsil ederler; çünkü daha çok ahiret, kıyamet, ölüm ve dua temaları içerirler. Kısaca Kuran'da surelerin ve ayetlerin dizimi, insan hayatının biyolojik safhalarına benzer bir şekilde yapılmıştır.

Kuran'ın Okunma Tarzları: Arapçanın Kureyş lehçesine göre inen Kuran ayetleri, "kırâat" denilen değişik okuma usullerine ve tarzlarına göre okunur. Kırâat, Arapça okumak anlamına gelen üçlü fiil kökü K-R-E sözcüğünün masdarı "kırâe"nin çoğuludur. Farklı okuma tarzları iki sınıfa ayrılır. Bunlardan birincisi, "Kırâat-ı Seb'a"dır; yani "Yedili Okuma Biçimi"; diğeri ise "Kırâat-ı Aşere", yani "Onlu Okuma Biçimi"dir.

Kuran'ın bu "yedili" ve "onlu" olarak farklı şekillerde okunmasının ortaya çıkışı, Hz. Ebu Bekr zamanında "Mushaf" olarak yazılan Kuran'da noktalama işaretlerinin olmamasındandır. Her okuma tarzının bir imamı ve iki ravisi vardır. Okuma şekilleri imamların adlarıyla anılır. Burada bu konunun teferruatına girmeye gerek yoktur. Kuran'ın örnek olarak, Türkiye'deki okuma şeklinin, Âsım kırâatine ve Hafs rivayetine göre; Kuzey Afrika ülkelerinde Nâfi kırâatine ve Verş rivayetine göre okunduğunu belirtmekle yetinelim.

Kuran'ın Konu İçeriği: Kuran'da verilen bilgiler açısından, Kuran ayetlerini genel olarak dört temel sınıfa ayırmak mümkündür:

1) İman, İbadet ve Dua Ayetleri: Bunlar Kuran'ın dörtte birini oluşturur. Bu ayetler genelde Tanrı-insan ilişkilerini anlatırlar.

2) Ahlak ve Hukuk Ayetleri: Kuran'ın dörtte biri, en geniş anlamıyla ahlaki ve hukuksal konulara ayrılmıştır. İnsan-insan, insan-toplum, insan-devlet ilişkileri konu edilir.

3) Tarih Ayetleri: Kuran'ın dörtte biri, Kuran'ın kendi tabiriyle kıssalara (kasâs) ayrılmıştır. Kıssalar, Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya önceki yalvaçların gönderildikleri toplumlar ile olan ilişkilerinin anlatımlarıdır.

4) Evren Ayetleri: Kuran ayetlerinin dörtte biri de, Evren ve doğanın yaratılışı, doğal varlıkların ve olayların anlatımına ayrılmıştır.

Dolayısıyla Kuran, ne sadece bizim anladığımız dar anlamıyla inanç ve ibadet bütünlüğünü konu alan bir din kitabı ne de tarih veya bilim kitabıdır. Kuran aynı zamanda hepsidir; ancak anlattığı tarih, bir tarihçinin yazdığı bir tarih kitabı gibi veya bir bilimcinin yazdığı bir bilim kitabı gibi değildir.

Farklı Kuranlar ve Kuran'da Tahrif Meselesi: Burada Kuran ile ilgili son bir konuyu ele alalım. Bu da, bugün elimizdeki Kuran'dan farklı Kuranların olup olmadığı meselesidir. Bu mesele, Gulat-ı Şia'dan (Aşırı Şiiler) bazı kimseler ile Tabarsî (ölm. 1153) ve el-Nûrî gibi birkaç Şii bilginin bugünkü Kuran'dan Hz. Ali ile ilgili olan bazı ayetlerin çıkarılmış veya bozulmuş olduğunu öne sürerek, Hz. Ali'de "Ali Mushafı" ve Hz. Fatıma'da "Fatıma Mushafı" adını verdikleri farklı Kuranların olduğunu iddia etmeleriyle ortaya çıkmıştır.[89] Ancak Şii bilginlerinin kendileri, bu tür iddianın esas nedenini, geçmişte ve günümüzde bazı aşırı Şiilerin, Hz. Muhammed'den sonra imamlığın veya hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğu ve bu hakkın Kuran'da anlatılmış olduğu şeklindeki bilinen inançlarını temellendirmeye yönelik olduğunu ve bu iddianın Şiilik açısından hiçbir gerçekliği ve doğruluğu olmadığını açıklaya gelmişlerdir.[90] Zaten bugüne kadar onların sözünü ettikleri ne Ali Mushaf'ının ne de Fatıma Mushaf'ının varlığına rastlanmıştır.

Daha önce de işaret edildiği gibi, Hz. Ali vahiy kâtipleri arasındaydı; kendisinin kendisi için özel olarak Kuran veya Mushaf yazdığına dair kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Kuran'ın Hz. Ali nüshası olarak anılan, ikisi Türkiye'de,[91] dördü Mısır'da[92] ve biri Yemen'de[93] olmak üzere toplam yedi Kuran vardır. İncelenmiş

---

89 Bu gibi iddialar için *bkz.* Tabarsî: *el-İhticâc;* el-Nûrî: *Faslulu'l-Hitâb fi Tahrîfi'l-Kitâb.*

90 Musa el-Musavî: *Şia ve Şiîlik Mücadelesi*, çev. K. Hoca, İstanbul, 1995, s. 148-154.

91 Türk İslam Eserleri Müzesi, No. 458; Topkapı Sarayı (Emanetler) Müzesi, No. 29.

92 Kahire, el-Meşhedü'l-Hüseynî

93 San'â Müzesi.

ve hatta biri de yayınlanmış olan bu Kuranların elimizdeki Kuran ile hiçbir farkları yoktur.[94] Tarihen sabit olan şey, geçmişte olduğu gibi bugün de Sünnilerin ve Şiilerin aynı ve tek bir Kuranları olduğu hususudur. Diğer taraftan, kaynaklarda Hz. Ali ve İbn Mes'ûd gibi bazı vahiy kâtiplerinin, ayetlerin iniş sırasına göre tertip edilmiş Mushafları olduğu bilgisi yer alır. Hz. Ali'ninki gibi bunlardan bazılar kaybolmuştur, İbn Mes'ûd'unki gibileri de günümüze kadar ulaşmıştır. Bu ulaşan Kuranlar ile bugünkü Kuran arasında, ayetlerin ve surelerin tertip sırası dışında içerik bakımından hiçbir fark yoktur.

Bazı aşırı Şiilerin yanı sıra İmmaiye mezhebinden İbn Furat el-Kûfî (ölm. 922), el-Kummî (ölm. 941) ve Hanefilikten Şiiliğe geçen el-Ayyâşî es- Semerkandî (ölm. 932) gibi bazı kimseler, Kuran'daki bazı ayetler indiğinde onlarda Hz. Ali'nin adı ve Ehl-i Beyt anlamında "Muhammed'in Ailesi" (Âl-i Muhammed) sözcüğünün bulunduğunu, daha sonra bunların ayetlerden kaldırıldığını iddia ederek Kuran'da tahrif yapıldığını söylemişlerdir. Örneğin el-Ayyâşî'ye göre Bakara suresinin 59. ayetinin başındaki "Zulmedenler sözlerini değiştirdiler..." cümlesindeki "söz" yerine, ayet ilk indiğinde "Âl-i Muhammed" sözcüğü varmış, sonra bunu kaldırmışlar.[95] Böylece Kuran'ı bozmuşlar. Mezhep taassubundan kaynaklanan bu tür iddiaların birçok açıdan gerçekliği yoktur.

Birincisi, Kuran yazılıp çoğaltıldığı zaman Hz. Ali sağdı ve kendisi de vahiy kâtiplerindendi. Eğer iddia edildiği şekliyle tahrif olmuş olsaydı buna herkesten önce o itiraz ederdi. Bugüne kadar konuyla ilgili Hz. Ali'den gelen bir itirazdan kaynaklarda

---

94 Alman oryantalistler San'a nüshasını keşfedince, Hz. Ali'ye ait olduğunu söyledikleri bu Kuran'ın mevcut Kuran'dan farklı olduğunu iddia etmişler ve yayınlayacaklarını söylemişlerdi. Bugüne kadar yayınlamadılar. Söz konusu San'a nüshası üzerine çalışan T. Altıkulaç, bu nüshasın Hz. Ali'ye değil eski bir Yemen valisi ile çocuklarına ait olduğunu tespit etmiştir; elimizdeki Kuran ile hiçbir farkı olmayan nüshayı da yayınlamıştır. T. Altıkulaç: *Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf, San'â Nüshası*, İstanbul, 2011.

95 El-Ayyâşî: *Tefsîr*, Beyrut, 1991, I, s. 63.

söz edilmemiştir. İkincisi, Hz. Ali'nin adının geçtiğini iddia ettikleri ayetlerin önündeki ve sonundaki ayetler ve ayetlerin iniş nedenleri dikkate alındığında, ayetlerin onunla ilgisi olmadığı anlaşılır; çünkü tahrif edildiği söylenen o tür ayetlerde ya Yahudiler, ya müşrikler, ya da münafıklardan söz edilmektedir. Nitekim el-Âyyâşî'nin tahrif edildiğini iddia ettiği söz konusu ayette İsrailoğullarından ve Hz. Musa'dan bahsedilmektedir. Üçüncüsü, eğer o Şii bilginler tahrif edildiğini iddia ettikleri ayetleri biliyorlarsa, onların tahrif edilmediği şekillerini de biliyor olmalıdırlar; ancak onların anladıkları anlamda tahrif edilmemiş bir Kuran ortada yoktur. Dördüncüsü, diğer bütün Şii bilginleri onların bu görüşlerini kabul etmemiş ve itiraz etmişlerdir.

Kuran'da Nesh ve Mensuh Meselesi: Nesh sözcüğü, Arapça "N-S-H" fiil kökünden gelen bir mastardır. Sözlük manası bir şeyi ortadan kaldırmak, iptal etmek, yok etmek, bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek ve kopya etmektir. Nesh, dini bir kavram olarak, dini bir hüküm bildiren Kuran ayetinin, zaman bakımından daha sonra gelen bir ayetle hükmünün veya hem hükmünün hem de kendisinin iptal edilmesi anlamına gelir. Nesh ve mensuhu kabul edenler, aynı şeyin hadislerde ve ayet-hadis ilişkisi konusunda da olduğunu kabul etmişlerdir. Hükmü kaldıran ayete ve hadise "nâsih", hükmü kaldırılan ayete ve hadise de "mensuh" adı verilir. Çok önemli ve çok tartışılmış olan bu konuyla ilgili özet bilgi verip kendi görüşümüzü kısaca açıklamakla yetineceğiz.

Kuran'da nesih kelimesi, sözlük anlamı itibarıyla değişik anlamlarda geçer.[96] Nesih hep tartışma konusu olagelmiş ve üzerinde ittifak edilememiştir. Siyasi olaylar, mezhep taassubu ve benzer meseleler bu meselenin canlı tutulmasını sağlamıştır. Çünkü nesh ve mensuh, karşıt ve zıt görüşlerin çürütülmesinin şekli bir yöntemi gibi anlaşılmıştır. Birisi bir başkasının görüşünün, dayandığı ayetin veya hadisin nesh edilmiş olduğunu iddia ederek usulen geçersizliğini ortaya koymaya çalışmıştır.

---

96 Hac, 52; Casiye, 29.

"Câmiu't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl" adlı eserinde Ebû Müslim el-İsfahânî (ölm. 934) kendi zamanına kadar bilginlerin Kuran ayetleriyle ilgili üç türlü nesihten söz ettiklerini anlatmıştır:

- Hükmü neshedildiği halde, lafzı kalan ayetler,
- Lafzı neshedilen ama hükmü geçerli kalan ayetler,
- Hem hükmü, hem de metni neshedilen ayetler.

Özellikle İslam hukukçuları, tefsircilerin üzerinde çok durdukları bu meselede mensuh ayetlerin sayısını 260'a kadar çıkarmışlardı. Daha sonraki dönemlerde bu sayı azaltılmıştır; örneğin Celalettin es-Suyuti mensuh ayetleri 20'ye indirmiştir. "Kuran'da Nesh-Mensuh vardır" diyenler bu iddiaları için üç ayeti delil gösterirler.[97] Ancak söz konusu ayetlerin iniş nedenleri, kendilerinden önceki ve sonraki ayetler (siyak-sebak) ve ayetlerde geçen bazı lafızların işaret ettiği hususlar göz önüne alındığında, onların Kuran'da nesh ve mensuh olduğuna kanıt olmadıkları görülür. Ayrıca başka bazı ayetler de onlardan böyle bir görüşün çıkarılmasına izin vermez.

Birçok İslam bilgini de neshin Kuran'da olmasının imkânsız olduğunu kabul etmişlerdir. Erken dönem bilginlerinden biri, yukarıda adını andığımız Ebû Müslim el-İsfehânî'dir. Son dönem bilginlerinden biri, Ömer Rıza Doğrul'dur.[98] Kuran'da nesh ve mensuhun bulunduğunu kabul etmek, her şeyden önce çelişkilerin olduğunu ve böylece Tanrı'nın bilgisine güven olmayacağını kabul etmek olur. Aksi görüşte olanların bu konudaki bir tutarsızlıkları da, işaret edeceğimiz gibi, hangi şekilde olursa olsun iptal eden ayet ile iptal edilen ayet arasındaki zaman ve mekân bağlamında, ayrıca Hz. Muhammed'in ayetlerin hükümleriyle

---

97 1. "Eğer biz bir ayetin hükmünü kaldırır veya onu unutturursak, ondan daha hayırlısını veya dengini getiririz..." (Bakara, 106) 2. "Bir ayeti başka bir ayetin yerine getirdiğimizde, onlar (Muhammed'e) "sen sadece uyduruyorsun" derler. Hayır öyle değildir, ama onların çoğu bilmezler." (Nahl, 101) 3. "Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır; Ümmül Kitab O'nun katındadır." (Rad, 39).

98 Doğrul (Ömer. R.): *Tanrı Buyruğu*, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul, 1980.

ilgili uygulamaları bakımından hiçbir ilişki kurmamış olmalarıdır. Bazı durumlarda bu ilişkileri kurma imkânları da yoktur; çünkü çoğu zaman neshe konu olduklarını söyledikleri ayetlerin tam olarak hangi tarihte indiklerini bilmiyoruz. Söylemek istediklerimizi nesh ve mensuhu kabul edenlerin gösterdikleri ayetlerden seçeceğimiz bir örnekle açıklayalım. Bunlar Bakara suresinin 240. ve 234. ayetleridir.

Nesh edildiği iddia edilen 240. ayet: "Sizden ölecek olanlar, eşlerinin yaşadıkları evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar kalabilmelerini ve geçimlerini vasiyet etsinler. Eğer evden kendileri haklarını kullanarak ayrılırlarsa, size bir sorumluluk yoktur..."

Nesh eden olduğu iddia edilen 234. ayet: "Sizden ölenlerin eşleri (yeniden evlenmek isterlerse) dört ay on gün beklerler. Sürenin sonunda örfe göre davranışta (başkasıyla evlenmesinde) bir suç yoktur..."

Bu ayetlerin birbirinin hükmünü iptal ettiğini iddia edenlerin her şeyden önce 234. ayetin tarihen 240. ayetten sonra vahyedildiğini göstermeleri gerekir; çünkü nesheden ayetin mantıken neshedilenden sonra vahyedilmiş olması gerekir. Kaldı ki Bakara suresindeki sıralamalarına göre, bu tam tarih belirtmez ise de nesheden 234, neshedilen 240'tan öncedir. Aralarında iddia edildiği gibi nesh-mensuh olmuş olsaydı, ayetlerin sıralamasında 240. ayetin önce, 234. ayetin sonra olması gerekirdi.

Bundan daha da önemlisi ayetlerin kendileridir. 240. ayet, Tanrı'nın erkeklerden ölmeden önce dul kalacak eşleri için geçerliliği en az bir yıl olan evde kalma ve geçiminin teminiyle ilgili bir vasiyet yapmalarını istediğini anlatıyor. 234. ayet ise ölen erkeklerin dul eşlerinin, kendilerine verilmiş bir vasiyet olsun veya olmasın, yeniden evlenmek isterlerse en az dört ay ve on gün beklemeleri gerektiğini anlatıyor. 240. ayette anlaşılacağı gibi vurgu yapılan esas şey, dul kalabilecek eşlere geçim teminatı vasiyetinin verilmesidir. Oysa 234. ayetteki vurgu, yeniden evlenmek isteyen dul kadınların dört ay ve on gün beklemeleridir. Bu ayetlerin birbirlerini iptal etmesi bir yana, birbirlerini tamamlayan ve açıklayan ayetlerdir. Eğer aralarında iddia edildiği gibi, nesh

ve mensuh olmuş olsaydı ve nesh edenin 234. ayet olduğu kabul edilseydi, hiçbir kadının eşinin evinde dört ay ve on günden sonra kalmaması gerekirdi. Ayrıca İslam hukukçularının benzeri bir hukuk kuralı koymuş olmaları gerekirdi. Koyabilselerdi, bu her şeye aykırı olurdu. Dul eşin zaten eşinden bir mirası olacaktır ve çocuklarının da olduğunu düşündüğümüzde hiç kimse, kadının kendisi istemedikçe dört ay ve on gün sonunda onu sokağa koyamaz. Önce kendine göre hüküm veren ve sonra da hükmünü onaylatmak için Kuran'dan ve sünnetten kanıt arayan mezhep taassublu kimseler, işlerine gelen ayetleri, "nesheden" ve işlerine gelmeyenleri de "nesh edilen" olarak nitelemişlerdir.

2. Hz. Muhammed'in Sünneti

Bilindiği gibi Hz. Muhammed'in sünneti, Kuran'dan sonra İslam dininin ikinci kaynağı ve Kuran'ın ilk yorumu kabul edilir. Bu açıdan sünnet Müslümanlar için önemlidir. Ancak daha baştan belirtelim ki sünnetin yazılı aktarımı olan hadisler konusunda dikkatli olmak gerekir. Önce, ilk dönem bilginlerinin iman ve temel ibadetler, hatta helal ve haram konusunda hadislere dayanmaya gerek olmadığını düşünmüş olduklarını belirtelim. Çünkü bunlar Kuran'da yeterince açıklıkla yer almaktadır. Hz. Muhammed'in en kesin ve meşhur hadislerinden biri şöyledir: "Kim benim adıma, benim söylemediğim bir şeyi başkalarına anlatırsa, cehennemde yerini hazırlasın." Onun bu sözü, bize daha kendi sağlığında bile bazı insanların bilerek veya bilmeyerek, Allah'ın yalvacı şöyle dedi veya böyle dedi diyerek hadis uydurmaya başladığını gösterir. Sahih hadislerin toplandığı Kütüb-i Sitte denilen hadis kitaplarında da sahih olmayan hadislere rastlanabilir. Çünkü o kitaplardan birinde aynı konuda anlatılan bir hadisin çelişiğine rastlanabilir. Uydurma hadisler en çok yaratılış, güzel sanatlar, ahiret hayatı, kıyamet ve kıyamet alametleri gibi konularda üretilmiştir.

İkinci önemli konu da sünnetin veya hadislerin din ifade edip etmediği meselesidir. İslam'ın ilk döneminde kendilerine Selef ya da Ehl-i Hadis veya Haşaviye denilen bir kısım Müslümanlar

her türlü sünnetin ve hadisin mutlak din ifade ettiğini söylemişlerdir. Onların bu görüşleri Hanbelilik ve Şafiilik içinde devam etmiştir. İlk dönem Mu'tezililer gibi bu sınıfın aksi Müslümanlar da ortaya çıkmıştır. Bunlar da "Kuran İslamcıları" denilen bugünkü gruplar gibi hadis kullanmaktan çekinmişlerdir. Bize göre bu konuda günümüzde doğru bir tutuma sahip olmak için önce ilk dönemde hadis veya sünnet kavramıyla ne anlaşıldığının tespitini yapmak gerekir. İlk İslam tarihçilerinden olan İbn Hişam, örneğin sünnetin siyer, yani Hz. Muhammed'in yaşantısı anlamında olduğunu söyler. Böyle baktığımızda sünnetin ve hadisin hem din ifade ettiğini, hem de etmediğini söyleyebiliriz. Sünnetin sadece hadislere dayanmayan fiili olan kısımları genelde din ifade eder. Sabah namazını örnek verelim. Sabah namazını Kuran farz etmiştir; ancak sabah namazının farzının iki rekât olduğu Kuran'da yoktur. Hz. Muhammed sünnetiyle farz etmiştir. Müslümanlara da "Namazları benim kıldığım gibi kılınız," demiştir. Sorun, sünnetin sözlü aktarımı olan hadislerdedir. Örneğin, Buhari gibi en sahih kabul edilen kaynakta, Hz. Muhammed'in kabak üzerine bazı sözleri anlatılır. Şimdi ve geçmişte de bazıları "Kabağın dinle ne ilgisi var? Buhari bunu din adına niye anlatır? Bu uydurmadır," gibi yargılarda bulunuyorlar. Buhari kabak sözlerini aktarırken, herkesin sünnete uymak veya Müslüman olmak için kabak yemesi gerekir, demiyor. O, sünneti siyer anlamında anladığı için, kendince güvenilir kişilerin rivayetine dayanarak Hz. Muhammed'in kabakla ilgili sözlerini aktarmıştır. Bu sözler bize sadece Hz. Muhammed'in kabağı seven ve yiyen bir kişi olduğunu gösterir. İşte bu tür hadisler, gerçekten sahih de, uydurma da olsalar din ifade etmezler. Bunun da anlamı, bir kişinin Hz. Muhammed kabağı seviyormuş ve yiyormuş diyerek ben de yiyeyim demesi olabilir; fakat başka kişilere kabak yemezseniz iyi Müslüman olamazsınız, Hz. Muhammed'e uymamış olursunuz, dememesidir. Konuyu daha fazla uzatmamak için bu kadarla sınırlı tutalım.

Sünnet, Arapçada yol, yaşam tarzı, gelenek ve töre gibi anlamları olan bir sözcüktür. Deyim olarak kullanıldığında, Hz.

Muhammed'in yalvaçlığıyla başlayan ve vefatına kadar devam eden süreçte bir insan ve yalvaç olarak fiillerinin, sözlerinin ve davranışlarının bütününü ifade eder. Bu açıdan sünnet, ilk dönemlerde "Sîret" olarak, yani Hz. Muhammed'in yaşamı olarak tanımlanmıştır. Teknik bir tabirle sünnet, Hz. Muhammed'in fiilleri, sözleri ve takriri (önerileri ve önergeleri) olarak da tanımlanır. Bu tanım aynı zamanda bize sünnetin özellikle aktarım şekilleri dikkate alınarak belirlenmiş türlerini de anlatır: 1. Fiili Sünnet, 2. Kavli veya Sözsel Sünnet; buna hadis de denir, 3. Takriri Sünnet; Hz. Muhammed'in kendisinin henüz yapmadığı fakat bir durumdaki önerileridir. Kısaca bunları tanıtalım.

1. Fiili Sünnet: Hz Muhammed'in özellikle ibadet ve ahlak konularında yaptıklarını ve yapım tarzlarını, ilk Müslümanların aynen tekrarlaması ve böylece bunların nesilden nesle aktarılmasıdır. Dolayısıyla fiili sünnet, sadece sözsel rivayetlere dayanmaz. Örneğin beş vakit namazın kılınış biçimi, fiili bir sünnettir; çünkü Müslümanlar namazları Hz. Muhammed'in kıldığı biçimde tekrar edegelmişlerdir.

2. Kavli Sünnet: Hz. Muhammed'in sözlerinin aktarımıdır; başka bir adı da "hadis"tir. Hadis, bir metin ve bir de rivayet zincirinden oluşur. Hadisin metni, Hz. Muhammed'in sözünün kendisidir; rivayet veya isnad zinciri ise, hadisleri Hz. Muhammed'den ilk nakledenlerden ve hadislerin toplanması sırasında son nakledenlere kadarki kişilerin, yani raviler denen kimselerin adlarından oluşur.

3. Takriri Sünnet: Hz. Muhammed'in iman ve temel ibadet konuları dışında herhangi bir konuda ya doğrudan ya da sordukları bir soru karşısında Müslümanlara yaptığı önerileridir. Takriri sünnet, kavli sünnet içerisinde hadis olarak nakledilmiştir.

Genel kabule göre Kuran ile karıştırılmasından korktuğu için Hz. Muhammed kendi sözlerinin yazılmasını yasaklamıştır ve sadece güvendiği bir-iki sahabenin yazımına müsaade etmiştir. Bu açıdan Sünnet, özellikle Hadis anlamında, yani kavli ve takriri sünnet olarak İslam'daki en sorunlu bir alana dönüştürülmüştür. Bir konuda birbirine zıt hadisler olduğu gibi, hadis bilgin-

lerinin niteledikleri şekliyle uydurma hadisler de vardır. Hadis bilginleri sahih hadisleri çeşitli sınıflara ayırmışlarsa da burada bunlar üzerinde durmayacağız.

a) Sünnet ve Mezhepler

Müslümanlar arasında sünnetin Kuran'ın yanında İslam'ın bir kaynağı olup olmadığı ve kapsamı gibi bazı konularda görüş ayrılıkları olmuştur. Bugün hiç taraftarı olmayan Mutezile mezhebi, örneğin, hadisi dinin kaynağı kabul etmemiştir veya sınırlı bir şekilde kullanmışlardır. Ehl-i Sünnet ve Şia hadisleri dinin kaynağı kabul etmişlerdir; fakat kapsamı konusunda aralarında fark vardır. İmamiye Şiileri de, Ehl-i Sünnet gibi, sünneti Hz. Muhammed'in fiilleri, sözleri ve takrirleri olarak tanımlamakla birlikte, Hz. Ali'den Muhammed el-Askeri'ye kadar saydıkları on iki imamın fiillerini, sözlerini ve takrirlerini de sünnete dahil etmişlerdir. Başka bir fark da, Sünni hadis derleyiciler, sahih gördükleri hadisi kim naklederse nakletsin ondan alırken, Şii hadis derleyicileri sadece Ehl-i Beyt'ten kabul ettikleri kimselerden hadis derlemişlerdir. Böylece de farklı hadis kitapları ortaya çıkmıştır.

Sünni Hadis Derleyicileri ve Kitapları:

Sünnilerin sahih gördükleri hadislerin derlendiği Kütüb-i Sitte denilen altı hadis kaynağı vardır. Bunlar önem sırasına göre şöyledir:

1. Buhari: Sahih. 2. Müslim: Sahih. 3. Tirmizi: Sünen. 4 Ebû Davud: Sünen. 5. Nesaî: Sünen 6. İbn Mâce: Sünen. Bu kitaplarda tekrarlarıyla birlikte toplam 35647 hadis vardır. Bazı Sünni bilginler altıncı kitap olarak İbn Mâce'nin Sünen'i yerine İmam Malik'in Muvatta'sını veya Dârimî'nin Sünen'ini görmüşlerdir. Sünniler hadisleri 9. yüzyılın sonu ile 10. yüzyılın ilk çeyreğinde derlemişlerdir.

Şii Hadis Derleyicileri ve Kitapları:

Şiilerin sahih gördükleri hadislerin derlendiği Kütüb-i Erba'a dedikleri dört hadis kaynağı vardır: Bunlar da önem sırasına göre şöyledir: 1.Kuleyni: el-Kâfi. 2. Şeyh Sadûk: Men lâ Yahdu-

ruhu'l-Fakîh. 3. Ebû Cafer et-Tûsî: Tehzibü'l-Ahkâm. 4. Ebû Cafer et-Tûsî: el-İstibsar. Şiiler hadis derleme işini 10. ve 11. yüzyıllarda yapmışlardır.

Hadislerle ilgili en önemli birkaç hususa burada işaret etmemiz yerinde olacaktır. Bunlardan birincisi; hadislerin iman ilkeleriyle ve temel ibadetlerin farzıyetiyle ilgili olarak delil olamayacağı hususunda bütün Müslüman bilginlerin fikir birliği içerisinde olmalarıdır. İkinci önemli bir husus, özellikle hukuksal meselelerde hadislerin, Kuran ayetlerinin hükümlerini nesh, yani iptal edip edemeyeceği hususudur. Aralarında farklar olsa da, Sünni-Şii bütün hukukçular bir hadisin, bir ayetin hükmünü geçersiz kılabileceğini kabul etmişlerdir. Hanefiler sadece buna bir sınırlama getirerek, eğer hadis ahad bir hadis ise ayeti neshedemez; eğer mütevatir bir hadis ise neshedebilir, demişlerdir.[99] İmam Şafiî ve Şafiilerin tutumu, hadislere de vahiy gibi baktıkları için kendi içerisinde tutarlı görünse de, ilke olarak hadisin, Kuran'ı neshedebileceği görüşlerine katılmak bize göre mümkün değildir. Çünkü aksi durum sünnetin konumunu Kuran'dan üstün tutmak olur. Dahası hadis kendi içerisinde sorunlu bir alandır. Sözgelimi birisinin sahih kabul ettiği bir hadisi, ötekisi sahih kabul etmeyebiliyor. Aynı konuda birbiriyle çelişkili hadisler olabiliyor.

99 Ünal (İ. H.): İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu, Ankara, DİBY., 1994, S. 213.

III.
İnanç İlkeleri

İslam'da bütün iman esasları ve temel ibadetler kitabidir, yani tanrısaldır. Çünkü bütünü Kuran'da Tanrı tarafından belirlenmiştir; bu açıdan kelami değildirler. Bunları tanıtmadan önce İslam'ın iman ve ibadet ilkelerinin insana emredilişi, varoluş nedenleri ve ne işe yaradıkları konusu üzerinde duralım. İslam insan için gönderildiğine göre, Müslüman bilginlerine göre inanç ilkeleri ve ibadetleri, haram ve helal gibi hukuksal ve ahlaki ilkeleri ile İslam'ın din olarak aşağıda kısaca açıkladığımız beş şeyi korumayı ve güvenlik altına almayı hedeflemiştir.

Canın Korunması: İslam'a göre yaşam hakkı doğal bir haktır. İslam adam öldürmeyi, Tanrı'yı inkâr etmek gibi büyük günah ve haram saymıştır. Ayette de belirtildiği bir insanı kurtarmak bütün insanlığı kurtarmak, bir insanı öldürmek bütün insanlığı öldürmek gibi görülmüştür.[100]

Aklın Korunması: Aklın insan için ne kadar önemli olduğunu anlatmaya gerek yoktur. Akıl neredeyse İslam ile eşdeğerdedir. Çünkü Allah, birçok ayette "Akletmez misiniz? Tefekkür etmez misiniz? Tedebbür etmez misiniz? Teemmül etmez misiniz? Tezekkür etmez misiniz?" diyerek insanı düşünmenin her türüne davet etmektedir. Ayrıca aklını kullanmayanların üzerine Allah pislik yağdırır diyor.[101] Dolayısıyla akıl bu kadar önemli olunca onun korunması ve tabii haliyle muhafazası gereklidir. İslam'daki şarap içme yasağı gibi birçok yasak bunu hedeflemektedir.

Malın Korunması: İnsanların meşru ve helal yollarla kazandıkları malların korunması da İslam'ın amacıdır. Mallarını, herkesten önce, zekât ve sadaka vererek mal sahipleri koruyacaktır; çünkü zekâtın ve sadakanın emredilişinin bir nedeni de malların

---

100 Mâide, 32.

101 Yûnus, 100.

korunmasına yöneliktir. Ayette de belirtildiği gibi insanın değeri emeğidir; bu açıdan emek kutsaldır. Emeği ve dolayısıyla kazancı önleyen veya başka bir tabirle emeksiz kazanç elde etme yolları olan faiz, tefecilik, rüşvet gibi şeyler haram kılınmıştır. Çünkü bunlar hem genelin, hem de özelin malına zarar veren şeylerdir. Aynı şekilde israfın haram kılınması da malın korunmasına yöneliktir.

Neslin Korunması: İslam dininin başka bir amacı da neslin devamına ve korunmasına yöneliktir. Evliliğin teşvik edilmesi, ailenin korunması ve zinanın yasaklanması gibi emir ve yasaklar da neslin korunması içindir.

Dinin Korunması: İslam dini, hangi dine mensup olursa olsun herkese dinini yaşama ve yaşatma hakkı ve özgürlüğü vererek dinleri koruma altına almıştır. Örneğin Kuran'da mescitlere, havralara ve kiliselere dokunulmaması gerektiği bildirilir.[102]

Bu konuyu böylece kısaca anlattıktan sonra esas konumuza dönelim.

1. İman İlkeleri

İslam dininin iman ilkeleri, birçok ayetin yanında şu iki ayette bir arada tespit edilmiştir: "Yalvaç Rabb'inden kendisine indirilene iman etti; müminlerin her biri de Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve yalvaçlarına iman ettiler. Yalvaçlar arasında ayırım yapmadılar. İşittik ve inandık dediler. Rabbimiz senin bağışlamanı dileriz. Dönüş Sana'dır."[103] "...Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, yalvaçlarını ve ahiret gününü inkâr eden, şüphesiz derin sapıklığa düşer."[104] İlahi kitaplara iman ile Allah'a ve peygambere iman arasında yakın bir ilişki vardır. Çünkü Allah vahyini peygamberler aracığı ile göndermiştir. Bunlar aynı zamanda Allah'ın insanlara bildirdiği bilgi, emir ve yasakları içerir. İlahi kitaplar, peygamberlerin içinde yaşadıkları toplumların dili ile gönderilmiştir. Dolayısıyla iman ilkeleri; Allah'a, meleklere, ki-

102 Bakara, 251; Hac, 40.

103 Bakara, 285.

104 Nisa, 136.

taplara, yalvaçlara ve ahirete iman olarak beş tanedir. Şimdi çok kısa olarak bunları tanıtalım.

a) Allah İnancı

Allah sözcüğü, Arapça ismi tarif denilen ve isimleri belli yapan "al" ön takısıyla eski Sami dillerinde Tanrı anlamına gelen "El" sözcüğünden gelen Arapça "İlah" sözcüğünden türetilmiştir. İlah sözcüğünü "Allah" şeklinde belirli hale getirip ilk kullanan Kuran'dır. Dolayısıyla Kuran, İlah sözcüğüne kendisinin anlattığı Allah kavramını ve anlamını yüklemiştir; böylece de önceki İlah kavramını düzeltmiş ve Allah kavramını belirgin hale getirmiştir. Bununla birlikte Kuran, az sayıda da olsa Allah yerine Allah kavramı kastıyla eski "İlah" sözcüğünü de kullanmaktadır.[105] Bu da Allah demek yerine Tanrı denilebilir mi şeklinde zaman zaman tartışılan konuya açıklık getirmektedir. Tanrı sözüyle, Kuran'ın anlattığı Allah'ı kast ederek, Allah yerine rahatlıkla Tanrı diyebiliriz; bunda bir sorun yoktur. İslam dinini diğer bütün dinlerden ayıran önemli iki nokta vardır. Bunlardan biri, Allah'ın tekliğine imandır; diğeri aşağıda anlatacağımız ahiret inancıdır. İslam'da Allah inancına kelamı tabirle birleme anlamına "Tevhit" denir; ancak kanımızca bu kavram yetersizdir. Çünkü Allah'ın var olduğuna inanıp bir olduğunu söylemek yetersizdir. İslam'da esas olan Allah'ın sadece Bir olduğuna değil, Tek olduğuna da inanmaktır. Bunun için İhlâs suresinde şöyle denir: "De ki O, Allah, Tek'tir (Ehad). Allah sameddir. Doğurtmamıştır ve doğurulmamıştır; tek olan hiçbir şey de O'na denk değildir."[106] Burada Allah Bir (Vahid) denmemiş, Tek'tir denmiştir. Buradaki önemli husus bir ile tek arasındaki farktır. Bu, fark her dilde yoktur; ama Türkçe ve Arapça gibi bazı dillerde vardır. Bir, sayısal bir kavramdır ve sayısal olarak bir olana işaret eder; fakat tek sayısal bir kavram değildir; nesnelerin tabiatına ve keyfiyetine işaret eder. Örneğin bir dolma kalem düşünelim; sayısal olarak birdir ancak yapısal olarak bir veya tek değildir; ucu, mü-

105 Bakara, 163; Saffât, 4.

106 İhlâs, 1-4.

rekkebi ve yapıldığı madde. Dolayısıyla onun birliği çok şeylerin birliğidir. İşte bu açıdan her tek birdir; ancak her bir tek değildir. Allah'a tek anlamında bir de diyebiliriz. Fakat İhlâs suresi, aynı zamanda Hıristiyan dogmasını Allah'ın Tekliği üzerinde reddettiği için, Hıristiyanlar da Allah'a bir derler; ancak şahıs olarak üç ayrı tanrının tanrılıkta birliği anlamında bir derler. Dolayısıyla Müslümanların Allah için bir demesiyle Hıristiyanların bir demesi farklıdır.

Bunun için, Müslümanlar Allah'ın misli ve misali, eşi ve benzeri olmadığına inanırlar. Zamandan ve mekândan münezzeh olduğuna inanırlar. Kuran'da da belirtildiği için Allah'ın isimleri ve/ veya sıfatları olduğuna inanırlar. İsimleri ve sıfatları Allah'ın kuvve (potansiyel) bir Tanrı değil; fiil halde bir Tanrı olduğunu gösterir.

b) Melek İnancı

Melek (çoğ. Melâike), Arapça bir kelime olup sözlük anlamı itibarıyla "risalet", "elçilik" veya yeti anlamında "meleke" anlamları olan "elk" kökünden türemiştir. Melek kelimesinin, "kuvvet ve iktidar sahibi" anlamına gelen "melk" veya "mülk" kökünden türetildiğini söyleyen başka görüşler de vardır. Kavram anlamı itibarıyla erkeklik ve dişilik özelliği olmayan, yemeyen, içmeyen, evlenmeyen, doğmayan, doğurmayan, gözle görülmeyen ve çok hızlı hareket edebilen Tanrı'nın yarattığı manevi varlıklar olarak tanımlanır. Melekler Kuran'da Allah'ın emirlerine itaat eden, O'nun elçileri olan ve sürekli O'nu tesbih eden ve anan "Allah'ın Orduları" olarak tanımlanır.[107] "Gökleri ve yeri yoktan var eden, melekleri ikişer, üçer ve dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a hamdolsun... Allah her şeye kadirdir."[108] Kuran her birinin özel vazifesi olan dört büyük önemli melekten bahseder. Bu dört büyük meleğe, "Yakın olanlar" anlamına "Mukarrebûn" da denir.

---

107 Enbiya, 19-20, 26-27; Tahrim, 6.

108 Fâtır, 1.

Cebrail:

Cebrail kelimesi sözlük itibarıyla "Allah'ın kulu" anlamına gelir. Kavram olarak ise Cebrail vahiy meleği olarak bilinir. İslam'da, Hıristiyanlıkta ve Yahudilikte Tanrı'dan yalvaçlara vahiy getiren melektir. Cebrail'in ismi Kuran'da ayrıca Cibrîl, Rûh-ul-Emîn ve Rûh-ul-Kuds, Rûh ve Resul diye de zikredilmektedir. Cebrail'e ayrıca Nâmûs-ı Ekber de denilmiştir. Cebrail'in insan şekli de dahil çeşitli şekillere girebildiği kabul edilir. Cebrail adı Kuran'ın birçok ayetinde geçer. Bazı rivayetlere göre Hz. Muhammed, ilki ilk vahiy aldığı Hira Mağarası'nda ve ikincisi Miraç'ta Cebrail'i asli suretinde görmüştür.

Mikail:

Evrenin düzenini koruyan, atmosferik, mevsimsel olayları (örneğin yağmur ve kar yağması, rüzgâr esmesi gibi) Allah'tan aldığı emre göre idare eden melek Mikail'dir. Mikail veya Mikhael "Tanrı Kimdir?" anlamına gelir. Mikail bütün dinlerde kabul edilen bir melektir. Hıristiyanlıkta Kutsal Ruh ile eşit tutulur. Mavi alevden kılıcı, kalkan ve zırhla sembolik olarak resmedilir (Kılıç adaleti, zırh bilgeliği ve kalkan Ruh'un korumasını simgeler). Adı Kuran'da bir yerde zikredilir: "Kim Allah'a, meleklerine, yalvaçlarına, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa, Allah da o kimsenin düşmanı olur."[109] Hadis kaynaklarına göre Hz. Muhammed, Bedir Savaşı ve Miraç'ta Mikail ile görüşmüştür.[110]

İsrafil:

İsrafil, Sûr'u üflemekle görevli bir melektir. Sûr'un ne olduğu Hz. Muhammed'e sorulunca şöyle demiştir: "Üfürülen bir boynuzdur."[111] İsrafil Sûr'u iki kez üfleyecektir. Birinci üflemede kıyamet kopacaktır; ardından ikinci üflemede ölüler şaşkınlık içerisinde dirilecektir. Kuran'da Sûr üflenmesi olayından bahsedilir[112] fakat İsrafil adı geçmez. İsrafil'e Sûr Meleği de denilmiştir.

---

109 Bakara, 98.

110 Buharî: Mağâzî, 18; Libas, 24; Müslim: Fedâil: 46, 47, no. 2306; Kadı Iyâz: eş-Şifâ, 1:361.

111 Ahmed b. Hanbel, II, 196.

112 Zümer, 68.

İsrafil'in adı, diğer benzeri meleklerin adıyla Hz. Muhammed'e izafe edilen bir duada geçer. Hz. Muhammed şöyle dua etmiştir: "Ey Allah'ım, Cebrail, Mikail ve İsrafil'in Rabb'i, göklerin ve yerin yaratıcısı, gaybı ve şehadet âlemini bilen. Sen kullarının arasındaki ihtilaflar hakkında hüküm sahibisin. Beni izninle ihtilaf edilen şeylerde hakka kavuştur. Sen dilediğini sırat-ı müstakim'e kavuşturursun."[113]

İsrafil, el-Kazvinî: Acâibu'l-Mahlûkât ve'l-Garâibu'l-Mevcûdât.

Azrail:

Azrail adı Kuran'da ve sahih hadis kitaplarında geçmez. Ölüm Meleği (Melekü'l-mevt) olarak anılmıştır.[114] Ölüm Meleği, insanların ecel anı geldiğinde canlarını alan büyük melektir. Ancak Kuran, insanların canını alan tek meleğin Ölüm Meleği olmadığını; aynı iş için başka meleklere de görev verilebildiğini anlatır.[115] Azrail adı bazı kelam kitaplarında geçer. Bu ad, İslam kaynaklarına Yahudilikten geçmiştir. Ölüm Meleği, Tanah'ta ve diğer eski dinlerin kitaplarında Azrail, Azrael, Izrail, Azrin, Izrael, Azriel, Ezraeil, Azraille, Azryel, Ozryel veya Azraa-eel gibi değişik şekillerde telaffuzlarla vardır. Azrail, Yahudi mito-

113 Müslim: Müsafîrûn, 200.

114 Secde, 11.

115 En'am, 61; Nâzi'ât, 1-5.

lojisinde Samael (Sammael, Samil) olarak da bilinir. Azrail sözcüğünün hangi dile ait ve sözlük anlamının ne olduğu tartışma konusudur. Bu uzun konuya burada girmeyeceğiz.

Cin, İblis ve Şeytan:

İblis, Cin ve Şeytan'a inanmak inanç ilkelerinden olmamakla birlikte, Kuran bunlardan bahsettiği için kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Cin, Arapçada sözlük anlamı itibarıyla "bir yerin yabancısı", "yabancı", "görülemeyen" gibi anlamları olan bir sözcüktür. Cennet sözcüğü de cin sözcüğü kökünden türemiştir. Kavram olarak cin, melekler gibi, bedeni olmayan Tanrı'nın yarattığı bir varlık türüdür.[116] Cinlerin de insanlar gibi Tanrı'ya inananları vardır, inanmayanları vardır, Müslüman olanları da vardır ve başka dinlere inananları da vardır. İyi olan cinler olduğu gibi kötü olanları da vardır.[117] Cinler gaybı bilmezler.[118] Cinlerin üst seviyede olanlarına "ifrit" denir.[119] İblis, Tanrı'nın ateşten yarattığı bir manevi varlıktır; Tanrı'nın emrine karşı geldiği için Tanrı katından "kovulmuş" ve "taşlanmıştır". Bunun üzerine insanlara kötülük yapmak istemiştir; ancak Tanrı inançlı kullara kötülük yapamayacağını bildirmiştir.[120]

Şeytan, cin ve melek türü gibi ayrı bir varlık değildir; kötülüğü ve kötülük yapanları ifade eden bir niteliktir. Dolayısıyla Şeytan, Kuran'da tekil olarak kullanıldığı zaman İblis'i ifade eder. Şeytanlar (Şeyâtin) şeklinde çoğul olarak kullanıldığında iradesi ile kötülük yapan her şeye, cinlere ve insanlara şeytan denir. Müslüman bilginler, şeytanı bir nitelik değil de bir varlık türü olarak anlatırlar. Bu, bize göre doğru değildir. Gerek bazı Kuran ayetlerinde gerekse hadislerde geçen "insan ve cin şeytanları"[121] ifadesi, bizim anlayışımızı doğrular. Tanrı'ya ve yalvaçlara başkaldıran, kötülük yapan, ister insan isterse cin olsun, şeytandır.

---

116 En'am, 100.
117 Cin, 1-14.
118 Sebe'e, 14.
119 Neml, 39.
120 A'raf, 12; Hicr, 27; Sâd, 77-83.
121 En'am, 112.

Hıristiyan Angelojisinde Azrail'e "Şeytan Meleği", "Bela Meleği" "Şeytanların Prensi", "Yok Edici Melek" isimleri verilir. İncil'de ölüm meleği geçen bölüm şöyledir: "Kimileri gibi de söylenip durmayın. Söylenip duranları 'ölüm meleği' öldürdü."[122]

c) Kitap İnancı

Müslümanlar Tanrı'nın Hz. Muhammed'e ve daha önceki resullere indirdiği kitaplara inanırlar. İslam inancına göre kutsal kabul edilen beş kitap şunlardır: Hz. Muhammed'e verilen Kuran, Hz. İbrahim'e verilen Suhuf, Hz. Musa'ya verilen Tevrat, Hz. Davud'a verilen Zebur ve Hz. İsa'ya verilen İncil. Müslümanlar bu kitapların asıllarının ilahi olduğuna inanırlar. Aslında, Kuran'ın dışındaki diğer kutsal kitaplar da, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, en fazla üç beş sayfadan oluşan Suhuftur (küçük kitaplar); bugünkü şekillerindeki gibi hacimli kitaplar değildir. Bazı İslam tarihçileri, Kuran'da anılmadıkları halde Allah'ın şu üç yalvaca da suhuf göndermiş olduğunu anlatırlar: Hz. Âdem'e 10 sayfa, Hz. Şit'e 50 sayfa ve Hz. İdris'e 30 sayfa. Ancak verilen bu bilgiler, bir kaynağı olmadığı gibi hiçbir gerçek tarihi bilgiye dayanmaz. Kaldı ki, onlara kitap veya suhuf verilmiş olsaydı, onlar da nebi değil; Musa, Davud gibi resul olarak anılmış olacaklardı.

d) Yalvaç İnancı

Risalet ve nübüvvet, İslam'daki yalvaçlık inancını anlatan kavramlardır. Yani Tanrı'nın seçtiği insanlara vahiy yoluyla din ifade eden iletiler göndermesidir. Müslümanlar, Kuran'da adı geçen bütün yalvaçlara aralarında hiçbir ayırım yapmadan inanırlar. Bunların ilki Hz. Âdem ve sonuncusu Hz. Muhammed'dir. İslam'a göre bütün yalvaçlar, İslam dini üzerine gönderilmiş ve İslam'ı öğretmişlerdir. Kuranda iki tür yalvaç kavramı vardır: Resul ve Nebi. Resul, kendisine kitap verilen yalvaçtır; Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. İsa, Hz. Muhammed gibi. Nebi, kendisine kitap verilmeyen ve bir önceki yalvacın

122 Korintliler 10:10.

kitabın şeriatına tabi olan yalvaçtır; Hz Yûsuf, Hz. Yakub, Hz. Harun, Hz. Süleyman gibi.

Kuran'da adı geçen yalvaçların sayısı 28'dir; fakat Müslümanlar genelde onlardan 25'ini yalvaç kabul edip, Zülkarneyn, Lokman ve Üzeyir'i yalvaç kabul etmemişlerdir; onlara ermiş kimseler olarak bakmışlardır. Bize göre bunlar da nebi anlamında yalvaçtırlar; çünkü onlarla ilgili ayetlerden Tanrı'nın onlarla da iletişim içinde olduğunu anlıyoruz. Bize göre örneğin Zülkarneyn, Zerdüşt yalvaçtır; ancak bugünkü Zerdüştlükte anlatılan Zerdüşt ile ilgisi yoktur. Üzeyir de zaten Yahudilikte nebi kabul edilir. Her resul aynı zamanda nebidir; çünkü yalvaçlıkta esas olan nübüvvet kabul edilir. Kuran'a göre risalet ve nübüvvet, yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. Muhammed ile mühürlenmiştir; yani sona ermiştir.

Burada bu Kuran kaynaklı inanç ilkesiyle ilgili olarak bir noktaya işaret edelim. Bu inanca rağmen başta meşhur sufi Niyazi-i Mısrî olmak üzere bazı Müslümanlar, bu inancı zedeleyici görüşler ortaya atmışlardır. Mevâ'idü'l-İrfân adlı eserinde Misrî, Hz. Muhammed'in torunları Hasan ve Hüseyin'in miras olarak Hz. Muhammed'in yalvaçlığını (nübüvvet) devam ettirdiklerini iddia etmiştir.[123] Muhtemelen o, Yahudilikteki krallık gibi babadan oğula geçen yalvaçlık anlayışından etkilenmiştir. Böyle bir anlayış daha sonraları Mehdilik inancıyla birleştirilerek kendisinin Mehdi olduğunu iddia edenlerin aynı zamanda nübüvvetin kesilmediğini ve kendilerinin de nebi olduklarını iddia etmiş olduklarını görüyoruz. Bunun ilk örneklerini Bahailiğin kurucuları kabul edilen Seyyid Mirza Ali Muhammed ve Mirza Hüseyin Ali Nuri gibi zatlarda görüyoruz. Günümüzde de Türkiye'de ve diğer İslam ülkelerinde, aslı astarı ve İslam'da yeri olmayan benzer iddialarla ortaya çıkan birçok kişi vardır. İslam dini kültüründe olduğu gibi önceki dini kültürlerde de veli veya ermiş adıyla ortaya çıkan bu tür insanlar, aslında farkında olarak veya olmayarak egolarının yüceldiği zehabına kapılarak sürekli olarak Tanrı ve

123 Niyazi-i Mısrî: İrfan Sofrası, çev. S. Ateş.

veya yalvaçla yarış içine girerler ve hatta kendilerini Tanrı yerinde görürler. Bunun açık bir örneğini Yahudi Tanah'ında buluyoruz. Bilindiği gibi orada Hz. Yakup'un Tanrı'yla güreştiği ve Tanrı'nın yenildiği meşhur bir sahne vardır. Bunun Tanrı'nın Hz. Musa'ya vahyettiği ilahi sözler olduğu kabul edilemez. Bu söz konusu Tanah bölümünü yazan bir Yahudi'nin tahayyülüdür. Benzer gizli insan-Tanrı savaşını veya insanın tanrılık iddiasını, kâmil insan ve ermişlik adı altında birçok meşhur Müslüman mutasavvıfda görebiliriz. Hatta Hıristiyanların İsa-insanı, Tanrı-İsa yapmaları da bu psikolojiye dayanır.

e) Ahiret İnancı

Karacaoğlan der ki her sözüm haktır,
Yiğit olmayanın yalanı çoktur,
Cehennem yerinde hiç ateş yoktur,
Herkes ateşini buradan götürür.

İslam'daki ahiret inancını Karacaoğlan'ın bu dizeleri kadar güzel anlatan başka bir söze rastlamadım. Ahiret, Arapçada sonraki ve öteki demektir. İnanç ilkesi olarak, insanların ölümden sonra sonsuza dek yaşayacakları öbür âlem demektir. Ahiret anlamında bazen "el-Ukbâ", "Dâru'l-Ukbâ" ve "Dâru'l-Bekâ" gibi kavramlar da kullanılır. Bu evren sonlu yaratılmıştır. Kuran'a göre sonu geldiğinde kıyamet denilen olayla evrende var olan her şey yok olacaktır. Bundan sonra yeniden dirilişle ahiret hayatı başlayacaktır. Buna "Umumi Haşr" denilir.

Kuran'a göre asıl ve gerçek olan ahiret hayatıdır.[124] Ahiret hayatının ne olduğunu bilmemiz henüz olanaksızdır. Kuran'da insanların hayallerinde onu canlandırarak anlayabilmeleri için, bu dünya hayatında tanıdığımız nesneler ve olaylar ile anlatmıştır. Cennet söz konusu olunca Kuran ve din bilginleri bal ve sütten ırmaklardan, lüks saraylardan, hurilerden ve gılmanlardan söz etmişlerdir. Cehennem söz konusu olunca ateşten, kaynar sudan, irinden, zebanilerden, yılanlardan, akreplerden söz etmiş-

124 Ankebût, 64.

lerdir. Buralara gitmek için önce insanların sırat köprüsünden geçmeleri, terazide tartılmaları, hesaplarını gösteren defterlerini almaları gerekiyor. Her dinin bilginleri gibi Müslüman bilginler de konu hakkında çokça bilgi üretmişlerdir. Bunların bir kısmı Kuran'da yoktur; örneğin kıldan ince kılıçtan keskin olarak anlatılan sırat köprüsü Kuran'da yoktur. Bazı Müslüman bilginler söz konusu köprünün Kuran'da olduğunu söylerler ve bunun için özellikle hadislerden delil gösterirler. Ayrıca Saffât suresinin 24. ayetinde "cehennemin yolu" tabirini delil olarak alırlar.[125] Bu, sırat köprüsü anlamına gelmez; yol köprüsüz de olabilir. Aksini düşünenler, cehenneme gitmenin, üstündeki köprüden geçerken düşerek olacağını tahayyül ettiklerinden öyle düşünmek durumunda kalıyorlar. Böyle düşünenleri yalanlayan, yolların köprüsüz olduğunu anlatan bazı Kuran ayetleri vardır; o ayetlerde cennetin ve cehennemin kapıları olduğunu, kapıların bekçisi olan meleklerin, örneğin cehennem için zebanilerin, insanları oralara kapıdan geçirerek sokacakları anlatılır.[126]

Daha önce de belirttiğimiz gibi, sahih hadis kitaplarında da olsa, uydurma hadis üretiminin bol olduğu alanlardan biri ahiret, kıyamet ve kıyamet alametleri konularında olmuştur. Müslümanların inandığı anlamda sırat köprüsü, Yeni Zerdüştlükte vardır; karşılığı "Cinvat", "Sinvat" gibi sözcüklerdir. Hiç şüphesiz bu inanç, İslam'a hadis olarak İranlı ilk Müslümanlarla geçmiştir.

Beyaz defter verilen cennetlikler ve siyah defter verilen cehennemlikler.
Ahvâl-i Kıyamet

125 Bazen bunun için hiç ilgisi olmadığı halde Meryem, 71 ayetini de delil gösterirler.

126 Hicr, 44; Zümer, 71-73.

Ahiretin sonsuz hayatı, insanların dünyada yapıp ettikleri hakkındaki ilahi yargıdan sonra cennet ve cehennem olarak iki şekilde yaşanacaktır. Karacaoğlan'ın çok doğru biçimde belirttiği gibi ateşi de mutluluğu da biz kendimiz taşıyacağız. Bizi Tanrı yakmayacaktır; bizi yaptığımız büyük günahlar ve kötülükler yakacaktır. Kuran'da her insanın bu dünyada yaptığı her şeyin özel bir kitaba veya deftere yazıldığı anlatılır. İyilerin kitabını Kuran "İlliyyîn"; kötülerin kitabını ise "Siccîn" olarak adlandırır.[127] Bu kitaplar, uzuvları gibi yaptıklarına şahit tutulacak; kötülere kitapları sollarından; iyilere ise sağlarından verilecektir.[128] Kuran'a ve Müslüman bilginlere göre, cennette ebedi kalıcılar Allah'a inanan ve iyi işler yapanlardır, Müslümanlardan günahkâr bulunanlar cehennemde cezalarını çektikten sonra cennete gireceklerdir. Dolayısıyla hiçbir Müslüman cehennemde ebedi kalıcı olmayacaktır. Sadece Allah'ı inkâr etmiş olanlar ve bilerek suçsuz insan öldürenler cehennemde ebedi kalacaklardır.

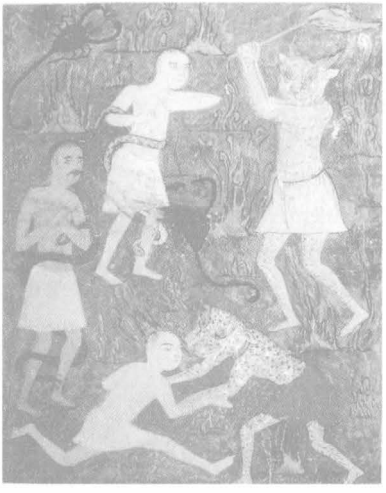

Zebanilerin yılanlar ve akrepler ile birlikte cehennemlikleri cehenneme atmaları
Ahvâl-i Kıyâmet

Diğer dinlerin mensupları gibi Müslümanlar da, onlardan etkilenerek kıyametin kopma zamanına ilişkin bugüne kadar çeşitli

127 Mutaffifîn, 8-9, 18-20.
128 Fâtır, 32; Vâkıa, 8-9, 27-57, 90-94.

tarihler vermişlerdir; çeşitli kıyamet alametlerinden bahsetmişlerdir. Verilen tarihlerin üzerinden yüzyıllar geçmiştir. Bunlarla ilgili söylenenlerin çoğu hadismiş gibi anlatılmış ise de, gerçekte onlar Hz. Muhammed'in sözleri olamaz. Çünkü Kuran'da çok açık biçimde kıyametin ne zaman kopacağının sadece Tanrı'nın bilgisinde olduğu ve hiç kimseye bir bilgi verilmediği anlatılmıştır.[129]

Sırat Köprüsü
Ahvâl-i Kıyâmet

Kuran'dan da anlaşıldığı gibi cennet ve cehennem ebedidir. Müslüman bilginler arasındaki tartışma konusu, cennet ve cehennemin bugün yaratılmış, yani bugün mevcut olup olmadığı meselesidir. Bir kısmı, cennet ve cehennemin dünya gibi önceden yaratılmış olduğunu savunmuşlardır. Bir kısmı da onların kıyamet koptuktan sonra yaratılacağını iddia etmişlerdir. Her iki görüşün ortak olduğu nokta, ölenlerin bugün oraya gitmedikleridir; haşrdan sonra durumlarına göre oraya gideceklerdir. Kelamcıların geneline göre, diriliş hem ruhen hem bedenen olacağı için, insanlar cennet veya cehenneme de hem ruhları hem de bedenleriyle gireceklerdir; mükâfatı ve cezayı da ruhen ve bedenen tadacaklardır. Böyle düşünen kelamcılar ve Gazali gibi bilginler, bu düşünceleriyle uyumlu olarak da Kuran'da anlatıldığı gibi cennet ve cehennemi de sütün ve balın olacağı veya ateşin, irinin olacağı yerler olarak düşünmüşlerdir. Ancak Farabi ve İbn Sina gibi filozoflara göre her şey ruhen olacaktır; çünkü insanın benliği ruhu olduğundan ve ruh bedeni bir araç olarak kullan-

129 A'raf, 187

dığından sorumlu olan ruhtur; beden değildir. Böyle düşünen filozoflar da kendi düşünceleriyle uyumlu olarak cennet ve cehennemin manevi hazzın veya elemin en üst seviyede olacağı manevi yerler olacağını düşünmüşlerdir. Bilindiği gibi bu görüşlerinden dolayı filozoflar başta Gazali olmak üzere kendisinden sonra gelen bazı kelamcılar tarafından küfür ile suçlanmışlardır. Ahiret hayatıyla ilgili Kuran ayetlerini zahiri anlamlarıyla anlarsak kelamcılar haklı görülür; ancak ayetleri yorumlarsak –ki en azından bazıları yoruma veya te'vîle açıktır– filozoflara da hak verilebilir. Nitekim Yûnus Emre de böyle demiyor mu?

Cennet cennet dedikleri,
Birkaç köşkle birkaç huri.
İsteyene ver onları,
Bana seni gerek seni.

Hz. Muhammed'in cehennemi ziyareti
Ahvâl-i Kıyâmet

Kuran'da cennet ile cehennem ve onların dereceleri için farklı adlar da kullanılmıştır. Cennet için, örneğin, Adn, Firdevs, Me'va, Naîm, Kevser; cehennem için, Cahîm, Dâru'l- Bevâr, Siccîn, Sair, Harîk, Hamîm, Hutama, Hâviye, Lezâ, Sakar, Semûm ve Sûü'd-Dâr gibi adlar... Cennet sözcüğü Kuran'da iki anlamıyla kullanılmıştır. Birincisi, sözcük anlamıyla, cennet yeryüzündeki bağlık bahçelik güzel yerler için kullanılmıştır.[130] İkincisi,

130 Bu anlamıyla 48 ayette kullanılmıştır; örnek olarak *bkz.* Sebe', 15-16; Kehf, 39-41.

kavram anlamıyla ahirette iyilerin içinde oturacağı güzel yurt anlamında kullanılmıştır; ayetlerde kullanımı çoğunlukla bu kavram anlamındadır.

f) Kitabi Olmayan İnançlar

Kuran'ın iman ilkelerini anlattığı ayetlerde geçmediği halde Müslüman bilginler, yukarıda anlattığımız beş iman ilkesine bazı inanç ilkeleri daha ilave etmişlerdir. Bu ilave ilkeleri ortaya atarken bazı Kuran ayetlerine ve hadislere dayanmışlardır. Tabii ki, bunlar bilginlerin kişisel anlayış ve yorumlarıyla ilgilidir. Geçmişte de bunlar tartışılmış; hiçbirine inanmayan kişiler ve mezhepler olduğu gibi, hepsine inanan kişiler ve mezhepler de olmuştur. Bizim bu durumda burada söylemek istediğimiz şey bunları insanların tercihine bırakmaktır; bunlara inanan, inanmayandan daha çok imanlı olmaz.

g) Kaza ve Kadere İman

Ehl-i Sünnet ve Şii mezhepleri, aralarında anlayış farkı olsa da, kaza ve kadere imanı İslam inanç ilkelerinin altıncısı olarak kabul ederler. Mutezile mezhebi gibi bazı ilk dönem mezhepleri kaza ve kaderi bir iman ilkesi olarak kabul etmemiştir. Kaza ve kadere inanmanın bir iman ilkesi olduğunu kabul edenler, buna kanıt olarak Hadîd suresinin 22-23. ayetlerini gösterirler: "Yeryüzüne ve kendinize dokunan hiçbir musibet yoktur ki biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır. Elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye böyle yaptık."

Diğer bazı ayetlerde de kader ve kaza sözcükleri ile onların türevi başka sözcükler geçmektedir. Burada mühim olan, her şeyden önce söz konusu ayetleri kendi tarihi ve Kurani bağlamları içinde nasıl anlamak gerektiğidir. İslam düşüncesinde bugüne kadar çok tartışılan kaza ve kader meselesi, bilindiği gibi Hz. Ali ve Muaviye çekişmesinden sonra ortaya çıkan kanlı olayların sorgulanması üzerine dini bir soru olarak ortaya çıkmıştır. Bu fiili olaylar, meseleyi tartışanlar üzerinde ilk aşamada bir kısım düşünceler oluşturmuştur. Sonra da tarihi seyir içerisinde her

kesim, düşüncelerini Kuran'a dayandırmak zaruretini hissedince ilişkili gördüğü ayetleri önceden oluşmuş görüşleri yönünde anlamaya çalışmıştır. Bu da, kaza ve kader meselesinin içerisinden çıkılmaz bir meseleye dönüşmesine neden olmuştur. Meselenin tarihi açıdan anlatımı oldukça geniş bir konudur. Biz burada çok kısa tanımlar ile yine çok kısa olarak kendi görüşümüzü vermekle yetineceğiz.

Kader, güç yetirme, miktar ve ölçü gibi anlamları olan bir sözcüktür. Kuran'da birçok ayette geçtiği şekliyle kavram olarak, Tanrı'nın evreni ve içindeki varlıkları nicelik ve nitelik açısından belirli miktara ve ölçülere göre ve aralarındaki ilişkileri düzenleyici olarak koyduğu doğal ilkelere göre yaratmasını ifade eder. Dolayısıyla kader, Tanrı'nın evreni veya varlıkları yaratmadan önce, ezeli bilgisinde onları bilip genel olarak tahdit ve takdir etmesidir. Kaza ise, Tanrı'nın ezelde bildiği genel şeyleri, zamanları gelince zaman ve mekân içerisinde bireysel olarak veya tek tek yaratmasıdır. Kader, Tanrı'nın ilim sıfatıyla, kaza ise tekvin (yaratma) fiiliyle ilgilidir. Bu anlamdaki kader ve kaza insanın kendi iradesi ve bilgisiyle yaptığı filleriyle ilgili değildir. Örneğin insanın ölümlü yaratılması kaderdir; Ali'nin ölümlü olması kazadır. Bu, kaza ve kaderin birinci anlamıdır. Bu anlamlarıyla kaza ve kaderde değişme olmaz.

İkinci anlamlarına gelince; bu, insanın kendi fiilleriyle ilgili olan durumdur. İnsanın kendi iradesiyle, bilgisine veya cahilliğine göre, hayır (iyi) veya şer (kötü) eylemlerde bulunması ve bunlardan sorumlu olmasıdır. Herhangi bir insanın, insan öldürme gücünün olması, insanın kaderidir. O insanın fiilen bir insanı öldürmesi ise kazadır. Tanrı, insanı ölümlü ve öldürücü yarattığı için bir insan ötekini öldürebiliyor. Tanrı, insanı öldürücü olarak yaratmamış olsaydı hiç kimse ne yaparsa yapsın kimseyi öldüremezdi. Dolayısıyla insanın fiilleriyle ilgili olarak doğal yaratılış yasalarına uygun davranması kaderdir ve hayırdır; bunları ihlal etmesi ise kazadır ve şerdir. Tanrı, akla da apaçık olan kötü veya kazai fiilleri, ayrıca Kuran'da da bildirdiği için insan, eylemlerinden sorumludur. Bu anlamdaki kaza ve kader, kulun duası

ve Tanrı'nın da buna bağlı olarak istemiyle değişebilir. Tanrı açısından bu değişmeyi de şöyle açıklamak gerekir: Tanrı, evrensel ve ezeli bilgisiyle, sözgelimi bir insanın bir olayla ilişkisini bilir; o insanın dua edeceğini de bilir. Duasını kabul etmesi durumunda, dua etmeden önce yaşayacağı olayı duayla değişecek şekliyle de önceden bilir. Örneğin arabasıyla yolculuk yapan bir adamın, yolculukta kendi hatası veya yoldaki başka bir nedenden dolayı doğal olarak kaza yapması bir kuraldır ve bunu da Tanrı bilir; ancak o adamın yolculuğa çıkarken dua edeceğini ve duasını da kabul edeceğini yine önceden bildiği için zorunlu yapacağı kaza gerçekleşmez. Dua ve tedbir de insanın kader ve kazasının bir parçasıdır.

İnsan fiilleriyle ilgili olan kader ve kaza, maalesef değişmez ezeli takdir; yazgı veya mukadderat olarak anlaşılmaktadır. Bu, tamamen yanlış bir anlayıştır; çünkü Tanrı'nın insanlara ve eylemlerine ait ezeli bilgisi, onları o işleri yapmaya zorlayıcı anlam taşımaz. İnsanların o şeyleri yapacağını önceden bildiği için bilir. Kaza ve kader anlayışı bir de "Hayır ve şer Tanrı'dandır" sözüyle ifade edilir. Bunu da iyi anlamak gerekir. Kuranda da belirtildiği gibi Tanrı insanlar için şerri dilemez. Hayrı ve şerri, bilerek veya bilmeyerek insanlar kendileri diler. Bu, sadece kaza ve kaderin ikinci anlamıyla, insan fiilleriyle ilgili değil; evrensel yaratılış veya doğa ilkeleriyle ilgili olarak düşünüldüğünde de böyledir. Örneğin Tanrı depremi insanları öldürmek için meydana getirmez; ancak biz depremi bilimsel olarak bilmez ve gerekli bilimsel önlemleri almazsak, deprem o zaman insan öldürür. Çok kısa olarak tekrar edelim. Kelamcıların ve diğer din bilginlerinin, kaza ve kaderi anlatmak için kullandıkları "İyilik ve kötülük, Allah'tandır" sözünü Kuran reddediyor: "Başına gelen iyilik Allah'tandır; başına gelen kötülük kendindendir..."[131]

h) Mesih ve Mehdi İnancı

Şiilerin tamamı ve Ehl-i Sünnet'in büyük çoğunluğu Mesih ve Mehdi inancına sahiptir. Kuran'da Mesih sözcüğü 4 farklı sürede

131 Nisâ, 79.

9 kere Hz. İsa'nın sıfatı olarak geçer. Mehdi sözcüğüne gelince; bu şekliyle Kuran'da geçmez; ancak Hz. İsa'nın mucize olarak beşikte konuştuğu anlatılırken beşik anlamına "Mehd" sözcüğü üç farklı surede üç kere geçer.[132] Mehd sözcüğünden, beşikte konuştuğu için "beşikli" ve "beşiğe ait" anlamlarına Mehdi sözcüğü Hz. İsa zamanından itibaren Hz. İsa'nın başka bir sıfatı olarak kullanılagelmiştir. Dolayısıyla ne açık, ne de kapalı biçimde Kuran'da ahir zamanda bir kurtarıcı ve hidayet verici olarak ortaya çıkacak kişiler anlamında ne Mesih ne de Mehdi inancı vardır. Mesih, bilindiği gibi Hz. İsa'dır. Müslümanların Mesih inancı, Hıristiyanlarınki gibi, kıyametten önce, ahir zamanda Hz. İsa'nın yeryüzüne ineceği, Deccal'ı yenip yeryüzünde iyiliği hâkim kılacağı şeklindedir.

Mehdi sözcüğü ilk defa Hz. Muhammed'i bir şiirinde överken Hassan b. Sâbit tarafından kullanılmıştır. Daha sonra bu, dört halife, Hz. Hüseyin ve bazı Emevi halifeleri için de kullanılmıştır. Mehdi bu kullanımlarda sadece sözlük anlamıyla kullanılmıştır. Kendileri için kullanılan kimselerin hidayete eriştirilmiş kimseler olduğu nitelenmiştir. Aynı dönemlerde "mehdi" sözcüğünün kavram olarak da kullanılmaya başladığını görüyoruz. Abdullah ibn Sebe' ve taraftarları, Hz. Ali'nin ölümünden sonra, onun ölmediğini, kıyametin kopmasından önce tekrar yeryüzüne döneceğini ve adaleti hâkim kılacağını iddia etmişlerdir.[133] Mehdi inancı, Kerbela olayından sonra Emeviler döneminde hem Şiiler, hem de Emeviler ve diğer Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Emeviler "Süfyânî" adında bir mehdi uydurmuşlar ve Halid b. Yezid, halkı bu mehdiye inanmaya davet etmiştir. Aynı dönemde Hariciler de "Ali b. Mehdî" adıyla kendi mehdilerini çıkarmışlardır. Daha sonra Abbasiler de kendi mehdilerini ortaya çıkarmışlardır. Her grup mehdilerini Hz. Muhammed'den hadis diye rivayet ettikleri efsanelerle donatmışlardır.

Mehdi inancı, 9. yüzyıldan itibaren, İsnâaşeriyye Şiilerinin önemli bir inanç ilkesine dönüşmüştür. Şiilere göre çocuk yaşta

---

132 Ali İmran, 46; Maide, 110; Meryem, 29.

133 Eş'arî: *Makalât*, s. 15.

kaybolan 12. İmam Muhammed el-Askerî beklenen Mehdi'dir; kıyametten önce Mekke'de ortaya çıkacak ve adaleti hâkim kılacaktır. Ehl-i Sünnet'ten birçok bilgin Mehdi'nin geleceğine inanmıştır; fakat Mehdi'nin kim olduğu konusunda Şiilerde olduğu gibi bir birlik yoktur. Tarihte ve bugün de görüldüğü gibi önüne gelen mehdiliğini ilan etmiştir. İnancın aralarında çok daha yaygın olduğu tasavvuf ve tarikat erbabına göre kendilerinden bir kutbun, örneğin vahdet-i vücud'culara göre Muhyiddin İbn Arabî'nin Mehdi olarak yeryüzüne indirileceği görüşü hâkimdir. Hangisinin daha önce geleceği hususunda da tartışmalar vardır; fakat önce Mehdi'nin ve daha sonra da Mesih'in zuhur edeceği genel bir kabuldür.

Bu inanışların yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Kuran'da bir yeri asla yoktur; tamamen Zerdüştlük, Yahudilik ve Hıristiyanlık etkisiyle oluşmuş inanışlardır. Bunlara inananlar bir-iki Kuran ayetini zorlayarak kendilerine bir destek bulmaya çalışmışlarsa da konuyla ilgili kaynaklardan hadis olarak niteledikleri yüze yakın uydurma rivayet aktarmışlardır. Bunlara bakıldığı zaman birbirleriyle çoğu zaman çelişkili bilgiler vermektedirler. Örneğin Mesih, rivayetlere göre ya Şam Ümeyye Camisi'nin minaresine ya Yemen'e ya da Mescid-i Aksa'ya inecekmiş, geldiğinde bazı rivayetlere göre kıtlık, bazılarına göre ise bolluk olacakmış, geldiğinde kimine göre 30 yaşında, kimine göre 40 yaşında olacakmış. Kuran ayrıca ölenlerin bu dünyaya geri döndürülmelerinin söz konusu olmadığını bildirmiştir.[134]

134 Mü'minûn, 100.

IV.
İBADETLER

1. İbadet Mükellefiyeti

İslam'a göre insanın ibadet için mükellef olması, yani ibadetleri yerine getirmekle yükümlü olması için geleneksel olarak üç özellik öngörülür: 1. Müslüman olmak: Dini İslam olmak. 2. Akıl sahibi olmak: Akıl sağlığı yerinde olmak; akıl sağlığının yaptığını bilmeyecek kadar bozuk olmaması. 3. Ergenlik çağına gelmiş bulunmak: Çocukluk çağını bitirmiş olup delikanlılık ve genç kızlık çağına girmiş olmak. Bu üç özelliğe sahip olan kişiler ibadetleri yerine getirmekle mükellef, yani sorumludur. Dini sorumlulukların kendi aralarında dereceleri vardır. Bunlar da üç kısımda incelenir.

2. İbadetlerin Nitelikleri

a) Farz

İbadetlerle ilgili Tanrı buyruğudur. Farz ibadetler, kesinlikle yapılması gereken ibadetlerdir. Beş vakit namazın farz kısımları, oruç, hac ve zekât farz ibadetlerdendir. Bu ibadetler yapılmadığı takdirde kişi Tanrı'ya karşı sorumlu olur. Bir ibadetin farz olması için, onun Tanrı tarafından açık bir biçimde Kuran'da emredilmiş olması gerekir. Farz da kendi içerisinde Farz-Ayn ve Farz-ı Kifaye olarak ikiye ayrılır. Birincisi, her Müslüman'ın bireysel olarak yapması gereken farzlardır. İkincisi, bir kısım Müslüman yaptığı zaman diğerlerinin yapması gerekmeyen farzlardır; örneğin cenaze namazı gibi. Herkesin cenaze namazı kılması gerekmez; Müslümanların bir kısmının kılması diğerlerinin üzerinden farziyeti düşürür.

b) Vacip

Yapılması Tanrı tarafından emredilen, fakat delaleti farz gibi açık olmayan ibadetlerdir. Örnek olarak kurban kesmek, bayram namazı kılmak vb. verilebilir. Vacip ayrımı ve sınıflaması sadece Hanefilerde vardır; diğer mezheplerde ise vacipler sünnet kategorisinde düşünülmüştür.

c) Sünnet

İbadetler ve ahlakla ilgili Hz. Muhammed'in emirleridir. Hanefilere göre farz ve vacip ibadetlerin dışında, Hz. Muhammed'in sürekli yaptığı ve Müslümanlara da yapmalarını önerdiği ibadetlere sünnet denir. Sünnet de kendi içerisinde Sünnet-i Müekkede ve Sünnet-i Gayri Müekkede olarak iki kısma ayrılır: Birincisi, güçlü sünnet anlamına gelir ve meşru bir mazeret olmaksızın yapılması istenen sünnettir; örneğin sabah, öğle ve akşam namazlarının sünnet kısımları. İkinci sünnet, meşru bir nedenden dolayı terk edilebilen sünnettir; ikindi ve yatsı namazlarının sünnetleri gibi. Ayrıca yemekten önce elleri yıkamak, dişleri temizlemek gibi Hz. Muhammed'in daha birçok tavsiyesi de bu ikinci sünnet kısmına dahildir.

3. İbadetlerin Çeşitleri

Burada ibadetleri anlatırken, zorunlu olmadıkça onlarla ilgili fıkha, yani İslam hukuku açısından meselelere ve mezhepler arasındaki farklılıklara girmeyeceğimizi belirtelim.

a) Kelime-i Şehadet

Kelime-i şehadet aslında iman ilkesidir. Ancak geleneksel olarak İslam'ın beş koşulu anlatılırken böyle anlatılageldiği için biz de buna uyarak çok kısa bazı bilgiler vermeyi uygun gördük. Kelime-i şehadet Arapça ifadesiyle şöyledir: "Eşhedü enla ilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resuluhu." Anlamı: "Allah'tan başka ilah olmadığına tanıklık ederim. Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve yalvacı olduğuna da tanıklık ederim." Dolayısıyla Kelime-i Şehadet kişinin, Allah'ın tekliğini ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğunu kabul edip buna inandığını gösteren cümledir.

Burada çok önemli gördüğüm bir-iki hususa açıklık getirmek gerektiğine inanıyorum. "Dinler arası Diyalog" hareketine Müslüman kesimlerden de iştirak edenler, "Muhammed'siz de İslam olur ve Muhammed'i Avrupa'ya taşımaya gerek yoktur" gibi düşüncelerle, Avrupa'da bastıkları takvim gibi şeylerin üzerine daha önce Arap harfleriyle kelime-i şehadeti tam olarak yazıyorlarken, artık Şehadet'in ikinci kısmını, yani "Muhammed'in kulu ve yalvacı olduğuna tanıklık ederim" kısmını kaldırdılar.[135] Burada konumuz Muhammed'siz Müslümanlık olur mu olmaz mı meselesi değildir. Vurgu yapmak ve düzeltmek istediğimiz şey, Muhammed adının şehadetten kaldırılması meselesini tartışırken, kendileri diyalogcu olmayan iki ilahiyat hocasının söyledikleridir. Birisinin söylediği "Allah'a ve Muhammed'e birlikte bir arada tanıklık etmek şirk olmaz mı?" diğerininki ise, "Zaten bu şehadet formülü bu şekliyle sonradan kelamcıların ortaya koyduğu bir formül değil mi?" sorusuydu. Bu düşünceler son günlerde de seslendirildiği için üzerinde kısaca da olsa durulması gerekir.

Bilindiği gibi, aynı bir ayetle olmasa da, "La ilahe illallah" ve "Muhammeden resulullah" veya "Resuluhu" Kuran'da geçen ayetlerdir.[136] Bunları da, yukarıda Arapça ifadesiyle verdiğimiz şekliyle kelime-i şehadetteki iki ayrı cümle olarak fakat birlikte Veda Hutbesi'nde kullanan bizzat Hz. Muhammed'dir.[137] Dolayısıyla kelamcıların işi değildir. Asla şirk de olamaz; çünkü "Tanıklık ederim ki, Allah'tan başka ilah yoktur" ve "Tanıklık ederim ki Muhammed O'nun kulu ve yalvacıdır" cümleleri, tek bir cümle değildir. Aynı özne ve yüklem ile tekrarlanmakla birlikte, birbirini takip eden iki ayrı cümledir. Kaldı ki, kelime-i şehadet tek bir cümle dahi olsaydı, bu asla şirk olmazdı; çünkü "Muhammed O'nun kulu ve yalvacıdır" demenin Muhammed'i tanrı yapmak demek olmadığı apaçık bir hususdur. Hiçbir Müslüman

135 Bayrakdar (M.): *Dinler Arası Diyalog ve Başkalaştırılan İslam*, Beyaz Kule Yayınları, 2009.

136 Ali İmran, 18; Kasas, 88; Bakara, 255.

137 Veda Hutbesi, haz. M. Hamidullah, Vesâik, s. 360.

da zaten kelime-i şehadeti söylediği zaman Muhammed'e Tanrı dediğini aklının ucundan bile geçirmez.

Bunun da ötesinde kelime-i şehadeti oluşturan iki cümle Kuran ayetlerinde de kullanılmıştır. Bizzat Allah'ın kendisi kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik etmiştir: "Allah şehadet eder ki O'ndan başka ilah yoktur"[138] ve "Muhammed Allah'ın Resulüdür".[139] Dolayısıyla kelime-i şehadetin ifade ettiği anlamlar bizzat Kuranidir.

b) Namaz ve Dua

Namaz, Farsça bir kelimedir; aslı "boyun eğmek", "ululamak", "tanrılara yakarma" gibi anlamları olan Sanskritçe "namaste" sözcüğüdür. Bu sözcük, Sasaniler döneminde "namaz" şeklini almıştır ve İranlılar Müslüman olunca Arapça "salat" karşılığı olarak kullanılmıştır. Farsçadan da dilimize geçmiştir. Kuran'da namaz karşılığı olan salat sözcüğü, "yönelmek", "yakarmak", "dua etmek" gibi anlamları olan Arapça S-L-V fiil kökünden türemiştir. Dini bir kavram olarak namaz, abdestle temizlendikten sonra ayakta durma, rükû, secde ve oturma gibi belirli hareketlerden, tekbirlerden ve Kuran'dan ayetler veya sureler ile tesbihat denilen belirli dualar okumaktan oluşur ve belirli vakitlerde kılınır. Namaz, Hicret'ten bir buçuk yıl önce Hz. Muhammed'in gece yolculuğu (İsra) esnasında, yani 620 yılının ortalarında emredilmiştir.

Namaz dört kısma ayrılır: Farz, Vacib, Sünnet ve Nafile.

Farz namazlar Farz-ı Ayn ve Farz-ı Kifaye olarak kendi içinde ikiye ayrılır. Farz-ı Ayn, her gün kılınan beş vakit namaz ile cuma günleri kılınan cuma namazıdır. Bunlar, akıl ve sorumluluk çağına gelmiş olan her Müslüman'a farzdır. Farz-ı Kifaye, cenaze namazıdır. Vacip namazlar, yatsı namazından sonra kılınan vitir, teravih, ramazan ve kurban bayramı namazlarıdır. Sünnet namazlar, Farz-ı Ayn namazlardan önce ve sonra kılınanlardır. Nafile namazlar ise kişilerin kendi istekleriyle kıldıkları namaz-

138 Ali İmran, 18.
139 Ahzâb, 40; Fetih, 29.

lardır. Bunlara teheccüd namazı, kuşluk namazı, istihare namazı, tahiyyetü'l-mescid, tövbe namazı, evvabin namazı, tesbih namazı gibi çeşitli adlar da verilmiştir.[140]

Beş vakit kılınan farz namazlar, sıkışık ve zor durumlarda birleştirilerek üç vakitte kılınabilir; buna "namazların cem edilmesi" denir. Hz. Muhammed savaş zamanında ve benzer hallerde iki vakit namazı birleştirerek tek vakitte kılmıştır. Bugün Sünniler zor durumlarda namazları cem ederler; ancak normal durumlarda beş vakitte kılarlar. Şiiler ise, beş vakit namazı üç vakitte kılmayı adeta kural haline getirmişlerdir; durum ne olursa olsun üç vakitte kılarlar. Bunda Zerdüştlüğün bir etkisi olmalıdır. Bilindiği gibi Zerdüştler, namazlarını ve benzer ibadetlerini, gün doğumu, öğle ve gün batımı olmak üzere üç vakitte yapıyorlardı. Ayrıca bugün Gâib İmam dönmediği için, Şiiler genellikle cuma namazını da kılmazlar. Şiilerin bu tutumu, biraz Yahudilerin tutumuna benzer; onlar da kurban başta olmak üzere bazı ibadetleri Mabet yeniden yapılıncaya kadar iptal etmişlerdir.

Dua, her dinde olduğu gibi İslam'da da önemlidir. Dua, Arapça bir sözcük olup çağırmak, davet etmek, yalvarmak gibi anlamları vardır. Kavram olarak ise meşru olan bir şeyi vasıtasız olarak Tanrı'dan dilemektir. Daha metafizik anlamıyla insanın Tanrı'yı kendisine çağırması veya davet etmesidir. Tanrı'nın kendisine yakın olmasını istemesidir. Elbette duada Tanrı'dan bir şey dileme ve isteme vardır; işte bu dileme ve isteme, Tanrı'nın aynı zamanda yüceltilmesi demektir. Duada insanın kendisine yetmezliğini tasdik edip Tanrı'ya sığınması ve O'na yönelmesi vardır. Kısaca dua, Allah'a teslimiyettir. Bütün ibadetlerde dua vardır. Aslında başta bütün ibadetler olmak üzere her şey duadır; dua Hz. Muhammed'in de söylediği gibi ibadetlerin özüdür; tövbe ve istiğfar etmek duadır; zikir duadır. Dua öyle önemlidir ki Tanrı insana duası nedeniyle değer verir. Bu, şöyle anlatılmıştır: "De ki, duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer

140 Namazın farziyetiyle ilgili ayetlerden bazıları: Bakara, 238; Nûr, 56, Cuma, 9

versin?"[141] Bunun için de dinin kaynağı olan Kuran'ın Felâk ve Nâs sureleri gibi bazı sureleri baştan sona duadır. Fatiha gibilerin yarısı duadır; birçok surenin de bazı ayetleri duadır.

İnsan meşru olan her konuda dua yapabilir; dualar kalpten gizli yapılabildiği gibi açık olarak da yapılabilir. Kuran'da ve Hz. Muhammed'in sünnetinde dua örnekleri vardır. Bunları bilenler Arapçalarını veya Türkçe çevirilerini okuyabilir. Bilmeyenler, içinden geldiği şekliyle nasıl ifade ederse öyle okuyabilir. Duaları herkesin kendi dilinde ve kendi ifadesiyle yapması daha uygundur; çünkü bu, duadaki samimiyetin artmasına ve içtenliğe katkı sağlar. Dua, ayakta gezerken, otururken, yatakta, iş yaparken, her durumda ve her vakitte yapılabilir.

Burada dua ile ilgili hoş olmayan bir duruma işaret edelim. Dua bazılarınca ticaret haline getirilmiş ve adabı bozulmuştur. Bir sürü dua kitabı var; içlerinde duanın ruhuna ters düşen bilgiler de var: "Şu duayı on kere şu vakitlerde okursan duan kabul olur." Bunlar aldatmacadır ve vebaldir. Duaların sayısı yoktur, vakti yoktur. Başka bir deyişle insan içinden geldiği vakit, istediği sayıda dua yapabilir. Önemli olan ihlas ve samimiyettir. Dua için kitaba veya önceden yazılmış dualara ihtiyaç yoktur.

c) Oruç

Oruç sözcüğünün Türkçeye Farsçadan geçtiği kabul edilir. Aslı günlük anlamına gelen Farsça "roze" sözcüğünden türemiş olan "rôcik" sözcüğünün Türkçede oruç şeklinde telaffuzu olduğu iddia edilir. Oruç sözcüğü karşılığı olarak Kuran'da Arapça "savm" sözcüğü kullanılmıştır. Savm, kök anlamı "birinin kendisini bir şeye karşı tutması", "sabırlı olma" gibi anlamları olan S-Y-M fiilinden türemiştir. Savm, yani oruç, dini bir kavram olarak tanyerinin ağarmasından güneşin batışına kadar yemeden, içmeden, cinsel ilişkiden ve benzeri bedensel isteklerden uzak durmak demektir. Oruç, Hicret'in 2. yılında, yani 624 yılının Ramazan ayında emredilmiştir. Orucun farz olduğunu bildiren ayet şöyledir: "Ey iman edenler! Oruç sizden öncekilere farz kı-

141 Furkan, 77.

lındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz."[142] İslam'da farz ve nafile olmak üzere iki çeşit oruç vardır.

Farz oruç Ramazan ayında tutulandır. Yaşlılar ve oruç tutmaya mani hastalığı olanlar tutmayabilirler; güçleri yeterse fidye verirler. Yolcular ve emzikli kadınlar gibi bir kısım insanlar ise söz konusu sürelerde oruç tutmayabilirler; ancak daha sonra istedikleri zamanda kaza veya kefaret olarak tutamadıkları gün sayısınca oruç tutarlar.[143] Farz olan Ramazan orucunu tutanların en geç bayram namazından önce fıtır sadakası (fitre) da vermeleri gerekir. Nafile oruç ise farz değildir. Nafile oruçlar; Muharrem ayının dokuzuncu ve onuncu günleri ile istenilen başka aylarda ve günlerde tutulur. Ramazan bayramının birinci günü ve kurban bayramının dört günü oruç tutmak yasaklanmıştır.

d) Hac

Hac veya Hacc, Arapça bir sözcük olup, "kanıtlamak", "şahit olmak", "ziyaret etmek" ve "yıllanmak" gibi sözlük anlamları olan H-C-C fiil kökünden gelir. Hac, Hicret'ten 9 yıl sonra ve Mekke'nin 630 yılında fethinden yaklaşık bir yıl sonra, yani 631 yılında farz kılınmıştır. Hac, Hz. Muhammed'in vefatından yaklaşık bir yıl önce, en son farz kılınan bir ibadettir. Hac mevsiminde, yani Haram aylarda, usulüne uygun bir şekilde ihram giymek, Arafat'ta vakfeye durmak ve Kâbe'yi tavaf etmektir. Hac, farz ve sünnet olarak iki kısma ayrılır.

Farz hac, dinen zengin olan Müslümanların ömürlerinde bir defaya mahsus hac mevsiminde yaptıkları hacdır. Hac, zengin olmayan kimselere farz değildir. Ancak böyle kimseler, bir vesileyle hac mevsiminde Mekke'de bulunurlarsa da hac etmek farz olur. Farz hac yapılış şekline göre de "ifrat haccı", "temettü haccı" ve "kıran haccı" olarak üç çeşide ayrılır.

Sünnet olan haca Umre denir. Hac mevsiminin dışındaki zamanlarda Kâbe'yi ziyaret edip hacda yapılan şeyleri yapmaktır. Hac yaparken canlı öldürmek veya zarar vermek, savaş ve kav-

---

142 Bakara, 182, 183.

143 Orucun farziyetiyle ilgili ayetlerden bazıları: Bakara, 183-184.

ga yapmak yasaktır. Hacın bittiği gün, yani kurban bayramının birinci gününe girildiği gün hacılar Umre'de "şükür kurbanı" veya "hedy kurbanı" adıyla kurban keserler.[144]

e) Zekât, Öşr ve Sadaka

Zekât, Arapça bir sözcük olup saflaşmak, temizlenmek ve artmak gibi anlamlara gelir. Zekât, Hicret'in 2. yılında, yani 624 yılında hemen oruçtan sonra emredilmiştir.[145] Zekât, Hz. Muhammed'in belirlediği ölçüye göre zengin sayılan Müslümanların yerine getirmek zorunda oldukları bir ibadettir. Dini ölçülere göre zengin sayılanların, her yıl zekâta konu olan mallarından –bunlar büyük baş hayvanlardır– tespit edilmiş miktarlardaki mallarının aynından veya karşılığı hesaplanarak elde edilecek nakit miktarının kırkta birini, yani %2,5'ini zekât olarak vermesi farzdır. Eğer bir sermayedar, parasının %2,5'ini doğrudan vermek istemiyorsa şöyle bir hesap da yapabilir. Hayvanlardan, örneğin, 40 koyun ve 5 deve belirlenmiştir (Hz. Muhammed o gün miktarları böyle belirlerken 40 koyunun toplam fiyatı, 5 devenin toplam fiyatına eşitti). Bu durumda zengin bir sermayedar da bugün örneğin 40 koyunun toplam fiyatını hesaplayarak zekât verip vermeyeceğini öğrenebileceği gibi, koyunların sayısal artış oranını göz önünde tutarak ne miktar nakit zekât vereceğini de hesaplayabilir. Zekâtın kimlere verileceğini de Kuran belirlemiştir: fakirler, yoksullar, köleler, zekât toplama memurları, kalpleri İslam'a ısındırılacaklar, borçlular ve yolda kalmışlar.[146]

Öşr, bilindiği gibi tarım ürünlerinden verilmesi gereken zekâttır ve onda bir nispetindedir. Sadaka ise Tanrı tarafından fakirler ve muhtaçlar için istenen ve miktarı belirlenmemiş bir infaktır. Sadakada zekâtta olduğu gibi dinen zorunluluk yoktur; ancak Tanrı'nın arzusu vardır. Bunu yerine getirmek, gönül işi olarak Tanrı'yı hoşnut etmek olacağı için manevi getirisi de Tanrı'nın takdirinde olacaktır.

---

144 Hacın farziyeti, umre ve kurbanla ilgili ayetlerden bazıları: Bakara, 196-199, 203; Ali İmran, 97; Nebe, 27-29.

145 Zekâtın farziyeti konusuyla ilgili olarak *bkz.* Bakara, 43, 110, 267 vb.

146 Tevbe, 60.

V.
Kutsal Günler ve Bayramlar

Diğer dinlerde olduğu gibi İslam'da da bazı günler ve geceler kutsal sayılıp, çeşitli ibadetler ve etkinliklerle kutlanmaktadır. Bunları iki kısma ayırarak anlatmak gerekir. Birinciler, kitabi olanlardır; yani Kuran'da anılanlardır. İkinciler, kitabi olmayanlardır; yani Kuran'da ve sünnette olmayanlardır. Bunlar gelenekle oluşturulmuşlardır. Şimdi haklarında kısaca bilgi verelim.

1. Kitabi Olan Kutsal Günler ve Geceler

a) Cuma Günü

Kuran'daki Cuma suresinde anlatıldığı gibi, Cuma gününün mübarekliği, o günün öğle vaktinde "Cuma Namazı" denilen özel bir namazın kılınmasındandır. Ayrıca Müslümanlar o gün veya arifesi perşembe günü fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine sadaka dağıtırlar. Hz. Muhammed de kendi zamanında Cuma gününe özel bir önem vermiştir. Cuma günü ayrıca bayram günü gibi kabul edilir.

b) Kadir Gecesi

Kuran'da adı anılan ve önemi belirtilen tek gece Kadir (Kadr) gecesidir. Kadr suresi bizzat bu gecenin neden ve niçin önemli olduğunu anlatır: "Biz onu (Kuran'ı) Kadir gecesinde indirdik. Sen Kadir gecesinin ne olduğunu bilir misin? Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır. Onda her çeşit işler için Rab'lerinin izniyle melekler ve Cebrail iner. Ta fecre kadar o barıştır."[147] Anlaşılacağı gibi Kadir Gecesi, Kuran'ın Hz. Muhammed'e indirildiği, meleklerin ve Cebrail'in yeryüzüne indikleri bir gecedir; esenlik

147 Kadr, 1-5

gecesidir ve içerisinde Kadir Gecesi olmayan bin aydan daha hayırlıdır. Bilindiği gibi Kadir gecesi Ramazan ayının içindeki bir gecedir. Ancak Kuran bu gecenin Ramazan'ın hangi gününün gecesi olduğunu belirtmemiştir. Hz. Muhammed'den gelen rivayetlere göre, Ramazan ayının son on gününün tek gecelerinden biri olduğu bellidir; bu da genel kabule göre 27. gecedir. Bu yüzden bu gece Müslümanlarca kutsal sayılır; bireysel olarak veya topluca kutlanır.

2. Kitabi Olmayan Kutsal Geceler

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bunlar Kuran'da anılmamış, Hz. Muhammed zamanında da kutlanmamıştır. Bunları özellikle de Türkler oluşturmuşlardır. Bu nedenle geçmişte olduğu gibi bugün de özellikle Vehhabiler, Selefçi ve modernist Müslümanlar bu gecelerin veya kandillerin kutlanmasına bidat olarak bakmaktadır ve karşıdırlar. Elbette bunların bireysel ve toplu olarak kutlanmasının dinen bir zorunluluğu yoktur. Fakat bize göre kutlanmalarının dine hiçbir aykırılığı olmadığı gibi aksine özellikle dünyevileşmenin gittikçe arttığı günümüzde faydalıdır. Giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi dinin duygusal bir yönü vardır; işte bu tür kutlama etkinlikleri dinin bu yönünün tezahürünü insan ruhunda artırır. Her şeyde olduğu gibi burada da önemli olan kutlamaları bir törene dönüştürmeden ölçülü yapabilmektir. Son olarak konuyla ilgili şu noktaya da işaret edelim: Kandillerin kutlamaları, Türkler ve Türklerden etkilenerek Müslüman olmuş halklar arasında da yaygındır. Araplar ve İranlılar arasında yaygın değildir. Ayrıca bu günlerin ve gecelerin kutlanmasının birçok gerekçesi veya nedeni anlatılır. Çoğu hayal ürünü olan bu bilgileri aktarmayı gerekli görmüyoruz.

a) Mevlit Kandili

Mevlit, doğum günü ve zamanı demektir. Mevlit gecesi, Rebiulevvel ayının 12. gününün gecesidir. 12. günde Hz. Muhammed doğmuştur. Onun doğum gününü kutlamak amacıyla o gece Mevlit kandili olarak kutlanır. Mevlit kandili ilk defa Türk-

ler arasında 14. yüzyıldan itibaren kutlanmaya başlanmıştır ve özellikle Osmanlılar zamanında sürekli hale gelmiştir. Bu amaçla manzum mevlidnâmeler yazılmıştır ki bunların en meşhuru ve en çok okunanı Süleyman Çelebi'ninkidir. Bu, İslam öncesi Türk soylularda atalar ruhunu kutsama âdetinin Hz. Muhammed'e yansıtılması ve İslami motiflerle işlenmiş bir devamıdır.

b) Berat Kandili

Şaban ayının 15. gecesine Berat gecesi denir ve o gece kandil olarak kutlanır. Duhan suresinin 2. ve 3. ayetlerinde "Kuran'ı mübarek bir gecede indirdik" denilmiş olması nedeniyle bazı bilginler, bu mübarek gecenin Berat gecesi olduğu, diğer bazıları ise Kadir gecesi olduğu yorumunu yapmışlardır. Geceyi Berat gecesi olarak anlayanlar Kuran'ın bu gecede bir bütün olarak ve bir defada Levh-i-Mahfuz'a indirildiği, Kadir gecesinde ise peyderpey Hz. Muhammed'e indirildiği yorumunu yapmışlardır. İşte bu nedenle Berat gecesi mübarek kabul edilerek kutlanır. Ayrıca bu gecede günahların bağışlandığına inanılır.

c) Regaip Kandili

Regaip, ikram, ihsan demektir. Recep ayının ilk cuma gecesine, Regaip gecesi denir ve mübarek sayılarak kutlanır. Bu gecede Allah'ın insanlara bir yıllık ikramını ve rızkını dağıttığına inanılır.

d) Miraç Kandili

Miraç, merdiven ve göğe yükseltilme demektir. Recep ayının 27. gecesine Miraç gecesi denir. Bu gecede, "Gece Yolculuğu"ndan (İsra) sonra Hz. Muhammed'in gökyüzüne yükseltildiğine inanılır. Bu nedenle de gece kandil olarak kutlanır. Miraç olayıyla ilgili daha önce kısa bir bilgi vermiştik.

e) Aşure Günü

Muharrem ayının onuncu günü Aşure günüdür. Bu gün ve takip eden dokuz gün evlerde Aşure çorbası yapılır ve dağıtılır. Bu, Hz. Nuh'un bir geleneğinin hatırasına yapılır; inanışa göre

Tufan'dan sonra Hz. Nuh ile kurtulanlar böyle bir aşure pişirip birlikte yemişler. Ayrıca bu günlerde veya ayın tamamında oruç tutulur.

3. Bayramlar

Bilindiği gibi iki dini bayram vardır. Birincisi, Ramazan Bayramı'dır (Iydu'l-fıtr); üç gün sürer. İkincisi, Kurban Bayramı'dır; dört gündür. Kurban ilk üç günde kesilir; dördüncü gün kesilmez. Bayram gününün birinci günü sabah namazından sonra camilerde cemaatle bayram namazı kılınır. Bayram günleri ayrıca mezarlıklar ziyaret edilir. Bayramlardan bir gün önceki güne "arife" denir. Bu gün bayrama hazırlık yapılır; pişi denilen bazı unlu yiyecekler yapılır ve dağıtılır. Arife günlerinde mezarlıklar ziyaret edilir. Ayrıca Ramazan ayı içerisinde ve en geç bayram namazından önce fakirlere "fıtr" sadakası denilen sadaka dağıtılır.

VI.
Mezhepler ve Çağdaş Dini Akımlar

Sürekli gündemde olan bir soru ile başlayalım: Allah tek, Peygamber bir, kitap bir, bu kadar mezhep niye? Bu sorunun yanıtı, aşağıda üzerinde duracağımız gibi insansaldır. Kuranıkerim'de Allah'ın "Hepiniz Allah'ın ipine (Kuran) sımsıkı sarılın ayrılığa düşmeyin...",[148] "Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir"[149] demiş olmasına rağmen, Müslümanlar Hz. Peygamber'e şöyle bir hadis söyletmişler ve dolayısıyla bunun örtülü olarak dini olduğuna işaret etmişlerdir: "Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Ümmetim ise, yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır." Bu söz, yukarıda anlamını aktardığımız ayetlerle veya benzer ayetlerle birlikte düşünüldüğünde, Hz. Muhammed'e ait olamaz. Eğer gerçekten ait ise, bununla o, Müslümanların mezheplere ayrılmasını istediğini değil; istense de istenmese de, hatta Kuran'a rağmen mezheplerin ortaya çıkacağına ve Müslümanların da Hıristiyan ve Yahudiler gibi mezheplere bölüneceğine işaret etmiş olabilir. Ancak Hz. Peygamber'i gelecekten haber veren bir kâhin durumuna düşürmemek için, aslında yukarıda ona söyletilmiş olan sözün, ona ait olmadığını söyleyip, bu sözün Müslümanların ayrılığa düştükleri Hicri 1. veya 2. yüzyılda ayrılığın dinen meşruluğunu ve olayın tarihsel bir durum olduğunu vurgulamak amacıyla Müslüman çevrelerce uydurulmuş olduğunu kabul etmek gerekir.

Bunun böyle olduğunu, aşağıda da belirteceğimiz gibi, mezhepler tarihi yazan bilginler, sözde hadiste belirtilen yetmiş üç

148 Ali İmran, 103.
149 En'am, 159.

sayısına ulaşabilmek için (aslında mezhepleri sayısı 6 veya 7'yi geçmez), mezheplerde söz sahibi olmuş önemli bilginlerin her birini ayrı bir mezhebin kurucusuymuş gibi gösterme yoluna gitmişlerdir.

Mezheplerin ortaya çıkışının birçok nedeni olabilirse de esas neden insan unsurudur. Çünkü insanlar, İslamı, yani Kuran'ın ayetlerini ve Peygamber'in sünnetini öğrenip anlamaya çalışırken, anlayış farklılıklarından dolayı farklı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Mezhepler, işte bu farklı anlayışlardan doğmuştur. Buna da doğal bir durum olarak bakmak gerekir. Felsefede, tıpta, genel olarak bilimlerde olduğu gibi din alanında da farklı akımlar ve anlayışlar vardır. Ancak burada bazı sorular akla gelebilir: Mezheplerden hangisi İslam'ı temsil edebilir? Hangisine uymak gerekir?

Bütün mezhepler "İmanın ve İslam'ın Şartları" denilen konularda esasta aynı görüştedirler. Hatta Hz. Peygamber, imanın ve İslam'ın şartları dışındaki konularda "Ümmetimin ihtilafında rahmet vardır," demiştir. Buna dayanarak, "görüşü yanlış fakat görüşünde samimi olan bir Müslüman'ın yanlışı için bile bir sevap vardır" denilmiştir. Hiç kuşkusuz bu, mezheplerin ve fikir ayrılıklarının doğal karşılanması gerektiğine bir işarettir. Dolayısıyla, mezheplerin çokluğundan yakınmaya gerek yoktur. Mezhep farklılıklarından dolayı da Müslümanların toleranssızlığa düşerek birbirleriyle kavga etmemeleri de gerekir. Asla mezhep ve meşrep ayrılıklarını kullanarak Müslümanları birbirine düşürme siyaseti güden iç ve dış mihrakların oyununa da gelmemek gerekir. Yani, mezhep bilincinde olmak, mezhepli olmanın sınırlarını aşmak değildir; bunu bilmek gerekir. Çünkü bilindiği gibi hiçbir mezhep İslam değildir ve hiçbir mezhep kurucusu da peygamber değildir.

İkinci olarak yine sıkça sorulan bir başka soru da, "Mezhep değiştirilebilir mi?" sorusudur. Elbette değiştirilebilir. Bir mezhepten çıkıp öbürüne geçmek, din değiştirmek değildir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi, İslam'da mezhepler birer din değildir.

Üçüncü ve daha önemli bir soru ise "Bir mezhebe bağlılık gerekli midir?" sorusudur. Kuramsal düşündüğümüzde, Kuran'ı ve sünneti iyi bilen bir kişi için gerekmez. Ancak pratik olarak düşündüğümüzde, Müslümanların geneli dinde ve dinin kaynaklarında bilgin olmadığından bir mezhebi takip etmeleri pratik olarak İslam'ı yaşamakta lüzumludur.

Dördüncü bir soru da "Yeni mezhepler ortaya çıkabilir mi?" sorusudur. İçtihat kapısı açık olduğundan yeni bir mezhep veya mezhepler ortaya çıkabilir. Ancak geçmişte hiçbir mezhep kurucusu mezhep kurmak amaçlı ortaya çıkmamıştır. Tarihi ve dini şartlar mezhepleri hazırlamıştır. Benzer tarihi ve sosyal şartlar oluşursa yeni mezhepler oluşabilir.

1. Mezhep Nedir?

Mezhep, sözlük anlamıyla "yol"; deyim anlamıyla "ekol" ve "doktrin" demektir. Aralarında küçük farklar da olsa mezhep yerine "fırka" (çoğ. Fırak), "mille" (çoğ. Milel) ve "nihle" (çoğ. Nihal) gibi deyimler de kullanılır. Deyim olarak mezhep, konu edindiği alana göre belirli düşünme ilkeleri ve yöntemleri olan temel anlayış ve İslam'ı yorumlama kalıplarıdır. Mezhepler, sanıldığı gibi her konuda düşünce birliği olan akımlar değildir. Mezhepler birbirinden ilkeleri ve yöntemleriyle ayrılırlar. Hatta aynı mezhebin imamları, yani önderleri, her konuda aynı düşüncede değildirler; bazen aralarında oldukça büyük farklar bile olabilir. Kısaca mezhep, ilkeler ve yöntemler birliğidir; her zaman düşünce birliği değildir.

Mezhepler, tarihte göründüğü şekliyle, başta dini ve inanç konuları olmak üzere siyasi, sosyal ve hatta bazıları spekülatif olarak felsefe ve doğa bilimleriyle de uğraşmışlardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi İslam tarihi boyunca çeşitli mezhepler ortaya çıkmıştır. Bunları konu alan birçok eser yazılmıştır; bu tür eserler "Mezhepler Tarihi" türünden başlıklar taşırlar. Mezheplerin bir kısmı zamanla ortadan kalkmıştır ve kaybolmuştur. Bir kısmı da günümüze ulaşmıştır. Biz burada yaşayan ve ölü mezhepleri, tarihi teferruatlara girmeden kısaca tanıtmaya çalışacağız.

İslam tarihinin klasik dönemlerinde yazılan "Mezhepler Tarihi" türü eserlere baktığımızda, neredeyse 73 mezhepten bahsedilir. Gerçekten bu kadar çok mezhep var mıdır? Mezhebi, yukarıda tanımladığımız gibi ilkeler ve yöntem birliği olarak tanımlarsak, 73 tane denilen mezhepler sayıca sekiz dokuzu geçmez. Mezhepler tarihçilerin, Önsöz'de andığımız Hz. Peygamber'e nispet ettikleri "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır" sözünün doğruluğunu gösterebilmek için her bir mezhep içindeki önemli her bir kişiyi mezhep içinde bir mezhep kurucusu gibi göstererek 73 sayısına ulaşmışlardır. Sözgelimi tek bir Mutezile mezhebinden, göreceğimiz gibi, 18-20 alt mezhep oluşturmuşlardır. Mutezile düşünürlerinin her birini bir mezhebin kurucusu gibi görmüşlerdir. Böylece de 73 sayısına ulaşmışlardır.

Ne Hz. Peygamber'e isnat edilen o hadis sahihtir ne de İslam'da 73 mezhep vardır. Temel mezhepler, Cebriye ve Cehmiye, Şia, Haricilik, Mürcie, Mutezile, Zahirilik ve Ehl-i Sünnet (Maturidilik ve Eş'arilik) olmak üzere toplam altı veya yedi kadardır.

Mezheplerin ortaya çıkışı, aşağıda da belirtileceği gibi, siyasi iktidar, yani hilafet veya imamet meselesindendir. Bu bakımdan Şiilik ve Haricilik ilk oluşmaya başlayan mezheplerdir. Onları, siyaseten ve dinen bir çeşit Muaviye destekçiliği olarak çıkan Kaderiye, Cebriye ve Cehmiye izlemiştir. Dolayısıyla bütün bu akımlar 7. ve 8. yüzyıllarda oluşan ilk mezheplerdir.

Mezhepleri ve tarihlerini bilmek, İslam dünyasını sadece dini açıdan değil; siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan da bilmek demektir. Mezhepler geçmişte ve günümüzde olan olayları anlamak için son derece önemlidir. Özellikle konuya ilgi duyan gazetecilerin, yazarların, stratejistler ve hatta gizli servis örgütleri için çalışanların mezhepsel akımları iyi tanımaları gerekir. Aksi takdirde olaylar hakkında müspet ve menfi anlamda yanlış ve eksik gözlemlerde ve tahlillerde bulunabilirler. Mezhepler, yaşayan İslam düşünceleri olduklarından, her türlü günlük olayların arkasında bulunurlar. Herhangi bir olayın başlangıç nedeni dini olmasa da olayların gelişiminde, yönlenmesinde veya yönlendirilmesinde mezhepsel düşünceler her zaman büyük rol oynar.

Din, başlangıç aşamasında güçlü olduğunda toplumu değiştirir; din zayıf olduğunda toplum dini değiştirir. Bu açıdan bir toplumu veya ülkeyi tanımanın en önemli ölçütlerinden biri, o toplumdaki veya ülkedeki dini hayatı ve düşünceyi tanımaktır. İşte bu nedenledir ki, örneğin ABD senatosu, son on yıldır resmen her yıl dünyadaki dini gelişmeleri takip ettirir ve sonuçları bir rapor halinde yayınlar.

Mezhepler, İslam düşüncesinin önemli bir kesitini oluşturmaktadır. Mezhepler sadece düşünsel şeyler değildir, aynı zamanda pratik yönleri de vardır; bu açıdan birer dini yaşantı biçimleridirler. Bu nedenle yukarıda da vurguladığımız gibi, İslam dünyasının bugünkü, hatta yarınki durumunu anlamak için mezhepsel düşünceleri iyi tanımak gerekir.

Burada bir hatırlatmada bulunmamız gerekir. Bilindiği gibi tasavvuf ve tarikatlar mezhep olarak görülmemiştir. Çünkü her tasavvuf hareketinin ve tarikatların öncüleri, belirli bir mezhebe bağlı olagelmişlerdir. Bu açıdan biz de bu kitapta tasavvuf akımlarından ve tarikatlardan bahsetmeyeceğiz.

2. Mezheplerin Ortaya Çıkışı

Ne Hz. Muhammed, ne de onun ilk dört halifesi herhangi bir mezhebe bağlıydı; onlar İslam'a yani Kuranıkerim ile akıllarına bağlıydılar. Hz. Muhammed bir sorunla karşılaştığında, ya ona yeni bir ayet inerek ne söylemesini ve ne yapılması gerektiğini bildiriyordu ya da o aklına göre karar veriyordu. Dört halife, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, ortaya çıkan sorunları Kuranıkerim'e, Hz. Muhammed'in sünnet ve içtihatlarına, yani akıl yürütmelerine başvurarak çözüm için çıkarımlarda bulunuyorlardı. Müslümanların mezheplere ayrılmasını, Hz. Osman'ın halifeliğinin son altı yılında ortaya çıkan bir kısım olaylar ve özellikle de Hz. Ali'nin hilafeti döneminde ortaya çıkan siyasi olaylar hazırlamıştır. Bazı kaynakların anlattığına göre Hz. Osman'ın valileri kendisinin dahil olduğu Emevi (Umeyye) kabilesinden ataması üzerine, Mısır başta olmak üzere bazı vilayetlerde isyanlar olmuştur. Neticede isyancıların Hz. Osman'ı

şehit etmeleri üzerine halife olan Hz. Ali zamanında, Şam valisi olan Muaviye ve Hz. Osman'ın yakınları, Hz. Ali'den Osman'ın katilini bulup cezalandırmasını istiyorlardı.

Hz. Ali halife olur olmaz, Hz. Osman'ın atadığı valilerin çoğunun işine son verdi. Bu durum Muaviye'yi harekete geçirdi. Muaviye, Talha ve Zübeyr gibi önde gelen kişilere mektuplar yazarak, İfk Olayı'ndan dolayı Hz. Ali'ye kırgınlığı olan Hz. Aişe etrafında toplanarak Hz. Ali'ye muhalefet etmelerini istemiştir. Bu, Hz. Ali ile Hz. Aişe arasında Basra'da 656 yılında meydana gelen ve "Cemel Olayı" denilen o meşhur ve acı içsavaşın çıkmasına neden olmuştur. Bu savaştan muzaffer çıkan Hz. Ali için bu, sorunun çözümü olmadı. Muaviye, esas amacı iktidarı ele geçirmek olduğundan sonuca razı olmadı. Hz. Ali ve Muaviye tarafları 27-28 Temmuz 657 günleri Sıffin'de savaştılar. Ancak savaşın galibi olmadı; iki taraftan büyük sayıda insan kaybedildi. Muaviye, Hz. Ali'ye antlaşma sundu. Bilinen "Hakem Olayı"yla, Muaviye neticede iktidarı ele geçirmiştir. Bu olay, İbn Haldun'un daha sonra söyleyeceği gibi, artık tekrar bir araya gelmemek üzere Müslümanları ikiye bölmüştür: Şiat-ı Ali (Ali Taraftarlığı) ve Şiat-ı Muaviye (Muaviye Taraftarlığı). Hakem Olayı'nı, dinen ve siyaseten hatalı bulan bir kısım Hz. Ali taraftarı da Hz. Ali'yi hatalı ve hatta küfür işlemiş sayarak ondan ayrıldı. Bunlara Ayrılıkçılar anlamına gelen Havariç (Hariciler) denmiştir. Dolayısıyla böylece, Hz. Ali-Muaviye iktidar savaşında İslam toplumu, Ali taraftarları, Muaviye taraftarları ve hem Hz. Ali'ye hem de Muaviye'ye karşı olanlar olarak üç büyük kısma ayrılmış oldu. Başlangıçta bu üç sınıf, bugünkü anlamıyla sadece siyasi partilerdi. Kısaca ifade edecek olursak, mezheplerin ortaya çıkmasını ve oluşmasını tetikleyen şey, Hz. Ali ile Muaviye arasında olan siyaset kavgası ve bunun ortaya çıkardığı olaylardır.

Ancak Muaviye'nin iktidarıyla fiili içsavaşlar sona erince, bu sefer fikir savaşları başlamıştır, Cemel ve Sıffin Savaşlarında binlerce Müslüman öldürülmüştür; insan öldürmek İslam'a göre büyük günahtır. Bu ve benzer dini durum, ister istemez Müslümanları olup bitenler hakkında düşündürmüştür. Bunun

sonucu olarak Müslümanlar farklı düşüncelerle ortaya çıkmış ve mezhep denilen düşünceler yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Bu tür düşünsel oluşumlarda ilk dönem Müslümanları bir yandan Kuranıkerim'e ve Hz. Muhammed'in sünnetine başvuruyorlardı, diğer taraftan da herkes kendi aklını ve anlayışını kullanıyordu. Öyle ki aynı ayete başvuranlar, ondan aynı şeyi anlamıyorlardı; hatta birbirinin zıddı çıkarımlarda bulunabiliyorlardı. Mezhepler işte böylece doğmaya başladı.

Bu nedenle, daha önce de belirttiğimiz gibi mezhepler insanların eseridir; varlığını doğal karşılamak gerekir. Mezheplerin çoğunluğu tarih içerisinde kaybolup gitmiştir. Bir kısmı, hatta az sayıdaki kısmı, bugün yaşamaktadır. Bundan sonra, mümkün olduğu kadar tarihi ortaya çıkış zamanlarını takip ederek yaşayan ve yaşamayan mezhepleri oldukça özet bir biçimde tanıtmaya çalışacağız; aksi takdirde ciltlerce kitap yazmak gerekir.

A. Şiilik ve Alt Kolları

Ali-Muaviye çekişmesinin başlangıcında tamamen siyasi anlamda Hz. Ali taraftarlığı (Şiat-ı Ali) olarak ortaya çıkan bu siyasi hareket, zamanla farklı siyasi, kelami ve hukuki anlayışlarla birçok alt mezhebi olan Şii mezhebi haline gelmiştir. Şiilik mezhebinin temel ilkelerini şöyle özetleyebiliriz:

a. Siyasi anlamda Hz. Ali taraftarı olmak,
b. Ehl-i Beyt sevgisi,
c. Şii imamlarının yanılmazlığı ve masumiyeti,
d. Kelami ve hukuki alanlardaki dini sorunların çözümünde, Hz. Peygamber'in sadece Ehl-i Beyt'e ve Hz. Ali taraftarlarının naklettiği sünneti ve haberlerini esas almak,
e. Nasların teviline yönelmek,
f. Takiyeyi kabul etmek ve dinen caiz görmek.

Şiilik üç ana kol halinde gelişmiştir. Bunların her birinin alt mezhepleri vardır. Şimdi Şii mezheplerini ortaya çıkış tarihlerine uygun olarak anlatmaya çalışalım.

1. İlk Şiilik

"Şiat-ı Ûla" diye anılan İlk Şiilik, Hz. Ali döneminde sadece siyasi anlamda Hz. Ali taraftarlığı anlayışıdır. Bir mezhep değildir. Daha sonra oluşacak olan Şiilik mezhebinin ilk halidir. Bunların en temel görüşleri, Hz. Ali-Muaviye savaşında Hz. Ali'nin haklılığını savunmaktı. Ancak daha sonra bu İlk Şiilik'ten mezhep anlamda Şiilik denilen birçok mezhep ortaya çıkmıştır.

2. Keysaniyye

Kaynaklarda bu mezhebin kurucusu kabul edilen Keysan'ın kim olduğu konusunda çok farklı bilgiler vardır. Genelde, Hz. Ali'nin Keysan adlı kölesinin adını kendisi için lakap olarak kullanmış olan Muhtar bin Ebî Ubeyde'nin bu mezhebin kurucusu olduğu kabul edilir. Muhtar, Hz Hüseyin'i Kerbela'da şehit edenlerle savaşmış ve 732 yılında öldürülmüştür. Keysaniye'ye bağlı olanlar Hz. Ali'den sonra imamın Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiye (633-700) olduğuna inanırlar. Diğer Şiilerin imam kabul ettikleri kişileri imam kabul etmezler; imamlığın sadece Muhammed b. Hanefiye'nin soyundan gelenlere geçtiğini kabul ederler.

Keysaniyyelerin ikinci önemli ilkesi de "Beda"nın caiz olduğuna inanmalarıdır. Yani onlara göre, Allah fikir ve düşüncelerinde değişiklik yapabilir. Keysaniyye'nin, 8. yüzyılda Muhtariye, Kureybiye, Abbasiye (Ravendiye) ve Rizamiye gibi alt kolları ortaya çıkmış ise de bunlar kısa bir süre içerisinde, Zeydiye, İmamiye ve Galiyye gibi diğer Şii mezheplerine dahil olarak onların içerisinde erimişlerdir.

3. Galiyye

Hz. Ali'nin üstünlüğünü iddia eden ve onun zamanında ortaya çıkan "Galiye", "Gulat-ı Şia" ve "Usül-i Şia" adlarıyla da anılmıştır. Her ne kadar bu mezhep Şiilik ismiyle anılır ise de Şiiler de dahil, Müslümanlar tarafından sapkın ve İslam'dan uzak olan bir mezhep olarak kabul edilmiştir. Galiyye'ye mensup farklı alt

mezheplerin ilkeleri bakımından aralarında tam bir ortaklık yoktur. Bazıları Hz. Ali'nin Hz. Peygamber ile ilk üç halifeden daha üstün olduğunu iddia etmişlerdir. Bazıları da, çok daha ileri giderek Hz. Ali'nin ilahlığını savunmuştur.

4. İlk Şiilikten Türeyen Şii Mezhepleri

a) Zeydiyye

Kerbela olayında Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra, ilk Şiiler veya Hz. Ali taraftarları, oğlu Zeynel Abidin'in oğlu Zeyd'i (ölm. 740) dini ve siyasi imam kabul etmişlerdir. Zeyd'in imamlığı zamanında Şiiler arasında, halifelik ile imamlık arasında bir ayırım yapılıp yapılmaması gibi bazı dini ve siyasi konularda tartışma çıkmıştır. Bazıları esas olanın imamlık olduğunu ve halifeliğin imamlık içerisinde bulunduğunu söylemişlerdir. Özellikle bu görüşte olanlar Zeyd'den, ilk üç halifenin hilafetinin meşru olmadığını söylemesini ve ilan etmesini istemişlerdir. Ancak Zeyd, ilk üç halifenin, yani Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifeliğinin meşru olduğunu söylemiştir. Zeyd, Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik ile Kufe'de savaşmak zorunda kaldığında, bu üç halifenin hilafetinin meşru olmadığını söyleyenler Zeyd'i terk etmişlerdir. Bunlara "Terk Edenler" anlamına "Ravafiz" (Rafaziler) denilmiştir. Bu tarihten itibaren Rafizilik, Şiilik'in (Şia'nın) genel adı olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

Zeydiye'nin de İlk Şiilik gibi Ehl-i Sünnet'ten hemen hemen hiç farkı yoktur; tek fark, Emevi iktidarına karşı olmaları ve halifeliğin Zeyd'in hakkı olduğunu savunmalarıdır.

b) Rafizilik

Bugün Şiilik denilen esas mezhep, Rafizilik ile başlamıştır. Zeyd'ten ayrılanların büyük bir kısmı, Zeynel Abidin'in diğer oğlu Muhammed el-Bakır'ı imam kabul etmişlerdir. Onu imam tanımayanlar, "Hasaniye" ve "Nefsiye" gibi küçük gruplar oluşturdular. Muhammed el-Bakır'ın 731 yılında vefatı üzerine, Rafizilerin büyük bir kısmı onun oğlu Cafer-i Sâdık'ı imam kabul

ettiler. Bakır'ın ölmediğine inananlara "Bakıriye" denilmiştir. Bakır'ın diğer oğlu Zekeriye'yi imam tanıyan küçük bir gruba da "Zekeriye" veya "Hasıriye" denilmiştir.

Caferiyye veya İmamiyye:

Rafizilerin en büyük mezhebine, Cafer-ı Sâdık'ı (ölm. 732) imam kabul edip onun hukuksal ve kelami öğretilerini benimsediklerinden Caferiler veya İmamiyye adı verilir. İmamlık dini bir esastır. Bir önceki imam, kendinden sonra gelen imamı belirler. İlk altı imam, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed el-Bakır ve Cafer-i Sâdık'tır. Takiye inancı vardır. İmamların masum, yani günah işlemez olduklarına inanırlar. Ancak, bu görüşler, Cafer-i Sâdık'ın kendi görüşleri değildir.

İsnâaşeriyye veya On iki İmamcılık:

Cafer-i Sâdık'ın vefatı üzerine, İmamiyye iki ana kola ayrıldı. Büyük bir kısmı Cafer-i Sâdık'tan sonra küçük oğlu Musa Kazım'ı ve onun neslinden gelenleri imam kabul etti; toplam on iki imam kabul ettiklerinden bunlara "On İki İmamcılar" denir. Büyük oğlu İsmail'i kabul edenlere de "İsmailiyye" denir, bunu aşağıda ayrıca tanıtacağız.

On iki İmamcılığa göre, 6. İmam Cafer-i Sâdık'tan sonra 7. İmam Musa Kazım, 8. Ali Rıza, 9. İmam Muhammed Cevad, 10. İmam Ali Hadi, 11. İmam Hasan el-Askeri ve 12. İmam Muhammed'dir. On ikinci İmam Muhammed'in çocukken "Gaybet Âlemine" yükselerek kaybolduğuna ve daha sonra Mehdi olarak döneceğine inanırlar; yani onu ahir zamanda beklenen Mehdi (Mehdi el-Muntazar) olarak görürler. O geri dönünceye kadar imamlık vazifesini, Şii imamları yani Ayetullahlar onun adına yaparlar. Genel olarak, On iki İmamcılar, ilk üç halifeyi, özellikle de Hz. Osman'ı imam olarak tanımazlar. İnanç esasları ve temel ibadetler konusunda Ehl-i Sünnet ile aynıdırlar. Bazı hukuki konularda farklar vardır. Muta nikâhı ve çıplak ayağa mesh etme bunlardandır.

İsmâililik:

Cafer-i Sâdık'ın büyük oğlu İsmail ile onun neslinden gelenleri imam tanıyanlardır. Galiye gibi bazı aşırı Şii hareketlerle karış-

ması sonucu farklılaşan İsmailiye, 9. yüzyıldan itibaren İslam'ın batini yorumlarını yaptıkları için "Batinilik" olarak da isimlendirilmiştir. Batiniliği daha sonra anlatacağız. Kırk altıncı İmam olan Ali Şah Ağa Han, 1830'da kendi anlayışını, saf İsmaililik adı altında reforma tabi tutmuştur. İranlı idarecilerle anlaşamayınca, taraftarlarıyla Hindistan'a göç etmiştir. 1848'de Bombay'da bir merkez açmıştır. Bu tarihten itibaren İsmaililer, "Ağa Hancılar" olarak da anılmaya başlanmıştır. Genel din anlayışları, İmamiye ve On İkiler gibidir. Ancak bazı konularda anlayış farklılığı da vardır. Kuranıkerim'in ayetlerinin aşırı batini yorumuna önem verirler. Sadaka ve zekât gibi yardımları imamlarına veya Ağa Han'a teslim ederler.

5. Galiye'den Türeyen Şii Mezhepleri

Galiye'nin ortak görüşü, Hz. Ali'nin bütün insanlardan ve imamlardan her yönden üstün olduğudur; böylece onu yüceltirler. Ancak bu üstünlüğü anlatmada Galiye arasında farklı akımlar vardır. Bunlar üç ana kolda toplamak mümkündür.

a) Mufaddıla

Zeydiye 'ye yakın bir gruptur. İmamlığın Hz. Ali'ye ve onun sülalesine ait olduğunu kabul ederler. Hz. Ali'nin bütün sahabeden üstün meziyetlere sahip olduğunu iddia ederler. Mufadılla, daha sonra, Zeydiye, İmamiyye ve On iki İmamiyye içerisinde erimiştir. Alt kolları şöyledir:

Muhtar es-Sekafi'ye bağlananlar *Muhtariyye*; Muhammed İbn el-Hanefiye'nin oğlu Ebu Haşim'i imam tanıyanlar *Haşimiyye*; Beyân bin Sem'an'ı (ölm. 737) imam kabul edenler (Hz. Ali imamlığının tenasüh [ruh göçü] yoluyla kendisine geçtiğini iddia etmiştir) *Beyaniyye* ismiyle ayrılmışlardır.

Mansuriye: Mezhebin kurucusu Ebu Mansur (ölm. 724), önce Muhammed el-Bakır'ın imamlığını tanımıştır. Ancak Bakır, bazı sapık görüşleri üzerine onu kovmuştur. Daha sonra Bakır'dan halifeliği teslim aldığı iddiasıyla imamlığını iddia etmiştir. Allah'ın kendisini göğe yükselttiğine inanmıştır. Hz. Peygamber'in

son peygamber olmadığını; Allah'ın ilk yarattığı insanın Hz. İsa ve Hz. Ali olduğunu iddia etmiştir.

Hattabiye: Ebû el-Hattab'a (ölm. 755) inananlardandır. Ebû-Ḫattab, imamların ilah olduğunu ve onların Allah'ın oğulları olduklarını iddia etmiştir. Peygamber gibi imamların da Allah'ın elçileri olduğunu savunmuştur. "Peygamber Allah'ın *konuşan* (natık); imamlar ise *işiten* veya *susan* (Samit) elçileridir," demiştir.

Gurabiye: Başka bir mezhep de Gurabiye dir. Gurab, karga demektir. Bunlara göre, Allah başlangıçta vahyi ve Cebrail'i Hz. Muhammed'e değil; Hz. Ali'ye göndermiştir. Ancak Hz. Muhammed ve Hz. Ali, ikiz kargalar gibi birbirlerine benzediklerinden Cebrail, yanılarak peygamberliği Hz. Muhammed'e götürmüştür. Bu açıdan Gurabiye, Cebrail'i lanetler ve ezan okurken, "Şehadet ederim ki, Ali Allah'ın elçisidir" derlerdi.

b) Sabbe

Sabbe veya Teberraiye denilen ikinci kısım, ilk üç halifeye ve Ehl-i Beyt'in dışındaki sahabeye küfür edenlerdir. Bunlar da, zamanla Batinilik gibi Şii akımları arasında erimiştir.

c) Galiye

Gerçek Galiye, bu üçüncü sınıf Galiye'dir. Bazıları samimiyetle Hz. Ali'ye aşırı sevgi besleyerek onu ve soyunu ilahlaştırıp kutsayanlardır. Bunlar aslında Hz. Ali-Muaviye çatışmasını fırsat bilerek Müslümanların bölünmesi amacıyla siyaseten Hz. Ali taraftarlığı yaparlardı. Galiye'ye mensup olanlar genelde Mecûsilik (Zerdüştlük), Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi eski dinlerden ve inanışlardan İslam'a girenler veya onlardan aşırı etkilenmiş olan kişilerdir. Galiye'ye mensup olanlar, genelde Zındıklar (Zanadıka), Mülhitler ve Sapıklar gibi adlarla da anılmışlardır. Kısaca alt kollarını tanıtalım.

Sebeiye: Abdullah bin Sebe'ye uyanlardır. İbn Sebe, Sana asıllı bir Yahudi'dir. Hz. Osman zamanında Müslüman olmuştur. Hz. Ali-Muaviye çatışmasında Medine'ye gelerek Hz. Ali taraftarı olmuştur. Bizzat Hz. Ali'nin huzuruna çıkarak, Hz. Osman'ı

kötülemiştir; ona, Hz. Peygamber'in Vasisi ve insan bedenine bürünmüş Tanrı olduğunu söylemiştir. Hz. Ali, bunun üzerine İbn Sebe'yi yaktırmak istemiştir; ancak daha sonra Medine'den Mısır'a sürgün ettirmiştir.

Hululiye: Tanrı'nın insan ve diğer varlıklar şeklinde, insana ve diğer varlıkların bedenine girdiğini iddia edenlerdir.

İbahiye: Haramları helal; helalleri haram saymış bir topluluktur. Daha az önemli başka kollarından da bahsedilir. Bunların bir kısmı zamanla kaybolmuştur; bir kısmı da sonradan Mücessime, Müşebbihe ve Batinilik gibi akımlara dahil olmuştur.

6. Batinilik

Şiilik hareketi içinde görülen başka bir hareket de Batiniliktir. Batinilik, özellikle İsmaililik ve Galiyye hareketlerinden ortaya çıkmıştır. Daha sonra Fisagorculuk, Eflatunculuk ve Yeni-Eflatunculuk gibi felsefe hareketlerinden de etkilenerek gelişmiştir. Sırf dini bir mezhep olmaktan ziyade düşünsel bir akımdır. Batiniliğin kurucusu ve önderi olarak, Cafer-i Sâdık'ın hizmetçisi ve kölesi olduğu sanılan İran asıllı Meymun bin Deysan el-Kaddah ile oğlu Abdullah bin Meymun el-Kaddah kabul edilir. Batiniliğin en temel ilkelerinden biri, İsmaililerin kabul ettiği imamları ve onların silsilesini kabul ederek o imamlara uymaktır. İkincisi; İslam'ın kaynaklarını, yani Kuran ayetlerini ve Hz. Peygamber'in hadislerini batını anlamlarıyla tevil ederek anlamaktır. Yani tevil yöntemini benimsemektir. Batinilik ismi, Şiilik içerisinde ortaya çıkan birçok akım için çok geniş anlamlarda kullanılan bir kavram olmuştur; kavram o kadar geniş zümreyi içerisine almıştır ki, bazen birbirine tamamen zıt görüşteki akımlar aynı "Batiniye" ismi adı altında anılagelmiştir. Batinilik akımı içerisinde görülen mezheplerin önemlilerinden bazılarını tanıtalım.

a) Müslimiye

Meşhur Ebu Müslim el-Horasani (ölm. 755) aslında Keysaniye'ye mensuptur. Bir grup Batini, onun ismini kullanarak, "Müslimiye" adıyla ortaya çıkmıştır. Ebu Müslim Horasani'nin

ölmediğini savunan bu Batini grup, Tanrı'nın zaman zaman onun suretinde göründüğünü ve görüneceğini savunmuşlardır. Tenasuha (ruh göçü) inanırlar.

b) Mukannaiye

Asıl adı Ata veya Hişrim olan Mukanna (Maskeli) maske yapımı ve astroloji gibi konularla ilgilenen bir İranlıydı. Yüzünü altından çok ince bir maskeyle gizleyerek halk arasına girip çeşitli sihirbazlıklar yaparak onları kendisine bağlamıştır. Mukanna, Allah'ın ilk olarak Hz. Âdem'in daha sonra sırasıyla diğer peygamberler ile Hz. Ali ve imamların suretine girmiş olduğunu iddia etmiştir. Son olarak da kendi suretine girdiğini iddia edip kendini Allah ilan etmiştir. Bunun üzerine 881 yılı civarında öldürülmüştür.

c) Hürremiye

İslam öncesi, İran'da ortaya çıkmış bir gruptur. Mal ve kadın ortaklığını savunurlardı. Kavga ve savaştan hoşlanmazlardı. Müslüman olduktan sonra da benzer görüşlerini devam ettirerek Babek bin Abdullah'ın önderliğinde Babekiye olarak İran'da ortaya çıktılar. Babek'in 873 yılında öldürülmesiyle bu harekete son verilmiştir.

d) Maziyariye

Hürremilerin İslam'dan sonra ortaya çıkan bir kolu da Maziyariye'dir. Önderlerinin ismi Maziyar Karin olduğundan bu isimle anılmışlardır. Abbasi halifesi Mutasım 841 yılında Maziyar'ı öldürtmüştür. Ancak taraftarları bir süre daha Cürcan'da faaliyetlerine devam etmişlerdir.

e) Karmatiye

Özellikle siyasi faaliyetleri açısında Batiniliğin en önemli kollarından biri, hiç şüphesiz Karmita veya Karmatileridir. Kûfe'de 891 yılı civarında başlangıçta gizli bir teşkilat olarak ortaya çıkan Karmatiliğin kurucusu olarak, Hamdan bin el-Eşas kabul edilir. Gizli bir şekilde diğer bölgelerde de temsilcilikler açan Karma-

tiler, halkı kandırmak için zahiren Ehl-i Beyt sevgisini öne çıkarıyorlardı. Siyasi amaçları Abbasi idaresini devirerek iktidarı ele geçirmekti. Kısa bir süre sonra, Abbasilere karşı açık bir isyan hareketi düzenlediler. 930 yılında Mekke'yi alarak Irak ve Suriye'ye yayıldılar. Kâbe'ye zarar verdiler. Hacerü'l-Esved taşını söküp götürdüler. Kâbe taşının bulunup tekrar yerine konulması ancak yirmi yıl sonra, 950 yılında oldu. Abbasi iktidarının güçlükle bastırdığı hareket daha sonra Tunus'ta kurulup Mısır ve Kuzey Afrika'ya yayılan İsmaililerin hâkimi olduğu Fatimilerin (909-1171), yine Şiilerin hâkim olduğu Güney İran ve Irak'ta kurulan Büveyhilerin (932-1002) de ortaya çıkmasına öncülük etmiştir.

f) Sabbahiye

Karmatiler gibi siyasi amaçlı başka bir akım da Hasan Sabbah'ın (ölm. 1124) kurduğu ve onun adıyla anılan Sabbahiye'dir. Bu hareket, Haşşaşiyin, Tağlimiye, Fidaviye gibi isimlerle de anılır. Hasan Sabbah başlangıçta babası gibi On İki İmamcılardandı. Daha sonra Batiniliğe geçti. Mısır'a giderek Fatimi yöneticileriyle görüştü. Sonra, Horasan'a geri dönerek, "Yeni Davet" adını verdiği Batiniliği yaymaya başladı. Kendisini masum imam ilan etti. Oldukça kalabalık bir taraftar topladı. Abbasi-Büyük Selçuklu idaresi, karşı önlemler aldı. Ancak Hasan Sabbah, Kazvin bölgesindeki sarp kayalar üzerindeki Alamut kalesine yerleşti. Fedailerini terör faaliyetlerine yönlendirdi; Vezir Nizamü'l-Mülk, İmam Haremeyn el Cüveyni, Sultan Sencer'in veziri Fahrü'l-Mülk gibi bazı siyasileri ve bilginleri öldürttü.

Hasan Sabbah'ı yok etmek için birçok askeri girişim yapılmış ise de, bunlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nihayet 1124 yılında Alamut'ta ölmüştür. Ancak taraftarları, onun siyasetini bölgede devam ettirmeye çalışmışlardır. Hasan Sabbah'ın hareketine ancak 1256 yılında İlhanlı Sultanı Hülagü Han son verebilmiştir.

g) Nusayrilik

Nusayrilik, 10. yüzyılın ikinci yarısında Lübnan bölgesinde ayrı bir Şii mezhebi olarak ortaya çıktı. Başlangıçta, Muhammed

bin Nusayr en-Nemiri Abdi'nin (ölm. 1883) Şiilik anlayışıydı. Muhammed bin Nusayr, 10. İmam Ali Rıza Naki'ye bağlıydı; ancak 11. İmam Hasan Askeri'yi de imam tanıdıktan sonra, onun ölümü üzerine, 12. İmam olarak kendisini imam ilan etmiştir. Daha sonra Nusayriler, Nusayr'in öğretisini temel alarak, özel olarak Batinilik ve genel olarak da Yahudilik ve Hıristiyanlıktan etkilenmişlerdir.

Nusayrilik hakkında yakın zamana kadar pek fazla bilgi yoktu. 1835 yılında Hatay'da doğan ve kendisi de bir Nusayri olan Süleyman el-Uzeni Efendi'nin bu mezhep hakkında yazdığı "Kitabül-Bakuva" adlı eserinin ortaya çıkarılmasıyla bilgi edinilmiştir. Nusayrilik hakkında ikinci önemli bir kitap da Abdullah bin Hamdan el-Hasibi'nin yazdığı "Kitabü'l-Mecmua"dır. Bu son kitap, onların kutsal kitabı niteliğindedir. Nusayriler, Kuran'ın yanında, yukarıda ismini andığımız mecmuayı da kutsal kitap kabul ederler. Bu kitapta 16 sure vardır; bu sureler, Hz. Ali ve Ehli Beyt ile ilgilidir. Kitabü'l-Bakuva'da Nusayrilerin Hıristiyan Üçlemesi (Teslis) inancına benzer bir üçlemeye inandıkları anlatılır. Hz. Ali, Baba; Hz. Muhammed, Oğul ve Cebrail, Kutsal Ruh kabul edilirmiş. Nusayriler, diğer Müslümanlar gibi namaz kılıp oruç tuttuklarını söylerler. Bazı özel bayramları da vardır. Bunların en önemlisi, Gadir Bayramı'dır. Her yılın Zilhicce ayının 18. günü kutlanan bu bayram, Şii inancı ve iddiasına göre Hz. Muhammed'in Gadir-i Hum denilen yerde Hz. Ali'ye kendisinden sonra halife olacağını açıklamış olması şerefine kutlanır. Nusayri mezhebinin üç önemli alt mezhebi de vardır; bunlar Şimaliye (Şemsiye), Haydariye ve Kelaziye'dir (Kamariye).

h) Dürzilik

Fatimi veziri Hamza bin Ali tarafından 11. yüzyılda kurulmuştur. En tanınmış dâi (davetçi) Anuştekin Dürzî (ölm. 1019) olduğundan hareket onun adıyla anılmıştır. Dürzilere göre, Fatimi halifesi Hâkim bi-Emrilllah (ölm. 1020), yeni vahiy aldığı iddiasıyla, Hz. Muhammed'in şeriatını yürürlükten kaldırmıştır; "Allah, Hakim'e hulûl etmiştir" derler. Dürziler, şu ilkelere uyarlar: doğru konuşmak, din kardeşliği, iblislerden ve azgın-

lardan uzak durmak, nefsi Dürziliğin yüksek emirlerine teslim etmek, yalana ve yokluğa ibadeti tercih etmek, Hâkim'den başka Tanrı olmadığına inanmak, Hâkim'in buyruklarına ve emirlerine rıza göstermek.

Dürzilikte bir de yedi vazife dedikleri şunlar vardı: şehadet, namaz, oruç, zekât, cihat ve velâyet. Ancak bu vazifelerin anlamları ve yapılışları bazı değişikliklere uğratılmıştır. Kurban ve Ramazan bayramlarını diğer Müslümanlar gibi kutlarlar.

Değerlendirme

Şiilik, başlangıçta hilafetin Hz. Ali'ye ait olması gerekçesiyle tamamen siyasi bir topluluktu. Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle bu topluluk bir küskünler ve ümitsizler sınıfı haline geldi. İslam dünyasındaki dini düşüncelerin şekillenmeye başladığı 8. yüzyılda Şiiler de kendi tezlerini oluşturmaya başladılar. Şiilikte kaybetmişliğin verdiği duygusallık ve ümit ön plandadır. Bunun için de Şiilikte geleceğe yönelik Mehdilik ve Takiye (sır saklama) inançları baskın hale gelmiştir. Şiiler için gerçek İslam sadece Şiiliktir. Bugün bile İran'da bir Şii, bir yabancı veya Müslümanla karşılaştığında ona "Müslüman mısın, Sünni misin?" diye sorabilir.

B. Yezidilik

Başlangıcı itibarıyla bu bir İslam mezhebi değildir. Ancak İslam'dan çok etkilenmiş olduğu için burada bahsetmeyi uygun bulduk. Yezidilik hakkında çok farklı bilgiler vardır. Mezhebi, Muaviye'nin oğlu Yezid'in kurduğu söylenir. Ancak bu doğru olamaz. Bu mezhebin gerçek ismi, aslında Süleyman Sabri Paşa'nın (1832-1896) da belirttiği gibi Ayzidlik'tir. Ayzidlik, Ay'ı kutsayan Hazar bölgesi eski Türklerin bir dinidir. Bu açıdan, Yezidilik, aslında bir dini gelenektir. Zamanla mezhep Altaylıların çok eski dinlerinden ve özellikle Zerdüştlükten etkilenmiştir. Ancak, Ehl-i Sünnet bilgini ve Sufi Adî bin Misafir (ölm. 1155 veya 1158) aralarına girerek onları Sünnileştirmeye çalışmıştır. Bu açıdan ona Yezidiliğin kurucusu olarak da bakılır.

Yezidiliğin bugünkü merkezi Musul'a yakın dağlık Laleş bölgesindedir. "Kitâbü'l-Cilve" ve "Mushaf-ı Reş" (Kara Kitap) isimleriyle iki kutsal kitabı vardır. Yezidilerin çoğunun efsanevi bilgilerden oluşan bir dini öğretileri vardır. Evren'i Tanrı yaratmıştır. Aralarında adeta bir çeşit kast sistemi vardır. Pirler, Şeyhler, Köçekler, Kavallar ve Fakirler şeklinde sosyal ve dini sınıfları vardır. Yezidilerde biri özel, ikincisi genel olmak üzere iki çeşit oruç vardır. Genel orucu her Yezidi, Aralık ayında üç gün olarak tutar; özel orucu sadece din adamları 40 günü aralık-ocakta, diğer 40 günü temmuz-ağustosta olacak şekilde seksen gün tutarlar. Namaz, gün doğumu ve batımında Güneş'e dönülerek üç rükû olarak yapılır. Hac olarak da 23-30 Eylül günlerinde Laleş'teki mabedi ziyaret ederler. Yeni doğan çocuğu üç kez soğuk suya batırıp çıkarırlar. Bunu, Hıristiyanların vaftizine benzetenler varsa da aslında bu çok eski Türk soyluların geleneğidir ve buna "Arındırma" adı verilir. Baş melek kabul edilen Tavus kutsaldır.

C. Haricilik ve Alt Kolları

Hariciyye veya Haricilik, Hakem olayından sonra Hz. Ali'den ayrılanların oluşturduğu bir mezheptir. Bu mezhebe mensup olanlara Havaric (Hariciler) denir; ayrıca dinden sapanlar anlamına gelen Mârika ve Hânûniyye de denir. Kuranıkerim'in hükümlerine uymadıkları iddiasıyla, hem Hz. Ali'yi ve taraftarlarını, hem de Muaviye ve taraftarlarını küfürle itham etmişlerdir. Hariciliğin en temel ilkesi, yargının Tanrı'ya ait olduğu şeklindeki ilkesidir. "La hukme illa li'l-Allah" (Hüküm ancak Allah'ındır) söylemiyle ifade edilen bu ilke, Kuranıkerim'i zahiri, yani sözlük anlamıyla anlamaktan başka bir şey değildir. Ayrıca bütün hariciler şu üç görüşü paylaşırlar: Müslüman kendisini haram ve şüpheli şeylerden sakınandır. Zalim imama (devlet başkanına) başkaldırmak gerekir. Hz. Osman ve Hz. Ali'yi veli edinenler mümin değildir.

Hariciliğin de Şiilik gibi birçok alt kolları vardır. Bunları kısaca tanıtalım:

Ezarika: İbn el-Ezrak (ölm. 684) mezhebin kurucusu sayılır. Harici fırkaları içinde en çok taraftarı olmuş fırka Ezarika'dır. Ezarika'ya göre, sözlü ve davranışsal olarak takiye caiz değildir. Büyük günahlardan birini işleyen dinden çıkar. Zina edene recm gerekmez; çünkü recm Kuran'da anılmamıştır. Sultan veya idareci zalim değilse, verdiği yanlış karardan dolayı isyan edilmez. Hatta karşı gelmek küfrü gerektirir.

Necedat (Necdetler): Necdet bin Amr el-Hanefiye'ye (ölm. 689) uyanlardır. Bu mezhebin bazı görüşleri şöyledir: Küçük veya büyük günah işleyen biri tövbe etmez ve günahında ısrar ederse kâfir olur. Kuran'da zikredilmeyen içkilerin içilmesini mubah görürler. İnsanların başında dinen zorunlu olarak bir imamın bulunması gerekmez. Dini iki kısma ayırırlar. Birinci kısmı akaid (inanç) kurallarıdır; bunları her Müslüman'ın zorunlu olarak bilmesi gerekir. İkincisi, ahlaki ve hukuki kısımlarıdır; bunları her Müslümanın bilmesi gerekmez. Eğer birisi bilgisizliği yüzünden bu alanla ilgili bir suç işlerse affedilir; bunları ona o zaman öğretmek gerekli olur, derler.

Sufriye: Ziyad bin Asfar'a mensup olanlardır. Onlara göre, bilerek ibadetleri terk edenler kâfir olur. Recm cezasını kabul ederler. Kâfirler ile müşriklerin çocukları masumdur; küçükken ölürlerse cehenneme değil cennete giderler. Takiyeyi sözde kabul ederler, davranışlarda ve eylemlerde caiz görmezler.

Acaride: Acradlar, Abdülkerim bin Acrad'a uyanlardır. Yûsuf suresini Kuran'dan sayınayıp bir kıssa olarak görürler; surede aşk hikâyesinin anlatıldığını söylerler. Büyük günah işleyenin dinden çıktığını söylerler. Buluğ çağına gelen çocuklara İslam öğretilmelidir; bu çağdan önce din öğretmenin gerekmediği görüşündedirler.

Meymüniye: Meymün bin Halid'e uyan Haricilerin bu koluna göre insan iyi veya kötü olarak kendi fiillerinin yaratıcısıdır; kişisel iradeye önem verirler. Bu açıdan Mutezile mezhebine benzerler. Allah ancak hayrı irade eder; şeri yaratmaz. Hz. Ali hariç, diğer halifelerin hilafetini kabul ederler. Kureyş kabilesinden olsun veya olmasın layık olan her Müslüman imam veya halife olabilir derler.

Hamziye: Hamza bin Etrek (Evrek), bu mezhebin kurucusu sayılır. Harun Reşid zamanında, 795 yılında Abbasilere isyan etmiştir. Me'mun döneminde öldürülmüştür. Hamziye'ye göre, savaşta ele geçirilen insanlar köle yapılamazlar ve ele geçirilen mallar (ganimetler) helal olmaz, savaş sonrası sahiplerine iade edilir. Allah'ın isimlerini bilmeyenler tam Müslüman olmaz; öğrenmeleri gerekir, demişlerdir.

Hazımiye: Hazım bin Ali'ye uyanların mezhebidir. Hazım'a göre kulların işlerinin yaratıcısı Allah'tır. İnsanlara karşı dostluk veya düşmanlık tavrının, günah ve sevabın, başlangıçta yapılan eylemin veya davranışın durumuna göre değil; sonuca bakılarak yargılanmasını önermişlerdir. Allah da kullarının fiillerini böyle değerlendirir, demişlerdir.

Beyhesiye: Beyhes bin El-Heysem'e (ölm. 713) uyan haricilerin mezhebidir. Bunlara göre, iman, bütün hak olan ile batıl olan şeyleri ayırt etmektir; imanın kalp ile tasdik edilmesini yeterli görürler; söz ile ifade edilmesi gerekmez demişlerdir.

Şuaybiye: Bu mezhebe göre Allah kullarının fiillerini yaratır; kul da bunları iktisap ederse (kazanırsa) sonucundan sorumludur. Allah yaratan olduğundan, o istemedikçe hiçbir şey var olmaz, demişlerdir.

Ahnesiye: Bunlara göre, ibadet ve sadaka gibi yardımları insanların hayattayken kendilerinin yapmaları gerekir derler. İnsanlar öldükten sonra, onlar adına yapılan hac, umre, sadaka, kurban, gibi şeylerin faydası olmaz, demişlerdir. Gizlice insan öldürmenin haram olduğunu söylemişlerdir.

Hafsiye: Hafs bin Ebi'l-Mikdam'a uyanlardır. Bunlar şirk ile iman arasındaki farkın Allah'ı bilmek veya bilmemek olduğunu söylemişlerdir. Allah'ı bilen bir kimse, peygamberleri, cenneti veya cehennemi bilmese veya inkâr etse de, şirkte olmaz; küfürde olur, yani kâfir olur, demişlerdir. Şirk ile küfür arasında kesin bir ayrım yaparlar.

Mukremiye: Ebu Mukrem'e uyanlardır. Onlara göre, ibadet etmeyenler kâfir olmazlar. Ancak günah fiilleri işleyenler kâfir olur; günah işlemek bilgisizliktir, bilgisizlik de küfürdür.

Şeybaniye: Bu mezhebin kurucusu, Şeyban bin Seleme'dir. Ebu Muslim el-Horasani'ye, Emevilerle savaşında yardım ettiği için taraftarlarının çoğu tarafından terk edilmiştir. Mezhebe göre, insanın fiillerini Allah yaratır; insan onları ancak işler. Ayrıca Allah'ın, yarattıklarına benzediğini söylerler ve Allah'ı yaratılmışlar yoluyla tasavvur ederler.

Saltiye: Bu mezhebe göre, bir insan din olarak İslam'ı seçerse Müslümandır. Ancak onun çocukları varsa, onlar ergenlik çağına gelip İslam'ı kabul etmedikçe Müslüman sayılmazlar.

Halfiye: Bunlar, bin Halef'e uyanlardır. Onlar bir imamları olmadıkça savaşlara katılmayı doğru bulmaz. Ayrıca Haricilere ve İslam'a düşman olanların çocuklarının küçük yaşta bile ölse cennete giremeyeceklerini düşünmüşlerdir.

Ma'bediye: Kurucusu Ma'bed bin Abdirrahman'dır. Onun mezhebin göre halife veya imam, ancak kendi mezheplerinden birisi olabilir. Köleler ile cariyelerden zekât alıp vermenin caiz olmadığını düşünmüşlerdir. Böylece onlar, kendi görüşlerinin aksini düşünmüş olan başka bir Harici mezhebi olan Se'alibe'ye muhalefet etmişlerdir.

İbadiye: İbadiye (ibaziye), bugüne gelebilen ve yaşayan tek Harici mezhebidir. Yukarıda saydığımız ve saymadığımız Harici mezhepleri zamanla kaybolmuştur. Bugün daha çok Kuzey Afrika'da etkin olan İbadiye, Abdullah bin İbad el-Mürri tarafından kurulmuştur. Kurucusu hakkında fazla bilgi yoktur; sadece 7. yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. İbadiye, dini ve sosyal açıdan özel olarak kendi mensupları ve genel olarak da Haricilerin, Harici olmayanlarla ilişkileri üzerinde durmuşlardır. Onlara muhalif olan diğer Müslümanlar müşrik değildir; fakat kâfirdir. Bu açıdan, onlarla evlenilebilir; miras alınabilir; kendileri hakkındaki şahitlikleri geçerlidir. Savaş durumunda atları ve silahları ganimet olarak alınabilir; fakat para, altın ve gümüş gibi diğer malları ganimet olarak alınamaz. Muhalifler, sadece açık bir savaş veya kavga halinde öldürülebilirler; gizlice, pusuya düşürülerek veya bunlara benzer şekilde öldürülmeleri haramdır. Kelami konularda sadece insanın fiilleri üzerinde durdukları gö-

rülür. İnsanın fiillerini Allah yaratır ve onlara göre insanın sadece seçme hakkı vardır. Ancak ne olursa olsun insan fiillerinden sorumludur.

Değerlendirme

Haricilik, İslam'ı harfiyen anlama ve yaşama inancıdır; bu açıdan, bir düşünce ekolü olmaktan ziyade eylem ekolüdür. Karşıtlarına zor ve şiddet kullanmaktan çekinmezler. Ilımlı olan İbadiye fırkasının dışında bugün temsilcileri yoktur.

D. Kaderci Mezhepler

Şiiliğin ve Hariciliğin, başlangıçta tamamen siyaset odaklı oluşumuna karşı, Emevilerin ilk döneminde dini düşünceyi temel alan bazı mezhepler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Üzerinde durulan ve tartışılan öncelikli sorun, kader meselesiydi. Kaderci denilen ve aşağıda anlatacağımız mezheplerin ortak görüşleri, insanın fiillerinin Tanrı tarafından takdir edildiğidir; yani Tanrı tarafından belirlendiğidir. Halkın anlayışıyla "alın yazısı" şeklindedir. Şimdi bu mezhepleri kısaca tanıtmaya çalışalım.

1. Kaderiyye

Kadercilik denilen bu mezhep, Mabed el-Cüheni'nin (ölm. 699) ilk defa kader meselesini tartışmaya açmasıyla başlamıştır. Ancak bu şahsın, kaderciler anlamında kaderi savunup savunmadığı açık olarak belli değildir. Kaderiye'nin en temel görüşü bütün insan fiillerinin önceden Tanrı tarafından belirlendiği şeklindedir. İnsan, fiillerinde hür değildir; dolayısıyla sorumluluğu yoktur. İnsan, sadece olup bitene rıza ve sabır gösterecektir. Bu şekildeki görüşleriyle bu mezhep, çok açık olmamakla birlikte, Hz. Ali-Muaviye ile Hz. Ali-Hariciler arasındaki çatışmaları, Cemel, Sıffin ve Kerbela gibi kanlı olayları, Allah'ın dilemesiyle açıklamıştır. Böylece onlar; Müslümanların, aralarındaki kavgaları bitirip kadere razı olmalarını istemiş olabilirler. Kaderiye, ayrı bir mezhep olarak çok fazla yaşamamıştır. Ancak aşağıda anlataca-

ğımız yeni kaderci mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Burada önemli bir noktaya işaret etmekte yarar vardır. Bu da, görüşleri tamamen bu kaderciliğe zıt olan, bunu reddeden ve daha sonra ortaya çıkan Mutezile mezhebine de yanlışlıkla bazen Kaderiye denilmiştir. Dolayısıyla bu ikisini karıştırmamak gerekir.

2. Cebriyye

Kadercilik konusunda en müfrit görüşü Cebriye mezhebi savunmuştur. Bu mezhebin kurucusu olarak genelde Cehm bin Saffan (ölm. 745) kabul edilir. Cebriye ismi, zorlama anlamına gelen "Cebr" sözcüğünden türemiştir; matematiğin Cebir (Algebra) dediğimiz dalı da aynı sözcükten türetilmiştir. Cebriye'ye göre, insanın herhangi bir eylem yapmaya gücü, kuvveti ve iradesi yoktur. İnsan, rüzgârın önündeki kuru yaprak gibi her işinde Allah'ın mutlak iradesine bağlıdır. Ayrıca bu mezhep taraftarlarına göre, Tanrı, ancak yaratıcı, hayat verici, yapıcı, öldürücü gibi çok sınırlı sıfatlarla nitelenebilir. İnsanlar için de kullanılan, örneğin bilici, düşünücü, diri gibi sıfatlar Tanrı'ya yüklenemez, demişlerdir. Çünkü onlara göre bu tür sıfatlar ile Allah, insana benzetilmiş olur. Diğer taraftan, hiçbir hareket "sonsuz" değildir, diyen bu mezhep mensupları, cennet ve cehennemin de bir süre sonra, bu dünya gibi yok olacağını söylemişlerdir. Bu mezhep de bir önceki gibi uzun ömürlü olmamıştır.

Cebriye'nin Alt Kolları: Burada Cebriye'nin alt kolu olarak anlatacağımız mezhepler, Şehristâni gibi bilginlere göre Cebriye mezhebinden gösterilmiştir. Ancak Bağdadi ve İsferani gibi diğer mezhep tarihçileri bunları ayrı bir mezhep grubu olarak göstermişlerdir.

Neccariye: Mezhebin kurucusu olarak Hüseyin bin Muhammed el-Neccar (ölm. 844) gösterilir. Mezhebe göre, insanın fiillerini Tanrı yaratır; onları iradesiyle gerçekleştiren insandır. İman, Allah'ı peygamberleri ve farz olanları kalple bilmek ve dil ile de tasdik etmektir. İman, ne artar, ne de eksilir. Allah ne bu dünyada ne de ahirette gözle görülmez. Dünyada var olan şeyler Tan-

rı'nın dilemesiyledir. Tanrı'nın Zat'ından ayrı sıfatları yoktur. Tanrı isterse günahları affedebilir.

Bergusiye: Bu mezhebi, Bergus (Pire) lakaplı Muhammed bin İsa kurmuştur. Fiillerini görünüşte yapan insandır; ancak gerçekte insan, fiillerinin faili (yapıcısı) değildir. Fiillerin gerçek faili Tanrı'dır.

Zaferaniye: Mezhebin kurucusu, hakkında fazla bilgi olmayan Reyli Zaferani adında bir kişidir. Onlara göre sadece insanların fiillerini değil, doğal varlıkların hareketlerini de Tanrı yaratır. Örneğin taşın düşmesi, Tanrı'nın onu düşücü tabiatta yaratmasındandır. Dolayısıyla nedensellik ilkesini kabul etmezler. Rivayetlere göre bu mezhebin mensupları Zaferani'nin sevdiği yiyecekleri veya meyveleri yemezlermiş. Şeyhimizin sevdiği sevgilisini yemeyiz, derlermiş.

Müstedrike: Bu mezhebin belirli bir kurucusu yoktur; bunlar Cebriye'den ve Neccariye'den oluşan bir topluluktur. Cebriye ve Neccariye'den farklı olarak, bağlı oldukları mezheplerinin önderlerinin anlamadıkları ve bilmedikleri gizli konuları, kendilerinin akledip ortaya çıkardıklarını iddia etmişlerdir. Bunun için de kendilerini "idrak edenler" anlamına Mustedrike olarak adlandırmışlardır. Bilinen en temel görüşleri, "Kuranıkerim yaratılmıştır" şeklindeki görüşleridir. Buna inanmayanların da kâfir olduğunu söylemişlerdir. İnsanların sözlerine inanmayan, şüpheci ve sofistik tutumlarıyla bilinirler.

3. Cehmiyye

Kurucusu kabul edilen Cehm bin Safvan'ın (ölm. 745) ismiyle anılan bu mezhep de, öncekiler gibi kadercidir. İnsan hiçbir eylem yapmaya kadir değildir; bazı fiiller mecazen insana atfedilse de aslında insanın bunları yapmaya ne gücü ve iradesi, ne de hürriyeti vardır. Tanrı, insanın ve diğer yaratıkların nitelikleriyle nitelenemez, demişlerdir. Bunlar da cennet ve cehennemin sonlu olduğunu düşünmüşlerdir. İman, Tanrı'yı bilmek; küfür, Tanrı'yı bilmemektir, demişlerdir. Ayrıca bir peygamberin imanıyla, bir insanın imanı arasında hiçbir fark

yoktur, demişlerdir. Tanrı'nın ahirette de görülemeyeceğini kabul etmişlerdir. Cebriye, diğer kaderci mezhepler gibi kısa sürede yok olup gitmemiştir. 11. yüzyılın başına kadar az da olsa taraftarları olmuştur.

4. Dırariyye

Cebriye'nin bir alt kolu olarak da kabul edilen Dırariye'nin kurucusu, olarak Dırar bin Amr (ölm. 815) kabul edilir. Dırar'a göre de, insanın fiillerinin yaratıcısı Tanrı'dır; ancak Tanrı'nın verdiği yetenekle insan o fiilleri gerçekleştirir. Yetenek, fiilden önce insanda vardır. Dolayısıyla insan seçme hürriyetine sahiptir. Bu mezhep, "haber-i ahad" denilen Peygamber'in hadislerini kabul etmez. Haber-i ahad, kaynağı tek kişi olan ve tek kişiden nakledilen hadistir. Siyaset alanında, imamların Kureyş kabilelerinden olmasının gerekmediğini söylerler. Allah'ın sıfatlarını tevil ederler.

5. Bekriyye

Bu mezhebin kurucusu, Bekr bin Uht'tur. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Bekr bin Uht'un 8. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış olduğu tahmin edilmektedir. Bu mezhebe göre, insanın iyi fiillerini Tanrı yaratır; kötü fiilleri insan kendisi yapar. Büyük günah işleyen kişi Tanrı'yı inkâr etmiş sayılır. Tanrı'nın ahirette görüleceğini kabul ederler; ancak insan suretinde görülecektir, demişlerdir. Ayrıca soğan ve sarımsak gibi kötü koku veren şeylerin yenilmesini haram sayarlar.

Değerlendirme

Kaderci mezhepler, sapık ve sapkın mezhepler olarak kabul edilmiş, uzun ömürlü olmamışlardır. Bununla birlikte, siyaset konularının dışında kalarak dini konuların düşünsel olarak tartışılmasında öncü olmuşlardır. Bazı yönleriyle Mürcie ve Mutezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerinin ortaya çıkmasına ortam hazırlamışlardır.

E. Mürcie

Mürcie kavramının anlamı ve türediği kök kelime hakkında tartışmalar olmuştur. Temel iki görüş öne çıkmıştır. Birincisi, mürcie kavramının, "erteleme", "tehir etme" ve "geriye bırakma" gibi sözcük anlamları olan Arapça "irca" sözünden türediği görüşüdür. Buna göre Mürcie, "erteleyenler" anlamındadır. İkincisi, kavramın "ümit vermek", "moral vermek" anlamındaki "reca" sözcüğünden türediğini söyleyenlerin görüşüdür. Hangi kökten türemiş olursa olsun, mezhep ismi olarak her ikisi de mezhebin temel öğretisine ve tavrına uygundur. Çünkü Mürciler, Hz. Ali ile Muaviye çatışmasında taraf olmamışlar ve taraflardan hiçbirini suçlu veya suçsuz olarak yargılamaya gitmeyerek, bu işi, ahirette Allah'ın yapacağını söylemiş, bütün tartışmayı ve yargıyı ertelemişlerdir. İkinci olarak da İslam toplumunda baş gösteren içsavaşlardaki öldürmelerden olsun veya insanın iyi veya kötü fiillerinden olsun, ortaya çıkan günahın, insan inanan ise imanına zarar vermeyeceğini, sevabın da inananın imanını artıracağını; insan inanmayan ise küfrüne zarar vermeyeceğini söyleyerek insanlara ümit vermişlerdir. Dolayısıyla Mürcie en geniş anlamıyla İslam tarihinin ilk döneminde ortaya çıkan siyasi kavgalara karşı "tarafsızlık" demektir. Mürcie ismi, yukarıda verdiğimiz iki anlamıyla Hicri birinci yüzyılda, Şii, Harici ve Kaderci olmayan diğer Müslümanların hepsini içine alan bir mezhep ismi olarak kullanılmıştır. Ancak Mürcie denilen büyük kitle, zamanla ortaya çıkan yeni anlayışlarla farklı mezhepler olarak şekillenmiştir. Bununla birlikte genel Mürcie içerisinde "Mürcie-i Halise" (Halis Mürcie) diye de bir mezhep oluşmuştur. Daha sonraki dönemlerde ve bugün Mürcie denilince bu özel ve halis Mürcie anlaşılmış ve anlaşılmaktadır. Mürcie mezhebi de diğer bazıları gibi tarihten silinip gitmiştir. Şimdi Halis Mürcie mezheplerini kısaca tanıyalım.

1. Yûnusiyye

Bu mezhebin kurucusu, Yûnus en-Nemirî'dir. Bu mezhebe göre, İman Allah'ı kalp ile bilmek ve dil ile söylemektir. İmanı, iba-

detten ve amelden ayrı tutarlar; bunun için de, insan terk ettiği bir ibadetten dolayı imansız olmaz ve ceza görmez, demişlerdir. İblis'in aslında Allah'a inandığını; ancak kibrinden dolayı kâfir olduğunu söylemişlerdir.

2. Gassaniyye

Gassan el-Kufi'nin kurucusu olduğu bir mezheptir. Gassan'ın 9. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı sanılmaktadır. Bu mezhebe göre iman, Allah'ın tekliğine inanmak ve Hz. Peygamberi bilmek, diğer peygamberlere ve kitaplara inanmaktır. İmanı kalp ile tasdik edip dil ile ikrar etmek gerekir. Gassaniye'ye göre iman güzel amellerle artar fakat hiçbir şekilde eksilmez. Gassan'ın ve mezhebinin hukuk alanında şüpheci olduğu söylenir. Örneğin, Allah domuz etini haram kılmıştır ancak hangi tür domuz haramdır, diye kuşkulanmıştır. Allah'ın bildirdiği Kâbe, Mekke'dedir; ancak başka yerlerde de Kâbe olabilir mi, diye sormuş olduğu söylenir.

3. Tümeniyye

Mezhebin kurucusu, Mısır asıllı Ebu Muaz el-Tümenî'dir. Ona ve mezhebine göre iman, insanı küfürden koruyan her şeydir. İman, marifet (bilgi), tasdik, muhabbet, ihlas ve dini hükümlerin kabulüdür. Küfür sayılmayan büyük veya küçük günahlardan birisini işleyen kimseye fasık denilemez. Namaz, oruç gibi ibadetleri, ibadet saymayan kâfir olur; ancak kaza yapmak niyetiyle terk eden kâfir olmaz.

4. Ubeydiyye

Ubediye'nin kurucusu, Ubeyd bin Mukteid'dir. Bu mezhebe göre, Allah şirkin dışında kullarının diğer bütün günahlarını affeder. Allah'ın sıfatlarının Zat ile aynı olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre Allah'ın sureti, insan sureti şeklindedir.

5. Sevbaniyye

Ebu Sevbân el-Mürciî, mezhebin kurucusudur. Bu mezhebe göre, iman ve amel aynı şeylerdir. İman, Allah'ı, Peygamber'i ve

aklen yapılması gerekli görülen şeyleri bilmektir. Bir şey aklen vacip ise dinen de vaciptir, demişlerdir.

6. Merisiyye

Bunlar, Bişrb. Gıyâs el-Merisi'ye (ölm. 833) uyanlardır. Bu mezhebe göre, kulun bütün fiillerinin yaratıcısı Tanrı'dır; insan onların işleyicisidir. Yapma gücü fiilden önce değil, fiil ile beraber ortaya çıkar, demişlerdir. Diğer bir görüşleri de Kuran'ın mahlûk (yaratılmış) olduğu şeklindeki görüşleridir. Büyük günah işleyen ebedi olarak cehennemde kalmaz, görüşündedirler.

Değerlendirme

Saydığımız bu Mürcie mezhepleri, 9. yüzyıldan sonra kaybolmuşlardır. Şia ve Ehl-i Sünnet hepsini, Mütezile ise bazılarını sapık mezhepler olarak görmüştür.

F. Müşebbihe ve Mücessime Mezhepleri

Müşebbihe, "benzetenler"; Mücessime, "cisimlendirenler" demektir. Bunlar Tanrı'yı insana benzettiklerinden dolayı, bu isimlerle anılmışlardır. Bilindiği gibi, Kuranıkerim'in "müteşabih" (benzetmeci) ayetleri Tanrı'nın "eli"nden, "yüz"ünden, "arş"ından ve "kürsü"sünden bahseder. Bu sözcükleri ayetlerden kelime kelime zahir anlamlarıyla anlayanlar, Tanrı'nın insan eli gibi eli, insan gözü gibi gözü vardır, diyerek Tanrı'nın cisimsel bir varlık olduğunu söylemişlerdir. Müslümanların geneli ve diğer mezhepler bu tür müteşabih ayetleri yorumlamışlardır; örneğin Tanrı'nın "eli"nden, Tanrı'nın gücü ve kudretini anlamışlardır.

Müşebbihe ve Mücessime mezheplerini söylemleri açısından iki ana sınıfa ayırmak gerekir.

1. Tanrı'yı Varlık ve Zat Olarak İnsana Benzetenler

Bunlar, ya insanı Tanrı'ya benzeterek insanın Tanrı olduğunu ya da Tanrı'yı insana benzeterek Tanrı'nın insan gibi olduğunu söylemişlerdir. İnsanı Tanrı'ya benzetenler ve insanın Tanrı

olduğunu söyleyenler, daha önce gördüğümüz Galiye ve Gulat Şii fırkalarının bazılarıdır. Bunları Hz. Ali'nin veya imamlarının Tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Gördüğümüz Sebeiye, Hulûliye, Hattabiye, Mukannaiye böyle fırkalardır.

2. Tanrı'yı İnsana Benzetenler

Muğiriye: Muğire bin Said el-İclî bu fırkanın kurucusudur. Muğire'ye göre, Tanrı'nın da insan gibi bedeni ve organları bulunur.

İbrahimiye: İbrahim bin Ebi Yahya el-Eslemi fırkanın kurucusudur. Tanrı'yı insana benzetirmiş, insan gibi mekân işgal ettiğini, yürüyüp gezdiğini iddia etmişlerdir.

Müşebbihe: Davud el Cevaribi tarafından kurulmuştur. Buna mensup kişiler de Tanrı'yı insana benzetmişlerdir. Ancak, Tanrı için sakal ve bıyık gibi şeylerin, cinsel organların olmadığını düşünmüşlerdir.

Habitiye: Hıristiyanlar gibi Hz. İsa'yı Tanrı'ya benzeten bir fırkadır.

3. Tanrı'nın Sıfatlarını İnsanın Sıfatlarına Benzetenler

Bunlar Tanrı'yı nitelikleri açısından insana benzeten fırkalardır. Bunlardan da çok bilinenlerinin bazılarını tanıtalım:

a) Haşaviye (Haşviye)

Hz. Peygamber'in hadislerinin sahihliğine ve uydurmalığına bakmaksızın her hadisi kabul eden hadisçilerin bir kısmına verilen bir isimdir. Bunlardan bazıları, uydurma hadislere dayanarak Allah'ın sıfatlarının insanın sıfatları gibi olduğunu iddia etmişlerdir. Hakkında fazla bilgi olmayan Kuhmus, Mudar ve Ahmed el-Huceymi gibi kişiler onlardandır. Bunlar, Tanrı'nın bu dünyaya indiğine ve sevgili kullarını evlerinde ziyaret ettiğine inanırlar.

b) Kerramiye

Mezhebin kurucusu, Ebu Abdullah bin Kerram'dır (ölm.868). İbn Kerram, Sufi meşreb bir kişidir. Aslen Sicistanlı (İranlı) olan İbn Kerram, Mekke ve diğer önemli şehirleri dolaşarak bir hayli

taraftar toplamıştır. Örneğin zamanında, sadece Kudüs'te 20.000 taraftarı olduğu söylenir. Ancak bu ve verilen diğer sayıların çok abartılı olduğu kesindir. İbn Kerram'ın bazı eserler yazdığı bilinmektedir. En meşhur eseri "Kabir Azabı"'dır (Azabü'l-Kabir). İbn Kerram'ın ve Kerramiye'nin aşağıda isimlerini hatırlatacağımız alt kolları vardır.

Temel görüşleri şöyledir: Cisimlerin olduğu gibi Tanrı'nın da tözü (cevheri) vardır. Cisimlerde olduğu gibi Tanrı'da da değişim vardır. Tanrı için Ehl-i Sünnet gibi sıfatlar kabul ederler, bunun için de Kerramiye, "Sıfatiyyün" (Sıfatçılar) olarak da anılır. Ancak Mücessime gibi Tanrı'nın sıfatlarını insanın sıfatlarına benzetirler. Tanrı, gökyüzünün en üstünde bulunur. Tanrı'nın sözü (kelamı), insan sözü gibidir. İbn Kerram, ayrıca "Tanrı din göndermeden önce de akıl, iyiyi, kötüyü bilirdi" demiştir. Muaviye'yi ve onun neslinden gelenleri de halife tanımışlardır.

Kerramiye'nin on iki alt kolundan bahsedilir. En tanınmışları Abidiye, Tuniye, Zerriniye, İshakiye, Vahidiye ve Heysemiye'dir. Ancak kaynaklarda bunlardan hepsi hakkında bilgi verilmemiştir. Haklarında az da olsa bilgi verilenler şunlardır:

Abidiye: Bunlar, Tanrı gökyüzünün yükseklerinde bulunur, derler; ancak Tanrı arşa bitişik değildir. Tanrı ile arş arasında uzun bir mesafenin olduğunu iddia etmişlerdir. Yaratılmış şeyler, yok olucu değildir, demişlerdir.

Heysemiye: Ebu Abdullah Muhammed İbni'l-Heysem, bu fırkanın kurucusudur. O da İbn Kerram'ın temel görüşlerini paylaşmıştır. Bazı görüşlerine kendi açısından açıklık getirmiştir. Tanrı, göktedir; ancak Tanrı ile arş arasında sonsuz uzaklık ve mesafe vardır, demiştir. Tanrı'nın gelecekte olacak olayları ezelden bildiğini söylemiştir. Tanrı'nın iradesi, insanınki gibi hadistir; yani yaratılmıştır ve zamansaldır, görüşünde olmuştur.

Şehristani'ye göre Kerramiye fırkaları içerisinden Ehl-i Sünnet'e en yakın olanları Heysemiye ve Vahidiye fırkalarıdır.

Değerlendirme

Kerramiye, ayrı bir Mücessime mezhebi olarak 10. yüzyıl başına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Ancak bu tarihten sonra bir

mezhep olma özelliğini kaybeden Kerramiler ya Ehl-i Sünnet'e katılmışlar ya da bazıları kişisel olarak Kerrami fikirlerini devam ettirmişlerdir. Bu sonuncular da 12. yüzyıldan itibaren görülmez olmuşlardır. Kerramiler başlangıçta İran, Horasan, Irak topraklarıyla Kudüs bölgesinde yaygınlık göstermişlerdir. Kerramiye hareketi siyaseten tehlikeli bir durum arz edince, Abbasi halifesinin isteğiyle Gazneli Mahmut'un oğlu Sebüktekin harekete müdahale etmiştir. Böylece Kerramiliğin yaygınlaşması önlenmiştir.

G. Mutezile Mezhebi ve Alt Kolları

"Ayrılanlar" ve " terk edenler" anlamına gelen "Mutezile", mezhep ismi olarak kullanılmadan önce, içlerinde Hz. Ömer'in de bulunduğu kimseler için siyasi anlamda kullanılmıştır. Çünkü onlar Cemel Olayı'nın ortaya çıkmasını istememişler, Hz. Ali ile Hz. Ayşe'ye ne karşı ne de taraftar olmuşlardır; söz konusu her iki tarafı da sessizce terk etmişlerdir. Dolayısıyla Mutezile kavramının o dönemde sadece siyasi bir anlamı vardır. Mutezile sözcüğünün, dini ve kelami anlamda bir mezhep ismi olarak kullanılması 8. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Bazı dini konuların tartışmasında el-Hasan el-Basri'nin (ölm. 728) fikirlerine muhalefet eden ve ondan ayrılan öğrencisi Vasıl bin Ata'nın (ölm. 748) tavrı ve taraftarları için kullanılmıştır. Mutezile, birçok açıdan önemli bir mezhepti. Ancak ilk Abbasi halifelerinin güçlerini yanlarına çekerek kendileri gibi düşünmeyenlere baskı uygulamaları sonucu 10. yüzyılın ortalarından itibaren bir mezhep olarak tarih sahnesinden kaybolmak durumunda kalmıştır. İslam tarihinde onların şiddet ve zorlama olayları "Mihne" adıyla anılır. Mutezile mezhebinin de yirmi ila yirmi beş alt kolundan bahsedilir. Önce, bütün Mutezile mezhepleri arasında ortak olan ilkelerini ve görüşleri kısaca anlatalım.

Tevhit: Mutezilenin ilk ilkesi tevhittir. Tevhit, onlara göre, Tanrı'nın Zat'ından ayrı sıfatları olmadığının kabul edilmesidir. Başka bir ifadeyle onlara göre sıfatlar Tanrı'nın Zat'ı ile aynıdır; Zat'ının dışında ona eklemli sıfatlarından bahsedilemez. Bunun için kendilerine "Ehl-i Tevhid" demişlerdir.

Adalet: İkinci ilke, adalet ilkesidir. Onlara göre adalet, insanın fiillerinin yapıcısının kendisi olmasıdır. Bunun için insanlar işlerinde hürdür ve davranışlarından bu dünyada ve ahirette sorumludurlar. Bu ilkeden dolayı kendilerini "Ashab-ı Adale" olarak da anarlar.

el-Menzile Beyn el-Menzileteyn (İki yer arasındaki yer): Büyük günah işleyen ne kâfir ne de mümindir. İkisi arasındaki bir durum olan fasıktır. Tövbe ederse cennete gider; tövbe etmeden ölürse cehenneme gider. Çocuk yaşta ölenler ne cennete ne de cehenneme giderler; ikisi arası bir yerde bulunurlar.

el-Va'd ve'l-Vaid: Bunun anlamı, Tanrı, sözünde durur ve sölzüne sadık kalır. Dolayısıyla onlar şefaati bunun için kabul etmezler.

Maruf Olanı Emretme, Kötü olanı Yasaklama İlkesi: İdareciler ve Müslümanlar, her zaman toplumda iyi şeylerin yapılmasını, kötü ve çirkin şeylerin de yapılamamasını sağlamak zorundadırlar.

Şimdi de mezhebin en bilinen alt kollarını tanıtalım:

Vasiliye: Vasıt bin Ata'ya (699-748) uyanlardır. Bunlar, hayır ve şer Tanrı'dan değildir; insan onları kendi fiilleri ile yaratır, derler. İlk Müslümanlar arasında çıkan kavgalarda taraflardan birinin hatalı olabileceğini söylerler. Özellikle Hz. Ali ve Hz. Osman'ın hatalı olduklarını düşünmüşlerdir.

Amriye: Mezhebin kurucusu olarak Ebu Osman Amr kabul edilir. Ebu Osman (699-761) ve taraftarları, Vasiliye'den farklı olarak Cemel Olayı'na iştirak eden her iki tarafın da fasık olduğunu iddia etmişlerdir.

Huzeyliye: Mezhebin kurucusu Ebu'l Huzeyl Muhammed'dir (752-849). Kıyametin ardından insanlar cennete veya cehenneme girdikten sonra, Tanrı'nın dilemesi ve takdiri de son bulur, demişlerdir. İnançsızlar veya küfürde olanlar, eğer iyi işler yaparlarsa, bu işleriyle Tanrı'ya itaat etmiş sayılırlar. Bu tür insanları, Tanrı büsbütün gazaba çarptırmaz, demişlerdir.

Nazzamiye: Mezhebin kurucusu, İbrahim el-Nazzam (766-845) sayılır. Tanrı, bu dünyada kulların iyiliğine olan işleri yapmaya kadir olduğu halde, kötülüğüne olan işler yapmaya kadir değildir, demişlerdir. Kuranıkerim'in mucizesi, cümlelerinin gü-

zelliği değil, anlamlarının güzelliği ve doğruluğudur, görüşünü savunmuşlardır.

Asvariye: Kurucusu Ali el-Asvari'dir. Bu mezhebe göre, Tanrı olmamasını istediği şeyleri kendisi de yapamaz.

Muammeriye: Muammer bin Ubbad kurucusudur. Bu mezhebe göre Tanrı kendisini bilmez. Bilmesine de gerek olmadığını savunmuşlardır. Tanrı sadece varlıkların cisimlerini ve bedenlerini yaratır; diğer şeyleri kendileri oluştururlar, demişlerdir.

Bişriye: Bişr bin el-Mutemir (ölm. 825) mezhebin kurucusudur. Tanrı, insanın ne imanına ne de küfrüne yardım etmez, derler.

Hişamiye: Mezhebin kurucusu Hişam el-Fuvati'dir. 9. yüzyılda yaşamıştır. Tanrı'nın var etmeden önce varlıkları bilmediğini söylemişlerdir. Onlara göre varlıkların tözleri Tanrı'nın varlığını delalet eder; ancak O'nun varlığına kanıt olmazlar.

Caferiye: Kurucusu Cafer bin Mubaşşar'dır (ölm. 848). Bunlara göre, fasıklık küfürden daha şerli ve kötü bir iştir; ancak fasıklar Allah'a ve Peygamber'e inandıkları için tevhitçi sayılır. Bu Mutezili mezhebini, aynı adı taşıyan Şii mezhebiyle karıştırmamak gerekir.

İskafiye: İskafiye'nin kurucusu, Muhammed el-İskafi'dir; 854 yılında ölmüştür. Onlara göre Tanrı, akıllı kişilere zulmetmez; ancak aklını kullanmayanlara zulmedebilir.

Sumamiye: Mezhebi, Sumame el-Numeyri (ölm. 828) kurmuştur. Bilgi insan için zorunluluktur. Tanrı'yı zorunlu olarak bilmeyen insanlar, bilgiden sorumlu olmayan hayvanlar gibidir, derler. Bu tür insanlar, ne cennete ne de cehenneme girer; toprak olurlar, demişlerdir. Onlara göre Dehriler, Zındıklar, Yahudiler ve Hıristiyanlarda sorumluluk yoktur.

Cahıziye: Mezhebin kurucusu, el-Cahız'dır (ölm. 868). Bunlara göre her akıllı insan Tanrı'nın yaratıcı olduğunu ve peygamberlere ihtiyaç olduğunu bilir. Hayır ve şerri insanın kendisi işler.

Hayyatiye: Hayyatiye'nin kurucusu, Ebu'l-Hüseyin el-Hayyat'tır (ölm. 902). Hayyat ve ona uyanlar, yokluğun cisim olduğunu kabul ederler; dolayısıyla mutlak yokluk yoktur ve hiçbir şey yok olan değildir. İnsanların peygamberlere ihtiyacı olduğunu söylemişlerdir.

Ka'biye: Kurucusu, Ebu'l-Kasım el-Ka'bi'dir (ölm. 931). Allah'ın fiillerinin dışında iradesi yoktur; yani Allah'ın fiilliyle iradesi aynı şeydir, demişlerdir. Allah'ın kulları için en iyi olanı yaratmaya mecbur olduğunu iddia etmişlerdir.

Cübbaiye: Muhammed el-Cübbai (ölm. 915) mezhebin kurucusudur. Sadece insan Tanrı'ya itaat etmez; Tanrı da kullarına itaat eder, demişlerdir. Bunu şöyle izah ederler: Kul, Tanrı'dan bir şey dilediği zaman Tanrı dileğini yerine getirince, Tanrı kula itaat etmiş olur. Asilerin cezalandırılması ve sadıkların mükâfatlandırılması akla ve hikmete uygundur.

Değerlendirme

Kendi zamanlarına kadar oluşan mezhepler içerisinde akla önem vermeleri açısından Mutezile, önemli sayılan bir mezhepti. Bazı Batılı araştırmacılar Mutezile mezhebine mensup olanları, rasyonel ve hür düşünceliler olarak anlatırlar. Dönemlerine göre rasyonel düşünürler olarak kabul edilebilirler; fakat hür düşünürler oldukları yargısı doğru olmasa gerekir. Çünkü başkalarına düşünce hürriyeti tanımamışlardır. Bu nedenle daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihne olaylarına sebep olmuşlardır. Ayrıca siyasi ve ekonomik anlamda, ahlaki gerekçelerle devletçiliği savunmuşlardır. Pazarlarda fiyatların devlet tarafından tespitini ve kontrolünü istemişlerdir. İman ile ameli bir tutarak, örneğin iman eden fakat namazını geçici veya sürekli olarak kılmayanları kâfir saymışlardır. Bu açılardan rasyonel ve hürriyetçi oldukları tartışılabilir.

Mutezile fikirleri, başta Muhammed Abduh gibi geçen yüzyılda ve günümüzde İslam modernisti ve reformcusu olarak nitelenen düşünürlerce güncelleştirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle, bu tür Müslüman reformculara ve modernistlere "Yeni-Mutezililer" de denilmiştir.

H. Ehl-i Sünnet Mezhebi

Ehl-i Sünnet veya Ehl-i Sünnet ve Cemaat (Ehlü's Sünne ve'l Cemaat), adından anlaşılacağı gibi geçmişte ve bugün Müslü-

manların büyük çoğunluğunun mezhebidir. Bu mezhebin temel ilkeleri şöyle sıralanabilir:

1. Kuran'ın yanı sıra dinin vazgeçilmez ikinci kaynağı olarak Hz. Peygamber'in sünnetini kabul ederler. Hz. Peygamber'in hadislerini aktaran Öncekiler (Sahabe ve Selef) arasında Hz. Ali ve Muaviye taraftarı olarak ayırım yapmazlar. Sadece aktarılan sünnetin, hadislerin ve rivayetlerin doğruluğu için tespit ettikleri ölçütlere uyup uymadıklarına bakarlar. Peygamberin sünnet ve hadislerine önem verdikleri için "Ehl-i Sünnet" olarak anılmışlardır.

2. Hz. Ali ile Muaviye çatışmasına ve benzer olaylara taraf olanların hiçbirini günahkâr, kâfir ve fasık gibi dini yargı ile yargılamazlar.

3. Kuran ve sünnetin dışında İcma ve Sahabe fetvalarını kabul ederler. Ehl-i Sünnet mezhebi, geleneksel olarak fıkhi (hukuki) ve kelami mezhepler olarak ikiye ayrılarak anlatılır. Bize göre bu şekildeki ayrım tamamen doğru değildir. Çünkü fıkıh mezhepleri denilen mezheplerin kurucularının da kelami konularda görüşleri vardır. Bunun yerine, Ehl-i Sünnet mezheplerini, kabul ettikleri kaynaklar açısından ikiye ayırmayı uygun buluyoruz: Selefi mezhepler ve akılcı mezhepler.

1. Selefi Mezhepler

Selefi mezheplerin kaynakları açısından ortak tarafları, dinin kaynakları olarak Kuranıkerim'i, sünneti ve sadece Selefin (Öncekilerin: Sahabe ve onlara tabi olanların) görüş ve fetvalarını kabul etmeleridir. Kuran'daki müteşabih ayetlerin zahirine inanırlar; onları yorumlamazlar.

a) Malikilik

Kurucusu, kısaca İmam Malik denilen Ebu Abdullah Malik bin Enes'tir; 712 yılı civarında Medine'de doğmuştur ve 795 yılında orada vefat etmiştir. Selefi mezheplerin kurucuları gibi o da, daha çok hukuk ve hadis alanlarıyla ilgilenmiştir. Kelami alandaki bazı görüşlerini özetleyelim:

İman, sadece kalp ve dille tasdik değildir. İbadetler ve ameller de imanla ilgilidir. İmanın arttığını kabul eder. Allah'ın cennette görülebileceğini kabul eder. Kaza ve kaderi kabul eder. Büyük günah işleyen Müslümanları, mümin kabul etmiştir; ancak işlediği fasıklıktan dolayı da fasık saymıştır. Kuran'a yaratılmış veya yaratılmamış denilemeyeceğini söylemiştir. İmamların veya halifelerin Kureyş kabilesinden olması gerektiğini kabul etmiştir. Malikilik günümüzde yaşayan bir mezheptir; Kuzey Afrika ve bazı Orta Afrika ülkelerinin çoğunluğunun mezhebidir. Geçmişte Endülüs Emevilerinin resmi mezhebi olmuştur.

b) Hanbelilik

Bu mezhebin kurucusu, Ahmed bin Hanbel'dir; 781 yılında Bağdat'ta doğmuştur ve 845 yılında orada vefat etmiştir. Bu mezhepte, sadece Kuran, sünnet ve selefin icma ve fetvalarını kabul ederler. Hatta selefin görüşlerine aykırı görüşleri sapkınlık sayarlar. Kuranıkerim'i ve sünneti zahiri anlamlarıyla kabul edip yorum (tevil) yapmazlar. Maliki mezhebinin kelami görüşü olarak saydığımız şeyleri Hanbeliler de kabul ederler. Bugün, başta Suudi Arabistan olmak üzere Irak, Suriye ve Körfez ülkelerinin çoğunluğu bu mezheptendir. Ayrıca diğer Arap ülkelerinde de bu mezhebe bağlı Müslümanlar vardır.

c) Zahirilik

Zahirilikten bir Ehl-i Sünnet mezhebi olarak bahsedilmez; ancak kabul ettiği hukuk ve kelam kaynakları bakımından, Sünni mezheplerden bir farkı yoktur. Bu bakımdan biz söz konusu mezhebi, Sünni mezheplerden sayıyoruz. Davud el-Zahiri, bu mezhebin kurucusudur. 815 yılında Kufe'de doğmuştur ve 883 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bu mezhebe uyanlar da Malikilik ve Hanbelilik gibi, Kuran, sünnet ve icmanın dışında kaynak kabul etmezler; hatta icmayı bile çok sınırlı bir kaynak görürler. Bu mezhep bugün ölüdür. Geçmişte İran'da ve Endülüs'te taraftarları olmuştur. Bazı mezhepler tarihiyle ilgili kitaplarda "Selefiyye" veya "Selefiyyün" gibi isimlerle ayrı bir akım veya mezhepten bahsedilir ise de, aslında kast edilen Ashab ve Ta-

biûn dönemi Kuran ve sünnete bakış ile onların kişisel fetvalarına dayalı din anlayışıdır. Bu belirgin ve ayrı bir mezhep değildir; bunların mezhepleşmiş şekilleri yukarıda saydıklarımızdır.

2. Akılcı Mezhepler

Şafiî-Eşarî ve Hanefî-Maturidî mezhepleri, bizim akılcı olarak nitelediğimiz ve Ehl-i Sünnet'in ikinci mezhepler sınıfını teşkil eden mezheplerdir. Ancak onların akılcılıkla nitelendirilmesi, hepsi aynı derecede akla ve akli çıkarımlara önem vermiştir anlamında kullanılmamıştır. Akılcılık anlayışları farklıdır. Bu mezheplerin akılcılıkta ortak tarafı, Kuran, sünnet, icma yanında kıyas kullanmalarıdır. Kıyas, Şafiî-Eşari mezhebi bağlamında benzetmedir (analoji); Hanefi-Maturidi mezhebi bağlamında hem benzetme, hem de sillojizm ve akli çıkarımlardır. Şafî-Eşari mezhebinden farklı olarak Hanefi-Maturidî mezhebi nasların akli yorumunu caiz görür. Bu mezheplerin diğer farklı yönlerine mezhepler anlatılırken vurgu yapılacaktır. Bu iki mezhebin yukarıda anlattığımız Ehl-i Sünnet'in selefi mezhepleriyle ortak olan görüşleri şunlardır:

1. Kuran mahluk değil; her yönüyle ezeli, Tanrı kelamıdır.
2. Tanrı, cennette görülecektir.
3. İnsanın fiillerini Tanrı yaratır; ancak bunun anlamı ve izahı konusunda Sünni mezhepler arasında farklar vardır.

a) Hanefilik-Maturidilik

Bu mezhep, diğerlerinin kabul ettiği kaynaklara ilaveten, istihsan ve örfü de dinin kaynaklarından kabul ettiği için bütün mezheplerin en akılcısıdır. Hanefi-Maturidi mezhebinin kurucusu Ebû Hanife'dir. Özellikle kelami yönüyle geliştiricisi ise Maturidi'dir. İmam-ı Azam (Büyük İmam) olarak bilinen Ebû Hanife'nin esas ismi, Numan bin Sabit'tir. Ebû Hanife, 699 yılında Kûfe'de doğmuştur. 767 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Ebû Hanife hem hukuk, hem de kelam alanındaki görüşleriyle Hanefilik-Maturidilik mezhebinin esasını ve çerçevesini oluşturmuştur. Bu mezhebin hukuku yönünü "İki İmam" denilen Ebu

Yûsuf (ölm. 789) ile Muhammed Şeybani (ölm. 804) gibi önemli hukukçular, kelami yönünü de Maturidi geliştirmiştir.

İmam Maturidi veya Ebû Mansûr Muhammed el-Maturidi, 862 yılı civarında Semerkant'ta doğmuş ve 944 yılında orada vefat etmiştir. Maturidi, kelami ve benzer konuların irdelenmesi için, Kuran ve sünnetten başka akıllı kaynak ve vasıta alınmalıdır, der. Hatta Maturidi, akla din demiştir; bunun anlamı, dini olan aklidir; aklen doğru olanın dinen de doğru olduğudur. Tabii burada akıldan, aklıselim denilen akıl kastedilmiştir. Hanefi-Maturidi mezhebinin bazı görüşlerini kısaca anlatalım.

Bu mezhebe göre insan fiillerini Tanrı yaratır; ancak insan fiilini yapıp yapmamakta hür iradesiyle seçim yapar. Bu seçme fiili insanındır; bunu "kesb" yani, kazanım olarak adlandırırlar. Kesb insanın bir şeye azmetmesi ve yapmaya niyet etmesidir. Tanrı, insanları yapamayacakları şeyler için yükümlü kılmaz. İnsanın Tanrı'yı bilmesi aklen zorunludur. İyi ve kötü aklen bilinir. Dini emirler ve yasaklar, bir şeyin iyi veya kötü olduğuna delalet eder. Nübüvvet erkeklere yüklenmiştir. Kuran, mahlûk değil, ezelidir. İslam'dan dönen (mürted) kadın ise öldürülmez; erkek ise öldürülebilir. Erkeğin öldürülebileceğine neden olarak İslam'a ve Müslümanlara karşı siyasi tutum takınabileceği görülmüştür.

b) Şafiilik-Eşarilik

Hukuksal yönü İmam Şafî, kelami yönü İmam el-Eşarî tarafından geliştiren bir Ehl-i Sünnet mezhebidir. Asıl adı Muhammed bin İdris olan İmam Şafî, 767 yılında Gazze'de doğmuş ve 820 yılında Fustat'ta vefat etmiştir. İmam el-Eşari'nin asıl adı Ali bin İsmail'dir. Ebû'l-Hasan lakabıyla da meşhurdur. İmam el-Eşari, 873 yılında Bağdat'ta doğmuş ve 936 yılında orada vefat etmiştir. Kırk yaşına kadar Mutezile mezhebine mensup olan el-Eşari, sonradan Hanbeli mezhebine girmiştir. Ancak daha sonra da Şafiiliğe girip Şafî'nin hukuk öğretilerini benimseyerek bu mezhebin kelami yönünü geliştirmiştir. Şafiilik-Eşarilik mezhebi, akli ilkelerden sadece kıyası kabul eder. Bu mezhebin bazı görüşlerini kısaca aktaralım.

Tanrı'yı bilmek, dinen vaciptir. Tanrı'nın sıfatları vardır; ancak sıfatlar, ne Zat'ının aynıdır; ne de gayrıdır. İnsanın fiillerini

Tanrı yaratır; insan da cüzi iradesiyle kazanır, kesb eder. Kuran yaratılmış değildir. Tanrı, insana takat getiremeyeceği fiiller de yükleyebilir. Kadınlardan da nebi olabilir; Hz. Meryem gibi Kuran'da anılan kadınlar nebi olarak görülür. İslam'dan dönen, yani mürted, ister kadın ister erkek olsun öldürülebilir. İmamlar veya halifelerin Kureyş kabilesinden olacağını söylerler.

Değerlendirme

Müslümanların bugün çoğunluğunun mezhebi Ehl-i Sünnet'tir. Hanefilik-Maturidilik, kurucuları Türk soylu olduklarından Türklerin ve Türkler yoluyla Müslüman olmuş halkların mezhebidir. Şafii-Eşari mezhebi Arapların ve Araplar vasıtasıyla Müslüman olmuş halkların mezhebidir. Bütün mezhepler ve Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında en akılcı mezhep Hanefilik-Maturidilik mezhebidir. Ekonomik konularda, yukarıda anlattığımız Mutezile mezhebinin aksine, serbest piyasa sistemini savunmuşlardır.

I. Çağdaş Dini Akımlar

18. ve 19. yüzyıllarda İslam dünyasında bazı dini akımlar çıkmıştır. Vehhabilik, Babilik ve Ahmedilik bunların en önemlilerindendir. Bunlar her ne kadar yeni mezhepler gibi tanıtılmış ise de, gerçekte mezhep değil, dini akımlardır.

1. Vehhabilik

Hanbelilik ve Selefiyeyi veya Selefiyeciliği temel alan bir dini harekettir. Kurucusu, Muhammed bin Adülvehhab'tır (1703-1792). Bu kişi, Hz. Peygamber'in dönemi özlemiyle, İslam'ın saf şekline dönmeyi amaçlayan bir harekete girişmiştir. Sonraki gelişmeleri bidat ve hurafe saymıştır. Hanbeli-Selefi bir bilgin olan İbn Teymiye (1263-1328) gibi bilginlerin İslam anlayışını temel alarak, inanç temizliğine girişmiştir. Tasavvuf ve tarikatlara cephe almıştır. Bugünkü Suudi Arabistan devletinin kurucusu sayılan Muhammed bin Suûd, Necit bölgesinde 1744 yılında Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir bedevi devleti kurdu. Muhammed bin

Abdülvehhab'ı da Şeyhülislam atadı ve onun görüşlerini devletin resmi mezhebi olarak ilan ederek yayılmasını sağladı. Kuran, sünnet ve selefin fetvalarından başka kaynak tanımazlar. Bugün Suudi Arabistan'ın resmi mezhebi durumundadır. Bazı Körfez ülkelerinde de Vehabiler vardır.

2. Bahailik

Bahailiğe, başlangıçta Bâbilik deniyordu ve kendilerini Müslüman bir fırka sayıyorlardı. Çünkü İranlı Şii bilgin Seyyid Mirza Ali Muhammed (1819-1850), 23 Mayıs 1844'te, Şiraz'da kendisini Müslüman âleminin beklediği kişi olan "Kâim" (Mehdi) ilan ederek Allah'ın "Bâb"ı (kapısı) olduğunu söylemiştir. Ona inananlara bunun için Bâbîler ve harekete de önce Bâbilik denilmiştir. Şiiler buna büyük tepki gösterdiler; başta Tahran olmak üzere birçok kentte zındıklık suçlamasıyla Bâbî olanlardan bazıları öldürüldü ve bazıları da hapse atıldı. Bâb Seyyid Ali Muhammed'in kendisi de 1850'de Tebriz'de kurşuna dizilerek öldürülmüştür.

Bahailiğin tarihi fiilen 1863 yılında başlar. Muhtemelen Yahudi asıllı olan Mirza Hüseyin Ali Nuri (1817-1892), Tahran'da Mirza Seyyid Ali Muhammed'in işaret ettiği Mehdi'nin kendisi ve "Tanrı'nın Kıymetlisi" (Bahaullah) olduğunu iddia etmiştir. Bundan sonra bu hareket Bahailik olarak anılmıştır. Dolayısıyla Bahailiğin gerçek kurucusu, Bahaullah Hüseyin Ali Nuri'dir. İlk Bahailer kendilerini İslam içerisinde bir mezhep olarak görüyorlardı. Şiiler ve Sünniler ise onlara sapık bir mezhep olarak bakıyorlardı. Ancak bugün Bahailer, Bahailiğin bağımsız bir din olduğunu söylerler. Dünyanın birçok ülkesinde yaklaşık 7 milyon civarında mensubu vardır.

Şiiler, Bahaullah Mirza Hüseyin Ali Nuri'ye de büyük tepki gösterdi. Bunun üzerine o ve yakınları Osmanlı Devleti'nden yardım ve sığınma istediler. Önce Bağdat'a sürgün geldiler; orada Mirza Hüseyin Ali, mehdiliği bırakıp 21 Nisan 1863'te yalvaçlığını ilan etti. Bu gelişmeler üzerine Bağdat'ta da tepkiler başlayınca, Osmanlı otoriteleri onları Erzurum bölgesine getirdi. Daha sonra da, bölgenin İran'a yakın olmasından dolayı Bahaul-

lah ve yakınları Edirne'ye nakledildi. Nihayet 1868 yılında Akka'ya sürgün edildiler. Bahaullah ölümüne kadar orada yaşadı. Ölümünden sonra büyük oğlu Abbas, Mısır, Avrupa ve Amerika'yı dolaşarak gezdiği yerlerde Bahailiği yaymaya çalıştı.

Bahai Dünya Merkezi bugün İsrail'in Hayfa şehrindedir. Avrupa, Amerika, Avustralya ve Asya'nın çeşitli ülkelerinde Ruhani Mahfil adı verilen merkezleri vardır. Washington'da büyük bir mabetleri vardır. Merkezler, dokuz kişilik bir kuruldan oluşan heyet tarafından idare edilir. Kendilerini tanıtıcı yayınlar yaparlar. Bunların en önemlisi, Amerika'da "Bahâî World" (Bahâî Dünyası) adıyla iki yılda bir yayınlanan yıllıklarıdır.

Bahaullah, Allah'ın kendisine hulûl ettiğini ve her şeyi vahyettiğini iddia ediyordu. Gaybı bildiğini söyleyerek gelecekten haber veriyordu. Düşüncelerini, bugün Bahailerin kutsal saydıkları şu iki kitapta toplamıştır: *el-Kitâbü'l-Akdes;* yazımı 1873'te tamamlanan ve Arapça olan bu kitap, Bahailiğin temel yasalarını ve şer'i hükümlerini içermektedir. İkinci önemli kitabı, *Kitab-ı İkan*'dır, inanç ilkelerinden bahseden bir kelâm kitabıdır. Bahailere göre Bahaullah bu kitabı iki gün ve gece içinde 1862 yılında yazmıştır. Kitabın bir kısmı Farsça, bir kısmı ise Arapçadır. Kutsal saydıkları *Saklı Sözler* (Kelimat-ı Meknune) ve *Kurdun Oğlu* risalesi gibi başka eserleri de vardır. Bahaullah'ın eserlerine bakıldığında, düşüncelerinin Kuran'dan ve Tanah'tan aktardığı ayet ve cümlelerin yorumundan oluştuğu görülür. Dolayısıyla Bahailik, İslam, Yahudilik ve bu arada Hıristiyanlık etkisiyle oluşmuş bir dini akımdır.

Bahai inanışına göre vahiy süreklidir; Bahaullah'ın Tanrı'dan vahiy almasını ancak böyle izah ederler. Bahailer Tevrat, Zebur, İncil, Kuran, Baghavad Gita gibi, tüm dinlerin kutsal kitaplarının geçerli olduğuna inanırlar ve hepsinin tek bir sistemin parçaları ve insanlığın ortak kitapları olduğunu söylerler.

Bahailer bireysel olarak sabah, öğle ve akşam olmak üzere günde üç vakit özel namaz kılarlar. Namaz kılarken kıble olarak Hayfa'ya dönerler. Sadece cenaze namazlarını toplu olarak kılarlar. Namazdan önce Müslümanlar gibi abdest alırlar. Ayrıca boy abdesti de alırlar. Bahai takviminin sonuncu ayında yılda

bir kez 19 gün perhiz şeklinde oruç tutarlar. Her Bahai bir defaya mahsus olmak üzere malının 19/1'ini zekât veya vergi olarak cemaate öder. Hac, sadece erkeklere farz olup Bahaullah'ın Akka'daki mezarını ziyaretten ibarettir; bunun belirli bir zamanı yoktur, herkes istediği zaman bu ziyareti yapabilir. Tek eşli evlilik esastır; zorunlu durumlarda da ancak en fazla iki kadınla evlenilebilinir. Boşanma asla caiz değildir; ancak eşlerden biri kadınlık veya erkeklik görevini yapamıyorsa o zaman boşanmak mümkündür. Alkol kullanımı kesinlikle yasaktır. Bahailer 21 Mart günü başlayan her biri 19 gün süren 19 aydan oluşan Bahai takvimini kullanırlar. Bahai takvimine göre Bahailerin 9 kutsal günleri vardır ve yukarıda da belirtildiği gibi son ay oruç tutarlar. Her ay, cemaatin katıldığı günde bir kez ziyafet toplantısı yapılır. Bugün Bahailer, Bahailiğin dünya vatandaşlığı olduğunu söylerler; dünyada tek dilin konuşulmasını (muhtemelen İngilizce) ve tek dine (kesinlikle Bahailiğe) inanılmasını arzularlar. Dünya barışının ancak böyle sağlanabileceğini iddia ederler.

3. Ahmediye

Ahmediye veya Kadıyanilik olarak bilinen bir başka dini hareket daha vardır. Kurucusu, Mirza Gulam Ahmed'dir (1835-1908). Hanefi-Maturidi mezhebine bağlı Pencaplı Gulam Ahmed, 23 Mart 1889 günü kendisini beklenen Mehdi olarak ilan eder. 9 Kasım 1900 günü bu dini harekete Ahmedilik veya Kadıyanilik adı verilmiştir. İngilizlerin yardımıyla hem Hindistan'da, hem de İngiltere gibi Batı ülkelerinde kısa sürede yayılmıştır. 1950 yılına kadar çok sayıda taraftar toplamıştır. Gulam Ahmed, Hindistan İngiliz otoritesinin dinen meşru olduğuna fetva vermiş, ayrıca cihat kavramının savaş olmadığı yönünde bir anlayış belirtmiştir. Bunların dışında, Ahmediler, diğer Müslümanlar gibi İslam inançlarına inanır ve temel ibadetleri yaparlar. Hz. Muhammed'i peygamber ve sünnetini dini kaynak kabul ederler. Ancak, Gulam Ahmed, Hz. İsa'nın çarmıhta ölmeyip Keşmir'e geçip orada 120 yaşına kadar yaşayıp orada öldüğünü iddia etmek gibi garip bir görüşü de ortaya atmıştır. 1914 yılında Ahmediler ikiye ayrıl-

mışlardır. Birincilere Kadıyaniler denir ki, ilk başkanları Gulam Ahmed'in oğlu Beşuriddin olmuştur. Bunlar Gulam Ahmed'in bir peygamber olduğunu iddia etmişlerdir. İkincilere, "Lahor Ahmedileri" veya sadece "Ahmediler" denilmiştir. Bunlar Gulam Ahmed'e peygamber demeyenlerdir. Ahmediler çoğunlukla zengin kişilerdir; Hindistan-Pakistan'ın Pencap bölgesinde yaşarlar; Güney Afrika ülkeleri, İngiltere ve Kanada gibi ülkelerde de Ahmediler vardır.

4. Mezhepler Arasında Mukayese

Burada son olarak bugün yaşayan büyük mezhepler arasındaki görüş farklılıklarını esas alarak bir mukayese yapmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

a) Ehl-i Sünnet ile Şia Arasında Mukayese

1) Ehl-i Sünnet'e göre imam (devlet bakanı), Kureyş kabilesinden birisi olmalıdır; Şia'ya göre Ehl-i Beyt'ten olmalıdır.

2) Ehl-i Sünnet, imamların (devlet bakanı ve dini liderler) masum olmadıklarına inanır; Şia imamların masum olduğuna inanır.

3) Ehl-i Sünnet kadere imanı kabul eder; Şia (özellikle Keysaniye, Zeydiye ve İsnâaşeriyye) kaderi kabul etmez.

4) Ehl-i Sünnet, güvenilir kabul edilen her sahabeden hadis naklini kabul eder; Şia sadece Ehl-i Beyt kanalıyla gelen hadisleri kabul eder.

5) Ehl-i Sünnet, namazların cem ve tehirini zor durumlar için uygular; Şia bunu bir adet gibi uygular ve beş vakit namazı genellikle üç vakitte kılar.

6) Şia ezana, "Ali Allah'ın velisi" anlamına gelen "Aliyyun Veliyu'l-lah" sözünü ilave eder; bu Ehl-i Sünnet'te yoktur. Ancak Şia'nın bu ilavesinin suç dönemlerinin bir uygulaması olduğunu da belirtelim.

7) Ehl-i Sünnet'e göre sünnet sadece Hz. Muhammed'in sözleri, fiilleri ve tutumundan ibarettir; Şia'ya göre sünnete Hz. Fatıma ve On iki İmam'ın sözleri, fiilleri ve tutumları da dahildir.

b) Maturidilik ile Eşarilik Arasında Mukayese

1) Maturidilere göre iman artmaz ve eksilmez; Eşarilere göre artar ve eksilir.

2) Maturidiler, Allah'ın bütün sıfatlarını ezeli kabul ederler; Eşariler fiili sıfatların ezeli olmadığını kabul ederler.

3) Maturidilere göre İslam'dan dönen mürted, erkek ise öldürülür kadın ise öldürülmez; Eşarilere göre mürted ister erkek ister kadın olsun öldürülür.

4) Maturidilere göre, kendilerine kitap ve peygamber gönderilmeyen toplumların aklen Allah'ın varlığına inanmaları vaciptir; Eşarilere göre vacip değildir.

5) Maturidilere göre insan iradesini Allah yaratmaz; Eşarilere göre Allah yaratır.

6) Maturidilere göre Allah insana gücü yetmeyeceği şeyler yüklemez; Eşarilere göre bu Allah için caizdir.

7) Maturidilere göre Allah'ın fiilleri için sebep ve hikmet aranır; Eşarilere göre aranmaz.

8) Maturidilere göre peygamberler erkeklerden olur; Eşarilere göre kadınlardan da peygamber olabilir.

9) Maturidilere göre Müslüman olmayanlar ibadetlerle mükellef değildir; Eşarilere göre mükelleftir. Maturidilere göre bu açıdan küfre düşenler sadece küfürlerinden dolayı ceza göreceklerdir; Eşarilere göre ise, hem küfürlerinden hem de ibadet etmedikleri için ceza göreceklerdir.

10) Maturidilere göre Kuran ayetlerinin bazıları bazılarından üstün değildir; Eşarilere göre üstündür.

11) Maturidilere göre ölüm anında yapılan tövbe makbuldür; Eşarilere göre makbul değildir.

5. Mezhepler Arasındaki Farklar

Önemli konularda mezhepler arasındaki farkları bir tablo halinde göstermeyi faydalı bulduk. Önce tabloda kullanılacak mezhep isimlerinin kısaltmalarını verelim:

C Cehmiye ve Cebriye
H Hariciye
HM Hanefilik-Maturidilik
G Galiye
M Mutezile
MM Müşebbihe ve Mücessime
MÜ Mürcie
S Selefiye, Halilik, Hanbelilik, Zahirilik
Ş Şia
ŞE Şafiilik- Eşarilik
Z Zahirilik

Konular	Mezhepler
I. Dinin Kaynakları	
1. Hadis	
a) Sadece Ehl-i Beyt ve Hz. Ali taraftarlarının nakilleri	Ş
b) Sınırlı Hadis Kullanımı	M, H
c) Her kesimden nakil edilenleri	S, MÜ, MM, HM, ŞE, Z
2. Selefin Fetvaları ve İctihadları	
a) Ehl-i Beyt ve Hz. Ali taraftarları	Ş
b) Genelinin	S, MÜ, MM, HM, ŞE, Z
c) Sınırlı kullanım	HM
II. Tanrı	
1. Tanrı Tasavvurları	
a) Tanrı'yı zat olarak benzetenler	G
b) Tanrı'yı sıfat olarak benzetenler	MM
c) Tanrı'yı benzetmeyenler	S, MÜ, M, HM, ŞE
2. Tanrı'nın Sıfatları	
a) Sıfat kabul etmeyenler	M
b) Sıfat kabul edenler	S, Ş, HM, ŞE, MÜ, Z

III. İman	
1. İman Sözsel tasdik	H, M
2. İman kalben sözsel tasdik	S, Ş, HM, ŞE, Z
3. İman ve amel aynıdır	M
4. İman ve amel farklıdır	HM, Ş, ŞE, Z
5. İman ne artar ne eksilir	M
6. İman artar ve eksilir	HM, ŞE
7. İman artar fakat eksilmez	H
8. Büyük günah işleyen kâfirdir	H
9. Kaza ve Kader	
a) Kaza ve Kader vardır	Ş, HM, ŞE, S, Z
b) Kaza ve Kader yoktur	M
IV. İnsanın Fiilleri	
1. İnsanın Fiillerini Tanrı yaratır ve zorlar	C
2. İnsanın Fiillerini insan yaratır	M, Ş
3. İnsanın Fiillerini Tanrı yaratır fakat insan iradesiyle yapar	HM, ŞE, Z
V. Siyaset	
1. İmamet (Hidayet) Hz. Ali soyundandır	Ş, G
2. Herkes imam olabilir	H
3. İmam Kureyş'ten olur	S, HM, MÜ, ŞE, Z
VI. Diğer Konular	
1. Kuran	
a) Kuran mahlûktur	M
b) Kuran Tanrı kelamı ve ezelidir	HM, ŞE, S, Z
2. Peygamber (Nebi)	
a) Peygamber erkeklerden seçilir	M, HM, S
b) Kadınlardan da peygamber seçilir	ŞE
3. Mehdilik ve mesihlik	
a) Mehdi ve Mesih gelecektir	Ş, G
b) Mehdi ve Mesih yoktur	M
4. Kabir Azabı	
a) Vardır	S, HM, ŞE
b) Yoktur	M

VII.
Kurumsal İslam

A. Halifelik ve İmamlık

Hz. Muhammed kendi zamanında, hem devlet başkanı anlamında hem de namazları kıldırma anlamında ilk Müslümanların imamıydı (önderi). Hz. Muhammed'den sonra, onun yerine onu temsil etmek için seçilen, sırasıyla Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye, hem dinin ve hem de devletin başkanı anlamına "Halife" denilmiştir. Ancak başta Ebu Bekr olmak üzere bu zevat kendilerine "Halife" yerine "Emirü'l-Mü'minîn" denilmesini istemişlerdir. Belki bunun bir nedeni, o günlerde halife sözcüğü, Kuran'daki kullanımında ve anlamında olduğu gibi sadece "ardıl" demekti. Emeviler döneminde kazandığı siyasi bir anlamı yoktu. Hilafet sözcüğü sadece bu devlet başkanlığı anlamına siyasi bir anlam kazanmakla kalmadı, adeta Papalık gibi, halifelere "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" (Zillullah fi'l-arz) niteliği verilmeye başlandı. Böylece halifelik siyasi anlamı yanında manevi ve dini bir anlama da sahip oldu. Mezheplerin oluşmaya başladığı 8. yüzyıldan itibaren, Hz. Muhammed'in siyasi sünnetinin devam ettirilmesi makamına, genel olarak Şiiler "İmamet", diğer mezhepler ve Ehl-i Sünnet "Hilafet" adını vermişlerdir. Buna bağlı olarak Halifelik (Hilafet) makamındaki kişiye "Halife" ve İmamlık (İmamet) makamındaki kişiye "İmam" denilmiştir. Bilindiği gibi, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Müslümanları fırkalara ayıran ve bugüne kadar bir daha birlik olmalarına mani olan ilk kavgalar, hilafet veya imamet sorunuyla ortaya çıkmıştır. Etimolojik olarak bu iki kavram, halife "ardıl" ve "sora gelen"; imam "önder" ve "önde giden" gibi anlamları olma bakımından ayrı ise de her ikisi de Hz. Muhammed'i siyasette ve dinde temsil eden kişi anlamında aynı şeyi ifade eder. Dolayısıyla her iki kavram da Müslümanların devlet başkanlığına verdikleri addır; halife veya imam da devlet başkanı olan kişiye verilen unvandır.

İlk dört halife, yukarıda adlarını andığımız Hz. Ebu Bekr, Hz Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, farklı Arap kabilelerini temsil eden o günkü Müslüman önderlerin seçimiyle ve "biat" denilen otorite tanıma sözü ile başa gelmişlerdir. Hz. Ali'nin, Muaviye ile yaptığı antlaşmayla, yani tarihte "Hakem Olayı" olarak bilinen olayla, iktidarı Muaviye'ye kaptırması sonucunda hilafet saltanata dönüşmüştür. İşte bu Hz. Ali-Muaviye kavgası sırasında ve sonrasında, hilafet veya imamet konusunda kuramsal tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar özetle, hilafetin veya imametin dini ya da siyasi bir mesele mi olduğu; bunların Hz. Muhammed'in ve ilk dört halifenin geldiği Kureyş kabilesi gibi özel bir zümreye mi, yoksa Müslümanların geneline mi ait olduğu konusuna odaklanıyordu. Mutezile mezhebi hilafetin dini olmayıp, toplumsal ve siyasi gereksinimli, akli bir mesele olduğunu ve ehil olan her Müslüman'ın halife olabileceğini savunmuştur. Hariciler, halifeliğin veya imamlığın dini bir mesele olduğunu ve her uygun Müslüman'ın halife veya imam olabileceğini söylemişlerdir. Şiiler ve Ehl-i Sünnet ise, bu kurumların akli olmaktan önce dini olduğunu söylemişlerdir. Halifenin veya imamın ancak Hz. Muhammed'in kabilesi Kureyş'ten olması gerektiğini kabul etmişlerdir. Bunun nedeni olarak, Hz. Muhammed'in halifenin Kureyşli olması gerektiğini anlatan hadislerinin varlığı gösterilmiştir. Ancak bu konuda Ehl-i Sünnet ve Şiiler kendi içlerinde ayrılmışlardır. Birinciler halifenin herhangi bir Kureyşliden olabileceğini savunurken, Şiiler onun mutlaka Ehl-i Beyt'ten olması gerektiğine inanmışlardır. Böylece Şiiler de, imamlığın babadan oğula geçmesi gerektiğini savunarak Muaviye gibi imamlığı saltana çevirmişlerdir. Bu durumda Hz. Muhammed'in ve sonrası dört halifenin başlatmış olduğu demokratik adımlar maalesef kesintiye uğratılmıştır.

Her iki mezhep de, kendi görüşleri için bir kısım gerekçeler oluşturmuşlardır. Ehl-i Sünnet, Hz. Muhammed'in sağlığında kendisinden sonra, İslam toplumunu idare edecek olan hiçbir kişiyi ismen tayin etmediğini savunurken, Şiiler Hz Ali'yi tayin ettiğini iddia etmişlerdir. Daha sonra Şiiler de bu konuyla ilgili olarak alt fırkalara bölünmüşlerdir. Zeydiye, ilk dört halifeyi

meşru kabul ederken, İmamiye ve İsmailiye sadece H. Ali'yi ve onun soyundan gelenleri halife veya imam tanımışlardır. Sonra İmamiye ve İsmailiye de kendi aralarında ayrılığa düşmüşlerdir. İmamiye, 6. İmam Cafer-i Sadık'tan sonra imamlığın küçük oğlu 7. İmam Musa Kazım'a geçtiğini kabul ederken, İsmailiye en büyük oğlu İsmail'e geçtiğini savunmuştur. İmamiye, "Mehdi" olarak da gördükleri 12. İmam Muhammed bin Hasan el-Askerî'in küçük yaşta, 864 yılında, ortadan kaybolmasıyla (Gaybet-i Kubra) imamlığın sona erdiğini kabul etmiştir. Onun Mehdi olarak dönüşüne kadar Şii mollalar onu temsilen ve onun adına (velâyet-i fakih) imamlık yapabileceklerini ileri sürmüşlerdir. İsmaililer ise, 7. İmam İsmail'in soyundan gelenlerle bugün de imametin devam ettiğini kabul ederler. Onlara göre bugünkü imamların Ağa Han'ın oğulları ve torunlarıdır. Ehl-i Sünnet, Muaviye ile birlikte başlayan saltanatı hilafet kabul ettiği için, neredeyse başa geçen her sultanı da halife görmüştür.

Halifeliği Şiilikteki imametten farklı kabul etmek gerekir. İmamet anlayışına göre imamlar hem dinin hem de devletin başkanı görüldüğü için teokratik bir özellik taşımasına rağmen, Halifelik Emevilerden itibaren teokratik özellik taşımamıştır. Çünkü, başta hukuksal ve inançsal alanlar olmak üzere ortaya çıkan yeni sorunları çözebilecek yeterli dini bilgileri ve gelişmekte olan dini bilimlerde formasyonları olmadığı için kendilerini bu konularda yetkili görmemeye başlayan Emevi halifeleri, kurucuları I. Muaviye'den sonra sadece siyasi olan devlet başkanlığını temsil eder olmuşlardır. Aşağıda da anlatılacağı gibi, dini temsil için kadı veya müftü gibi başka yetkililer atayarak halifenin dini temsil etme görevinden fiilen vazgeçmişlerdir. Sünni kesimde bu ayrım Abbasiler döneminde daha da belirgin hale gelmiştir. Abbasi Devleti'nin 10. yüzyıldan itibaren zayıflamasına kadar devlet başkanı görevini yürüten Abbasi halifeleri, bu yüzyıldan itibaren İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde devletçiklerin ortaya çıkmasıyla da siyasi güclerini yerel hükümdarlarla paylaşmak durumunda kalmışlar; hatta zaman zaman bu gücü de yerel hükümdarlara kaptırarak siyaseten bölünmüş İslam toplumlarının sadece onursal lideri haline gelmişlerdir. Moğolların 1258 yılında

Bağdat'ı yağmalamaları sonucunda Abbasi Devleti fiilen son buldu. Dönemin Abbasi halifesi Zâhir'in oğlu Ahmed, Mısır'a kaçarak Memluk Sultanı Baybars'ın himayesine sığındı. Baybars, 1261 yılında Ahmed'i "Mustansır" adıyla halife ilan etti. Bu tarihten itibaren de, siyasi otoritesini tamamen kaybetmiş olan Mustansır ve sülalesindeki halifelere dini nitelik yüklenerek onlara dini otorite olarak bakılmaya başlanmıştır. 1516 yılında yaptığı sefer sonucu Yavuz Sultan Selim'in Memluk Devleti'ne son verip Kutsal Emanetleri İstanbul'a getirmesiyle ona ve sonraki Osmanlı sultanlarına da hem devlet başkanı hem de dinin başkanı anlamına halife denilmiştir. Bu durum, bilindiği gibi, son halife Abdülmecid Efendi'ye kadar böyle devam etmiştir. Halifelik, 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin kaldırılmasıyla Sünni dünyada sona ermiştir. Buna karşın, tarihte geçirdiği bazı değişikliklere rağmen Şiiliğin imamet anlayışı ve kurumu bugün de devam etmektedir.

B. Kadılık

Devletin yargı ve mahkeme işlerini yürüten kurumdu. Emeviler ile başlayan bu kurumu Abbasiler geliştirdi. Harun Reşid, başkent Bağdat'ta onu Kâdılkudat (başkadılık) haline getirdi ve bu göreve ilk olarak Ebu Hanife'nin öğrencilerinden İmam Ebu Yûsuf'u atadı. Ülkenin diğer kadılarını da ona bağladı. Kadılık kurumu Osmanlı'ya da geçmiştir. Osmanlı kaynaklarında "kadı" kelimesine ilk defa Osman Gazi devrinde rastlıyoruz. Bilecik'in fethinden sonra Dursun Fakih, Karacahisar'a kadı ve hatip atanarak Osman Gazi adına hutbe okumuştur. Dolayısıyla Osmanlı'da ilk kadı sıfatıyla Dursun Fakih'in Bilecik kadılığına getirildiği anlaşılmaktadır. Kadılık Osmanlı adli teşkilatında şer'i ve hukuki hükümleri tatbik eden, ayrıca devletin emirlerini yerine getiren bir işleve sahipti.

C. Müftülük ve Şeyhülislamlık

Osmanlılar döneminde devletin adli işlerini yürütmek için, başkadılık ve kadılığın yanında yeni kurumlar da oluşturulmuştur. Bunların en önemlileri Müftülük ve Şeyhülislamlıktır.

Şeyhülislam kavramı, İslam âleminde 10. yüzyılda ortaya çıkmıştır; ancak erken dönemlerde bu unvan resmi bir nitelik taşımıyordu ve özel bir kuruma da işaret etmiyordu. Özellikle meşhur fakihlere ve fetvaları ile şöhret bulan İslam bilginlerine verilen bir "şeref unvanı" idi. Bu, İmâdu'l-İslam, Fecru'l-İslam, Şeyhülislam, Duha'l-İslam, Şemsu'l-İslam, Hüccetu'l-İslam, Fahru'l-İslam, Rüknü'l-İslam vs. gibi unvanlardan biriydi. Şeyhülislam kavramı özel unvan ve makam olarak Osmanlı Devleti ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar önemli bir kurum olarak devam etmiştir. Osmanlılar bu kurumu devletin en temel ilkelerinden biri olarak kabul ediyorlardı. Şeyhülislamlık devletin en üst hukuk ve ilmiye (eğitim) kurumuydu. Şeyhülislam ise bu kurumun başında bulunan kişiydi Hukuku ve dini temsil yönüyle şeyhülislam, ilkesel olarak sultanların da üstündeydi ve çok önemli yetkilere sahipti. Bu sebepledir ki, devlette önemli işler hakkında onun fetvası alınmadan hiçbir şey yapılamazdı.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk dönemlerde bu kavram bilinmekteydi; fakat Osman ve Orhan Gazi dönemlerinde bir kurum olarak henüz yoktu. Ancak devlet örgütü içinde ilk defa II. Murat zamanında, 1444'ten sonra şeyhülislamlığa yer verilmiş ve bu makama dönemin ünlü âlimlerinden Fahreddin el-Acemî getirilmiştir. Resmi bir unvan olarak "şeyhülislam" ve müftü unvanları, Fatih Sultan Mehmed'in hazırlattığı kanunnamede açıkça görülmektedir: ve Şeyhülislam ulemanın reisidir..." denilmiş ve aynı kanunnamede "Müftî Efendi", "Müftî", "Müftiyü'l-Enâm" ve "Şeyhülislam" kavramları birbirlerinin yerlerine kullanılmıştır.[150] Şeyhülislamlık makamının öneminin artması ve kazaskerlik mevkiinin üstüne çıkması, Osmanlıların ünlü şeyhülislamları olan Kemalpaşazâde ile Ebussuud Efendilerin zamanında olmuştur. Müftülük ve şeyhülislamlık kurumları da birbirlerinden ayrılmıştır.

Şeyhülislamlığın verdiği hizmetler "dini ve hukuki danışmanlık", "eğitim ve öğretim" ve "yargılama ve yönetim" olmak

---

150 Pakalın (M. Z.): *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, c. III, 349.

üzere üçe ayrılmıştı. "Dini ve hukuki danışmanlık" hizmetlerini şeyhülislam ve kendisine bağlı müftüler, "eğitim ve öğretim" hizmetlerini kendisine bağlı medreseler ve müderrisler, "yargılama ve yönetim" hizmetlerini ise mahkemeler ve kadılar vasıtasıyla yerine getirmiştir. Şeyhülislam aynı zamanda İstanbul müftüsüydü.

Burada önemli bir-iki hususa da işaret etmek gerekir. Şeyhülislam müftü sıfatıyla kendisine yöneltilen önemli sorular hakkında dinin hükmünü belirten fetvalar verebilirdi; fakat genellikle savaş, barış, önemli kanunnamelerin çıkarılması, siyaseten katl gibi çok önemli konularda fetva verirdi. Büyük kentlerde ve taşrada kurulan müftülükler sadece halkın sorularına yazılı veya sözlü fetva verirlerdi; ancak onların fetvaları, hukuken bir hüküm mahiyeti taşımazdı. Sadece kadıların verdiği kararlar veya fetvalar hüküm ifade ederdi. Bu yönüyle kadı ile müftü arasında bir fark vardır. Kadı, müftünün verdiği fetvaları esas alarak hüküm verebilirdi; ancak bu, kadının müftüye bağlı olduğu anlamına gelmezdi. Kadılar yargıç olarak müftülerden bağımsızdı.[151]

1920 yılında Ankara'da kurulan Meclis Hükümetinde şeyhülislamlık makamı Şeriye ve Evkaf Vekâleti adıyla "Bakanlık"a dönüştürüldü. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra 1924 yılında laiklik ilkesinin kabul edilmesi sonucu bu bakanlık ortadan kaldırıldı ve yerine bugünkü adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu.

D. Velâyet-i Fakih

Bu kavram sözlük anlamı itibarıyla, sırasıyla vekillik ve hukukçu anlamına iki sözcükten oluşmuştur ve "hukukçunun vekilliği" demektir. Yukarıda da kısaca işaret ettiğimiz gibi, imamete inanmak Şiiliğin bir ilkesidir. On ikinci İmam'ın kaybolmasıyla hem devlet başkanlığı hem de din başkanlığı olan imamlık boşalmıştır. Şiiler, On ikinci imamın bir gün Mehdi olarak döneceğine inanırlar. Ancak onun kaybolmasıyla yürütmesi gereken devlet

151 Ebu'l-Ulâ Mardin: "Fetva", İslam Ansiklopedisi, IV, 583.

ve din işleri askıda kaldı. Örneğin Şiiler Cuma namazı kılamaz oldu. Bu namaza siyasi bir namaz olarak bakılıyordu ve bunu ancak devlet başkanı imam kıldırabiliyordu. Bilindiği gibi, İran, Şah İsmail'den önce katı Ehl-i Sünnet idi. Şah İsmail Safavi Devleti'ni kurunca hem İran halkını Şiileştirdi, hem de din işlerini yürütecek Velâyet-i Fakih kurumunu kurdu. Bu kurumun esasını, Mehdi dönünceye kadar, devlet başkanının atayacağı bir Şii din bilgininin On ikinci İmam'a vekâlet ederek din işlerini yürütmesi oluşturuyordu.

Velâyet-i fakih konusu, İmam Humeyni'nin İslam devleti kurma isteğiyle 1979 yılında krallığa isyanıyla yeniden gündeme geldi. Velâyet-i Fakih, İslami devleti bir yönetim ilkesi olarak, Humeyni devlet başkanı olmadan önce en açık biçimde "el-Hukûmetu'l-İslamiyye" isimli eserinde ortaya koymuştu. Buna göre, İran İslam Cumhuriyeti'nin devlet başkanlığını Mehdi dönünceye kadar Ayetullahlardan halkın seçeceği bir İmam yürütecektir. Bu düşünce, İran anayasasına beşinci madde olarak girmiştir. Bazı çağdaş Şii âlimleri Humeyni'nin Velâyet-i Fakih düşüncesine karşı çıkmışlarsa da İslam devriminden sonra anayasayla yürürlüğe girmiş oldu. Bugün İran İslam Cumhuriyeti'nin din ve devlet işlerinin en yüksek makamı, bir Ayetullah'ın başkanlık yaptığı Velâyet-i Fakih makamıdır.

E. Mescit ve Cami

Bilindiği gibi İslam tarihinde ilk mescit, Hz. Yalvaç Muhammed'in Medine'de 622 yılında yaptırdığı ve kendi adıyla anılan Mescidu'n-Nebî'dir. Müslümanlar daha sonra yayıldıkları yerlere yeni mescitler yapmışlardır. Türklerin dışında diğer Müslümanlar geçmişte olduğu gibi bugün de mescit adını kullanmaktadırlar. Türkler, mescit yerine daha çok cami kavramını kullanagelmişlerdir. Kuranıkerim, "Doğu da, Batı da Allah'ındır; yüzünüzü nereye çevirirseniz, orada Allah'ın yüzü vardır; şüphesiz Allah'ın bilgisi geniştir..."[152] diyerek bütün yeryüzünü

152 Bakara, 115; *bkz.* 142.

ve yönleri, Kâbe veya mescit gibi kabul etmektedir. Bu ve benzeri ayetlerin anlamı, Türk soyluların İslam öncesi ve sonrası sahip oldukları mekân ve evren anlayışıyla uygunluk arz ettiği için, mescit yerine cami kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir.

Bilindiği gibi mescit, secde etmek ve eğilmek anlamları olan Arapça S-C-D kökünden türeyen bir mekân ismidir; anlamı secde edilen yer demektir. Kuranıkerim'in birçok ayetinde geçer.[153] Başta Araplar olmak üzere bazı Müslüman halk İslam mabetlerine mescit demişlerdir. Ancak Türkler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, mescit yerine genellikle cami kavramını kullanagelmişlerdir. Kuranıkerim'de mabet anlamına cami sözcüğü hiç kullanılmamıştır.

Bu durumda Türkler Kuranıkerim'e aykırı mı hareket etmişlerdir, sorusu akla gelebilir. Bunun yanıtı oldukça açıktır. Camilerin de mescitler gibi Allah'a secde edilen mekânlar olması bakımından mescit yerine cami kavramının kullanılması, Kuranıkerim'in ruhuna aykırı değildir. Kaldı ki Türkler, mekân bakımından küçük olan camilere mescit de derler. Dolayısıyla cami kavramı, mescit kavramını ve işlevini kendinde barındırır. Türklerin mescit kavramını, cami kavramıyla karşılamalarının nedeni nedir?

Cami sözcüğü, Arapça toplamak, içermek, çoğaltmak gibi anlamları olan C-M-A fiil kökünden, "toplayan" anlamına gelen bir ism-i fâildir. Başta bu dilbilgisi özelliği açısından olmak üzere cami sözcüğü Türklerin zihniyet yapısına ve tarihi bilincine, mescit sözcüğünden daha uygundur. Çünkü mescit sözcüğü ismi mekân olmasıyla dilbilgisi yönünden edilgenlik içeren bir sözcüktür. Buna karşın cami sözcüğü, etkenlik ve fâillik anlamları taşıyan bir sözcüktür. Bunun da ötesinde, eski Türk ve Türk soyluların Kam veya Kamlık dinine göre, bütün yeryüzü ve gökler Tengri'nin onlara verdiği bir emanettir. Türk tarih anlayışına ve bilincine göre, yeryüzüne ve gökyüzüne hükmetmek, ilahi bir kuttur. Zamanlara ve mekânlara hükmetmek, evrenselliği gerektirir. Bu da şu iki hususu çağrıştırır: birincisi, siyasi açıdan toplayıcı ve bütünleştirici olmayı; ikincisi, mülkiyetsiz olmayı.

---

153 Bakara, 114; A'raf, 29; Tevbe, 17-19, 107-108; Hac, 40; Cin, 18 vb.

Toplayıcı (câmi) olmak, siyaseten büyük devletler kurmayı gerektirir. Nitekim tarihte ilk büyük devletler veya imparatorluklar Türk soylular tarafından kurulmuştur. Devlet sahibi olmak nizam ve intizamı gerektirir. Türk soyluların devletleri, sadece Türklerden oluşmuyordu; topladıkları her türlü ırkı da içine alıyordu. İşte bu açıdan, devletin simgesi ve anlayışı olarak, mescit değil; cami kavramı gerekliydi.

İkinci hususa, yani mülkiyetsiz olmaya gelince; mülkiyet her açıdan ve her anlamıyla sınırlandırıcı bir kavramdır. Mal ve mülk ne kadar büyük olursa olsun, sınır çizici bir kavramdır. Mal ve mülk, insanı ve tarihi, zamanda ve mekânda sınırlandırıcı olduğundan Türk soylularda başlangıçtan itibaren mülkiyet fikri gelişmemiştir. Buna da ihtiyaç duymamışlardır. Kam inancına göre, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, evren Türk soylulara verilmiş bir emanettir. Bu inanç ayrıca Kuranıkerim'in mal ve mülkün, yerlerin ve göklerin Allah'a ait olduğunu belirten birçok ayetinin anlamlarına da uygundur.[154]

Mülk edinmeme, yani mülkiyetsizlik fikri Türk soylularda birçok tarih ve toplum anlayışı geliştirmiştir. Metafizik olarak bütün evrenin Tengri'nin, Allah'ın oluşu, bütün evrenin bir cami ve Kâbe oluşunu tasavvur ettirmiştir. Bu nedenle de, Türk soylular Kam dinini, kurumsal hale dönüştürmemişlerdir. Putlar yaparak puthaneler veya panteonlar oluşturmamışlardır. İnsan ve yapı anlamında kurumsal olmayan din anlayışlarının hem iyi, hem de kötü neticeleri olmuştur. Kötü neticeleri, kurumsallaşmış dinlerle karşılaşınca Türk boyları İslam'dan önceki Musevilik, Budizm ve Hıristiyanlık gibi dinlere girerek milli kimliklerini kaybetmişlerdir. İyi neticesi, İslam ile müşerref olmaları olmuştur. Eğer Kam dini mabetsel hale dönüşüp kurumsallaşmış olsaydı bugün Türkler Müslüman olmayabilirlerdi. Nitekim Kam dini, Güney Asya dinlerinden etkilenmesiyle az çok kurumsal hale gelen ve Şamanizm adını alan bugünkü Yakutlar gibi Şamanlar da din değiştirmemişlerdir.

---

154 Bakara, 107, 255, 284; Ali İmran, 109, 129, 189; Nisa, 126, 131-132; Mâide, 40, 120 vb.

Türk soylularındaki mülkiyetsizlik, ikinci olarak bugün "Kızıl Elma ve Ötüken" dediğimiz metafizik ve coğrafya anlayışının temelini oluşturmuştur. Romalı tarihçiler Pompeius ve Justin (MÖ 3-2. yüzyıl) ile modern dönem Fransız tarihçisi Fr. Lenormant'ın dediği gibi tarihte ilk oluşan ulus Türk soylulardır ve üç kıtaya ilk yayılanlar da onlardır. Pompeius şöyle demiştir:

> Ne büyüklükleri, ne de parlaklıkları eksik olan Sakaların izlerini takip etmek için onların aslına gitmek gerekir... Bu husus Mısırlılar için tartışılmışsa da, Saka halkına her zaman evrenin en eski halkı olarak bakılmıştır. Dünyanın ilk zamanlarında kıtaların çoğuna yayılmış olan bu halka göre, güneşin aşırı ısısıyla veya soğuğun aşırı soğuğuyla yanmışlardır... Bugün parçalanmış olan toprak eskiden bir bütün idiyse, ya oldukça yoğun su kütlesi toprağın üzerini kaplamıştır ya da dünyayı oluşturan ateş bütün toprağı işgal etmiştir... Bu ve öteki hipotez Sakaların eskiliğini onaylamaktadır...[155]

Bunun nedeni, Kızıl Elma ve Ötüken ülküsüdür. Çok kısa olarak Kızıl Elma ve Ötüken, Türklerin sürekli özellikle de batıya akınlarına, göçlerine neden olmuştur. Kızıl Elma ve Ötüken, Türk soyluların Tanrı peşinden koşmalarını ifade eder. Kızıl Elma, akşam vakti Güneş'in batıda kızarmasıdır. Ötüken ise, öteki kent demektir. Türk soylulara göre Güneş, dişi en büyük kutsaldır; yeryüzü, erkek en büyük kutsaldır. Türkler akşam vakti Güneş'in kızarıp yerle birleşir gibi olduğu yere, iki kutsalın birleştiği yer olarak telakki ederek, kavuşmak için hep batıya doğru göç etmişlerdir. Bir önceki yerlerinden öteki kente hicret etmişlerdir. Bu da Türk soylulara evrensel bir dünya görüşü ve zihniyeti kazandırmıştır.

Ural-Altaylıların Kamlık inancından doğan bu metafizik anlayışı ve dünya görüşü özünden fazla bir şey kaybetmeksizin yaşamaya devam etmiştir ve etmektedir. MÖ 6. yüzyılda bir süre

---

155 Justin: *Oeuvres Complates de Justin*, ed. J. Pierrot ve E. Boitard, Paris, Garnier Frères, 1919, s. 19-20.

Atina'da bulunan sakalı filozof Anaharsis'in Yunanlıların belirli tarlaları ve yerleri mülk görmelerini, yani onların mülkiyet anlayışlarını eleştirirken, Sakalar için Ötüken ülküsüyle bütün yeryüzünün mülk olduğunu söylemiştir.[156] Aynı söylemi, Bizanslı tarihçi Menandros'un Göktürk komutanı Türkşad'ın ağzından aktardığı bir sözünde buluyoruz. Göktürklerin Hazar-Aral bölgesi komutanı İstemi Han'ın oğlu Türkşad, 576 yılında huzuruna gelen Bizans elçisi Valentinos'a Bizans'ın Göktürklere karşı yürüttüğü ikiyüzlü siyasetini eleştirdikten sonra, "Güneşin ışıklarının ilk doğduğu yerden ilk battığı yere kadar bütün topraklar benim hâkimiyetim altındadır," demiştir.

Başka bir örnek de, Osmanlıların ilk bilginlerinden ve tarihçilerinden olan Âşık Paşa'dır (1271-1332); o, insanı ve Türk insanını tanıtırken "Garibnâme" adlı eserinde şöyle demiştir:

Hem bu âdem 'âlem oğlıdır yine,
Ata ana yir ü gögdür bu tene;
Atası gög anası yir 'âlemün,
Eyle olsa oğlı olır 'âlemün.

Böylece gökyüzü kubbesi, yeryüzü zemini olan evrensel bir cami anlayışı fikrine sahip olmuşlardır.

1. İslam'da Kutsal Mekânlar

İslam'da ve İslam kültüründe kutsallık kavramı, özellikle mekânlarla ilişkili olarak "Haram", "Kuds", "Makdis", "Mukaddes" gibi sözcüklerle ifade edilmiştir. Kutsal mekânlar söz konusu olunca, onların kutsallığı daha çok "Haram" ve "Makdis" sözcükleriyle anlatılmıştır; kutsal sayılan mekânların bulunduğu yere veya bölgeye de "Haram-ı Şerîf" denir. Bu son sözcük bugün şu üç yer için kullanılmaktadır: 1.Mekke'deki Kâbe ve çevresi için, 2. Hz. Muhammed'in Medine'deki evinin, mescidinin ve kabrinin bulunduğu alan için, 3. Kudüs'teki Mescid-i Aksa ve çevresi için.

156 *Yunanistan'da Saka Türk'ü Üç Filozof* adlı eserimize bakılabilir. Akçağ Yayınları, 2013.

a) Kâbe

Kâbe, Arapça bir sözcüktür ve sözlük anlamı itibarıyla, "küp şekilli", "küp şeklinde" gibi anlamları vardır. Kuran, Kâbe'nin insanlık tarihinde yapılan ilk ev ve en kutsal mekân olduğunu anlatır.[157] Müslüman bilginlere göre Kâbe Hz. Âdem tarafından yapılmıştır. Kuran'da Kâbe'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından yeniden inşa edilmiş olduğuna da vurgu yapılır.[158] Kâbe, Kuran'da "el-Beyt" (Ev) ve "el-Beytü'l-Ma'mûr" adlarıyla da anılır.[159] Kuran'da Allah "Evim"[160] dediği için, Müslümanlar Kâbe'ye Allah'ın evi anlamına "Beytullah" da derler. Bilindiği gibi, İslam'dan önce Kâbe, putperest Arapların panteonuydu ve içinde 360 tane put bulunmaktaydı; bunların en büyükleri Lat, Menat ve Uzza adlı putlardı.

Kâbe, Mekke kentinin ortasında küp şeklinde bir yapıdır. Kâbe, tarih boyunca birçok değişikliklere maruz kalmıştır. Çeşitli dönemlerde kısmen ya da bütünüyle yeniden inşa edilmiştir; tamirler geçirmiştir. Kâbe, yüksekliğini aşmayan kubbeli bir yapı[161] ve sonradan yapılan ve zaman zaman genişletilmiş Mescid-i Haram denilen büyük bir mescit ile çevrilidir. Kâbe'nin kuzeydoğu duvarı 12,63; kuzeybatı duvarı 11,03; güneybatı duvarı 13,10 ve güneydoğu duvarı 11,22 metredir; yüksekliği de 13 metredir. Böylece Kâbe 145 m^2 alan üzerine kuruludur. Kâbe'nin her köşesine bugün ayrı bir ad verilir: Doğu köşesine, Hacerü'l-Esved veya doğu köşesi; güney köşesine, Yemânî veya Ruknülyemânî köşesi; batı köşesine, Şam köşesi ve kuzey köşesine, Irak köşesi denir.

Kâbe'nin kapısı, doğu duvarında zeminden 2,13 metre yükseklikte bulunmaktadır. Tavanı ahşaptır. Tabanı mermer ve kireçtaşı kareler ile kaplıdır. İç duvarlarının alt yarısı mermerle

---

157 Ali İmran, 96.

158 Bakara, 125.

159 Bakara, 125; Hac, 26; Tûr, 4.

160 Bakara, 125; Hac, 26.

161 Revaklar denilen kubbeli yapı II. Selim tarafından yaptırılmıştır ve planını Mimar Sinan çizmiştir.

kaplıdır; üst kısımlarında Kuran'dan ayetler kazılmış olan mermer tabletler bulunmaktadır; en üst tarafları, üzerinde altın işleme ile Kuran ayetleri bulunan yeşil bir bez ile kaplıdır. Kâbe dıştan, "Kâbe Örtüsü" (Kisve) denilen siyah bir örtüyle örtülüdür. Örtü ipekli bir kumaştan dokunur; çatıya yakın kısmı üzerinde kemer biçiminde bir şerit bulunur; şeridin üzerinde altın işlemeli Kelime-i Şehadet ve çevresinde yine altın işlemeli Kuran ayetleri bulunur. Bu örtü her yıl hac mevsiminde yenilenir.

Kâbe'nin doğu köşesinde bulunan parlak siyah taşa "el-Hacerü'l-Esved" denir. Müslümanlar bunun cennetten indiğine inanırlar; ancak bir meteor taşı olduğu kabul edilmektedir. Kâbe kapısına yakın bir yere, Makam-ı İbrahim denir. Rivayetlere göre Hz. İbrahim, Kâbe'yi yeniden inşa ederken oraya ayağının izini bırakmıştır. Ayrıca Kâbe'nin batı duvarının önünde, 90 cm yüksekliğinde ve 1,5 m eninde beyaz mermerden yapılmış "Hicr-i İsmail" (İsmail Duvarı) ya da "Hatîm" adı verilen kavisli yarım daire şeklinde alçak duvarla sınırlanmış küçük bir yer daha vardır. Kâbe'nin doğu duvarı önünde kapının bulunmadığı kısımda, Irak köşesinin hemen yanında bulunan yere de "Cebrail Makamı" denir. Kâbe'nin doğu duvarında, Kâbe kapısı ile Hacerü'l-Esved arasındaki duvar kısma "Multezem" denir; bazı hadislerde Multezem, duaların kabul edildiği mübarek bir yer olarak anlatılır. Hz. Muhammed ve arkadaşlarının orada dua ettiği nakledilmiştir.

Bilindiği gibi, Kâbe Müslümanların hac ve umre ibadetlerini yaptıkları ve namazda döndükleri kıble yönüdür. Hac ve umre sırasında Kâbe tavaf edilir. Tavaf, (yukarıdan bakıldığında) saat yönünün tersine Siyah Taş'ın (el-Hacerü'l-Esved) köşesinden başlayarak Kâbe'nin etrafında yedi tur atmaktır. Hacılar Kâbe'nin içerisine girmezler. Kâbe'nin içerisine yılda iki defa (Ramazan ayından ve hac ziyaretleri başlamadan 15 gün önce) yapılan Kâbe'yi temizleme töreni adı verilen tören esnasında, sadece bu işten sorumlu yetkililer ile hacca gelenler arasından seçilen davetliler girebilmektedir.

Son olarak şunu da belirtelim: Müslümanlar arasında Kâbe'nin gökte bir aslı veya benzeri vardır şeklinde yaygın bir

inanış vardır; buna "Semavi Kâbe" denilmektedir. Bu asılsız inanış, Yahudi ve Hıristiyan geleneğinin etkisiyle oluşmuş olmalıdır. Bilindiği gibi Yahudiler ve Hıristiyanlar kutsal mekânları Mabet'in ve Kudüs'ün gökyüzünde de var olduğuna inanmışlardır ve inanırlar.[162]

b) Mescid-i Nebevî

Müslümanların Kâbe'den sora en çok ziyaret ettikleri mekân Medine'de bulunan Mescid-i Nebevî'dir. Bu mescide Mescid-i Resûl, Mescid-i Sa'âdet ve Mescid-i Şerîf de denilmektedir. Hicret'tin birinci yılında, yani 623'te Hz. Muhammed ile arkadaşları tarafından yapılmıştır. Mescid-i Nebevî ilk inşasında basit yapılıydı. Hurma kütüklerinden sütunları, hurma dallarından çatısı, taşlardan duvarları vardı. Minberi, mihrabı yoktu. Mescit takriben 35 m eninde ve 30 m genişliğindeydi. Muhammed, Cuma konuşmalarını minber olmadığından bir ağaç kütüğünün üstünde yapardı. Mescidin giriş bölümüne Suffe denilirdi; burası fakirlere ayrılmıştı. Müslümanların sayısı günden güne artmaya başlayınca mescit namaz kılanlara dar geldi. Bunun üzerine Hz. Muhammed mescidi genişletmeye karar verdi. Hayber'in alınmasının ardından 629 yılında mescit 20 m enine ve 15 m boyuna genişletildi. Böylece mescit 50x50 m'lik bir kare şeklini aldı. Bu eklenen alanını Osman bin Affan satın almıştır. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında da mescit genişletilmiştir. Hz. Muhammed vefat edince ev kısmına onun mezarı yapılmıştır; daha sonra da Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer onun yanına defnedilmiştir. 654 yılındaki depremde mescit yıkılmıştır. Emeviler, Abbasiler, Memlukler ve Osmanlılar dönemlerinde yeniden yapılmıştır.

Mescidin doğu duvarına bitişik olarak Hz. Muhammed ve ailesi için iki odalı bir de ev yapılmıştı ve duvarları kerpiçtendi. Odaların sayısı daha sonra dokuza kadar çıkmıştır. Hz. Muhammed'in bu evi, sonraları Hücre-i Saadet olarak anıldı. Mescidin minber ve Hücre-i Saadet arasında kalan kısmına "Ravza-i Mutahhare" denir. Buranın cennetten bir köşe olduğu hadislerde

162 Vahiy 21:1-27.

bildirilmektedir. Minber de çeşitli dönemlerde yenilenmiştir. Halen kullanılan minberi Sultan III. Murat yaptırmıştır. II. Mahmut mescit ve Hücre-i Saadet alanlarının üzerine bir kubbe ve yanına iki minare yaptırmıştır. Kubbenin üzerine kurşun dökülmüş daha sonra da bu kubbe yeşile boyanmıştır. Bundan böyle de kubbe, Yeşil Kubbe anlamına "Kubbe-i Hadra" olarak anılır olmuştur.

c) Mescid-i Aksa

Müslümanların sürekli olarak birbirleriyle karıştırarak tek ve aynı saydıkları, iki Mescid-i Aksa (Uzak Mescit) vardır. Birincisi, Süleyman Mabedi veya Beytü'l Makdis karşılığı olan Mescid-i Aksa'dır.[163] İslam kaynaklarında Süleyman Mabedi için Mescid-i Aksa adının yanı sıra yirmiye yakın başka ad da kullanılmıştır; Beytü'l-Mukaddes, Beytü'l-Kuds, Sellem, Selâm, Selim, Evrî, Kûre ve Beytâil işte bu adlardan bir kaçıdır. Kuran'da ve Hz. Muhammed'in hadislerinde anılan Mescid-i Aksâ, bu birinci Mescid-i Aksa'dır; yani Süleyman Mabedi'dir. Müslümanları burayı kutsal saymaya iten üç neden vardır. Birincisi, Hz. Muhammed'in ilk zamanlar kıble olarak oraya yönelmesidir; ikincisi, onun hadisi olarak ifade edilen şu gibi sözleridir: "Orası mahşer ve menser (herkesin defterinin sergileneceği) yerdir. Oraya gidin ve içinde namaz kılın. Çünkü orada kılınacak bir namaz dışındaki yerlerde kılacağınız bin namaz gibidir."[164] "(Ziyaret için) sadece üç mescide seyahat edilebilir: Mescid-i Haram (Kâbe), Mescid-i Resûlullah, Mescid-i Aksâ." Üçüncüsü ise, Kuran'ın, "Bir kısım ayetlerimizi göstermek için kulu Muhammed'i bir gece gece yolculuğunda Kâbe'den etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı ne yücedir,"[165] şeklindeki ayetleridir. Müslümanlar oraya da "Harem-i Şerif" demişlerdir.

---

163 Fahruddin er-Razi: *Tefsîr-i Kebîr*, çev. S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç ve C. S. Doğru, Ankara, Akçağ Yayınları, 1992, c. XIV, s. 389.

164 Canan (İ.): *Kütüb-i Sitte Tercümesi*, Ankara, Akçağ Yayınları, c. XVII, s. 102.

165 İsrâ: 1.

Fakat burada Müslüman bilginlerin anlatımlarında bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed zamanında Süleyman Mabedi yoktu, ne de yerinde yapılı ayrı bir mescit vardı. Bu durumda Hz. Muhammed'in ağzından anlatılan yukarıda aktardığımız ve benzeri diğer başka rivayetlerin sahih olmayacakları anlaşılabilir. İkinci husus da, yukarıdaki Kuran ayetinde geçen Mescid-i Aksa sözünden özel bir mescit adı değil; sözlük anlamıyla "Uzak Mescit" anlayıp, ayetin Hz. Süleyman Mabedi'ne ve çevresine işaret ettiğini çıkarmalıyız.

İkinci Mescid-i Aksa, Hz. Muhammed'in vefatından çok sonra, Süleyman Mabedi'nin yerine inşa edilen bir mescittir. Bu mescidin de, aşağıda anlatacağımız Kubbetü's-Sahra gibi, fakat yapım tarihi itibarıyla ondan sonra, Emevi halifesi Abdülmelik tarafından temeli attırılmış ve yapımını oğlu Velid tamamlattırmıştır. Bu mescit de mabet yerinde olduğu için "Mescid-i Aksa" adıyla anılmıştır. Dolayısıyla Kuran'da ve hadislerde anılan bu ikinci Mescid-i Aksa değildir. Mescid-i Aksa'nın ilk halinin, geçirdiği tadilatlar nedeniyle bugünkü şeklinden oldukça farklı olduğu bilinmektedir. Haçlı seferleri sırasında Mescid-i Aksa'nın bir kısmı kiliseye çevrilmişti.

Bazı Müslümanlar, Kuran'da Kâbe için kullanılmış olan Beyt'ül-Ma'mur[166] adını, ikisini birbirinden ayırmaksızın Mescid-i Aksa'nın gökyüzünde karşılığının var olduğunu sandıkları bir Mescid-i Aksa için kullanmışlardır. Bunun Yahudilikten bir etkilenme olduğu açıktır; çünkü daha önce işaret ettiğimiz gibi, özellikle Kabalist Yahudiler, Kudüs ve Süleyman Mabedi'nin gökyüzünde de karşılıklarının olduğunu iddia ederek bir Semavi Kudüs ve Mabet'ten bahsetmişlerdir.

d) Kubbetü's-Sahra

Kubbetü's-Sahra, Emevi halifesi Abdülmelik tarafından 691-692 yıllarında Harem-i Şerif bölgesinin ortasına, Süleyman Mabedi'nin eski yerinde Hz. Muhammed'in miraca çıkarken üzeri-

166 Tûr: 3.

ne bastığına inanılan kutsal kayanın üzerine yaptırılmıştır.[167] Çeşitli kaynaklarda yanlış olarak "Ömer Camii" olarak da nitelendirilmiştir. Kubbetü's-Sahra zamanla değişikliklere uğramıştır. 831 yılında Abbasi halifesi Me'mun tamir ettirmiş; 846 ve 1016 yıllarındaki depremlerde zarar görmüştür. 1099 tarihinde, Haçlıların Kudüs'e girmesiyle, Tapınak Şövalyelerine kilise olarak tahsis edilmiştir. Kubbetü's-Sahra'nın içi ve dışı Hıristiyan azizlerin resimleri ve Hıristiyan tasvirleri ile süslenmiştir. Ancak, Selahaddin-i Eyyübi'nin Kudüs'ü ele geçirmesiyle bunlar tamamen kaldırılarak Kubbetü's-Sahra eski haline kavuşturulmuştur. 1447'de çıkan yangında büyük tahribata uğrayan bu yapı, Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ettirilmiştir. Günümüzdeki hali, Kanuni'nin tamir ettirdiği halidir.

167 Walker (J.): "Kubbet-üs-Sahra", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1955, c. VI, s. 944.

VIII.
İslam'ın ve Müslümanların Diğer Dinlere Bakışı

İslam'ın diğer dinlere bakışını, bizzat Kuran belirlemiştir; Hz. Muhammed'in sünneti de gerektiğinde Kuran'ın bakışını açıklamıştır. İslam din bilginleri de, Kuran ve sünnet ışığı altında konuyla ilgili yorumlarda bulunmuşlardır. Bu açıdan İslam'ın diğer dinlere bakışı esasen tanrısaldır; diğer yönüyle de kelamidir. Dolayısıyla İslam'ın diğer dinlere bakışını, Kuran'ın bakışı ve Müslümanların bakışı şeklinde iki ana sınıfta ele alabiliriz.

A. Kuran'ın Dinlere Bakışı

İslam'ın ortaya çıktığı 7. yüzyılda Mekke ve Medine gibi ilk kentlerde çoğunlukla Arap putperestler ve birçok Yahudi aşiret yaşıyordu. Ayrıca Arabistan Yarımadası'nın bazı kentlerinde ve Yemen gibi bölgelerinde Hıristiyanlar da vardı. Daha uzak komşu ülkelerde ise, örneğin Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu'da Sâbiiler; İran'da Mecûsiler veya Zerdüştiler vardı. İşte bunun için Kuran, İslam'a davet edecek olan Hz. Muhammed'e onları tanıtmak, Hz. Muhammed'in ve ilk Müslümanların onlarla olacak ilişkilerini düzenlemek istemiştir. Özellikle Yahudilerin ve Hıristiyanların karakterleriyle ve psikolojik özellikleriyle tanıtmıştır. Kuran'ın, putperestlikten sonra en çok vurguladığı dinler Yahudilik ve Hıristiyanlık olmuştur. Kuran çeşitli amaçlarla ve çeşitli şekillerde bu iki dini tanıtmaya çalışmıştır. Yahudileri ve Hıristiyanları birlikte "Kitap Sahipler" (Ehl-i Kitâb) olarak anmıştır; 21 ayette Tevrat'tan, 36 surede Musa'dan 136 kere bahsetmiştir; ayrıca ırk ve din mensupları olarak farklı surelerde Yahudilerden de bahsedilmektedir. Aynı şekilde sayıca Yahudilikten ve Yahudilerden bahsedildiği kadar çok olmasa da Hz. İsa'dan, annesi Meryem'den ve Hıristiyanlıktan bahsetmiştir. İki ayette

de iki kere Mecûsileri ve Sâbiileri anmıştır. Kuran Müslüman olmayanları müşrikler ve kâfirler olarak iki ana sınıfta ayırmıştır. Şimdi kısaca bunlar üzerinde duralım.

1. Müşrikler

Müşrik, Tanrı'ya putları eş ve ortak koşan demektir. Kuran kavramını özellikle Mekke ve Medine'de yaşayan putperestler için kullanmıştır. Kuran, onların inançlarını ve bazı âdetlerini çok açık bir biçimde reddetmiştir. Müşriklerin müşrik kaldıkları sürece asla kurtuluşa eremeyeceklerini belirtmiş ve onları İslam'a davet etmiştir.

2. Kâfirler

Kâfir, Tanrı'nın varlığını kabul edip inanan fakat Tanrı tasavvurları ve inançları yanlış olan demektir. Kâfirler Kuran'da iki sınıfta ele alınmıştır: Ehl-i Kitap ve diğerleri.

a) Ehl-i Kitap

Kitap sahipleri, anlamına bu kavramlar ile Kuran, Yahudilere ve Hıristiyanlara işaret etmiştir. Ehl-i Kitap kavramı özellikle günümüzde yanlış anlaşıldığı için üzerinde biraz fazla durmamız gerekecektir. Sözlük anlamı "kitaplılar", "kitap halkı" veya "kitap sahipleri" olan Ehl-i Kitap, Kuran'da 9 farklı surede 31 farklı ayette geçmektedir. Kavram olarak "Yahudiler ve Hıristiyanlar" demektir. Kuran, Yahudileri ve Hıristiyanları, çeşitli aynı ve benzer özelliklerinden ötürü beraber bir ayette anlattığı zaman onlara "Ehlu'l-Kitâb" der. Farklı özellikleriyle anlattığı zaman da onları "Yahudiler" ve/veya "Hıristiyanlar" olarak ayrı ayrı anmıştır.

Dolayısıyla Ehl-i Kitap kavramı, aşağıda kısaca ifade edeceğimiz gibi Yahudilere ve Hıristiyanlara tanınan sosyo-hukuki bir statüdür; buna İslam hukuku tabiriyle Zimmet veya Zımm statüsü denir. Müslümanlarla Hz. Muhammed döneminde iç içe yaşadıkları için onlarla ilişkileri sosyal ve hukuki olarak belirleyebilmek amacıyla böyle bir statü belirlenmiştir ki, bunların

bazılarını doğrudan Kuran, bazılarını Kuran'ın örnekliği üzerinden Hz. Muhammed ve bazılarını da daha sonraları İslam hukukçuları belirlemiştir. Kuran'ın Ehl-i Kitap'a, Müşriklere göre daha özel bir statü tanıması, dinlerini ve kitaplarını bozmuş olsalar da, onların tarihen ilahi din geleneğinden gelmeleridir.

Ehl-i Kitap kavramının geçtiği ayetler tahlil edildiğinde, bu kavramın iman ilkesiyle bir ilgisi olmadığını görürüz; dolayısıyla kavram kelami değildir. Kavramdaki "Kitap"a vurgu, ne onların ellerindeki kitaplarının Kuran tarafından ilahi olarak ne de inançlarının geçerliliğinin tanındığına işaret eder. Bunun için de iman nokta-i nazarından Kuran, Ehl-i Kitap, yani Yahudiler ve Hıristiyanlar ile diğer dini gruplar ve müşrikler arasında hiçbir fark ve ayrıcalık tanımaz. Diğer putperestler veya inanç grupları gibi onların inancını da Kuran küfr ve şirk olarak niteler.

İslam kelamcıları ve fıkıhçıları daha sonra Ehl-i Kitap üzerine tartışmışlardır. Ehl-i Kitap kavramı etrafında ortaya çıkan bu tartışmaların temel nedeni kelami değil; yine sosyal ve hukuki idi. Hz. Peygamber'den sonra İslam dünyası yeni bölgelere uzanınca, O'nun zamanında Mekke ve Medine bölgelerinde olmayan Sâbiiler, Brahmanlar ve Mecusiler gibi farklı inançları olan toplumlarla karşılaşıldı. Bu dinlerin ilk ikisinin mensuplarının da ayrıca Kuran'da Yahudiler ve Hıristiyanlarla beraber zikredilmesinden dolayı[168] Sâbiilerin ve Mecusiler gibi benzer inanç gruplarının sosyal ve hukuki statülerini belirlemek gerekli görüldü. Yani tartışma, Kuran'ın ve Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'a tanıdığı hakların onlara da tanınıp tanınmayacağı ve dolayısıyla onların da Ehl-i Kitap'a dahil edilip edilmeyeceği tartışmasıydı. Bilindiği gibi, kelamcılar ve fakihler arasında konuyla ilgili farklı görüşler vardır. Şafiiler ve Hanbeliler sadece Hıristiyanları ve Yahudileri Ehl-i Kitap kabul etmişlerdir. Hanefilerden Ebu Hanife Mecusiler ve Sâbiileri de Ehl-i Kitap'tan sayarken, İmâmeyn, Sâbiileri Ehl-i Kitap'tan saymamışlardır. Malikiler, Kureyş müşrikleri hariç hemen her din mensubunu Ehl-i Kitap'tan saymıştır.

168 Bakara, 62; Mâide 69; Hac, 17.

İbn Hazm'da aynı şekilde Mecusiler ve Sâbiileri Ehl-i Kitap kabul etmiştir. Hatta Brahmanları da Ehl-i Kitap sayan âlimler vardır. Ancak özellikle pratikte zimmet ve cizye söz konusu olunca, bilindiği gibi âlimlerin hemen hepsi onların da Ehl-i Kitap sayılması yönünde görüşler ileri sürmüşlerdir. Onlar da Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi cizye ödemeleri karşılığında dini inançlarında hür bırakılmışlardır. Ancak çoğu fakih Yahudilerle ve Hıristiyanlarla Müslümanların ilişkilerini belirleyen bazı hakları onlara sınırlamışlardır. Örneğin Müslüman erkeklerin Yahudi veya Hıristiyan kadınlarla evlenmelerine izin verilmişken, Mecusi veya Sâbii kadınlarla evlilikleri caiz görmemişlerdir. İbn Hazm ise onlarla evliliğe de cevaz vermiştir. Fıkıh bilgileriyle konumuzu uzatmayalım.

Bizim Ehl-i Kitap hakkında kelamcıların ve fakihlerin yaptığı tartışmayı, böyle kısaca özetlememizin ve onların Ehl-i Kitap kavramına Mecusileri, Sâbiileri ve Brahmanları da dahil etmiş olduklarını zikretmemizin nedeni, bugünkü Ehl-i Kitap kavramının yanlış anlaşılmakta olduğuna vurgu yapmaktır. Özellikle Müslüman dinler arası diyalogcular, Yahudilere ve Hıristiyanlara, Ehl-i Kitap kavramından hareketle Tanrı'ya ve dine Müslümanlar gibi inanmış kimseler olarak bakıyorlar. Fakat açıklamaya çalıştığımız gibi söz konusu kavramım onların inançlarını onaylayıcı hiçbir anlamı yoktur. Mesele düşündüklerinin aksinedir. Hıristiyan veya başka bir din mensubuyla ilişkiler kurulabilir; ancak onlarda bizim gibi bir Tanrı anlayışı vardır, demeye gerek yoktur. Dedirtiyorlar; çünkü dinler arası diyalog, sanıldığı gibi masumane bir hareket değildir; bütün insanlığı Hıristiyanlaştırma siyasetidir; hatta daha üst mahfillerin bütün dinleri birleştirerek, bir insan dini oluşturma projesidir.

Kuran'a göre Ehl-i Kitap kavramının sadece Hıristiyanların ve Yahudilerin tek bir kelimeyle ifade edilmesi olduğu ve bunun inanca işaret eden bir kavram olmadığı anlaşılırsa, Ehl-i Kitap'ın Ehl-i Küfr veya Ehl-i Şirk'ten iman açısından hiçbir farkı olmadığı anlaşılır. Yukarıda anılan ayetlerden başka şu ayetler de oldukça manidardır ve dinler arası diyalogculara da bir cevaptır:

"İbrahim, ne Yahudi, ne de Hıristiyan'dı; o ancak Hanif ve Müslümandı; o müşriklerden de değildi"[169], "Ey Ehl-i Kitap! İbrahim hakkında niçin tartışırsınız? Halbuki Tevrat ve İncil, kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç akletmez misiniz?"[170] Ayetler Yahudilerden ve Hıristiyanlardan bazılarının Hz. Muhammed'e gelerek ortak ata olarak Hz. İbrahim'den bahsetmeleri üzerine inmiştir. Bu da aynı zamanda Müslümanın, inanç açısından Yahudiler ve Hıristiyanlarla bir ilgisi olamayacağına bir cevap teşkil etmektedir.

b) Diğerleri

Bunlar, ayrıca özel bir kavram altında anılamayan Sâbiiler ve Mecusilerdir (Zerdüştiler). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bunlar da Müslüman bilginlerce sosyal ve hukuki statü açısından Ehl-i Kitap kavramı içerisine sokulmuştur. Bu da bize, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Müslüman bilginlerce Ehl-i Kitap'ın inanç açısından Zerdüştlük veya herhangi başka bir dinden farklı olmadığını gösterir. Daha başka yeni dinden kimseler de bu kavram altında görülebilirler.

3. Kuran'ın Diğer Dinlerin İnançlarını Eleştirmesi ve Reddetmesi

Kuran, Müşriklerin putperestliği ile Hıristiyanların Üçleme dogmasını şiddetle eleştirir ve reddeder. Müşriklere, taptıkları putların kendilerine ne fayda, ne de zarar verebilecek olduğunu göstermeye çalışır ve aslında aynı zamanda onların putların arkasında bir Tanrı'ya veya tanrısal güce de inandıklarına vurgu yapar. Fakat dini, atalarının âdeti saymaları ve özellikle kentli müşriklerin İslam dinine girdiklerinde, kazanmış oldukları itibar ve serveti kaybedecekleri korkusu taşıdıklarına vurgu yapar. Hıristiyanların insan ve yalvaç olan Hz. İsa'yı Tanrı'nın oğlu yaparak Tanrı edinmelerinin akıl almaz bir iş olduğuna işaret eder. Yahudilerin inancına gelince; onların geneli Tanrı'nın birliğini

169 Ali İmran, 67.
170 Ali İmran, 65.

inandıkları için eleştirmez. Ancak Tanrı'ya yükledikleri uygun olmayan bazı sıfatlardan dolayı eleştirir; bu, Tanah'ın bazı bölümlerinde de anlatıldığı gibi, canı sıkılınca Yahudilere kızan ve onlardan öç alan, memnun olunca da onları göklere çıkaran bir Tanrı tasavvurudur. Ayrıca onlardan küçük bir sınıf olduğu anlaşılan bir grubun Üzeyir'i (Ezra) Tanrı kabul ettiklerini belirterek reddeder. Şu hususa da işaret edelim: Kuran Hıristiyan din adamlarını inanç açısından çok ağır biçimde eleştirirken, karakter bakımından genelde över; buna karşılık Yahudi din bilginlerini inanç bakımından eleştirmezken, karakter bakımından genellikle yerer.

4. Kuran'ın Diğer Dinlerin Kutsal Kitaplarını Eleştirmesi

Kuran, başta Yahudileri ve Hıristiyanları kutsal kitaplarını bozmuş olmakla eleştirir. Bu bozmanın beş şekilde olduğunu anlatır. Birinci olarak parasal menfaat için bilerek yaptıklarına işaret eder ve bunu daha çok Yahudi bilginlerin yaptıklarını belirtir.[171] Matbaanın olmadığı erken dönemlerde bilindiği gibi isteyenlere kitaplar el yazısıyla para karşılığı çoğaltılıyordu. Okuma ve yazmanın da az olduğu dönemlerde, öyle anlaşılıyor ki Yahudi din adamları, müşteri bulmak için kutsal kitapların insanların hoşuna gidecek kısımlarını kopyalayarak, diğer kısımlarını bırakıyorlarmış. İkincisi, "tahrif" kavramıyla ifade edilen bozmadır.[172] Bu, kutsal kitaplardaki sözcüklerin ve cümlelerin farklı anlamlara gelecek şekilde yapılarını bozmaktır. Bu bilerek yapılmasa bile, o dönemlerde kolaylıkla yapılabilen bir bozma şeklidir. Özellikle sesli harflerin olmadığı, okutucu işaretlerin koyulmadığı Sami dilleriyle yazılan eski dönem kitaplarında bunlar olabilmekteydi. Üçüncüsü, "tebdil" kavramıyla ifade edilen bozmadır. Bu, bir sözcüğün veya cümlenin metinden çıkartılıp yerine değişik

171 "Allah'ın kelamını işitip de iyice anladıktan sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi." Bakara, 75. Ayrıca *bkz.* Ali İmran, 78; Maide, 79.

172 Bakara, 79, 174; Ali İmran, 83; Maide, 13, 41, 43, 48.

anlamda sözcük ve ya cümlenin konulmasıdır veya metnin sözcüklerinin ve cümlelerinin yerlerini değiştirmektir.[173] Dördüncüsü, "tağyir" kavramıyla ifade edilen bozma şeklidir. Bu da, bir metnin hem yapısal hem de anlamca tamamen ters düz edilerek başkalaştırılmasıdır. Beşincisi ise unutkanlıkla yapılan bozmadır.[174] Kuran, Yahudilerin ve Hıristiyanların bu beş bozma şekliyle kitaplarının asıllarını bozduklarını anlatır.

Kuran'ın Tevrat ve İncil için söylediği başka hususları da burada kısaca görmek gerekir. Çünkü Kuran'a rağmen, bu hususlara işaret eden ayetler çoğu kez Müslüman bilginlerce yanlış anlaşılıyor ve değerlendiriliyor. Birinci husus, Nisa 47, Maide 48, Yûnus 37 ve Ahkaf 12 ayetlerinde Tanrı'nın Kuran'ı Yahudilerin ve Hıristiyanların elindeki önceki kitapları "Musaddıkan" ifadesiyle gönderdiğini anlatmasıdır. Çok eskiden beri Müslüman bilginlerin hemen hepsi, bu sözcüğü "tasdik edici", "tasdik eden" ve "doğrulayıcı olarak" şekillerinde anlayarak Kuran'ın önceki kitapları tasdik ettiğini veya onayladığını söyleyegelmişlerdir. Bize göre bu birkaç açıdan yanlıştır. Bir kere Arapça S-D-K üçlü fiil kökün ve ondan türeyen 2. babdan olan dörtlü zaid fiilin tek anlamı, onaylamak anlamında tasdik değildir; düzeltmek anlamları da vardır ve bu ayetlerde üzerinde durulması gerek anlam "düzeltmek" olmalıdır. Zaten sıradan bir evrak bile tasdik için bir memurun önüne geldiğinde, memur önce bir göz atar, eksiklik veya hata varsa düzelttirir. Aynen buna benzer, yukarıda da işaret edildiği gibi Tanrı Kuran'ı, bozulmuş olduğunu söylediği kitapları düzeltmek için gönderdiğine vurgu yapmıştır. Tabii ki, o kitapların sahipleri ellerine kalem alarak kitaplarını düzeltecek değildi; zaten düzeltmemişlerdir de. Buradan Tanrı'nın "musaddıkan" sözcüğüyle önceki kitapları Kuran'ın iptal veya nesh ettiğini anlattığını anlamak gerekir. Zaten yaygın kanaat, Kuran'ın önceki kitapları iptal ettiği şeklinde değil midir? Bu böyleyken niçin söz konusu sözcüğü doğrulayıcı veya onaylayıcı olarak an-

173 "Yahudilerden bir kısmı kelimelerin yerlerini değiştirirler" Nisa, 46.

174 "Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler. Kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevrat'ın) önemli bir bölümünü de unuttular." Maide, 13.

lıyoruz? Bazıları buna şöyle bir itirazda bulunabilir: Kuran Tevrat'ın ve İncil'in asıllarını tasdik etmektedir. Oysa Kuran çok açık bir biçimde "ellerindeki" ve "yanlarındaki" kitap diyerek asıllarından değil, bugünkülerden bahsediyor. Zaten asıllarında olanlar Kuran'ın içerisinde de vardır. Bugün 2000 sayfaya yakın olan Tevrat, Hz. Musa'ya indirilen Tevrat olamaz; çünkü Tanrı, Musa'ya vahyettiği kitabın daha önce de bahsettiğimiz gibi "Suhuf" olduğunu anlatır. Bize göre de bu Suhuf On Emir'i içine alan bir kitapçık olmalıdır. Aynı şekilde, Kuran'da İncil'in ve Hz. İsa'nın, Tevrat'ı tasdik için gönderildiği de anlatılır. Bunu da asli İncil'i, Tevrat'ı düzeltmek ve iptal etmek anlamında anlamak gerekir.

Burada doğal olarak insanların aklına "Tanrı'nın önce gönderdiği dinler yanlış mıydı da sonra iptal etmiştir?" sorusu gelmektedir. Bu önceki dinlerin yanlışlığından değildir. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, dinlerin inanç sisteminin bozulmasıdır; özellikle Hıristiyanlıktaki durum budur. Bunun tespiti hem Kuran açısından, hem de Hıristiyanlık tarihi açısından kolayca yapılabilir. Kuran'daki bir ayette konuyu ortaya koymak açısından şu örneği verebiliriz: Tanrı, Hıristiyanların Üçleme dogmasına işaret ederek Hz. İsa'ya, "Bunu onlara sen mi öğrettin ?" dediğinde Hz. İsa "Hayır" diye cevap veriyor. Dolayısıyla Kuran açısından bir bozulma söz konusudur. Hıristiyanlık tarihi açısından meseleye baktığımızda, daha önce Hıristiyanlıkta inanç ilkelerinden ve özellikle Üçleme dogmasından bahsederken de anlattığımız gibi, Hıristiyanların tevhitten teslise ve hatta çoktanrıcılığa kadar farklı Tanrı inançları belirlemiş olduğunu görürüz. Bu da bize Hıristiyanlıkta bir bozulma olduğunu göstermektedir. Bununla bağlantılı olarak şöyle bir soru daha akla gelebilir: İnsanlar inançlarını bozarlar mı? Elbette bilerek bozmazlar. Yine aynı bölümde anlatıldığı gibi, Yahudi kökenli ilk Hıristiyanlar, Hıristiyanlığın inanç ilkesi olarak tevhidi ve Hz. İsa'yı Tanrı olarak değil insan ve yalvaç olarak kabul etmişlerdir; çünkü Hıristiyanlıktan önce en geç Hz. İbrahim'den bu tarafa onların tevhitçi bir geleneği vardı. Hıristiyanlıkta Üçleme dogması Batılıların, yani Yunan-

lıların ve Romalıların Hıristiyanlığı kabul etmesiyle ortaya çıkmıştır, çünkü onlar paganizmden Hıristiyanlığa geçmişlerdi ve Hıristiyanlıktan önce, en azından yakın geçmişlerinde ilahi din geleneği yoktu. Bu yüzden de İsa'nın öğretilerini eski dinleri putperestlik zemininde anlayarak Hıristiyan iman ilkesini bozmuşlardır. Bizzat Üçleme kavramı da bunun delilidir; çünkü putperestliğin evrensel ilkesi Üçleme inancıdır. Tanrıların en büyüğü Baba Tanrı; babadan sonra eşi Anne Tanrı, bir de Oğul Tanrı olan oğulları. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, örneğin eski Mısır'ın üç büyük put tanrısı vardır: İsis, Osiris ve Horus. Eski Arapların Lat, Menat ve Uzza; eski Hintlilerin Şiva, Brahma ve Vişna'sı vardır. Dolayısıyla Batılı Hıristiyanlar bilerek dinlerini bozmuyorlar; onu putperestlik zemininde anlamak zorunda kaldıklarından bilmeden bozuyorlar.

İkinci neden ise, dinlerin hukuksal ve ibadetsel ilkelerinin bozulmasıdır. Bunu da, hem Kuran açısından hem de Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın din tarihi açısından doğrulamak mümkündür. Kuran'da, Yahudilere kurban kesmeleri emredilince, kesmemek amacıyla, Hz. Musa'ya sürekli gerekçeler uydurdukları anlatılır. Aynı şekilde Tanrı kendilerine emretmediği halde, Tanrı'ya daha yakın olmak amacıyla Hıristiyanların ruhbanlık icat ettikleri; ancak sonra kendilerinin buna uymadıkları anlatılır. Tora'da Yahudilerin Tanrı'nın emirlerine uymak istememeleri veya olduklarından başka şekillerde olmasını istedikleriyle ilgili birçok örnek vardır. Hıristiyanlar'ın, Hz. İsa'nın sözlerine rağmen, Pavlus ile birlikte Musa Yasasını terk ettikleri bilinmektedir. Konunun teferruatlı anlatımı çok uzun olacağı için bu kadarıyla yetinelim. Birinci nedenden farklı olarak dinlerin şeriatının bozulması, çoğu zaman sudan gerekçelerle bilinçli yapılmış bozmalardır.

Bir diğer önemli husus, özellikle Yahudilerin Hz. Muhammed'e gelerek, ya onu sınamak amacıyla ya da bir meselelerinin çözümü hakkında hakemlik yapmasını istemeleri üzerine, duruma Tanrı'nın müdahale edip Hz Muhammed'e bir ayet göndererek "Elinizdeki kitaba bakınız" demesidir. Bunu bugün ve geçmişte yanlış anlayanlar olmuştur. Bundan Tevrat'ın ve İncil'in

hâlâ geçerli olabileceğini söylemektedirler. Yahudiler kendi aralarındaki sorunları, Hz. Muhammed'den İslam'a göre çözmesini değil kendi dinlerine göre çözmesini istemişlerdir. Doğal olarak bu durumda Tanrı ve Hz. Muhammed onlara kendi kitaplarına bakmalarını önermiştir. Kısas gibi bazı meselelerin üç kitapta da olması, Tevrat ve İncil'in geneli itibarıyla bozulmadan kaldığı anlamı taşımaz. Muhakkak, Tora'daki On Emir gibi en azından lafız yönünden olabilirse de anlam yönünden bozulmayan emirler vardır; ancak bunlar Yahudilerin ve Hıristiyanların kutsal kitaplarının çok az orandaki kısmını teşkil eder.

B. Müslümanların Eleştirel Bakışı

Müslüman bilginler de, Kuran'ı takiple özellikle Yahudiliği ve Hıristiyanlığı eleştirmişlerdir. Onların eleştirilerini genel olarak şu dört noktada özet olarak toplayabiliriz: 1. Üçleme (Teslis) Dogması: İsa'nın tanrısallığının reddi, 2. Kefaret Problemi ve Çarmıh: Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği ve Hıristiyanların günahının bağışlanması için ölmediği, 3. Tahrif Problemi: Tevrat'ın ve İncil'in bozulduğu konusu, 4. Hz. Muhammed'in yalvaçlığının İncil'de ve Tevrat'ta haber verilmesine (tebşirat) rağmen gizlenmesi.

Özellikle Emevilerin son döneminde saraylarda Müslüman bilginler, Hıristiyan ve Yahudi bilginlerle çeşitli vesileler ve nedenlerle din konusunda tartışmalar yapmışlardır. Doğal olarak herkes kendi dinini savunmuş ve diğerlerini eleştirmiştir. Bu durum Müslüman bilginleri, diğer dinleri kendi kaynaklarından daha fazla öğrenmeye itmiştir. 9. yüzyıldan itibaren Hint dinlerinden Hıristiyanlığa dünya dinleri hakkında bilgi toplamışlar, dinler hakkında eserler yazmışlardır. Bu eserlerin bir kısmı, dinler tarihçisi bakış açısıyla dinler hakkında bilgi vermiş; bir kısmı da bir veya daha fazla dini eleştirmek için yazılmıştır. Müslümanların diğer dinlere bakışını göstermek için, burada çok kısa ve örnek olarak ikinci sınıf eserler ve yazarları üzerinde duracağız. Eleştiri ve reddiye türü eserler genellikle Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın eleştirilerini konu almışlardır. Nedeni daha önce

de belirttiğimiz gibi o dinlerin mensuplarının da İslam'ı eleştirmeleridir. Eserler genel olarak "Reddiye" adını taşır.

Ünlü düşünce tarihçisi İbn Nedîm (ölm. 385/995) ilk dönem Müslüman bilginlerin Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa karşı yazdıkları eserleri anar.[175] Ancak çoğunun bugüne ulaşamadığı görülmüştür. Bu ilk dönem reddiye kitabı yazanların bir kısmı Yahudi ve Hıristiyan bilgin iken Müslüman olmuş kişilerdir. Örneğin Hz. Muhammed zamanında Yahudilikten İslam'a geçmiş olan meşhur sahabe Abdullah bin Selâm (ölm. 663) onlardan biridir. Risâletul-Hâdiye adıyla yazdığı bir Yahudilik eleştirisi bilinmektedir; ancak diğer birçokları gibi eseri günümüze gelememiştir. Başka bir örnek de Ali b. Raban et-Taberî'dir (ölm. 855). Yetmiş yaşına kadar Nesturi bir Hıristiyan olarak yaşadıktan sonra Müslüman olmuş ve Hıristiyanlığı kıyasıya eleştirdiği *Kitâbu'r-Redd ale'n-Nasârâ* adlı eserini yazmıştır. İsa'nın tanrısallığını reddederek insaniliğini ispatlamaktadır.

Câhız'ın (ölm. 869) kaleme aldığı Hıristiyanlığı eleştirisi *el-Muhtar fi'r-Reddi ale'n-Nasârâ*, Hıristiyanların inançlarını Kuran'a dayanarak düzeltme amacı taşır. Câhız'ın önem verdiği konu, Hz. İsa'nın Hıristiyanlarca Oğul Tanrı'ya dönüştürülmesi meselesidir. Câhız'a göre Hz İsa için Kuran'da ve İncillerde kullanılan bazı deyimlerin ve niteliklerin, yanlış değerlendirilmesinden ve mecazi olanların harfi anlamıyla anlaşılmasından dolayı Hz. İsa'nın tanrılığına hükmedilmiştir. Câhız, örneğin "oğul" sözcüğünün İsa için kullanılmasının, onu Tanrı'nın oğlu yapmadığını söyler; çünkü kelime, yalvaç olarak İsa'nın Tanrı'ya yakınlığını belirtmek için mecazi anlamda kullanılmıştır. İkinci olarak da, daha az da olsa, Matta ve Markos gibi İncil yazarlarının İncil'i bilerek ve bilmeyerek bozmalarını anlatmıştır.

İkinci örneğimiz daha geç dönemin bir selef bilgini İbn Teymiyye (ölm. 1328) olsun. Kıbrıslı Rahip Pavlus'un Müslümanlara karşı yazdığı yirmi sayfalık küçük risalesine eleştiri olarak yazdığı *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh* adlı geniş hacimli

175 İbnü'n-Nedîm: *el-Fihrist*, Beyrut, 1988, s. 185, 388, 406, 415, 419.

eserinde, Hıristiyanlıkla ilgili birçok konu yanında özellikle İncil'in tahrifi konusunu teferruatlı bir biçimde işlemiştir. Üçüncü örneğimiz de Osmanlı bilgini Taşköprülüzade Ahmed'dir (ölm. 1559). *Risale fi'r-Reddi ale'l-Yehûd* adıyla yazdığı eseri, bir Yahudilik eleştirisidir. Yahudilerin Hz. Musa'nın dinini ve kitabı Tevrat'ı nasıl bozduklarını konu almıştır.

Mevlana'yı farklı bir örnek olarak verebiliriz. Mevlana'yı seçmemizin nedeni, Yahudileri ve Hıristiyanlığı eleştirirken, kelamcıların aksine reddiye veya polemik yöntemini kullanmaması, bunun yerine çok daha yumuşak olan öykü ve benzetme yöntemini kullanmasıdır. Mevlana, *Mesnevi*'de Yahudi bir vezirin Hıristiyanlığı nasıl değiştirdiğine dair uzun bir öykü anlatır. Öyküye göre, Yahudi vezir bilinçli olarak İsa'nın öğretisini bozar.[176] Bundan başka, *Fîhi Mâ Fîh*'de İsa'nın Tanrı olduğunu söyleyen bir Hıristiyan'a Meryem'in Tanrı'nın nesi olduğunu sorarak eleştirir. Hıristiyanlığı eleştirilerinde öykü dilini kullandığı için Hıristiyanlar ona tepki göstermezlerdi; hatta bilindiği gibi Konya ve çevresinde yaşayan Hıristiyanlar onu sayarlar ve severlerdi.

Müslümanlar İslam'ın gelmesiyle diğer bütün dinlerin ve kutsal kitapların nesh edildiğine, yani yürürlükten kalktığına inanırlar. Çünkü Kuran'daki birçok ayette Yahudiler ve Hıristiyanların İslam'a geçmeleri, Kuran'a ve Hz. Muhammed'e inanmaları için sayısız davet yapılmıştır. Ayrıca bir ayette Hıristiyanlara ve Yahudilere yönelik olarak İslam'dan başka bir din arayan kimsenin dininin reddedileceği açık bir biçimde belirtilmiştir. İşte bu dini nedenlerden dolayı Müslümanların inancına göre Tevrat'ın ve İncil'in hükmü Tanrı tarafından iptal edilmiştir. Bu bir yönden de zorunluydu; çünkü daha önce de zaman zaman işaret ettiğimiz gibi, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadarki dinlerin adı, Kuran'a göre İslam'dır. Tanrı bu İslam'ı tarih içerisinde tekrarlarken, insanlığın zihin ve kültürel evrimini gözetmiştir. Bunun için Kuran'dan önceki kutsal kitaplar

176 Mevlânâ: *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul, 1988, c. 1, beyit 325-337.

temel inanç ilkeleriyle temel ahlak yasalarını içeren küçücük kitapçıklardı (Suhuf). Hz. Muhammed döneminde insanlık belirli evrim aşamalarından geçmişti. Bunun için İslam, tamamlanmış bir din olarak, Kuran'da anlatıldığı gibi insanlığa arz edilmiştir. Kuran'da sadece önceki kitaplarda da olan ve dar anlamıyla din denilen temel inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri yoktur. Sayıca bunlardan kat kat fazla olan ayetleriyle Kuran evren, doğa ve en küçüğünden en büyüğüne kadar farklı gökyüzü ve yeryüzü varlıkları ve olayları hakkında bilgi verir. Sözgelimi demir mineralinin oluşumunun, rüzgârların ve arıların çiçekleri dölleyici etkisinin dinle ne ilgisi olabilir, diye sorabilirsiniz. Fakat Kuran bunlar gibi yüzlerce şeyden bahseder. Çünkü İslam, dar anlamıyla bir din değil; insanlık için bir uygarlık projesidir. Bunlar, bilindiği gibi ne Tevrat'ta, ne de İncil'de anlatılmıştır. Anlatılmış olsaydı bile o dönemlerin insanlarının bunları anlamaya yetecek bilgi birikimleri yoktu. Kaldı ki yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, onlardaki basit inanç ve ibadet anlatan cümleleri bilerek ve bilmeyerek bozmuşlardır. İşte Kuran'ın indirilmesiyle Tanrı insanlık için dini topyekûn yinelediği ve yenilediği için önceki dinleri iptal etmiştir.

Dördüncü Bölüm

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Bu son bölümde, tanıttığımız üç dini, önce özet bir biçimde, benzerlikleri ve ayrılıkları yönünden karşılaştıracağız, sonra çağdaş din felsefesinin soruları açısından değerlendirmeye çalışacağız. Bunları yaparken insanların dinler hakkında sürekli sordukları bazı soruları göz önünde bulundurarak dolaylı şekilde de olsa yanıt vermiş olacağız. Daha başta dinler ile ilgili ve dinlerin müntesipleri tarafından algılanmasının özünü veciz bir şekilde anlatan bir iki söz aktaralım:

"Yahudilik Baba'nın dini, Hıristiyanlık Oğul'un dinidir." (S. Freud)

"Yahudiler, Tanrı'yı insanlaştırdılar; Hıristiyanlar, insanı tanrılaştırdılar." (Şehristanî)

Bu iki söz, haklarında daha önce verdiğimiz bilgileri hatırlayıp düşündüğümüzde Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın gerçekte ne olduklarını çok iyi bir şekilde anlatmaktadır. Bu sözlerde İslam'ın geçmemesi, İslam'ın ne biri, ne diğeri olmadığını ifade eder. Başka bir ifadeyle İslam doğrudan Tanrı'nın dinidir ve Kuran'ın da tanıttığı şekliyle de Müslümanlar "Orta Yol" üzere örnek inananlardır.[1]

A. Karşılaştırma

Dinler çeşitli açılardan çeşitli şekillerde birbirleriyle karşılaştırılabilir. Biz burada öncelikle dinleri kaynakları ve öğretilerinin içerikleri yönlerinden karşılaştıracağız. Sonra da dinlerin kalıcılıklarına zemin hazırlamış olan fakat din olgusuyla doğrudan ilişkileri kurulmayan doğal motifler yönünden karşılaştırmaya çalışacağız.

---

1 Bakara, 143; Hac, 78.

1. Kaynak, İnanç ve İbadet Yönüyle Karşılaştırma

Bir genelleme ile "bütün dinler birbirine benzer" denir. Nasıl insanlar insan olma bakımından birbirine benzer; fakat suretleri, renkleri veya karakterleri ile birey olarak birbirlerinden farklı iseler dinler de bunun gibidir. Her dinde örneğin yalvaç, günah, cennet gibi aynı veya benzer kavramların olması, anlamlarının birebir aynı olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla insanlar gibi dinler de din olmaları bakımından birbirlerine benzeseler de bir o kadar farkları vardır. Dinlerin karşılaştırılması bağlamında benzerliklerine ve farklılıklarına değineceğiz. Doğrudan karşılaştırma yapmadan önce bizce çok önemli bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Dinleri genellikle farklı kılan şey, onların kaynakları, yani bugünkü şekliyle eldeki kutsal kitaplarıdır. Diğer bir deyişle dinler kitabi açıdan farklılıklar arz eder. Onları benzer kılan şey, daha çok dinler etrafında oluşmuş olan dini kültürlerdir ki, biri diğerini etkilemiştir. Bu etkileme her zaman öncekilerin sonrakileri etkilemeleri şeklinde olmamıştır, sonrakiler de öncekileri etkilemiştir. Bu etkileşimler, Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerinde olduğu gibi bazen dinin kaynağı kabul edilen kutsal kitaplara girmiştir. Bazen de İslam kültüründe "İsrailiyât" denilen olayda olduğu gibi sadece dini kültüre girmiştir. Kuran'da Hz. Musa'dan bahseden birçok ayet vardır. Bunları anlamaya çalışan ve hakkında yorum yapmak isteyen Müslüman bilginler, özellikle Taberi ve Mukatil İbn Süleyman gibi ilk dönem tefsircileri ve tarihçileri, ister istemez Yahudi kutsal kitaplarına ve kültürüne bakmak lüzumunu hissetmişlerdir. Dolayısıyla oradan bazı bilgileri İslam tefsir veya tarih kültürüne aktarmışlardır. Ancak çoğu zaman akıl ve eleştiri süzgecinden geçirilmeden aktarılan bilgiler, getirildiği yeni kültürde, etkisi bugün dahi silinemeyen olumsuzluklar yaratmıştır.

a) Kutsal Kitaplar

Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın bugün en büyük sorunları ve zorlukları, yazılı kaynak sorunlarıdır. Bunun nedeni, Hz. Musa'ya indirilen asli Tevrat'ın ve Hz. İsa'ya indirilen asli İncil'in elde ol-

maması ve birden çok farklı kaynak olmasıdır. Bugün eldeki kutsal metinler, daha önce de işaret edildiği gibi zaman içerisinde farklı yazarlar tarafından oluşturulan kitaplardır. Tanah'ın birçok kitabının yazarları vardır ve her bir İncil'in belirli bir yazarı vardır. Zaten çok açık olarak bellidir ki Yeni Ahit'in içerisinde Hz. İsa'ya ait olmayan yazılar vardır. Bu da zaten bazı Hıristiyanların da kabul ettikleri bir husustur. Bu durum ister istemez, Tanah'ın veya İncillerin ne kadar Tanrı kelamı oldukları sorusunu gündeme getirmektedir. Bu sorun ve zorluktan kurtulmak için, örneğin son dönem Hıristiyan bilginleri "İsa, Musa ve Muhammed gibi Tanrı'dan hiç sözlü veya yazılı vahiy almadı. İsa'nın insan suretinde ete kemiğe bürünerek görünmesi vahiydir," diyorlar.

Tanah'ta ve daha az olmak kaydıyla İncillerde bazı ifadelerin Kuran ayetlerine anlamca yakın olmasına bakarak, söz konusu kutsal kitaplarda Tanrı sözü ifadelerin bulunduğunu söyleyebilsek de bir bütün olarak ne Tanah, ne de İnciller Tanrı kelamıdır. Bu sadece bize göre değil; daha önce işaret ettiğimiz gibi bizzat bazı Yahudi ve Hıristiyan bilginlerine göre de öyledir.

Kuran'a gelince, Müslümanlar Kuran'ın Hz. Muhammed'e vahyedildiği şekilde korunduğuna inanırlar; bu da bizzat Hz. Muhammed tarafından kendi zamanında yazdırılmış olmasıyla teminat altına alınmıştır. İşte bu nedenledir ki elimizde, eldeki Kuran'dan başka hiçbir farklı Kuran nüshası yoktur. Bugüne dek de rastlanmamıştır. Hatta geçmişte olduğu gibi bugün de oryantalistler aksi iddialarda bulunagelmişler; fakat onlar da şimdiye kadar farklı Kuranlar bulamamışlardır.

Her ne kadar haksız yere adam öldürmeyi yasaklayan veya kısası emreden hükümler gibi bazı emirler ve yasaklar hem Kuran'da hem de Tanah'ta varsa da, Tanah ve İncil birçok yönden Kuran'dan farklıdır. Tanah da, kendisinden birçok pasaj ve hüküm aktarılmasına rağmen İncillerden farklıdır. Hatta İnciller de birbirlerinden farklıdır; bunun içindir ki bizzat Hıristiyan bilginler, Matta, Markos ve Luka İncillerini "Benzerler" (sinoptik) olarak, Yuhanna İncil'inden ayırmışlardır. Şimdi böyle bir durumda, herhangi biri, örneğin Luka veya Yuhanna gibi herhangi

bir İncil ile yetinerek –çünkü hepsi İncil– Hıristiyan olmak istese, olabilir mi? Hıristiyan otoriteler büyük bir olasılıkla "hayır" diyeceklerdir. Peki Neden? Yukarıda anlatmaya çalıştığımız kaynak sorunundan. Oysa bilindiği gibi genel kabule göre mevcut dört İncil'den en son yazılanı Yuhanna'dır; ancak Yuhanna'dan önce de Hıristiyanlar vardı. Eğer Hıristiyanlar Yuhanna zamanından önce de Hıristiyanların varlığını kabul ediyorlarsa, demek ki Yuhanna İncil'i olmadan da Hıristiyan olunabilirmiş.

b) İnançlar

Tanrı'nın varlığı ve tekliği konusunda Yahudilik ve İslam arasında büyük benzerlik vardır. Tanah'ta Tanrı ile ilgili bazı muğlaklıklar ve sorunlar olsa da, Yahudi kelamı (teolojisi) bu konuda berraktır. Yahudilik ve İslam, Tanrı anlayışı konusunda Hıristiyanlıktan tamamen farklıdır. Bu, Hıristiyanların Tanrı'yı üçleme (teslis) şeklinde anlamaları ve tasavvur etmelerinden kaynaklanır. Hem Yahudiler hem de Müslümanlar teslisi şirk olarak görmüşlerdir.

Kuramsal olarak Hıristiyanlar da "Tanrı birdir" diyebilirler ve diyorlar da; ancak geleneksel teolojileri ve pratik hayattaki algıları ile Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u üç ayrı şahıs kabul ederler. Onların tanrılıkta bir olmaları anlamında Tanrı birdir derler. Aristo'dan Farabi'ye filozofların Bir ve Çok kavramları üzerine tartışmaları dikkate alındığında, Bir kavramı, her zaman Tek kavramı değildir. Bir, sayısal bir kavramdır; oysa Tek kavramı niteliksel ve varlıksal bir kavramdır. Niceliksel bir kavram değildir. Bu açıdan her Bir, her zaman Tek anlamında değildir. Her Tek, Birdir; ancak her Bir, Tek değildir. Bir şeye sayısal, yapısal ve diğer başka şekillerde Bir denilebilir; ancak o Bir denilen şey aynı zamanda çokluk ifade edebilir. Örneğin bir eve sayısal olarak birdir diyebiliriz; ancak yapısal olarak, taş, tuğla, pencere ve çatı gibi evi oluşturan unsurlar dikkate alındığında, yapısal olarak Bir değil, Çok denir. Birçok dilde, Bir ve Tek ayrımı yoktur; Arapça ve Türkçe gibi dillerde bu ayrım vardır. Arapçada Bir karşılığı Vahid vardır; Tek karşılığı Ahad vardır. Kuran'da Allah bize kendini Bir (Vahid) olmakla değil, Tek (Akad) olmakla

tanıtır.[2] İslam diğer dinlerden özellikle Tanrı'nın *birliğine* değil; *tekliğine* vurgu yapmakla ayrılır.

Yalvaçlık ve kutsal kitap inancı gibi konularda İslam ile Yahudilik arasında genel hatlarıyla benzerlik vardır; ancak Hıristiyanlık farklıdır. Hıristiyanlar kendi yalvaçları Hz. İsa'yı Tanrı gördüklerinden, O, Hz. Musa ve Hz. Muhammed gibi bir yalvaç değildir. İncillere de özellikle bugünkü Hıristiyanlar Hz. İsa'ya inmiş bir kitap olarak bakmazlar. Onlar için yalvaç, İncil yazarlarıdır ve kilisenin "Aziz" kabul ettiği diğer zevattır.

Ahiret inancı bir inanç esası olarak, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta kitabi bir inanç ilkesi değildir. Ancak kelami/teolojik olarak bu dinlere sokulmuştur. Eski Ahit'in Yaratılış kitabında cennet ile cehennemin yeryüzünde olduğu anlatılmıştır.[3] Bu dinlerin teolojilerine ahiret inancı, ilk olarak kısmen Zerdüştlük ve çoğunlukla da İslam yoluyla geçmiştir. Özellikle Hıristiyanlıkta ahiret ve orada olacak işlere inanmanın anlamı da şekli ve nominaldir. Çünkü Hz. İsa'nın çarmıha gerilme olayı, bütün Hıristiyanların günahlarına bir kefaret olarak yorumlanmıştır.

Ahiret ve ahiret hayatında olacaklara inanma, bilindiği gibi İslam'da Kuranidir. Kuran'da ahiret hayatıyla ilgili birçok olumlu ve olumsuz anlatım vardır; olumlu veya olumsuz olarak karşılaşacağımız olaylar hep bireyseldir. Hıristiyanlıkta olduğu gibi Hz İsa'nın çarmıhının daha baştan ve peşinen bütün Hıristiyanları bağışlaması gibi bir olay yoktur. Yahudiler ve Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da yargı gününden ve son yargıdan bahsederler, fakat bu sadece bir edebiyattır; çünkü çarmıhla kurtuluş önceden vaat ediliyor. Böyle olunca bir Hıristiyan için, sözgelimi günahın, sevabın, cezanın, hakkın ve batılın sözde bir anlamı olsa da, gerçekte bir anlamı olmaz. Dolayısıyla İslam'ın diğer bütün dinlerden ayrıldığı ikinci nokta ahiret inancıdır. İslam'a göre insanı, evreni ve yaşamı anlamlı kılan şey ahirettir. Bunun için hem Kuran hem de Hz. Muhammed'in sünneti, ahiret inancına çok vurgu yapar.

---

2 İhlâs, 1.

3 Yaratılış: 2, 1-25.

c) İbadetler

Her üç dinde de daha önce gördüğümüz gibi namaz, oruç, hac, zekât, kurban ve dua gibi temel ibadetler ve onları ifade eden kavramlar vardır. Ancak bunların anlamları, yapılış zamanları ve biçimleri farklıdır. Burada ibadetleri tekrar anlatacak değiliz; konuyla ilgili burada tek bir hususu işaret etmekle yeteceğiz. Bu da, Yahudilikte ve Hıristiyan kiliselerinin geleneklerinde, İslam'dan farklı olarak, sayıca ve keyfiyetçe çok fazla ibadetin olmasıdır. Eğer bir Yahudi veya Hıristiyan kaynaklarında anlatıldığı şekliyle onları yerine getirecek olsa, neredeyse başka hiçbir iş yapmadan her anını ibadetle geçirmesi gerekir. Bir de buna özellikle Talmud'da bulunan çok sayıdaki emirleri ve yasakları eklersek, bu dinlerin müntesiplerinin her saati, her günü, bütün hayatı dini olmak zorundadır. Bu dahi kuşkusuz büyük bir zorluktur.

İşte bu nedenle, tarihleri içerisinde de görüldüğü gibi Yahudiler ve Hıristiyanlar sürekli olarak dini ibadetlerinden tavizler vermek zorunda kalarak asli öğretilerini bozmuşlardır ve ondan uzaklaşmışlardır. Buna Kuran'da "Biz onlara farz kılmadığımız halde ruhbanlık kurdular. Bunu Allah'ın rızasını kazanmak adına yaptılar. Ancak samimiyetle buna da riayet etmediler"[4] mealindeki ayetle bir işaret de vardır.

Anlaşılacağı gibi Yahudi ve Hıristiyan din bilginleri, Allah'ın onlardan istemediği şekilde, güya daha dindarlık adına, birçok gelenek oluşturmuşlardır. Böylece de inançlarını sıkboğaz eden bir din anlayışı oluşturmuşlardır. Neticede de bu, insanları daha dindar yapmak yerine dinden uzaklaştırmıştır. Hz. Muhammed de "İslam'da ruhbanlık yoktur," diyerek aynı gerçeğe vurgu yapmıştır. Buna rağmen birçok Müslüman bilgin de, özellikle tasavvuf hareketinde görüldüğü gibi, ibadetleri ve zikirleri elden geldiği ölçüde "Nafile" adıyla çoğaltına yönüne gitmişlerdir; çünkü benzer anlayışla çok ibadetle Tanrı'ya daha çok yaklaşılmış olacağını iddia etmişlerdir. Oysa ibadetlerin sa-

4 Hadid, 27.

yısal çokluğu değil; farz ve sünnet ibadetlerin anlamlarına ve işlevlerine uygun yapılması önemlidir. Hz. Muhammed ve Kuran, ibadetlerin sayısal olarak çoğaltılmasına değil; anlamlarına ve işlevlerine uygun olarak yapılmasına vurgu yapar. Mâ'ûn suresi başlı başına bu konuyu işler; ibadetleri sadece yasak savmak ve gösteriş için yapanları, Tanrı dini yalanlayanlar olarak niteler.[5]

d) Mezhepsel Benzerlik

Bilindiği gibi her dinde mezhepler, tarikatlar ve cemaatler vardır. Bunlar bazen kendilerini din içinde din veya bazen de din üstünde din olarak görürler. Dinler ve dini kültürler arasındaki etkileşimler de çoğunlukla bunlar vasıtasıyla olur. Burada örnek olarak Şiilik ve Katoliklik üzerinde duracağız. Şiilik, başlangıçta İranlılar arasında ortaya çıkmamakla birlikte, daha sonra Şah İsmail ile birlikte kelami ve kültürel olarak İranlılar arasında gelişmiştir. Bu bakımdan Şiilik Zerdüştlükten bazı etkiler taşır. Ayrıca Şiilikte, İslam'dan önce Sasaniler döneminde özellikle Cündişapur bölgesinde Hıristiyanlığa dönmüş İranlılar vardı ve Selmân-ı Farisî gibi o Hıristiyanların çoğu Müslüman oldu; bu yolla ve bu açıdan kısmen de Hıristiyanlık etkisi de görülebilir. Şiilik, özellikle de İmamiye Şiiliği bazı açılardan Katolikliğe çok benzer. Şöyle ki: 12 Havari'ye karşılık 12 İmam; Papaların masumiyetine karşılık İmamların masumiyeti; İsa'nın gökyüzüne yükselmesi inancına karşılık 12. İmam'ın kaybolup göğe yükselmesi; Mesih inancına karşılık Mehdi ve Mesih inancı; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesine karşılık Tanrı, Muhammed ve Ali üçlemesi vardır. Ancak, kendilerine Ehl-i Hak gibi adlar veren ve Ali'ye "Ali İlahi" diyen bir grup gulat-ı şia hariç, Şiiler üçlemede ne Muhammed'i, ne de Ali'yi İlah kabul ederler; yanlış anlaşılmaması için bu hususa vurgu yapmamız gerekir. Üçleme benzerliği, içerik ve anlam benzerliği değil; sadece şekilsel bir benzerliktir.

---

5 Mâ'ûn, 1.

2. Motifsel Karşılaştırma

Dinlerin en önemli karşılaştırma ölçütü, inanç ve ibadet gibi dinin içeriğine ait şeyler değildir; dinlerdeki motiflerdir. Bu dini motifler, bütün dinlerde olmanın yanında oldukça benzerlik arz ederler. Dini motifler, bizzat dinlerin inanç ve ibadet gibi özlerini ve ilkelerini oluşturmamakla birlikte, din olgusunu anlamak için oldukça önemlidir. Motifler sayıca çok olduğundan burada hepsi üzerinde durmamıza imkân yoktur. Sadece bir-ikisini örnek olarak kısaca anlatmaya çalışalım.

a) Hicret Motifi

Dinlerde ortak olan önemli motiflerden biri hicret olayıdır. Yalvaçların çoğunun hayatıyla ilgili yeterli bilgi yoktur. Ancak Zerdüşt, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed gibi önemli yalvaçların hicret ettikleri biliniyor. MÖ 2500 yılı civarında yaşayan Zerdüşt, kendisine vahiy gelince doğduğu yer olan Karabağ bölgesinden hicret ederek muhtemelen Med Bey'i Viştaspa'nın bulunduğu Hemadan'a hicret etmiştir ve ona sığınmıştır. Hicretinin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, sonraki yalvaçlar gibi o da kentinde şiddete maruz kalmış olabilir. Tanah'a ve diğer Yahudi kaynaklarına göre Hz. İbrahim'in Mısır'a gittiği, Hz. Musa'nın Mısır'dan Sina Çölü'ne hicret ettiği bilinmektedir. Matta İncil'i gibi bazı Hıristiyan kaynaklarına göre Hz. İsa daha çocukken, annesi Meryem ve Yusuf, onu Mısır'a kaçırmışlardır. Hz. Muhammed daha önce anlattığımız gibi Mekke'den Medine'ye hicret etmiştir. İlk bakışta, bu yalvaçların hicretlerinin nedeninin gördükleri aşırı şiddete bağlı öldürülme korkusu olduğu anlaşılır. Ancak burada sorulması gereken soru, bu nedenin ötesinde özellikle metafizik bir nedenin olup olmadığıdır.

Kuşkusuz, şiddet ve korku yalvaçların hicretinin tek nedeni değildir. Hicret sözcüğünün kökü olan H-C-R fiilinin anlamlarına baktığımızda, iki temel anlamının olduğunu görürüz. Birincisi, göç etmektir; ikincisi, yücelmek ve üstün gelmektir. Hicret sözcüğünün bu iki anlamının, özellikle yalvaçların durumunda

birbirleriyle irtibatlı olduğu görülür. Hiçbir yalvaç ve hiçbir din, doğduğu kent veya beldede yücelip büyümemiştir; ancak göçten sonra yücelmiş, güç kazanmış ve büyümüştür. Bu ancak toplum psikolojisiyle açıklanabilir. Çeşitli nedenlerden dolayı önceden tanıma bir önyargı oluşturur ve bunlar olumlu yönde değerlendirme psikolojisinden mahrum olurlar. Göç edilen yerin halkı ise, merak ettikleri için geleni tanımak ve öğrenmek ister. Dolayısıyla hicret basit anlamıyla bir yer değiştirme olayı değildir. Tarihen bilindiği üzere, onca acıya ve ıstıraba duçar kalmaları, yalvaçların ancak Tanrı'ya tam metafizik bir bağlılığa sahip olmasıyla açıklanabilir. Hatta bu bağlılığı, vahiy yoluyla sağladığı sürekli irtibatıyla Tanrı oluşturur. Yalvaçlar çoğu zaman hicret ile de rahata kavuşmamışlardır. Hicretten sonra da savaşlar olmuş, baba-oğul, amca-dayı birbirleriyle karşılıklı savaşmak durumunda kalmıştır. Bu ancak, yalvacın getirip yerleştirmeye çalıştığı dinin haklılığına ve gerçekliğine inanmanın verdiği bir ruh haliyle yapılabilirdi, zira insan takatini aşan bir durumdur. Bunun için de, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, gerek Hz. Musa'nın durumunda kardeşi Harun, gerek Hz. İsa'nın durumunda olduğu gibi Havarileri, gerekse Hz. Muhammed'in durumunda olduğu gibi eşi Hatice ve dönemin Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Osman gibi ileri gelenlerinin kalplerinin Tanrı tarafından ısındırmasıyla yalvaçlar güçlendiriliyorlar.

Düşünün, birisi çıkıp "Ben Tanrı'dan vahiy alan bir yalvacım; bana inanın," diyor. Normalde bu, Tanrı'nın inayeti olmadan inanılacak bir durum değildir. Tarihin çeşitli dönemlerinde "yalancı yalvaçlar" denilen birçok kişi ortaya çıkmıştır; arkalarında Tanrı desteği olmadığından yanlarına tek kişi bile çekememişlerdir. Dolayısıyla hicret tanrısal bir destektir.

b) Dağ Motifi

Din ve vahiy olgusuyla ilgili çok ilginç konulardan biri de hiç şüphesiz dağ motifidir. İlginç ama ilginç olduğu kadar da anlaşılması zor bir konudur. Diğer peygamberlerle ilgili açık bir bilgimiz olmamakla beraber Zerdüşt, Hz. Musa, Buda, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in ilk vahiy alışlarıyla ilgili olarak bilindi-

ği gibi bir dağ örnekliği vardır. Bu peygamberlere nebiliklerini veya resullüklerini bildiren ilk ilahi hitap veya ilk vahiy dağda olmuştur.

Hz. Musa'nın Kuran'da açıkça belirtildiği gibi ilk vahye mazhar oluşu, Tûr Dağı'ndaki Kutsal Vadi Tuvâ'dadır.[6] Kuran'da zikredilmemekle birlikte, Hz. İsa'nın ilahi sesi işitmesi, bazı İncillere göre –çok açıklıkla belirtilmemesine rağmen– Kudüs yakınındaki Zeytin Dağı'nda olmuştur.[7] Hz. Muhammed'in ilk vahye mazhariyeti ise bilindiği gibi Mekke şehri yakınındaki Nûr Dağı'ndaki Hira mağarasındadır.[8]

Vahiy olgusu ve peygamberlerin peygamberlikleriyle ilgili bu dağ örnekliğinin anlamı nedir? Niçin Allah ilk vahiy olgularını dağda gerçekleştirmiştir? Bunu anlamanın, vahyi ve peygamberliği (risaleti ve nübüvveti) daha iyi anlamak için bir manası var mıdır? Bu ve benzeri soruları çoğaltabiliriz. Ancak onlara cevap bulmak o kadar kolay görünmemektedir. Şu bir gerçektir ki, dağ örnekliğinin her üç peygamberle de ilgili oluşu bir tesadüf olamaz. Dolayısıyla bunun fiziki, metafiziksel ve psiko-sosyolojik bir veya birden fazla anlamı olmalıdır, diye düşünüyoruz.

Ancak, çoktan beri ilgimizi çeken bu ilginç örnekliğe tam bir mana bulmak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kolay olmamakla birlikte, burada bazı açıklama denemeleri yapabiliriz. Burada her şeyden önce vurgu yapmamız gereken en önemli nokta, insanlığın en erken devirlerinden itibaren kültürlerde ve özellikle eski Türk kültüründe dağın Tanrı'nın evi gibi görülmüş olmasıdır. O'nun en yüksek dağlarda yaşadığı düşünülmüş ve hatta dağa tapınılmıştır. Türk coğrafyasındaki en yüksek dağlara, Türkler "Tanrı Dağı" demişlerdir. Bugün de bazıları bu adı korumaktadır. Slavlaşmadan önce Bulgar Türkleri, Balkan dağlarının en yüksek yerine "Tangra Dağı" adını vermişlerdi. İslam öncesi

---

6 Tâhâ, 11-14.

7 Luka 19, 29-28; Markos 11, 1-10; Matta 21, 1-2.

8 İbn Hişam: *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Kahire, 1955, c. I, 233-235; İbn Sa'd: *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1985, c. I, s. 94; Belâzûri: *Ensâbu'l-Eşrâf*, Kahire, 1959, c. I, s. 104.

dönemlerde Anadolu'da bulunan Türkler, Torosların en yüksek yerine aynı şekilde "Tengri Dağı" demişlerdir. İslamiyet'ten sonra da Müslüman Türkler, aynı âdeti sürdürerek ve fakat bu sefer Arapça sözcüklerle yüksek dağları "Allahuekber Dağı", "Subhan Dağı" olarak anmışlardır. İrlanda'nın Dublin'den 50 km kuzeyindeki Newgrange bölgesinde yaşamış eski Tuatha Dé halkı, İyi Tanrı'nın oradaki dağda yaşadığına inanırmış. Dolayısıyla tarihin çok erken dönemlerinden itibaren Tanrı ile dağ arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu, mahiyeti az çok değişmiş olmakla birlikte bütün ilahi dinlerde de sürdürülmüştür.

Üzerinde durduğumuz manayı kavramak için önce Kuran'da dağ için kullanılan kelimeler üzerinde kısaca durmak gereklidir. Kuran'da dağ için üç kelime kullanılmıştır. Birincisi "cebel"dir (çoğ. cibâl). Bu kelime tekil ve çoğul olarak Kuran'ın 33 farklı suresinin 38 farklı ayetinde toplam 42 defa geçmektedir. İkinci kelime, sadece çoğul olarak kullanılan "revâsiye" kelimesidir; 9 farklı surede 9 ayette 9 kere kullanılmıştır. Üçüncüsü, Tûr kelimesidir; bu sözcük hem genel olarak dağ demektir, hem de Sina Çölü'ndeki bir dağın özel adıdır. Tûr, bu anlamlarıyla 8 farklı surede 10 farklı ayette 10 kere geçmektedir. Bir de özel adıyla anılan Cudi Dağı vardır; bu ise 1 surede 1 ayette 1 defa geçmektedir. Kuran'da dağ ifade eden kelimelerin toplam sayısı 62'dir. Dağ ifade eden bu 62 kelimeyi ayetlerdeki kullanım şekli, amacı ve manaları yönünden sınıflayacak olursak temel üç ana sınıfa ayırmak mümkündür:

Jeolojik Kullanım: Dağların bir tabiat olgusu olarak, yeryüzündeki sarsıntıları dengelemek için yaratıldıkları; yerin dönüşüyle birlikte hareketli oldukları, yağmur ve diğer benzer atmosferik olayların oluşumunda rolleri ve nihayet insanlara olan faydaları anlatılmıştır (*bkz.* Nûr, 43; Neml, 88; Nahl, 15, 68, 81; Hicr, 19, 82; Kâf, 7; Ra'd, 3; Naziât, 33).

Teşbih ve Mecazi Kullanım: Bazı ayetlerde anlatılmak istenen soyut veya somut manalar dağ örnekliğine teşbih edilerek anlatılmıştır (*Bkz.* İbrahim, 46; Haşr, 21; Ahzâb, 72; Bakara, 63; Nisa, 154).

Vahiy, Kitap ve Peygamberlikle İlgili Kullanım: Bu kullanımı kendi içinde farklı sınıflara ayırarak kısaca izaha çalışalım.

Peygamber ile İlgili Bir Tarihi Olay İçin Kullanım: Bu kullanım, bir peygamberin doğrudan vahiy alması veya peygamberliğiyle ilgili değildir. Sadece bir peygamber ile ilgili tarihi bir olay anlatılmıştır. Bunun tek örneği, Hz. Nuh'tur; tufanda suların çekilmeye başlamasıyla gemisinin Cudi Dağı'na oturmasının anlatılmasıdır (*bkz.* Hûd, 44).

Vahiy ve Peygamberlikle İlgili Kullanım: Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz dağ örnekliği bu kullanımdır. Bunun Kuran'da örnekleri çoktur. Bunları sırasıyla hatırlayalım.

Vahyin Peygambere Dağ'da Gelmesi: Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Muhammed ve Hz. İsa'ya ilk gelen vahiy ve dolayısıyla peygamberlik müjdesi dağda olmuş ise de bunlar Kuran'da zikredilmemiştir; Kuran'da zikredilen örnek Hz. Musa'dır. Ona ilk vahiy Tûr Dağı'nda kutsal vadi Tuvâ'da gelmiştir (*bkz.* Tâhâ, 11-14; Meryem, 52; Kasas, 46; Naziât, 16).

Peygamberin Allah'ı "Görmeleri"nin Dağda Olması: Hz. İbrahim ve Hz. Musa gibi bazı peygamberler kendilerine vahiy geldikten sonra, Allah aşkıyla coşan kalplerinin dinmesi ve mutmain olması veya özellikle Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi Allah'ın peygamberler için gerçekleştirdiği bir mucizeyi nasıl yaptığını öğrenmek için ya Allah'ın kudretinin tecellisini ya da bizzat Allah'a "Kendisini" göstermesi dileğinde bulunmalarında, Allah'ın onlara dağı işaret etmesidir (*bkz.* Bakara, 260; A'raf, 143).

Peygamberlik Mucizesinin Dağda Gerçekleşmesi: Ya Hz. Musa'ya inanmayanlara Tûr Dağı ile Tûr Dağı'nda gösterilen mucizeler gibi (*bkz.* Barka, 63; Tâhâ, 80, Allah bir peygamberini desteklemek için dağda veya dağ aracılığıyla bir mucize yaratmıştır) ya da Hz. Muhammed'den Mekke halkından müşrik bazılarının ondan Mekke'nin etrafındaki dağları kaldırmasını ve dağları ekilip-biçilen araziye dönüştürmesini istemeleri gibi (*bkz.* Ra'd, 31) inanmayanlar bir peygamberden dağda veya dağla ilgili bir mucize göstermesini istemişlerdir.

Vahyi Dağın Taşıyamaması: "Eğer biz bu Kuran'ı bir dağ üstüne indirseydik, Allah korkusundan dağı baş eğmiş ve parça par-

ça parçalanmış olarak görürdün."[9] "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmekten çekindiler, korktular. Onu insan yüklendi. Çünkü o, çok zalim ve cahildir."[10]

Bu iki ayette hem mecazi, hem de hakiki anlam vardır. Mecazi anlam, Kuran'ın çok ağır bir yük olduğu kadar çok değerli ve yüce olduğu hususudur. Emanetten kasıt birçok müfessire göre kulluk ve akıldır; böyle olunca, emanetin ilk ifade edilen mecazi anlamı Kuran'dır. Zira emanetin kullanımı ve bilinmesi ancak insanın aklıyla Kuran'ı okuması ve anlamasıyla olabilir.

Hakiki anlama gelince, yaratıklar içinde Allah'ın sadece insanı kendisine muhatap seçmesidir. Yani, Allah'ın onu kendisine halife seçmesidir. Bunun için de insanın bilfiil halife olabilmesi, Allah'ı bilmesi ve O'na teslim olmasına bağlıdır. Bu konuda doğuştan cahil olan insanın bilgi sahibi olması için Allah ona Kuran'ı rehber olarak indirmiştir. Kuran insanın aklına hitap ettiğinden, Kuran'da insan aklına ve mantığına, dolayısıyla da bilime aykırı hiçbir bilginin olmadığına işaret edilmiştir. Aynı şekilde insanın aklıyla ve bilimsel yollarla elde edeceği doğrulanmış kesin bilgilerin, iman ve akide esaslarıyla, İslam'ın emir ve yasaklarıyla çatışmayacağı beyan edilmiştir.

Dağ ifade eden kelimelerin Kuran'da çeşitli kullanımlarını böyle kısaca gördükten sonra, esas konumuzu aydınlatacağını düşündüğümüz ikinci hususa geçebiliriz. Bu ikinci husus, dağ kelimelerinin sözlük anlamları ve anlambilim açısından manalarıdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi Kuran'da dağ ifade eden birinci kelime "cebel" sözüdür. Cebel, Arapça "cebele" fiil kökünden türemiş bir kelimedir. Cebele fiilinin temel anlamları, tabii yetenekle yaratmak, şekil vermek, yoğurmak, doğurtmaktır. İkinci kelimemiz çoğul halde kullanılan "revâsiye" kelimesidir. Kelimenin tekili "râsin"dir. Râsin kelimesi de, Arapça "ravasa" fiil kökündendir. Ravasa fiilinin anlamları bir şeyi sarsılmaz halde sabitlemek, demirlemek, bağlamaktır. Dolayısıyla dağ kelime-

9 Haşr, 21.
10 Ahzâb, 72.

si sözlük anlamları itibarıyla sağlam ve sarsılmaz, yetenekli ve kuvvetli olan yaratık demektir.

Şimdi de dağ kelimelerinin yukarıda kısaca açıkladığımız kullanım çeşitlerini ve onların sözlük anlamlarını aklımızda tutup Allah'ın peygamberlere ilk vahiy olgusunu niçin dağda başlattığına dair esas konumuza gelerek bazı cevaplar bulmaya çalışalım.

Peygamberliklerin de müjdelenmesi olan ilk vahiy olgusu esnasında bir peygamberin yaşadığı ruh halini ve tecrübesini, diğer insanların tahayyül ve tasavvur etmesi mümkün değildir. Bu, paylaşılamayan bir tecrübedir. Ancak, özellikle dağda bir mağarada veya bir vadide, birden bire Hz. Musa'nın durumunda dile getirildiği gibi peygamber adayı bir kimsenin böyle bir çağrıyla karşılaşması müthiş olsa gerektir: "Oraya vardığında, Ey Musa, diye seslendik. Muhakkak ki Ben, senin Rabbinim. Hemen nalınlarını çıkar! Çünkü sen kutsal vadi Tuvâ'dasın! Ben seni seçtim. Şimdi vahyedilene kulak ver. Şüphesiz Ben, Allah'ım. Ben'den başka ilah yoktur..."[11] Nitekim Hz. Muhammed Hira'da ilk vahye mazhar olduğu zaman, çok korkmuştu ve korkuyla eve geldiğinde hanımı Hz. Hatice'den üzerini örtmesini istemişti. Hz. Hatice'nin de onu teskin etmeye çalıştığı bilinmektedir.

Öyle sanıyorum ki bu müthiş olay ancak dağda yaşanabilir veya yaşattırılabilir. Çünkü psikolojik olarak dağın ıssızlığı ve muhtemel yabani yırtıcı hayvanların bulunduğu düşüncesi –tek başımıza dağda bulunduğumuz zaman hissetmişizdir– insanı kendine, kendi içine döndürür; varlığını deruni olarak hissettirir. Bu deruni derin sessizlik, gelen ilahi sesi tam ve doğru olarak işitmeyi, seslenenin Allah olduğundun emin olmayı sağlar. Gaybdan gelen sesin, gaipliği ancak dağda hissedilebilirdi.

Dağ, peygamberlere psikolojik olarak kendinde olma halini, sosyolojik olarak da toplumsal olmama ve tecrit halini sağlamıştır. Gerçekten bu iki hâli bir arada sağlayabilecek tek doğal ortam dağdır.

---

11 Tâhâ: 11-14.

Burada son olarak, İslam öncesi Türk inançlarında da dağ motifinin önemli olduğunu belirtelim. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Türkler ve Türk soylular nerede bulunmuşlarsa, bulundukları coğrafyadaki en yüksek dağa "Tengri Dağı" adını vermişlerdir. İnanışa göre Türklere Türk adı bugün Orta Asya'daki Tanrı Dağları'nda verilmiştir. Türkler Müslüman olunca da bu geleneği devam ettirmiş ancak artık Tengri Dağı demek yerine, dağları Allah adıyla veya O'nun bir sıfatıyla anmışlardır; örneğin Kars-Erzurum bölgesindeki "Allahuekber Dağı", Van-Malazgirt bölgesindeki "Süphan Dağı" gibi. Bulgar Türkleri de eskiden Balkanların en yüksek dağına "Tangra Dağı" demişlerdir. Osmanlılar 15. yüzyılda bölgeyi ele geçirince dağın adını "Maşallah Dağı" olarak değiştirmişlerdir. İslam öncesi Anadolu'da bulunan Türkler de, Torosların en yüksek kısımlarını Tengri Dağı adıyla anmışlardır. Dolayısıyla eski Türk kültüründe dağ kutsaldır ve dağ motifi önemlidir. Türk efsanelerine göre, dağların yüceliği Tengri'nin yüceliğine benzetilerek dağlara Tengri Dağı denilmiştir. Yüce dağların en üst noktasında cennetin, en dip noktasında cehennemin olduğu varsayılmıştır. Ayrıca Tanrı'nın yüceliğinin yansıdığı düşünülen o dağların, Türklere güç ve kuvvet verdiğine ve Türk kaanlarının yüce dağlardan inerek kaan olduklarına inanılmıştır. Daha önce anlattığımız gibi Medler de Türk soylu bir halktır ve önemli Med kaanları, Elburz Dağlarının en yüksek yeri olan Demavend Dağı'ndan inerek veya indirilerek Medlere kaanlık yapmışlardır.[12] Burada şunu da ilave edelim, Tanah'ın çeşitli bölümlerinde Tanrı, sarsılmazlığı ve sertliği açısından kayaya benzetilmiştir. Hatta Tanrı, kaya olarak adlandırılmıştır.[13]

B. Din Felsefesi Açısından Değerlendirme

Konumuz olan üç dini burada çağdaş din felsefesinin sorunları açısından bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Hegel'den itibaren

12 M. Bayrakdar: *Medler ve Türkler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 351
13 Tesniye 32:4, 15,18, 30-31.

dinler, özellikle Hıristiyanlık, felsefenin doğrudan konusu olmuştur. Hegel yaşlılık döneminde yaptığı felsefeye "din felsefesi" demiştir. İslam'dan din olarak hiç söz etmemiş olan Hegel'e göre, ilkel dinler Hıristiyanlığa kadar gelişimini tamamlamış ve en kâmil din olan Hıristiyanlıkla sona ermiştir. Hegel'e göre bundan böyle din, felsefenin konusu olacaktır; felsefe de felsefe olarak ele alınacaktır. Din, varlığını felsefe olarak sürdürecektir. Hegel böylece din felsefesini, dinin felsefe olarak incelenmesi olarak tanımlamış oluyor. Din felsefesi içerisinde bugün farklı din felsefesi anlayışları ve ekolleri vardır. Biz burada dinleri, herhangi bir din felsefesi anlayışına göre değil; temel bazı konular etrafında ve kendi işlevsel din felsefesi anlayışımıza göre değerlendirmeye çalışacağız.[14]

1. Dinsel Tekilcilik ve Çoğulculuk

Günümüz din felsefesinde en çok tartışılmakta olan konulardan biri, dinsel tekilcilik ve çoğulculuk meselesidir. Bu tartışmanın ana nedeni, mevcut dünya dinlerinden sadece tek bir tanesinin mi, yoksa her birinin veya hepsinin mi insanı özellikle öbür dünyada kurtuluşa götüreceğini bilmeye yöneliktir. Bazı düşünürler sadece bir dinin, bazıları da her bir dinin insanı kurtuluşa eriştireceğini savunmuşlardır. Şimdi bu iki görüşü tanıtalım.

a) Dinsel Tekilcilik

Dini tekilcilik, çok kısa olarak, tek bir dinin gerçek din olduğunu ve ancak o dinin insanı kurtuluşa götürebileceğini savunan görüştür. Bu, aslında yeni bir görüş değildir; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar kendi dinlerinin insanı kurtuluşa erdirecek tek din olduğunu savunagelmişler ve diğer dinleri dışlamışlardır. Bunun için bu görüş, "dışlayıcılık" ya da "inhi-

---

14 İşlevselci Din Felsefesi konusuna "Din Felsefesine Giriş" adlı eserimizde çok kısa olarak değinmiştik. Ancak bunu henüz yazamadık; umarım ileride yazabiliriz. Çok kısa olarak tanımlayacak olursak dini ve toplumsal işlevlerini konu alarak din olgusunu açıklamaya çalışan felsefi yaklaşımdır, denebilir.

sarcılık" olarak da anılır. Aşağıda anlatacağımız dini çoğulculuk ortaya çıkınca, dini tekilcilik günümüzde J. Maritain, E. Gilson ve özellikle de katı bir şekilde H. Kraemer ve R. Swinburne gibi bazı Batılı teologlar ve filozoflar tarafından güncelleştirilmiştir. Bu düşünürlere göre insanı kurtuluşa götürebilecek tek bir din vardır; bu da Hıristiyanlıktır. Hatta son iki düşünür, Hıristiyanlıktan genel anlamda Hıristiyanlığı bile kast etmezler; Kraemer Katolikliği; Swinburne ise Yunan Ortodoksluğunu kasteder. Niçin sadece Hıristiyanlık? Dinsel tekçilere göre kurtuluşu daha bu dünyada baştan vaat etmiş tek din Hıristiyanlıktır. Bu, Hıristiyanlığın kefaret öğretisidir. Kefaret öğretisi de, Tanrı İsa'nın kendisinin çarmıha gerilmesine müsaade etmesidir. Yani İsa'nın çarmıha gerilmesinin anlamı, inananların günahlarının daha önceden bağışlanmış olması ve böylece de onların doğrudan kurtulmuş olarak cennete gidecekleridir. Dinsel tekçiler, diğer dinlerin böyle bir öğretisi yoktur, derler.

Bu dinsel tekçilere birçok açıdan itiraz edilebilir ve görüşleri eleştirilebilir. Burada sadece bazı hususlara işaret etmekle yetinelim. Tekçilerin anlattığı kurtuluş, sadece İsa'nın Tanrı olduğuna inanan Hıristiyanları kapsar; bütün insanlığı kapsamaz. İkinci husus, İsa'nın çarmıha gerilmesi, her ne kadar eldeki İnciller bunu anlatmış ise de, kesin değildir. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, ilk dönem Hıristiyan mezhepleri, aynen Kuran'ın anlattığı gibi, çarmıha gerilen kişinin İsa değil, bir başka kişi olduğunu kabul etmişlerdir.

b) Dinsel Çoğulculuk

Dinlerin sayıca birliği veya çokluğu konusu, geçmişte olduğu gibi özellikle 20. yüzyılın başından itibaren tartışılan önemli bir metafizik ve dini konu olmuştur. Dinsel çoğulculuk, bütün dinlerin veya birden fazlasının insanı kurtuluşa eriştirebileceğinin savunulmasıdır; buna bazen inklusivizm de denilmiştir. Bunun öncülüğünü Alman teolog E. Troeltsch yapmıştır. Dinsel çoğulculuk kendisinden sonra aşağıda bahsedeceğimiz iki şekilde gelişmiştir.

Dinlerin Aşkın Birliği: Dinlerin aşkın birliği konusunu işleyen düşünürler, kendilerine "Gelenekçiler" denilen bir sınıf Batılı

düşünürdür. Bunların önderi, Rene Guénon'dur. Onu T. Burckhardt, F. Schuon, Hindulardan ve Müslümanlardan diğer bazıları takip etmiştir. Guénon'a göre her dinin veya dini kültürün otantiklik olarak tanımlanan bir geleneği vardır. Otantiklik, mevcut dinlerin her birinin, Tanrı katında bozulmadan kalmış temsil eden geleneğidir. Guénon'a göre, örneğin Hıristiyanlığın otantik geleneği Katolikliktir; Yahudiliğin geleneği Ortodoks Yahudiliktir; İslam'ın geleneği tasavvuftur. Dinlerin bu gelenekleri dışında kalan akımları ve mezhepleri sapmalardır. Otantik gelenekler arasında farklılıklar vardır; ancak bunlar görünürdedir. Bu zahiri farklılıklar Tanrı'nın dininin, yani aşkın dinin farklı coğrafyalarda ve zamanlarda yansımasından ileri gelmiştir. Dinin kaynağı Tanrı olduğundan, farklı görünümlere ve görüntülere büründürülmüş de olsalar, dinler aşkın (transandantal) olarak birdirler. Otantik gelenekler veya dinlerin otantik mezheplerinin hepsi insanları kurtuluşa götürür.

Kaynağı olarak Tanrı'yı gördüğü dinlerin birliğinden metafizik anlamda bahsetmesi hatalı olmakla birlikte, bu görüş, din olgusunun yaşanan bir gerçeklik olmasını tamamen göz ardı ediyor. Bunun da ötesinde dinleri, sadece o dinin bir mezhebine veya anlayışına indirgeyerek açıklamak çok sağlıklı bir akıl yürütme olmasa gerekir. Örneğin niçin tasavvuf otantik İslam'ı temsil edebilsin? Mevcut dinlerin aşkın birliğinden bahsederken her şeyden önce Tanrı'nın aşkın dininin ne olduğunun gösterilmesi gerekir ki, buna göre dinlerin aşkın birliğinden söz edilebilsin. Guénon'un fikirlerini çok daha ileri götürmüş olan Frithjof Schuon'un (1907-1998) görüşlerini özetlemeye çalışalım.

Schuon çokluğunun zorunlu olduğuna ve bunun da insandan kaynaklanmadığına vurgu yaptığı dinlerin bizzat ilahi kaynaklı olduğunu kabul eder. Bunun için de, görünürde ve dışta birbirinden farklı ve hatta birbiriyle çelişen pek çok din olsa da, her biri Mutlak Hakikat'in sureti olmak bakımından hepsi aynı şekilde geçerlidir ve tanrısal hakikati yansıtır. Schuon, dinler ile Tanrı arasında, ontolojik bir ilişki görür. Bütün dinler mutlak Hakikat'i sembolize ve belli bir surette ifade etmek bakımından

eşittir. Bütün dinlerin eşit hükümde olduğunu, bir dinin veya bazı dinlerin diğerlerinden üstün olmadığını belirtmek için şu gerekçeleri ileri sürer: Bütün dinler Mutlak Hakikat'in tezahürleridir, Mutlak Hakikat'i belli coğrafi kültürel şartlarla uyum içinde tezahür ettirirler. Bütün dinlerin ilahi inayetçe belirlenmiş yayılma alanları vardır. Hiçbir din bütün insanları kuşatamaz. Öyleyse, Tanrı yeryüzünde pek çok dinde kendini açmıştır. Tanrı'nın bütün insanların Tanrı'sı olduğuna dayanarak Schuon, tek bir dinin doğru ve kurtuluşa erdirici olmasına inanmanın yanlış olduğunu ileri sürer.

Bunu kavramak için sorun, dini çeşitliliğin hakikatini anlamaktadır. Bunun için Schuon üç mertebeli bir bilgi anlayışından bahseder: metafizik-entelektüel, dini-teolojik ve felsefi-akli bilgi. Bunlar içinde Mutlak Hakikat metafizik entelektüel bilgide doğrudan yer aldığı için, kendisiyle suretleri olan dinler arasındaki ilişkinin anlaşılmasında en güvenilir kaynaktır.[15] Bu bilgi bize Schuon'a göre dini çeşitliliğin merkezinde olan din tasavvurunu gösterir: Din, Külli Gerçeklik'in (Tanrı'nın) tezahürüdür, dini inançlar ve öğretiler Külli Gerçeklik'i sembolik olarak ifade eder. Din, yükseliştir (mirage); başka bir deyişle insanın kutsala yönelmesini sağlayan kurtarıcı vasıtadır. Külli Gerçeklik'in sureti yoktur; dolayısıyla da tek bir surette tezahür edemez, çok surette kendisini gösterebilir. Schuon, İslam da dahil olmak üzere, birbiriyle çelişen öğretilerin metafizik açıdan hep birlikte doğru olduğunu ancak bunun zahiri bir bakışla görülmeyeceğini belirtir.[16]

Dini öğretiler, dinlerin hakikatinin suretleridir. Dinler, din hakikatinin suretleridir. Din ise, İlah Hakikat'in suretidir. Schuon'a göre, her suret her zaman bir sınırlamadır ve din de bir suret olmak bakımından Mutlak Hakikat'i belli bir suretle sınırlandırır. Dinin bir suret olması, derûnundaki Hakikat yüzünden değildir; zira bu Hakikat külli ve suretüstü bir düzene aittir. Di-

---

15 Schuon (F.): *The Transcendent Unity of Religions*, Wheaton, 1993, s. xxix-32.

16 Schuon (F.): *Age.*, s.102.

nin suret olmasının sebebi, ifade tarzı yüzündendir. İfade tarzı olarak surete aittir. Schuon'a göre, var olan her dini suretin mutlak Hakikat'i ifade etmekte kendine mahsus bir yönü vardır. Dolayısıyla her bir dini suret, bir bakıma diğer dini suretlerden üstündür. Ancak geçerlilik ve meşruiyet bakımından hepsi eşittir. Schuon'a göre, her bir dini suret aslında belli bakımdan başkalarına üstündür, zira başka dini suretler varken onun da var olması, ancak onu diğerlerinden üstün kılan farklılığı sayesindedir. Bir din hakkında konuşan herkesin zihninde, o dine mahsus olan özellik vardır.

Diğer taraftan Schuon açısından dini suretler Tanrı ile ilişkili oldukları için her dini suret var olduğu müddetçe haktır ve geçerlidir. Dini suretlerin bozulması, bizatihi Tanrı'nın sembolü olmasına engel değildir. Onların zaten en başından bozulmuş olması ve zaman içinde de bozulmaya devam etmesi zorunludur. Zira din, Mutlak Hakikat'i belli coğrafi kültürel koşullara bağlı olarak tezahür ettirir. Schuon'a göre dinler arasındaki ilişki sadece bazı öğretiler ve ibadetler bakımından ortaklık düzeyinde değildir. Aslında bütün dini suretlerin ortak bir özü vardır. Bu ortak özü Schuon, "Kadim Din" (*Religio perennis*) olarak adlandırmıştır. Her suret sınırlı olduğu için, her dini suret bazı şeyleri zorunlu olarak kendi dışında bırakır. Başka suretleri dışlamak bütün dinlerin ortaklaşa özünde vardır. Her dini suret, dışarıda bıraktığı dini suretlerle aynı mertebedendir ve dolayısıyla, dışladığı suretlere zorunlu olarak benzer. Schuon, dini suretlerin bu anlamda aynı mertebeden olmasını ve bir şekilde birbirlerine benzer olmasını "göreceli ayniyet" sayar.

Burada Schuon'un gelenek ve din üzerine söylediklerine de kısaca temas edelim. Din ile ilişkisi olan geleneğe, o "asli gelenek" der. Asli gelenek kavramını, bütün dinlerin ortak özü anlamında kullanmıştır. Belirli dinler, asli geleneğin unsurlarını somut hale getirerek ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda her belirli din, asli geleneğin büründüğü bir surettir. Dinlere batini olarak bakıldığında aralarında bir çelişki yoktur; aksine aşkın bir birlik vardır. Schuon'a göre dinlerin bir bütün olarak sahih

oluşu ispatlanabilir ama tek bir dinin hak oluşu ispatlanamaz. Kısaca neticede Schuon'un kuramı, paradoksal bir şekilde, dinlerin hepsinin öğrettiklerinin doğru ve geçerli olduğunu söyleyebilmek için, bize her birinin yanlış ve geçersiz olduğunu söylemektedir.[17]

Dinsel Çoğulculuk: Dinsel pluralizm olarak bilinen bu tür dinsel çoğulculuk, İngiliz din felsefecisi, J. Hick'in anlayışıdır. Onu, J. Cobb ve P. Badham gibi diğer din felsefecileri takip etmişlerdir. Çok özet bir şekilde Hick'in görüşünü şöyle anlatabiliriz. Hick'in dinsel çoğulculuğunun, dinlerin aşkın birliği dinsel çoğulculuğundan en temel farkı, bütün dinlerin oldukları şekliyle otantik olmasıdır. Dinlerde ayrıca otantiklik aramaya gerek yoktur. Başka bir deyişle her din otantiktir; aralarında üstünlük veya aşağılık gibi derece farkı yoktur. Guénon'un kısmi dinsel dışlayıcılığının Hick'te olmadığını da belirtelim. Her din kendi inananını kurtuluşa eriştirmekte eşit imkâna sahiptir. Hick görüşlerinin doğruluğunu, geçmiş dönemlerdeki dindarların dinsel tecrübelerinden çıkarmaya çalışmıştır. Hick'in dinsel çoğulculuğu, bazı Batılılarca dinsel kozmopolitizm olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Hick'in bize göre en zayıf tarafı bunu dinsel tecrübeye dayandırmasıdır. Bunlar azizlerin, keşişlerin ve papazların anlattıkları dinsel tecrübeler veya bizdeki evliya menkıbeleri gibi tecrübelerdir.[18]

2. Kuran ve Müslümanların Görüşleri: Ne Dinsel Tekilcilik, Ne de Çoğulculuk

Kuran'ın öğretisi ve Müslümanların konuyla ilgili görüşleri, yukarıda anlattığımız anlamda ne tek başına dinsel tekçiliktir, ne de tek başına dinsel çoğulculuktur. Belki de her ikisi de birliktedir denebilir. Ancak bu durum, kişilerin durumuna göre koşul-

17 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için *bkz.* R. Acar: "Mutlak Hakikat'in Tecellisi Olarak Dinlerin Meşruiyeti", Ankara Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, c. 54, sayı 1, 2013, s. 1-34.

18 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için *bkz.* A. Aslan: "Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk", İslami Araştırmalar Dergisi, sayı 2, 1998, s. 143-163.

ludur ve değişkenlik arz eder. Bunu aşağıdaki noktalar halinde anlatalım:

(1) Kişi çocuksa, kimin çocuğu olursa olsun, sözgelimi ister bir ateistin isterse bir Budist'in çocuğu olsun, akıl yaşına kadar, İslam'da Hıristiyanlıktaki gibi asli günah anlayışı olmadığı için, Müslüman ve günahsız kabul edilir. Akıl yaşından önce ölürse kurtulmuş sayılır ve cennete gider. Sadece Mutezile mezhebi, çocuk ne cennete, ne cehenneme gider; ikisi arasında bir yerde (arasat) kalır der; ancak diğer Müslümanlar gibi çocuğu suçsuz saydıklarından ona bir azap öngörmezler.

(2) Kişi olgunsa, farklı durumlar söz konusudur: (a) Kuran'da Tanrı'nın elçi göndermediği halkları sorumlu tutmayacağını söylemesi[19] böyle halkların eğer İslam'dan da gereği gibi haberleri yoksa kurtuluşa ereceklerine işaret eder. (b) Yukarıda İslam'ın gelişi ile başta Yahudilik ve Hıristiyanlık olmak üzere bütün dinlerin iptal edildiğini söylemiştik. Bunu akılda tutarak şunlar söylenebilir. Eğer herhangi bir dine mensup kimsenin İslam hakkında yeterince veya hiç bilgisi yoksa kurtuluşa erebilir. Eğer bir kimsenin, hangi dine mensup olursa olsun, İslam hakkında yeterli bilgisi varsa ve İslam'ı kabul etmezse kurtuluş hakkı yoktur. Bunların başında İslam'ı çoğu Müslümanlardan daha iyi bilen Yahudi ve Hıristiyan kökenli oryantalistler ile aynı şekilde İslam'ı bilen hahamlar ve papazlar gelir. (c) Kuran'daki, inananlardan, Yahudilerden, Hıristiyanlardan, Sâbiilerden, Mecusilerden, şeksiz şüphesiz Tanrı'nın birliğine ve ahiret gününe inanıp güzel amel yapanlar için korku yoktur, mealindeki bazı ayetler çok önemlidir.[20] Bunlara göre bazı şartlar öngörülmekle birlikte her inanç sahibinin kurtuluşuna işaret ediliyor. Ancak ayetleri anlamakta bazı sorunlar vardır. Sorunsuz tarafı, İslam döneminden önceki bu din mensuplarından böyle kimseler varsa, onların da kurtuluşa erecekleri açıktır. Sorunlu tarafı ise, eğer İslam sonrasının söz konusu din mensuplarından bahsediliyorsa, Hz. Muhammed'in yalvaçlığına inanmadan kurtuluş olabilir

19 İsrâ, 15.

20 Bakara, 62; Mâide, 69.

mi? Bazı bilginler olabilir derken, bazıları olamaz diyerek farklı yorumlar yapmışlardır. Bize göre kuşkusuz bir biçimde Tanrı'nın birliğine ve ahirete inanıp salih amel işleyen olursa, adı ve dinsel kimliği ne olursa olsun Müslümandır; böyle bir kimsenin Kuran'ı ve dolayısıyla Hz Muhammed'i açık bir biçimde kabul etmesi veya etmemesi sorun teşkil etmez.

Bu kısa özetten de anlaşılacağı gibi Kuran ve İslam insanlara kurtuluş yolunu açmak için çeşitli imkânlar tanımıştır. Tek kurtuluş yolunu kapadığı kesim, İslamı öğrendikten sonra ayak direyenler ile Tanrı tanımazlardır. Tanrı tanımazların da zaten kurtuluşa ihtiyaçları yoktur; çünkü onlar ahirete inanmazlar. Dolayısıyla, Yahudiliğin sadece Yahudileri ve Hıristiyanlığın sadece Hıristiyanları cennete soktuğu bir anlayış karşısında, İslam'ın her vesileyle insanlığı cennete sokmak için vesileler ve yollar göstermiş olması dinler tarihi açısından büyük bir gelişmedir.

3. İşlevselci Din Felsefesi Açısından Din ve Kurtuluş

Burada son olarak işlevselci din felsefesi anlayışımız açısından dinin ne olduğu üzerinde duracağız. Kurtuluşun dine veya dinlere değil; insana bağlı olduğuna vurgu yapacağız. İşlevselci din felsefesi, dini bireysel ve toplumsal işlevleriyle anlatan felsefedir. Düşünsel açıdan dinin birey ve toplum üzerindeki tezahürlerini konu alır. Burada sadece hem dinin tanımına yönelik bazı önermeler kurarak, bize göre gerek Yahudi ve Hıristiyan bilginlerin gerekse Müslüman bilginlerin hatalı ve yanlış anlayışlarına işaret edeceğiz, hem de meselelerin daha doğru yönlerini ortaya koymaya çalışacağız.

a) Birinci Önerme

Din Tanrı için değildir; insan ve toplum İçindir. Tanrı, dinin sahibidir. Gerek Yahudiler ve Hıristiyanlar, gerekse Müslümanlar dini Tanrı içinmiş gibi düşünmüşlerdi ve düşünüyorlar. Tanrı dini ne yapacaktır? Din Tanrı için anlaşıldığı ve anlatıldığı için, her dönemde din ve Tanrı adına zulüm yapılmıştır. Bunun Tevrat'ta ve Hıristiyanlık tarihinde birçok acı örneği vardır; İslam tarihinde de vardır. Bu tür zulme ve işkenceye de dindarlık

denilmiştir. Kuran İslam'a girmeleri için insanlara çağrı yapar ve onları özendirir; bu bir teşviktir. Ancak, bu teşvik ilkesi yanında Kuran daha genel bir ilke olarak isteyen inansın, isteyen inanmasın diyor;[21] sizin dininiz size benimki bana diyor.[22] Din mutlak anlamda Tanrı için olmuş olsaydı, Tanrı insanları inanıp inanmamakta serbest bırakmazdı. İnanmayan için de dinin ne bir anlamı ne de bir işlevi olurdu. Bu önerme aşağıda anlatacağımız önermelerle daha açık hale gelecektir.

Tanrı için olduğu düşünüldüğünden, her dinin dindarı herhangi bir iş için teşebbüste sürekli ve çok sıklıkla "Allah rızası için" deyimini kullanırlar. Bu dini iyi anlamamaktır; denilmesi gereken, o işi veya eylemi ne için yapıyorsak onun hakkı ve rızası için olmalıdır. İşte bu nedenle, aslında Tanah'ta ve Kuran'da Tanrı insanları uyarmıştır; çünkü her iki kaynakta da Tanrı'nın adını boş yere ve vara yoğa ağzınıza almayın, ihtarı vardır.

b) İkinci Önerme

İman ve ibadet Tanrı için değildir; insan ve toplum içindir. Dinlerin yapılmasını istediği iman ilkeleri ve ibadetler insanın ve toplumun huzuru ve mutluluğu içindir; bu, özellikle İslam'da böyledir. Bunu Kuran doğrudan ve dolaylı olarak her vesileyle anlatmıştır. Örneğin Tanrı, Yahudilerin kurbanından bahsederken, kurbanın etine ve kanına ihtiyacı olmadığını belirtiyor.[23] Bununla aynı zamanda Yahudilerin kurban ibadetini düzeltmeyi de amaçlıyor. Çünkü Birinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Yahudiler putperestler gibi Tanrı'nın tatması için kurbanı yakarlardı ve kokusunun Tanrı'ya gittiğine inanırlardı. Hint dinlerinde ve hatta Hıristiyanlıkta benzer anlayışlar vardır. Tanrı heykellerinin önüne yiyecek ve meyveler koyarlar.

Tanrı, Kuran'da namaz kılmayı veya başka bir ibadetin yapılmasını istediği ayetlerde bunun amacını ve gerekçesini de açıklamıştır. Örneğin namazın emredildiği ayetlerde, namaz

---

21 Kehf, 29.

22 Kâfirûn, 6.

23 Hac, 37.

kılmanın kılan kişinin kötülüklerden uzak durması için olduğu belirtilir.[24] Bugün Müslümanlar sırf namaz kılmak için kılıyorlar; namazın ahlaklarını düzeltip düzelmediğine bakmıyorlar. Hatta Tanrı şöyle diyor: "Dini yalanlayanları görüyor musunuz! Yetimi itip kakar, yoksula yemek vermezler. Namaz kılanlara da yazıklar olsun! Namazlarından ders almazlar."[25] İslam'daki bütün ibadetler, halk arasında yaygın olarak anlaşıldığı gibi "Tanrı rızası" için değil; insan ve toplum rızası içindir. Tanrı rızası için olsaydı, Tanrı namaz kılana yazıklar olsun, der miydi? Namaz kılıp da, aynı zamanda sözgelimi yalancı şahitlik veya hırsızlık yapan, bu kötülükleri kime yapar? Elbette Tanrı'ya yapamaz; başka bir Müslümana veya insana yapar. Bunun için din insan ve toplum içindir. İnfak, zekât, öşür ve sadaka gibi mal yoluyla yapılan ibadetler de insan ve toplum içindir. Bunların hepsini içine alan en genel kavram sadakadır; sadaka sözcüğünün sözlük anlamı eşitlemek demektir. Dolayısıyla insanlar sadaka vermekle, zengin-fakir arasında olması gereken eşitliğe katkıda bulunur. Görüldüğü gibi her ibadet başka açıdan insan ve toplumun huzuru ve mutluluğu içindir. Tevrat'ta olduğu gibi Hz. Muhammed'in hadislerinde de "işçiye ücretini teri kurumadan vermek" gerekliliği vardır. Bugün ne yapılıyor? Kapitalist bir mantıkla ücretler bir ay sonra veriliyor. Asgari ücret ile işçiler veya çalışanlar zenginlerin kapitalinin haksız şekilde büyümesine hizmet etmek zorunda kalıyor. Burada ne din var, ne de iman söz konusudur!

c) Üçüncü Önerme

İnsan kurtuluşunu kendi kazanır. Bütün dinlerde Tanrı, öyle anlatılır ki, sanki kullarını cehennem ateşinde yakmaktan büyük zevk alır. Belki diğer dinlerden daha çok, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da cennetten ve cehennemden bahsedilir. Ancak özellikle Kuran iyi anlaşıldığı zaman, cehennemini ve cennetini, ateşini ve gülünü, insanın kendisinin bu dünyadan götürdüğü

---

24 Ankebût, 45.

25 Mâ'ûn, 4-6.

anlaşılır. Çünkü inanca göre öbür dünyada, bu dünyada yaptıklarımızın hesabını verip yargılanacağız. Dolayısıyla ilkesel olarak insanı yakan veya sevindiren Tanrı değil, kendisidir. Sadece ahiret gününün sahibi olduğundan Tanrı, insana acıdığı zaman ateşten kurtarabilir. Bunun için de Tanrı, insanları dua etmeye kendisinden af dilemeye teşvik ediyor. Birçoğu yanında Tanrı'nın şu ayette söylediği oldukça manidardır: "Dua eden yok mu; duasını kabul edeyim."[26] Meseleye böyle bakınca, çağdaş din felsefecilerinin yukarıda anlattığımız hangi dinin daha kurtuluşçu olduğuna dair tartışmalarının anlamsız olduğunu anlarız. Dinler olsa olsa insana sadece kurtuluşa nasıl erişilebileceğini anlatır; yoksa insan kurtuluş için gereken eylemleri ve davranışları yapmadan kurtuluşa eremez.

Çünkü dinler, özellikle de İslam, her alanda olduğu gibi kurtuluş alanında da amaç değil, vasıtadır. Amaç için vasıta gereklidir; ancak vasıta doğru kullanılırsa amaca ulaşılabilir. Aksi takdirde amaca ulaşılamaz. Dinler çoğu zaman özellikle pratikte amaç gibi anlaşılmış ve anlaşılıyor. Sözgelimi, havraya veya kiliseye ya da camiye gitmek ve nasıl olursa olsun bir ibadet yapmak, insanı kurtuluşa götürmeyebilir; esas olan yapılan ibadetin amacını gerçekleştirmektir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in "Ameller niyetlere göredir" sözü gerçek anlamıyla anlaşıldığı zaman çok anlamlıdır ve demek istediğimizi anlatır. Ancak çoğu Müslüman bunu, sözgelimi sabah namazına niyetlenirken "Allah rızası için sabah namazını kılmaya" şeklinde yapar ve bırakır. Oysa herhangi bir vakit namaz için asıl niyet, "Niyet ediyorum sabah namazını kılmaya ve kötülük yapmamaya" olmalıdır. Çünkü Tanrı, daha önce de işaret ettiğimiz gibi Kuran'da namazın amacını kötülükten uzak durmak olarak açıklamıştır.

d) Dördüncü Önerme

İnsan dinsel bir hayvandır. İnsan bir dine ve Tanrı'ya inansın veya inanmasın, doğasıyla dinsel bir hayvandır. İslam'da buna "fıtrat" denir. İnsan Tanrı'yı inkâr etmekle doğasını inkâr etmiş

---

26 Mü'min, 60.

olmaz. Aynı şekilde insan Tanrı'ya inanmakla da doğasını anlamış olmaz. Tanrı'ya inandığını söyleyen ve ibadetini yerine getiren nice kimse var ki, gerçekte imansız veya imanlı, ateisttirler. İnsanın doğası dinsel ise, niçin ateistler vardır? Niçin inananlar dürüst insanlar olmuyor? Niçin bütün insanlar Müslüman değil? Soruları çoğaltabiliriz. Bunun bir yanıtı; Hz. Muhammed'in "Bütün çocuklar İslam fıtratı üzere doğarlar. Anne ve babası Yahudi ise çocuk Yahudi olur; anne ve babası Hıristiyan ise çocuk Hıristiyan olur, anne ve babası Mecusi ise çocuk da Mecusi olur" sözünde vardır. Anlaşılacağı gibi, çevre fıtratı bozar. Aynı şekilde yanlış veya uygun olmayan eğitim de fıtratı bozar. İmanın ne olduğunu kavramadan inanmak ve anlamlarına uygun yapılmayan ibadetler de bozar. Müslümanlık beş vakit namaza beş daha eklemek değil; beşini anlamına ve amacına uygun kılmaktır. Kuran'da camilerde ve benzer yerlerde pek üzerinde durulmayan bir ayet var: "Kendi aleyhinize de doğru şahitlik yapınız."[27] İşte İslam budur; beş vakte beş katmak değildir. Böyle yaşayabilen kaç Müslüman bulabiliriz bugün? Varsa da sayıları çok değildir.

İnsan, inançlı olsa da olmasa da dinsel bir hayvandır. Tarihin bilinen en erken dönemlerinden bugüne kadar, insanlık bir dine sahip olsa da olmasa da, uygarlık ve ekin unsurları dinsel özellikler taşır. Bilinen kanun ve hukuk düzenlemeleri doğruluk, hak hukuk kuralları taşır ki çoğu İslam'dakilerle aynıdır. Yunanlı filozofların ahlaklı öğretileri de çoğu zaman dinlerin söylemleriyle uygunluk içerisindedir. Arkeolojik kalıntıların ve binaların çoğu mabetler gibi dinsel binalar ve objelerdir. Nice coğrafi bölge vardır ki, bilinen hiçbir yalvaç uğramamıştır; nice uzun zaman dilimi vardır ki, bilinen ilahi kitap inmemiştir; fakat insanlar zulme, vicdansızlığa isyan etmişlerdir. Her toplumda bilindiği gibi temel ahlak kurallarına önem verilmiştir; bilinen hiçbir toplumda örneğin hırsızlık mubah görülmemiştir. Neden? Çünkü insanlar farkında olsalar da olmasalar da dinsel bir hayvan olarak yaratılmışlardır.

---

27 Nisa, 135.

4. Din Dili Meselesi

Günümüz Hıristiyan din felsefecilerinin tartıştıkları dini ve felsefi bir mesele de din dili meselesidir. Bu konuyu da ortaya atan ilk kişilerden biri J. Hick'tir. Dinlerin kaynakları açısından baktığımız zaman, özellikle Tanah'ın dili İbranice ve Kuran dili Arapça ve hatta ilk üç İncil'in dili Yunanca, yazıldıkları zamanların doğal dilleriydiler. Genellikle bu dilleri bilenlerin o kutsal metinleri dil açısından anlama sorunları yoktu. Başka bir deyişle kutsal metinlerin dili doğal dildir. Hatta Kuran'da buna birkaç kez vurgu yapılarak Tanrı, anlayasınız diye Kuran'ı Arapça indirdik demektedir. Dolayısıyla dinleri kutsal metinlerinden anlamak için dil dini diye bir şeye hiç gerek yoktur.

Batılı din felsefecilerinin din dili dedikleri şey, kutsal metinlerin dili açısından anlamsız ve yanlış bir adlandırmadır. Din dilinden kast ettikleri, İslam açısından kelami dil; Hıristiyanlık açısından teolojik dil olarak adlandırılırsa, bu daha doğru olur. Teolojik dil, doğal değil; bilim dili gibi yapay bir dildir. Teolojik dilde, Kutsal metinlerin doğal dilinde olmayan, teologların ihtiyaca göre yapay olarak oluşturdukları birçok kavram vardır. Örneğin İslam'da Tevhit ve Hıristiyanlıkta Trinity (Üçleme dogması) bunlardandır. Sıradan bir Müslüman Tevhit kavramını veya sıradan bir Hıristiyan Üçleme kavramını anlamayabilir. Çünkü bu kavramlar ne Kuran'da ne de İncillerde vardır. Ancak din dilini bilmeden, nasıl bir Müslüman tek bir Tanrı'ya inandığını bilirse bir Hıristiyan da Üçlü bir tanrıya inandığını bilir. Hıristiyan din felsefecilerinin örneğin Üçleme'ye din dili demeleri yanlıştır; yukarıda da işaret ettiğimiz gibi "teolojik din" demeleri gerekir. Çünkü Üçleme kavramı ve sözcüğü İncillerde yoktur, 3. yüzyıldan itibaren, Hıristiyan inancını anlatmak için Batılı Hıristiyan teologları tarafından oluşturulmuştur. 325 yılında yapılan İznik Konsili ile de Batı Kilisesi'nin resmi dogması haline gelmiştir.

Dolayısıyla din dili veya bizim alternatif olarak adlandırdığımız şekliyle kelami ve teolojik dil, dinlerin öz dilleri değil; din üzerine düşünmekle teologların ve filozofların oluşturmuş oldukları dildir. Bu dil, dini anlamak için geçerli olamaz; sade-

ce din üretilmiş düşünceleri anlamak için veya yeni düşünceler üretmek için gereklidir ve geçerlidir. Bize göre sıradan din müntesiplerinin ihtiyacı yoktur. Nasıl bir fizikçi için fizik bilim dili gerekliyse, teologlar veya kelamcılar için de teolojik dil gereklidir. Teolojik ve din dili, dinsel düşünce üretmek içindir ve düşünsel olarak dini meseleleri tasavvur etmek için gereklidir. Dolayısıyla sadece mesleği din bilginliği olanlar veya dinde bilimsel düşünceye merak duyanlar din diliyle uğraşabilirler.

Hıristiyan din felsefecilerinin din diline önem verip sorun olarak bakmalarına da hak vermek gerekir. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Hıristiyanların Yeni Ahit'teki sıraya göre dördüncü Yuhanna İncil'i dil bakımından ilk üç İncil'den farklıdır. Yani ilk üç İncil doğal dille yazılmışken, söz konusu bu dördüncü İncil, özellikle bazı pasajları Yunan felsefesinin diliyle yazılmıştır. Örneğin Tanrı, *Logos* olarak anlatılmıştır. Dolayısıyla bu İncil'in sıradan insanlar tarafından okunup anlaşılması zordur; bunun için kullanılan dilin, o günkü kültürel ortamda tespiti ve anlatılması gerekir. Batılı din felsefecilerinin din dili tartışması, sadece Hıristiyanlığı anlamakta insanlara ışık tutabilir; diğer dinler için anlamsızdır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi diğer dinler etrafında oluşturulmuş dini düşünceleri tahlilde faydalanılabilir.

5. Dinlerin Geleceği

Dinlerin geleceğini, dini açıdan üzerinde durduğumuz Yahudilik ve Hıristiyanlık kitabi olarak öngörmüştür. A. Comte ve Hegel'den itibaren de dinlerin geleceği, felsefi ve tarihsel açıdan tartışma konusu yapılmıştır. Daha önce işaret ettiğimiz gibi Mesih, Mehdi, Deccal gibi inanışlar Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kutsal yazılarında yer almıştır. İslam'da bu inanışlar Kuran'da yoktur; Müslüman bilginler kelami olarak onlardan bahsetmişlerdir. Bu inanışlara göre dinler kendi sonlarını kendileri hazırlamışlardır. Gelecekte özellikle ahir zamana doğru, dinler önemini yitirecek, inançsızlık artacak, kıyamet alametleri olarak da anlatılan her türlü kötülük ve ahlaksızlık artarak dünyaya hâkim olacaktır.

Böylece dinler insanlığa olan hâkimiyetini kaybedecektir. Ancak beklenen Mesihler, Mehdiler, kıyamet kopmadan önce kötülükle savaşarak dinlere yeniden bir değer kazandıracaklardır. Bu düşünce, Eflatun'da da görülen tamamen yanlış bir zaman ve tarih anlayışına dayanır. Bu, zamanın başlangıcı iyidir; zaman ilerledikçe ve eskidikçe kötülük artar anlayışıdır. Gerçekte, bugün görülen ve gelecekte de görülecek inançsızlıklar, kötülükler ve gayriahlaki olan her şey, insanlık tarihinin her devrinde vardır; bunu hem tarihten, hem de Kuran'dan öğreniyoruz. Dinlerin ve teolojilerin kendilerini ve kendi tarihlerini karamsar görmelerine gerek yoktur. İnsan tabiatı değişmediği sürece daha iyiye veya daha kötüye değişmeler söz konusu değildir. Dinler ve teolojiler kendilerini insani ve dinsel doğallıkla yenilemelidir. Bu onların asıl Mehdisidir; yoksa oldukları şekliyle kaybedeceklerdir. Hatta daha başlangıçta kaybetmeye başlamışlardır. Örneğin; Yahudilik adeta bir kurban ve adak dinidir; Tora'ya göre her günahtan veya kötü şeyden sonra Tanrı'ya bir kurban adamak gerekir. Ancak Kurban, Mabet'te kesilir denilmiştir. Mabet, 70 yılında ikinci kez yıkılınca, Yahudiler bunu bahane ederek kurban kesmeyi, Mabet yeniden yapılıncaya kadar dinen iptal etmişlerdir. Hıristiyanlar kiliseyi merkeze almışlar ve ayinler ancak kilisede Pazar günü olur, demişlerdir. Evlilik Tanrı ile bir sözleşmedir; boşanma dinen yasaktır. Dolayısıyla dinleri bozan ve etkisiz kılan zaman ve mekân içinde ortaya çıkan yeni ve yeni gibi görünen şeyler değil; bu dinlerin öğretileri ve din adamlarının oluşturduğu teolojileridir. Neden? Çünkü bu dinler, insan doğasını esas almayan ve temsili dinlerdir. Yahudi din adamlığını Yahudi dinine göre Tanrı Levililere vermiştir; onlar Tanrı'nın temsilcileridir. Hıristiyanlıkta Papa veya papazlar Tanrı'nın temsilcileridir. Dolayısıyla Yahudilik ve Hıristiyanlığa göre din, bireye ve bireyin özgür iradesine doğrudan hitap etmez. Bu dinler bireysel değildir. Dolayısıyla bu dinlere göre dindarlık, hahamın veya papanın din anlayışına uymaktır. Muhtemelen bu dinler önceki ve şimdiki formatlarını uzun vadede kaybedeceklerdir; fakat bu dinlere mensup insanlar, yani Yahudiler ve Hıristiyanlar dindar-

lıklarını doğallığa çevirerek devam ettireceklerdir. Yani örneğin bir Hıristiyan, ben üç tanrıya bir olarak değil; bir Tanrı'ya bir olarak inansam da yine imanlı olurum veya eşimden boşansam da yine Hıristiyan kalırım diyebilecektir. Zaten bu, çağımız Hıristiyan dünyasında yaşanan bir gerçekliktir. Dolayısıyla bu dinleri doğallık haline getirecek şey, yani gerçek Mehdi, modern hayat ve modern akıl olacaktır. Çünkü din insan merkezlidir; dindarlığın tezahürleri değişebilir; fakat dindarlık olgusu değişmez. Buna aşağıda kısaca vurgu yapacağız.

İslam'ı, İslam din adamları yabancı etkilerle Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa çevirmişler ve tarihsel bir İslam'a dönüştürmüşlerse de Müslümanlar ve İslam, Tevrat'tan ve İncillerden çok farklı olan Kuran'a sahiptir. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi Müslümanların oluşturduğu Mehdi ve Mesih bekleyen tarihsel İslam da yok olacaktır; fakat Kuran ile uyumlu olan merkezi insanda olan doğal İslam bütün doğallığıyla geleceğe hâkim olacaktır. Bu da, İslam'ı yorumlayacak ve anlatacak tefsirciler veya din adamları olmayacak, bilimsel bilgi ve evrenin keşfini yapan bilim insanlarıyla olacaktır; bu bilim insanlarının Müslüman olup olmaması da hiç önemli değildir. Kuran, Kuran'ın çoğunluk ayetlerini ancak ilimde derinleşmişler anlayabilir, der. Kuran ayet sözcüğünü Kuran'daki her bir cümle için kullandığı gibi doğadaki her bir varlık ve olay için de kullanır. Kuran her insanı varlıkların ardılı ve Allah'ın halifesi olarak tanıtır. Bu sebeple İslam diğer dinlerden farklı olarak dini, bireye özel olarak ve onun özgür iradesine bağlı olarak anlatır. Örneğin, namaz kılmak için bir camide bir imamın arkasında durmak gerekmez. Yani demek istediğimiz, İslam ne mekâna ve zamana ne de din adamına bağlı temsili bir dindir. Her Müslüman birey olarak anlayışına göre İslam'ı kendisi temsil eder.

KAYNAKÇA

YAHUDİLİK

A) Kutsal Kitaplar

B. Sadak. *Kur'an- ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı*. İstanbul: 1993.

E. M. H. Yazır. *Kur'an-ı Kerim Hak Dini Kur'an Dili*. 8 cilt. İstanbul: 1935.

Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma Yeni Çeviri. The Bible Society in Turkey. İstanbul: 2001.

The Holy Bible, Revised Standard Version. Second edition. New York and Glasgow, Collins, Clear-Type Press, 1971.

The Holy Scriptures according to the Masoretic Text. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

B) Diğerleri

Adam (B.): *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. Ankara: Seba Yay., 1996.

Alon (G.): *The Jews in Their Land in the Talmudic Age*. 70-640 C. E. çev. G. Levi. England: Harvard University Press, 1996.

Alulu (S.): *Yahudilikte Kavram ve Değerler*. 2. Baskı, 2., Haz. Y. Altıntaş. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., 2001.

Asch (S.): *Moses*. New York: Putnam, 1958.

Assman (J.): *Moses the Egyptian*. Harvard University Press, 1997.

Baeck (L.): *Essence of Judaism*. New York, 1948.

Buber (M.): *Moses: The Revelation and the Covenant*. New York: 1958.

Buttenwieser (M.): *The Prophets of Israel*. New York: Macmillan, 1914.

Cazelles (H.): *A la Recherche de Moise*. Paris: Cerf, 1979.

Çelebi (A.): *Yahudilik*. İstanbul: 1978.

Charles (R. H.): *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English*. 2 cilt. Oxford, 1913.

Daiches (D.): *Moses: The Man and his Vision*. New York: Praeger, 1975.

Eisenberg (R.): *Survival- Israel and Mankind*. Jerusalem-New York, 1991.

Epstein (I.): *Judaism, A Historical Presentation*. London: Pelican Books, 1974.

Fast (H.): *Moses, Prince of Egypt.* New York: Crown Pubs., 1958.

Feldman (L. H.). *Josephus's Interpretation of the Bible.* University of California Press, 1998.

Freud (S): *Moses and Monotheism.* New York, 1967. Garstang (J.): *The Foundations of Bible History.* New York, 1931.

Grayzel (S.): *A History of the Jews, The Jewish Publication Society of America.* Philadephia, 1952.

Gürkan (S. L.): *Yahudilik.* İstanbul, 2008.

Hertzberg (A.): *Judaism.* 2. Baskı. New York, George Braziller, 1962.

Johnson (P.): *A History of the Jews.* New York: Harper & Row Publishers, 1987.

Joseph (M.): *Judaism as Creed and Life.* Londra, Routledge, 1958.

Kaufmann (Y.): *The Religion of Israel.* Çev. M. Greenberg. Londra, George Allen & Unwin Ltd., 1961.

Kautzsch (E.): *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments.* 2 cilt. Tübingen, 1900.

Kirsch (J.): *Moses: A Life.* New York, 1998.

Lods (A.): *The Prophets and the Rise of Judaism.* Çev. S. H. Hooke. London, New York, Routledge, 1996.

Maimonides: The Code of Maimonides, The Book of the Temple Service. çev. M. Lewittes, Ed. J. Obermann. Londra, Yale University Press, 1985.

Margolis (M.) ve Alexander (M.): *A History of the Jewish People.* Cleveland, New York, Meridian Books, 1962.

Mengü (R.): *Süleyman Mabedi.* İstanbul, 2000.

Meyers (C.): *Exodus.* Cambridge University Press, 2005.

Mills (L. H.): *Avesta Eschatology compared with the Books of Daniel and Revelations.* Chicago, 1908.

Munk (S.): "La Secte des Karaites et la Traduction Arabe des Psaumes par Rabbi Yaphete". *Revue Orientale et Américan.* c. 7, 1862, s. 1-12.

Murdock (D.M.): *Did Moses Exist? The Myth of the Israelite Lawgiver.* Seattle, Stellar House Publishing, 2014.

Örs (H.): *Musa ve Yahudilik.* İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966.

Özen (A.): *Yahudilikte İbadet.* İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2001.

Peters (F. E.): *Judaism, Christianity, and Islam.* New Jersey, Princeton University Press, 1990

Philipson (D.): *The Reform Movement in Judaism.* Londra, Macmillan, 1907.

Robertson (E.) *The Old Testament Problem.* Manchester University Press, 1950.

Tanyu (H.): *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*. İstanbul, 1977.
Tanyu (H.): "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmi İnceleme ve Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. s. 95-124.
Türkiye Hahamlığı: *İbrani Dini Bilgisi*. İstanbul, 1992.
VanderKam (J. C.). *An Introduction to Early Judaism*. Michigan, 2001.
Yehuda ha-Levi: *Kitâb al-Khazari (Kuzari)*. Çev. H. Hirschfeld. Cailingold, 1931.

HIRİSTİYANLIK

A) Kutsal Kitaplar

E. M. H. Yazır. *Hak Dîni Kur'an Dili*. 8 cilt. İstanbul: 1935.
B. Sadak. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı*. İstanbul: 1993.
Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma, Yeni Çeviri, The Bible Society in Turkey. İstanbul: 2001.
The Holy Bible, Revised Standard Version. Second edition. New York and Glasgow: Collins, Clear-Type Press, 1971.
The Holy Scriptures according to the Masoretic Text. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

B) Diğerleri

Altındal (A.): *Three Faces of Jesus*. Sussex: The Book Guild, 1992.
Andresen (S. C.): *Logos und Nomos*. Berlin: 1955.
Athana d'Alexandrie. *Sur l'Incarnation du Verbe*. Çev. C. Kannengiesser. Paris: 1973.
Augustine. *The City of God*. Çev. M. Dods. New York: The Modern Library, 1950.
Barnabas. *The Gospel*. 7. Baskı. Karachi: 1978.
Barreft (C. K.): *The Holy Spirit and The Gospel Tradition*. London: 1947.
Bauer (W.): *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*. Philadelphia: 1971.
Bosc (J.): *La Foi Chretienne*. Paris: PUF., 1965.
Bottéro (J.): *La Religion Babylonienne*. Paris: PUF., 1952.
Boulgakoff (S.): *L'Orthodoxie*. Paris: F. Alcan, 1922.
Bréhier (E.): *La Philosophie du Moyen Âge*. Paris: A. Michel, 1949.
Brown (D.): *The Divine Trinity*. Duckworth: 1985.
Brown (W. A.): *Christian Theology in Outline*. Edinburgh: 1907.
Büchsel (F.): *Der Geist Gottes im NT*. Gütersloh: 1926.

Camelot (P. P. Th.): *Ephèse et Chalcédoine.* Paris: Ed. de l'Aurore, 1962.

Chevallier (M. A.): *L'Esprit et les Messie dans le Bas-Judaïsme et le Nouveau Testament*. Paris: PUF., 1958.

Cohn-Sherbak (L.): *Who's Who in Christianity.* London-New York: Routledge, 1998.

Collins (R. F.): *Introduction to the New Testament*. London: 1983.

Cullmann (O.): *The Christology of New Testament*, Çev. S. C. Guthrie ve Ch. A. M. Hall. Philadelphia: The Westminster Press, 1963.

Cullmann (O.): *Les Premières Confessions de la Foi Chrétienne.* Paris: 1943.

Cullmann (O.): *The New Testament.* Philadelphia: The Westminster Press, 1966.

Dalman (G.): *Die Worte Jesus.* 2. Baskı. Leipzig: 1930.

Diel (P.): *La Divinité*. Paris: Payot, 1971.

Duron (J.): *Ephemeridae Theologicae Lovanienses.* 1953.

Favale (A.): *Teofilo d'Alessandria.* Toronto: 1948.

Feenstra (R. F.) ve Plantinga (C.), eds. *Trinity, Incarnation and Atonement.* University of Notre Dame Press, 1989.

Fouard (C.): *Saint Paul.* 4. Baskı. Paris: Victor Lecoffre, 1898.

Fox (R. Lane): *Pagans and Christians.* London: Penguin Books, 1988.

Gauthier (L.): *Introduction à l'Etude de la Philosophie Musulmane*. Paris: ed. E. Leroux, 1923.

Hardy (E. R.), ed. *Christology of the Later Fathers.* London: The Westminster Press, 1954.

Harnack (A. von): *History of Dogma.* Çev. N. Buchanan. 7. Cilt. New York: Dower Publication, 1961.

Hick (J.): "Response to Dr. Reçber". *Islam and Christian-Muslim Relations.* c. 16, No. 1, 2005.

Jervell (J.): *Imago Dei.* Göttingen: 1960.

Kelly (J. N. D.): *Early Christian Doctrines, rev. ed.*. New York: Harper C. Publishers, 1978.

Lehmann (Edv.). "Les Hindous" *Manuel d'Histoire des Religions.* ed. P. D. Chantepie de la Saussaye. Çev. H. Hubert ve I. Lévy. Paris: A. Colin, 1904.

Martin (J. P.): *El Spiritu Santo en los Origénes del Christianismo.* Zürich: 1971.

Michel (A.): *Leçons Élémentaires de Métaphysique Chrétienne.* Paris: Berche et Pagis, 1938.

Neuner (J.) ve Dupuis (J.): *The Christian Faith in the Doctrinal Documents of the Catholic Church.* 3. Baskı. London: Collins, 1986.

Nietzsche (F.): *L'Antéchrist.* Çev. R. Rovini. Utrecht: 1967.

Nietzsche (F.): *Beyond Good and Evil.* Çev. R. J. Hollingdale. London: Penfuian Classics, 1975.

O'Collins (G.) ve Farrugia (E.): *A Concise Dictionary of Theology.* New York-Mahwah: Paulist Press, 1991.

Ortiz de Urbina (I.): *El Simbolo Niceno.* Madrid: 1947.

Örs (H.): *Musa ve Yahudilik.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.

Prestige (G. L.): *Fathers and Heretics.* London: 1940.

Prestige (G. L.): *God in Patristic Thought.* London-Toronto: 1956.

Ratzinger (J. ed.): *Catechism of the Catholic Church.* Kentucky-Rome: Libreria Editrice Vaticana, 1994.

Russell (B.): *Why I am not a Christian.* London: Unwind Ayman Ltd., 1989.

Reçber (M. S.): "Hick, the Real and al-Haqq". *Islam and Christian-Muslim Relations.* c. 16, No. 1, 2005.

Sarıkçıoğlu, (E.): *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi.* 4. Baskı. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.

Schweizer (E.): *Jesus Christus.* München-Hamburg: 1968.

Seeberg (R.): *Lehrbuch der Dogmengeschichte.* 2 cilt. 4. Baskı. Basel: 1953.

Sellers (R. V.): *Eustathius of Antioch.* Cambridge: 1928.

Seydişehrî (Mahmud Esad): *Tarîh-i Edyân,* İstanbul: 1912-1913.

Seyfeli (C.): *İstanbul Ermeni Patrikliği.* Ankara: Aziz Andaç Yay., 2005.

Simonetti (M.): *Studi Sull' Arianesimo.* Roma: 1965.

Spinoza. *Complete Works.* Çev. S. Shirley Yayın. M. L. Morgan, Indianapolis-Cambridge, Hackett, 2002.

Stauffer (E.): *Die Theologie des NT.* 4. Baskı. Gütersloh: 1948.

Stott (J. R. W.): *Basic Christianity.* London: 1965.

Strauss (L.): *Spinoza's Critique of Religion.* Çev. E. M. Sinclair. New York: 1982.

Swinburne (R.): *The Christian God.* Oxford: Clarendon Press, 1994.

Sykes (St.): *The Integrity of Angilicanism.* Mowbray: 1978.

Tercüman (Abdullah): *Hıristiyanlığa Reddiye.* İstanbul: Bedir Yayınları, 1970.

Tillich (P.): *A History of Christian Thought,* neşir C. E. Braaten. New York: A Touchstone Book, 1967-1968.

Tixeront (J.) *Histoire des Dogmes dans l'Antiquité Chrètienne.* 3. Cilt. Paris: 1909-1912.

Tolstoy. *Ünlü Rus Yazarının İslam Peygamberi ile İlgili Kayıp Risalesi Hz. Muhammed.* Çev. Arif Arslan. İstanbul: Karakutu Yayınları, 2005.

Tümer (G.) ve Küçük (A.): *Dinler Tarihi*. 3. Baskı. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

Webb (C. C. J.): *God and Personality*. London: Gifford Lectures, 1918.

Weigall (A.): *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2002.

Werner (M.): *Die Entstehung des Christlichen Dogmas*. 2. Baskı. Tübingen: 1941.

Wiles (M.): "Some Reflections on the Origins of the Doctrine of the Trinity", *Journal of Theological Studies*. No. 8, 1957, 92-106.

İSLAM

A) Kutsal Kitaplar

Kuranıkerim: E. M. H. Yazır. *Hak Dîni Kur'an Dili*. 8 cilt. İstanbul: 1935.

B. Sadak. *Kur'an- ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı*. İstanbul, 1993.

Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma, Yeni Çeviri, The Bible Society in Turkey. İstanbul, 2001.

The Holy Bible, Revised Standard Version, Second edition. New York and Glasgow: Collins, Clear-Type Press, 1971.

The Holy Scriptures according to the Masoretic Text. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

B) Diğerleri

el-Bağdadî, Abdulkadir: *el-Fark Beyna'l Fırak*. Kahire: 1920.

Bayrakdar, Mehmed: *Bir Hıristiyan Dogması: Teslis*. Ankara.

Bucaille, Maurice: *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*. Çev. M. A. Sönmez. Konya, 1979.

Çubukçu (İ. A.) ve Çağatay (N.): *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara, 1985.

Doğan (L.): *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş'ari Mekteb*. Ankara, 1961.

Draz A., Muhammed: *En Büyük Mesaj Kur'ân*. Çev. S. Yıldırım. Ankara, 1985.

el-Eş'arî: *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*. Wiesbade, 1963.

Eyüp Sabri Paşa: *Tarih-i Vehhabiyan*. İstanbul, 1295.

Fığlalı (E. R.): "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı" *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c. 22, s. 245-275.

Gölpınarlı (A.): *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul, 1969.

Işık (K.): *Mütezile Mezhebinin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara, 1967.

İbn Hazm: *Kitabu'l-Fisâl*. Kahire, 1903.

İbn İshâk: *Siyer-i İbn Hişâm.* Çev. H. Ege. İstanbul, 1995.
İzmirli (İ. H.): "Dürzi Mezhebi" *Darülfünûn İlah. Fak. Mecmuası.*
İzutsu (T.): *Kur'an'da Dînî ve Ahlaki Kavramlar.* Çev. S. Ayaz. İstanbul, 1989.
Kutlay (Y.): *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri,* Konya, 1968.
Kutlu (S.): "Mürcie Mezhebi". *G. Ü. Çorum İlah. Fak. Dergisi.* c. 1, Sayı 1, 2002, s. 168-210.
Kutlu (S.): *İmam Maturidi ve Maturidilik.* Ankara, 2003.
Kütüb-i Sitte. Çev. İ. Canan. 18 cilt. Ankara: Akçağ Yay., 1988.
Matûrîdî: *Kitâbu't-Tevhîd.* İstanbul, 1979.
Muhammed Hamidullah: *İslam Peygamberi.* Çev. M. S. Mutlu. 2 cilt, 3. Baskı. İstanbul, 1972.
Musa el-Musâvî: *Şia ve Şiîlik Mücadelesi.* Çev. K. Hoca. İstanbul, Sebil Yayınları, 1995.
Nevbahtî: *Fıraku'ş-Şi'a.* Necef, 1936.
Onat (H.): *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği.* Ankara, 1993.
Semerkandî: *Tefsîrü'l-Kur'an.* sdl. M. Karadeniz, 6 cilt. İstanbul, 1993.
Sinanoğlu (A.): *Nuseyrilerin İnanç Dünyası ve Kutsal Kitabı.* Konya, 1997.
Şehristânî: *el-Milel ve'n-Nihal.* Kahire, 1247.
Turan (A.): *Yezidiler.* Samsun, 1994.
Yaltkaya (Ş.): Kerramiler" *Darülfünûn İlah. Fak. Mecmuası.* Sayı 11. İstanbul, 1929.

Dinler tarihi denilince, genellikle tarihin en eski dinlerinden günümüze kadar gelen dinlerin incelenmesi anlaşılsa da, bir veya birkaç din de dinler tarihinin konusu olabilir. Bu sebeple, geçmişte olduğu gibi bugün de insana ve topluma dolaylı ya da doğrudan büyük etkisi olan üç dinin tarihini bilmek, "din" kurumunu ve sistemini anlamakta da yararlı olacaktır. Çünkü bu üç din, uzun tarihi süreçte bazen ayrı bazen ise iç içe geçmiş tek bir din gibi varlığını koruyagelmiştir.

Günümüzde, bu dinlere sahip olan toplumlarda egemen olan din anlayışının, salt Tanrı dininden ziyade onların yorumlanmış şekilleri olduğunu ve bu ayrımı yapabilmek için önce kitaplardaki dini bilmek gerektiğini savunan Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar, önem arz eden üç dini kutsal kitaplarının içerikleri doğrultusunda aktarıyor, yeri geldiğinde de kitaplarda olmayan yorumsal anlayışlara işaret ediyor.

Üç Dinin Tarihi, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ı dinler tarihi açısından inceleyen, bu üç dinin kaynaklarını, yalvaçlarını, mezheplerini, iman ilkelerini ve ibadetlerini derinlemesine ele alan bir kitap.

internet satış:
saykitap.com
40 TL
ISBN 978-605-02-0492-6
9 786050 204926
SAY YAYINLARI

THG
0437353
EEC
2016